

ЧЕТВРТА

ПРОЛЕТЕРСКА

BORBENI PUT IV PROLETERSKE

LEGENDA:

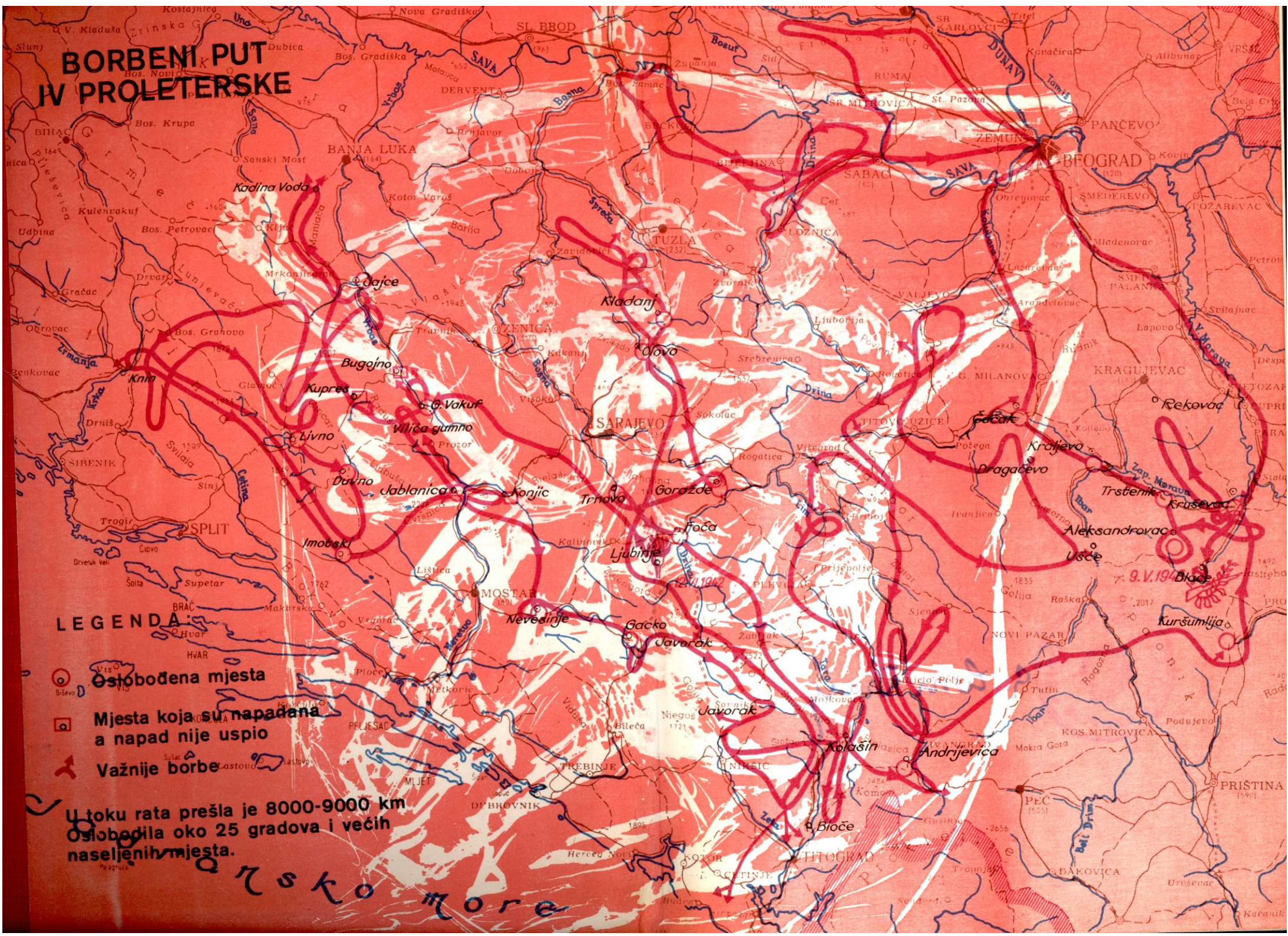
○ Oslobođena mjesta

□ Mjesta koja su napadana
a napad nije uspio

✶ Važnije borbe

U toku rata prešla je 8000-9000 km
Oslobodila oko 25 gradova i većih
naseljenih mjesta.

Adrijsko more

БРИГАДНА РЕДАКЦИЈА

САВО ДРЉЕВИЋ, БОШКО ЋУРИЧКОВИЋ, ЈОВАН ЋУРОВИЋ,
МИЛУТИН ПЕЈАНОВИЋ, БРАНКО ЛЕРОВИЋ, РАДОВАН ВОЈВОДИЋ

1. БАТАЉОН:

РАШКО ВУКОСАВОВИЋ, СТЕВО ДОБРКОВИЋ, ЈОВО МИХАЉЕВИЋ

2. БАТАЉОН:

МИЛУТИН ПЕЈАНОВИЋ, ВАСО МИТРОВИЋ

3. БАТАЉОН:

ЈОВЕТА БОБИЧИЋ, ВУКО БРАЈОВИЋ, ВУКОТА РАДОВИЋ

4. БАТАЉОН:

МИЛОВАН ДРЉЕВИЋ, НЕШКО ДУЛОВИЋ, ВЛАДЕТА СЕЛИЋ

5. БАТАЉОН:

СТОЈАН ЖУГИЋ, РАДОМАН БАДЊАР, МИЛЕ РАДОВИЋ

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

ЗБОРНИК СЈЕЋАЊА

КЊИГА ПРВА

БЕОГРАД 1969.

РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА СТО СЕДМА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

генерал-потпуковник БОШКО ЂУРИЧКОВИЋ, генерал-потпуковник БРАНКО
БОРОЈЕВИЋ, генерал-мајор АЛЕКСАНДАР ВОЈИНОВИЋ, генерал-мајор
БРАНКО ПЕРОВИЋ, генерал-мајор ФАБИЈАН ТРГО, генерал-мајор у пенз.
МЕСУД ХОТИЋ, генерал-мајор у пенз. МИЛУТИН ПЕЈАНОВИЋ, пуковник
АХМЕТ ЋОНЛАГИЋ, пуковник ВИКТОР КУЧАН, потпуковник у пенз. ЛАЗА
БОГЕСКИ, пуковник ВЛАДО СТРУГАР — одговорни уредник

УРЕДНИК — РЕДАКТОР

потпуковник ЕСАД ТИХИЋ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

НАРЕДБА ВРХОВНОГ ШТАБА О ФОРМИРАЊУ
ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ
ЦРНОГОРСКЕ БРИГАДЕ

ПО ОДЛУЦИ ВРХОВНОГ ШТАБА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ
ПАРТИЗАНСКЕ И ДОБРОВОЉАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ФОР-
УГИРАНЕ СУ ОД ЦРНОГОРСКИХ ПАРТИЗАНСКИХ БАТАЉОНА
[V И V НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА ПАРТИЗАНСКА УДАРНА
БРИГАДА.

ЗА КОМАНДАНТА IV НОПУ БРИГАДЕ ИМЕНОВАН ЈЕ ДРУГ
ЛЕКО ДАПЧЕВИЋ, КОМАНДАНТ ГЛАВНОГ ШТАБА НАРОДНО-
ОСЛОБОДИЛАЧКЕ И ДОБРОВОЉАЧКЕ ВОЈСКЕ ЗА ЦРНУ ГОРУ И
БОКУ.

ЗА ПОЛИТИЧКОГ КОМЕСАРА IV НОПУ БРИГАДЕ ИМЕНОВАН
ЈЕ ДРУГ МИТАР БАКИЋ, ПОЛИТКОМЕСАР ГЛАВНОГ ШТАБА
:10П И ДВ ЗА ЦРНУ ГОРУ И БОКУ.

ЗА ВРХОВНИШТАБ
НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ПАРТИЗАНСКЕ И
ДОБРОВОЉАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Т ИТО

ГОВОР ДРУГА ТИТА НА ДАН ОСНИВАЊА ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСКЕ БРИГАДЕ

Кроз три дана навршава се година дана од како¹ је почела Народноослободилачка борба, сад како је Комунистичка партија Југославије бацила свој бојни поклич.

Прије годину дана отпочеле су борбе у свим нашим покрајинама, понајприје у Црној Гори и Србији. Непријатељ је мислио да ће нас уништити. Али ми смо, својим срцем и дубоком свијешћу, освајали пушку по пушку и наоружавали се. Ми смо уништавали непријатеља на сваком кораку, разбијали његове дивизије. Ми смо дали много жртава на пољу отаџбинског рата, али нас непријатељ није уништио јер се народ не може уништити. Југославија се не да побједити — њен херојски отпор чини је непобједивом.

Али, окупатор је био лукав. Он је пронашао издајнике нарада — ви их сви добро знате — почев од Косте Пећанца, па до Драже Михаиловића. Па и поред тога ми ћемо побједити. Побједа ће бити наша и ничија него наша. Стаљин је рекао да ће Црвена армија учинити све да у 1942. години сломи фашизам. Треба само да и остали фактори изврше своју дужност и своје обавезе, и побједа је близу.

Ми смо се, силом прилика, нашли овдје из разних крајева Југославије. Одавде ћемо поћи онамо куда буде наредио Врховни штаб — да уништимо непријатеља и ослободимо народ. Наша борба биће тешка. Ми ћемо често бити без хране, често и без муниције. Али ми не смијемо падати духом. Црвена армија и Совјетски Савез су с нама и ми се можемо поносити што смо савезници оних који највише дају и који ће највише допринијети уништењу фашизма. Наш непријатељ је тако страшиан, да нема услова ни прилика под којима не бисмо морали да се најжешће боримо противу њега.

Па ко је наш главни, најстрашнији непријатељ? То су окупатори и њихове слуге четници и усташе. У борби за наше уништење окупатори се највише ослањају на наше унутрашње непријатеље. Петоколонишки елементи свјесни

су своје пропасти у нашој земљи. Они виде да их не подржава нико други до окупатор. И зато се заједно са њим боре противу нас.

Али, ја вас упозоравам на једну ствар. Сви четници нијесу наши непријатељи. Ви сте оставили, на примјер, у Црној Гори своју браћу, своје другове, свој народ — и када би све то било уз фашисте то би било фатално за нас. Не, сви они који нијесу овдје с нама — нијесу за фашисте. Они су само пригнули шију, али нијесу постали свјесни непријатељи ослобођења народа. Они воле партизане и Русију, али склањају главе пред окупатором. Ми ћемо им опростити њихов поступак, јер је он масло нашег непријатеља.

Ја вас увјеравам да наши непријатељи неће у Црној Гори дуго ликовати. Црногорци ће остати досљедни својим слободарским традицијама, а ви сами одвојили сте се од Црне Горе с вјером да ћете се у њу вратити као ослободилаци. Наши непријатељи мисле да су нас овдје опколили. Бадава тако мисле; нас то не треба да забрињава. Ми смо од самог почетка увијек били опкољени — јер је читави Европа окупирана. А осим тога, ми овдје нијесмо апкољени онако како говоре наши непријатељи и због тога што је сва Југославија постала ратно попршта, што у Хрватској и Словенији постоји ослобођена повелика територија и што је народ у Хрватској спреман да листом устане против Павелићеве страховладе. Ми имамо пуно разлога да дубоко вјерујемо у нове побједи, у коначну побједу. Црвена армија непогрешно и сигурно туче њемачки империјализам.

Хтио бих да вам кажем неколико ријечи и о савезу између Енглеске и СССР-а. Вас је можда изненадио тај савез, јер се на све стране прича како „енглеска политика није искрена“. У последње вријеме, чак се некако сматра као да Енглеска и није наш савезник. Народ Енглеске види у савезу са СССР-ом залог своје побједи — и то овом савезу даје велики значај. Потписујући војни савез са Совјетском Унијом, енглеска влада обавезала се, и пред енглеским народом и пред свим демократским народима, да ће испунити своје обавезе у борби против њемачких освајача.

Сада се много говори а другом фронту. Тај фронт ће се, заиста, на крају крајева огговорити, јер Совјетски Савез испуњава своје савезничке обавезе, па ће тражити да се испуњавају и обавезе према њему. Народи Енглеске и Америке дјеловаће да то буде тако.

У уговору између СССР-а и Енглеске говори се, између осталог, да се савезници, послије рата и уништења фашизма,

неће мијешати у унутрашње ствари других земаља. Ми нарочито подвлачимо ту клаузулу уговора.

Послије овога рата за нас нема више Версаја, као 1918. То је неповратна прошлост. Истина, о тој прошлости сањају петоколонашки, али народ је никако не жели. Они који су дили највеће жртве у рату, имаће и одлучну ријеч послје рата. Данас смо ми у ери Народноослободилачке борбе — сви ми без обзира на вјеру, на сталеж и на убјеђења — и то је главна најпреча ствар. Наша је дужност да окупимо у своје редове све оне који вале свој народ. То нас опет обавезује да на све гледамо што шире и што еластичније. Наши људи починили су пуно грешака, а неке од њих су нам се љуто осветиле. Морамо се тргнути. Ми имамо један једини задатак — да ослободимо земљу од окупатора и да уништимо пету колону. Али, у борби против пете колоне треба бити веома обазрив. Наша казна треба да погоди праве кривце. Линији Народноослободилачке борбе треба дати више ширине и гилкости. Оне који су још увијек остали неутрални треба стрпљиво убјеђивати. Све су то наша браћа и сестре, и њих није тешко убједити у оправданост Народноослободилачке борбе.

Другови и другарице из Црне Горе и Херцеговине! Ваш пут од почетка устанка дакле славан је и остаће као свијетли траг у хисторији наше борбе. Ми одавде данас сјутра, крећемо у новом правцу. Ми ћемо! проијети заставу Народноослободилачке борбе, заставу оружаног братства и јединства наших народа кроз нове крајеве Југославије. Ми ћемо онемогућити оне који хоће да претворе народ у свој абјекат пљачке. Ми ћемо наставити борбу против свих оних који буду на страни окупатора.

Овдје се састало пет наших бригада, скоро из свих крајева Југославије. Међу њима треба да влада братство и другарство, партизанско такмичење у борби и раду. Чврсто братство и неуништива љубав владаће међу вама, јер ви сте народна војска.

Сада је у борбама за ослобођење, први пут у хисторији Југославије, кришенс, оружаног јединства свих наших народа. Петоколонашки су увијек сијали сјеме раздора међу народима ове земље, а данас га сију више него икад — да би нас лакше уништили. Ми ћемо бити сијачи братства међу народима. Када будемо пролазили кроз нове земље, када будемо долазили у додир са људима других обичаја, они ће можда бити неповјерљиви према нама, јер нас још нијесу видјели на дијелу, и нијесу чули нашу ријеч. Ви ћете сво-

јим држањем и убјеђивањем показати да сте војска новог
кова; ви ћете тако стећи њихово повјерење и развијати зас-
таву слободе у крајевима каји је још нијесу развили.

Другови и другарице! Још једном вас упозоравам на
тешке тренутке који нас очекују. Без одијела смо и без
хране. Али припремимо се да јуначки све издржимо.

Другови, ја сам поносан што стајим на челу вашег Вр-
ховног штаба, ја се дивим нашим борцима. Прошао сам кроз
Први свјетски рат, видео сам Црвену армију, сибирске степе
и борбе совјетских партизана — али вам кажем да је ри-
јетко наћи већих јунака, него што их имате у својим реда-
вима. Будите дакле поносни! Будите поносни што смо достој-
ни савезници великог СССР-а, борци за слободу словенства
и човјечанства. Када сам 1939. године био у Совјетској Ру-
сији, тамо су ми рекли: „Поздравите омладину Југославије
и реците јој да је неизмјерно валимо“.

Бругови и другарице! У заједници са Совјетским Саве-
зом, Америком и Енглеском, с демократским народима сви-
јета ми ћемо побједити и доћи ће свијетли дани за нас.

Да живи Совјетски Савез и његови савезници!

Да живи наша херојска вајска!

Смрт фашизму — Слобода народу!

ОД ЛЈУБИНЕ ДО БУГОЈНА

Прољетна непријатељска офанзива (такозвана трећа), 1942. године, имала је циљ да уништи или бар потисне наше снаге из источне Босне, Црне Горе, Санџака и Херцеговине. Тако су крајем маја и почетком јуна Врховни штаб, 1. и 2. пролетерска бригада и наше јединице са територије Црне Горе, Херцеговине, Санџака и источне Босне били набачени на просторију: Вучево, Ћурево, Велика Љубина, тремеђа Босне, Херцеговине и Црне Горе. Читава прва половина 1942. године обиљежена је сталним, упорним и жестоким борбама наших јединица против бројно и технички надмоћнијих окупаторских и квислиншких трупа.

Повлачење из Црне Горе

Крајем јануара и почетком фебруара Италијани и четници потиснули су наше снаге из среза андријевичког и беранског (Васојевићи), а ускоро затим и из среза колашинског.

Вјешта политика и терор окупатора и његових слугу привремено су дезоријентисали и довели у четничке јединице знатан број колебљивих сељака и становника градова који су, заплашени пријетњом, нечовјечним поступцима и одмаздом, а у жељи да одрже егзистенцију својих породица, узели у руке непршатељско оружје. Погоршању ситуације допринијеле су у извјесној мјери и наше политичке грешке, почињене у то вријеме на овој територији. И врло тешко економско стање, коте се огледало у оскудици најосновнијих потреба за живот — хране, одјеће, обуће итд. утицало је на овакав развој ситуације, коју је окупатор врло вјешто искористио, давши извјесне количине намирница, што му је и те како помогло да привремено мобилише против нас један дио становништва у овим крајевима.

Али, упркос нашем тешком положају, наоочито тешком због недостатка муниције, између наших јединица и окупа-

тора и његових слугу развила се жестока и неравна борба. На сваком дијелу ове територије гинули су најбољи борци и њихови гробови остајали на свим правцима повлачења наших снага.

Истом жестином су вођене борбе од Румуније до Волујака, од Подгорице и Колашина до Вучева и од Мојковца до Фоче. Наши борци су се јуначки борили. Али су, и поред натчовјечанских напора и изванредне храбрости, морали одступити, и то не толико због надмоћности непријатеља, колико због недостатка муниције и хране. За њима су наступали окупаторска војска и четници и палили њихове домове, а породице и све оне који су остали одводили у интернациту, хапсили и премлаћивали, а многе су и убијали. Читава насеља претворена су у згаришта. У таквој смо ситуацији напустили Црну Гору, Херцеговину и Санцак и пребацили се сјеверно од Волујака, на територију Вучево, Ћурево, Врбница, Велика Љубина.

Сваки период наше борбе праћен је посебним тешкоћама, којима се катактерише, али се без претјеривања може рећи да је ово била једна од изузетно тешких ситуација за нас. Претрпјели смо велике губитке у људству; бооци су били до максимума исцрпљени; имали смо велики број рањеника, који су лијечени под врло тешким условима, а њихов транспорт представљао је нарочиту тешкоћу. Када се, уз то, има на уму несташица муниције, хране, одјеће, и обуће, то је онда био врхунац тешкоћа које су нас пратиле. Чињеница да смо имали јединица, поготово оних које су одступиле из Приморја и старе Црне Горе, које нијесу јеле хљеба по три а неке и по четири мјесеца указује на сву оштрину тога проблема. Осим тога, са нама је био извјестан број дјеце и стараца, о којима смо били дужни да водимо рачуна.

Тешкоће су биле огромне, али нијесу умањивале наш морал и вјеру у коначну побједу. Наши борци, прекаљени у дотадашњим борбама, чврсто вјерујући својој Комунистичкој партији, знали су да је пут којим их води друг Тито једини који води у слободу.

Формирана је бригада

У таквој ситуацији у подножју Зеленгоре, у шуми између села Врбнице, Заостра и Крушева, прикупили су се батаљони од којих је 17. јуна формирана 4. пролетерска бригада. У њен састав су ушли: 1. и 2. из Ловћенског одреда

(1. је био састављен од бораца из Горњег Цеклина, Љуботиња и Црмничке нахије, а 2. од бораца из Паштровића, Катунске нахије, Ријечке нахије, нешто из Црмнице и мања група из Љешанске нахије), 3. из одреда „Бијели Павле“ и из Зетског одреда (борци из Бјелопавлића и мањи број из Зете, Љешкопоља и Подгорице), 4. из Комског одреда (људство из срезова Колашин, Беране и Андријевица), и 5. из Дурмиторског одреда (борци из Језера, Шаранаца, Дробњака, Ускока и Пиве).

Поред штаба бригаде и батаљона, њен дио су сачињавали: политодјел, група курира, техника бригаде, група другова који нијесу били распооређени, од којих су неки били старији људи па нијесу ни могли бити распоређени, санитет бригаде који је имао болницу и интендантура са комором. Инжињеријских и извиђачких органа бригада није имала као посебне формације. На дан формирања бригада је бројила око 1.000 бооаца, од чега је било око 200 другарица.

Тачан број чланова КПЈ, кандидата и чланова СКОЈ-а није могуће утврдити, јер о томе није сачуван никакав докуменат.

Штаб бригаде сачињавали су: командант Пеко Дапчевић, комесар Митар Бакић, замјеник команданта тада није одређен, а замјеник политичког комесара Бошко Ђуричковић. На тој дужности остао је свега десет дана, тј. док није постављен за политичког комесара 2. батаљона; тада је за замјеника комесара постављен Милентије Поповић, који је остао такође око десетак дана, јер је оболио од тифуса.

Политодјел: руководилац Милентије Поповић, чланови Веселин Маслеша, Радован Зоговић и, касније, Стана Томашевић;

штаб 1. батаљона: командант Љубо Вучковић, комесар Велиша Лековић, замјеник команданта Мило Јовићевић, замјеник комесара Блажо Ломпар;

штаб 2. батаљона: командант Нико Стругар, комесар Душан Петричевић, замјеник команданта Милован Челебић Кичица, замјеник комесара Спасо Дракић;

штаб 3. батаљона: командант Василије Ђуровић Вако, комесар Марко Шофранац (послије неколико дана замијенио га је Ђуро Чагоровић), замјеник команданта Мироје Жарић, замјеник комесара Владо Божовић;

штаб 4. батаљона: командант Саво Дрљевић, комесар Војо Машковић, замјеник команданта Милета Ђукић, замјеник комесара Бошко Рашовић;

штаб 5. батаљона: командант Момчило Полексић, комесар Мијушко Шибалић, замјеник команданта Вељко Жижић, замјеник комесара Филип Бајковић.

За интенданта бригаде именован је Станко Даниловић.

Пошто је прочитана наредба о формирању бригаде, Фјодор Махин, који се тада налазио при штабу бригаде, одржао је предавање о улози Совјетског Савеза и Црвене армије у овом рату. Послије предавања на ливади се заорило црногорско оро и настало је весеље.

Штаб бригаде је сазвао штабове батаљона на састанак, на коме је наређено које и какве мјере треба предузети ради организационог учвршћења и консолидовања јединице. Сјутрадан се бригада пребацила у попаљено село Велику Љубину, ту се цијела смјестила, изузев 1. батаљона, који је био смјештен у шуми код извора Влашка вода, као обезбјеђење. Одмах су по батаљонима одржани партијски састанци, на којима су разматрана искуства из рада и борби за вријеме повлачења. Закључци су повезивани са поставкама отвореног писма ЦК КПЈ партијској организацији у Црној Гори. Говорено је о улози и значају партијске организације у будућим задацима и о улози сваког појединог члана Партије у тој ситуацији. Послије партијских састанака одржане су по батаљонима конференције са борцима, на којима се разговарало о задацима који нас очекују и, прије свега, о томе како да се преброде тешкоће, нарочито у погледу глади, која је овдје владала.

На овој просторији су предузете све мјере да се јединице одморе, да се доведу у исправност оружје, муниција и одјећа, да се батаљони и чете организационо учврсте и да се борци политички припреме за предстојећи покрет и даље борбе. За вријеме нашег боравка у Љубини изашао је први број бригадног листа, умножен на шапирографу. Двадесет другог јуна, на дан годишњице напада Њемачке на Совјетски Савез, бригади је одржао пригодно предавање Весилин Маслеша, члан Политодјела.

Због смањења броја бораца и расформирања појединих одреда и батаљона поједини другови били су постављени на ниже дужности, што неки од њих нијесу одмах схватили, па је и о томе са неким од њих требало разговарати. Такође је требало разговарати и са извјесним друговима који су предлагали да се врате на терен, под изговором да би тамо више користили.

Било је још много задатака и проблема које је требало ријешити. Запажено је да су у 5. батаљону односи доста затегнути, па је на дужност замјеника комесара послат Филип

Бајковић да би помогао да се то превазиђе. Овакво стање је било створено због тога што добар дио бораца и старјешина овог батаљона није био сагласан да им командант буде Момчило Полексић. То расположење датира још од борби на Сињавини. Међутим, он је постављен због положаја који је имао прије формирања бригаде и због тога што се цијенило да посједује војничко образовање, с обзиром на то да је био у бившој југословенској војсци, а пренебрегнуто је и недовољно сагледано расположење људства у батаљону. Због овога се то стање почело погоршавати да би дошло до врхунца у борбама код Бугојна и Купреса. Одржано је неколико састанака организације КПЈ овог батаљона, са политичким комесаром бригаде и Политодјелом да би се најзад јасно установило да је читава опганизација против команданта због његовог неуспјешног командовања и односа према људима*.

Све се ово одразило и на борбену готовост батаљона што се може видјети и из неких докумената из тог периода. Када се, најзад, увидјело о чему се ради, Полексић је смијењен са положаја команданта а батаљон се препородио и заузео мјесто у реду најбољих јединица, које му је и припадало с обзиром на људе који су били у његовом саставу. Све ово јасно говори колико је нужно у оваквим ситуацијама поштовати расположење бораца-људи поготову у условима какви су онда били код нас.

У низу догађаја из тих дана сјећам се једног случаја који се десио у Љубини. Неки другови из бригадне интендантуре заклали су преко ноћи једно теле и појели га. То су урадили, јер су били гладни. Истина, не гладнији од осталих. Због тога су били изведени пред суд; двојица су истјерани из бригаде, а остали су добили војничке и партијске казне. Казна изречена двојници да буду истјерани из бригаде била је тешка, али и праведна. Истјерати тада некога из бригаде било је, свакако, равно смртној казни, тако су је наши борци и схватили.

За впијеме боравка у Љубини заједнички смо организовали приредбу са 2. пролетерском бригадом. Програм је био доста сиромашан, али је весеље послје њега било живо. Нарочито су лијеп утисак оставили поздравни говори команданта 4. бригаде Пека Дапчевића и комесара 2. бригаде Миљинка Кушића. Пеко је 2. пролетерску поздравио као већ прослављену и опробану бригаду, пожелио јој још већи ус-

* Податак о активности организације КП да би ријешила овај проблем дао Бранко Перовић.

пјех и обећао да ће 4. пролетерска учинити све да усвоји борбена искуства 1. и 2. пролетерске. На крају је објавио такмичење 2. пролетерској у борби против непријатеља, и свему осталом у чему се огледају партизанске врлине. Кушић је поздравио Четврту, пожелио јој успјех и прихватио позив на такмичење. Лијеп је то био састанак, топао и другарски. Борци из Србије, као и борци из Црне Горе, од првог сусрета су се надметали у томе ко ће својим опхођењем и поступцима показати што више узајамне љубави и пажње. Та другарска љубав дошла је до изражаја нарочито у каснијим заједничким борбама, када су ове двије бригаде са 2. далматинском сачињавале 2. дивизију.

Најважнији датум у животу бригаде тих дана, па и један од најважнијих од њеног формирања до ослобођења, био је 19. јун, када је бригади дошао у посјету врховни командант друг Тито. Са огромним одушевљењем вршене су припреме за смотре 19. јуна у 15 часова. На смотри је са бригадом учествовао и Херцеговачки одред.

Сваки борац је добро упамтио ријечи друга Тита: „Наша борба биће тешка. Ми ћемо често бити без хране, често и без муниције ... Још једном вас упозоравам на тешке тренутке који нас очекују. Без одијела смо и без хране. Али хрипремимо се да јуначки све издржимо... Ми смо дали много жртава на пољу отаџбинског рата, али нас непријатељ није уништио, јер се народ не може уништити. Југославија се не да побиједити — њен херојски отпор је чини непобједивом."

Ријечи врховног команданта улијевале су снагу и вјеру у победу.

Велики марш

Двадесет четвртог јуна 1942. почео је велики и значајан наступни марш пролетерских бригада у Босанску крајину. На марш су пошле: 1., 2., 3. и 4. пролетерска бригада. 5. црногорска бригада са Херцеговачким одредом остала је на дотадашњој просторији са задатком да заштити болницу и да својим дејством помогне друговима који су били остављени у позадини — у Санџаку, Црној Гори и Херцеговини. Међутим, 5. и Херцеговачки одред су ту остали само непун мјесец дана, а онда су, под јаким притиском четника, усташа и Ншемаца, уз тешку борбу и велике губитке, морали да се повуку у правцу Прозора и Горњег Вакуфа. Ту су ушли у састав осталих наших снага.

Друг Тито говори на дан формирања бригаде

Долазак пролетерских бригада у Босанску крајину, гдје је устанак био у пуном замаху, позитивно је утицао на још интензивнији развој НОП-а у овој и сусједним областима (Далмација, Кордун, Лика, Банија итд.). Управо су пролетерске бригаде стигле у фазу офанзивних дејстава које је непријатељ предузео ради ликвидације базе устаника у овом крају — нарочито на Козари, у централној Босни и на територији 3. крајишког одреда у рејону Јајца. Удружене снаге НОП-а — пролетерске бригаде и крајишке јединице, заједно са јединицама сусједних области и свим осталим које су се бориле широм Југославије — успјеле су да скрше офанзиву Нијемаца и квислинга свих боја и створе слободну територију, на којој се развио интензиван политички рад, који је имао огроман значај за даљи развој борбе народа Југославије.

Четврта пролетерска на овом првом маршу пошла је главцем: село Љубина — Луг — Коњске воде — Махачка чесма и 24. Јуна увече стигла на Добре воде — на цести Калиновик — Фоча.

Будући да секције нијесмо имали, за тај марш је скице израдио Фјодор Махин према некој старој топографској карти.

На Добрим водама бригада је преноћила и преданила. У селу Борија, у нашој непосредној близини, била је 2. пролетерска бригада. Она је реквирала нешто стоке од четничких помагача и било је одлучено да један од батаљона четврте ту стоку потјера и преда 5. бригади, Херцеговачком одреду и болници, јер су остали без хране. Штаб 4. бригаде одредио је 2. батаљон за извршење тог задатка.

У ноћи 25/26. јуна бригада је пошла правцем Добре воде — село Борија — село Шивоље (гдје је прешла цесту Калиновик — Сарајево) — Крива Локва — катун Бубањ — Гвозно поље, и преко дана и ноћи 26/27. остала у шуми на сјеверозападној ивици Гвозног поља. Са овог преноћишта су дезертирали из 5. батаљона 17 бораца, међу којима је била и једна другарица. То је била једина другарица дезертер на овом маршу.

Двадесет седмог јуна ујутро бригада је кренула са Гвозног поља правцем Вратло — Планинска кућа — испод Спасоваче и убрзо стигла до Великог језера. Уз пут смо често застаткивали због напада непријатељске авијације.

Како је бригада била смјештена близу Врховног штаба, тога дана послите подне дошао нам је у посјету Иван Милутиновић, члан Врховног штаба, и задржао се у разговору са борцима све до мрака.

Хране нијесмо имали, осим мало меса, и то без соли. Због тога су борци скупљали разно коријење и траву. Неки су љуштили кору са букава, а затим кашиком стругали мезгу и јели је. Пробао сам и сам ту мезгу — била је мало сладуњава и бљутава.

На Великом језеру бригада је заноћила 27/28. јуна, а одатле у 2 часа 28. јуна требало је да настави покрет. Преко ноћи је падала обилна киша, права провала облака, па су борци покисли до коже. Негдје касно ноћу стигао је 2. батаљон. Прије зоре 28. јуна почела је припрема за покрет који је био врло тежак, јер је стаза била раскалањана и веома блатњава, а било је и прилично хладно, иако је био јуни на измаку.

Живо се сјећам једног детаља из припрема за покрет. Другови коњовоци из митраљеских водова и комора пустили су коње да би се напасли и боље издржали марш. Како је припрема услиједила по тамној ноћи, настала је трка за коњима. Коњовоци су се „снашли“ — похватили су коње Врховног штаба, који су били нешто бољи. Задовољни што су се домогли добрих коња, почели су да их самаре. Али, њихово задовољство је било краткотрајно. Дошли су курири Врховног штаба, препознали своје коње и почела је препирка. Неко од њих је обавијестио и врховног команданта. Команданту бригаде када је за ово чуо, било је јако непријатно и зачас се створио међу коморцијама, прекинуо галаму и ријешио „спор“.

Око десет часова бригада је стигла изнад села Ледића. Ту смо срели једну сељанку муслиманку. Била је страховито уплашена. Дрхтећи нам је рекла: „Молим вас, одмах ме убијте“. Узалуд смо је увјеравали да јој нећемо ништа урадити. Када смо је после краћег разговора пустили да иде куд хоће, са неповјерењем се освртала, спотичући се, да види хоћемо ли пуцати.

Она нас је обавијестила да у селу Дејчићима има нешто „цандарије“. Нашем 3. и 4. батаљону је наређено да очисти село, што су они убтао и урадили. Посада је после краће борбе побјегла. Заплијењен је један бацач са нешто муниције. Том приликом је погинуо Рајко Булатовић из 4. батаљона. Бригада је била смјештена, осим 5. батаљона, по селима, гдје се склонила од јаке кише која је од подне непрекидно падала све до сјутрадан. 1. и 4. батаљон смјестили су се са штабом бригаде у Ледићима, Дејчићима и Дујмовићима, а 2. и 3. батаљон у селу Пресјеници, 5. батаљон је био у Бијелој Љесци на обезбјеђењу са правца Ракитнице.

Један^члан штаба, који је остао са 5. батаљоном, узео је од другова из Врховног штаба секцију Коњица, па је за њом настала читава трка, јер је била једина, а по њој је требало израдити план за напад на пругу Сарајево — Мостар.

Одавде је 30. јуна Иво Лола Рибар, члан Врховног штаба, пошао за Сарајево, да би по задатку ЦК и Врховног штаба, са лажним пасошем продужио возом за Загреб. Сви смо се дивили његовој мирноћи са којом је пошао на извршење тог задатка. У цивилном одијелу, без оружја, подсјећао нас је на дане прије рата, када смо га знали као студента.

На овој просторији смо остали 29. и 30. јуна и 1. јула. У ноћи 1/2. јула извршили смо покрет правцем Горња Гркарица — Мало Поље и 2. јула ујутру стигли на Радову воду. На овом маршу у Малом Пољу, због исцрпљености, умпо је борац 2. батаљона Мирко Станојевић, гимназијалац. Био је врло добар омладинац, неограничено скроман, и извршавао је напорне задатке без иједне ријечи до посљедњег даха. Занимљиво је да се никоме није пожалио на тешкоће све док није наједном пао. Тек тада је рекао да више не може. Послије неколико тренутака је издахнуо. У нашем рату је било необично да партизан умре природном смрћу, и због тога су сви борци били веома потиштени када се дуж колоне пронио глас: „Чело стој! Умро је један борац." Ту смо се задржали пола часа док смо га сахранили.

На Радовој води смо остали 2. и 3. јула. Одатле смо извршили извиђање насеља Хацића и препремили се за прву већу акцију коју нам је сада као бригади у задатак ставио Врховни штаб. Ту смо дошли у везу са дијеловима калиновичког одреда, који нам је дао податке о ситуацији на овом терену, нарочито у Хацићима, који су нас посебно интересовали, с обзиром на предстојећи задатак.

Преко пруге Сарајево — Мостар

За напад на цесту и пругу Сарајево — Мостар наше снаге биле су распоређене: 4. пролетерска на десном крилу напада и ликвидира непријатељску посаду и руши пругу и жељезничка постројења у насељу Хацићи; 2. пролетерска у рејону Тарчин — Пазарић; 1. пролетерска у Раштелици на дијелу пруге од Брђана до Живашнице и 3. санџачка на Иван-седлу и Брадини. Врховни штаб је био на правцу 3. санџачке.

Штаб 4. бригаде је за напад на Хаџиће и прелазак преко пруге направио слиједећи распоред: 4. батаљон пресијеца пругу и цесту између села Бреза и села Гаровци, са задатком да на мјесту прекида обезбиједи јединице које нападају Хаџиће од правца Сарајева. За непосредни напад на Хаџиће одређен је 1. батаљон, а придодата му је 1. чета 2. батаљона. 2. (без једне чете), 3. и 5. батаљон са осталим дијеловима бригаде крећу правцем Радова Вода — Брезовача — к. 985 — Китуњ — сјевероисточни дио Хаџића. Ту прелазе пругу и цесту и продужују у правцу села Дрозгометва.

Напад је извршен у ноћи 3/4. јула. 1. батаљон је овладао Хаџићима, изузев утврђене зграде у којој се налазио познати усташки кољач Бркљачић са групом усташа; она није заузета зато што је блиндирани воз који је дошао са правца Иван-седла осуо жестоку ватру на јединице у тренутку када су се припремале за јуриш. Даље нисмо нападали због тога што је то изискивало жртве, а постављени задатак је углавном био извршен. Запаљена је жељезничка станица са магацинима и пилана и уништена је непријатељска посада. (Циљ нам је био да уништимо станичне уређаје, очистимо пругу и до зоре спречавамо интервенцију из Сарајева да би наша и остале бригаде прешле преко пруге.)

У овој борби су погинули: из 1. батаљона Нико Побор, Блажо Перазић и Јово Јововић; из 2. батаљона Мато Милић, командир вода и члан КПЈ, Недељко Газивода и Милош Јовановић, а Перо Митровић је тешко рањен.

Резултати акције на прузи Сарајево — Коњиц представљају успјех групе бригада. Међутим, с обзиром на стање код непријатеља, које ми нијесмо познавали, они су могли бити далеко већи. Наша обавештајна служба је била веома слабо развијена, па нијесмо имали ни најосновније податке о стању и могућностима непријатеља. Сем тога, нијесмо били припремљени за темељитије рушење објеката на прузи. Недостајала су нам нужна средства, чак и она која смо могли имати (пијуци, лопате, сјекире итд.). У ствари, нијесмо имали искуства, знања и вјештине, оно што је нужно за такву акцију, због тога је ефекат рушења жељезничких постројења и пруге био знатно умањен.

Четвртог јула бригада се размјестила у долини ријеке Лепенице, и то 2. батаљон у селу Хомолска Ћуприја, са задатком да обезбјеђује остале снаге од комуникације Сарајево — Кисељак, а остали батаљони и штаб бригаде у рејону села Забрђе, Буковица, Мокрине. На путу од Дрозгометве за Хомолску Ћуприју среди смо једног момка са мајком. Мајка је одмах почела да моли да јој што не урадимо сину. Рекли

смо јој да нећемо, само да нам покаже пут до Хомољске Ћу-прије. Пошли су са нама. Послије стотинак метара син се дао у бјекство. Нијесмо га хтјели убити, иако смо знали да је побјегао да обавијести усташе, јер смо строго водили рачуна о утиску на народ овог краја. Старица нас те одвела до села, благосиљајући нас што смо јој сину поштедјели живот.

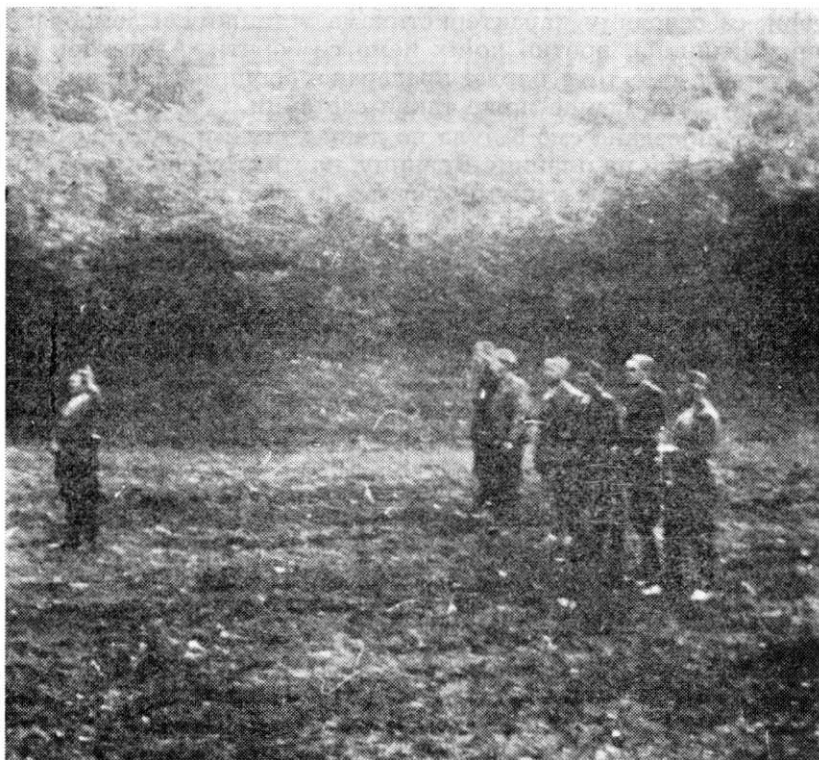
Петог јула 2. батаљон је водио борбу п^отив усташа које су нападале са правца села Влаховићи — Бољковићи. Напад је извршен око 16 часова и борба је вођена до мрака. Шши губици су били: два мртва — Душан Павловић и Даринка Митровић, обоје чланови КПЈ, а рањена је другарица Марија Дивановић.

Са ове просторије бригада је у ноћи 5/6. јула пошла у правцу планине Вранице. 2. пролетерска је добила задатак да нападне и заузме Крешево. За садејство 2. у нападу на Крешево били су одређени 2. и 3. батаљон наше бригаде, са задатком да избију сјеверно од Крешева и онемогуће долазак непријатеља са правца Кисељака. 2. батаљон није извршио задатак, јер је на путу наишао на отпор непријатеља у рејону села Поље, а затим је промијенио правац и преко села Мратинића, сјеверно од села Видосавића, 6. јула увече стигао у састав бригаде на планински пропланак звани Помољ, између Иначе (к. 1425) и Обешењака.

3. батаљон је касније прошао кроз село Поље, не наишавши на непријатеља, и стигао у рејон села Липе, гдје је требало да изврши задатак. 2. бригада је брзо ликвидирала малобројну посаду у Крешеву. Наш 3. батаљон је одредио своју 3. чету у засједу. Услијед небудности њу су 6. јула око 16 часова изненадили и напали усташе и Нијемци. У том сукобу је имала три мртва — Димитрије Радуловић, Живко Нешовић и Милутин Мијовић.

5. батаљон водио је мању борбу у рејону села Килавца.

Шестог јула увече прикупила се читава бригада у рејону Помоља. Ту смо се срели са Светозаром Вукмановићем Темпом, који је баш тада дошао из источне Босне на путу за Врховни штаб. На Помољу је бригада зановила 6/7. јула и ујутру пошла на планину Погорелицу, правцем Помољ — село Клисац — село Дусина — Звијездан. Наша болница се кретала у колони као самосталан ешелон, али су сви рањени и болесни радије ишли са својом јединицом него са болницом. То је батаљонима доста сметало, јер је отежавало њихово кретање, али када је била жеља рањених другова, морало се попустити. Сјећам се да је Милица Лопичић била толико упорна да не поће у болницу, да је остала у мјесту преноћишта, па смо јој напоследку дали једног коња да

Друг Тито говори бригади

бисмо је повели са собом. Кад смо тог дана излазили из села Дусине, уз Суви дол, према Погорелици, бопци су били толико исцрпљени да нијесу могли носити рањенике. Тада су командант и комесар бригаде са штабовима батаљона и командама чета узели носила и изнијели рањенике на врх брда.

У близини засеока Погорелице, у једној јарузи, бомбардовала нас је авијација и наш 1. батаљон је имао три мртва: Божа Лубарду, Маоију Лубарду (доцније умрла од рана) и Тому Марковића. Када смо стигли на одређено мјесто, одржан је састанак под руководством Веселина Маслеше, на коме је било присутно по неколико бораца-агитатора из сваког батаљона. Циљ састанка је био да се другови упознају са ситуацијом код становништва и тереном на који ћемо

доћи, са основним карактеристикама усташких и домобранских јединица, против којих ћемо се борити. Агитатори су задужени да о томе одрже предавања борцима, а касније је требало да се чешће држе такви састанци.

Из Звјездана смо 8. јула по дану пошли преко Зец-планине и стигли на планину Враницу, на мјесто звано Луке. На том маршу негдје у шуми заостао је због исцрпљености и изгубио се борац 2. батаљона Шпиро Јовановић из Паштровића. На Лукама смо нашли велико стадо оваца и крдо говеда неког Сушића, богаташа из Сарајева. Ту смо нашли и нешто сира за борце и болницу.

Осмог јула, кад је пао мрак, премјестили смо се у шуму јужно од Дебелог брда (к. 1861). На том мјесту је бригада остала 9. и 10. јула, а 11. је пошла за Сухо језеро. Читавим путем кретала се са 2. пролетерском бригадом. На Сухом језеру се главнина бригаде одвојила од 2. пролетерске и пошла према Горњем Вакуф[^] да би га ослободила. 2. пролетерска пошла је у правцу Доњег Вакуфа. С њом је пошао и наш 2. батаљон, са задатком да прекине комуникације Травник — Горњи Вакуф и обезбиједи напад бригаде на Горњи Вакуф са тога правца. Друга бригада и 2. батаљон су растјерали малобројну усташку посаду из Шебешића и поодужили на извршење свог задатка. У Шебешићу су нашли нешто намирница — кукурузног брашна, сланине и пасуља, мало шећера. То су понијели и на првом застанку добро се нахранили, први пут послје неколико мјесеци глади.

У ноћи 11/12. јула бригада је напала Горњи Вакуф. Непосредно је нападао 3. батаљон, а 1. је обезбјеђивао напад пресијецајући комуникацију Прозор — Горњи Вакуф. Приближавајући се граду, 3. батаљон је наишао на групу од око 40 милиционера и 8 жандарма, који су били запосјели положај за одбрану града. Они су отворили пушчану и пушкотријеску ватру, али су их растјерале 1. и 2. чета 3. батаљона, тако да је 3. чета ушла без отпора [^] град. Са овом четом у град су ушли и дијелови 1. батаљона који су вршили обезбијеђење од правца Прозора.

Тако су јединице 4. пролетерске први пут ослободиле један град.

Сјутрадан 13. јула, 3. санџачка пролетерска и 4. батаљон 1. пролетерске бригаде ослободили су Прозор, а касније су по наређењу Врховног штаба упућени на сектор Ливна, које су ослободили 5. авг[^]ста.

Послије ослобођења Горњег Вакуфа, 13. [^]ла, усташе су пошле из Бугојна са двије колоне уз обје обале Врбаса у

правцу Горњег Вакуфа. Лијеву колону, која је ишла десном обалом, дочекао је и разбио 2. батаљон у рејону Лужанско брдо (к. 973), а десну, која је ишла лијевом обалом, разбио је 5. батаљон код Грачанице. У овом сукобу 5. батаљон је имао два рањена друга.

Тако је 4. пролетерска са успјехом завршила марш и на њему извршила све борбене задатке које је пред њу поставио Врховни штаб. У овим акцијама она је показала упорност, чврстину и самопријегор.

Два неуспјела напада на Бугојно

4. и 2. пролетерска добиле су задатак да ослободе Бугојно. За напад су оријентисане још на планини Враници. Наша бригада је добила задатак да прво ослободи Горњи Вакуф, а зато вријеме је 2. имала да прекине комуникацију Травник — Доњи Вакуф и скрене пажњу непријатеља на тај правац. Касније је требало да прекине везу између Доњег Вакуфа и Бугојна и да у ноћи 16/17. јула заједно са 4. нападне и ликвидира непријатељску посаду у Бугојну.

За напад на Бугојно ми смо били распоређени: 4. батаљон нападао је лијево од цесте Купрес — Бугојно, правцем Градина — к. 620 — сјеверозападни дио Бугојна; 3. десно од комуникације Купрес — Бугојно, правцем к. 717 — Мало Село — западни дио града; 5. дуж комуникације Горњи Вакуф — Бугојно, у правцу јужног дијела града; 2. с десне обале Врбаса, са правца Главица — Бугојно, на источни дио града; 1. батаљон је био у резерви бригаде. Између 3. и 5. батаљона, преко брда Горице (к. 646), нападао је 4. батаљон 1. пролетерске бригаде.

Сјеверни дио града, у захвату жељезничке пруге Доњи Вакуф — Бугојно, требало је да нападне 2. пролетерска. Она није могла стићи да изврши задатак јер није благовремено добила наређење, а уз то је била нападнута од усташа у пејону Прусац — Копчићи, гдје је морала да води борбу цијелу ноћ.

Батаљони 4. бригаде су напали Бугојно и ликвидирали спољашњу одбрану на Градини (к. 620), к. 717, али их је на прилазима граду дочекала јака ватра, тако да су се убрзо морали повући, изузев 2. батаљона.

При повлачењу 3. чета 3. батаљона била је одређена да носи рањенике. На правцу свог повлачења, дуж пута за Купрес, она је наишла на колону усташа која је из Купреса

ишла у помоћ гарнизону Бугојно. Чета је била изненађена и у првом судару је поетрпјела губитке, али се убрзо средила, тако да се развила жестока борба са далеко надмоћнијим непријатељем. Убрзо су пристигли 4. и остатак 3. батаљона. Послије огорчене битке у шуми усташе су уз велике губитке биле потпуно разбијене.

2. батаљон је извршио задатак и заузео источни дио града, гдје је остао 17. ^ла до 16 часова. У покуша^ да ухвати везу са сусједима десно и лијево није успио. Тада је послат извјештај штабу бригаде с молбом да остали батаљони поново предузму напад. Штаб бригаде је оцијенио да поновни напад по дану не треба предузимати и наредио да се батаљон повуче, јер град није могао ослободити, а био је изложен губицима. Батаљон се повукао сасвим неопажено, захваљујући томе што су се усташе од страха биле завукле у своја склоништа. Каква их је паника била захватила најбоље се види по томе што су све до ноћи тукли бацачима наше положаје, иако смо се ми већ око 16 часова били повукли.

У нападу на град и у прилазима имали смо доста губитака: из 2. батаљона — 7 мртвих: Петар Стругар, замјеник комесара чете, Ђорђе Лопичић, Загорка Ивановић, Јован Јанковић, Митар Митровић, Анђелија Мићуновић и Војо Ђурашковић, и 10 рањених; из 3. батаљона 9 мртвих: Бранко Мартиновић, Радивоје Ђуровић, Арсеније Ђуровић, Радосав Ђуровић, Милоња Ковачевић, Љубица Маренић Фина, Никола Павићевић, Милић Бобичић и Миладин Радовић, и 5 рањених; из 4. батаљона 4 мртва: Војо Перић, командир чете, Страхиња Милошевић, командир вода, Даница Перовић и Милорад Јованчевић, који је касније проглашен за народног хероја; из 5. батаљона 2 мртва: Сава Новосел и Бранко Чворовић, и 8 рањених.

Деветнаестог тула непријатељска авијација је бомбардовала село Главице, источно од Бугојна, гдје су били наши дијелови за обезбјеђење, и ту је погинула другарица Милка Милановић из 2. батаљона.

Послије првог напада ситуација на сектору Бугојна се промијенила на нашу штету. Непријатељ се за три дана, између првог и другог напада, јако утврдио. Осим тога, успио је да појача гарнизон снагама из Доњег Вакуфа, па је и бројно био веома јак, а у односу на нас солидно наоружан и снабдјевен муницијом. Све су то биле предности на страни непријатеља, које су овај пут условиле неуспех наших снага.

У ноћи 20/21. јула извршен је поновни напад на Бугојно, који такође није успио. У овом нападу су учествовале 1., 2. и четврта пролетерска бригада.

У другом нападу на Бугојно наш 2. батаљон је нападао заједно са 3. батаљоном 1. пролетерске бригаде од села Главице, са десне обале Врбаса, углавном истим правцем као и први пут, само нешто јужније. Напад ова два батаљона је у зору одбијен са прилаза граду жестоком ватром.

4. и 5. батаљон формирали су по једну комбиновану чету и оне су нападале на Горицу (к. 646), и то чета из 4. батаљона са истока и тугоистока, а чета из 5. са запада и југозапада. Те чете нијесу успјеле да ликвидирају непријатељску посаду на Горици, већ су се у зооу повукле. 1. батаљон је вршио обезбјеђење према Доњем Вакуфу и водио борбу са усташама у рејону Копчића. 3. батаљон је обезбјеђивао од Доњег Вакуфа, са десне обале Врбаса. 2. и 4. батаљон 2. пролетерске нападали су дуж ш/та Купрес — Бугојно и преко брда Градине а 1. батаљон 1. пролетерске дуж пута Доњи Вакуф — Бугојно. На обезбјеђењу из правца Доњег Вакуфа били су још и 1. батаљон 2. пролетерске и 4. батаљон 1. пролетерске бригаде.

У борби код села Копчића, из 1. батаљона 4. пролетерске је погинуо Лука Никиновић. У нападу на град 2. батаљон је имао 3 мртва: Саво Газивода, Перо Ражнатовић, Токица Вујановић, а рањен је Спасо Дракић.

5. батаљон је такође имао 1 мртвог, Милисава Шћепановића и 6 рањених. Послије ових губитака 5. батаљон је имао двије, умјесто дотадашње три чете.

Двадесет трећег јула, када је 2. батаљон 4. бригаде прешао Врбас и дошао у Тихомишље, био је изненада нападнут од усташа, који су тенковима дошли из Бугојна, јер 5. батаљон није успио да одржи засједу код порушеног моста на цести, нити да о томе извјести 2. батаљон. У овом нападу, у коме је био потпуно изненађен, 2. батаљон је имао 2 мртва — Божа Радуловића, замјеника комесара чете, и Љуба Пејовића, а рањено је 6 бораца, а 5. батаљон — 2 погинула — Јауковић Драга и Срдановић Солумија.

Тог истог дана 4. батаљон је водио борбу у рејону села Околишћа против једне усташке колоне, која је из Бугојна ишла брдима јужно од цесте. У тој борби батаљон је имао 3 мртва: Милића Машковића, водника, Петра Бећировића, Загу Булатовић Миту, болничарку и неколико рањених.

Овим је био завршен марш и прве борбе у горњем току Врбаса.

Кад сада располажемо подацима о стању код непријатеља, уочавамо да **су** наши успјеси могли бити много већи. Разлог зашто то није било јесте недостатак обавјештења о непријатељу. Када је група бригада избила на пругу Сарајево — Коњиц, вршена је замјена талијанских јединица домобранским и усташким јединицама. Италијани су отишли ка обалном појасу, а трупе НДХ нијесу могле брзо попунити испражњену просторију, тако да смо били у могућности да се прије њих убацимо у горњи ток Врбаса и на просторију Прозор — Дувно — Ливно — Гламоч — Купрес. Услијед необавијештености, ми ту могућност у потпуности нијесмо искористили.

Бошко **ЂУРИЧКОВИЋ**

ПРВИ БАТАЉОН ОД ФОРМИРАЊА БРИГАДЕ ДО КУПРЕСА

Седamnaестог јуна прикупили су се сви батаљони бригаде, осим 1. који је био на обезбјеђењу, у близини села Врбнице, гдје је прочитана наредба врховног команданта о формирању 4. пролетерске црногорске бригаде. Приликом формирања бригада је имала око 1.000 бораца, сврстаних у пет батаљона: 1. и 2. из састава Ловћенског одреда, 3. из одреда „Бијели Павле“, 4. из Комског одреда и 5. из Дурмиторског одреда.

Штаб 1. батаљона бригаде изгледао је овако: командант Љубо Вучковић, комесар Велиша Лековић, замјеник команданта Мило Јовићевић и замјеник комесара Блажо Ломпар.

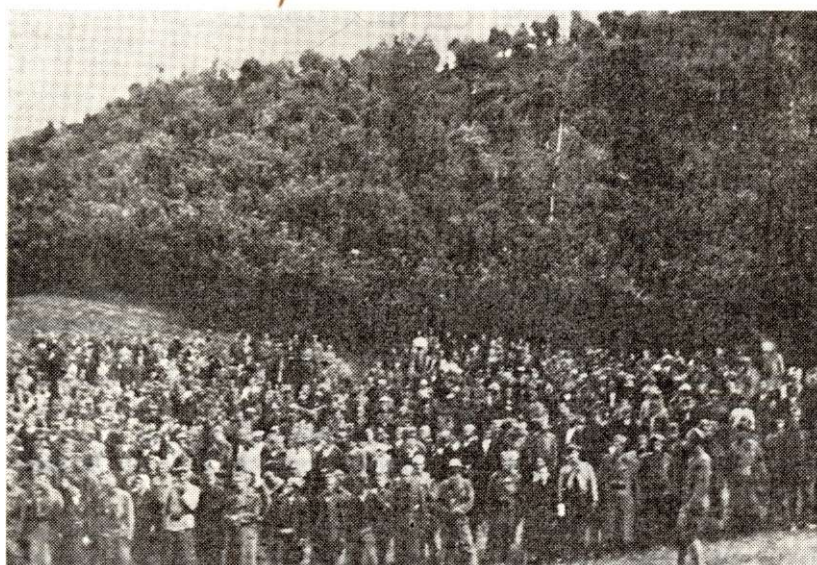
Послије читања наредбе о формирању бригаде Фјодор Махин је одржао предавање о улози Совјетског Савеза и Црвене армије у рату против фашистичке Нјемачке. Два дана касније исто предавање одржао је и у 1. батаљону код села Љубина.

Деветнаестог јуна 1942. године, око 15 часова, на једној ливади у близини села Љубина, постпојену 4. пролетерску бригаду и Херцеговачки одред је посјетио друг Тито, наш врховни командант. Био је то, свакако, најрадоснији тренутак за сваког бопца бригаде.

Слиједећа четири дана остали смо на истом мјесту, у близини села Љубина, и углавном се одмарали. Искористили смо предах да средимо стање у батаљону. Сваког дана, по неколико сати, имали смо војну наставу. Проводили смо борбену обуку, увјежбавали коришћење заклона, нишањење, а уз то и мало егзерцирали.

Двадесет трећег јуна одржано је војно савјетовање у штабу бригаде. Били су присутни сви штабови батаљона.

Командант бригаде је говорио о предстојећим маршевима и потреби стриктног извршавања наређења, о дисциплини, тајности итд., нарочито при ноћним покретима. Нагласио је да ћемо борбу за извјесно впијеме избјежавати док се јединице не среде, а борци физички не опораве. Важно је да нам прве борбе буду успјешне, те ћемо их изводити само

Бригада постројена пред Врховним командантом — Велика Љубина — 17. јун 1942.

када будемо сигурни да ћемо постићи и војнички и политички успјех. Наравно, ово ће важити само за акције које будемо ми планирали. Истакао је важност самоиницијативе не само штабова батаљона већ и сваког старјешине и сваког борца.

Бригада је пошла на марш 24 јуна. Кренуле су 1., 2., 3. и 4. бригада. На тој просторији остала је 5. црногорска пролетерска бригада и Херцеговачки одред, са рањеницима и збјегом.

Приближавали смо се Калиновику. Живио сам у њему више од пола године и познајем сваку стазицу и сваку кућу. Био бих, чини ми се, одличан водич ако га нападнемо. Интересовао сам се код команданта бригаде да ли ћемо га напасти. Међутим већ је било ријешено да се овом приликом не напада. Прошли смо преко Добрих вода и Борија и стигли у Гвозно поље, испод саме Трескавице, гдје смо преноћили и мало се одморили пред пењање уз Трескавицу.

Дуга колона бригаде извила се уз стрмине кршевите Трескавице. Почињу поново да нас ппате авиони. Бомбардовали су, али губитака нијесмо имали. Стигли смо на врх Трескавице и ту заноћили.

Чудна је ово планина. Иако је крај јуна, доста је хладно. По јаругама има много снијега, зачудо, црвљивог. То је било први пут да видим прилично велике црве који се стварају и живе у снијегу. Да би нам ова ноћ остала још боље у сјећању, пала је јака киша, те смо сви покисли до коже. Ништа нам нијесу помогла ни шаторска крила, јер је то била провала облака. Командант бригаде је позвао команданте батаљона и издао први борбени задатак после формирања бригаде, који није био тежак — требало је очистити од непријатељских јединица села у подножју Трескавице, која су нам била на путу: Дујмовиће, Ледиће, Дејчиће и Остојиће.

Са врха Трескавице почели смо се спуштати у 3 часа ујутро 28. јуна. Наш батаљон је био у претходници, водича нијесмо имали, те није било лако пронаћи прави путељак ка подножју. Што смо ишли наниже, шума је била све гушћа, а подножје Трескавице обавијено густом јутарњом маглом. Батаљон сам водио по карти, па сам се плашио да ми се не деси да залутам и да се као официр поштено обрукам, јер путељака који су се укпштали било је много.

Недалеко од села Ледићи наишли смо на једну Муслиманку која је дошла по дрва. Она нам је рекла да се у селу Дејчићи налази око четрдесет наоружаних људи. Командант бригаде је затим издао задатак за напад 4., 3. и 1. батаљону. Магла се већ дигла и сва ова села смо могли добро осматрити. Борба није трајала ни пун сат. Усташе су биле отјеране, а села очишћена. Међу заплијењеним оружјем био је и један минобац са нешто муниције. Њему смо се највише обрадовали. Прошли смо кроз Ледиће и Дејчиће и размјестили се у селу Остојићима. Хране смо нашли прилично и могу слободно рећи да су се борци батаљона у ова посљедња три мјесеца први пут најели. Истина, ни то није прошло без посљедица, а код неких и тежих. Већина се жалила на болове у стомаку.

Долазио је и друг Пеко да обиђе батаљон. Изнијели смо му да је држање бораца за вријеме борбе било одлично. Међутим, прављене су грешке при снабдијевању храном из тих села. Узимање хране било је неорганизовано. Обезбавили смо му да се то више неће поновити.

Затим смо одржали састанак актива комуниста батаљона у присуству Веселина Маслеше. Највише се говорило о неправилним поступцима појединаца поиликом набављања хране код сељака. Ове грешке сви смо оштро осудили и критиковали оне за које се знало да су то радили. Закључак је био да нам се то више не смије догодити, јер нам је свима било јасно да би то штетило нашој борби. Донијели смо од-

Борци слушају говор друга Тита

луку да се у будуће сваки такав поступак узме на најстрожу одговорност. Уосталом, такво наређење смо добили и од штаба бригаде. У њему је стајало да старјешине и чланови Партије морају својим понашањем служити за углед осталим борцима.

Ноћу 1/2. јула продужили смо покрет према Игману.

На Игману смо дошли у везу са једном групом бораца Калиновачког партизанског одреда. Од друга Рада Хамовића, који је водио ту групу, добили смо доста података о ситуацију на овом терену, посебно о непријатељу на комуникацији Сарајево — Мостар. 4. пролетерску су посебно интересовали Хаџићи, јер је од Врховног штаба добила задатак да их нападне ноћу 3/4. јула.

Напад на Хаџиће

Тоећег ^ла штаб биигаде је повео све команданте батаљона на извиђање. Осматрали смо Хаџиће и околину и договорили се како да извошимо задатак. У једном тпенутку се Пеко обратио командантима са питањем коти батаљон има највише искуства из но^них борби, јео би тат тоебало да изврши основни задатак боигаде — напад на Хаииће. Настао је мали татац, а онда сам се 1а јавио да тај задатак буде повјепен 1. батаљону. На питање да ли смо до сада водили ноћне бопбе, одговорио сам: само тедну али смо те добоо обавили. Пооед тога, ппедноет је и у томе што добро познајем Хаџиће, јео сам ппите оата тамо чешће навраћао. Командант се сложио и издао наоећење за напад.

Пред сам мрак издао сам наређење четама: 1. чета је добила залатак да ликвидира непријатељску посаду у бившем „Дому Гаврила Принципа“, којег су усташе претвориле у касарну; 2. чета пилану, а 1. чета 2. батаљона жељезничку станицу; 3. чету батаљона задржао сам као батаљонску резерву, с тим да је употребим у току борбе тамо где ситуација буде захтијевала. Напад је требало извршити још у току ноћи, и то једновременно на сва три објекта. У Хаџићима се налазило 25 усташа из Жељезничког усташког батаљона и извјестан боој милиционера (наоружаних мјештана).

У сам мрак почели смо се спуштати падинама Игмана према Хаџићима. Ноћ пе била веома тамна. У почетку смо се спуштали путељком, а затим кроз густу шуму без икаквог пута. Колона се непрекидно кидала а веза губила. Застајкивали смо да бисмо успоставили везу. Стављали смо папир на леђа другу испред себе да бисмо га могли видјети, али ни то није помогло, па сам наредио да свако држи руком кундак пушке друга испред себе, јер је то био једини начин да се не изгубимо. Комору и митраљески вод нијесмо повели јер смо се бојали да нас коњи не открију и тиме не омету извршење

задатка. Они су се прикључили бригадној колони, која се другим правцем кретала према долини.

Нијесмо ишли никаквим путељком већ кроз шумарке, преко њива и ливада, прескачући овдје-ондје ограде, све док нијесмо стигли до првих кућа изнад самих Хаџића. Ту смо се зауставили, те сам још једном кратко прецизирао наређење четама и оне су свака са својим водичем отишле на извршење задатка. Међутим, лавез паса куда су чете пролазиле открио је наше присуство и усташе су отвориле ватру, која је била све јача и по њој сам оцијенио да су све чете већ на својим мјестима. Најжешћа борба водила се око железничке станице, и у том правцу сам кренуо са 3. четом. Букнуо је пламен из пилање, и по томе сам закључио да је 2. чета извршила задатак. Око зграде бившег „Дома Гаврило Принцип“ је такође јењавала ватра. Курир 1. чете је извијестио да је и ова чета извршила задатак и да наставља чишћење осталих збоја у околини. Пришао сам железничкој станици и схватио да је нећемо тако лако ликвидирати. То је тврда грађевина и, заједно са још неколико кућа око ње које су такође посјеле усташе, била је за њих врло јак ослонац.

Употребили смо и 3. чету и заједно са 1. четом 2. батаљона опколили овај блок зграда. Али како их ликвидирати — било је питање на које нико од нас није знао у том тренутку да одговори. Осим пушкомитраљеза, пушака и бомби имали смо само један мали минобацач од 45 мм. Покушали смо с њим, али — ништа. Поједини бомбаши су прилазили прозорима и убацивали бомбе, али је већина усташа била на спрату и од тога такође није било велике користи. Осим тога, около је био брисани простор. Посматрао сам командира вода 1. чете 2. батаљона Мата Милића како се привлачи са бомбама. Био је обучен у бијело сукнено одијело. Пао је смртно погођен на неколико метара од станице. Другарица Љубица Секулић притрчала је да га превије, мислећи да је рањен, али је и она пала теже рањена. Поилицом претрчавања преко поуге погинуо је и економ чете Нико Побор.

Борци наше двије чете држали су под ватром железничку станицу у Хаџићима и неколико околних зграда, али се усташе нијесу предавале. Налазили смо се готово сви на станици, једни између вагона, а други испод њих. Сјетих се да би нам добро дошле запаљиве боце, те наредих да се у околним кућама пронађу празне боце и да се напуне бензином. У једном складишту близу станице нашли смо доста бензина.

И док је група бораца пошла да тражи боце, други на своју руку запалише складиште бензина. Зграда је у т^ен ока постала запаљена буктиња. Били смо освијетљени и усташе почеше поецизније да нас гађају. Баш у том тренутку је са правца Коњица успореном брзином у станицу улазио оклопни воз са Нијемцима. Ватром из митраљеза тукао је падину и куће изнад станице, освјетљавајући терен рефлектором, а ми смо били на земљи, на неколико метара од њега. Пуцали смо и бацали бомбе на воз, али му ништа нијесмо могли учинити. Уто охрабрене усташе појачаше ватру, бацише неколико бомби, уз поклике да ће нас сада са Нијемцима удесити. Међутим, оклопни воз се није зауставио, већ је милећи и тукући око собе продужио за Сарајево.

Непосредно, затим, тражио сам добровољце за упад у станицу. Међутим, како у непосредној близини није било бораца из чете, командовао сам: „Куоире за мноме!“ и потрчао према станици. Упали смо, без икаквих жртава, најприје у просторију са креветима гдје су усташе спавале. Набацали смо сламарице једну на другу и запалили их. Затим смо прешли у канцеларију шефа станице, набацали разне књиге, списе, столице и остали намјештај на једно мјесто, па и то запалили. Настала је пометња и трка међу усташама на спрату. Неки су искакали кооз прозор, неки покушали бјекство низа степенице, кријући се иза шефа станице, његове жене и дјеце, којима су тек тада дозволили да изиђу, а неки су и изгорјели заједно са зградом.

Тако је и овај најтежи објект био ликвидиран. Са мноме су упали у станицу куриони Стево Лубарда, Видо Вујовић, Мијач и Јово Михаљевић из митраљеског вода.

Командир 1. чете извјештавао је да је и његова чета извршила задатак. Погинули су Блажо Перацић и Јово Јововић. Из 1 чете II батаљона, поред командира вода Мате Милића, погинули су Недељко Газивода и Милош Јовановић.

У свануће, задатак је био углавном извршен — железничка станица, пилана, складиште на станици и још неке зграде били су V пламену. Остала нам је једино још једна мања зграда у близини станице, из које је давао отпор усташки таборник Бркљачић, са неколико усташа. Гледао сам неке борце из 1. чете 2. батаљона како се привлаче кући и убацују бомбе, али кућа никако да се запали. Но с обзиром да је већ било свануло и да је непријатељ сваког тренутка могао интервенисати са правца Сарајева, наредио сам да се борба прекине да би се покрет на вријеме наставио.

У магацинима смо пронашли доста хране, нарочито шећера. Зато је штаб батаљона предузео све што је могао да се

што више извуче и понесе. Мобилисали смо из Хаџића све оне који су могли носити, па смо неке давали сандук од педесет килограма шећера, а другима сандук на двојицу. Поред тога, и сваки бооац је понио колико је могао. Осим шећера, којег је било највише, понијели смо и нешто сувог меса и платна.

Око 7 часова изјутра организовано смо продужили долинском потока Вихрица, према селу Солаковићу, у долини Лепенице, гдје се читава боигада прикупила. Уз пут смо се нешто дуже одмоили у шумици изнад потока Вихрица. Ту смо евакуисану храну натоварили на коње, а мјештане из Хаџића отпустили.

Одатле смо продужили марш и заноћили у селу Солаковићу, у долини Лепенице. На тој просторији окупила се читава бригада, осим 2. батаљона, који је водио борбу према цести Сарајево — Кисељак. Наш батаљон је 5. јула навече продужио марш источно од Крешева.

Стигли смо у Помољ и мало се одморили а сјутрадан продужили у правцу планине Погорелице. На маршу нас је открио непријатељски авион. У једној јарузи, у шуми, зауставили смо колону док авион не прође. Дуго је кружио изнад нас и спуштао се ниско, те смо отворили ватру на њега. Међутим, нијесмо успјели да га оборимо, а он је нас бомбардовао. Од парчади бомби погинули су комесар чете Божо Лубарда и борац Томо Марковић, а теже рањена другарица Марија Лубарда, која је касније подлегла ранама. Марију смо понијели на носилима. Свима нам је било тешко што смо на тај начин изгубили ове другове. Да су погинули у борби за Хаџиће, некако би нам било лакше.

Овај случај нас је опоменуо на велику опрезност приликом дневних маршева. До тада смо били готово убијеђени да нам авиони не могу много нашкодити. Божо је био веома омиљен у батаљону, и као борац и као старјешина. Сахранили смо га у јарузи испод самог путељка. Био сам присутан када је Томо Марковић издахнуо на рукама свога сина, који је такође био борац у батаљону. И Тома смо ту сахранили.

Ослобођен Горњи Вакуф

Носећи неколико рањеника прешли смо Зец-планину и стигли на Враницу. У ношењу рањеника учествовали су сви борци и старјешине, укључујући и штаб батаљона, јер се рањеник није смио оставити.

У мјесту Лука наишли смо на прилично велико имање богаташа Сушића, на којем је било доста стоке, нарочито говеда и оваца. Радници које смо ту затекли радили су за њега: чували су стоку, прерађивали млијеко, косили траву итд.

Конфисковали смо са имања приличан број говеда и оваца, нешто свиња, сувог меса и сира и подијелили свим батаљонима 4. и 2. бригаде. Чини ми се да је то било први пут да хране имамо доста, да је сваки борац могао да једе колико је хтео.

Замјеник комесара батаљона је истог дана сазвао састаanak батаљона бироа, на којем је још једном заузет најоштрији став према свима који су појединачно узимали хране од сељака. Донели смо закључак да се убудуће храна прикупља само организовано, а да се у поновљеном случају самовољног узимања хране предузму најоштрије казне.

Тих дана активираан је и културно-просвјетни рад у батаљону. Почело је спремање хорске рецитације „Кола“ из „Горског виленца“. Увјежбаване су и припремане неке партизанске пјесме, скечев и рецитације. Спремали смо се за рад с народом, јер ћемо се ускооо опростити од ових високих и непроходних планина и спустити се у долине, градове и села.

У међувремену сам сазнао да је 1. пролетерска бригада заузела Коњиц и да је заплијенила велике количине муниције и хране.

Са просторије око Сувог језера 4. бригада је наставила покрет према Горњем Вакуфу, да га нападне и заузме. За извршење овог задатка штаб бригаде је одредио 3. батаљон.

1. батаљон је добио задатак да у ноћи 11/12. јула изврши покрет и избије на комуникацију Горњи Вакуф — Прозор, и онемогући непријатељу повлачење из Горњег Вакуфа према Прозору, који ће у исто вријеме напасти друге наше бригаде. Поелије дугог и напорног марша стигли смо на одређено мјесто. Успјели смо се са дијелом батаљона на серпентине изнад села Карамустафића да поставимо двије засједе. Једну према Горњем Вакуфу, а другу према Прозору.

Зачусмо ватру из правца на којем је био 3. батаљон. По њој нам је изгледало да непријатељ не даје сувише јак отпор и да се повлачи. Дио батаљона ипак сам на своју руку упутио цестом према Горњем Вакуфу, да садејствује 3. батаљону уколико буде потребно. На овом правцу није било готово никаквог отпоа, и наши су, заједно са 3. батаљоном, ушли у Горњи Вакуф.

Тринаестог јула Трећа санџачка и 4. батаљон 1. пролетерске бригаде ослободили су Прозор. Разбијене групе уста-

ша бјежале су у разним правцима. Једна таква група, од њих десетак, упала је у нашу засједу, те смо их заробили, док је друга, мања, успјела да нам побегне, јер нас је раније примијетила. Било је много радости када је цестом Прозор — Горњи Вакуф наишао први партизански камион.

Напади на Бугојно

Пошто је читава ова територија била ослобођена, батаљон је добио нови задатак. У строју и са пјесмом ушли смо у Горњи Вакуф и први пут спавали у касарни, а ујутро 15. јула продужили цестом за Бугојно. Са правца Бугојно, прије два дана, усташе су покушале да се пробију према Горњем Вакуфу, али су их наш 2. и 5. батаљон разбили и вратили.

Овдје сам сазнао да се припрема и напад на Бугојно, у којем ће учествовати 2. и 4. пролетерска. Напад ће се извршити ноћу 16/17. јула. Наш батаљон је сада пови пут био одређен у резерву, и читаву ноћ налазио се прикупљен на јужним падинама Гладова. Напад је извршен, али Бугојно није заузето.

У зору 18. јула батаљон се пребацио на десну обалу Врбаса са задатком да приликом доугог напада на Бугојно обезбјеђује напад из правца Доњег Вакуфа, у висини жељезничке станице Копчићи. Датум за поновни напад још није био одређен. Задатак батаљона је био да на овом мјесту прегази Врбас и да ликвидира непријатељску посаду у жељезничкој станици.

Поновни напад на Бугојно одређен је за ноћ 20/21. јула. Сазнали смо да ће у нападу, поред 4. бригаде, учествовати још и 2. бригада и три батаљона 1. бригаде.

Пред сам мрак 20. јула наш се батаљон упутио према Врбасу. Водио нас је неки М'ештанин из села близу Врбаса и довео на мјесто гдје се ријека може прегазити.

У току дана осмотрили смо Копчиће и околину. Прилично велике колоне непријатеља кретале су се од Доњег Вакуфа према Бугојну.

Када смо стигли на ријеку застали смо, ухватили се добро за руке и загазили. Најприје је прешла патрола и није наишла на непријатеља. Скренули смо удесно — низводно, да најприје ликвидирамо посаду у селу и код моста.

Опколили смо је и потпуно изненадили, тако да се без већег отпора предала. Био је то вод домобрана. Једна наша чета је у исто вријеме заузела и жељезничку станицу и разрушила жељезничку пругу. Задатак је, дакле, на овом сектору био извршен.

У непосредној близини положаја срео сам другарицу Босу Божовић. Некако се чудно кретала. Упитао сам је зашто тако укочено хода. Одговорила ми је да је рањена, а када сам погледао колику рану има запрепастио сам се како се уопште може кретати. Од минобацачке ватре рањени су и Павле Лопичић и Дуко Роловић.

Напади на Купрес

По наређењу штаба бригаде, који је већ био стигао у Горње Вуковско, продужили смо за Доње Вуковско, гдје смо стигли 8. августа. Свуда око нас пружао се ужасан приказ. Били смо запрепашћени када смо наишли на тако поплаљена села, развалине и згаришта, гдје смо сазнали о великом броју побијених и покланих људи. Оно мало преживјелих потражило је спас у дубинама шуме, гдје су, настањени по појатама и ископаним земуницама, проводили тешке дане. Били су то старци, старице и дјеца, изгладњели, без обуће и у ритама.

Кад смо се појавили, они су се много обрадовали што виде, како су говорили, своју војску која ће их заштитити од усташког терора. Ова звјерства су изазвала страховито огорчење наших бораца: усташе ће то ускоро на својој кожи осјетити.

Десетог августа командант бригаде Пеко Дапчевић и комесар бригаде Митар Бакић, са свим командантима и комесарима батаљона, пошли су на Црни врх ради извиђања. На том мјесту саопштена нам је одлука о нападу на Купрес и сваком батаљону постављени су задаци. Дан раније на том правцу смо водили борбу са усташама. У тој борби погинуо је командир вода Блажо Вулетић.

У Купресу је тих дана био један батаљон Црне легије (око 600 усташа) и приличан број становника неких околних села, иначе по злу чувених усташа, укупно око 1.500 непријатељских војника. Непријатељ је располагао батеријом брдских топова и са два оклопна аутомобила. Купрес је био врло добро утврђен и одбрана солидно организована. По околним селима непријатељ је имао јаче предстраже.

За напад на ово утврђено упориште биле су прикупљене ове снаге: 4. и 2. пролетерска бригада, 10. херцеговачка бригада, један батаљон 3. санџачке бригаде и дијелови 3. крајишког одреда.

*Пеко Данчевић и Митар Бакић — командант и политички
комсар бригаде*

На прилазима Купреса дочекала нас је јака и добро организована ватра. Усташе су из бункера и утврђених каменних кућа пуцале из свих расположивих оружја.

Напад није почео у одређено вријеме, нити су све јединице једновременно коснуле, јер је доста времена изгубљено у подилажењу. Осим тога, кратка августовска ноћ била нам је лош савезник. Непријатеља нијесмо изненадили и он нас је дочекао убитачном ватром из ровова, бункера и силоса претвореног у бетонско утврђење. Пред саму зору морали смо се повући не извршивши задатак.

Видећи да одступамо, непријатељ је дијелом својих снага извршио испад, мислећи да смо неспособни за даљу борбу. Усташе су кренуле на нас уз дивљачке повике. Издао сам наређење једној групи бораца и воду тешких митоваља да заузму положај и сачекају усташе, како би спријечили њихово наступање за батаљоном. Рекао сам борцима да пусте усташе што ближе, па тек онда да отворе ватру. Тај задатак борци су одлично извршили. Претрпјевши приличне губитке, усташе су се повукле у своје ровове. На нашој страни погинуо је само борац Бајо Перовић.

Пењући се уз стрми Стожер, сустигао сам једног борца који је посустао и погурен, поштапајући се, лагано ишао. Препознао сам га иако је било прилично тамно: био је то Никола Вукославчевић. Знајући га као храброг борца и необично издржљивог човјека, зачудио сам се таквом његовом изгледу. Упитао сам га:

— Како је, Никола?

— Добро, до^же команданте, — одговорио је. — Идем у превијалиште. Нешто ме је очешало по леђима.

Пришао сам ближе да видим гдје је рањен и остао запањен: на леђима му је била велика мрља већ згрушане крви, а и испод поцјепане блузе зјапила је рана широка као песница.

Благо сам га прекорио што није тражио помоћ од другова, или бар коња да га однесе до превијалишта. Али Вукославчевић не мијењајући ритам корака нити глас, одговори:

— Ма, није то ништа. Могу ја и пјешице. Парче гранате ме је само мало закачило. Нема смисла због тога задржавати другове.

Посматрао сам га са невјерицом, а он, да би ме убиједио, рече:

— Не брини, могу сам да дођем до превијалишта.

И отишао је до превијалишта, одакле је пребачен у болницу. (Кад је прездравио, вратио се у батаљон и храбро се

борио све до 1943. године, када је погинуо, приликом ослобођења Невесиња.)

На Стожер смо дошли потиштени и незадовољни акцијом.

Убрзо је стигло наређење из штаба бригаде: нов напад на Купрес предвиђен је за ноћ између 13. и 14. августа. У наређењу је било и мало пријекора због закашњења приликом првог напада. За овај напад, поред јединица које су раније учествовале, предвиђена је и 1. крајишка бригада. Одређено је да борбама на прилазима Купресу и у самом граду руководи помоћник команданта бригаде Шпиро Мугоша.

По подне 13. августа говорио сам пред постројеним батаљоном и одредио задатак свакој чети. На крају сам затражио из двије чете по једног куоира, које је по наређењу штаба бригаде као везу требало упутити Шпири Мугоши. Одређени су Мило Црвенко и Даница Јовалекић. То је био наш посљедњи растанак — више се никад нијесмо видјели.

Овог пута је наш батаљон, ојачан једном четом. 5. батаљона, имао тежи задатак него у првом нападу: требало је да уништимо усташку посаду на Малом Стожеру, а затим да продужимо напад на сам град.

У први мрак батаљон је кренуо. Била је топла, али необично облачна и тамна ноћ, па је тешко пратити друга испред себе. Морало се пазити да се веза не прекине.

На челу колоне, затедно са патролом, ишао је водич, сељак из околине Купреса, који је, како се то каже, као свој џеп познавао све стазе у овом крају. Журили смо. Требало је што прије стићи до Малог Стожера, уништити чету домобрана која је штитила прилаз граду, и стићи на вријеме за напад на град. Никаквог закашњења није смјело бити.

Учинило ми се да се већ дуго крећемо. Требало је да стигнемо, а Малог Стожера ни од корова. Зауставио сам батаљон и кренуо на чело колоне. Брзо сам утврдио да је водич у овој помрчини, густој као тијесто, залутао и потпуно изгубио оријентацију, од њега се више није могла очекивати никаква помоћ.

Извадио сам карту и бусолу и уз пригушену свијетлост џепне лампе почео да тражим мјесто гдје се налазимо. Отприлике сам одредио положај, као и правац нашег покрета. Сваких педесетак метара заустављао сам се и, гледајући на карту, бусолом одређивао правац. Не баш много сигуран, рачунао сам да смо негдје у близини, кад ми домобрани сами помогоше: кроз тишину, до нас су допирали гласови њихове пјесме у којој су запијевали да „партизана нема више”. Пао

ми је терет са срца. Е, сад ћемо вам, помислио сам, одговорити на вашу пјесму: видјећете да ли има партизана. Према мјесту одакле је допирала пјесма, наредио сам да се борци развију у стрељачки строј и што тише изврше подилажење. Без мог наређења ватра се није смјела отворити.

Тако, тихо, пошли смо ка врху Малог Стожера. Ппближавали смо се опрезно, метар по метар. Одједном су домобрани, осјетивши нас, или тек тако да разбију страх, отворили паљбу. Ватра није била прецизна, а ми смо безгласно наставили да им се приближавамо. У том тренутку је дотрчао Стојан Жугић, командир придодате чете 5. батаљона. Рекао ми да је рањен један његов борац Чедомир Батизић. Пошли смо заједно и нашли рањеног друга како се превија у мукама. Лице му је било згрчено од бола и орошено знојем, али поглед му је био бистар. Тихо сам му рекао:

— Доуже, издожи, немој случајно да јаукнеш, јер ћеш нас открити прије јуриша... Рањеник је одговорио:

— Нећу, доуже команданте ... Будите сигурни да нећу.

Одмах затим командовао сам јуриш. Бомбаши су ишли напријед. За свега неколико минута утврђење на Малом Стожеру било је уништено. Тада ми је пришао командир чете Стојан Жугић:

— Борац Чедомир Батизић је издахнуо, али није јакнуо...

Батаљон је кренуо низ Стожер, ка друму који је водио за Купрес. Уз пут сам позвао пушкомитраљесца Ђура Петровића. Желио сам да му скренем пажњу да не истрчава испред бораца за вријеме борбе. Још нијесам ни заустео, а он рече:

— Друже команданте, ево ти хљеба.

— Одакле ти тај хљеб, Ђуро?

— Нашао сам га у рову, у ранцу једног усташе. — А кад си прије ускочио у ров?

— Са бомбашима ...

— Шта ће пушкомитраљезац са бомбашима? Јесам ли ти говорио да не истрчаваш ...

Погнуо је главу. Досјетио се зашто сам га позвао.

— Ти знаш да пушкомитраљезац треба из позадине да штити борце, а не да трчи исп^ед бомбаша.

— Знам, али тада не могу да се уздржим. Мислим, кад бих остао на мјесту, жив бих искочио из коже. Помислим на погинуле другове или на моје синове, можда су их ови зликовци заклали.

Сјетио сам се његове породице. Ђуро је рођен у селу Грађанима, у околини Цетиња, и био је зидарски радник. Кад је букнуо устанак, као члан КПЈ он је био међу првима. Прије но што је непријатељ априла 1942. године заузео Грађане Ђуро је у партизане повео своју жену и два синчића. И тако, у колони, дању и ноћу по сунцу или киши, Ђуро је ишао напријед, с пушкомитоаљезом у једној руци, а дјететом у другој, а иза њега жена, држећи у наручју друго дијете. Жена и дјеца остали су у околини Сутјеске, са Петом црногорском бригадом јуна 1942. године, и Ђуро о њима више ништа није чуо.

— О . . . Обећавам ти, друже команданте, да више нећу истрчавати.

— Обећао ми је, и тако смо се растали, али — заувјек.

Када смо стигли близу пута за Купрес, дотрчао је Васо Прља, командир 2. чете, и јавио ми да се колона прекинула. У тамној ноћи неко је изгубио везу. Требало је времена да се веза поново ухвати. Док смо чекали да се јединица среди, позвао сам командире чета и дао распоред и задатке за напад на упориште.

Кад смо били надомак Купреса, изненада је гробну тишину прекинула ураганска ватра из пушкомитраљеза, минобацача и топова, која се свом жестином сручила на нас. Са свих страна, као град, падала су зрна и парчад граната. Усташе, утврђене у рововима и бункерима, засипале су нас оловом. Овога пута непријатељ је очекивао напад, још боље се утврдио и направио план ватре за дејство ноћу.

Кључало је као у казану. Зауставити се на том мјесту, на чистини, значило је ископати себи гроб. Зато сам наредио да се борци развију у стријелце и што прије докопају првих кућа.

Када смо дошли на 200 метара од града, командовао сам да 1. и 2. чета коену на Ђош, а послао сам курира Стева Лубарду до 3. чете да пренесе исто наређење. Међутим, храбри куоир је погинуо поије него је стигао до чете. Нико није примијетио када је пао.

У тренутку када су се борци 1. и 2. чете дигли и кренули на јуош, десно од нас пошли су и Крајишници. У првом тренутку нијесам знао да ли су то наши или усташе. Недоумица је била тешка. Али као оно раније кад ми је помогла пјесма усташа да се оријентишем на Малом Стожеру, и овдје ми је, у тами, помогао узвик неког непознатог бооца — Крајишника:

— Напоијед, пролетери!

— То су, дакле, Крајишници.

У првом налету докопали смо се првих зграда, а онда је почео крвави обрачун. Борба се водила за сваку кућу. Јављено је да је само један борац рањен. Проћи кроз прави ураган ватре и челика само са једним рањеним другом — то је успјех.

Покушао сам да ухватим везу са 3. четом, али без успјеха. У међувремену се чета докопала првих кућа.

Договорили смо се о плану даље борбе у граду. Овај мали ратни савјет штабова 1, 2. и 4. батаљона, одржан у непријатељевом утврђењу, донио је одлуку да Први батаљон наступа дуж главне улице.

Борба је достигла врхунац, освајали смо кућу по кућу. Са свих страна одјекивале су експлозије бомби, штектање митраљеза и вриска плепашених жена и дјеце, скоивених по кућама. Једну зграду усташе су намјерно упалиле, тако да им је свјетлост ове буктиње омогућавала да нас прецизније туку артиљеријом и минобацачима. Аветињска свјетлост обасјавала је ужасне поизо^е. Око кућа завезани коњи и волови падали су од залуталих метака.

Налазио сам се код 2. чете, на тротоару поред једне куће и таман сам се спремао да претрчим преко улице, када ми приђе командир чете:

— Немој сада поелазити. Тамо, напријед, једно педесетак метара наред улице, погибе пушкомитраљезац Ђуро Петровић. Чули смо му глас: „Живјела народноослободилачка борба! Живјела комунистичка ...” и онда, одједном, гласа му нестане. Ова вијест ме је страшно погодила. Погледао сам ка мјесту гдје је погинуо. И овог пута Ђуро Петровић те био испред свих. Погинуо је заједно са својим помоћником Петром Лубардом, пушкомитраљез 1е остао крај њега, јер том мјесту нико није могао да се приближи. (Непосредно после борбе на Клшресу Ђуро Петровић је проглашен за народног хероја.)

Још под утиском погибије овог одличног борца некако сам се нашао сам. Одједном, чуо сам кораке иза себе, и, не окрећући се упитао:

— Ко је то?

— Метло.

Знаци распознавања за ту ноћ били су: „Метло” — „Шолаја”. То су била презимена двојице команданата батаљона 3. крајишког одреда, Душана Метлића и Симе Шолаје, који су двије ноћи раније погинули у првом нападу на Купрес.

Не окрећући се, рекао сам му да прође. Кораци су се сада чули ту, баш иза мене. Кад сам се окренуо, одједном

сам видјео да преда мном стоји усташа. Цијев његове пушке готово ми је додиривала груди.

У десној опуштеној руци држао сам пушку. Револвер ми је био за појасом. Само лијева рука ми је била слободна. Један тренутак гледали смо се очи у очи.

У магновању сам подигао лијеву руку, шчепао за цијев његову пушку, и одгурнуо је од себе. Да је пуцао, метак би прошао поред мене.

Усташа је вукао пушку објема рукама, желећи да је ослободи, а ја сам га држао само лијевом руком. Онда сам подигао десну руку, настојећи да се помогнем пушком. Тада, вјероватно, бојећи се да не пуцам у њега или да га не ударим кундаком, усташа је пустио своју пушку и почео да бјежи. Нестао је у мраку иза првог угла.

Ово наше гушање чули су замјеник комесара Блажо Ломпар и борац Друге чете Вукићевић и одмах дотрчали, али усташа је већ био побјегао. Објаснио сам им шта се десило. Када је борац Вукићевић видео да држим двије пушке, замолио ме је да му поклоним овај трофеј. Носио је ту усташку пушку све до напада на Дувно, децембра 1942., где је погинуо.

Доцније сам сазнао да се те ноћи борац 3. чете Блажо Лековић такође ухватио у коштац са једним усташом, али који је био физички јачи, и кад су пали на земљу усташа се нашао одозго. Тада је притрчао један наш борац, али није смио да пуца да не би убио доуга. Тек кад је уграбио погодан тренутак, оптрчавајући око њих док су се гушали на земљи, пуцао је и убио усташу.

Сем бункера, задавала су нам тешкоћу и оклопна кола, која су нас, тукла крећући се улицом.

Уличне борбе су биле жестоке и огорчене, освајали смо кућу по кућу. Поред нашег батаљона, у град су продрли и дијелови 2. и 4. батаљона и 1. крајишке бригаде. А онда се појавио наш највећи непријатељ — зора. На брзину су се поново састали команданти батаљона. За све ово вријеме нико се од нас није састао са Шпиром Мугошом, замјеником команданта бригаде, који је био одређен да руководи цијелом акцијом. Наша слутња се обистинила: погинуо је на прилазима Купресу, заједно са својим куририма, међу којима су били и Мило Црвенко и Даница Јовалекић.

Разматрали смо ситуацију и донијели заједничку одлуку да дан не смијемо дочекати у граду, јер бисмо постали одлична мета артиљерији и минобацачима. Зато је требало да се на вријеме повучемо, али не правцем којим смо дошли,

већ на супротну страну града. У Купрес смо продрли са истока, а требало је да се повучемо према западу, у правцу Чрдачице.

Али пут из ове усташке јазбине није био нимало лак. У свитање непријатељ је све јаче и прецизније концентри-сао ватру на нас. И најмањи заклон је могао да сачува живот, а њих је било мало. Одступали смо од куће до куће, од угла до угла, претрчавајући један по један у правцу гробља. Док су једни штитили одст^пницу, други су се извлачили и преносили рањенике.

Стигли смо до гробља са још пет-шест бораца. Таман смо почели да се договарамо којим редом да се пребацујемо преко чистине, кад се Нико Маровић трже:

— Шта је? — упитао сам. — Ама, ето, зрно ме погоди у руку. Узео сам га за рањену руку, а Блажо Ломпар је извадио марамицу, јер завоја нисмо имали, и почео да му завија рану. Тек што је завезао чвор, он се опет трже. — Ух, сад ме погоди у ногу. И заиста, тог тренутка, иако смо били у групи, збијени један уз другог, њега је опет метак поонашао. — Слушај — рекох му — ако те овдје опет будемо превијали погодиће те и трећи пут, него претрчи док ти је рана врућа ових педесетак метара. Успио је да претрчи брисани простор и да се ухвати мртвог угла, гдје су га прихватили и на носилима однијели у превијалиште. За њим смо и ми претрчали.

Народ из Новог Села и околине одмах се окупио да нам помогне око рањеника. Одмах, затим, иза Чрдачице, средили смо чете и продужили покрет преко Малих и Великих Врата, поново ка Стожеру, да би се батаљон прикупио.

Љубо ВУЧКОВИЋ

ЗА РУЧАК КОЊСКО МЕСО

Није прошло два дана од формирања бригаде, а у сљедовању бораца почело се појављивати коњско месо. Тог јутра коња су клали подаље од логора, вјероватно случајно, а можда и намјерно.

Послије неколико мјесеци проведених у непрекидним борбама и маршевима, (одступајући) из Црне Горе због слабе исхране једва се живот одржавао. Зато није било опасности да ће борци оставити сљедовање коњског меса непоједено. Тајна се морала сачувати и месо појести као говеђе. Батаљон је логоровао у густој шуми под ведрим небом. Сви смо знали да се тога дана не може очекивати ништа за ручак, а поготово не говеђе месо. Неки од наших интенданата гласно, из дубине шуме, позвао је штаб да се из чете одреде по два друга који ће доћи код њега и за чете подићи сљедовање меса. Код нас је некако било уобичајено, као неписан закон, да се траже добровољци (било за бомбаше, за патролу, или за рад у кухињи, итд.) Тог јутра није требало много тражити ко ће донијети сљедовање. Из 2. чете одредише једног друга и мене. Добили смо задатак да се што прије вратимо. Други су се јавили да прибаве дрва, заложу ватру и донесу воду.

Интенданци су били конспиративни. Главу од коња су негдје склонили, месо је било спремљено да се дијели. Онако у великим комадима лежало је на кожи која је са сваке стране била подвијена да не би неко примијетио да је то заклан коњ. Сваки од нас напамет је знао бројно стање своје јединице. Меса је било прилично — „пуне руке“, што није био случај раније. Друговима који су клали и дијелили месо журило се, можда, више него нама. Не због тога да се хпото прије скува и припреми за јело, већ да нас што прије отпрате до јединице да би тако сачували тајну.

Приликом расијецања и мјерења меса, коњска кожа се помјери и једна нога се помоли. Коњ бјеше давно поткован, па му пола поткова остало излизано а пола отпало. За нас више није било тајне. Морали смо дати обавезу да нећемо открити тајну, барем док се ручак не заврши. Поред тога.

добили смо и дио печене цигерице и срца, које је било намијењено онима који су заклали коња и припремили месо за чете.

У чети је владало велико расположење када су угледали да смо донијели богато сљедовање меса. Нас двојица смо сачували тајну. Месо је поједено, са пуно апетита, као да је била најљепша телетина. Једино није било соли због велике оскудице. Касније су наилазили још тежи тренуци када су борци пожелели да их интенданти изненаде и са таквим оброком као што је био овај.

Никица **ЈАНКОВИЋ**

ПРВИ МАРШ БРИГАДЕ

— из Дневника —

Из Љубине смо пошли рано ујутро. Читава бригада је у колони. 5. црногорска и Херцеговачки батаљони су остали на подручју Зеленгоре и са њима тежи рањеници свих бригада. Колона је велика и чини ми се да нам, оволиким колики смо, данас нико ништа не може. Цео дан идемо кроз густу и високу шуму. Још не осјећам умор. Поред парчета мяса једем и младо лишће, букову кору и траву сријемушу.

Увече смо избили на цесту Калиновик — Фоча и њом ишли два километра, па се зауставили и преноћили код Добре Воде. Двадесет петог јуна одмарали смо у овом логору, послје јучерашњег дугог марша.

Увече истог дана (2. батаљон) морали смо умјесто напријед да се враћомо назад. Батаљон је добио задатак да за јединице које су остале у рејону Врбнице потјера једно стадо оваца и говеда што је било заплијењено од неких народних непријатеља. Тај задатак нам није био ни мало лак ни драг. Тешко нам је било физички, јер смо били уморни, а и психички, поново се враћати, па затим усиљеним маршем назад да бисмо стигли бригаду. Психички смо се потпуно припремили за марш према Босни, а сад смо се ево морали враћати назад! Јединицама које су остале у врло тешком положају, требало је помоћи и ми смо то учинили. Цијелу ноћ идемо и ломимо се горе-доле, напријед и назад тјерајући стоку по беспућу и по шуми. Ујутро 26. јуна смо стигли на Коњске Воде и предали стоку једној јединици 5. бригаде. Послије краћег одмора пошли смо за бригадом. Цео дан маршујемо без одмора и застоја, а врло смо исцрпљени и наравно гладни.

Поново читаву ноћ маршујемо... Близу Калиновика смо... Пролазимо кроз села која за велико чудо нијесу спаљена. То нам је необично, јер смо до сада пролазили кроз многа попаљена села. Напријед и стално напријед! Идемо и нико не заостаје. Нико се не жали, нико не брунда, и нико не пита када ће одмор да би се мало предахнуло... Идемо напријед. У току марша смо стигли један батаљон 1. пролетерске бригаде и наставили даље са њима.

На маршу преко Зеленгоре — јун 1942.

Двадесет седмог јуна се пењемо уз планину Трескавицу. Ђаволски је то тешко. Киша пада, хладно је, стаза скоро и нема и путевци се чешће изгубе, па се понекад морамо враћати и тражити нове. Бригаду сустижемо касно увече после овако дугог и исцрпљујућег марша који је почео 24. па ево до касно у ноћ 27. јуна. Бригада је заноћила на Великом језеру на Трескавици. Уморни, попадали смо по земљи, уз букве и јеле и заспали. Нијесмо могли дуго спавати, јер непрекидно пада ситна киша . . . Мокро је, планина, ноћ, никаквих шатора нити других покривача немамо, а ове ноћи букве и јеле, уз чија се стабла грчимо и превијамо нимало не штите. Тешко је спавати у планини, на земљи, кад читаву ноћ пада киша и кад хладноћа у кости улази. Испод нас влажно. Мокри смо до коже . . . Ложимо ватру, али она на овој киши и у овако суровој планини слабо гори, а још слабије загријева . . . Ноћ се отегла до зла бога и никако да сване.

Првог и другог јула бригада маршује Игман-планином. Дивна је то планина . . . Шума и благе узвишице . . . Ливаде. Бригадна колона се протегла и вијуга пропланцима и шумом.

Прошли смо преко Горње Грکاریце и Малог Поља и логоровали два дана на Радовој Води.

Ноћу 1/2 јула умро нам је на маршу Мирко Станојевић, борац нашег 2. батаљона. Мирко је из катунског села Велестова. Био је одличан омладинац и борац. Умро је од исцрпљености и изнемоглости. Никоме се није жалио. Ишао је напријед и држао се колоне колико је могао. Снага га је издала и издахнуо је на стази, у колони, не дајући од себе гласа, као да је и тим својим посљедњим чином хтио до краја да остане дисциплинован и скроман. Није хтио да смета друговима, није хтио да задржава колону, знао је да треба ићи напријед. Његова смрт нас је све ражалостила. Сузе су текле, и ако смо у сталним борбама научили да гледамо мртве и да пркосимо смрти. Зауоставили смо се. Под јелом смо ископали раку и спустили у њу нашег доброг друга. Са стиснутом песницом поздравили смо и последњи пут се опростили ту, на Игману, са нашим драгим Мирком Станојевићем, који остаје сам на вјечитој стражи у тој лијепој планини недалеко од Сарајева... Пошли смо напријед.

.

На батаљонској конференцији, одржаној 3. јула, упознали смо се са новим командантом батаљона Милетом Ђукићем и потом расправљали о предстојећој борби. Требало је напасти жељезничку станицу и усташки гарнизон у Хаџићима, у непосредној близини Сарајева, пресјећи пругу Сарајево — Мостар, обезбиједити од правца Сарајева нашим јединицама пролаз и марш даље према западној Босни. И остале бригаде ове ноћи иду у напад на ову поугу. Напад на Хаџиће треба да изврши 1. батаљон наше бригаде, ојачан 1. четом нашег батаљона, а затим би, према потреби, ступале у борби и друге чете нашег батаљона.

У сумрак полазимо са Игмана, орни и спремни за борбу. Колону одређену за непосредни напад на Хаџиће води командант 1. батаљона Јубо Вучковић. Некако око пола ноћи спустили смо се са планине и кроз прве куће избили на пругу и ударили по усташама. Отворила се жестока борба. Јуришамо и жестоком пушчаном и пушкомитраљеском ватром и бомбама кршимо отпор Павелићевих војника. Упорно се бране. Борба се водила до зоре. Запалили смо жељезничку станицу, пилану и још неке објекте. Једино је остао усташки логорник, злогласни Бркљачић са групом усташа, забарикадиран у поткровљу једне чврсте зграде близу же-

љезничке станице и отуда пружао отпор. У моменту када смо и ту зграду опколили и требало је ликвидирати, наишао је оклопни воз и осуо ватру по нама. Воз је продужио у правцу Сарајева, али нас је онемогућио да и ову групу усташа ликвидирамо. Ипак смо постављени задатак извршили и упутили се према селу Дрозгометви. Имали смо 6 мртвих, 3 из 1. и 3 из 2. батаљона.

Тако се наш први окршај са усташама успјехно завршио. То нам је дало нове снаге за слиједеће тешке борбе и окршаје с њима и Нијемцима. Као и у досадашњим борбама против Италијана и црногорских и херцеговачких четника, показали смо колико смо спремни да свим непријатељима ове земље ломимо кичму.

Моло **ВЕЛИМИРОВИЋ**

НЕЗАБОРАВНА ДОЛИНА

Два дана прије прве годишњице устанка у свом родном крају, борци 3. батаљона нијесу ни сањали да ће тај дан дочекати са великим одушевљењем. Са Вранице планине, после краћег предаха, наставили су пут 11. јула 1942. године и прије зоре 12. јула стигли пред Горњи Вакуф — у питомој долини ријеке Врбаса.

Замор, тамну ноћ и сан у ходу за тренутак су разбили рафали дијелова батаљонске претходнице (3. чете) и жандармеријскомилиционерске посаде Г. Вакуфа. Када се ноћ раздвајала са даном и уз прасак неколико ручних бомби, град се раставио са стражарима окупаторског „реда“. Мрак и страх у граду уступили су мјесто свјетлости дана и зрачку слободе, које су овом малом мјесту донијели партизани, као и прије годину дана у устанку, већина од њих, што су их донијели Даниловграду.

Горњи Вакуф постаде први ослобођени град од формирања 4. пролетерске бригаде, а успјешна акција 1. и 3. батаљона, поклон њених бораца 13. јулу, годишњици устанка против окупатора у њиховом родном крају. У јутарњој тишини колона је развијена ишчезнула у ослобођеном граду на Врбасу. Радости и весељу бораца није било краја, као ни изненађењу мјештана. Цијена ове неслуђено лаке борбене акције била је проливена крв рањеног борца Јовете Бобићића према 3 мртва и 9 заробљених окупаторских војника.

И тако постадосмо ослободиоци првог града у долини бистрог Врбаса, чији је ток означавао и правац наших даљих дејстава. Али, борци и руководиоци, сви ми и народи овог краја, осјећали смо нешто ново, необично — осјећај продора у шири простор, осјећај веће снаге и сигурности хода борбе коју водимо и сигурнији корак даље на путу којим смо кренули.

16. јула кренусмо даље, нахрањени и поткријепљени, одморнији и веселији. По тмурној и кишовитој ноћи, расквашеним путевцима и ливадама примицали смо се Бугојну, јаком усташко-домобранском гарнизону. Недалеко према хо-

На маршу преко Трескавице — јун 1942.

ризонту, десно и испред чела колоне, назирало се повеће пошумљено брдо. Тихо, шапатом и све чешће, са чела колоне преносило се упозорење командира: „Тише“ „Брже“, „Брже“. На једној ливади са непокошеном травом до кољена батаљонска колона се развијала у четне колоне — прве двије ка селу Чипуљући са задатком да упадну у град, а трећа фронтом окренута ка брду са котом 717. Посљедња колона, у развијеном строју по вадовима, кренула је уз ливаду ка коти. Пљусак кише и ноћну тмину за тренутак замијени мјесечина. Знаци распознавања били су: „Мујо“ „Алија“. У моменту када се строј приближавао живици на крају ливаде, непосредно иза нашег строја, чуо се у два маха повишени глас лозинке „Мујо“! Претрнули смо од помисли ко је тај „Мујо“ иза нас, јер смо у напетости и пузању пред извршењем задатка заборавили да је то лозинка. Упитах Драгутина Филиповића, који је био до мене, шта ово може бити? А у истом тренутку пушкомитраљезац Драгиша окрену пушкомитраљез назад и бјеше спреман да опали. Драгутин то спријечи, јер се присјети да је то лозинка и препознао је глас комесара батаљона Ђура Чагоровића. Кад из рова пред нама, неки усташа узвикну: „Дјечки!“. Тај глас као да је повукао за обараче наших пушкомитраљеза и пушака. Ура! За трен ока под заштитом сопствених рафала ускочисмо у усташке ровове. Очигледно изненађене усташе су се дале

у бјекство. У исти мах ватра је одјекнула лијево и даље од нас, у граду. Глувонијема тишина се одједном претворила у ватромет са свих страна око Бугојна. Хитали смо ка врху коте, уз погдјекад који пуцањ и погдјекад које „Ура!“ На плотове од живице и шипражје остајали су нам дијелови одјеће, понекоме и опанци, па и чарапе.

Освануо је 17. јули, сунце се пробијало кроз кишне облаке, изашли смо на коту 717, чекамо да идемо даље. Али сплашњавање борбе осталих чета и батаљона у граду ствара у нама на коти неки осјећај неизвјесности. Команда батаљона ту у близини, нешто се брижно договара. Сазнадосмо¹ и то да се 1. и 2. чета повлаче из заузетог дела града, да имају мртвих и рањених. То нас је још више дирнуло, јер на дугом борбеном путу, од скоро мјесец дана нијесмо доживјели ни један неуспјех.

Наше борачке дилеме за тренутак прекиде ново наређење. Покрет! Кренуше колоне ка селу Весела и преко једне дугачке и голе утрине ка шуми јужно од села Пориче. 3. чета је носила и штитила рањенике. Непријатељски авион звани „рода“ често нас је митраљирао и прикивао за земљу док смо прелазили ^трину. Стално нам је, тако рећи, висео над главом. Суморне колоне тек што су зашле и застале у шуми, сусреле су се изненада и прса у прса судариле са усташким снагама које су према Бугојну биле упућене од Купреса. То је био тренутак ошамућености и ужаса. Усташе су прво наишле на борце који су носили рањенике, када су их тек поставили на земљу да одморе. Ту у таквом тренутку, у за нас необјашњивој ситуацији, усташе су успјеле да поубијају већи број рањеника на носилима: Јбубицу Маренић и Бранка Мартиновића су ножем заклали. Милићу Бобичићу су бацили бомбу на груди, која га је разлијела. Ту је на истом мјесту и на сличан начин оставио живот Никола Павићевић. Брзо смо се средили и разбили усташе. Али, за ове јунаке на носилима то је било исувише касно. У борбама за град и на том трагичном мјесту 3. батаљон је имао 5 рањених и 9 мртвих бораца. Поред поменутих, погинули су: Ђуровић Аосеније, Ђуровић Радивоје, Ђуровић Радосав, Јововић Душан, Ковачевић Милоња и Мартиновић Бранко. Сваки појединачно и сви заједно представљали су ненадокнадиви губитак прекаљених бораца — јунака. Они у долини ријеке Врбаса уградише сами себе и своје бесмртно дјело.

Сјећање на њих, на село Чипуљић, на коту 717, на шуму код села Пориче, на 17. јули 1942. године и на ову долину—
•остаће незаборавно.

Вукашин БРАЈОВИЋ

У ЗАСЈЕДИ

— Цртица —

Приликом напада бригаде на Горњи Вакуф 11. јула 1942. године, 2. батаљон је био на обезбјеђењу према Травнику. Идући на задатак према Бугојну, с нама се кретала и 2. пролетерска. У шуми изнад цесте, у покрету смо напали усташку посаду у селу Шебешићу. Брзо смо је разјурили и заплијенили нешто хране, која се налазила у магазину шумског предузећа „Угар“. Један дио хране смо подијелили становницима, а један дио смо понијели.

Батаљон је носио кукурузно брашно, нешто сланине и шећера. Једва смо чекали одмор и кување качамака. То је за нас била права посластица, јер се од раног пролећа нијесмо најели хљеба. Носили смо сви, а неколико врећа смо ставили на волове, које смо нашли на Зеџ-планини. Симо Баровић носио је пуну врећу, подлимивши је пушкомитраљезом. Увио се до земље под теретом. Комесар батаљона Бошко Ђуричковић замјерио му је што се тако оптеретио. А он ће му на то: „Нека, Бошко, нека, кад будемо дијелили нећеш рећи — много ми је“.

Неколико километара од Вакуфа батаљон је застао, а моја чета је одређена да поруши цесту, према Травнику, да је прегради и обезбиједи од евентуалног напада усташа од Травника. Све смо то обавили брзо и како смо најбоље могли с нашим иначе slabим техничким средствима. Пред мрак смо поставили обезбјеђења. С нестрпљењем смо чекали вечеру, којој смо се много радовали. Сат послје пада мрака дотјерали су нам четири пољска казана (по 25 литара); три су била с качамаком, а један са сланином. Сви смо добили по пуну порцију качамака и добар, дебео комад сланине. Јели смо са слашћу, али и лакомо, баш као гладници. Нико није жвакао, већ само дватри пута праметне залогај у устима и обрне га низ голо.

Главнина чете, након вечере, легла је да се одмара. Но, није прошло ни пола часа, почели смо се надимати као лопте. Настали су страховити болови. Извјестио сам штаб батаљона. Претпостављајући од чега је то наступило, одлучио сам да

сви поново радимо. По четворица су се смјењивала на две тестере, којима смо обарали дебела букова стабла на цесту, а сви остали су из потока износили крупно камење. Радили смо брзо и без предаха, и то је био спас. Прије или касније, и свако на свој начин, ослобађао се масноће коју није могао поднијети испошћени организам. У тој невољи било је смјеха и шале на претек. Сва је срећа што нас у тим часовима није непоијатељ напао, јер би било свашта. Одиста, није нам лако пао први качамак у Босни. Четири-пет дана после тога били смо на „строгој дијети“.

Милутин ПЕЈАНОВИЋ

ПРВИ ДАНИ БРИГАДНОГ САНИТЕТА

При формирању бригаде именован сам за начелника санитета. Упутство за организацију здравствене службе нијесам ни од кога добио, па сам исто вече позвао на договор љекаре бригаде др Јована Бијелића, др Жарка Микића и др Радоја Мијушковића. Том приликом решено је да др Мијушковић води бригадну болницу, др Микић да буде љекар у 5. батаљону (за помоћника му је одређен студент медицине Митар Пилетић) а др Бијелић за љекара 4. батаљона (помагале су им Деса Влаховић и Ђука Татић). За друге батаљонске референте санитета предложили смо, после консултовања штабова батаљона, што је штаб бригаде прихватио; Чедомира Иличковића, санитетског радника и његовог замјеника Сенку Лековић (1. батаљон), Драгињу Челебић (2. батаљон) и Бранка Кандића, студента медицине прве године (3. батаљон).

Сјутрадан сам одржао кратак састанак са овим друговима и изложио им основне смјернице организације санитета у батаљонима. Њима је остављено да предложе штабовима батаљона и чета референте, а препоручено да то буду другарице које су се у одредима, од којих је формирана бригада, показале најспремнијим у превииању и лијечењу рањеника.

У сусрету са 1. батаљоном 1. пролетерске, у мају 1942. године, при нападу на Колашин, упознао сам се са основама организације санитета у тој бригади па сам се тога и држао користећи своје дотадашње искуство из организације санитета у одредима, и искуство и мишљења наших љекара и батаљонских референата.

На састанку референата одређен је критеријум за упућивање обољелих и рањених у бригадну болницу (сви које је требало носити или им треба коњ у транспорту, односно код којих се могла очекивати компликација). Затим смо подјелили оскудни санитетски материјал и договорили се како ћемо га дијелити кад до њега дођемо и одлучили да отпочнемо са систематским подизањем знања батаљонских и четних болничара те да би се стручно оспособили. Ја сам

Референт санитета Мито Савићевић са четним болничаркама, август 1942. код Вагња

преузео обавезу да стално обилазим батаљоне и да на зас-танцима и при превијању одржавам предавања и учим сани-тетски кадар не само о указивању прве помоћи већ и о заш-тити од заразних болести, пошто смо били обавијештени да на територији Босне можемо очекивати више ендемских заразних обољења. Планиран је и један општи састанак свих здравствених радника бригаде, али изненадни покрет и сталне борбе то нијесу за дуго послѣје тога омогућили.

Др Мијушковићу су у болници помагали студент меди-цине Вељко Митровић и Савка Мијушковић. У болници није тада било болесних од заразних обољења. Поред рањеника лијечен је и један број изнемоглих и исцрпљених. Састав болесника стално се мијењао, јер су једни долазили из чета у болницу а други из ње упућивани у чете. Била је свако-дневна појава да су појединци изјављивали да се добро осје-ћају и да желе да иду у батаљоне, мада су мишљења љекара била супротна њиховим.

По одлуци штаба бригаде болница се, у правцу жељез-ничке пруге Сарајево — Коњиц, кретала у његовој близини тако да је била обезбијеђивана од изненадних напада четника и усташа. То, наравно, није био случај са авионима, који су

нас од јутра до мрака пратили. А као да је болница била објект за њихово брзо оријентисање о кретању бригаде: ако терен није дозвољавао брзо склањање и маскирање, што је са болницом ишло теже, прво су по болници осипали митраљезима и бомбама и неријетко поново рањавали рањенике. А ми смо отварали пушчану ватру и поред забране од стране штаба бригаде, јер смо једино тако могли да искалимо свој бијес кад смо при себи већ имали оружје које рањеницима и болесницима ни у болници није одузимао.

Другови из штаба бригаде стално су посјећивали болницу и показивали интерес за све њене невоље, којих је било препуно. Уз стручна предавања љекара држана су и политичка. Једнога дана и друг Тито нас је у пролазу посјетио у близини Калиновика. Његово присуство и кратак говор, боље рећи разговор са рањеницима и љекарима, улили су нове снаге и олакшали наше муке. Сами су се рањеници иза тог сусрета јављали да са носила пређу на коње или са ових да наставе пјешке. Дирљиво је било видјети тешко рањене како настоје да науче кориштење штула, штапова и сл. помагала, да би пјешачили и тако коње препустили онима који заиста без њих нијесу могли.

Као да сада видим Тодора Дрљевића, тешко рањеног командира чете са сломљеном руком, коју смо му у болници подигли на удлагу у страну, како се поштапа здравом руком и куражи друге из његовог ешелона (ешелони рањеника су формирани по сличности рањавања и способности за коектање) да полете — што је стварало атмосферу пуну шале и оптимизма код њему сличних, јер су на удлагама раширене рањене руке подсећале на авионе, па су их у шали звали авијатичарима.

Осјећај одговорности и коректног односа према становништву био је на највећој висини. Не могу заборавити случај критике једног друга „коњаника“ што је дозволио да му коњ пасе младо жито украј пута којим смо се кретали у близини села Ледића под Трескавицом. Он, црвен од стида, признавао је грешку и доказивао другим рањеницима да није имао снаге да спријечи гладну животињу да дохвати неколико залогаја, што сам и ја као очевидац потврдио. Ипак, укорен је и упозорени смо да се на то пази и да се никаква штета успут не чини.

ЈБекари су указивали помоћ и становништву које већ одавно љекарске помоћи није могло добити. Ово је, по старом обичају, жељело да се на неки начин одужи за љекарев преглед и савјет, те је нудило награду, најчешће храну. На састанку бригадног санитета разматрано је и то и препо-

ручено да љекари не узимају за себе ништа, да одбијају да се у кући послуже, а могли су само пристати да се понуђено преда болници за рањенике.

Свако вече одржаване су, послије превијања, кратке конференције на којима се давала оцјена транспорта и поступака појединаца. Врло оштра партизанска критика примјењивана је и у болници, као и у батаљонима, тако да нико од ње није био поштеђен.

Посебна брига болници указивана је и од стране чета и батаљона: слали су јој увијек најбољи дио плијена — хране и одјеће, а неке врсте намирница, као пшенично брашно, уље, масло, мед и сл. издвајане су увијек само за болницу. Ријечи: „Ово је за болницу!“ — биле су света заповијест за сваког борца.

Дирљив је био и срдчан сваки сусрет болнице са батаљонима у покрету. Разговори са борцима будили су жеље рањеника да чим прије оду из болнице и кад би нас батаљони напустили често смо могли констатовати да је бројно стање болнице смањено за неколико „изненадно прездравелих“.

Најтеже је било у транспорту. Дешавало се да чланови штабова батаљона, па понекада и штаба бригаде, носе рањенике. Милентија Поповића, члана политодјела бригаде, који нам се разболио од пјегавог тифуса одмах иза Трескавице, носили су дуго чланови штаба бригаде, укључујући ту и команданта и комесара.

Наши намучени партизански коњи задавали су нам највише брига. Мало смо их имали — забрањено нам је било да се сами њима успут снабдијевамо, а често су изненада на путу малаксавали и падали под рањеницима. Шта нам је онда преостајало, већ да покушамо са „преквалификацијом“ у пјешаке дотадашњих коњаника. Било је спорова са митраљесцима, десило се да смо на Трескавици и Титовог коња осамарили и одвели. Ево, укратко, како је то било. И тог пута, скоро читаве ноћи, превијали смо нове и тешке рањенике, а прије зоре 26. јула по наређењу, кренули смо уз стрмине Трескавице. У цик зоре указали су се ешелони наше болнице на кривудавом планинском путу и ја сам, у настојању да избијем на чело колоне, угледао једног дивнот коња под самаром, на коме је јахала болесна другарица из 2. батаљона. На питање одакле јој тако добао коњ, она је одговорила да су јој га нашли у батаљону. И баш у том часу сусстигао нас је један друг из пратеће јединице Врховног штаба, препознао коња и почео грдити, не бирајући много речи на рачун наше новоформиране бригаде и њеног „самоснабди-

Русто Ступовић: КНЕЗ БАЈКО

јевања". Преморен и разљућен тиме, нијесам га хтио ни саслушати, већ сам му рекао да коња не дам па да је божији док не стигнемо до првог села. Овај је брзо одјахао доле и за петнаестак минута се са још једним пратиоцем појавио тражећи мене — начелника санитета. „Треба те нешто Врховни командант!" рече, обшћајући ми се не без задовољства у гласу. Окренуо сам коња за њиховим, ожалошћен и посрамљен низа страну. И наједанпут нашли смо се изненадно пред другом Титом.

Стајао је пред шатором са малом лулицом у руци. Ја сам одстечено, војнички, салутирао, па збуњен, мјесто друже рекао: „Изволте господине команданте!". Био је то аутоматизам, реченица научена у старој југословенској војсци, при обраћању старјешине па сам се одмах извинуо што сам тако рекао. Друг Тито ми је благим ријечима почео објашњавати циљеве народноослободилачке борбе и потребу да будемо увијек узорни борци и људи. Видјело се да је обавијештен о стању бригадне болнице и о нашим мукама, али и о томе да је било случајева узимања сељачких коња па чак и од стране неких руководилаца. Кад сам видио за кога ме сматра друг Тито, у погодном тренутку упао сам са изјавом да су ми идеје и задаци наоодноослободилачке борбе добро познате јер сам стари, предратни члан Партије. То је учинило да друг Тито промијени тон говора — са чланом Партије почело се оштрије разговарати. Рекао је да је боље за оне који се не могу држати дисциплине, а и за наш покрет, да оду кућама да народ не би стекао ружну слику — јер ми смо политичка војска. Припретио је и казнама, у крајњем случају. А онда опет почео благо о томе да зна како је тешко нама партизанским љекарима, да цијени наш рад и жртве, да ће учинити све што је могуће да нам тај посао олакша, обећао је помоћ свих штабова па и Врховног и у том смислу ће издати препоруку да чланови политодјела бригада буду на овом маршу кроз неослобођене крајеве стално уз болнице, до њиховог доласка на слободну територију. И на крају је завршио да ће чланови Врховног штаба дати своје коње ако буду потребни за рањенике. Упозорио је да се не можемо сами снабдијевати и да пазимо како се опходимо са народом, јер народ мјери сваку нашу ријеч и сваки наш поступак, а ми смо дио тог намученог народа и није право да га поред оволико мука и ми, његова војска жалостимо!. А онда ми је рекао да одјашем и да стигнем болницу, па да се преко штаба бригаде јави како смо на том путу преко планине прошли и шта нам треба за даљи покрет. Насмијао се и срдечно ми

стегао руку и рекао: „Не љутите се на мене — срећно, друже докторе!“.

Једва сам пронашао свог коња и у галопу кренуо за болницом. Сустигао сам је под врхом Трескавице и уз њу штаб бригаде. Испричао сам искрено што сам доживио и како друг Тито гледа на проблеме болница; споменуо сам и моју грешку, што је изазвало буран смијех и дало повод да ме дуго иза тога задиркују.

За ручак је дељено слабо печено месо, јер су кише и суснежице отежавале одржавање ватри. Одмах иза тога кренули смо низ Трескавицу. Раскаљани путевци отежавали су јахање, па смо многим рањеницима одсјекли велике мотке да се поштапају и одупиру јашући, како би се мање угрували када се коњи оклизну и посрну. Лакши рањеници помагали су водећи коње и подижући пале, а понекад и у ношењу носила. Како је то била тужна и величанствена слика!

Марш је био напоран, праћен борбом против четника и усташа. У тим борбама учествовали су и болничари. Љекари су се, као и штабови батаљона, налазили у стрељачком етроју. Умор је био тежак, и с муком су се могла пратити предавања љекара. Успјех није био задовољавајући — то су нам показали и напади на Бугојно. Неколико наших болничарки је погинуло (међу њима и Даница Перовић и студенткиња Љубица Маренић), а рањеници нијесу добили правилно ни прву помоћ, нити су како ваља транспортовани до бригадног превијалишта.

Послије борби за Бугојно, са рањеницима наше бригаде упућена су у Централну болницу у Петровац и два љекара. Тако је бригада остала са два љекара: референтом бригадног санитета и болничким љекаром; батаљони су остали сасвим без стручног санитета, и то је озбиљно забрињавало. Зато је кратко одмарање бригаде, послије Бугојна до напада на Купрес, искоришћено за стручно уздизање батаљонског и четног санитета. При превијању лакших рањеника које смо задржали у бригадној болници држали смо предавања. Није било лако објаснити улогу и значај асепсе и антисепсе. Тешко је нарочито било одучити наше болничарке (тако смо звали четне санитарке) од старог црногорског народног обичаја да сваку рану испирају ракијом или водом. Бунило их је што рањеницима дозвољавамо да једу месо и слично; оне су то називале докторским „новинама“.

Превијање су брзо научиле, али завоја није било. Газа, ваљда, по стоти пут већ прана и стерилизована у војничким порцијама, преправљеним за стерилизаторе, распадала се при мало јачем затезању, те је ни најбољи превијач није

могао добро везати на иани а да не спадне при партизанском начину транспорта оањеника.

С асепсом никако није ишло. Све ме је то силно забрињавало, и скоро сам очајавао. Видио сам да су наше болничарке јунаци, вјеровао сам да оне могу постати хероји, али у њихове санитарске способности сам сумњао.

У таквом увјерењу дочекао сам борбу на Купресу. У наређењу штаба бригаде било је назначено да ће се бригадно прихватилиште налазити у селу Кукавици, а болница у селу Заноглини. С војним руководиоцима батаљона и батаљонским руководиоцима санитета (то су биле другарице које су у обуци показале најбољи успјех) договорио сам се о транспорту рањеника у току борбе. При сваком батаљону био је извјестан број носилаца рањеника, сељака из оближњих села.

Пред сам напад обишао сам санитет 3. батаљона. Болничарке су биле добро расположене, пуне самоувјерења као и борци. Упозорио сам их још једном да се ману борбе и да пазе само на превијање и транспорт рањеника. Борба је почела 13. августа, тачно у одређени ноћни час: са свих страна ватрени ланац брзо се стезао око усташких утврђења. Брзо се прешло на дуге рафале, да се све претвори у једнолично крклање које само повремено прекидају експлозије ручних бомби. Прошао је час-два и борба није јењавала. У бригадно превијалиште допраћено је свега неколико рањеника, што нијесмо могли раз\мјети. Док сам им са Маријом Ломпар поправљао завоје, причали су да рањеника има пуно, али да нема носилаца. Кад су видјели да град не пада лако, сељаци су се препали и разбјежали кућама да склањају нејач и ствари у збегове.

Пошао сам гпаду и, збиља, иза ватрене линије, у младом овсу иза силоса, иза ријетког жбуња, у јарку крај цесте, непрестано су се гомилали рањеници. Доводиле су их или доносиле болничарке са борцима, па се одмах враћале натраг у строј по доуге, на најизложенија и најопаснија мјеста. На сваки позив рањеног борца или његовог друга трчале су, пузале, пуцале, одмах указивале помоћ. Лакши су се извлачили сами, а оне им носиле оружје и спрему. Неки су се наслањали на њих, опирајући се на пушку. Није било потребе ничему да их учим или да им што речем. Везивао сам артирије, сфиксирао сломљене удове.

Кад смо видјели да од ослобођења града неће бити те ноћи ништа, организовали смо транспорт тешких рањеника. Носили су их борци и болничарке.

У бивнаБи бригадног превијалишта, у селу Кукавици, није се могло превијати. Митраљески рафал почео је добовати по прозору и крову. Изишли смо иза куће, али смо и одатле морали да се селимо.

Према граду се чују ријетки пуцњи и покоји краћи рафал.

Курира којег смо послали до штаба боикаде, да га обавијестимо о бјекству носилаца рањеника, није било, те смо одлучили да рањенике изнесемо бар до прве косе. Носим тешког рањеника уз стрмину, са правником Војом Почеком. Пушку је пребацио преко леђа, дише напорно, посрће и гледа ме преко оквира дебелих замазаних стакала наочара које су му падале до врха ознојеног носа. Пита ме тихо: „Има ли пуно рањеника?" Не одговарам му ништа, и он више не пита. При самом врху пристижемо групу рањеника. Међу њима болничарка Ђука Татић, рањена у ногу, прати их и подстиче да не почивају „да им се не би ране охладили".

Одмах иза косе расула се по трави читава болница. Болничарке понављају завоје који су пали с рана, али облачно планинско небо пријети кишом, те рањенике смјештамо испод ниских грана високих јела, по два до три под сваком. Читава шума претворила се у болницу. Окупљам болничарке. Мокре, изгужване одјеће, блиједе и изобличене од умора напрежу последње снаге и хитро извршавају наређења. У њиховим торбама нема више ниједног завоја. Марија Јомпар дијели последњу нашу резерву, и оне у групама иду под јеле и превијају теже рањенике. Војо Машковић, комесар 4. батаљона, тешко рањен рафалом у прса, пита нас да ли смо се преморили и моли да на њега не трошимо завоје. Крсто Попивоца је рањен паочетом бомбе у главу. Испод округлог завоја слива се између обрва млаз крви. Под једном јелом Брано Селић, рањен метком у трбух, повраћа. Болничарка му не да воде, а он стреса мокр[^] јелову грану у длан и срце. Десетину метапа од њега брат му Владета тешко рањен кроз слабину. Док га превијам, једна болничарка га усправља и он јој се држи о врату. Од бола и губитка крви се онесвијестио и заједно са изнемоглом болничарком стропоштао на земљу. Пои превијању додирнуо сам руку болничарке Десе Влаховић. Топла је од ватре, а очи су јој црвене и мутне. У грозници је и једва се држи на ногама. Тек кад сам јој наредио да се удаљи да се одмори, тетуралући против воље, послуша.

Код једне јеле болничарка Драгиња Радоњић, из околине Шавника (погинула је при другом ослобађању Ливна

на бункеру), са завезаном десном шаком, у лијевој држи кратку италијанску пушку са одломљеним кундаком, учи младу болничарку како ће да превија. Пуна је снаге и јутрос се ни по чему не би познало да није спавала. Прича ми рањени студент права Ђоко Вујисић, борац 4. батаљона, о њеној ноћашњој муци. Док је пузала, погодио ју је непријатељски метак у десну шаку и кроз њу сломио кундак баш иза обарача. Требало је помоћи ди^гом рањенику, а она, рачунајући да пушка више не вриједи, оставила је на мјесту рањавања. Кад су је пред одступање запитали гдје јој је пушка, схватила је то као пријекор, ставила је рањеника на земљу, вратила се натраг, нашла пушку и донијела је. Њен здрави, снажни глас јутрос се издвајао од осталих.

Тако се врши превијање читаво јутро и у таквој ситуацији не заборављамо да објашњавамо како треба превијати, тако се на рањеним друговима болничарке 4. пролетерске уче превијању.

Тек око два часа по подне сви тежи рањеници су превијени. Борци већ одавно спавају. Лијежемо и ми на влажну, мирисну земљу да се одморимо до доласка кола за рањенике. Гријемо се према сунцу, које сваки час залази за крпе облака, да бисмо се истовремено осушили и одморили.

Не знам колико сам тако спавао. Пробудила ме је цика свиња које кувари 4. батаљона кољу да би спремили у исто вријеме доручак, ручак и вечеру. Чује се једнолико зујање авиона-извиђача, али не налазим снаге да викнем на оне што леже, а вероватно ме не би ни послушали. На врху косе, према небу, штрчи сфигура нашег стражара, који мотри према Купресу да нас непријатељ не изненади. Одмах испод косе, у низу леже борци у разним положајима, а с пушкама уза се. Спавају дубоким сном. На неколико метара од мене, на танком италијанском ћебету, које није добро опрано од крви, лежи неколико болничарки. Дуги хлад јеле пружио им се преко глава и прсију; сунце им грије само ноге. Хладно им је од предвечерње свјежине, па се тијесно прибиле једна уз другу. Једна рука пребачена преко мршаваг струка друге другарице блиједа је као у љеша. Гледам их: распуштене, још мокре косе дошле некако много ријетке, пале им по блиједим лицима и танким вратићима. Изгужвана неосушена одјећа не може сакрити мршавост њихових мргуњавих тијела. У панталонама јако подсјећају на дјечаке. Повише глава њихова војничка спрема, а на гранама јела, изнад њих, суше се крпице завоја, за које су нашле времена да их оперу прите починка. Ниједна се не миче, спавају дубоким, заслуженим сном уморних бораца, прикупљају снагу

за поновни напад на крвави разбојнички осињак што се шћућурен бјеласа у долини.

Пред очима ми се јављају ликови погинулих. Мути ми се у глави и тешко ми је, јако тешко. Али лик оних бораца што спавају и ових шћућурених дјевојака зачас воаћа увјереност у њихову снагу и напаја снагом. Сада ме више не забрињава њихова недовољна стручност. Схватам, и ове вечери су оне полагале, по стоти пут, стручни испит и одлично га положиле. Ко би то од њих у тим условима боље учинио? Учене су оне у крвавој школи рата и убрзо ће постати стручне болничарке, референти санитета батаљона, а послије рата и љекари.

Др *Момир-Мито* САВИЋЕВИЋ

ЈАЧЕ ОД ГЛАДИ

Напуштајући привремено Пону Гору крајем прољећа 1942. године, схватили смо да одлазећи са територије и од народа за чију смо се слободу већ годину дана борили, полако напуштамо дотадашњи начин живота и ратовања на који смо навикли. Све више нам је било јасно, чак и прије формалног саопштења наредбе којом постајемо борци пролетерске бригаде, да ће оно што нас даље очекује у борбама које долазе захтјевати од нас бораца изванредно пожртвовање и гвоздену дисциплину. Многе од нас обузимала је слутња да одлазимо из Црне Горе заувјек и да се тамо нећемо више никада вратити. Тако смо постепено постајали пролетерска војска, спремна да се бори свугдје и на сваком терену, калећи се у току напорних маршева и борби изван ужег завичаја.

Већ смо, као 4. батаљон 4. пролетерске бригаде, прешли приличан дио босанске територије, маршујући према планинама Погорелици, Зецу и Враници. Посљедице напорних маршева и врло слабе исхране, што нас је уосталом, од почетка рата пратило, биле су врло уочљиве. Топиле су се полако слабе залихе физичке снаге бораца. Изгледи да ћемо у то доба године негдје уз пут наићи на боље услове исхране били су скоро никакви. Становништво са којим смо долазили у додир било је доста сиромашно, да је просто било немогуће и помислити да још ми, пролетери, нешто одузимамо. Стога је требало некад чинити и натчовјечанске напоре да докажемо том напаћеном живљу да је наша војска друкчија од свих које је он до тада видео и осјетио.

Да би се избјегли сви неспоразуми и многе грешке, узели смо најчвршћи курс одрицања који борцима није дозвољавао ни под каквим условима и изговорима улазак у куће или узимање хлане од народа. Незнатан број ових прекршаја веома строго је кажњаван. Име и лик пролетера нијесу смјели бити укаљани никаквим мрљама, макар оне биле и незнатне. Тако су стварани услови нашег јединства са наоодом и побједе над непријатељем.

Марш преко Трескавице — јун 1942.

У оваквој ситуацији одиграо се догађај који ми је и данас, послје толико времена, остао дубоко у сјећању.

Маршујући једног јулског дана 1942. године преко планине Зец, наш батаљон је стигао предвече на сеоски катун, који је изгледао као права оаза у дивљем пространству ове планине. Био је настањен муслиманима из околине Фојнице. Међутим, пред сам наш улазак у катун становништво се разбјежало и посакривало по шумарцима, недалеко од својих колиба. Знали смо, били су неповјерљиви и застоашени усташком пропагандом која је тврдила „да пролетери кољу и дијете у колијевци и све живо што је муслиманске католичке вјере“. Знали смо и то да ће се послје краћег времена почети враћати, прво жене и дјеца па онда и остали, пошто се увјере да ми никога не дирамо нити шта узимамо. Не обзирући се на угодне колибе и стоку која се налазила около, залогоровали смо насред катуна, настојећи да што прије свршимо са вечером и другим најпотребнијим спремањем, како бисмо ухватили што више времена за одмор. Заклан је омањи во, којег је наша интендантура довела са собом, брзо скуван и подијељен на равне дијелове и још брже поједен. Кома оваква вечера није била довољна, могао је

да је „појача“ сријемушом, неком врстом дивљег лука, које је било свугдје у изобиљу. Тако смо се хранили већ ко зна колико дуго. Исцрпљивала нас је несташица хљеба, који већ одавна нијесмо окусили. Тешко се било отети мислима о хљебу и брашну.

Послије вечере тоебало се постарати о смјештају Милентија Поповића, замјеника комесара наше бригаде, који је био врло тежак болесник. Милентије је био, ваљда, један од првих тифусаца у нашој бригади и већ смо га данима носили на носилима. Због тога што је био врло тежак случај тифуса, био је једини човјек који је могао и морао провести ноћ под кровом. Одабрали смо једну бољу колибу за његов смештај. Саопштили смо домаћину, који се већ био вратио из бјежаније, да ћемо код њега смјестити нашег болесног друга и да ће уз њега бити још шесторица војника који ће га чувати те ноћи. Домаћину смо напоменули да ћемо настојати да му што мање сметамо и да ништа друго од њега не тражимо, сем мало мјеста поред огњишта гдје ћемо поставити носила. Пошто се домаћин сложио, носила са Милентијем смо смјестили поред ватре. Одредили смо првог стражара испред колибе, а ми остали посједали смо око округле сељачке соАре, недалеко од ватре и започели причу о неким утисцима са претходног марша. Напољу је већ увелико владала тишина. Да не бисмо поспали, настављали смо полугласан разговор. Домаћин нас је цијело вријеме посматрао испод ока, вјероватно настојећи да стекне неке ближе утиске о нама. Најзад, он поче да поставља на софру, око које смо сједели, прибор за јело. Претпоставили смо да породица није вечерала, па смо се склонили у страну да бисмо им омогућили вечеру. Иако смо се трудили да не гледамо у софру, примјетили смо да је поставио шест напуњених шоља киселог млијека, а на средину софре једну овећу тепсију, у којој се искрила и жутјела, скотурана, дивна, миришљава, сељачка пита од пшеничног брашна са сиром. То је била пита коју би свако радо видио на свом столу и у мирном времену. Пет пари гладних разрогачених очију буљило је у тепсију. Нијесмо вјеровали својим очима.

Домаћин се послѣје тога удаљи, не проговоривши ни ријечи. Настало је мучно очекивање оног што ће се даље десити. Покушао сам за тренутак да схватим каква је то врста људи која је у стању да у присуству гладних војника приреди себи за вечеру такву гозбу. Вјерооватно и мојим друговима су се врзмале такве и сличне мисли. Но, домаћин, најзад, прекиде моје размишљање и рече: „Људи, пита ће се охладити — прихватите се!“ Та неочекивана понуда иза-

зва код нас потпуну забуну. Нијесмо могли вјеровати да се човјек обратио нама. Но, пошто нас још једанпут упозори да је пита спремљена за нас, није било никакве сумње. Загледали смо се међусобом као да се питамо како се снаћи у таквом случају. Бранко Тацовић, омладински руководицац батаљона, упути поглед према мени, очекујући да ријешим ситуацију. Са истим размишљањима окренух се према носилима гдје је лежао Милентије. Он нас је гледао полуотвореним очима, не говорећи ни ријечи. Можда нас није ни видио. Учини ми се да је крајње вријеме да растјерам сваку забуну, па рекох доста неубједљиво:

— 'Фала ти пријатељу, ми смо већ вечерали!

— Видио сам ја — рече домаћин — шта сте и колико вечерали. Послије онакве вечере гладан човјек легне. Хајде, прихватите се!

Ми остасмо при ономе што смо рекли и опет наста неко мучно ћутање. Најзад, домаћин домишљајући се нечему, приђе софри одреза један комад пите загризе га и рече.

— Једите, другови, видите није ово отровано!

Искрено смо га убјеђивали да то нијесмо помислили ни једног тренутка. Пита ипак оста недирнута и послјије оваквог домаћиновог убјеђивања. Збуњени човјек најзад престаде са нуђењем и послјије краћег ћутања, као размишљајући гласно, рече:

— Чудна сте ви војска!

Владета СЕЛИЋ

СУНЦЕ СЛОБОДЕ НАД ГОРЊИМ ВАКУФОМ

— Први град у Босни који је ослободила наша бригада —

Босанска варошица на ријеци Врбасу, Горњи Вакуф мирно и спокојно бројио је дане мирнодопског живота, као да није ратно љето 1942. године. Незнатна непријатељска посада у овом мирном граду, прибијеном при падинама огромног планинског масива Вранице, није се надала да може ма од кога бити узнемирена и нападнута. Грађани су чекали велики традиционални вашар, а не борбу и крв да виде на својим улицама. Зато је 12. јули 1942. био велико изненађење за становнике Горњег Вакуфа.

По унапријед утврђеном плану град је требало да ослободи 3. батаљон којим је командовао Василије Ћуровић. У току ноћи 3. батаљон је извршио напад изненадивши посаду и грађане. Отпор те био незнатан. Непријатељска посада се бранила из неколико зграда од тврдог материјала. Смјели бомбаша са „крагујевчанкама“ их за час ликвидираше, без својих губитака. Град је освануо у рукама ослободилаца пролетера из Црне Горе. Ово је била прва њихова борба на улицама града.

Настао је мир и ред, који омогућују да се уобичајени вашар нормално одржи, као да се ништа особито није десило. И заиста тако је и било. Сељаци из сусједних и даљих мјеста су долазили и пазарили, као и у мирно доба. Природно да су грађани престашили и збуњени, пошто први пут виде партизане о којима иако су шта и знали, то је било оно најгоре што им је усташка пропаганда сервирала. Али убрзо је разбијен и страх и неповјерење, када су на лицу мјеста видјели људске и племените поступке и односе.

Борци се одмарају, у бријачницама се шишају и брију да би сјутрадан што свечаније дочекали годишњицу оружаног устанка у Црној Гори. И мјештани учествују у слављу, које су уз разноврстан програм припремили синови Црне Горе на годишњицу славног устанка. То славље увећава и вијест која стиже после подне да су санџачки и српски пролетери ослободили сусједну варош Поозор. А наредни дан, тј. 14. јул, нашу радост увећава и вијест да су наше

босанске партизанске јединице ослободиле Приједор и Љубију¹.

Негдје око 10 сати прије подне 15. јула, позвао ме у штаб 4. бригаде, гдје ми командант и комесар бригаде саопштише да сам постављен за команданта мјеста у Горњем Вакуфу и дадоше ми већ написану наредбу. Одмах сам се дао на посао да организујем команду, партизанску стражу и друго. Сјутрадан сам написао и умножио у техници бригаде наредбу грађанству. У наредби су позвани сви они, који су из било којих разлога побјегли, при нападу на град да се врате. Дата им је гаранција да им се неће ништа непријатно десити. Све трговачке и занатске радње морату бити отворене у уобичајено вријеме. Грађани су позвани да све оне, који шпекулишу са цијенама животних намирница, пријаве команди мјеста. Кретање по граду ограничено је на вријеме између 5—21 часа. Свим вјерским функционерима је наложено да врше вјерске обреде.

Грађанство је упозорено на опасност која пријети од бомбардовања непријатељских авиона. Да би се избјегле веће несреће од бомбардовања, наређено је свим грађанима, да своје породице још рано ујутру изведу изван града и да их тек увече врате кућама. Они грађани који због свог посла морају остати у граду треба да се на знак узбуне (дуже звонјење са цркве) склоне на пригодна мјеста, да се не крећу за вријеме док авиони круже и бомбардују.

<Ноћу између 16/17. јула водила се тешка борба за Бугојно, у којој наша бригада није успјела да заузме град и гдје је први пут претрпјела теже губитке, више од четрдесет мртвих и рањених бораца. У нашој команди мјеста је прави „вашар“, борци и грађани стално долазе и захтијевају, питају и моле. Грађани страхују да ће одбјегле усташе, њих 7—8 из града тражити да се град бомбардује. Тако се и обистинило. Сјутрадан 18. јула, нешто испред 10 сати над градом је надлетео авион који је V центар града бацио више од десетак омањих запаљивих бомби, које запалише неколико дрвених кућа. Пријетила је опасност да се пожар пренесе и на остале зграде. Ту је ступила у дејство и од раније постојећа ватрогасна чета која се одмах дала на посао. И поред панике и страха од поновног бомбардовања, грађани су смјело и сложено прионули на гашење пожара.

Материјална штета је била велика, док је погинуо само један човјек, и то младић, тек свршени матурант Исмет Ки-

¹ Ова вијест била је нетачна. Приједор је био ослобођен 16. маја али га је непријатељ повратио 10. јуна.

рилић. Налазим га мртваг у башти његове куће, а над њим стари отац стоји уплакан. Уз јецај ми каже да је син Исмет био „ваш“, свакако мислећи на то да је био напредан и веселио се нашем доласку и ослобођењу града. Рањена су само два лица, и то лакше. Команда мјеста и тек формиран народноослободилачки одбор непрекидно су у послу на сређивању стања у бомбардованом граду, гдје обично настане неред и пљачка, што се овдје није десило јер су се људи евојски заузели да се стање нормализује.

Пред ноћ је кроз град прошао, у малим колима, друг Тито, које је послје кратког информисања о посљедицама бомбардовања наставио пут према Бугојну, на које је предстојао поновни напад више наших јединица. У ноћи се вратио опет у Прозор. Сјутрадан смо добили од Врховног штаба помоћ за пострадале у граду: 20.000 куна које смо уз већ скупљених десетак хиљада подијелили становништву преко народног одбора формираног у граду.

Поновни неуспјех наших снага приликом напада на Бугојно ноћу 20/21. јула утицао је да се повећа забринутост становништва. Градом су очекивали да ће сада јаке усташке снаге од Бугојна кренути према Горњем Вакуфу и поново га бомбардовати. У град је пристигло више рањених другова из тешке и крваве борбе на Бугојну, које грађани обилато помажу и жале што није успјело заузимање града.

Када је 23. јула непријатељ јаким снагама наступио из Бугојна ка Грачаници и потиснуо наше снаге, паника у граду је достигла врхунац. Пред ноћ, нешто иза шест сати, курири ми саопштавају да непријатељски тенкови наступају од Грачанице ка Горњем Вакуфу. Овдје нема никакве борбене јединице, осим десетак људи под оружјем, као партизанска стража која се налази растурена по разним задацима у запаљеном граду.

Тада сам на брзину спаковао службене списе и непријетно, споредним улицама, убрзано пошао уз Врбас ка Хану Карамустафића. И баш кад сам био на излазу из града, примјетих како један тенк долази са центра ка периферији и опет се враћа.

У град су ушле усташе са знатним војним снагама и тенковима. Рањеници су благовремено евакуисани. На цести ка Прозору су остали дјелови нашег 1. батаљона који су убрзано током ноћи рушили цесту да не би непријатељ наставио надирање ка Прозору. И ја сам се задржао код 1. батаљона. Међутим, непријатељ се у Горњем Вакуљу задржао само неколико сати и у току ноћи се повукао опет у

Бугојно. А град Горњи Вакуф постао је више дана „ничији“ град. У њему је народноослободилачки одбор и даље наста-вио да ради, да сакупља прилоге за попаљене и дијели по-моћ. Навраћао сам ноћу у два маха у попаљени „мој“ град, код појединих одборника, да видим каква је ситуација и како се дијели сакупљена помоћ. Држање већине грађана било је и остало примјерно не само у овим за њих првим тешким часовима него и даље током читаве народноослобо-дилачког покрета и многи су дошли у јединице Народно-ослободилачке војске.

И приликом поновних ослобођења града обично су Црногорци били команданти овог мјеста као: Периша Вујо-шевић, Максим Вуковић и Божо Милачић, те је углед црно-горских пролетера код тог народа остао у најљепшој ус-помени.

Јаико ЛОПИЧИЋ

А ХЉЕБ ЈЕ ОСТАО НЕДИРНУТ

Послије дугог и напорног дневног марша, 4. бригада је изишла на Трескавицу. Заноћили смо код Великог језера. У почетку ноћ је била хладна. Скупили смо суво грање и заложили ватру, која се разбуктала, а пјесма је одјекивала.

Небо је било тмурно. Пала је јака киша и погасила ватре. Остало је недокувано месо и јечам, које су нам у зору кувари подијелили. А онда смо наставили марш. Колона се кретала расквашеном, блатњавом и клизавом козјом стазом. Камење се одроњавало испод ногу. Изнемогли болесници, рањеници и комора, све се споро кретало, али нико није заостајао. Другарице су смјењивале пушкомитраљесце, њихове помоћнике и носиле рањенике заједно са осталим друговима.

Одмор је. На падинама Трескавице седели су покисли борци, неиспавани, гладни и уморни. Бол у желуцу од недокуваног јечма и меса, и сан који сваког тренутка може да ухвати.

Настависмо покрет. У котлини испред нас забијелели су се зидови кућа села Ледића и Дејчића. У селу Дејчићу су усташе и жандарми. У краткој борби која се повела погинуо је Рајко Булатовић, борац нашег 4. батаљона. Отпор непријатеља брзо је савладан јуришом наших бораца. Непријатељ је бјежао остављајући оружје, муницију и храну. Преплашени сељаци покупили су дјецу и најнужније ствари, да би побјегли, јер су, под утиском усташке пропаганде, страховали од нас.

Село је било празно. Улазимо у једну кућу, командир чете Бошко Јанковић, комесар Гајо Дрљевић и ја. Наишли смо на оно што смо мјесецима прижељкивали, оно што је само у мислима било доступно и што смо дубоко потискивали у себи.

Било је то, као послије бродолома дављеник, као послије зиме прољеће, било је топло од самог мириса што је то... велики пшенични хљеб, топао и неначет. Изгледао је тако

примамљив, тако изазивачки. Чинило ми се да нам се под-
смијева. Хљеб, стварно хљеб. Три мјесеца жеље, три мјесеца
ишчекивања, три мјесеца нисмо хљеба видјели довољно, а
камоли да смо га имали. Обилно се јело само у сну.

Хтјела сам да потрчим да га загризем и у једном залогу
прогутам цијелог. Погледам Гаја, па Бошка, руменило
је давно ишчезло са њихових образа. А хљеб, румен и нарас-
тао. И моје очи су постале крупније, гладне, жељне хљеба.
Гледам Гаја, и учини ми се да ми рече: „Ма узми"! Али
то ми се само учинило.

Остали смо стојећи, остали смо да се гледамо укупани
у месту, а хљеб наспрам нас, и чинило ми се као да пркоси.
Гледали смо се неким чудним погледом. Да ли да узмемо
хљеб и да га подијелимо друговима гладним и изнемоглим,
да подијелимо рањеним и болесним. Гледам хљеб, а у ушима
ми звоне речи комесара: „Ми смо свјесна и дисциплинована
војска. У њој се зна шта ко смије, а шта не смије. Одавно је
код нас усвојено правило да се самовољно не смије набав-
љати храна ..." То сам мислила, а шта су Гајо и Бошко
мислили, то никада нијесам сазнала. Иако смо били гладни,
али не гладнији од осталих, остало нам је да се још један-
пут погледамо и да изађемо. Хљеб је остао на трпези и по-
несен у мојим мислима.

За набавку и расподјелу хране били су задужени и од-
говорни интенданти. Борци сами нијесу смјели узимати хра-
ну. При таквим поступцима примјењиване су војничке и
партијске казне.

У оваквој ситуацији, кад је село било ослобођено, први
задатак је био повратити сељаке кућама. Тај задатак добила
је наша чета, те смо их позвали из оближње шуме да се
врате кућама, уз обећање да им се ништа неће догодити.
Брзо су разумјели и увјерили се да ми нијесмо палили,
пљачкали и убијали, да наша војска из кућа ништа не узима.

Страх се стишао, а онда ишчезнуо. Комесари су држали
конференције објашњавајући народу циљ наше борбе. Ље-
кари и санитет прегледали су болесне сељаке. Другарице су
женама и дјевојкама причале о рату, о себи, о свом мјесту
и о улози жене у нашој борби.

Бригада је била размјештена по селима. Одмор те тра-
јао три дана. Три дана одмора, три дана добре хране освје-
жили су наше борце.

Јасна БУЛАТОВИЋ -ЈАУКОВИЋ

ПРЕЖАЉЕНА ДЕСЕТИНА

Под заштитом ноћи 20/21. јула 1942. године 2. батаљон је прешао Врбас. По други пут нападали смо непријатеља који се утврдио у Бугојну. Мокри до коже, пробијали смо се кроз густо грање и у стрељачком строју подилазили граду. Борци су застајкивали, јер су читави снопови усташких свијетлећих метака експлодирали шумом, уносећи забуну. Чуо се глас замјеника команданта батаљона Ника Стругара: „Напријед, другови, ово су ћорци" соколио је он свој батаљон.

Шума нам је остала иза леђа. Мспред су се налазили кукурузи, кроз које су се назирале зидине града. Свако је од нас мислио да ћемо у град и да ћемо се добро осветити усташама за претходни неуспјех. Подилажење се наставља још смјелије и неустрашиво очекујемо да пођемо на јуриш. Јасно чујемо како усташа у свом бункеру, и не слутећи ко га слуша, пјева. „Сабљо моја, родитеља мога".

Пјесма му остаде недопјевана, замијенило ју је: „Ура, напријед, пролетери!" Подрхтавала је земља испред нашег лијевог крила и изгледало је као да се запалила. Усташе су устремили сву ватру на нас и одолијевају нашим налетима, утолико лакше што остале јединице из разних праваца још нијесу пријешле у напад. Нашу десетину на десном крилу пребацивали су снопови непријатељске ватре.

Тихо се преноси да станемо до даље наредбе. Било нам је јасно да се очекује напад осталих јединица.

Ускоро и оне прелазе у напад. Наизмјенично се смјењује тајац и подрхтавање земље. Да ли ће наши успјети да се приближе граду и да нам омогуће поновни јуриш? Свако је помишљао. Вријеме је одмицало, зора се приближавала, а наши нијесу успјели да слома прву непријатељску одбрану. 2. батаљону, умјесто на поновни јуриш, пренесено је да се повлачи.

Ова вијест, због слабе везе, није допрла до наше десетине. Са нама су били комесар чете Мирко Бурић и коман-

дир вода Љубо Поповић. Остали смо очекујући да поново пођемо на јуриш.

Примјећујући како зора руди, командир вода Љубо Пејовић упутио је Стану Абрамовић и Вељка (Ћеса) Ражњатовића, да успоставе везу са нашим батаљоном на лијевој крилу. Ускоро су се вратили, саопштавајући да батаљона нема. Комесар чете Мирко Бурић одмах је скочио и подвикнуо: „Другови, наши су ушли у град, а ми смо их изневерили и лежимо у кукурузима. За мном!" Скочили смо и пошли за њим. Правац нас је нанио у парк, из којег се видео мост, према којем смо пошли у скоковима. Командир вода Пејовић и Вељко Ражњатовић вичу: „Друже комесаре, не на мост, наши су одступили".

„То је опортунизам и кукавичлук!", строго одговара комесар. „Зар не чујете уличне борбе?"

„Да ли је опортунизам или кукавичлук, то није важно, буди сигуран да то усташе бесциљно просипају ватру".

Нико није могао разувјерити комесара Бурића да наши нијесу у граду, док усташе нијесу сву ватру устремиле на нас. Прецизно су се забадали меци у дебела стабла која су нас штитила.

Испред нас је ливада са живом зеленом оградом, која као да би хтјела да нам покаже пут. Донесена је брзо и коначна одлука: изабран је тај пут. Поред зелене ограде пребацивали смо се појединачно, можда и брже него што војници обично чине.

Мост и парк остадоше нам иза леђа, на које смо се освртали погледима са поизмакле узвишице, плашећи се да нам неко од другова није остао ту заувјек.

Одмакли смо непоијатељу и бирамо мртве углове. Уз пут једни говоре како је било меко лежати у кукурузима, други како је била добра музика у парку, а трећи како би било весело да смо ушли у град.

Кад смо стигли у састав батаљона, радост је смјенила жалост за прежаљеном десетином.

Чини му се да се заратило

Село Винац на ријеци Врбасу светлуца у ноћи и чује се жагор непријатељских војника. Ту, на стотинак метара испред непријатеља, дуга колона нашег батаљона прелази ријеку. На средини воде су комесар батаљона Бошко Ћуричковић и замјеник команданта Нико Стругар, помажу борцима који стиснути испод мишица прелазе плаховиту ри-

јеку. Брзо се пребацујемо преко жељезничке пруге и хватамо брда. Бојица Јововић вади цигарету и припаљује је у заклону; редом се чује „безец“ и свако повлачи по један дим. Цигарета је тек догорјела, а тихо се чује: „Прошли су сви“. Настао је тежак усиљени марш. Журимо се да непријатељу затворимо пролаз из правца Травника, према Јајцу. Водич нас води испресијецаним тереном. У једном тренутку каже му комесар батаљона: „Поведи нас бар мало равнином!“ А он му на то доста сигурно одговори: „Друже комесаре, у Босни ти је све горика и долика“.

Ноћу 24/25. септембра 1942. затворили смо непријатељу пролаз на цести Травник — Јајце. Утврдили смо се. Свако је ријешен на то да непријатељ само преко нас мртвих може проћи за град. Ја сам у заклону са командиром вода Радомиром Бурићем смјелије се осјећам.

Тајац ноћи прекинула је снажна детонација из правца Јајца. Наши су прешли у напад. Земља је подрхтавала цијеле ноћи, а сјутрадан смо сазнали да је град ослобођен. Били смо особито задовољни. Долазе нам мјештани са најљепшим што су у кућама имали. Један тера свињу на коју виче: „Иди, Црногорци те појели“. Срдачно нам сви честитају.

2. октобра, непријатељ који је из Травника и Доњег Вакуфа кренуо у правцу Јајца да би га заузео нападао је наше положаје у рејону села Санпак. „Чешљао“ је снажном артиљеријском ватром густу шуму изнад насеља. Наједном, десетар Ђуро Вукчевић повика колико га глас служио: „Другови, мени се чини да се заратило“. На то је и једна и друга страна истовремено пошла на јуриш. Непријатељ у густој шуми није одолио нашем налету. Протјерали смо га и избили на ивицу шуме, у село Оборци изнад засеока Селимовина.

Одатле, преко насеља и јаруга, примијетили смо непријатељску комору. Наша десетина са десетаром Ђуром Вукчевићем прелази јарак и подилази уз непошумљени плато, којег непријатељ туче унакрсном ватром, с чела, десног и лијевог крила. Ђуро је већ на десној страни платоа, ми га такође слиједимо. С лијевог крила преноси се да је рањен командир вода Радомир Бурић и да вод треба да преузме друг Вукчевић. Само што смо успјели да Ђуру пренесемо ту вијест, био је тешко погођен са неколико куршума. Једва смо успјели да пренесемо да је и Ђуро тешко рањен. У том тренутку по други пут је рањен командир Бурић, са носила је командовао својим водом, наредио је да се Ђуро изнесе по сваку цијену и да десетина напусти плато што прије, одно-

сно да се пребаци на наше десно крило да нас не би опколили. Један друг је пузао према рањеном Вукчевићу тражећи заклоне од зрна која су звиждала око њега. Није га раздвајало ни двадесет метара од Ђура, када се подигао густ дим уз детонацију бомбе. Ђуро је сматрао да је у безизлазној ситуацији, па је на тај начин прекинуо себи живот. Друг је донио његову изломљену пушку, о којој је висио дио тијела храброг десетара.

Навече, у строју, умјесто Ђура, била је његова пребијена пушка.

Било нам је драго кад су нас напали Нијемци

— Ратни пријекор —

Послије првог ослобођења Јајца, непријатељ је направио снажан продор у нашу слободну територију. 2. батаљон је у маршу према Мркоњић-Граду. Нашу журбу ометају гранате непријатељских хаубица, чији парчићи звижде око нас. Командант батаљона Саво Дољевић је на челу; јасно му чујемо глас: „Другови, брже, сав су овај челик окомили на наш батаљон!”

Уморни смо и малаксали, прижељкујемо и најмањи предах.

У сумрак 12. октобра 1942. стигли смо у село Тонковац које се налази западно од Језера, већег села на путу Јајце — Мркоњић-Град. Овдје ћемо се одморити. Сви смо поспани, па смо једва дочекали да се распремимо и полијегамо на сијено у штали.

Марко Савов Мартиновић се шали, па умјесто успаванке чита нам гласно оченаш на француском, и сви му се од срца смејемо. Његово читање прекида оштра војничка команда. Поскакали смо и прихватили се оружја, као да нијесмо били уморни. За неколико минута нашли смо се један поред другог у строју, испред свог команданта. Одмах смо кренули скоро трчећим кораком низ стрмо корито планинског потоцића. По току воде, говорили смо један другоме, враћамо се опет ка Пливи. Ускоро смо се нашли на једном платоу, испресијецаном раскршћем путева. Назирући зидине погорјелих кућа, застали смо да обришемо зној. Командант батаљона тек тада нам каже: „Другови ово је Језеро, овдје ћемо их чекати. Чете нека у овим зидинама наложе ватру. 1. вод 2. чете нека да обезбјеђење, а 1. десетина за мноштво.” Том се заповијешћу најрадије служио кад год је била озбиљнија ситуација. Довео нас је на дрвени мост на ријеци Јошавки,

који је требало порушити. Дрвеним полугама почели смо да рушимо мост. То нам је споро ишло, јер смо били невјешти и без алата. Одваљивали смо греду по греду; њих је односила брза вода Јошавке. Кад бисмо застали, командант је употребљавао своју снагу. Напосљетку, остала је још једна коју сам хтио да срушим без ичије помоћи. „Остави је“, чуо се командантов оштар глас. „Требаће нам.“ ЈБутито сам припитао: „Нама или Нијемцима?“

Послије обављеног посла вратили смо се у батаљон. Поидружили смо се онима који су се шалили. Било је весело, као и увијек; изгледало је као да нијесмо на бојишту. Наједном, тишину ноћи и наш жагор прекиде прасак пушака. Среле су се патроле на порушеном мосту. Љубо Мудреша је донио вијест, да су испред нас Нијемци. У току ноћи смењивао се вод за водом и десетина за десетином. Ноћ је, углавном, протекла мирно.

У зору 13. октобра 1942. наша десетина је добила задатак да смијени претходну на мосту. Ту је био истурени положај батаљона. Размјестили смо се и ухватили заклоне позади камења које је неко припремио, вјероватно да од дрвеног прави камени мост. То камење је добро дошло. Ускоро, к нама је дошао Нико Стругар, замјеник команданта батаљона. Будност је била велика и свако се напрезао да спазе непријатеља кроз густу маглу која је била као димна завеса. Минути су измицали споро, а по нашем очекивању Нијемци нису поранили. Замјеник команданта је нестрпљив. Он сматра да би једна наша патрола са пушкомитраљезом требало да се пребаци на другу обалу. Јавили смо се Јоко Челебић и ја; трећег Нико није чекао да се јави, него је одредио једног младића-мјештанина, чијег се имена не сјећам, који је прије неколико дана са групом омладинаца дошао у батаљон. Пребацили смо се преко греде под заштитом магле и ухватили се зидина кућа на другој обали. Пребацујући се опрезно, од зидине до зидине, дошли смо до краја улице у некадашњем насељу. Нијемаца није било. Окуражили смо се, изишли из зидина и стали на цесту. Мјештанин је објашњавао како је ту било јако усташко упориште, које су крајем 1941. године напали устаници с Метлом и Шолајом, познатим руководиоцима из овог краја. У том тренутку на превоју цесте, на раздаљини 300—400 метара, појавила се њемачка патрола од 6 војника; хитро су узели заклон с једне и друге стране цесте. Исто смо направили и ми, с том разликом што смо ускочили у зидине. Ни једна ни друга страна није отварала ватру, сматрали смо да смо извршили задатак и да је довољно што смо осмотрили непријатеља. Вратили

смо се у састав десетине и о свему обавијестили замјеника команданта Ника. „Добро је, овдје ћемо их чекати“, рекао је он. Прошло је више од два сата, магла се почела дизати а Нијемаца није било. Нико, очевидно љут, повишеним тоном рече: „Нијемаца није било. Препали сте се па вам се од ових жбунова причинило да су Нијемци“. За нас је то био пријекор. Хтјели смо поново да се вратимо, али он за то није хтио ни да чује. Нашу препирку су прекинули фашистички рафали с наше десне стране, са коте Баг (548), која је доминирала околином. Јоко Челебић је радосно узвикнуо: „Ето их, друже Нико!“ Било нам је драго кад су нас напали Нијемци, иако смо се нашли у унакрсној ватри. Наш савезник је остала проријеђена магла. Из правца који је запосио батаљон, изнад порушинех кућа гдје смо логоровали, допирао је оштри глас комесара батаљона Бошка Ђуричковића: „Одступај са моста уз обалу!“ Пребацивали смо се у скоковима и заузимали положај у рушевинама, испред којих нас је сачекивао комесар батаљона. Ни на овом нашем најновијем огњишту фашисти нијесу дозволили да се у потпуности искупи наша десетина. Ускоро су нас поново засули да су се рушили камени зидови некадашњих кућа. Стигли су са тенковима и под заштитом топовске и митраљеске ватре почели да прелазе ријеку и да се пребацују преко оне исте греде. Нашом прецизном ватром успоравали смо њихово наступање.

То је био увод у борбу на Језеру, која се тога дана распламсала. Њен крај у борбеном строју нијесмо сачекали нас неколицина, а млади Крајишник је пао и остао поред порушених кућа.

Док је станица била у пламену

Дан се ближио коају кад су батаљони почели да се спуштају низ падине Игмана, према жељезничкој прузи Сарајево — Коњиц.

Ноћу 3/4. јула 1942. нападали смо ову комуникацију од станице Блажуј, па до Хацића.

1. батаљон са 1. четом 2. батаљона добио је задатак да уништи непријатеља у Хацићима, разруши и запали усташки дом, пилану, жељезничку станицу, утврђене куће и пругу. Двије чете 1. и 2. батаљона нападају жељезничку станицу и упоришта око ње.

Главним правцем удара ових двију јединица — жељезничку станицу, напада 1. вод наше 1. чете, 2. батаљона.

Спуштамо се стрмином подилазећи усташким бункерима. Пушкомитраљецац Перо Митровић је лијево од нас, тихо му се преноси наредба водника Мата Милића да се помјери ка челном бункеру. Неки од бораца пренио је ову наредбу гласније. Непријатељ нас је осјетио и отворио ватру. Истовремено смо извршили јуриш и долином рјечице Зујевина проломиле су се експлозије ручних бомби, помијешане са рафалима и пушчаном паљбом.

Усташе нијесу одољеле нашем налету, напустиле су бункере и повукле се у утврђену жељезничку станицу; ваљда им се чинило да је сигурније, јер је кућа зидана од чврстог матеоијала.

Неустрашиви водник Мато Милић виче у сав глас: „Чекајте нас, усташе“. Кроз јаку непријатељску ватру пребацивали смо се у скоковима преко чистине и жељезничке пруге, ускакали у станицу и обрачунавали се са усташама, прса у прса. У том одлучном окршају наишао је оклопни воз из правца Коњица, успоравајући брзину.

Морали смо напустити станицу и пребацивати се, кроз ватру, преко пруге, гдје смо нашли заклон позади велике наслагане гомиле дасака. Воз је за тренутак застао испред станице и из својих оружја засуо нас митраљеском и топовском ватром. Даске нас добро штите.

Непријатељ ни у блиндираном возу није сачекао, јер се плашио да не дигнемо воз у ваздух, па је брзо напустио станицу и поодужио у правцу Сарајева.

Иза велике гомиле дасака, поред нашег 1. вода, налазе се и борци 3. чете 1. батаљона, који су донијели мали бацач са неколико граната. Из непосредне близине они гађају непријатеља у утврђеној станици, али без успјеха. Са нама је и командант 1. батаљона Љубо Вучковић, који као у шали каже: „Ловћенци, ово за нас није ништа. Сад ћемо их у другом јуришу ликвидирати.“

Поново смо пошли преко чистине, коју непријатељ засипа ватром. На челу нашег вода први је смјело јуришао водник Милић, десно од нас је командант батаљона са својим куририма и дијеловима 3. чете. Наш вод са 3. четом 1. батаљон поново се нашао у станици. Једни су се упутили степеништем у подрум, други на спрат, а трећи су наложили ватру у неколико канцелаоија у приземљу станице, без обзира на то што **СУ** усташе још давале отпор са спрата и испод крова станице. Чује се оштао глас водника Милића који пожурује свој вод. Ватра се брзо разгорјела, а просторије се пуниле димом који је куљао кроз прозоре.

Група другова која се упутила у подрум, умјесто усташа, наишла је на нешто намирница. Док је станица у пламену, поједини бооци за тренутак као да су заборавили на присутност непријатеља. У том забораву, водник Милић упозорава на опасност и даље извршавање задатка, јер су усташе још давале отпор; испод крова, те пред вратима, или испред прозора прасне по која бомба.

Ватра је освајала кућу, и услијед дима и врућине унутра се није могло остати. Тако смо усташе под крозом препустили ватри, а ми изишли напоље. На споредном улазу чујемо жагор бораца из 3. чете, који надјачава уздрхтали женски глас и плач поестрављене дјеце: „Немојте нас убити, молимо вас ...“

У том тренутку наш вод налазио се у заклону испред предњег лијевог угла станице, јер из куће преко воћњака звижде непријатељски куршуми. Трећи пут у току те кратке љетње ноћи чује се водников смјели глас: „За мном, на јуриш!“ Тек што се помолио иза угла, стасити водник је покошен. Тамо смо у последњем тренутку изгубили борца, прекаљеног предратног комунисту и вољеног друга.

У овој борби погинули су из 1. батаљона Нико Побор, Блажо Перазић и Јово Јововић, а из 2. батаљона, сем водника Милића, Недељко Газивода и Милош Јовановић. Перо Митровић био је тешко рањен, усташка бомба избила му је око и сломила руку.

Васо МИТРОВИЋ

ЦРВЕНИ ТРАГОВИ

Сваки дан покрет. Борили смо се и носили рањенике, јер је то било маршовање неослобођеном територијом. Из Помоља извршили смо покрет правцем: Поље — село-Клисац — село Дусина — Звијездан. Опет без одмора и хране. Преморена колона почела је да се пење уз Суви Дол. Био је то напор који је захтијевао крајње напрезање. Већ неколико дана хране није било ни за рањенике. Борци су били толико исцрпљени да више нијесу могли носити рањенике. Они су под носилима падали од глади и умора. Тада су командант, комесар, лекар бригаде, штабови батаљона и команде чета узели носила и изнијели рањенике падинама Погорелице. Јбекари и болничарке су радили без одмора. Они су рањенике лијечили у покрету, на носилима, при сваком одмору.

Прате нас непријатељски авиони те због тога ватре нијесмо смјели ложити. Тек што смо послје дугог и напорног марша стигли у близини засеока Погорелица и размијестили се у нади да ћемо се одморити, наиђоше авиони. Спустили су се ниско, чини нам се као да додирују шуму. Наједном, експлозије. Поред једне букве лежала је смртно рањена Марија Лубарда из Љуботиња, члан Партије. Одијело јој је било растргано, торбица растурена. Мало даље од ње Божу Лубарди из Љуботиња, студенту, члану Партије и замјенику комесара чете, комад авионске бомбе на грудима је направио велику рану. Пао је и једном руком пригрлио окрвављену торбу. У локви крви лежао је Томо Марковић, старац од око 60 година, из Бријега, крај Вирпазара. Људи причају да је у првом рату био добровољац, и да је члан Партије од 1919. године. Мртве смо сахранили, а рањене предали бригадној болници. Дан прије тога смртно је рањена Даринка Митровић, из Паштровића, домаћица, члан Партије, а лакше Марија Дивановић. Маршујемо, а на леђима нам носила, тешка, претешка. Носећи рањенике посрћемо. „Знам колико сам тешка, и ране су тешке, жао ми је што се мучите“ — говорила је Марија својим носиоцима.

Бригада на ларшу 1942.

Преко голих брда Зец планине пружила се колона. Дугачка је толико да се не примјећује кретање зачеља. После дугог пјешачења стижемо у Луке. Пред ноћ 4. пролетерска бригада прикупила се у шуми испод Дебелог брда. Дани сунчани, мирни. Шума је густа и авиони нас не узнемиравају. Два дана одмора смо искористили за одржавање иартијских и скојевских састанака, батаљонских и четне конференције. На конференцији, комесар батаљона Бошко Ђуричковић је дуго говорио о односима према народу, о обичајима, о дожању према муслиманском и хрватском живљу, о дисциплини и закључио да сваки борац мора бити и добар агитатор.

11. јула смо кренули пут Сухог језера. После дводневног одмора колона се брже креће. Од Сухог језера 2. батаљон 4. бригаде се креће са 2. пролетерском бригадом ка Шебешићу, а главнина бригаде је пошла пут Горњег Вакуфа.

Идемо шумском стазом. С једним батаљоном 2. пролетерске креће се 1. чета 2. батаљона. Негдје око четири часа после подне са косе испред Шебешића, шумску тишину

прекидоше пуцњи пушака. 1. чета и батаљон 2. пролетерске без задржавања кренуше у напад. И само неколико рафала одјекнуло је уском долином и Шебешић је био слободан.

У Шебешићу смо пронашли и магацин хране. Један дио намирница смо подијелили радницима, а мањи дио задржали за себе.

Шебешић смо напустили и запалили четири зграде шумског предзећа. На првом застанку, од кукурузног брашна смо скували качамак зачињен сланином и први пут послје три мјесеца борби и покрета јели смо колико је ко могао. До тада цријева су била празна, људи прегладњели и дубоко у ноћ почело је крчање цријева, болови, пролив. Срећом, све се завршило без тежих посљедица.

Стигли смо у долину Врбаса и на Лужанском брду разбили колону усташа која се кретала лијевом обалом Врбаса ка Горњем Вакуфу, којег су упорно ослободиле снаге наше бригаде.

С народом овог краја брзо смо нашли заједнички језик. Објашњавали смо циљеве наше борбе, да смо ми народна војска, војска братства и јединства. Љекари су прегледали све оне који су из села затражили љекарску помоћ.

Петнаести јул четрдесетдруге. Вече. Налазимо се на десној обали Врбаса. У батаљону је било весело. До дубоко у ноћ играло се и пјевало. Према Бугојну постављене су зајезде. Разишли смо се и спремали за ноћни починак. Неки спавају, а неки разговарају о борбама на Лужанском брду. Један од другова хрче. На то смо већ навикли. Једино што можемо да урадимо, то је да га разбудимо. Душан рече: „Не дирајте га, тек сад слатко спава“. Други добацише: „Близу смо положаја и његово зврјање не дозвољава да спавамо тврдим сном, сигурнији смо и нека хрче“. Шала не престаје. Патроле се смјењују, а стражари чувају логор. Најзад, наш логор се умирио. Повремено се из Бугојна чује по који краћи или дужи рафал митраљеза и поново се све умири.

Освану лијеп, сунчан дан. Партизански логор оживје.

У штабу батаљона је од раног јутра владала радна атмосфера. Тамо су и командири чета. У четама: казани зveckају, затварачи пушака и митраљеза шкљоцају. Душан Оташевић прави опанке од сирове говеђе коже. Борци се брију и шишају, а неки су на топлој сунцу скинули кошуље и бишту се. Од 24. јуна до пре три дана били смо стално у покрету и није било времена за прање и искување одјеће.

Дан одмиче. Долином Врбаса авиони „роде“ зврје, пребирају села и шуме. Борци по четама, испод олисталог дрвећа, слушају предавање о нападу на насељена мјеста.

Пролазећи поред једне чете, комесар батаљона, кроз смијех рече: „Учите, соколови, ускоро ћемо прећи на практичну обуку“. „Хоће ли то бити Бугојно?“ — упита га Душак Кековић, и као за себе додаде: „Ред је на Бугојно“.

2. батаљон ће нападати преко Главице на источни дио града. Извиђају се поавци кретања и напада. Свака јединица је добила задатак, и митраљески вод, и санитет батаљона. Санитет је био подијељен. И штаб батаљона је подијељен.

Паде ноћ. Наређен је покрет. Ноћ ведра, топла. Тишина. Свако размишља о свом задатку. 3. чета је на десном крилу борбеног распореда. На челу чете су водич и командир Куљача. Испред њих патрола. Стазом, стрмом и каменитом. дођосмо до ријеке Врбаса. Она је била прва препрека. Иза ријеке био је ред бункера, за њима неколико утврђених зграда. То је све требало савладати и упасти у град.

3. чета је нечујно прегазила ријеку. Командир чете распореди водове: први — лијево, други — десно. Идемо опрезно кроз воћњаке и баште. Усјеви бујни. Ограде од жице, високе. Бомбаши и пушкомитраљесци су напријед. С њима су Душан Кековић, Спасо Доакић и Вукосава Мићуновић. Рука јој је у завоју, али јој то не смета да се нађе у првим борбеним редовима. Тишина, водич показује распоред ровова и бункера. У помрчини, појави се на неколико метара крупна. црна силуета, за њом друга. „Усташе“ — шапатам рече неко.

„Стој!“ — викну Вукосава. „Доље оружје!“

Непријатељски војници су стали и гледали у уперене цијеви. Пушке су бацили и тек када им је Вукосава одузела бомбе и муницију. видјели су да их је дјевојка разоружала. То је био наш први сусрет са непријатељским војницима послјије преласка ријеке. Све се то одиграло у трен ока.

Пушке и митраљеи проговорише. Трагови свијетлећих зрна прошараше ноћ. Ноћ је узаврела. Милорад Сушић је рањен. Указана му је прва помоћ. Иако теже рањен, кренуо је за четом. Једва је корачао. Већина бораца није знала да је он рањен.

Рафали, кратки и дуги. Бомбе експлодирају, наше и противничке. Уши пуне одјека експлозија, а плућа дима од барута. Свијетлећи меци боишу изнад наших глава. Борци прескачу ограду, легну, па опет скок даље.

Рањен је водич. Даница Бурић је Милорада и водича превела преко Врбаса до боигадног превијалишта. Прве рањенике је Даница превела у борби код Хацића. Од тог дана па до Бугојна она је превела десетине рањених бораца, над којима се смрт већ била надвила. Била је четна болничарка и сви је вољели. Били су сигурни кад је она међу њима.

Лијево од нас учесташе рафали и прасак бомби — тамо је главнина батаљона.

Ноћ одмиче. Симо Баровић лупи бомбу о потков кундака, а затим је баци. „Ево ти још једна, издајаниче!“ — рече Марко Вушуровић. Много бомби полетје у противничке ровове. Мукли јауци били су знак да су бомбе погодиле циљ. Још неколико бомби и расчала раскидоше ноћ. Чета освоји прва утврђења и уђе у град.

Поноћ је поошла. Борба малаксава. Усташе подврискују: „О Јоване, оћеш ли опанака?“ Д^ашан Кековић осматра, послушкује. Хтио би некако да одреди мјесто противничког војника. А усташа понавља „О Јоване ...“ Мјесечина се одби од прозорског стакла. „Ту си!“ — као за себе поогунћа Душан и нанишани у том правцу. Мјесечина одсијава. Рафал! Стакла се просуше по калдоми, зачу се псовка и запомагање. Душан се гласно насмија и викну: „Ето, то ти је умјесто — о Јоване, 'оћеш ли опанке!“

Свиће нови дан. На источној страни града не попушта ни једна ни друга стоана. Одбрана града биле је добро организована и јутоо је ван града затекло остале батаљоне. Дочекани снажном ватром из бункера, ровова и утврђених зграда, нијес^а успјели да уђу у град. У Бугојну је остао само наш 2. батаљон.

Јутро пуно куршума и мириса барута. Усташе најављују, вичу, урлају. То су нашем батаљону прве уличне борбе и сусрети са тенековима. Борци су се, иако нијесу имали искуства, добро показали. Јуоишали су неустрашиво, бранили се одлучно. Наши пушкомитраљесци су добро постављени и утврђени. Десно су Иво Перазић и Павловић, а лијево Душан Кековић, Симо Баровић и Вукица. Они су се пребацивали с једног мјеста на друго и изгледало је да имамо више пушкомитоаљеза. Један је држао под своје једну, а други другу уздужну улицу. Између њих су по групама и групацима распоређени бооци.

Код 1. и 2. чете кључа као у котлу. Од њих нас раздвајају неки потоци и урвине, али по ватри се види гдје се ко налази.

Душан утрча у зграду на углу улице. У соби запомагање жене и врисак дјете. Мајка обгрлила и грчевито на својим грудима приљубила дијете. „Не бојте се, дјецо, ми смо партизани! Склоните се у подрум зграде !" — рече им Душан. Они се умирише, али како која граната тресне, понови се врисак. Кожа се јежи и коса диже.

Душан се попео на кров зграде. Подигао пријеп и намјестио пушкомитраљез. Улица прегледна. Усташе полазе у напад. Као мрави кренуше низ улицу. Душан чека, подешава пушкомитраљез и муницију. Чека да усташе уђу у слијепи дио улице. Већ су близу, толико близу да се на црној усташкој капи види велико „У". Душан нишани.

Заштекта пушкомитраљез. Усташе побјегоше. Леже у гомилама, улица уска, не могу ни лијево ни десно. Душан још једанпут расу куршуме по црним гомилама. Они први, умјесто напријед, као стријеле појурише натраг. Заплићу се, падају, а неке куршуми обарају. На плочнику оста неколико мртвих и рањених усташких зликоваца. Симо пушчаним куршумима умирује оне ко"ји покушавају да се извуку.

У том двобоју противник откри положај нашег пушкомитраљесца. Груну усташки минобацач смјештен негдје у центру града, али мина пребаци Душаново скровиште. Одмах, затим, полетје и друга. Трећа погоди кров зграде. Гранате грме, згоада се тресе, прскају стакла, руши се кров. Нико од бораца не може да поиђе групи око Душана. Мислили смо да су сви изгинули. Из часа у час нестрпљење је расло. Куљача је појачао лијево крило чете. Нешто касније показало се да је било добро што је то учинио. Нешзијатељ је покушао да одвоји 3. чету од главнине батаљона. Али, то је био само покушај. Душанов пушкомитраљез их је омео.

Радост! „Душан је жив" — повикаше борци. Усташе опет кренуше у напад. Дочека их ватра и с др^ге стране улице и они се изгубише у уским сокацима. Рањен је Томо Митровић из Челобрда. Превили смо га и склонили иза борбене линије.

Преко ријеке, веза са штабом је успостављена. Бошко, комесар батаљона, поручује: „Држ'те се, соколови!" Јављају да је погинуо професор Ђоође Лопичић из Цетиња. Мила Петричевића из Метериза рафал је погодио посред појаса и на лећима му пресјекао опасач. Рањени су Бранко Петричевић, Ђуро Пејановић, Јован Татар, Илија Срзентић и Павле Вучетић. Болничарке су им указале прву помоћ и евакуисале до бригадног превијалишта.

Усташки минобацачи и топови туку склониште Душанове групе. Ускоро, то више није била зграда, већ рушевина. Ко зна колико је граната погодило. Ни Душана са својим помоћницима није знао, иако су сви побјели од прашине и креча.

Сунце пржи. Муниције понестаје. Полугласно преносимо да се муниција штеди.

Усташе поново јуришају. Пролетери их дочекују бомбама и коатким рафалима. Окршај је жесток. Болничарке трче, указују помоћ. Смртно је рањен Војо Ђурашковић, студент са Цетиња. Јуриш је одбијен, али је рањен замјеник комесара чете Петар Стругар, из Метериза. Рафал митоаљеза га пресекао преко груди. Рана је била смртоносна. И осамнаестогодишњој, веома храброј дјевојци, делегату митраљеског вода Загорки Ивановић, ђаку са Цетиња, куршуми су прекин^{ли} живот. Јовану Јанковићу из ране на грудима шикља крв, гасећи му живот, а Митру Митровићу смртоносна рана је била толико велика да је два завоја с газом нијесу могла покривати.

На другом кра^у града, у унакрсној ватри, није се могло ни напријед ни назад. Пролетери јуришају и гину. Радосава Ђуровића, професора из Даниловграда, члана Партије, метак је погодио у чело, између очију. Недалеко од њега, без јаука су пали скојевац Арсеније Ђуковић, студент и Радивоје Ђуровић, земљорадник, обојица из Грлића. У рат су пошли заједно и увек су били нераздвојни. Такви су остали и у смрти.

Око један сат после подне, на десном крилу чете чу се хук мотоа. „Тенкови, пазите!“ — упозори борце шеснаестогодишњи пушкомитраљезац Иво Перазић. Танкете су гмизиле опрезно, све ближе нашем борбеном строју, а за њима се кретао камион **ПМ** војске. Борци гледају мирно, чекају хладнокрвно усташе које су наступале иза танкета. Пушке ћуте, нико да опали. Али кад противници дођоше близу, ватра се просу. Перазић својим пушкомитраљезом нишани. Први рафал погоди камион и противничке војнике. Противнички јуриш један за другим не успјева. Ни челик, ни дивљачко „Ура!“, не помтерише други вод, ни чету. Непријатељски војници су се превртали, јечали и бјежали назад. И једна танкета побјеже назад, док друга појури кроз стрељачки строј.

У двобоју челика и човјека рањен је Јагош Павловић. Анђелија Мићуновић из Велестова, референт санитета, скочи да га превије. У том скоку сrete је рафал из усташке танкете. Пала је. Танкета настави да кружи улицама. До-

тгузах до Анђелије, подигох је и понесох низбрдицом. Носим је и мислим да ли јој могу помоћи. За њене ране моје знање и могућности нијесу никакви. Носимо је, а осјећам да јој се полако руке хладе. Клону. Зовем је. Уста јој се полако мичу, али гласа нема. Још дише, тихо. Био сам очајан кад сам видео да јој не могу помоћи. Иза борбене линије, тамо гдје куршуми не лете, спустили смо је полако на земљу. Срце је престало да куца, лице блиједо и мионо. Да није било рана и трагова на њеном уредном одијелу, могло се помислити да спава.

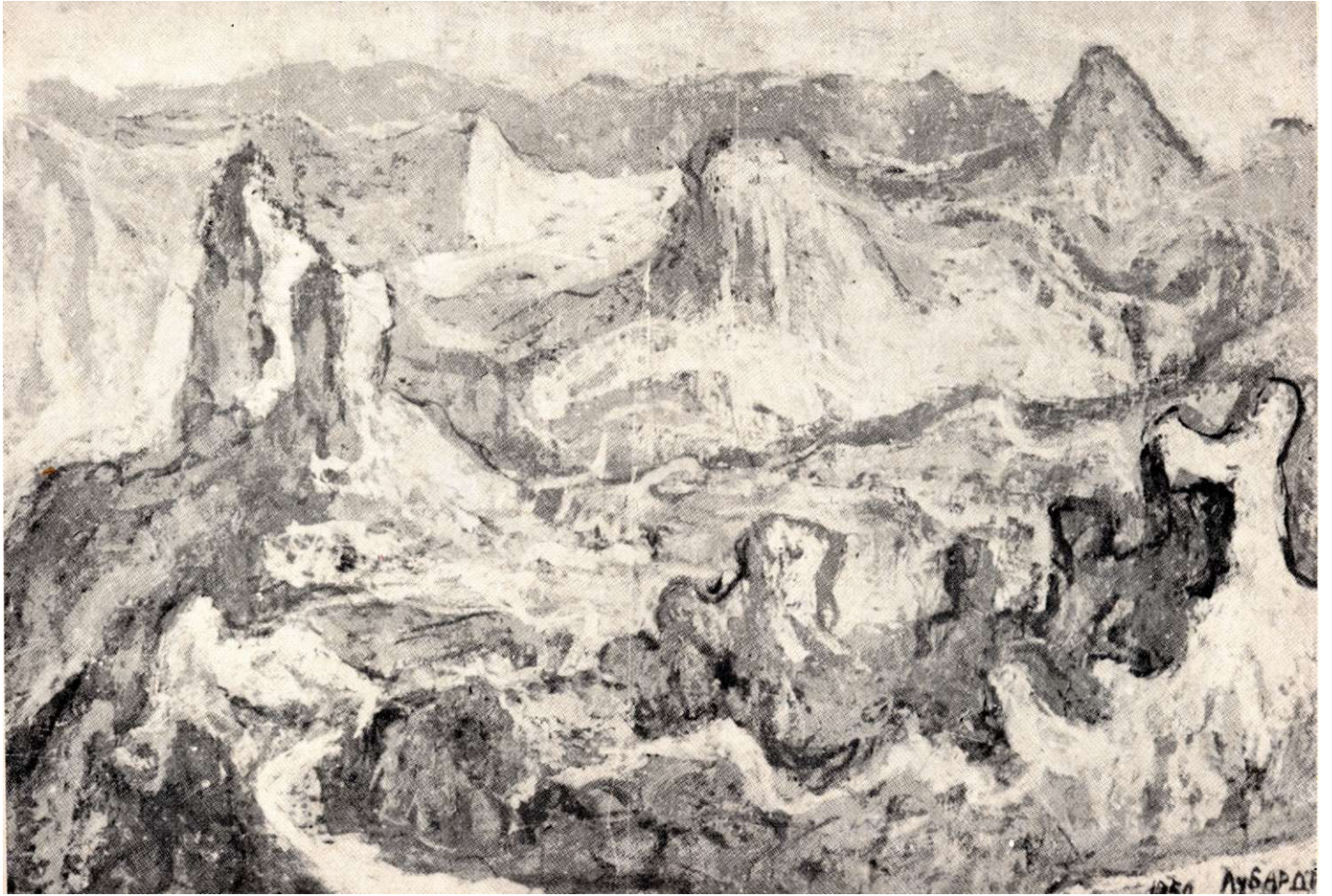
Сунце се клонило западу када добисмо наређење за повлачење. Одбили смо још један напад и непријатељ је кренуо на једну, а ми на доугу страну. Непримјетно смо се извукли. Наши пушкомитраљесци су остали посљедњи.

Прије преласка ријеке, ту, између Бугојна и Врбаса, ископасмо посљедње склониште за Анђелију. Пролазећи поред њеног гроба, одали смо јој последњу пошту.

Непримјетно прегазисмо ријеку. Непријатељ је до касно у ноћ тукао зграде и склоништа пушкомитраљезаца Душана Кековића и Ива Перазића.

Ноћу, између 20. и 21. јула, припремамо се да по други пут кренемо на Бугојно. Спушта се сумрак. Полазимо. Нападали смо скоро истим правцем као и прије четири ноћи. Са нама је и један батаљон 1. пролетерске. Идемо ћутке низбрдицом. Под нама, у долини Врбаса, лежи Бугојно. У ноћној тишини тоепере свијетла. Наши су дошли до жице и првих бункера. Паклена ватра је отпочела. У граду мотори брује. Неки дијелови су дошли до првих градских кућа, али непријатељ је појачао одбрану, јер је послије првог напада довео нове снаге, па се и овај напад завршио као и први. Рано ујутру кренули смо натраг, тмурни, незадовољни. Али, неколико дивних људи није било међу нама. Остали су на прилазима града, Саво Газивода, из Рваша, скојевац Перо Ражњатовић, из Ријеке Црнојевића. Ђокица Вујановић, скојевац, из Титограда. Те ноћи рањен је Спасо Дракић, Замјеник комесара батаљона, а дан раније погинула је другарица Милка Милановић. На доугом крају града погинуо је из 5. батаљона Милисав Шћепановић, члан Партије, из Горње Бијеле, код Шавника.

23. јула дан је био сунчан. 2. батаљон се налазио у Тихомгапљу, између Бугојна и Горњег Вакуфа. По ледини и шуми око цесте одмарали смо се и припремали за нове акције.

Петар Лубарда: ЦРНОГОРСКА БРДА

5. батаљон се налазио код села Грачанице, а 4. код села Околишћа. Непријатељ, подржан водом борбених кола кренуо је из Бугојна у напад према Горњем Вакуфу. 5. батаљон је изненађен и у краткотрајној борби у Хумци погинули су Сулумија Срадановић, скојевка из Косорића код Шавника, и инжењер агрономије Драго Јауковић, члан Партије, из Придворице, код Шавника. Дијелови 5. батаљона су се повукли с цесте, а борна кола су наставила кретање пут Тихомишља, и нико од нас није примијетио када су се дошуњала и отворила ватру. Митраљески рафали нас изненадише. Људи се ускомешаше. Ужурбано узимају ствари, товари комору, напуштају постојану ливаду. Још неколико расћала, и студент Љубо Пејовић, са Цетиња, ухватио се за главу и пао. Недалеко од њега погинуо је и Божо Радуловић, земљорадник из Комана и замјеник комесара чете. Шест другова је рањено, међу њима и Даница Бурић. Рањене смо прикупили, превили и пошли стазом падинама планине Радуже.

Радомир **БУРИЋ**

БОРБА НА КОПЧИЋУ

У јулу 1942. године 4. пролетерска бригада и друге јединице нападе су на јако усташко упориште Бугојно. Први батаљон 4. пролетерске добио је задатак да, заједно са 4. батаљоном 1. пролетерске бригаде, обезбиди те снаге од непријатељског напада из правца Доњег Вакуша. Најзгодније мјесто за прекид саобраћаја и спечавање непријатељског продора било је у рејону Копчића, гдје се комуникација провлачи између Врбаса и брда Даљана. Но, за прекид саобраћаја на том мјесту и за остварење постављеног задатка тоебало је најприје ликвидирати непријатељску посаду на жељезничкој станици, која је бројала око 15 домова.

Мост преко Врбаса којим се могло доћи до станице био је порушен. Да би се дошло до станице требало је газити Врбас. Један водич нам је показао гдје је ријека најплића. Руководиоци батаљона, пошто су дали задатак, загазили су, 18. јула у зору, на челу батаљона, у воду. Један по један, држећи се у непрекидном ланцу за руке, газили смо воду која је прелазила преко појаса и била доста хладна, без обзира што је био јул. Да се пушке, муниција и остало оружје не би наквасили, објесили смо их око врата. Хладна вода и ноћ нелагодно су дјеловали, поготову на оне који нијесу знали да пливају, а њих је био добар дио. Овакво осјећање било је неугодније тим прије што ова јединица до тада није газила ријеке, изузев Сутјеске дању код Тјентишта, која је знатно плића. Услијед јачине матице колона се кидала на неколико мјеста и с тешком муком се поново веза успостављала. (Многи су последије акције дуго говорили да су им то били најтежи тренуци, тежи него када су бацали бомбе на непријатељске бункере.)

Послије поеласка ријеке задаци јединица били су још допуњени и пришло се опкољавању станице. Ишло се преко неких јаркова у којима је било воде. Неки су хтјели да прескачу, али нијесу могли и падали су у њих, псујући, а неки су их газили не узбуђујући се. Опколили смо домобране у

жељезничкој станици и послије неколико испаљених метака они су се предали.

Ту је заплијењена извјесна количина муниције, пушка, један пушкомитраљез и неколико десетина бомби. Домобрани су испитани и, кад им је објашњен циљ наше борбе, пуштени су кућама.

У току наредног дана заузели смо положаје за контролу цесте. Истог дана послеподне наишла су борна кола пражена пјешадијом. Ми смо ватром наших оруђа одвојили пјешадију од тенкова, и они су, сипајући ватру из свих својих оруђа по нашим положајима, морали одступати према Доњем Вакуфу.

Сјутрадан су тенкови још јаче тукли по нашим положајима опет је пјешадија нападала, али се морала да повуче.

Иа тим положајима били смо око четири дана. Сваки дан је било покушаја непријатељских снага од Доњег Вакуфа, а такође и од Бугојна, да се споје. Свих тих дана били смо непоскидно изложени јакој артиљеријској, а особито минобацачкој ватри.

У тим борбама непријатељ је имао приличне губитке. Од наших, у борби је погинуо Лука Никиновић, родом из Љуботиња, и још један борац, чијег се имена не сјећам. Ту је такође теже рањена Боса Божовић, која се, захваљујући својој изванредној дисциплинованости и бистрини, тих првих дана уздигла на положај помоћника комесара чете. Поред ње рањен је Јово Пламенац и још неки другови чијих се имена не сјећам.

Марко ВУЧКОВИЋ

НА ПУТЕВИМА БОРБЕ ПЕТОГ БАТАЉОНА

Био је 24. јун 1942. године кад су четири пролетерске бригаде, са Врховним командантом, почеле велики марш са Зеленгоре у правцу западне Босне. У саставу 4. пролетерске бригаде окупили су се, у 5. батаљону, борци Дурмиторског краја — њих око 180.

Дурмитораца има и у батаљонима 1., 3. и 5. пролетерске, али их је већина окупљено у 5. батаљону 4. бригаде. Поред неколико ратника из прошлих ратова — састав батаљона чини младост Дурмитора, из ранијих ударних батаљона Дурмиторског одреда. У батаљону је 28 средњошколаца, 6 са свршеном средњом школом, 15 студената, 15 са факултетском спремом, 2 официра и 4 подофицира БЈВ, један калуђер и 12 радника; остало су сељаци — чобани и ратари. У батаљону је 37 другарица, претежно омладинки. Поред Дурмитораца, 6 другова и 3 другарице су из других крајева Црне Горе, који су се и прије формирања бригаде налазили у батаљонима Дурмиторског одреда. У батаљону је: 59 чланова Партије и око 66 кандидата за чланове КПЈ и СКОЈ-а. И људство ван Партије и СКОЈ-а, нарочито ђаци и студенти, а и многи сеоски омладинци, већ су се и прије рата калили у борбама противу реакционарних режима и по својим политичким схватањима могли су бити чланови КПЈ и СКОЈ-а. Сви борци батаљона, још од јулских дана 1941. године, учествују у борбама против окупатора и његових сарадника, било као борци у одбрани слободне територије Дурмиторског краја било на теренима Санџака и источне Босне. Тако је све људство 5. батаљона приликом формирања бригаде било већ привикнуто на тешкоће партизанског ратовања: глад, голотињу и босотињу, маршеве, хладноћу и све друге недаће што их носи борба. Без устежања се може рећи да је сваки борац био свјестан тога зашто се и против кога бори и то је управо она снага која је батаљон чинила јединственом цјелином, без обзира на појединачне разлике у годинама и нивоу образовања. То јединство мисли и акције резултирало је из вишегодишњег рада КПЈ

Група бораца 5. батаљона — јула 1942. код Горњег Вакуфа

и њених напора на припремању и организовању народа за борбу, која се већ годину дана одвија као свенародна борба против окупатора и његових сарадника.

На маршу нас прати лоше вријеме. На прелазу преко Трескавице, последњих дана јуна, падао је снијег. Опанци од пријесне коже се лако распадају и већина бораца је боса. Јбути крш сијече стопала. Заноћили смо испод самог врха Трескавице. Провала облака нам је угасила ватре и залила лежаје на трави. Покрет је почео прије зоре.

Спустили смо се у подножје Трескавице, изнад села Дејчића. Усташка милиција је отворила ватру на наше претходнице. 5. батаљон је добио задатак да се са улаза у село врати назад и заузме положај ради обезбјеђења према селу Ракитници. Повратак нам је тешко пао, јер је људство крајње исцрпљено. Било је гунђања и на рачун штаба бригаде. Неки су пали крај пута и нијесу могли да се пењу уз Трескавицу. Пошто је батаљон заузео одређени положај и растворио комору, вратисмо двојицу другова са коњима из коморе да прихвате заостале борце. Хладна киша је лила као из кабла. У буковој шуми, под младим листом, нема заклона од кише. Покушасмо да заогњимо ватру, али мокра дрва неће да се запале. Најзад је то успјело Милици Ђурђић. Гладни смо. Поред логора се из планине враћају говеда и крећу ка селу. Чобана нема. Неки борци предложише да се једно јуне закоље. На партијском састанку је одлучено

да се то не смије урадити, јер би било супротно партијској линији у односу на народну имовину. Батаљон је и те ноћи остао без вечере. Под врховима Трескавице киша са снијегом је падала читаву ноћ. Кад одјутри, стиже наређење за покрет. Спустили смо се у село. Тога дана је било славље, јер смо после дуге времена јели хљеба.

Полазимо на марш и прихватамо се подножја Игман-планине.

Игман је дивна планина — прошарана цвјетним ливадама и бујном шумом. Одмарамо се код Радове воде. При успону на планину остали су нам тројица другова — Миро Караџић, Милисав Ђерковић и Вуко Врачар, а ми то нијесмо ни примијетили. Издава их снага и пали крај пута. На планини, код Радове воде, утврдило се да их нема. Вратисмо десетину да их пронађу и да им помогне да дођу. Два сата касније дошао је Вуко и обавијестио нас да остала двојица не могу ни стопе и да су остали негдје на средини успона. Десетина се не врати до касно у ноћ и ми посламо другу групу бораца да их траже. Тражили су их цијелу ноћ и сјутрадан, али узалуд. Тужна је била судбина другова Мира и Милисава. Изгубивши везу са батаљоном, трећи дан су наишли на неког мјештанина, доброг човјека, који их је нахранио и помогао им. Вратили су се истим путем куда су и дошли, али су их четници ухватили и предали окупатору. Међутим, преживјели су рат.

На Игману неко ме снажно лупи по рамену, питасмо се, он ме загрли и пољуби. Био је у униформи жандармеријског подофицира, препланула лица, и младићких покрета упркос сиједој коси и поодмаклим годинама — био је то мајор Војислав Ђокић. Једва сам га препознао.¹

Ђокић се распитивао о свим друговима које је упознао 1941. године; и жалио је што их није видио, јер је 3. пролетерска (Санџачка) пошла у правцу Брадине. Обавијестио ме је о покрету у том дијелу Босне, дао ми добра дувана и

¹ Упознали смо се у мају 1941. године у Пљевљима, гдје је избјегао из Сарајева са сином — дјечаком. Сакривао се у породици Мирка Шећковића. Активисти Партије су сумњали да је то мајор Ђокић, познат из Мариборског процеса и, разумије се, уздржљиво су се држали према њему, бојећи се провокације. Први дан устанка Ђокић је дошао у герилски одред, заједно са синчићем, но и даље је био окружен неповјерењем. Осјетивши наше расположење, тражио је да му омогућимо да оде код Павла Ковачевића, на Грахово, и ми смо га испратили до ријеке Таре. Дошавши на Жабљак, изазвао је сумњу и тамошњих другова, па су га одмах вратили у срез пљеваљски, а нама поручили да им убудуће на слободну територију не шаљемо сумњиве људе. Када се вратио, одлучено је да му се саопшти да у року од 6

понудио ракијом из чутуре. Предложих му да ракијом понуди најстаријег борца нашег батаљона Ћира Жижића, раније предсједника дробњачке општине. Растали смо се као прави другови, уз загрљај.

У петак 3. јула увече наша бригада је кренула у правцу Хаџића, гдје је требало савладати посаду непријатеља, прећи пругу Сарајево — Коњиц, и наставити марш. Наш батаљон је у пратњи болнице. Чини ми се да никад раније нијесам доживио тако мрачну ноћ. Борци се спотичу о испреплетене жиле букава и посрћу на сваком кораку. Чести и дуги застанци, опрезно се извиђа правац наступања. Најстроже је забрањено пушити. Довољна је само једна оваква ноћ, па да замори и најснажније људе, а камоли исцрпљене партизане. А колико ли је сличних ноћи било за протеклу годину дана у маршевима по Санџаку, источној Босни и на проклетој Сињавини.

Батаљон се прикупио на ивици шуме, изнад Хаџића. Испод нас 1. батаљон води жестоку борбу са непријатељем, који је сатјеран у зграду жељезничке станице. Из зграде палачају пламени језици, непријатељ гори, али не престаје да се бори. 4. батаљон обезбјеђује напад с правца Сарајева. Најзад се појави оклопни воз. Иде полако, опрезно прође мост — Волођине² мине затајиле.

Објутрило је и 5. батаљон са бригадном болницом прође кроз Хаџиће, преко рјечице Зујевине. У Хаџићима је заплијењено много сувих шљива, пакованих у дрвеним сандучићима, доста дувана, шећера, макарона, конзерви и нешто брашна.

Четвртог јула, одмах иза подне, приспјесмо у село Буковицу, у коме је батаљон застао да се одмори. Надлијећу нас авиони па смо се по групама раштркали по шљивицима. Перо Братић, стари ратник, постарао се за своје вршњаке,

часова напусти територију нашег среза. Ту одлуку смо му саопштили ја и Данило Кнежевић у колиби Милосава Ђоковића Чеперца, на Везичници. Исте вечери Ђокић је преко Бобова прешао ријеку Тару и преко Дурмитора се пребацио на Вучево, под планину Маглић, гдје је организовао сељаке за одбрану од усташа. Он је написао Вучевски статут, повезао се са Калиновичким одредом, а касније и са Врховним штабом у Фочи, чији је члан постао априла 1942.

Видио сам га још једном на планини Пиви, у мају 1943. године, кад је преношен као тешки рањеник. Тамо је тада умро и сахрањен. Био сам и ја тежак рањеник и замолио сам доктора Дејана Поповића да ме на носилима однесу на његову сахрану. Жеља ми је испуњена, и тако сам могао да одам посљедњу пошту другу Ђокићу.

2 Владимир Смирнов Волођа, инжењер, који је у Врховном штабу руководио инжењерским и минерским пословима. Минирао је мост на речици Зујевини код Бињежева[^]

па се снабдио изврсном босанском препеченицом и неколико флаша талијанског вермута. Окупили се старци, заједно са старцима из села, па уз разговор пију ракију. И млађи би попили, али је забрањена употреба алкохолних пића у пролетерским јединицама. Старијима се гледа кроз прсте. Село радосно што види своју војску; воде се разговори о нашој борби. Старци из села нас питају зашто с тако силном војском не кренусмо да ослободимо Сарајево. Причају нам тужну причу како су их прошле године усташе из села испод Вранице и код Кисељака превариле и много нејачи побиле. Кажу нам да су срећни кад виде партизане из Црне Горе и Србије да долазе у ове крајеве. Велико интересовање људи показују за стање на руском фронту. Наши борци истичу у разговорима потребу заједничке борбе свих наших народа против окупатора и његових сарадника.

Другарице из батаљона окупиле су женску омладину и с њом воде пријатељске разговоре, посебно о томе шта све жене могу допринијети побједи народне ствари. Сељанке се труде да спреме што бољи оброк за батаљон. Пеку се пите. Мирис пшеничког брашна и масла дражи чула. А тада, кроз село пројаха, на мршаву оронулу кљусету, друг Радован Зоговић, из политодјела бригаде. Осјетивши мирис пита, разљути се и поче да псује борце батаљона и назва нас пљачкашима. Борци плануше због ове неосноване увреде и створи се гужва, траже извињење. Радован упоран наставља да псује. Ми који смо познавали Радована још са Београдског универзитета, успјесмо да смиримо другове и он продужи у сусједни заселак, у штаб бригаде. За пола сата у наш батаљон бану члан штаба да извиди шта се догодило. Кад утврди како је било, замоли борце да не узму за зло Радовану, јер је он, као велики чистунац, чврсто вјеровао да смо сељаке принудили да нам пеку пите.

Настављамо марш у правцу Вранице планине — поред Крешева. У недјељу на освит 5. јула, нађосмо се јужно од Крешева. Батаљон са штабом бригаде креће се на челу колоне. Из непосредне близине, у сами расвит, усташка милиција отвори ватру на нашу претходницу. Милиција је брзо растјерана, тројица су заробљена. Чим се огласише први пуцњи, настаде звоњава црквених звона из села у село, све даље до Кисељака и долине ријеке Босне. Звоњава не престаје, а народ села — и старо и младо — бјежи главом без обзира, а ми их не можемо зауставити! Пролазимо мирно и не свраћамо у куће, сем у оне гдје је тек пропирена ватра, а врата остала отворена. Бојимо се да не дође до пожара, па зато свраћамо и гасимо ватре. Не дотичући ништа, настављамо

пут у правцу планина Зеца и Вранице. Изнад села, у подножју планине, чобанче бјежи са крдом оваца и управо се некако нађе међу нама. Запрепашћен, мислећи да му је дошао последњи час, клече на кољена, склопи руке, поглед упира небу и поче да шапуће „Аве Марија“. Јеврем Грбовић, командир чете, иначе учитељ, приђе дечаку, очински га помилова и упита зашто је уплашен и зашто бјежи. Дјечак дође себи и младићки искрено каже како већ два дана фратри и усташе говоре да наилази комунистичка војска, која коље све што је хрватско и све Муслимане, па и дјецу у колијевци, па су им за то рекли да бјеже ако таква војска наиђе. Жалећи тај заведени народ, помислио сам онако за себе: Ова лаж, као хиљаде других, пасти ће пред великом истином о нама, а наши поступци говориће о томе ко смо и зашто се боримо.

Спустисмо се у благу, питому котлину, кроз коју протиче рјечица и залогорисмо испред села Килавца. Изгријало сунце, отоплило, почесмо се прати и купати. Густе страже нас обезбјеђују. Наједанпут, са оближње главице, изнад рјечице, источно од нас, помоћник пушкомитраљесца Викторија Раонић, осу рафал, вичући из гласа: „Усташе! Усташе!“ Примијетила је да се на високој стијени, десно од нас, на ивици шуме, окупља непријатељ и поставља митраљез. Предухитрила их је и прецизном ватром растјерала. Ми се прихватисмо оружја. Одмах затим налетјеше авиони и почеше бомбардовати. Наш батаљон нема губитака.

12. јула — на Петровдан — наш батаљон је заобишао Г. Вакуф, и освануо у селу Плочи, на цести Г. Вакуф — Бугојно, да би са тог правца, осигурао напад на Г. Вакуф. Горњи Вакуф је ослобођен. Другарице из батаљона организују прање веша и крпљење одјеће. Борци се тријебе од гамади. Неки се купају у свјежој води Врбаса. Ране на табанима пеку, кожа између прстију ногу је у распадању.

Дође свјеж хљеб из тек ослобођеног Горњег Вакуфа — ока на момка. Шта је то хљеб, схватају само они који га већ дуже времена нијесу видјели. У фебруару, у Фочи, јели смо крушков хљеб, ни Врховни штаб није имао други; на Сињавини није било ни скроба, а камоли хљеба. Пожудно једемо свјеж пшенични хљеб.

Испред мрака, на ливади испод кафане Токића, скојевци држе састанак, а на брдашцу изнад кафане одржава се партијски састанак. Послије састанка Гојко Томић, професор, држи предавање о некој од јужноамеричких држава, која је ступила у рат против сила Осовине. Из бригаде су стигле

вијести о стању на фронтима. По вечери ори се пјесма о Дурмитору³ високој планини; младост пјева и не зна за умор.

Сљедећег дана општа политичка настава. Комунисти не знају за умор, не престају да раде, они уздижу, бодре, уче, уливају снагу, преносе свој дух и мисао на сваког појединца. Цио батаљон учи — неко да чита и пише, а неко проучава Лењинову „Државу и револуцију“, а сви заједно велику школу револуције. Послије предавања уобичајено је да свако пита шта му није јасно. Радојица Вукотић Риле тражи да му се објасни значење израза „херметички“, јер ту ријеч коју је предавач употребио није разумио. Послије објашњења поновио је да је схватио да то значи нешто што је затворено као флаша, а да не одушује.

Трећи дан по нашем доласку на овај терен непријатељ у јачини око 300 војника пошао је из Бугојна да испита наше снаге и распоред. Оклопна кола крећу се цестом ка Горњем Вакуфу, а десно од њих пјешадија у стрељачком строју. Наше патроле припуцаше, колико да обавијесте батаљон о опасности и ми заузесмо положаје на косама лијево од с. Плоче. Са даљине од два километра непријатељ нештедице отвара ватру. Ми чекамо да се приближи. У току пуцњаве усташки повјереник из Плоча, кафеџија Фрањо, појахао на оседлана коња и путањом крај Врбаса пошао усусрет „својима“. Нагазио на нашу засједу и борци га доведоше. У бисагама двије флаше ракије, ваљда за добродошлицу усташама. Збунио се и поче да врда. Пошто га саслушаше у штабу батаљона, упутише га у Пидриш штабу бригаде на исљећење. Спроводи га Риле Вуковић. Он се брзо поврати и рече да га је Фрањо на прелазу преко поточића напао, покушавајући да му отме пушку, па га је морао „херметички затворити“ и — ено га у потоку гдје одушује. Пошто провјерисмо његов исказ, утврди се да је Риле дјеловао у одбрани.

Долином Врбаса, између Горњег Вакуфа и Бугојна, густо су посијана села. Ми у њих залазимо и у разговору с људима сазнајемо да су многи способни за оружје, мобилисани у домобране, а подоста их има и у усташама. Људи су за-

³ Богдан Војиновић прича ми како је запазио да се скоро сваки борац, прелазећи врх Трескавице, окретао на југоисток и поздрављао се са Дурмитором. Прича да је и сам, сједећи на једној стијени, гледао вољену планину, и да би сједио и дуже да га неки другови нијесу споменули да се полако спушта низ планину. Многи од ших су Дурмитор тада последњи пут видјели. Богдан је имао срећу да га поново види у прољеће 1943. Али је као политички радник у љето 1943. пао од издајничке четничке руке, заједно са Душаном Обрадовићем, чланом среског комитета КПЈ, и са скојевцем Никитовићем.

плашени пропагандом и ми упорно објашњавамо зашто смо дошли да се боримо на том терену.

Непријатељ не мирује. У Бугојно је стигла Црна легија и врши испаде. Ми нападамо у два маха утврђено Бугојно. У тим борбама падоше многи наши другови. Под притиском непријатеља лијево крило бригаде одступило је с положаја изнад села Црнице и непријатељ се нашао за леђима нашег батаљона, који се борио у рејону села Грачанице. Батаљон се нашао у несигурном положају. Одлучисмо да се пробијемо у правцу главнине бригаде, јер би повлачење пољем, дуж комуникације, довело до тешких губитака. Прибрасмо се за јуриш. За вријеме јуриша погођен је у срце Драго Јауковић, инжењер агрономије. Пао је баш у часу када је испружио руку да помогне својој супрузи Ксенији да прекорачи жицицу. Он је прошао борбе на Београдском универзитету, кадио се у редовима напредне студентске омладине. У пробоју је рањена Драгиња Радоњић, скојевка. Њу су другови успјели изнијети, али су овом приликом заробили рањену Солумију Срдановић. Касније се сазнало да су је усташе искрвављену провели кроз Грачаницу. Од тада о њој ни трага ни јава. У тим борбама осташе на вјечној стражи слободе, сем Драга Јауковића, Миле Шћепановић, учитељ, предатни комуниста, Сава Новосел и Бранко Чворовић. Имали смо и много рањеника; најтежи међу њима био је Пуле Ковачић, из Никшића. Њему је дум-дум метак размрскао ногу испод самог кука, тако да је још остало само парче коже. С положаја га је изнио његов нераздвојни друг Божидар Бојовић, познат по јунаштву. Доктор Жарко Микић је Ковачићу одсјекао оно мало преостале коже, па је тако остао без ноге.

Почетком августа 5. батаљон је кренуо у правцу Купреса. Преко Вољица и попаљеног Доњег Вуковског стигао је у Горње Вуковско. Ту смо се срили са партизанима из батаљона „Војин Зиројевић” и органима народне власти. Дочека нас читаво село, на челу са одборницима Спасојем Милићевићем и Властом Манојловићем. Дочекали су нас са неописивом радошћу. Командант њиховог батаљона Недељко Манојловић био је обавијештен о нашем доласку, па је припремљен свечан дочек. Бранили су они и одбранили своје село од покушаја усташа да га униште у љето 1941. Усташе су тада на превару похватале неколико Вуковљана, међу њима и њиховог свештеника попа Симона Цоповића, па се о њима од тада више не зна ништа.

Трећег дана боравка у Вуковском мјештани предложише да им наш борац, калуђер Руфим Жижић, крсти дје-

цу. Дјеце је доста, а нека су већ поодрасла. Руфим је стари борац, с пушком у руци још од јулских дана 1941. године. Био је управитељ манастира Бијеле у Дробњацима. Кад су Италијани у августу 1941. провалили у дурмиторски крај, Руфиму су убили мајку. Он је узео пушку у руке и не испушта је већ годину дана.

Приликом крштавања кумовали су борци нашег батаљона — за мушку дјецу мушкарци, а за женску другарице. Крштење се обавља на пропланку, иза куће Милиновића. Родитељи бирају кумове, свако прихвата своје кумче. Руфим раздријеши торбу, извади епитрахил и требник, бочицу са уљем и нареди да се донесе свјежа вода и наспе у ведрицу. Окрши неколико гранчица четинара а из бочице ули неколико капи уља у воду па поче крштавати. Кратко чита нека „молиственија“ и када дође до формуле „кршчајетстја“ позва мајке и кумове да се договоре о именима дјеце. Наста договор. Највише је Слободана и Слободанки, Бранимира и Бранимирки а једно, из куће Поповића, доби име Симон, како се не би заборавила успомена на попа Симона. Да ме неко прије тога питао има ли Руфим епитрахил и остале поповске потребе, заклео бих се да нема. Упитах га откад то носи, а он, увијек спреман на шалу, одговори: „Као што видиш, и ово може ваљати“. Кад се обред крштења завршио наста велика свечаност и весеље. Нашло се и ракије. Дижу се здравице борби и слободи. У весељу учествује и ниједи дјечак из села, који нетремице посматра горостасну фигуру комесара 1. чете Мићуна Јауковића. У личности овог цина дјечак види непобједиву снагу народа и гаранцију побједе. У једном моменту и у напору да изговори комесарово име промуца „Ми-ћа та-ћа-та“ и испружи руке на загрљај. Мићун га прихвати, снажно га привуче себи, лако га одиже од земље и својски га помилова. Срећан и радостан, дјечак Мићуна понуди овнећим бутом кувана меса. Отада Мићуну остаде надимак: „Мића-Ћата“.

Крај августа. Логорујемо у селу Благају, западно од Купреса. За нама су напори и жртве које су пролетерске бригаде имале на Купресу. Дошли су дани жетве јечма и овса. Организована је радна група од наших бораца и мјештана, која ноћу коси жито у Злоселима и на колима догони у Благај да се врше. Одборници распоређују жито по потреби — болници, војсци, народу. Усташе узалуд покушавају да спријече нашу жетву.

Поред гувна на коме се врше, сједи, једнога дана, нешто сјетна, постарија партизанка Ђука Савовић. Била је дуг чобаница, у Језерима под Дурмитором. Приђоше јој Ми-

њаш Минић и Машо Јелић с намјером да јој растјерају сјету причом о Дурмитору. Потече прича и Ђука се разведри. „Не знам што критикујете оне Полимце, што су прије неки дан дезертирали“, каже Ђука, „отишли људи у свој крај да зиде најближе и да се тамо боре...“ „Ја сам сигурна“, наставља Ђука, „да они никад не могу издати нашу борбу. Вратила бих се и ја, ако би ико хтио са мном, само кад бих била сигурна да ћу оварисати пут“. Најзад, пошто мало застаде, као да размишља о ономе што је рекла, упита: „У ком правцу се налази Дурмитор?“ Мињаш, бојећи се да Ђука на своју руку не крене, испружи руку у правцу слободне територије, ка сјеверозападу и рече јој: „Тамо!“ „Неће бити“, рече Ђука, кад смо ишли из Црне Горе за Босну, сунце нам је изгријевало иза леђа, и Дурмитор треба да је на југоистоку, а ти ми показујеш правац заласка сунца.“ На то се Машо грохотом насмија и рече: „А ти, Ђуке, мислиш да он зна гдје је наш крај?“ Разговор прекиде зујање авиона који се појави са сјевероистока. Осматрач неба је командовао: „Авиони, склањај се!“

*

Дошла је јесен. Нарастају наше јединице. Батаљон се попунио борцима са Кордуна и из Далмације. Нијесмо више трометковићи. Нијесмо гладни, ни голи, ни боси. Роје се бригаде — одреди. Расте револуција и у ширину и у висину. У гламочкој смо крајини. Под Виторогом. Из села Прибеље послаше ме другови у Гламоч да се видим са нашим земљаком професором Стојаном Церовићем, и да се распитам о новостима. Стојан ради у Врховном штабу и у току је догађаја. Прими ме срдечно, као свог ђака. Распитује се за наше људе и о стању у батаљону. Дугогодишњи професор и директор никшићке гимназије, уредник недељног листа „Слободна мисао“, говори неколико страних језика. Цијенећи љепоте Дурмитора и Црног језера под Дурмитором, он је организовао изградњу прекрасног планинског хотела, да би на тај начин помогао развој туризма на Жабљаку. Тај хотел је у вријеме устанка постао позната партизанска болница. Стојан се кретао и радио у опозиционо расположеним круговима, био пријатељ народне омладине. А кад је почео устанак није се двоумио куда да крене — кренуо је са народом. Кад смо се срели, наширско ми је причао о ситуацији на фронтима у Европи и Африци и о француском покрету отпора, те о херојској борби пољског народа. Са одушевљењем је говорио о Титовим концепцијама својеврсности наше

револуције. Упознао ме са стањем нашег покрета у Хрватској и Словенији. При поласку, захвалим му на разговору и упитах га да ли има мало кафе да понесем за старије људе из батаљона. Мало је застао, па рече да ће питати Чича-Јанка (Мошу Пијаде), да ли може да се и за нас одвоји. Ја га сачеках пред његовим домом. У међувремену, док је он ишао код Чича-Јанка, повратих се у собу, раздријеших његов торбак и у платненој кеси нађох скоро килограм кафе. Више од половине сасух у џепове. Стојан се врати и рече да имају врло мало за потребе старијих људи што се крећу са Врховним штабом. Ја се насмијох, срдечно му стегох руку и одох за Прибељу. Највјероватније је да су се у Стојановом торбаку налазиле посљедње резерве кафе о којима је бринуо Чича-Јанко и да их је Стојан као добар домаћин чувао. Та мисао ми дође тек када сам пришао Прибељи. Касније, у марту идуће године, на Рами, вратио сам му троструко и извинио се за поступак у Гламочу. Од срца се смијао.

Нијемци, Италијани, усташко-домобранске снаге и четници бијесно нападају слободну територију. Против нас иду сви заједно. Једног дана, крећући се долином Пливе, Нијемци и усташе продријеше и попалише Пљевске Подове. Поклаше све што им је у руке пало, па чак и четничке породице. Тада видјесмо заклану породицу и њено новорођенче, чија се пупчана врпца још није била сасушила. На згаришту једног дома сједи, с четничком кокардом на шубари, четнички старјешина Вјештица — подофицир бивше југословенске војске. Запрепашћен ужасним вандализмом усташа и Нијемаца, није имао снаге да се с њима врати иако је с њима дошао. Код Дреновића је командовао батаљоном. Поведосмо га у правцу Чардака. Није хтио да се бори у редовима партизана против окупатора. Није му више било ни до чега. Сматрао је да су партизански покрет организовали Јевреји и да је усмјерен против Српства. Предвиђао је неминован пораз партизана.

Дан октобарске револуције прославили смо оснивањем дивизије. То је био најљепши дар великом октобру. Политички и војни руководиоци из нашег батаљона одлазе у новоформиране јединице, да тамо преносе своја искуства. Одоше истакнути организатори борбе: Бранко Перовић, Војин Јауковић, Радоман Јакић и, најзад, Мијушко Шибалић, комесар 5. батаљона. Растанак са друговима увијек је тужан. Тек на растанку видиш колико си се с њима сродио.

Наша бригада је у саставу 2. пролетерске дивизије, којом командује дотадашњи командант наше бригаде Пеко

Дапчевић. Њега је у бригади замијенио Радован Вукановић, дотадашњи командант 2. батаљона 1. пролетерске бригаде, стари комуниста, смион старјешина и вољени друг. За команданта нашег батаљона дошао је Бошко Јанковић. Водимо љуте борбе, час с Нијемцима, час с Талијанима, час са усташама и четницима, а понекад и са свима заједно. Из тих борби излазимо све јачи.

Средином новембра дивизија се усмјерила у правцу Книнске крајине, гдје хара четнички главешина поп Ђујић, који у име краља одано служи окупатору. Наша бригада се, нападом на Стрмицу и Голубић, сукобила са Ђуићевим четницима. У жестоком окршају они су разбијени и натјерани у бјекство према Книну. Поп Ђујић утече на претилу дорату, а рођеног брата му заробисмо, заједно са многим четницима. Развише се жестоке борбе по Книнској крајини. Новодошли борци из Далмације и са Кордуна ни у чему не заостају за старим борцима батаљона. Ми смо одушевљени њиховом храброшћу, пожртвовањем и другарством.

Послије подне 16. новембра у наш батаљон као добровољац се пријавио и Душан Крнета, момак као од бријега одваљен. Те вечери скојевка из Книна донесе обавјештење да ће нас у зору напасти Талијани и четници. Одлучисмо да посједнемо положаје на првим брежуљцима изнад Книнског поља и да прихватимо борбу. Обавјештење је било тачно. Чим је свануло непријатељска артиљерија је дуго и врло прецизно тукла положаје на којима је занеоћио наш батаљон. Међутим, ми смо се помјерили два километра напријед, у сусрет непријатељу. Послије артиљеријске припреме кренула је у напад пјешадија. Према нашем десном крилу наступали су Талијани, а према лијевом четници. Са својом 2. четом налазио сам се на десном крилу, на положају Корита. Припустисмо непријатеља на блиско одстојање и изненадисмо га ватром. Четници се први прибрагце и извршише напад на наше лијево крило, а нешто касније то учинише и Талијани. На лијевом крилу помијешаше се четници и партизани. Положај прелази из руке у руку. Ако попусти лијево крило, готово је и са десним али издржаше оба. Од гранате минобацача први погибе храбри Далматинац Анте Микуландра. У нашем трећем противјуришу, на лијевом крилу, паде бомбаш и пушкомитраљезац омиљени Млађен Новосел. Увијек с књигом у рукама, учио је, размишљао и сањао о друштву у којем ће човјек бити друг, у ком неће бити најамника. Ожалио га је цио батаљон. Исто онако као што смо жалили Драга Јауковића и остале другове. Имали смо много рањеника* а међу њима и Милоша

Ђерковића, којег је минобацачка граната тешко ранила. Пошто смо одбили насртај непријатеља, артиљерија из Книна поче да туче наше положаје. Морали смо се повући, нешто височије.

Пробавили смо око двије недјеље у Книнској крајини, срдечно дочекивани од народа тога краја. Нове потребе вратиле нас према Ливну.

Почетак децембра. Усташка црна легија из Ливна напада наш батаљон на положајима испод Цинцара. Два дана раније нападали су 2. пролетерску и 2. далматинску бригаду. Осјећајући да им се у Ливну ближи крај, покушавали су да га одложе. У борбу црнолегијаши иду припити, сваки носи чутурицу са румом. Лудо јуришају на наше положаје. Бројно надмоћнији принудили су нас на повлачење. У току борбе у наш батаљон се добровољно јавила 16-годишња Милица Ерцег, из села Долца, под Цинцаром. Примисмо је оадо. Била је, уједно, и једина Босанка у батаљону. Она је неписмена. Ката Жугић и Милка Јауковић добиле су задатак да је науче читати и писати. Научила до слова „п“, а онда је била рањена и ту је стала.

Читав дан 9. децембра водила се крвава борба, у којој су погинули комесар чете, предратни комуниста, правник, Ђедо Перуновић, Грујо Томић, нишанција на тешком митраљезу студент, Гојко Лаловић, учитељ; Радосав Дуковић Ракан, и још неколико другова. Многи су рањени. Непријатељ је заузео партизанска села Копић и Долац. Сељаци су благовремено напустили села и склонили се на Цинцар. Увече са Хрбљина пристиже наш 2. батаљон, којим командује Саво Дрљевић. Одлучено је да се у току ноћи нападне непријатељске снаге у Долцу и Копићу. Спустисмо се низ планину, по мркој децембарској ноћи, и већ смо на ивици села. Непријатељ кува месо и пије рум. Испред села стража. Треба прићи неопажено и изненадно — партизански ударити. То се може учинити ако се ликвидирају страже. Задатак треба да изврше Миле Радовић, Гиле Живковић и Божидар Бојевац. Ништа се не види, само се чују кораци стражара, а убрзо затим туп удар људског тијела које пада. Стража је ликвидирана и наступиле бомбаши. Води их неустрашиви Машо Јелић. Наста паника у редовима непријатеља, који бјежи остављајући мртве и рањене. Нашли смо се на ранијим положајима без губитака. Тако су бјежали и 15. децембра поподне, кад су поражени у Ливну, и 19. децембра, кад су дотучени у Дувну.

29. децембар 1942. године. Припремамо програм за дочек Нове године. Јагош Радовић увјежбава са екипом програм

Борци 2. батаљона у колу — Јасенови Потоци — септембра 1942. године

који треба да се изведе пред становницима села Буковице, Бришника и осталих насеља на јужној страни Дувањског поља. Приредба ће се извести у самостану у Буковици, чији је старјешина побјегао са усташама. Да се имовина само-стана не би развљачила, одредили смо сељака-чувара.

Сјутрадан у свитање јаче снаге непријатеља од Имотског и Посушја нападоше наш батаљон. Послије пораза на Ливну и Дувну усташе су се завјетовале Павелићу да ће Нову годину прославити у Дувну. Читав дан води се упорна борба. Непријатељ нас туче артиљеријском и минобацачком ватром, а има и оклопна кола. Рано изјутра штаб батаљона је упутио извјештај штабу бригаде о непријатељском нападу по куриру Кнежевићу, Крајишнику, којем су усташе још 1941. поклале сву породицу. Курир се кретао слободном територијом. У селу Горњи Бришник ухватиле су га усташе, заклале и љеш сакриле. Ми о том још нијесмо ништа знали.

Дан је облачан и повремено промиња магла, па се борба често води ручним гранатама. Из удолице код Самостана дејствује наше минобацачко одјељење, које усташе скоро опколише. Ми смо се повукли све до косе, сјеверно изнад Горњег Бришника. Једно наше одјољење са командиром чете и пушкомитраљезом није могло да се повуче. Тако се 5

људи нашло одсјечено на оштрој коти, јужно од села. Муниције и бомби било је довољно, а изванредан положај омогућавао им је упорну одбрану.

Пала је ноћ. Око 19 часова проломи се прасак бомби. Батаљони наше бригаде, који су дошли у помоћ, извршише јуриш. Непријатељ се у паници повлачи. Поче да пада влажан југов снијег. Испред зоре снијег досеже до кољена. Сва нуло је. Непријатељ бјежи без отпора. Изнад Алексина хана, на падињу, поред колског пута, штрче цијеви непријатељске батерије. Изгледало је да је снијег покрио мртве и рањене. Прво их је примјетио водник Иво Мијатовић. Неки борци пођоше да виде шта се збило. Усташа који се сакрио збаци шаторско крило, покривено снијегом, и успје да баци двије бомбе, а кад покуша да завитла трећу, хитац карабинке водника Мијатовића осујети његову намјеру. С пушком на готово опрезно приђосмо. Грозан приказ. Усташа је граната однијела десну поткољеницу и шаку лијеве руке. Неко му је на брзину подвезао рану. Читамо документа: родом из ЈТике, завршио војни курс у Штокерау, одликован два пута. Дармар код непријатељске батерије изазвала је, највјероватније, мина нашег тешког бацача којим већ годину дана мајсторски руку^у другови Јагош Гргуревић и Милорад Ивановић. Закључили смо да је наша граната погодила у сандук са муницијом и изазвала експлозију и пустош.

И у овој борби имали смо тешке губитке. Поред осталих, пали су Илија Станић, правник, пушкомитраљезац. Пао је у првим часовима борбе, на оштрој чуки, на нашем десном крилу. Ни мртвом непријатељу није пришао. Нађосмо га на његовом пушкомитраљезу с прстом на обарачу. Пао је и Тома Рајковић, вољени друг и јунак из прошлих ратова, који је у свакој борби предњачио примјером. Нашли смо га наслоњеног на позиду између Горњег и Доњег Бришника, испод оштре чуке, на којој су били одсјечени наших 5 другова. Сигуран сам да их је штитио осујетивши прилазак непријатеља са сјеверне стране. На растојању од 5 метара, с друге стране позади, пред њим леже 2 усташе, чије је тјело искомадала ручна граната. У првим данима устанка Тома је у току јуриша на касарну у Шавнику, из које су се бранили Талијани, умјесто талијанске заставе метнуо југословенску. По томе је био познат у читавом нашем крају.

Наступила је нова 1943. година. Мучна а и величанствена, у исто вриеме, по напорима, жртвама, успјесима и разгарању наше револуције.

Логорујемо у селу Горњем Бришнику. Сиромашно село на камењару, које је прије рата своје синове слало у бел-

гијске руднике. Још у Белгији врбовали су их усташе и априлских дана 1941. под заштитом Нијемаца и Италијана и по њиховој вољи, вратили су се, заједно са Павелићем, у завичај. Усташе из Горњег Бришника поклате и баците у јаме све становнике сусједног села Чебаре. Четрнаести дан, са два убода ножа у груди, извукао се из јаме једини преживјели житељ Чебара. Командант наше бригаде га је почетком децембра послао у батаљон, с налогом да га, колико је могуће, сачувамо од борби. Ако сам добро упамтио звао се Митар. Упркос свега што је доживио, он се према својим сусједима из Буковице и Бришника опходио човјечно.

Трећег дана боравка у Горњем Бришнику наша је патрола, сасвим случајно, открила труп без главе нашег куоира Кнежевића. Старац из села, у чијој се штали налазио Кнежевићев љеш, покушао је да га склони. Натоварио га је на коња и прикрио ђубретом. Када је наишла патрола, коњи су се поплашили, кола треснула и из ђубрета се помолио љеш. Нађосмо и главу сакривену у шкрипу. Ужас! Одлучено је да се поведе истрага. Ако је вјеровати људима у селу, у ноћи између 30. и 31. децембра у село су ушле 3 усташе из тог мјеста и током дана, 31. децембра, скривале су се у својим домовима. Кад су приметиле курира, мучки су га нападе слеђа и заклале, откинувши му главу. Можда је и било тако. Одлучисмо да се становници села не кажњавају.

Задржали смо се на том терену двије недјеље, а онда опет пођосмо у правцу Динаре. Дјеца нас прате, а од одраслих само двојица стараца. Али, када је село видјело да нема одмазде за убијеног партизана и остали су изашли да нас испрате, говорећи: „Станите, људи, хоћемо да вас испратимо како доликује!“ Били су више него изненађени кад су се увјерили да смо војска која прашта и када треба казнити. Замолише свога господара на небу да нам буде на помоћи, проклеше своје синове што сију смрт. Проклеше их и мајке и рекоше нека их губа мајчино млијеко. Партијски руководилац батаљона Владо Поповић, студент из Ускока, захвали људима на добрим жељама и позва их да помогну праведну борбу партизана.

Ишли смо путевима побједе у великој борби за нови живот наших народа и били племенити борци и заштитници свога народа.

Г *Јосиф МАЛОВИЋ*

ПОСЛИЈЕ БУГОЈНА — ЗАСЈЕДА

— Милорад и Даница —

У ноћи између 16. и 17. јула 1942. год. 4. пролетерска је нападала Бугојно. Град није заузет. У саму зору дошло је до повлачења. Највећа опасност за 3. и 4. батаљон пријетила је од Купреса. Батаљони су одступали правцем који нико није обезбјеђивао. 4. се извлачио од жељезничке станице, преко Градине и Каралинке, затим је прешао између села Чипуљића и Пориче и дохватио се Мачковца. На мјесту Крч, изнад Мачковца, његова претходница се срела с купрешком милицијом, коју је тог јутра водио сатник Лукић из Бугојна.

У тренутку првог судара, на челу батаљона налазио се командант Саво Дрљевић. Једна десетина 1. чете била је у претходници. За њом су ишли рањеници с којима се налазио и командант батаљона.

Пролетери тек што су загазили у шуму, а из ње се чуо урлик:

Напријед, усташе, мајку им српску, кољи!

Иза дрвећа појављивали су се наоружани људи и скакали право на пушчане цијеве. Први јуриш извели су ножевима. Усташе нијесу пуцале, а имале су прилику за то. Мржња их је гонила на друго.

Саво Дрљевић се брзо снашао у тој неочекиваној ситуацији. Он је први кренуо у сусрет противнику. Гласом који је пригушивао читаву ту вреву, позвао је пролетере на јуриш. Испред команданта први је искочио Милорад Јованчевић. Пуцао је хладнокрвно из револвера. Друга рука му је била раније сломљена. Због тога се служио само бомбом и револвером.

Милорад је стојећи испразнио цио шаржер на прву двојицу усташа које су трчале у правцу команданта батаљона. Милорад је у том тренутку одбацио револвер и докопао се бомбе. Усташе су припуцале. Од Милорада их је одвајало парче земље од неколико метара. Тијело хероја полако се повило ка земљи. Из његових руку је излетјела бомба и зафијукала кроз ваздух. То је била посљедња бачена руч-

на граната овог храброг бомбаша, који је био страх и трепет за четничке штабове у Васојевићима у зиму 1942.

Код мртвог Милорада изненада се створила Даница Перовић, ученица учитељске школе из Колашина. Прије него што је подигла пушку, притрчале су усташе. Десетак милиционера једновремено су пуцали у дјевојку. Други су навалили ножевима.

Десно од мјеста на коме су пали Милорад и Даница, гомила усташа навалила је на Сава Дрљевића и десетину прве чете која је бранила рањенике. Пролетери су издржали бацајући бомбе.

Тај први сусрет црногорских пролетера с купрешким усташама одиграо се за можда свега десетак минута.

Командант није чекао да се прикупи цио батаљон па да крене у противнапад. Умјесто тога повео је прву чету на јуриш. Сада се једна и друга страна бранила млазевима ватре. Био је то удар у чело, у коме је испаљено хиљаде метака и бачено стотине бомби. Са дрвећа на окрвављена тијела гињеника падале су сасјечене гране. Усташе су покушавале да прсима зауставе налет пролетера. То им није полазило за руком. Партизани, који су видјели смрт Милорада Јованчевића и Данице Перовић, нијесу узмицали. У њиховим срцима није било ни тренутка милости, нити су је тражили. Усташе су то брзо осјетиле на својој кожи. Јунаштво кољача распало се као мјехур од сапунице. Противник је био сломљен прво психички, а затим војнички. Купрешки милиционери кукавички су окренули леђа и разбјежали се по шуми, остављајући на мјесту борбе мртве и рањене.

Батаљон који је пристизао продужио је са нападом, претражујући шуму. Пронађено је десетак престрављених усташа сакривених у жбуњу. На мјесту гдје су пали Милорад и Даница нико од његових бораца није ни сањао да ће доживјети нешто слично. Убице су покушале да однесу главе мртвих пролетера. Недалеко од њих двоје, на скученом простору од двадесетак квадратних метара, лежало је десетак мртвих усташа. Међу погинулима се налазио и сатник Лукић. Четворица милиционара пали су на неколико метара од Милорада Јованчевића.

Такав је био први сусрет 4. пролетерске с купрешком усташком милицијом.

Љубо АНЂЕЛИЋ

УЗАЛУД СМО МИЛОЊУ ИЗНИЈЕЛИ

Пред напад на Бугојно за дана смо стигли у неку шуму изнад града и тада је штаб нашег 3. батаљона са командирима и комесарима чета и командирима водова ишао на извиђање. Мене су одредили за командира једног вода 1. чете, јер је дотадашњи командир Вукота био болестан. Тада је одређено куда ће се ноћу кретати поједине чете и водови. Мене су одредили на десно крило, с тим што десно нијесмо имали ни с ким везе.

Кад је пала ноћ кренули смо у напад. Прво смо ишли на главицу која је била обрасла шумарцима гдје је непријатељ имао стражу. Наши лијево су наишли на непријатеља. Чуо се узвик „*Joј, дечки!*“ Борба је кратко трајала, па смо се прикупили на врху заузете главице. Онда је наређено да се продужи ка граду. Пошли смо трчећи и избили на улицу. Ушли смо у прву кућу, гдје смо наишли само на жене и дјецу. За мушкарце су рекли да су их скоро све поубијале од усташе.

Наишли смо затим на кућу у којој су биле усташе. Кад смо их позвали на предају, отворили су ватру из митраљеца и пушака. Склонили смо се иза кућа и прихватили борбу. С друге стране улице, иза једне липе прилегао је наш пушкомитралезац Војислав Ђуровић. Непријатељска ватра је било врло јака. Цеста је димила од метака и по њој су падале откинуте гранчице са дрвећа. Тада је потрчао преко улице, ка Војиславу, Милоња Ковачевић. Носио је муницију, која је Војиславу нестала. Изгледало је да неће проћи. Успио је, прилегао, али није узео добар заклон. Легао је уз Војислава, али су му ноге остале да висе низ канал. Ускоро га је погодио рафал у обје ноге. Јаукнуо је и згрчио се иза липе. Ватра је била неиздржива. Непријатељ је наваљивао. Милоњи је било све теже. Почео је да дозива. Звао је мене. Говорио сам му да се још мало стрпи, да се не боји, да га нећемо оставити. Али он је и даље дозивао, а непријатељ пуцао и наваљивао. Морало се покушати. Тражио сам ко ће ми помоћи да га покушамо извући. Јавио се Милић

Бобичић (у овој борби је он касније погинуо). Чинило нам се немогуће, али морали смо покушати да га изнесемо. Изгледало је да ће непријатељ надвладати, да ћемо се морати повући. Претрчали смо, узели Милоњу и пренијели га преко цесте. Звиждало је око нас, али смо успјели. Међутим, Милоњи није било помоћи, издахнуо је ускоро међу нама.

Видећи да нас је мало, непријатељ је покушао да нас одбаци. Три пута је јуришао и три пута био одбијен и тек тада коначно одбачен. Видјели смо да је и он имао мртвих и рањених. Једнога смо и нашли у подруму куће. Домаћин нас је дочекао, заклињући се да није никога убио. Ипак је у подруму сакрио усташу. Нијесмо му ништа урадили.

Био је већ увелико дан. Нигдје се више није чула борба. Наређено је повлачење. Имали смо много рањених, носили смо их и одступали. Већ смо били дубоко замакли у шуму из које смо синоћ пошли у напад. Колона се развукла, а у средини су била носила. Били смо јако уморни. Наједанпут се шумом заори: „Нагари, Јоване“. Избиле су однекуд усташе и подврискивале. Устремиле су се према рањеницима. Одмах смо се прибранили и пошли на њих. Успјеле су у првом налету да нам убију 3 рањеника. На груди Милића Бобичића бацили су бомбу, а на вратовима Љубице Маренић и Бранка Мартиновића остали су крвави трагови њихових ножева. Више њих је у окршају погинуло. Рачунали смо да су свој злочин платиле са неколико погинулих. Биле су то Купрешке усташе, ишли су у помоћ Бугојну.

Јакша БРАЈОВИЋ

ЧЕТВРТИ БАТАЉОН У ДОЛИНИ ВРБАСА

пуштамо се 12. јула 1942. године низ стрме падине пла-
ј нине Вранице тешко проходном вијугавом стазом, ка
Горњем Вакуфу којег су наше јединице ослободиле у јутар-
њим часовима. Доље се простире плодна долина Врбаса. С
нама се крећу болнице 4. и 2. пролетерске бригаде. Носимо
тешке рањенике и болеснике. Наш батаљон има задатак да се
брине о њима. Замор нас све више савлађује. Гладни смо и
покисли, а многи и боси. Пут је клизав, па нам још више
отежава кретање по љутом камењу. Са нестрпљењем оче-
кујемо да се спустимо у долину. Што се више приближавамо
циљу, нестрпљење постаје све веће. Многи борци посустају
и заостају за главнином колоне. Морамо их сачекивати и то
нам још више успорава кретање. Најзад стигосмо у град
негдје прије подне истог дана. Лица нам се жаре, а у ми-
слима маштамо шта нас овдје очекује.

Предах

Мало смо одахнули и окријепили се. Штаб бригаде од-
лучио је да се бригада задржи у ширем рејону Горњег Ва-
куфа, ради краћег одмора и да би сачекала развој догађаја
код сусједне колоне која је нападала Прозор. То нас је обра-
довало, јер смо били исувише заморени и исцрпљени. Друга
чета остала је као посадна јединица у граду. Остали дијелови
батаљона продужили су марш ка селу Вољице. Смјестили
смо се у једном воћњаку, поред Вољичког потока, око триста
метара иза села, у подножју шуме Садовине. Брзо смо при-
премили коначиште. Сви смо прижељкивали добру вечеру,
али смо ускоро доживјели разочарање. Интендант батаљона
обавијестио нас је да је село, као и сусједна, напуштено и
да није успио да нађе никог у селу код кога би могао наба-
вити нешто хране.

И заиста, у селу је остало само неколико непокретних
стараца и тешких болесника, док су остали, под утицајем
усташке пропаганде, побјегли у шуму.

Код Дрвара — септембра 1942.

Најтеже нам је падало што се у воћњаку налазило неколико стабала трешања, чије су се гране савијале од богатог рода. Танке гране, преоптерећене црвеним плодовима просто су нас мамиле и доводиле у искушење да их оберемо. Прото Јагош Симоновић, иако је знао за наше начело да не узимамо, захтијевао је од штаба батаљона да се обере бар једна трешња и подијели најисцрпљенијим борцима за вечеру. Штаб батаљона одбио је његов приједлог.

И мјештани који су нас потајно посматрали из сусједне шуме чудили су се како толика војска „прегази село“ а да ничије ништа не узме. Нијесу били навикли на такве поступке. Најчудније им је било како нико не убра чак ни једну трешњу, а очекивали су да ће село бити опустошено.

Легли смо доста рано, уморни и гладни. Нико није могао брзо да заспи. Буљили смо у трешње на мјесечини. Најзад нас је савладао сан. У току ноћи многи су од нас сањали како беру и једу трешње. Сјутрадан, када смо устали, мање-више сви смо причали о трешњама. Било је на рачун тога и шале. Најтеже је било дежурнима ноћу испод трешње празна стомака, а ниједну не окусити. Таквом искушењу заиста је било тешко одољети.

Наредног дана били смо боље среће. Неколико домаћина, -са својим породицама, у јутарњим часовима вратили су се кућама. Интендант батаљона купио је код њих, за куне, неколико јунади и нешто брашна, тако да смо имали скроман ручак и вечеру.

Негдје око подне код нас су дошла два сељака Муслимана, са корпама у рукама да беру трешње. Били су прилично неповјерљиви према нама. Пошто се увјерише да им нећемо ништа зло учинити, понудише нас да беремо трешње. Кад смо то одбили, они сами убраше неколико корпица и понудише нам их на поклон. Ми им ипак за трешње дадосмо новац.

Кад је пао мрак, село је поново оживјело. Већина сељака са својим породицама и стоком вратила се у село.

Одмор од неколико дана добро смо искористили. Очистили смо и довели у исправност оружје. Другарице су нам помогле у прању и крпљењу одјеће и обуће. Санитетска служба такође је ступила у акцију. Доктор Јово Бијелић организовао је дезинфекцију цијелог батаљона помоћу „партизанске буради“. Осим тога, указао је љекарску помоћ болесној дјечи и женама, јер је у селу било тифуса. Доктор није узимао понуђени новац, па је то сељацима било чудно. Он је то искористио за разговор с њима и објашњавао им каква смо ми војска и шта је наш циљ, тако да је наш Јово био не само добар љекар већ и одличан агитатор.

Није изостао ни забавни живот у батаљону. До пуног изражаја дошла је наша мала дилетантска група: Јово Самарцић, Иво Пековић, Момо Вујисић, Љубо Анђелић, Деса Балтић звана „Бум“, и други. Припремили су програм на брзу руку: неколико скечева, рецитација и хорских пјесама. Импровизирали смо и малу позорницу. Свако је био задужен понечим. У батаљону је било живо као у кошници, иако смо строго водили рачуна о обезбјеђењу и маскирању, јер су нас прелијетали непријатељеви извиђачки авиони.

Програм је извођен увече под мјесецином. Послије програма настављено је са пјесмом и игром до касно у ноћ.

Дали смо приредбу и за мјештане у сеоској школи. Присутни мјештани били су одушевљени програмом. Није ни чудо, јер тако нешто нису никада видјели. Успјели смо да се мало с њима и зближимо. Успоставили смо, такође, и неку врсту народне власти у селу.

И наредна два дана извиђали смо да према Горњем Вуковском, гдје су се наше патроле повезале са становништвом околних села, у којима је претежно настањен српски живаљ. Патроле су доносиле вијести о ужасним покољима и терору

усташа у селима над голоруким и незаштићеним народом. Многа српска села била су попаљена и опљачкана, а становништво махом поклано. Преживјело становништво потуцало се голо, босо и гладно по околним шумама. Такву судбину очекивао је живаљ из још непопаљених села, који се у току ноћи склањао, такође, у сусједне шуме, а у току дана живио и радио на опрезу од усташа. Ми — партизани били смо им једина нада. Четвртог дана одмора дошла је у састав батаљона и 2. чета.

Први напад на Бугојно

Петнаестог јула послерије подне примијетили смо извјесну ужурбаност у штабу батаљона и већу активност интендантских органа. То је био сигуран знак да нам ускоро предстоји покрет. Уз вечеру нам је подијељена и сува храна за наредни дан — кувано месо и хљеб. Пошли смо на спавање нешто раније него претходних ноћи. Нисмо заспали задуго. Предосјећали смо да нас очекује неки важан задатак. Први пут откоко смо узели оружје у руке, задатак нам није саопштен. То нас је још више копкало. Нико није ни помишљао да идемо на Бугојно.

Дошао је час за покрет. Логор смо напустили пред зору 16. VII 1942. године. Пошто смо знали да је један број сељака на сјеверним падинама Радуше планине проусташки расположен, морали смо да се опрезно крећемо, да бисмо остали незапажени и у највећој тајности се привукли Бугојну. Због тога смо морали да избјегавамо насељена мјеста и да се крећемо тешко проходним земљиштем, тако да је марш-рута била нарочито тешка и напорна. Батаљонска команда је ишла са нама и још више нам отежавала кретање, јер су на многим мјестима коњи падали, па смо их морали растоваривати, дизати и поново товарити. Ни киша нас није поштедјела, што нам је још више отежало кретање.

Неко вријеме пели смо се бољом сеоском стазом према Оглавку, а затим су нас водичи повели на тешко проходно земљиште Скрта планине. Цио дан смо се пентрали и спуштали безућем ове планине и преко платоа Стожера и Подова, који су испресијецани дубоким потоцима и вододеринама и покривени густом шумом.

После вишечасовног напорног марш^а негдје око 16 часова, избили смо на један пропланак. Ту смо нашли једног средовјечног сељака. Узели смо и њега за водича, за сваку

сигурност, иако се изговарао да не познаје пут за Бугојно, јер, наводно, никад није силазио у град.

Око 18 часова батаљон се прикупио на ивици шуме, недалеко од села Гарачићи, одакле смо имали добар преглед Бугојна и околине. Ту смо остали до мрака, јер због откривеног земљишта нисмо могли продужити даље а да не будемо примијећени, иако смо од мјеста напада били удаљени 6—7 километара. Штаб батаљона нас је овдје упознао са задатком. Подаци о непријатељу били су доста штурни и несигурни. Обавијештени смо да град брани око 400 усташа, домобрана и жандарма, а, у ствари, их је, како смо касније сазнали, било око 900.

Батаљон је имао задатак да брзим нападом овлада Градином (тт 629), која је доминирала западним дијелом Бугојна, и продре у град у рејону жељезничке станице.

За предвиђени напад јединице су биле овако оријентисане: 2. чета на десном крилу батаљона, лијевом обалом потока Поричнице; 1. чета самим гребеном Градине. а 3. чета лијево од ње према селу Гај Берића.

Упознати смо, такође, с тим да десно од нас напада 3. батаљон, десном обалом потока Поричнице, а лијево од нас треба да буду дијелови 2. пролетерске бригаде, која се налазила у рејону Доњег Вакуфа. Команди 3. чете посебно је наглашено да благовремено успостави везу са дијеловима ове бригаде.

Вјероватно због нетачних података о снази непријатеља, нијесмо ни помишљали гдје би требало, евентуално, да одступимо ако нам напад на град не успије, што нико није ни претпостављао. Сви смо били самоувјерени и очекивали смо повољан исход борбе. Негдје пред покрет киша је престала да пада. Када је пао мрак, извршили смо покрет ка Бугојну. Спустили смо се у батаљонској колони, благим и таласастим падинама покривеним житом, ка путу Бугојно — Купрес. Терен је био клизав, па смо се кретали споро. Пут Бугојно — Купрес прешли смо између села Пориче и Алибеговића око 22 часа. Пошто пређосмо пут, батаљон се престроји у покрету у четне и водне колоне, а касније се разви у стрељачки строј. Наставили смо са подилажењем. Газили смо кроз густо и покисло жито и прескакали многе оgrade. Убрзо су нам се мокра одијела залијепила за тијело, те нам то још више отежа кретање. Негдје послије пола ноћи подишли смо непријатељским положајима на Градини, које су биле посјеле знатније снаге. Мислили смо да ћемо их изненадити. Међутим, они су нас изненадили и први отворили ватру. Вјероватно да су сељаци открили наше покрете и обавије-

стили их, тако да су нас спремно дочекали. Истовремено, десно крило батаљона, 2. чета, била је изложена јакој бочној ватри са звоника цркве у селу Чипуљић, тако да је била прикована за земљу. Послије мањег колебања чете су се средиле и пошле на јуриш. Успјели смо да протерамо непријатеља са Градине. Главнина 2. чете морала је да остане на полазном положају, док 3. батаљон није заузео коту 717 и село Чипуљић, а потом је кренула ка граду лијевом обалом потока Поричнице.

Наступали смо обазриво. Испред првих кућа били смо задржани јаком митраљеском ватром. Послије више узастопних покушаја успјели смо да дијелом заузмемо село Гај Берић и избијемо до жељезничке станице. 3. батаљон је јаком ватром задржан, такође, на ивици града. Изостао је очекивани напад дијелова 2. пролетерске бригаде на нашем лијевом крилу, јер штаб бригаде није благовремено примио наређење за напад. У јутарњим часовима непријатељ се појавио у позадини нашег батаљона у рејону села Котези. У овако критичној ситуацији батаљон је напустио Градину и без губитака се повукао између села Пориче и Чипуљића, ка шуми изнад села Пориче.

У току извлачења, забуном батаљонског курира, дио 3. чете, која се налазила на крајњем лијевом крилу батаљона, заједно са својим командиром Војом Перићем и са одељењем пратећег вода батаљона, одступио је ка Доњем Вакуфу умјесто ка Горњем Вакуфу и тако се одвојио од главнине батаљона и повукао поред села Котеза и Ждраловића у шуму у рејону Подова. Успут им се придружио и санитет батаљона, који је такође био погрешно обавијештен о правцу повлачења. Цијела та група је бројала 19 бораца.

У току повлачења ова група наишла је на предње усташке дијелове у рејону села Котеза и Каралинке (к. 744), који су вјероватно дошли од Доњег Вакуфа у помоћ посади нападнутог Бугојна. Њихова је намјера била да дејством из позадине угрозе наше снаге. Група се сукобила са овим усташама и последије краћег окршаја благовремено повукла ка шуми. Том приликом погинуо је Војо Перић, кога су усташе тешко рањеног заробиле, а последије саслушања убиле.

Након три дана безуспјешног трагања успјели су да се повежу са 4. батаљоном 2. пролетерске бригаде у рејону села Ждраловићи. Пошто су се јаче усташке снаге налазиле у захвату комуникације Купрес — Бугојно, источно од села Пориче, били су присиљени да се пребаце преко комуникације Бугојно — Доњи Вакуф, на десну обалу ријеке Врбас, а у рејону села Јусићи. Ту су их прихватили, предвече

21. јула, дијелови 4. батаљона 1. пролетерске бригаде, код којих су и преноћили. Наредног дана наставили су пут уз десну обалу Врбаса, прегазили ријеку у рејону села Грачаница и пред мрак 22. јула дошли у састав батаљона, у село Околишће.

При повлачењу, главнина батаљона је била изложена јакој артиљеријској, минобацачкој и митраљеској ватри. Од шрапнела погинуо је водник 2. чете Страхиња Милошевић. Група бораца успјела је да га сахрани, на брзу руку, излажући се великој опасности. У повлачењу, чете су се измијешале, тако да је командовање било отежано. Упоредо са нама повлачиле су се на брзину у истом стању и јединице 3. батаљона. Чете су журиле да се што прије дочепају шуме изнад села Пориче, не надајући се да их тамо очекује непријатељ. Тек што су дијелови 1. чете ушли у шуму, на месту Крч изнад Мачковца и застали да мало предахну, напала их је једна већа усташка колона, која је из Купреса хитала да помогне нападнутој посади Бугојна. Усташе су отвориле паклену ватру на њих, са повицима: „Нагари и кољи“. Наши борци, иако су били изненађени, нису се збунили, већ су одмах прихватили борбу са неупоредиво јачим противником и пошли на јуриш, на усташе. За врло кратко вријеме скоро цио батаљон је био измијешан са усташама. Развила се жестока борба. Ручне бомбе праштале су на све стране. Смрт је вребала свакога. Усташе нијесу могле психички да издрже муњевити налет батаљона и његову убитачну ватру. Почеле су да бјеже и да се скривају по жбуновима. Батаљон је прешао преко њих и изишао на супротну страну шуме, гдје се прикупио и сриједио. Након тога, батаљон се у стрелачком строју вратио истим путем да би прикупио мртве и рањене и „прочешљао“ терен, остављајући дио снага за обезбјеђење на ивици шуме. Приликом „чешљања“ пронашао је десетак усташа сакривених по жбуновима. Одмах на улазу у шуму, на малом пропланку, наишли смо на грозан призор. У гомили мртвих усташа, Милораду Јованчевићу, који је као херој погинуо у овој борби, и неустрашивој црнокосој болничарки Даници Перовић, биле су одсјечене главе. Усташки злочинци и у таквом ватреном котлу нашли су времена да оскрнавe погинуле пролетере. У овој борби рањени су Комнен Јанковић у врат и Милован Чобељић у ногу који су послије краћег задржавања упућени у болницу на лијечење.

Други напад на Бугојно

Послије борбе у шуми батаљон се у поподневним часовима размјестио у југоисточном рејону Подови, који је био мјестимично покривен густом шумом и са неколико проплавина, на којима су се налазили катуни (бачије) суседних села.

Набавка хране није нам овдје задавала никакву бригу, без обзира на годишње доба, јер смо имали доста говеђег и јагњећег меса, а нашло се и нешто брашна.

Очекивала нас је обилна вечера. Али, иако је било прошло скоро 24 часа од последњег оброка, нико није осјећао потребу за храном. Такође, нијесмо осјећали ни умор, мада смо учествовали у једној заиста тешкој борби, која је успједила послије дугог и напорног марша.

Сунце је било на измаку, а његови посљедњи зраци тешко су се пробијали кроз густе крошње букових и јелових стабала. Седјели смо забринуте, окупљени око ватри, иако је било топло, и препричавали шта смо све доживјели за посљедња 24 часа. Сви смо били под тешким утиском неуспјешног напада на Бугојно и језивог призора покланих другова. Највише нас је забрињавала неизвјесна судбина 19 несталих. Било је разних нагађања ... Плашили смо се да нијесу доживјели судбину рањеника 3. батаљона, које је једна већа група купрешких усташа у шуми изнад Бугојна, изненадила и беспомоћне масакрирала. Међу несталим неко је имао брата, сестру, мужа или блиског рођака, па је психоза била још мучнија. Није било уобичајене пјесме ни жагора — владао је само мук... Ноћ смо провели као у бунилу, са тешким слутњама. Но, и поред свега, у сваком од нас је тињао зрачак наде да ће се нестали другови некако извући и појавити, да ћемо се поново видјети.

Наредног дана одржане су конференције по четама, а затим батаљонска. На састанцима, већина другова се критички и самокритички осврнула на пропусте и слабости који су учињени у току марша и борбе за Бугојно. Било је оштрих замјерки. Критикован је и штаб бригаде зато што није имао потпуније податке о јачини непријатељске посаде у Бугојну и што је потцијенио непријатеља. Било је замјерки и о начину организације напада. Највише је било приговора на рачун марша. Већина је сматрала да је штаб бригаде прецјенио могућности батаљона. Сматрало се да је батаљон био исцрпљен и да након веома дугог и напорног марша није био способан да у налету заузме утврђено мјесто. Оп-

ште је мишљење било да га је благовремено требало довести негдје ближе гдје би се одморио и припремио за извршење једног тако важног и сложеног задатка. Све је то било, углавном, оправдано и на мјесту, сем примједбе о подацима о непријатељу, јер ни штаб бригаде није био у могућности да провјери и употпуни раније податке којима је располагао.

Наступио је 20. јул, трећи дан дугог ишчекивања. Око подне стигло је наређење штаба бригаде за поновљени напад на Бугојно.

Батаљон је поново оживио.

Штаб батаљона је после кратког састанка са командама чета приказао збор батаљона. Чете су се брзо постројиле. Командант батаљона Саво Дрљевић упознао је борце са одлуком штаба бригаде да ће се напад на Бугојно поновити истог дана увече и изложио задатак батаљона. Саопштио је да ће овог пута на град нападати, сем снага 4. бригаде, и дио снага 1. и 2. пролетерске бригаде, да наш батаљон неће нападати у цјелини, већ једна ојачана комбинована чета, која има задатак да у садејству са комбинованом четом 5. батаљона заузме Горицу (к. 646), која са југа доминира Бугојном, а коју су посјеле и добро утврдиле јаче непријатељске снаге.

Да би избјегле фронтални напад на добро утврђене положаје и изненадиле непријатеља, чете су добиле задатак да се неопажено привуку и из позадине непријатеља — од града изврше напад на Горицу, и то: комбинована чета 4. батаљона са истока и сјевероистока, а комбинована чета 5. батаљона са сјевера и сјеверозапада обезбјеђују се слабијим снагама од непријатељевих испада из града. За командира комбиноване чете одређен је Периша Грујић, а за комесара Гајо Дрљевић. За попуну ове чете тражени су добровољци. Пошто су се сви борци батаљона једногласно јавили, командант батаљона је морао да изврши избор бораца, водећи рачуна о борбеном искуству и кондицији сваког појединачно¹.

Након тога одређено је неколико искусних бораца за осматраче, који су одмах упућени на један сусједни брежуљак, са којег се добро видело Бугојно, да осматрају непријатељске положаје на Горици. Овој групи дата су детаљна упутства на што све треба да посвете пажњу. Посебно им

¹ О начину попуне наше комбиноване чете касније се много препричавало у батаљону. Било је на рачун тога и духовитих шала. Познати веселац у батаљону Љубо Анђелић, коментаришући овај случај, причао је да му је, иако се јавио за добровољца, деведесет пута силазило срце у пету, док је командант батаљона одабирао 90 бораца, плашећи се да он не буде деведесети.

је наглашено да обрете пажњу на којим мјестима непријатељ копа ровове.

Предвече, штаб батаљона са командом чете и осталим старјешинама извршио је извиђање непријатељевих положаја на Горици. Утаночено је гдје се налазе главни положаји, куда чета треба да напада, гдје треба да заузме полазни положај за напад и куда и како ће се кретати да би остала незапажена. Посебно је истакнут значај момента изненађења непријатеља.

До покрета у чети су извршене потребне припреме за предстојећи задатак.

Чета је пошла на задатак пошто је пао мрак. Благовремено је подишла Горици и заузела полазни положај за напад, очекујући долазак комбиноване чете 5. батаљона. Међутим, комбинована чета 5. батаљона неочекивано је наишла на непријатељске истурене ровове на лијевој обали потока, у рејону западно од села Кућице и била ангажована у борби, па није могла доћи и заузети свој полазни положај за напад, тако да је наша комбинована чета била присиљена да под борбом, у зору напусти полазни положај у подножју Горице. Она се без губитака вратила необављеног задатка у састав батаљона. Грешка је била што нико није обједињавао дејства ове две чете, тако да су дејствовале по свом нахођењу.

•

Послије другог напада на Бугојно Врховни штаб је дошао до закључка да је нецјелисходно свако даље ангажовање снага на освајању овог мјеста и одлучио да прегрупише своје снаге, оријентишући их према Г. Вакуфу, у ширем захвату комуникације Бугојно — Горњи Вакуф.

Четврти батаљон је добио наређење да се у току дана премјести у рејон села Околишћа, са задатком да обезбједи главнину бригаде од непријатељевих испада са правца: Бугојно, Подови, с. Околишће и да олакша дејства 5. батаљона који се налазио у захвату комуникације Бугојно — Г. Вакуф, у рејону с. Грачанице, у случају непријатељевог продора дуж ове комуникације.

Батаљон се у току дана 21. јула пребацио у с. Околишће, које се налази на брду на десној обали ријеке Грачанице, чије је корито дубоко усечено између брда, а обале су јој стрме и тешко приступачне.

Наредни дан био је миран, јер непријатељ није вршио никакве испаде из Бугојна. Падом мрака у батаљон су изненада дошли „ожаљени“ — нестали другови. Сви смо били неизмјерно срећни — радости није било краја. Вратило се старо расположење у батаљону. Сусрет се претворио у опште весеље које је трајало дуго у ноћ. Заборављен је неуспјели напад на Горицу, па смо јутро 22. јула дочекали весело. Економи чета били су вриједни и почели са припремом ручка. Сем меса, набављено је и нешто младе бораније за вариво, па се са задовољством очекивао богат ручак. Нико није ни помишљао шта нас ускоро очекује, иако смо се налазили непосредно пред Бугојном. За то вријеме једна већа, добро наоружана, усташка колона кретала се неопажено преко Паљеника, ка лијевој обали ријеке Грачанице. Због небудности дијелова за обезбјеђење и осматрача, који су контролисали један једини могући прелаз преко р. Грачанице ка с. Околишћу, непријатељ је успио да се несметано спусти у кањон Грачанице и да подиђе положајима наших осигуравајућих дијелова, отварајући истовремено паклену митраљеску и минобацачку ватру са лијеве обале р. Грачанице, по рејону распореда батаљона.

Иако је батаљон био изненађен и доведен у врло тешку ситуацију, срећно је прошао захваљујући брзом реаговању 2. чете, која је по одлуци команданта батаљона у врло кратком времену заузела положај на десној обали р. Грачанице и потока испред села и осујетила намјере непријатеља. Батаљон је успио да се под кишом митраљеских куршума и минобацачких граната благовремено извуче из села и повуче према шуми Приштевац, гдје је дијелом снага посио положај ради прихвата 2. чете.

У овој борби, 2. чета, која је посјела положај на брисаном простору без икаквог заклона, била је изложена јакој митраљеској ватри. Усташе су покушале да је угрозе једновремено и са десног и лијевог крила, са тежиштем према лијевом крилу чете; али захваљујући неустрашивом пушкомитраљесцу Петру Бећировићу и храбром и одважном воднику Милићу Машковићу, који су погинули у овој борби за спас свог батаљона, као и прегалаштва сестара Радовић (Миље и Иконије), које су се нарочито истакле у овој борби, чети је пошло за руком да се одржи и омогући извлачење батаљона. Сем Бећировића и Машковића пала је изрешетана гелерима од минобацача лијепа и стасита Колашинка Зага Булатовић Мита, болничарка 2. чете, а рањени су: Јулија Влаховић, Дара Шуковић, Боба Селић и Пуниша Јаћимић. Рањеници

су благовремено евакуисани у бригадну болницу на лије-
чење.²

Послије успјелог задржавања непријатеља чета се по-
вукла у састав батаљона.

Друга непријатељска колона истовремено је, уз подр-
шку тенкова, потисла 5. батаљон из рејона с. Грачанице,
тако да је непријатељ успио да се дочепа десне обале ријеке
Грачанице, која је за њега представљала препреку, и наста-
вио несметано наступање ка Г. Вакуфу.

Послије ове борбе, наш је батаљон наредног дана упућен
преко Вилића гумна у с. Шћит на одмор.

Милован ДРЉЕВИЋ

² Подаци о мртвим и рањеним у борбама око Бугојна узети су из
сачуване бележнице комесара 3. чете Мирка Вешовића, који је ка-
сније погинуо код Гацка 1943. год. као члан АВНОЈ-а.

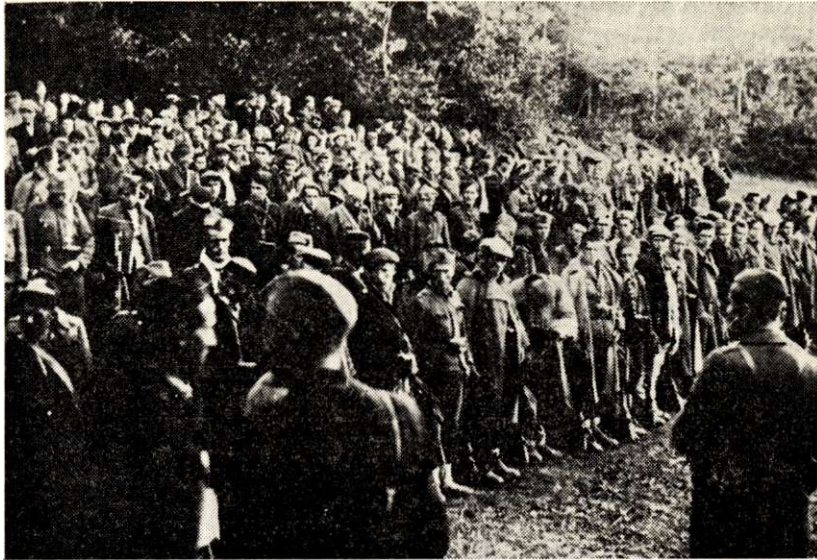
БОРБЕ ДРУГЕ ЧЕТЕ У СЕЛУ ОКОЛИШЋУ

Иако су нам неуспјеси око Бугојна, нарочито због претрпљених губитака тешко пали, наш батаљон је ипак сачувао ведрину и одлучност да истраје у тешкоћама и напорима који су га очекивали. По наређењу штаба бригаде батаљон је 21. јула увече стигао у село Околишће, недалеко од цесте Бугојно — Горњи Вакуф. Оно је удаљено од Бугојна око сат и по хода, а налази се на једном заравњеном узвишењу, на око 900 метара надморске висине. Испод села протиче Грачаница, притока ријеке Врбаса. У селу је свега неколико настањених кућа, између којих се у средини налазила мала брвнара, коју нам њен власник, иако хладно, ипак, стави на располагање. У њеној близини налазиле су се двије камене колибе покривене даскама, од којих је једна служила за шталу а друга за смјештај сточне хране. У тим просторијама смјестио се штаб батаљона, 2. чета и интендантура. Остале чете су се смјестиле у сусједним кућама. Приметили смо да је жена нашег домаћина излазила два пута из куће и то нам се учини сумњиво.

Сјутрадан по доласку у село одржасмо састанке по четама да бисмо анализирали пропусте и грешке који су се испојили у првом нападу на Бугојно, гдје нам је, између осталог, због лоше извршеног задатка батаљонског курира нестало 19 бораца са командиром 3. чете Војом Перићем. На састанцима је било доста оштре критике због небудности, лоше припремљености напада и низа других пропуста.

Послијеподне, ипак, завлада нешто веселија атмосфера, па се чак играло и пјевало. Увијек у сличним ситуацијама пјесма и игра доприносили су да разагнамо мрачне мисли и мучне утиске. Увијек је међу нама било довољно другова и другарица који су мајсторски знали да играју и пјевају и допринесу бољем расположењу у својој јединици.

Четни кувари су примили довољно меса, а однекуд се набавило и нешто кукурузног брашна. Негдје око 11 часова ручак се већ увелико кувао и борци су се унапријед радували и нестрпљиво очекивали богату порцију хране. Нико

Први крајишки одред и 4. бригада — 1942.

није могао ни помислити да би се било шта непредвиђено могло десити. Али баш у таквом расположењу, изненада, запрашташе митраљески рафали од Грачанице. Једна повећа усташка колона кретала се косама од Бугојна, западно од цесте Бугојно — Горњи Вакуф. Батаљон је био изненађен. Брзо процијенивши ситуацију штаб батаљона одлучи да се усташама не допусти да без отпора заузму Околишће, јер су се недалеко испред нас, у селу Грачаници, налазили дијелови 5. батаљона а даље према Г. Вакуфу 2. батаљон. Усташе су, по свој прилици имале план да снажним, изненадним нападом заузму Околишће и пресијеку одступницу јединица из Грачанице и околине.

Усташки митраљежи су засипали рафалима цијели простор нашег батаљона. Скоро истовремено отпоче борба и у Грачаници. Командант батаљона изда наређење 2. чети да задржи усташе док рстале јединице не одступе. Чета је у трку пуцала на усташе, док није заузела нешто мало повољнији положај, јер се село налазило на брисаном простору. Усташе су подилазиле нашем положају кањоном Грачанице, а са супротне стране дејствовали су митраљезима и бацачима. Једна група усташа изби са југозападне стране Околишћа. На том крилу налазио се водник првог вода Милић

Машковић са својим борцима. Њему је наређено да разбије са својим водом ту групу усташа. Развила се огорчена борба прса у прса. У једном тренутку изгледало је да ће усташе на овом крилу пробити наш положај и тако изаћи на Околишће. Ако би им то успјело десетковали би нашу чету, док би са леђа угрозили главнину батаљона која се повлачила. Схвативши ово, Машковић се подиже, одшрафи бомбу, посљедњу коју је имао, и нареди јуриш! Његов вод јурну за њим, а одмах затим зачу се прасак бомби. Усташе су биле одбачене. То је био посљедњи јуриш водника Милића Машковића. Усташки митраљез је прекинуо живот овог дивног друга и борца који је, жртвујући себе, спасио остале. То је био већ други водник овог истог вода који је погинуо у року од седам дана.

Усташе су заобилазиле наше положаје и са источне стране. Већ су и на том правцу прешле Грачаницу. Дочекао их је пушкомитраљезац Петар Бећировић. Задржавајући успјешно усташки напад, он је остао без муниције, тако да се на брзину морало прикупити од бораца по пет метака за његов пушкомитраљез. Како се тешко било растати са сваким метком! Али морало се, јер он је запомагао: „Муниције, муниције ...“ Иконија Радовић је отрчала кроз стрељачки строј и однијела прикупљену муницију и предала је сестри Миљи да је однесе до Петра. Међутим, пушкомитраљез је изненада умукнуо. Окренуо сам се и видео: Петар Бећировић је непомично лежао с десном руком на свом пушкомитраљезу, лице му је пало на гомилу празних чаура. Престало је да куца срце младог члана Партије, омиљеног друга и храброг ратника. Пушкомитраљез је преузео Симеун Перовић. Борба се продужила несмањеном жестином. Одбијамо све усташке нападе, али се обруч око нас ипак све више притеже. Борба код села Грачанице јењава и примиче се постепено Околишћу. Пријети опасност да нам пресијеку одступницу.

Негдје око подне наређено је да се повлачимо по дјеловима. Наилазе Малиша Дамјановић и Миља Радовић, држе између себе Загорку Булатовић Миту. Рањена је на више мјеста. Малиша и Миља је спустише уз једно стабло, покушавајући да је превију. Али не могу да пронађу све ране. Малиша је нарочито пажљив, пази да је не повриједи. Причало се у чети да су били вјерени прије доласка у батаљон. Често су се могли видјети како заједно сједе и разговарају. Она му је крпила и прала рубље. Одатле су је морали понијети, јер се већ онесвијестила.

Коначно је наређено да се заштитница чете повлачи. На-излазимо поред куће. Домаћин је био очигледно задово-љан. Упозорисмо га да тијела погинулих другова мора сахра-нити и да их случајно не баци у јаме. Запријетисмо му да ћемо се вратити и све побити ако их не сахрани. Он је ћу-тао и само климао главом у знак одобравања.

Већ су посљедњи минути за одступање. Усташе већ до-бро видимо. Напуштамо село, опраштајући се погледом по-сљедњи пут од погинулих пролетера Машковића и Бећи-ровића.

Стигли смо главнину батаљона негдје на правцу за Шит у једном селу на одмору.

Гајо ДРЉЕВИЋ

ЈЕДАН СВИЈЕТАО ЛИК КОМУНИСТЕ

Двадесет трећег јула 1942. погинуо је Божо Марков Радуловић, замјеник комесара 3. чете 2. батаљона 4. пролетерске црногорске бригаде. Тога дана, последије напорног марша, његова се чета одмарала на стрмој ливади у мјесту Тихомишљу, изнад пута Горњи Вакуф — Бугојно.

Јединица која је била на обезбјеђењу правца од Бугојна ка Тихомишљу није успјела да задржи непријатељске тенкове и они су изненада напали Божову чету на одмору.

Први митраљески рафал са непријатељског тенка прекратио је живот примјерног комунисте и друга, ватреног револуционара Божу Радуловића. Пао је не успјевши да изустити ниједну ријеч. Неизмјерна је била туга бораца за својим партијским секретаром. Али је у исто вријеме његова чета пламтјела жељом и одлучношћу да истраје у борби против непријатеља. Божо је у томе духу стално васпитавао своје борце и увијек им служио као примјер.

Велики је број другова и бораца који су пали у НОР-у, али Божо је по нечему био посебан лик.

Рођен је у сиромашном црногорском селу Команима. Од раног дјетињства је осјетио патње које доноси биједи и сиромаштина. Више гладан него сит, бос и го, проживио је дјетињство. Његови сиромашни родитељи су одлучили да га школују, остављајући осталу породицу скоро без ичега.

Божо је био одличан ђак, јер је био по природи врло интелегентан, а уз то и марљив, премда није никада имао књига и остали прибор потребан за школу, већ је све позајмљивао од својих другова.

Тежак живот и осјећај правичности и поштења довели су га на линију борбе оних који су обесправљени. Због својих схватања и активности у покрету напредне омладине био је истјериван неколико пута из гимназије, док му, напосљетку, није потпуно онемогућено да похађа школу. То га је тешко погодило, али се не предаје, већ појачава своју политичку активност, коју је отежавало то што је живио у "Р^аЈУ У коме није било организације КПЈ, па се може рећи

да се доста самоникло развијао. Иако је прилично касно примљен у Партију, тек 1940. године, он је већ до тада имао за собом знатно искуство из револуционарног рада. Био је веома активан агитатор идеја радничке класе. У вријеме петомајских избора 1935., као и децембарских 1938. године, био је врло запажен у разголићавању ненародног карактера владајућег система у бившој Југославији и у агитацији за Удружену опозицију. Све прогласе КПЈ, омладинске и опозиционе уопште растурао је са групом другова коју је сам организовао и са којом је активно радио у читавом крају.

Брижљиво и упорно је читао и проучавао сву легалну, полулегалну и илегалну литературу до које је долазио. Цетиње, Подгорица и Данилов Град су мјеста куда је он често одлазио, пјешачећи по десетине километара, тамо се повезивао са комунистима, обавјештавао се о ситуацији и тражио материјал. Био је добро обавијештен о свим акцијама које је предузимала КПЈ благодарећи у првом реду самоиницијативи и личној упорности и у њима је обавезно учествовао. Као политички борац био је свуда познат, а познавала га је добро и полиција. Сви су се, чак и непријатељи, дивили упорности, смјелости и честитости овог младог револуционара.

Пошто је примљен у Партију, са још више елана и воље радио је на извршавању партијских задатака. Од другова са којима је радио и које је васпитавао створио је партијску организацију и биран је за њеног секретара.

Са њему својственим одушевљењем примио је одлуку о устанку, на чијим је припремама врло интензивно радио. У устанку је примјерно извршавао све задатке, као борац и као партијски секретар.

У својим беспутним и забаченим Команима пронашао је безбједно мјесто за рад редакције „Народне борбе“, органа ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. Први број овог листа излази у Команима негдје у септембру 1941.

Божо је учествовао у свим борбама 1941. и 1942. године у свом крају, и свуда је служио као примјер борца и старјешине. Приликом одступања јединица НОВ и ПОЈ из Црне Горе, у прољеће 1942. године, његова чета улази у састав 4. пролетерске црногорске бригаде.

Другови из његове јединице имали су у њега неограничено повјерење због храбрости коју је показао у борбама. Не мање су му се дивили због тога како је подносио глад и све муке којима су борци били изложени у повлачењу. Увијек је био на зачељу колоне када се примао злехуди оброк хране.

Нескривено је било да Божо Радуловић више воли своје другове него себе. У сваком моменту је био спреман да да живот за друга. Свог личног живота није имао. Сваки тренутак живота и рада везао је за Партију. Колико је самопријегора било у том малом, плавокосом, коштуњавом младићу просто је немогуће исказати. Навешћу један од безброј примјера који су га карактерисали.

Јула 1942. године, приликом одступања из Црне Горе за Босанску крајину, прелазили смо преко Бранице планине. Божо је био потпуно исцрпљен од глади и умора услјед напорних даноноћних маршева, као, уосталом, и сви борци. Једног дана је, уз то, био болестан, па ми је саопштио да тешко може ићи. Дао сам му коња и појахао га је. Један од бораца се обратио Божу и рекао му да мора остати, јер даље не може. Божо се без двоумљења скотрљао с коња, јер није имао снаге да нормално сјаше, коња је препустио свом другу, а он сасвим немоћан остао да лежи поред стазе. Кад смо били високо у планини, на једном застанку, виђех да га нема. На питање гдје је, један борац ми одговори: „Остао је доље у шуми и рекао да ће полако доћи, а мени је дао коња“. Узео сам коња и упутио се низбрдо да га потражим и да му помогнем. Нашао сам га у самом подножју, гдје лежи гхоред пута. „Није требало да се враћаш, ја бих стигао кад ми буде лакше“, рекао је. Кад сам га упитао зашто је дао коња, одговорио ми је: „Морао сам, јер ми је Никола рекао да даље не може ићи, већ мора остати, па сам одлучио, кад је већ тако, да останем ја, а њему сам дао коња да може продужити даље“.

Одвојити се од јединице у тој ситуацији, на том терену, значило је сигурну смрт. Божо се ту није колебао, ако је требало неко да се жртвује, изабрао је себе.

Божо је био такав у свакој ситуацији. Ако би видио и најмањи оправдан разлог, није га требало много убјеђивати да нешто лично жртвује. А кад би то тражио од било ког свога друга, био је крајње савјестан и брижљиво је испитивао и мјерио све околности док би донио одлуку.

Красиле су га све особине комунисте. Био је упоран и самоиницијативан, сталожен и стрпљив, одлучан и принципијелан, до максимума правичан, са безграничном љубављу према људима и чврстом вјеоом у оправданост пута којим је ишао. Он спада у ред оних свијетлих ликова којима је била богата наша револуција, а њено највеће богатство и величину чинили су и чине баш такви ликови какав је био Божо Радуловић.

Бошко БУРИЧКОВИЋ

ПЕТ ДАНА ОДВОЈЕНИ ОД БАТАЉОНА

Повлачимо се са Градине, косе са које смо извршили неуспјели напад на Бугојно. Грешком батаљонског курира дио 3. чете, заједно са командиром Војом Перићем, и једно митраљеско одељење пратећег вода батаљона одступало је према Доњем Вакуфу правцем којим није требало. Овој групи успут се придружио и санитет батаљона, који је такође погрешно обавијештен о правцу повлачења. Тако се нађосмо усамљени и одсјечени од главнине на непознатом терену којег је непријатељ контролисао. Убрзо схватисмо да се крећемо погрешним правцем, јер нигдје не запазисмо ма какво присуство наших јединица. Расположење међу људством ове групе, случајно састављене, поче да бива све натегнутије због неизвјесности даљег кретања главнине, као и могућности нашег изласка са тог терена. Куд год бисмо покушали да кренемо наишли бисмо на ватру усташа. Постаде нам сасвим јасно да не можемо никуда даље без доброг познаваоца терена који би нам помогао да се одавде некако извучемо. Командир Војо одлучи да се мора набавити водич по сваку цијену. Због тога он упути неколико патрола према оближњим селима да доведу неког мјештанина. Међутим, оне се вратише необављена задатка. Ово још више појача забуну међу борцима. Најзад Војо одлучи да сам ријешити овај задатак. Нијесмо стигли ни да продискутујемо о овој Војовој одлуци а он већ замаче у оближњи шумарак према најближем селу. Није прошло дуго времена кад зачусмо брзу и кратку пуцњаву. Договорисмо се да пошаљемо једну групу бораца у помоћ командиру. Међутим, када су они стигли све је већ било касно. Воја су тешко раниле и заробиле усташе, а затим га убиле. Патрола је у повратку успјела да доведе једног мјештанина, који нам је даље служио као водич. Сељак је изгледао веома уплашен. Стално је говорио: „Другови, ја сам ваш” и молио да га пустимо да узме од своје куће капут и нешто хране. Наравно, нијесмо му могли вјеровати, па га зато и не пустисмо.

Нестанак командира Воја још више појача пометњу међу нама, а појединце поче да хвата паника. Тешко је кад се изгуби старјешина јединице, а поготово у оваквој за нас врло тешкој ситуацији.

Са прилично муке, уз помоћ водича, некако се дочепасмо густе шуме изнад села Ждраловића, гдје мало предахнусмо, покушавајући у међувремену да анализирамо наш положај и донесемо неке закључке. Падали су разни приједлози. Чим би неко дао један предлог, одмах би се други супротстављали са неким, по њиховом мишљењу паметнијим предлотом. Свима је постајало све очигледније да све више лично на обезглављену гомилу и да овако никада нећемо доћи до једногласног закључка који би сви поштовали. Постаде јасно да морамо одредити некога између нас који ће командовати и чија наређења морамо сви слушати. Тако избрасмо старјешину групе који је, како се касније испоставило ипак имао великих тешкоћа у командовању.

У шуми остадосмо неколико дана. У даљини око нас повремено се чула пуцњава. Никако нијесмо могли да закључимо гдје се налазе наше јединице. Слали смо неколико патрола дневно у разним правцима да бисмо нешто више сазнале, али сва ова извиђања осташе без резултата.

Почела је да се јаче осјећа глад, јер нијесмо имали никаквих намирница. Све што смо успјели да спасемо приликом повлачења била је батаљонска резервна муниција коју смо настојали да сачувамо. Коњи на које је била натоварена муниција и друга резервна спрема батаљона сметали су нам при кретању и премјештању са мјеста на мјесто а могли су нас врло лако и одати, али ипак сви смо осјећали чврсту обавезу да ове коње и терет на њима морамо сачувати.

Глад, неизвјесност и несаница су нас притискивали све више. Тумарајући около у потрази за храном наиђосмо на једну њивицу засађену црним луком. Лук смо појели халапливо, и брзо се показа његово дејство. Поједини борци почеше да се жале на грчеве у стомаку, док свима отекоше језици тако да су тешко изговарали и ријечи.

Однекуд се придружи нашим коњима једно ждријебе и тада се појави спасоносна идеја да га закољемо и поједемо. Прилично времена је било потребно док исцрпљени борци ухватише ждријебе. Нађе се неко ко га брзо закла, рашчереци и подијели борцима, који га на припремљеној ватри испекоше и поједоше. Тако се расположење нешто поправи.

За вријеме вишедневног боравка у шуми, из опрезности, сваког дана смо се помјерали на друго мјесто. Мијењајући

тако мјеста, примијетисмо једног дана на пропланку, удаљеном од нас неколико стотина метара, овећу групу војника за коју послје извиђања закључисмо да су домобрани. Ево сјајне прилике, рекосмо, да изведема одличну акцију и да домобране, тако рећи живе похватамо. Домобрани, очигледно нијесу ни слутили у каквој су се опасности налазили, јер су били свучени до пола, и сунчали се на јулском сунцу, док су им пушке биле сложене по војнички у купе. Примицали смо им се опрезно, са намјером да их опколимо и изненадимо. Када је изгледало све готово, неки међу нама неочекивано рече да је акција војнички глупа и да би нас могла довести у тежу ситуацију. Ово је било довољно да одустанемо од намјераване акције и да се поново вратимо тамо одакле смо кренули. Осјећали смо се некако мучно што нијесмо покушали да искористимо прилику која нам је мало прије изгледала тако повољна. Колебање и неодлучност међу нама спаси домобране. Ову нашу неодлучност доживјесмо још теже кад се сљедећег дана сусретосмо са дијеловима 2. пролетерске српске бригаде, од којих смо сазнали да су се они за све вријеме налазили у овом рејону, недалеко од нас.

Другови из 2. пролетерске дочекаше нас са свесрдном радошћу и пажњом. И они су били обавијештени о нашем нестанку, па су сматрали да смо сви изгинули. И ми смо били срећни и радосни, поготову кад смо угледали велики војнички казан у коме је крклао пасуљ.

Послије краћег одмора другови из 2. пролетерске саопштише нам гдје се налази наша бригада и објаснише нам који је најбезбједнији пут до ње.

Били смо јако нестрпљиви да што прије стигнемо у састав нашег батаљона, од кога смо се одвојили, како нам је изгледало, читаву вјечност. Због тога захвалисмо друговима из 2. пролетерске на њиховом приједлогу да останемо са њима и да сачекамо боље услове за одлазак у батаљон.

Послије прилично тешког пута приликом преласка пруге Д. Вакуф — Бугојно и ријеке Врбаса и сусрета са усташким оклопним возом, коначно стигосмо срећно у село Околишће гдје се налазио наш батаљон. Љубљењу и грљењу бораца није било краја.

Александар РАКОЧЕВИЋ

НЕДОВРШЕНИ РАЗГОВОРИ

Послије два узастопна напада на Бугојно и тешке и огорчене борбе на Околишћу, 4. батаљон се повукао у рејон села Шћита, на краћи одмор. Још у току марша осјетио сам високу температуру и малаксалост. По доласку у Шћит наш љекар др Јово Бијелић утврдио је да болујем од пјегавог тифуса. Одмах сам изолован од батаљона и смјештен у франјевачки самостан. Био сам очајан, али нијесам клонуо. Ипак сам осјећао присуство својих другова са којима сам провео детињство и осјетио прве сурове дане рата. Свакодневно сам добијао од њих велики број писмених порука. Некако сам осјећао њихову топлину, иако ниједну нијесам могао да прочитам јер сам скоро обневидио од високе температуре. Као у сну нагађао сам шта оне садрже. Кроз главу су ми непрекидно пролазили, као на филмској траци: родно мјесто Колашин са дивним пејсажима, непрегледне шуме, ливаде и пашњаци, ријека Тара, која се као змија пробија између величанствених масива Бјеласице и Сињавине. Сјећао сам се: дјечјих несташлука, ђачких дана, школских другова, професора, скојевских састанака, штрајкова, демонстрација, као и тешких мучних дана које смо провели у току зиме 1941/1942. године.

Једнога дана остао сам сам. Батаљон је отишао. Куда и када не знам!

Под мојим јастуком су непрочитане многе писмене поруке. Писмене поруке, топли опроштаји, младалачке жеље, али многима од њих и посљедње мисли упућене мени.

Када сам преболио пјегави тифус, пребачен сам као реконвалесцент на опоравак у село Радаслије, код Гламоча. Тамо сам нашао на лијечењу многе познате другове, који су рањени на Купресу, а међу њима и школског друга Ђока Вујисића. Нашли смо у истој соби, кревет до кревета, као некада у школској клупи. Био сам пресретан, радовао сам се као дијете. У њему сам видио свој батаљон и свој крај ... Али радост ми је била кратког вијека. Из разговора с њим сазнао сам за трагедију нашег батаљона на Купресу, погинуо је и

рањен сваки четврти борац. Палим у борбама око Бугојна придружили су се многи храбри другови и другарице.

Причали смо данима и ноћима о родном крају, топлом родитељском дому, дјетињству, школским данима, успоменама и жељама, а највише о батаљону и нашим друговима ...

Као да смо слутили да нећемо довршити све што смо осјећали да кажемо о њима. Обично смо као по неком устављеном правилу читали поруке које су ми другови, међу њима и Ђоко, оставили пре одласка батаљона док сам лежао у Шћиту. Какве су то дивне поруке биле ... Пуне топлине, стварности, борбености жеља и вјере у будућност. Да су сачуване, представљале би драгоцену вриједност. Вријеме је учинило своје. Заборавио сам њихову тачну садржину. Свака реконструкција значила би умањивање њихове вриједности. Ипак ћу покушати да наведем дијелове поруке Митра Вукајловића, јер су ми неизбрисиво остали у сјећању: „Драги мој Мићко, данас напуштамо Шћит. Одлазимо у нове окршаје. Жао ми је што остајеш. Пресрећан бих био да си са нама ... Рат је суров. Наши редови се проређују, али морамо бити јаки и издржати до краја ... Сви ми волимо да живимо, али данас не смијемо да мислимо на то ... Моје дјетињство, младост и школовање били су тешки ... Опрости, осјећам да се нећемо никад видјети... Желим ти брзо здрављење."

И заиста, била је то последња писмена исповјест нашег драгог Коће, како смо га из милоште звали. Погинуо је на Купресу као пушкомитраљезац.

Послије сваког прочитаног писма погинулог друга, а њих је било доста, наступио би тајац. Мучну тишину прекинуо би понекад економ болнице Павле Ојданић, рањеник са Купреса, који је у слободном времену често навраћао на разговор са нама. Каткад је наше разговоре прекидао знак за ваздушну узбуну. Увијек би нам ти прекиди добро дошли, јер смо се онда осјећали као да нам неко скида велико бреме са груди.

Претресали смо наш живот и сваког борца појединачно. Најрадије смо разговарали о погинулим. Осјећали смо се као да смо им остали нешто дужни, или да смо криви за њихову прерану смрт. Настојали смо да што љепше осветлимо њихове ликове, као да се неке непознате исповиједамо. Уљепшавали смо њихов живот, који је био суров као и њихова прерана смрт. Причали смо и о старијим друговима: Илији Ђурашиновићу, Милинку Симоновићу, Мијајлу и Милошу Грујићу, Радојици Дамјановићу и другим учесницима ранијих ратова, који су оставили своје породице и по-

шли да се боре и својим примјером уче нас млађе, као што су њих учили њихови очеви. Дивили смо се њиховој енергији и другарској — боље рећи родитељској бризи према нама млађима. Причали смо о нашем омиљеном и добром другу Милинку Симоновићу¹, кршном коштуњавом горштаку, дугих жутих бркова из села Плане, испод планине Сињавине. Као стари и искусни ратник учио нас је ратној вјештини, мада је био обичан борац. Бринуо се о нама да не бисмо уморни, мокри или знојави легли на хладну земљу и заспали последије напорног марша или борбе. Ништа му није било тешко. Желио је да је увијек уз нас. Као да је хтио да нас својим присуством сачува и заштити. Био је строг и правичан. Умио је да нас топло посавјетује, поштено укори па и изгрди. Тако је био племенит и толико нам прирастао за срце да смо сваки пут имали нешто ново да кажемо о њему.

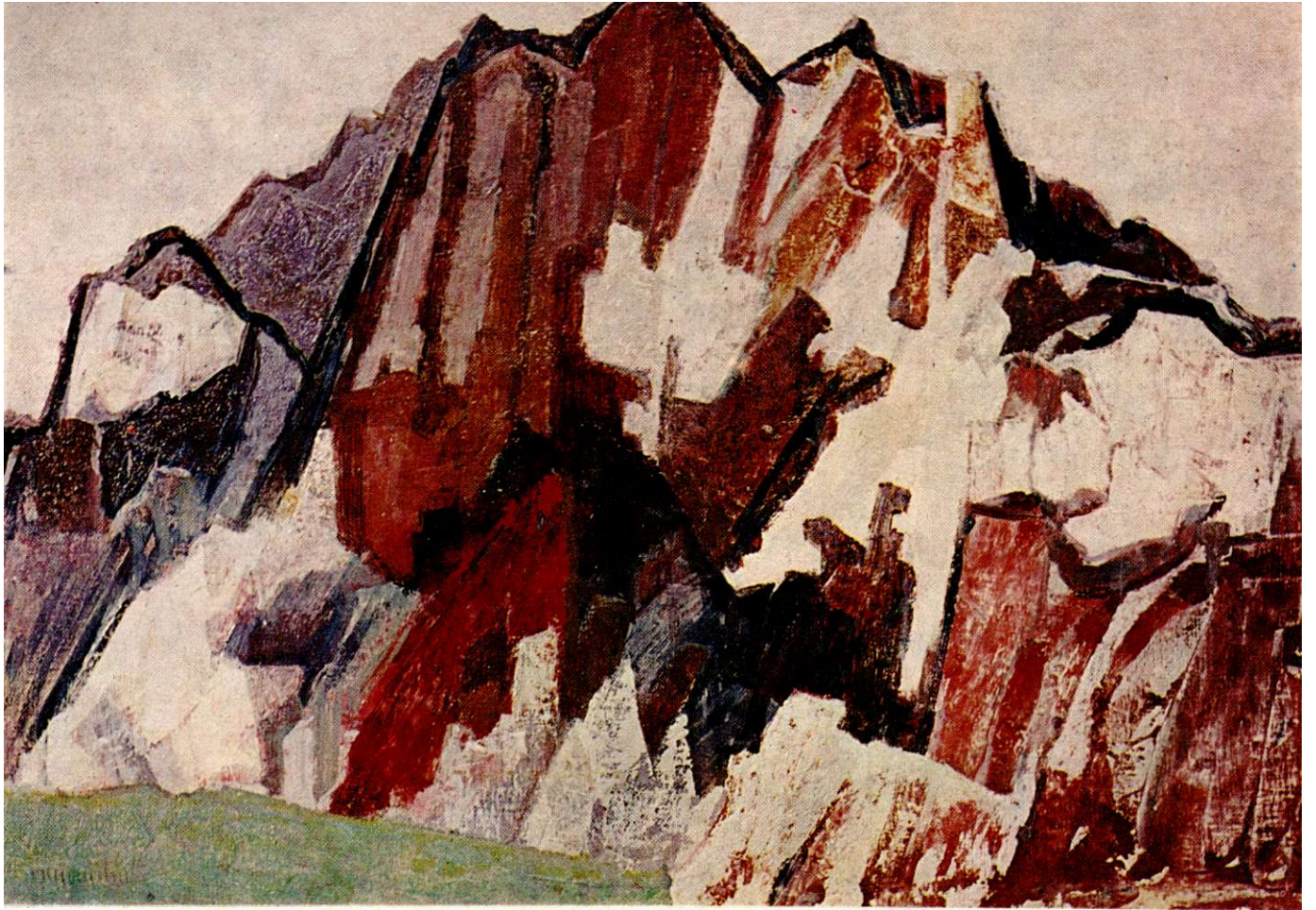
Док смо очекивали радостан дан одласка у своју јединицу, изненада смо се разбољели од трбушног тифуса. Прво Ђоко, па последије неколико дана и ја. Пребачени смо воловским, дрвеним колима, у партизанску болницу у село Прекају, близу Дрвара. Смјештени смо у једну дрвену бараку, коју су вјеште руке Крајишника изградиле на крају села. Барака је била камуфлирана са неколико букових стабала.

Лежали смо један према другом. Он је био у врло тешком стању. Опака болест нагризала је све више његово рамена изнурено тијело. Није могао да говори. Његов поглед био је уперен према мени. Са осмјехом на измученом лицу — хтио је да ми нешто каже. Гледао сам скамењено овог дивног црномањастог младића, чији су се дани привођили крају и читао његове мисли. Тешко ми је падало што у рату умире од болести, а не као јунак у борби. Било би му милије да је погинуо, као његов брат Вучета, или мученичком смрћу као његов отац Вукосав. Жао му је што не може да пркоси болести, као што је храбро пркосио смрти у многим борбама које је водио Комски одред, а касније његов 4. батаљон.

Освануо је сунчан октобарски дан. Престало је да куца срце овог племенитог, одважног и храброг борца. Док су га сахрањивали на партизанском гробљу, ја сам у болничкој постељи узео његово писмо и читао га не знам по који пут. Оно је било тако слично свим осталим. Топло, борбено, пријатељско, другарско, јер смо сви били једно — сви смо тада једнако осјећали и мислили.

Милован ДРЉЕВИЋ

¹ Погинуо у другој половини 1943. г. на Озрену.

Никола Вујошевић: КОМОВИ

КРАТАК ПРЕДАХ И НАПАД НА КУПРЕС

Послије дугог марша и борби за Бугојно бригада је размјештена на просторији Горњег Вакуфа са задатком да обезбјеђује од Бугојна и Травника. 3. батаљон је упућен у село Вуковско као заштитница болнице. Овдје је начињен предах од неколико дана ради одмора, анализе марша и борби, који је значио у исто вријеме и припрему за предстојеће акције.

Сваки предах послје борби и акција користили смо за анализу свога рада, за интензиван политичко-идеолошки и културни рад унутар јединица и на терену. То вријеме је коришћено за још боље међусобно упознавање, за развијање другарских односа, за јачање и учвршћивање узајамног повјерења и другарске љубави између припадника јединице — за њено морално-политичко јединство, које се најбоље манифестовало у току борбених дејстава. Кроз борбена дејства се највише манифестовала љубав друга према другу — у ствари, оно што се стварало у предасима и одморима, када је за то било више услова. У борби се људи зближавају на један посебан начин, а у периоду релативно „мирног“ живота на други. У борби долази нарочито до изражаја то да ли је човјек довољно храбар, док се у периоду када не постоји директна опасност код људи испољавају многе особине које се у борби не могу запазити.

Због испољавања ма какве негативности било је увијек другарске критике која је мобилисала на отклањање личних слабости, наоружавала смјелошћу да сам другима укажујеш и у крајњој линији огромно доприносила држању сваког појединца у борби.

Снагу и резултате таквог залагања Партија је одувјек добро познавала, па је зато и била оријентисана на веома жив рад у току предаха. Било је доста људи у јединицама који нијесу стекли навике да уче — овај „мирни“ предах коришћен је као нека школа — па су појединци изјављивали да би радије ишли на јуриш, на чуку, него да буду „рибани“ због слабог учења. Тако је сваки предах, сем нужне потребе за одмором, добро дошао и за овај рад.

Другарице из 4. бригаде са Иваном Милутиновићем — октобар 1942.

За вријеме предаха другови из штаба бригаде и политодјела чешће су обилазили батољоне, мада су то и иначе чинили. Одржавали су партијске и скојевске састанке и конференције на којима су претресане акције, објашњавана ситуација и постављани задаци.

Исто тако, био је развијен веома жив и плодотворан рад са народом, објашњавани су циљеви наше борбе, развијала се идеја братства и јединства, као најбоља залога побједе над мрачним силама окупатора и његових слугу.

По селима су одржаване конференције са народом, пружана помоћ у организовању народноослободилачких одбора, рађено је много и на културно-просвјетном и здравственом васпитању.

Иако су борци веома много жалили погинуле другове, то код њих није изазивало страх пред новим губицима, нити жељу да избјегну акцију — срца свих пламтјела су мржњом према непријатељу и жељом за осветом.

Полет и одушевљење за борбу били су већи него икада, што је нарочито задовољило људе по селима куда смо про-

лазили. То су били дани борбе, великих напора, пуни сваког трпљења, али и врло ведри и весели, дани којих се сваки борац радо сјећа као најпријатнијих успомена у животу. Борбе, учење и весеље толико су зближили борце и народ, да се развила заиста огромна узајамна љубав и повјерење. Све је то обезбјеђивало прилив нових бораца у наше јединице и лако савлађивање свих тешкоћа.

Јуриш на Купрес

Бригада је 8. августа одмаршовала у рејон Купреса и отпочела са припремама да га нападне. На том терену је још одраније био наш 3. батаљон, који је 31. јула чистио од усташа села Кукавицу и Брда, у близини Купреса садејствујући 2. пролетерској бригади. У тим акцијама погинули су Душан Калуђеровић и Томица Драговић.

Припреме за напад на Купрес са особитом радошћу је пратио српски живаљ овог краја, нарочито у Вуковском, Равном, Рилићу и Маловану, јер су усташки зликовци српска села претварали у згаришта и вршили страховите покоље. Становници овог краја видјели су у пролетерским бригадама залогу своје слободе, а њихова одлучност у борби уливала им је вјеру да мора доћи крај тиранији усташа и њихових господара.

Први напад на Купрес извршен је ноћу 11/12. августа.

Четврта бригада је нападала у овом распореду: 2. и 3. батаљон нападају усташку предстражу у селу Брда, затим продужују на Погану главицу, коју треба да заједно заузму; 3. батаљон остаје на њој, а 2. батаљон продужава напад на град цестом Шујица — Купрес и десно од ње. 1. и 4. батаљон чисте села Ботун, Отиновци, Горавци, Бегово Село и Алајбегов Оцак и нападају град са истока, са тежиштем на силос; 5. батаљон је био у резерви бригаде, на Стожеру, са задатком да прихвати наше снаге при повлачењу са Купреса, у случају неуспјеха.

У нападу су још учествовали: 2. пролетерска, 10. херцеговачка бригада, 2. батаљон 3. санџачке и јединице 3. крајишког одреда (дијелови батаљона „Пелагић" и „Искра" и Купреска чета).

Све јединице су морале прво савладати спољну одбрану, коју су, у ствари, сачињавала околна села. Зависно од удаљености и брзине ликвидације спољних упоришта, јединице су у већим и мањим размацима стизале и нападале Купрес, што је имало за последицу неједновременост напада, због чега — поред других узрока — он није ни успио.

У нападу је из 2. батаљона погинула Сенка Миковић, и то у патроли која је имала задатак да успостави везу са 10. херцеговачком бригадом. Из 1. батаљона погинули су: Блажо Вулетић и Бајо Перовић, из 4. Илија Ћировић, Драгутин Губерина и Јагош Влаовић.

Од Крајишника су погинули легендарни јунаци Симо Шолаја и Душан Метлић, команданти батаљона „Искра“ и „Пелагић“.

У овом нападу највише губитака имала је 2. пролетерска бригада.

Одлучено је да се поновни напад изврши у ноћи 13/14. августа, што је могуће енергичније. Овог пута непријатељ је очекивао напад, још боље се утврдио и направио план ватре за дејство ноћу. У нападу су учествовали и прослављени јунаци херојске Крајине: 1. крајишка бригада и двије чете 3. крајишког одреда, 2. пролетерска и 10. херцеговачка бригада и батаљон 3. санџачке бригаде.

Четврта је нападала у сљедећем распореду: 1. батаљон и једна чета 5. батаљона нападали су Мали Стожер, с тим да по његовом заузимању на њему остане 5. батаљон у резерви бригаде, а 1. да продужи и нападне Купрес правцем цеста Бугојно — Купрес и десно од ње. 4. и 2. батаљон су добили задатак да нападну град с правца села Алајбегов Оџак, с тим да 4. батаљон својим десним крилом буде наслоњен на цесту Бугојно — Купрес; лијево од њих нападао је 3. батаљон на силос, који је био најјача тачка у купреској одбрани.

Од подножја Стожера, када смо се спустили у поље, ишли су заједно на челу колоне штабови 2. и 4. батаљона. Када смо се приближили отприлике на 150—200 метара до првих кућа и толико до цесте Бугојно — Купрес, застали смо. Ту смо на лицу мјеста утврдили границе између батаљона, тј. одредили мјеста гдје ће се наслањати једна на другу деснокрилна чета 2. батаљона и лијевокрилна чета 4. батаљона. Командирима чета су одређени правци кретања у нападу. Издајући последња наређења и упутства, чули смо кораке неколицине људи који су цестом из Купреса ишли у правцу Врата. Одмах после тога зачуо се одсјечан глас стражара „Стој! Ко иде?“, као и одговор „Патрола“. Било нам је јасно да непријатељ провјерава да ли је све на свом мјесту. У Купресу је било све тихо, као да никога нема.

Тек што су наши командири успјели да развију своје чете и дјелимично оформе стрељачке стројеве, непријатељ нас је открио и отворио ураганску ватру са три стране — са брежуљка од цесте тукла нас је ватра у десни бок, из првих

кућа у чело, а из силоса у лијеви бок. Ушли смо пољем у ватрени цак. Непрекидни рафали су везли по нашем стрелачком строју. Као љеса се укрштала ватра изнад нас који смо се нашли мало напријед, док су они који су се затекли у зони иза нас сви изгинули или били рањени. Ову зону, сем пушчане, пушкомитраљеске и митраљеске ватре тукли су и минобацачи.

Мјесто које је прије неколико секунди изгледало мртво и пусто, одједном је претворено у паклену буку и кркљанац. За моменат смо застали збуњени убитачном ватром, па смо наредили да се пође на јуриш. Услиједио је јуриш и упад у прве куће, али у групи која је ушла у град из 2. и 4. батаљона није било више од 40 људи. Чудили смо се што не долазе, па су неки кроз онај пакао почели да их дозивају. Али нико се није одазивао. Послали смо курира Мирка Вукмировића да види гдје су застали. Вратио се убрзо, рањен у ногу, с обавјештењем да тамо, сем мртвих и рањених, нема никога. Нијесмо повјеровали, па смо послали и другог курира који је потврдио Мирков извјештај. Наредили смо да се рањеници износе ка селу Алајбегов Оцак у подножје брда. Са неким рањеницима смо имали муку, јер нијесу хтјели ићи, пошто су рачунали да ћемо убрзо заузети град па ће им ту, наводно, бити боље за лијечење. Нарочито су били упорни командир 1. чете Нико Мартиновић и курир Вукмировић. Овај други је ту и погинуо.

Ускоро смо се повезали са нашим 1. батаљоном. Он је послје ликвидације посаде на Стожеру продужио у правцу Купреса у захвату цесте и успио да, углавном, без губитака уђе у сјеверни дио насеља.

Договорили смо се о заједничком дејству, пошто се са Шпиром Мугошом из штаба бригаде, који је био одређен да непосредно руководи јединицама у нападу, нијесмо могли повезати. Безуспјешно смо нападали отпорне тачке у сјеверозападном дијелу насеља, као и блиндирана кола која су дошла из југоисточног дијела. Тако је то трајало до зоре. Оцијенили смо да напад није успио и донијели одлуку о повлачењу. Изабрали смо супротан правац за повлачење од онога којим смо ушли, јер се због убитачне ватре, према селу Алајбегов оцак, није могло проћи. Одступили смо уз Чрдацицу, поред гробља, прањени непријатељским рафалима из аутоматских оружја.

Напад 3. батаљона на силос био је одбијен и батаљон се под жестином ураганске ватре морао повући у правцу Стожера.

Због тога што нијесмо успјели да ликвидирамо најјаче отпорне тачке (силос, жандармеријску касарну, неколико бункера и оклопна кола), морали смо се повући, уз веома тешке губитке.

1. батаљон је имао 8 мртвих: Ђуро Петровић, Петар Лубарда, Стево Лубарда, Даница Јовалекић, Душан Јововић, Мило Црвенко, Никола Улићевић и Ђуро Бокан;

2. батаљон 33 мртва: Василије Попивода, Даница Поповић, члан КПЈ, Спасоје Мартиновић, Васе Вујовић, Душан Петричевић, замјеник комесара чете, Јелена Ивановић, Јагош Вујовић, Бранко Поповић, Илија Барјамовић, Даница Мијовић, члан КПЈ, Павле Вујачић, Никица Стругар, замјеник политкома чете, Бошко Петричевић, Анђуша Петричевић, Душан Вујовић, Новак Петричевић, члан КПЈ, Мишо Ђурашковић, члан КПЈ, Владо Краљевић, Станко Лопичић, командир вода, Вељко Јанковић, Владо Гардашевић, Сеја Гардашевић, Коле Јаблан, члан КПЈ, Ђоко Јаблан, Блажо Милановић, Муса Вујановић, Мирко Вукмировић, Машо Бргуљан, политком чете, Душан Ражњатовић, Дејан Спасић, Вукосава Мраковић, Ђуро Радуловић и Ристо Оташевић, и 20 рањених;

3. батаљон 3 мртва: Шпиро Радуловић, замјеник командира чете, Љубо Алигрудич и Момчило Калезић и 6 рањених, међу којима је био командант батаљона;

4. батаљон 26 мртвих: Бошко Рашовић, замјеник комесара батаљона, Војо Машковић, комесар батаљона (касније умро од задобијених рана), Секуле Поповић, комесар чете, Малиша Дамјановић, Радојица Дамјановић, Новак Губеринић, Иван Ћорић, Вуко Ковијанић, Божо Дедајић, Радуле Ракочевић, Вељко Влаховић, Илија Ракочевић, Симо Дујовић, Јелица Машковић, Божо Даниловић, Новак Перовић, Момчило Милошевић, Вук Ракочевић, Илија Вујисић, Момчило Бошковић, Димитар Вукајловић, Секуле Бакић, касније умрли од рана: Бранко Селић, Ђоко Вујисић, Перо Грујић и Михаило Ивезић.

Из 5. батаљона је погинуо Чедомир Батизић, а један борац је рањен.

Из штаба бригаде погинуо је Шпиро Мугоша.

Рапорти које су старјешине подносиле штабу бригаде били су заиста дирљиви — другови су се гушили у сузама. Сви су знали да наша борба изискује много жртава, али ипак неизмјерна другарска љубав и помисао на погинуле другове, који су били спремни да изврше сваки задатак, натјеривале су сузе на очи. Истина из свега тога је извирала

чврста ријешеност за даље борбе и побједе над непријатељем.

Послије борби на Купресу због губитака су се спојили 2. и 4. батаљон, тако да је бригада све до краја 1943. године остала са четири батаљона.

Умјесто закључка

Борбе за Купрес, упркос томе што нијесмо успјели да га ослободимо, ушле су међу најславније борбе наше револуције. Као и многе друге, оне су показале способност наших јединица да врло слабом опремом и наоружањем угрозе најјача непријатељска упоришта и да нема тврђаве која може послужити као сигурно уточиште окупатору и његовим слугама.

Тежња за ослобођењем Купреса била је вишеструко оправдана. Између осталог и због тога што је представљао дубок клин у нашој слободној територији, па би се ликвидацијом његове посаде добила компактна територија, што би омогућило већу слободу маневра наших снага за предстојеће борбе. Осим тога, били би кажњени злочинци који су нанијели огромно зло народу овог краја.

Мислим да наше процјене непријатеља нијесу биле довољно реалне. Нијесмо имали сигурних података о његовој јачини, а можда нијесмо довољно ни проучили све моменте који су га подстицали да се бори на живот и смрт.

Снаге којима је непријатељ располагао биле су бројно сасвим јаке, материјално обезбијеђене и психички припремљене да се супротставе нашем нападу. То је развој догађаја сасвим потврдио. Било је још елемената који су утицали на наш неуспјех, као грешке у нашем командовању појединим јединицама, слабо садејство итд. али су то, по мом мишљењу, секундарни разлози, док је основни и главни разлог нашег неуспјеха — јак непријатељски гарнизон.

Путем изненађења које је требало да буде један од основних услова за наш успјех, није било могуће ликвидирати главне odporне тачке у Купресу. То због тога што је непријатељ око града имао еластичну спољашњу одбрану, која му је служила само да открије противника и упозори на будност. Средства којима бисмо уништили и неутралисали основне odporне тачке, тј. артиљерију, нијесмо имали. Тако да, практично гледано, објективних могућности за успјешно извршење задатка није било.

Можда смо то исувише касно уочили, па смо због тога и упорно инсистирали на ослобођењу Купреса. Било је ми-

шљења, и то од другова који су били на лицу мјеста, да би одмах, по дану, требало и по трећи пут обновити напад. По њиховом наређењу ноћу 14/15. августа извршен је напад на спољну одбрану града, али у њему 4. бригада није учествовала. Када је врховни командант обавијештен о току и резултатима напада 13/14. августа, прихватио је приједлог наше бригаде да се даљи напади не врше.

И неке оцјене које су онда давали штабови бригада о разлозима неуспјеха нијесу реалне, јер не стављају на право мјесто јачину непријатеља у Купресу, већ се више ишло линијом да ое пронађу разлози у нама самима, што је онда могло имати извјесног оправдања.

У овим нападима бригада је претрпјела тешке губитке у мртвима и рањенима, чиме је знатно ослабила њена ударна моћ. Али и поред тог великог неуспјеха и жртава, морал бораца је остао на висини. У овим борбама стекли смо одређена искуства у борби за насељена мјеста. Бригада је послје извјесног времена попуњена новим борцима из Далмације, Кордуна и Крајине, чиме је појачана њена ударна снага.

Да су ове акције за нас значиле успјех, свједоче усташки извјештаји и паника која их је захватила послје уих борби. Између осталог, о томе говори чињеница да усташе тих дана нијесу покушале да се крену из утврђених гарнизона или да нам се супротставе ван јаких фортификацијских упоришта.

Непријатељ нигдје није покушао да нас гони, иако би се то послје неуспјелог напада могло очекивати. Он је приликом напада у смртном страху једва чекао кад ће сванути. Јер је знао да код нас влада оскудица у муницији и да напад дању у тим условима даје предност браниоцу.

Вошко БУРИЧКОВИЋ

ЈУРИШ НА МАЛИ СТОЖЕР

У јулу 1942. године у оба напада на Бугојно, у саставу своје бригаде, учествовао је и 5. батаљон. Први пут је учествовао у пуном саставу, а други пут као комбинована чета са пробраним борцима нападао је на најјаче утврђени објект. У овим нападима и борбама око Бугојна погинули су: Саво Новосел, члан СКОЈ-а, Бранко Чворовић, омладинац. Драго Јауковић, инжењер агрономије и члан КПЈ, Милисав Шћепановић, млади учитељ и члан КПЈ, и омладинка Солу-мија Срдановић. Истовремено је рањено 14 бораца.

Избацивањем из строја 19 бораца знатно је смањено бројно стање и ударна снага овог, иначе бројно најмањег батаљона. Тада је у батаљону остало 128 бораца способних за борбу и још 17 старијих и изнемоглих другова и другарица који нијесу били способни за теже борбене задатке. Због таквог бројног стања батаљон је преформиран — од дотадашње три чете формиране су двије. У таквом саставу батаљон је учествовао у борбама око Купреса.

Ноћу 11/12. августа 4. бригада је извршила напад на Купрес. 5. батаљон се налазио у бригадној резерви, на Великом Стожеру. Напад није успио и бригада се морала повући, као и све јединице које су учествовале у нападу.

Услиједиле су припреме за поновни напад, који је изведен ноћу 13/14. августа. 5. батаљон налазио се и 13. августа на Великом Стожеру. 12. и 13. августа повремено су га обасипале-артиљеријске и минобацачке гранате из Купреса. Око 16 часова штаб батаљона је примио заповијест за напад. Око 18 часова, батаљон се прикупио, по наређењу штаба батаљона на једном платоу сјевероисточно од највишег врха Великог Стожера. Тек што се батаљон био прикупио, стигли су командант и комесар бригаде Пеко Дапчевић и Митар Бакић. У њиховом присуству из обије чете батаљона издвојено је око 50 бораца, од којих је формирана комбинована чета од два вода која је требало да учествује у другом нападу на Купрес. За њеног командира именован је аутор овог чланка. а за политичког комесара Гојко Жарковић. Чета је добила

задатак да под командом штаба 1. батаљона ликвидира непријатељево упориште на Малом Стожеру и тако омогући 1. батаљону да пређе преко овог положаја ради непосредног напада на Купрес са сјевероисточне стране (у захвату комуникације Бугојно — Купрес). Послије заузимања Малог Стожера и проласка 1. батаљона, на овом положају требало је да се прикупи читав 5. батаљон и да, образујући бригадну резерву контролише и Велики Стожер. Напад чете је предвиђен за 23 часа.

Приликом обиласка батаљона командант бригаде је објаснио улогу и задатак који је додијељен бригади, важност заузимања Купреса и, повезано с тим, указао на потребу одлучног ангажовања сваке јединице.

Задатак чете 5. батаљона је био јасан и одмах се приступило припремама чете за напад и покрет. Било је потребно да се претходно изврше детаљније припреме, јер је непријатељ ову истурену доминантну тачку био добро утврдио у виду земљаних и камених ровова и заклона. А овај положај је, како смо касније сазнали, бранила 5. чета 2. батаљона 15. домобранског пука. За постизање успјеха, неопажено привлачење са изненадним ноћним јуришем било је најсигурнији начин напада.

У вези с тим, сваки борац у чети био је упознат са задатком и у његовом склопу добио је своју улогу. Одређена је патрола од храбријих и смјелијих бораца. За вођу патроле одређен је ћутљиви, али по храбрости увијек постојани борац и члан КПЈ Вељко Баранин¹. Одређено је и пет бомбашких група од по два борца. Избор бомбаша извршен је на добровољној основи. Свих десет сами су добровољно искочили пред строј. По храбрости познати борци у батаљону, међу првима су се јавили: Млађен Новосел², члан КПЈ, Савић Живковић, звани Гиле³, члан КПЈ, Драгутин Грбовић⁴, члан СКОЈ-а, Чедомир Батизић, члан СКОЈ-а и увијек посебно смјели и храбри омладинац Божидар Бојовић⁵, као и осталих пет, по храбрости њима сличних бораца. Сви су бомбашаи снабђевени са по 2-3 бомбе, које су узете од бораца који су остали на Великом Стожеру. С бомбашима су одређена, такође, четири најувјежбанија пушкомитраљесца, ме-

¹ Погинуо на Дурмитору 1944. год.

² Погинуо у Бос. крајини 1942.

³ Погинуо у ист. Босни 1943.

⁴ Погинуо код Бос. Грахова 1942.

⁵ Погинуо у Србији 1944.

ђу којима и познати пушкомитраљецац у батаљону Радомир Струњеш.⁶

Чим је наступио први мрак, чета је извршила покрет низ сјевероисточне падине Великог Стожера, кроз велику и густу шуму. Убрзо смо наишли на јединице 1. батаљона, које су биле прикупљене и спремне за покрет. Чета се брзо укључила на чело деснокрилне колоне батаљона тј. на колону његове 3. чете која је по повратку требало да садејствује при нападу на Мали Стожер. Правац покрета је изводио нешто југозападније од Малог Стожера.

Без много задржавања, покрет је почео у колони, окомитим стрминама најприје кроз проријетку шуму. Иза патроле, на челу чете, заједно са њеном командом, ишао је и командант батаљона ЈБубо Вучковић. Убрзо смо ушли у врло густу шуму. Било је врло тамно, а да би тајност покрета била сачувана, морало се опрезно и прилично полако ићи. Приликом добијања задатака за напад, дужина пута до циља није нам изгледала тако дуга. Међутим, због тешко проходне шуме, опрезности у покрету, прије свега да се у тако густој шуми не залута, маршовало се скоро три часа. Шта више, у једном моменту, пала је сумња и на водиче, јер је изгледало да ће нас извести на комуникацију Бугојно — Купрес. Због тога је правац кретања командант батаљона неколико пута провјеравао по карти са бусолом. Да би провјеру на овај начин могао да учини, морао је карту да освјетљава цепном лампом. Окруживали смо га и свјетлост скривали раширеним капутима. У свакој таквој провјери показивало се да правац покрета сигурно изводи на циљ.

У врло опрезном приближавању непријатељу, у тихој ноћи, одјекивао је глас неког грлатог усташе који је сликовито попијевао: „На граници Албаније, усташки се барјак вије и на њему слово пише, партизана нема више ". Несташни, али неустрашиви борац Божидар Бојовић, из бомбашке групе која се кретала на челу четне колоне, тихо му и одмах одговори: „Сачекај још мало, делијо, па ћеш се убрзо увјерити на својој кожи .. ."

Приближавало се одређено вријеме за напад, а упоредо с тим и чета се приближавала непријатељу. Чело колоне почело је да излази из густе шуме и да избија на мале пропланке, који су били удаљени за око 300 метара од првих непријатељевих ровова. Били смо изненађени тиме што непријатељ није имао никакво истурено обезбјеђење. Сасвим опрезно, читава се чета прикупила на ове пропланке и врло

⁶ Погинуо на Вилића гумну 1943.

брзо заузела борбени распоред. Патрола и одмах за њом бомбаши као и читав борбени строј чете, наставили су да се приближавају према врху Малог Стожера, који се, иако у тамној ноћи, помало назирао. Наједанпут се проломи снажан глас усташе, који је узвикнуо: „Ево их“. Одмах затим непријатељ је отворио снажну ватру. Читава чета је нагло пошла напријед, тако да се њен покрет у једном тренутку претворио у спонтан и снажан јуриш. Обострану ватру појачале су експлозије ручних граната, којим су наши бомбаши засипали непријатеља у првој линији ровова. Први ровови брзо су били заузети.⁷ Међутим, непријатељ је из осталих ровова и камених шанчева на врху Малог Стожера давао жесток отпор. У једном моменту изгледало је као да ће се непријатељ у њима одржати. Али деснокрилни вод, којим је командовао вјешти командир вода Урош Поповић⁷, све је више заобилазио непријатеља са сјеверозападне стране и притискао га снажном ватром. Притисак чете није попуштао. већ се, напротив, појачавао да би у још једном јуришу непријатељ био разбијен. Тако је, у врло оштрој борби, прса у прса, наша чета сломила отпор непријатеља и заузела Мали Стожер.

Тек што је ово упориште било заузето, код нас се нашао и командант 1. батаљона, задовољан што је чета тако успјешно извршила задатак. На брзину је упознат са нашим и непријатељевим губицима, јер је са својим батаљоном морао да продужи покрет према Купресу.

Наша комбинована чета се задржала на Малом Стожеру и повезала са дијеловима 2. пролетерске бригаде на Малим вратима ради обезбјеђења са овог правца снага које су нападале Купрес.

На Малом Стожеру погинула су 4 домобрана и један официр, док је 7 домобрана заробљено⁸. Ми смо имали једног мртвог и 4 рањена друга. Погинуо нам је стасити и храбри скојевац Чедомир Батизић, звани Чедо Батизија. Он се у припреми за напад добровољно јавио у бомбаше, да би, како је сам говорио, положио испит за пријем у КПЈ. Он је тај испит положио заједно са животом.

Свој задатак смо извршили, али наше мисли биле су уперене на исход напада на Купрес. Ноћ је одмицала, а ми смо нестрпљиво ишчекивали општи напад. Негдје око један

⁷ Погинуо код Невесиња 1943 год.

⁸ Подаци о губицима непријатеља наведени су по личном сјећњу и по ратном дневнику команданта 5. батаљона Момчила Полесића.

сат послѣ пола ноћи развила се оштра борба. Гласови јуриша у тихој ноћи одјекивали су и допирали до нас. Од свјетлуцања зрна и одбљеска ручних граната изгледало је, у моментима, као да је градић запаљен. Код нас је све више преовлађивало увјерење да ће Купрес бити освојен. Међутим, отпор усташа у појединим утврђењима, остао је несаломљив. Иако су наше јединице биле продрле у град, на крају су биле приморане на повлачење. У свануће, са наших положаја прегледно смо осмотрили како су се наше јединице повлачиле правцима којима су наступале приликом напада. Око 10 часова сазнали смо да су наше јединице имале велике губитке, а нарочито наша бригада.

Стојан ЖУГИЋ

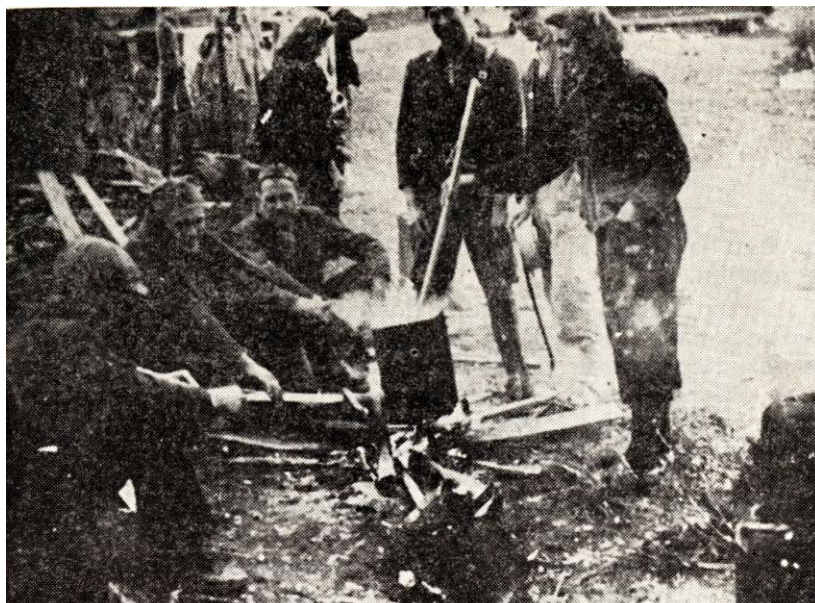
ОКО КУПРЕСА

Августовско сунце ђржи, покрет отежан. Испред нас заравни и село Вуковско. Села нема. Згариште. Изгледало је да у њему нема живе душе. Лавез паса је објавио наш долазак. Оживјеше поцрњела пространа згаришта. Из земуница, ниских колиба и рушевина појавише се жене, старци и дјеца. Пођоше нам у сусрет. Свако је хтио нешто да пита. Да нам прича није требало. Згаришта, чађава лица, голотиња, босотиња — то су били свједоци грозне истине. Из ове куће фашисти су избацили све што им се свидјело: месо, сир, вуну. Пљачкали су по селу што им је од користи. Из друге куће изгурали су жену, а у њој оставили синчића. И када су из куће изнијели све што им се свидјело, војници су изишли, затворили врата. Из куће је затим покуљао дим. Врисак дјетета. Мајка је јурнула према вратима да из пламена уграби сина. Усташа за њом окрену пушку. Пуцањ, и несрећна мајка је посљедњи пут у паду отворила врата. Пламен се разбуктавао, врисак дјетета малаксавао. Кров се срушио и плач дјетета се угасио. „У овој кући“ — причају нам старци — „20 лица је изгорјело, а у оној, цијела породица и дијете које се тек родило, и дјецу у повоју су бацали у ватру. Тамо су усташе вадиле очи људима, а испод оног плота заклале су троје дјеце. На оном пању...“

Старац је бризнуо у плач. Није испричао шта се тамо догодило. Лица се грче посматрајући ове породице, на ничему и без ичега — непријатељ је све уништио.

Дани су пролазили. Пут нас води на Купрес. Једанаести август четрдесет друге био је топао и спаран. Одмарамо се. Борци припремају оружје и муницију, а болничарке санитетски материјал. Све се припрема за ноћни напад. Борци су били орни за битку и за обрачун са Црном легијом. Из Брда, села које је било на граници слободне територије, откине се по који рафал и тресне граната.

Паде ноћ. Команда за покрет. Чете се сврсташе у колону. Ноћ ведро, пуна звијезда. Пут нас води преко села Брда и Погане главице на Купрес. Око града има много

Борци на одмору — Купрес 1942.

утврђених села и главица. Све је то требало савладати и истовремено напасти Купрес.

Наишли смо на непријатељску предстражу. Само неколико митраљеских рафала и противник је напустио Брдо, а на Поганој главици нас није ни сачекао. Ровови су остали празни. Да би се знало гдје се налазимо, запалили смо ватру. Виде се ватре на све стране око града. То је био знак гдје се која јединица налази. Ватрени обруч се ближи Купресу негдје брже, а негдје спорије.

Са Погане главице 2. батаљон је кренуо пут Купреса, а 3. запосјео Погану главицу. Крећемо се поред друма Шујица — Купрес. Пролазимо кроз сазрео јечам и покошене ливаде. Противник је био добро утврђен и наоружан. Куће, бункери и ровови опасани бодљикавом жицом. Непријатељ, утврђен у граду, био је припремљен за борбу на живот и смрт.

Пред четама су бункери, ровови и утврђене зграде. Бомбаши се вуку на лактовима. Само их је једна мисао морила: прићи и бацити бомбе. Били су примјећени на домаку бункера и града. Бомбаше запљуснуше дуги митраљески

рафали. Отварамо ватру. Непријатељ одговара десетоструко. Куршуми се расипају и кидају стабљике јечма. Везе са суседним јединицама немамо. У вријеме када је за наше јединице наступио критичан тренутак борбе, Сенка Миковић је добила задатак да ухвати везу са 10. херцеговачком бригадом. Пошла је са патролом, али се више није вратила. Нико није могао сазнати како је погинула. Непријатељ, утврђен у Купресу, те ноћи одбио је све наше јурише, и град нијесмо заузели. У први освит зоре 12. августа, морали смо се повући.

Јутро, магла. Јединице се повлаче. Јасна „Мала“ — тако смо је звали — ко зна по који пут пошла је да ухвати везу са десним суседом. Јединица се повукла и везу није ухватила. Вратила се. Своју јединицу није затекла на положају. Повукла се и она. Грмљавина не престаје. „Остала сам сама“ — помислила је. Пуцњава је била све даља и Јасна је одлучила да крене према њој. „Тамо су наши“ — закључила је. Изненада, кроз грмљавину сваковрсног оружја, чула је познати глас. Радост. То је био Периша Грујић, командир чете. Иза једне зидине остао је за везу њој и друговима који су се повлачили из града. Дао јој је знак да се повлачи у правцу воденице. Потрчала је и загазила у блато, па у бару пуну воде. Куршуми по бари бућкају, она с напором извлачи ноге, клиза се, пада и једва се извлачи из блата и баре. Чета се повлачи, она трчи за њом. Стигла је до неке ниске кућице. Само неколико метара простора дијелило је од следећег заклона и воденице. Митраљески куршуми звижде с једне и друге стране. Она чека да се пуцњава смири и крене ледином. Види борце како претрчавају, падају, устају, трче. Била је нестрпљива и није сачекала да се пуцњава мало смири. Трчала је ливаком и на самој ивици осјетила како јој десна рука клону, а лијевом се у паду ухвати за рукав једном борцу који је претрчавао ливаду. То је било довољно да се нађе иза воденице. А иза воденице било је батаљонско превијалиште и болничарке Стојка Дрекаловић, Иконија и Миља Радовић. Оне су чекале да превију рањеног команданта батаљона. Јасна је малаксала, рука јој је утрнула. Иконија је погледала излазни и улазни отвор, затим је почела да стеже и завија руку, и с руком је било готово.

Противничка ватра се нешто смирила и Саво Дрљевић је стигао до превијалишта. Борци су одступали и носили рањенике. У шаторском крилу Јасну су носиле сестре Радовић, Стојка и другови из батаљона. Они трче. Шаторско крило струже по земљи, а Јасна је читаво вријеме била

као у сну. Корак по корак, под заштитом пушкомитраље-заца, рањеници су стигли иза брда, умакли усташким куршумима, застали да се одморе и завију непревијене ране. Кад су Јасну спустили, шаторско крило било је пуно крви. „Откуд, када рана не крвари?" — рече болничарка Радовић. Скидоше јој кратак капут и кошуљу. Болови је отрезнише и поново успаваше. Код воденице завијена је само излазна рана. Сестре Радовић су је превијале и крварење је престало. Ускоро, Јасна је дошла к свијести. Није одмах могла да се снађе. Ћутала је за тренутак, а затим је покушала да се окрене. Осјетила је оштар бол у грудима и руци. То је расанило и у групи рањеника спазила је команданта Дрљевића. Знала је када је рањена, и једино чега се сјећа биле су утјешне ријечи команданта батаљона код воденице.

„Друже команданте, захваљујући твојим ранама ја сам спасена" — умјесто уобичајеног честитања рана, рече Јасна Булатовић команданту батаљона Саву Дрљевићу.

Јасна је и други пут рањена на Сињавини, а трећи код Колашина.

И Стево Добрковић је пошао да ухвати везу, али на путу до сусједне јединице комад гранате пребио му је десну ногу изнад скочног зглоба. Рана је била тешка. Нико од другова није видио када је Стево пао. Јутро је. Јединице се повлаче. Стево је кренуо пут батаљонског превијалишта. Вукао се по ледини. Пуже и чује звиждуке куршума и врисак усташа. Био је сам. Пуже, снага понестаје и свијест се губи. До њега је дотрчао Васо Прља, комесар чете. Васо га је завргао преко рамена као полупразан џак. Глава му виси с једне, а ноге с друге стране рамена. Куршуми звижде око њих. На зачељу искидане колоне стигоше Вељка Мартиновића, комесара чете. Вељко је прихватио Стева, наизмтенично га носе. Усташе нападају. Пајо Капа, пушкомитраљецац, куршумима одваја зачеље колоне од стрељачког строја усташа. И са једне узвишице чета Рашка Вукосавовића је прихватила батаљон. За превијање ране није било зремена и тек иза првог брда Стеву је указала медицинску помоћ Сенка Лековић. Дан раније, на Црном врху, погинуо је водник Блажо Вулетић, члан Партије из Лимљана код Вирпазара.

Послије напада, комунисти и скојевци, старјешине и борци, разговарали су о разлозима неуспјеха и извлачили закључке. У разговорима било је срџбе и једа, јер се није остварило оно што се жељело. Борци су једва чекали да крену на то по злу познато упориште.

Сљедећег дана добили смо исти задатак. Борци су били весели, заорила се пјесма, запљуштале нове шале, а нико није ни слутио да многи од нас неће дочекати сљедеће јутро. Радовали су се штектању митраљеза и успјеху. Људи прирежу опанке, припремају оружје и муницију, а болничарке санитарски материјал. „Купрес“ — то је била једина мисао бораца 2. батаљона. Све је било предвиђено до детаља: правац напада, вријеме и начин дејства, мјесто превијалишта и начин извлачења рањеника. Ништа није препуштено случају. Пред напад и др Савићевић референт санитарске бригаде је обишао санитар баталјона. Болничарке су биле расположене, пуне самоувјерења као и борци.

Пред залазак сунца чете се сврсташе у два реда.

„Бомбаши, ко се јавља?“ —

У исти мах, као по команди, сви дигоше руке: и старјешине и борци. Сви би хтели да први баце бомбе у противничке ровове. На лицу команданта и комесара батаљона лебди осмјех.

Ноћ августовска, тринаеста по реду. Кренули смо у напад. И кувари су оставили казане. Нико их није могао убиједити да остану са комором.

Спуштамо се вододеринама ка Купресу. Остављамо за собом ћувице, потоке и заобилазимо куће Беговог Села. Бомбаши су покупили скоро све бомбе. У фишеклијама бораца негдје 15, негдје 25 метака, а на пушкомитраљез ни 50.

„Има ли везе? Тишина! Не пали цигарету!“.

Ове команде издају се шапатам.

Бомбаши су напријед. Тишина, нико ни ријеч да изусте. Ћуте ћувици и Купрешко поље. Кроз тамну ноћ ћути колони и опрезно корача, али не ћуте пси које су усташе оставиле везане по селима и околини града да лавезом откривају правац кретања партизанских јединица.

Десно од нас је 4. батаљон, а пред нама у крај поља Купрес, пун усташа. Стигли смо на покошену ливаду. У том тренутку загрмје са свих страна. Општи јуриш је отпочео на свим прилазима града.

Са силоса, бункера, утврђених зграда и висова око града синула је ватра. Стрелачки строј батаљона застале као прикован за ледину. Оловна киша је пљуштала по чистини и батаљону. На ливади између Купреса и Беговог Села поново смо се срели са смрћу. Ко зна који је то сусрет био по реду. Нико није имао времена за такво размишљање. Мисли су биле усредсређене на заузеће града, али тешко је било пријећи чистину. Свјетлећи куршуми се укрстише над градом и ледином. Пољана је чиста. Пужемо. Око нас и земља

као да је оживјела. Куршуми се забадају, комади земље поскакују и изгледа као да је и она некуд кренула. Човјек више не може да одреди одакле све пуцњава долази. Докле год око допире, свуда свиткање цијеви митраљеза и пушака. Ливада је равна нигдје заклона, сем плитког јарка који ни груди не може да прими. Свако се као крпељ прилијепио за земљу. Пужемо и стружемо земљу кољенима и грудима. Ватра сијева над градом и батаљоном. Бацач оре испред и позади и између нас. Гдје мина тресне, ту су мртви и рањени.

Стана Абрамовић је рањена. Коса јој је пала по окрвављеном лицу. Кренула је назад према превијалишту батаљона. И док је пузила ливадам и ивицом круга смрти, комад гранате јој је испод кољена пробио ногу. Комади гранате ранили су и Душана Јанковића. Болничарке нијесу имале довољно завоја да му завију ране и зауставе крварење.

Било је нас све мање. Млада гимназијалка Даница Поповић, са Цетиња, члан Партије, у првом јуришу је рањена. Наставила је борбу и запјевала. Када је, по ко зна који пут, куршум погодио њено тијело замукли су њен глас и пјесма. У мркој ноћи коју су освјетљавале експлозије граната и бомби погинула је црномањаста, увијек насмијана и окретна Сеја Гарђашевић, кандидат за члана Партије. Ни шеснаест година није имала када је с братом од стрица Владом пошла у рат. Пошли су истог дана четрдесетпрве, а 14. августа четрдесетдруге њена смрт је зауставила заједничко ратно путовање. Угасиле су се очи и њеним вршњацима и скојевцима Илији Барјамовићу из Црмнице, Вељку Јанковићу из Цеклина и борцу Ђоку Јаблану из Добрског Села.

Ноћ дрхти и бјесни. Митраљеска ватра пржи. Граду смо све ближи, куршуми све гушћи, живих бораца све мање. Смрт је била јача и од Душана Петричевића, замјеника комесара чете. Причало се да је и до тада у борбама улазио први, а излазио посљедни. Такав је био као комесар 1. ударног ловћенског батаљона код Колашина, марта четрдесетдруге. На домаку града рањен је врло храбар, вјешт и омиљен командир чете Нико Мартиновић из Бајица, крај Цетиња. У огњу и ватреном паклу, за свега неколико минута, рањено је пет Мартиновића. Нико, Лука, Мишо, Никола и Марко. Заувијек је остао Спасоје Мартиновић, економ. Иако на ивици живота и смрти, Марко Мартиновић је остао поред свог пушкомитраљеза све док му није понестало снаге. Из пушкарнице, у млазевима, дочекала је смрт

Новака и Бошка М. Петричевића. Међу њима је остала и примјерна другарица и борац Анђуша Петричевић, члан Партије из Метериза код Ријеке Црнојевића.

По блеску ватре оцртавају се пушкарнице. Много их има. Све је то мајсторски уклопљено: пушкарнице и пространа ливада. Смртоносно олово је пронашло и комесара Маша Бргуљана из Шкаљара код Котора и скојевце из Доњег Загарча Вукосаву Мраковић, Васу Вујовић и Риста Оташевића, а Вјера Ђуричковић је рањена. Њен брат Бошко и сестра Ђурђа видјели су када је рањена, али јуриш је био у току и нијесу имали времена да јој помогну. Драгица Челебић јој је указала прву помоћ. Драгица извлачи рањенике, покушава да и Вјеру извуче из пакла смрти, али је ускоро и њој требало указати помоћ.

С лијевог крила преноси се шапатам да је рањен командант батаљона Милета Ђукић. Он се повукао пут села Кукавице, а Нико Стругар преузео команду, али само над дјелом батаљона. Митраљески рафали су били дуги и непоштедни. Мало смо сачекали да се умире и за Ником живи крећу напријед, рањени натраг, а мртве на ледини решетају куршуми и гранате.

Чете се налазе пред противником и нико не мисли да крене назад, већ чека наређење за јуриш. О Животу одлучују секунди. Од сигурне смрти једино се могло сачувати јуришом и упадом у град. То су Нико и Бошко видјели и да се не би губило вријеме и људи, Нико Стругар као муња позва људе да пођу за њим и Бошком Ђуричковићем. Борци јуришају, падају, устају, кличу и опет јуришају. У јуриш, као раније што су чинили, нијесу пошли Никица Стругар, из Рваша, Мишо Ђурашковић из Оћевића, Владо Краљевић, земљорадник и скојевац из Друшића, Душан Ражњато-Еић, скојевац из Подгорице и Павле Вујачић, радник и скојевац из Црмнице. Њих су на ледини смрти зауставили усташки куршуми.

Деветнаестогодишња Црмничанка и члан Партије Даница Мијовић, весела, бистра и храбра дјевојка, мимо своје воље пристала је да буде куварица. Уочи напада на Купрес скувала је и подијелила храну, оставила кутлачу, узела пушку и пошла с друговима у напад и више се није вратила. Јелена Ивановић из Црмнице болничарка и скојевка, остала је у завјеси врелог олова. Испред рова, ограђеног бодљикавом жицом, пао је Мирко Вукмировић дјечак из Цеклина код Ријеке Црнојевића скојевац. Мирко и Јелена

ни петнаест година нијесу имали када су у рат пошли. Ђуро Радуловић, из Комана, чим је кренуо на јуриш, погинуо је.

Кроз жестоку ватру и тамну ноћ расвјетљену пламеном кућа борци су ускакали у град. Ма колико да је било страшно кроз усијано олово ускочити у град, још страшније је било остати на ледини на којој је једини заклон био кундак од пушке. Из града Нико Стругар и Бошко Ђуричковић позивају људе на јуриш, али на ливади, на којој ни травка, ни кржљави жбун нијесу остали непрестрижени, остали су непомични Дејан Спасић, скојевац и ђак подгоричке гимназије, Блажо Милановић, учитељ из Добрске Жупе, Муса Вујановић, и скојевац из Метериза, Никола Јаблан, члан Партије из Добрског Села, Бранко Поповић, кандидат Партије из Казанаца, а теже су рањени Јован Барјамовић из Црмнице, Нико Газивода и Душан Попивода из Бјелица. Пола батаљона ушло је у град, а друга половина лежала је мртва или рањена на прилазима Купресу. Иза борбене линије у овсу, иза ријетког жбуња, у јарку крај цесте, иза пластова сијена, непрестано су се гомилали рањеници. Доводиле су их или доносиле болничарке, па су се поново враћале у живи огањ по друге. Оне су на позив рањеног борца или друга до њега трчале и указивале прву помоћ, гинуле или су биле рањене поред рањеника.

Десно, поред цамије, у ватреном паклу нашао се батаљон Бошка Јанковића. Те ноћи је он, умјесто рањеног команданта батаљона Сава Дрљевића, командовао 4. батаљоном, повео га преко ледине у град. Пролетери 2. и 4. батаљона нашли су се у вароши у живом огњу који је пржио људе. Један поред другог настављамо борбу, ускачемо у ровове и куће, бацамо бомбе на челични оклоп који је кружио улицама и појачавао одбрану противника. Људи причају да је погинуо учитељ Станко Лопичић, водник из Горњег Цеклина, а рањени Крсто Попивода и Митар Куљача. Рафал митраљеа прекинуо је живот Бошка Рашовића, студента из Мораче и замјеника комесара 4. батаљона, а Војо Машковић комесар батаљона је тешко рањен. То је био велики губитак за 4. батаљон и бригаду.

Јављају да су погинули Душан и Јагош Вујовић, а рањена Ћалица Петричевић, болничарка. Мирку Бурићу, комесару чете, размрскана је лијева рука, а Василије Попивода, водник из Бјелица, погођен је у чело и груди. У паклу смрти престало је да куца срце Морачанке Јелице Машковић, примјерне другарице и борца.

Владета Селић, комесар чете, кренуо је на јуриш. Куршум га је погодио, занео се и пао. Његов млађи брат Брано,

студент и члан Партије, рањен је на Околишћу. Он је са незалијељеном раном напустио болницу и дошао у батаљон. Уочи напада молио је да га пусте да пође са батаљоном. „Не може. Куда би са незалијељеном раном” — говорили су му другови. Узалуд је Брано увјеравао старјешине да је способан за борбу. Када је видио да му ништа не помаже, његов одговор је био кратак: „Слобода је рањена, ја рањен. Данило је болестан и остаје да од нас четворице само Владета иде у напад. Не, то не могу дозволити. Идем и ја”. Пошао је и у првом јуришу погинуо.¹

Борци 4. и Крајишници нашли су се у варошици која је горјела. Запаљене куће, стогови сијена, ракете, експлозије граната и свијетлећи куршуми претворили су град у велику буктињу у којој се води борба на живот и смрт. Јуриши се ређају, освајају се бункери, утврђене зграде, али се силос, неке утврђене зграде, касарне и бетонски бункери ограђени бодљикавом жицом не могу освојити.

У смртном страху црнолегијаши су чекали да сване. Они су знали да их једино несташница муниције у нас и свитање дана могу спасти сигурног уништења. Наш напад био је снажан, непријатељ поколебан, утروшили смо све бомбе и муницију и нијесмо успјели до краја да сломимо усташку одбрану. Са истока се јављају румен зоре и ми смо се повлачили из града у који је било тако тешко ући.

Непријатељ се охрабрио и извршио противнапад. Повлачимо се и носимо рањенике. Неки рањеници се сами извлаче, а неки падају у руке непријатељу. На 20 метара непријатељ се приближио Стани Абрамовић. Чула је псовку и узвике „Стојте...” Стана сакривена ћути и чека. Била је сама. „Гдје су другови?” — питала се. „Како се десило да останем сама?” Из размишљања је са оближњег брежуљка тргоше пуцњи. Усташе се растурише. Узбуђење! „Тамо су наши” — помислила је. Усташе више није чула. Прикупила је снагу и на кољенима и лактовима кренула пут Стожера.

Ту је рањеник рањеника носио и бранио. Послије првог јуриша, Јулија Влаховић је спазила да је у стрељачком ланцу на ледини остало неколико другова. „Зашто нијесу

¹ Њихов млађи брат Данило, гимназијалац, пао је за вријеме битке на Сутјесци. Њихов отац Благота, ратник балканских и првог свјетског рата, вршећи партијски задатак пао је четницима у руке и после дугог мучења у злогласном колашинском затвору на Брезу, стријељан је испод бијелих бреза. Благодтин четврти син Војин, студент, погинуо је као организациони секретар комитета. Тако је, на позив Партије, у народноослободилачки рат пошла и прошла једна колашинска породица која је часно служила свом народу.

пошли на јуриш?" — питала се. „Можда нијесу чули команду?" У неколико скокова нашла се поред првог. У мркој ноћи препознала је Илију Вујисића, правника. Дрмнула га је и звала, али ту, на ледини, у стрељачком ланцу, Илија је заувјек престао да говори. Недалеко од њега лежао је Вуко Ковијанић, па Вук Ракочевић, Божо Дедајић, Малиша и Радојица Дамјановић. Опијала је пулс једном, па другом, трећем... Звала их је, али није добила одговора а онда јој сузе потекоше. Јулија је трчала поред стрељачког ланца мртвих, пипала пулс, звала и најзад — радост, Владета Селић је био први из стрељачког ланца мртвих који је давао знаке живота. Лежао је у локви крви, згрчен на ледини, с руком испод трбуха, као да је хтио да заустави отицање крви. Али излазна рана је крварила, снагу је изгубио и није могао ни корак назад. Требало га је што прије повући са ледине. Јулија се обазирала око себе да би нашла неки заклон, одвукла рањеника и на миру му указала прву помоћ. Али погоднијег мјеста није било. Равница и ништа више. Јулија је била борац, а не болничарка и завоја није имала, али је научила да како-тако завије рану и заустави крварење. Припремајући се да исцијепа кошуљу, није примјетила када се кроз грмљавину, иза леђа, појавила Иконија Радовић. Пружила јој је једини завој и наставила покрет. Јулија завија комесарове ране, а куршуми око њих режу оштре бразде по ледини.

„Не покушавај да ме изнесеш, немој да због мене страдаш, пребаци се до брда, спасавај се" — чула је Владетин глас пун молбе. „Узми пушку и торбу, понеси их, немој око мене да се мучиш и губиш вријеме, а ја још имам пиштољ".

„Не говори тако. Ја сам остала да те изнесем, јер знам да би и ти, и други, учинили оно што ја чиним за тебе. Комесаре, ти си ме тако васпитавао!" — одговори Јулија.

Јутро нас је затекло на ледини. Јутро росно и магловито.

„Повлачите се, брже, брже!", поручује Иконија. То је било лако рећи, али како извући рањеника — помислила је Јулија. Владета је немоћан, а она сама. Кроз маглу чује неразумљиве гласове, затим псовке, па митраљеске рафале. Није било времена за чекање ни размишљање.

„Хајдемо, Владета, покушај да устанеш. Чекања нема!"

Подигла га је, пребацила његову руку преко свог рамена и повела.

Рањеник је прикупио колико-толико снаге и кренуо ледином. Једва је корачао. Понекад, ухватио би се за стомак и тако стајао неколико тренутака, па опет кренуо. Био је то за Јулију велики терет, јер су јој преко једног рамена ви-

силе двије пушке, а на друго се навалио рањеник са руком око врата. Једном руком је држала пушке, а другом обухватила комесара испод мишице. Тако пригрљени освајали су метар по метар. Било јој је тешко, али рањеника је требало што прије отети усташким куршумима, спасти га. Магла полако нестаје, опасност расте.

И рањеници Веселин Пејовић, Косто Врбица, Илија Ђурашковић, Стево Санковић ... — сви су у смртној опасности. За рањеницима су јуриле усташе и смрт, али митраљески вод Милована Ћелебића и Душана Стугара, испод Стожера, са брежуљка који доминира, зауставио је усташе да би рањенике заштитио од смрти. На другом крају рањеник Марко Мартиновић, са групом другова, нашао се у опасности. Марко је ватром из пушкомитраљеза штитио извлачење рањеника и тек када је рањена Ћелица Петричевић, болничарка, уклонила са ледине једва покретне другове, Марко се повукао. Штитећи извлачење рањеника, он је по други пут рањен.

Душан и Милован поручују да се брже крећемо. Јулија је, да не би повредила комесарове ране, ишла полако, а за њима су на росном јутру браздали куршуми и остајао црвени траг. Рана што је задобила на Околишћу није зарасла и снага је полако издавала, али њена мисао је била: или смрт, или извући рањеника.

Купрешким пољем гамижу усташе, хоће живе рањенике, али Милован пуца и чим би усташе почеле да падају, преносио би рафал „брече“ на другу страну. Сада се непријатељ повлачи, остављајући на ледини мртве и рањене, групише се и поново напада. „Бреда“ није престајала да штити извлачење другова који су одступали пут Стожера. Она је уносила наду код рањеника и њихових пратилаца. „Бреда“ је куршумима заустављала усташе, а то је било довољно да се рањеници довуку до јаруга и увалица које су браздале Стожер. Јаруге и увалице биле су стрме, покрет отежан. Дуг и бесконачан пут јаругама водио је до митраљеског вода. Јаруге стрме, жуте, дубоке. Земљу су испрале воде, па је по дну остало камење које је отежавало покрет. Осушена уста тражила су воду, али је у овим јаругама није било. Ноге су почеле да издају. Владета је застајкивао, хватао се за грање. Када осјети да је прикупио снагу, крене даље. Колико-толико журио је јер се бринуо и о животу свог штићеника. Вукли смо један другог, придржавали се за грање, пузали или корачали напријед, а то је било важно. Неки другови су стрмином пузили четвороношке, а земља је у јаругама клизила испод њихових тијела, одроњавала се. И када

рањеник допузи до врха ривине, пружи руку да се ухвати за трану или квргаву жилу, земља се одрони и врати га на трашке тамо одакле је пошао. И тешко рањеном Гају Дрљевићу, од пузања стрминама, руке и кољена били су у ранама. Јулија и Владета су задихани, преморени и измучени стигли до неког потока. Срећом, с друге стране наиђоше Вучета и Симеун и на рукама изнесе Владету до митраљеског вода. Они су га иза положаја умотали у шаторско крило и оставили да се одмори. Повлачећи се Јулија је у јарку испод брда наишла на Миливоја Дробњака. Црвени траг се пружио низ његов врат. Снага га је издала и без туђе помоћи није могао. Ноге су му биле здраве, а врат у ранама. За превијање није било времена. Јулија и Иконија су журиле да га отму смртоносним куршумима, па да му ране превију. И отеле су га, указале му прву помоћ.

Митраљесци су гледали рањеног Владету који је лежао увијен у шаторско крило. Био је непомичан. Само лагано подизање шаторског крила откривало је живот, али без свијести. Када је дошао свијести, осјетио је хладноћу и дрхтавицу. Ни пуцава га више не узбуђује, јер су поред њега митраљесци 2. батаљона.

И Руса Јововић, референт санитета батаљона, у току читаве ноћи је извлачила рањенике. У свитање дана пошла је да извуче и задњу групу. Рањеници су видјели да се налази у неповољној ситуацији и савјетовали су Руси: „Иди, извуци се бар ти“. „Нећу вас оставити. Или ћемо се сви извући, или заједно потинути!“ И извукли су се.

Мирко Бурић је био посљедњи рањеник кога смо евакуисали из Купреса. Комад бомбе пребио му је надлактицу лијеве руке и покидао мишиће. Десном руком држао је лијеву, зубима је шкргутао, ништа није говорио. Магла се развукла и, по несрећи, тог часа непријатељ је кренуо према нама те нијесам имао времена да му превијем рану. Јединице су поодмакле, а нас двојица сами. Заправо, нијесмо били сами, јер је са нових положаја заштекотало много пушкомиљеза и зауставило наступање усташа. Страх ме хватао, не од непријатељских куршума и смрти, већ од заробљавања и мрцварвња. Умакли смо једном јаругом, боље речено, побјегли од сигурне смрти и тек тада сам му превио унакажену руку. Рана је крварила и колико год сам завоја ставио, крв је пробијала. Руку сам му подвезао изнад ране и зауставио крварење. Болница је била далеко, а Мирко толико малаксао да се једва кретао. Сан и жеђ су га мучили, глад такође. Крви је изгубио много, па му се у глави мутило. Тонуо је у некакав сан, и када му се са неког камена нога

оклизнула, болови су га отрезнили. „Пази како ме водиш" — рекао би — „Нисам ја пањ који можеш да вучеш како хоћеш". Подне је прошло. Нигдје пуцња. Наишли смо поред једне напуштене куће. Унаоколо кошнице. Једну сам отворио, извадио мед и дао Мирку да једе. Опомињао ме да мед не вадим, јер могу због тога бити кажњен. Комесар је, мислим у себи, па држи линију, а не зна да је искварио, да је до болнице далеко и да кашика-две меда могу бити спасоносне. Ту смо предахнули и кренули. Он се сада кретао уз малу помоћ, живахунуо је и није више ћутао. Причао ми је како је ко и гдје погинуо. „Ова ноћ ће ми остати незаборавна у сјећању и никада не смијемо заборавити оне дивне људе који су тамо остали" — каже Мирко.

На овом путу срели смо Веселина Маслешу. Он је познавао Мирка. Замолили смо га да нам да свог коња до болнице. Без ријечи, скочио је с коња и Мирку помогао да узјаше. Скоро читав сат је путовао с нама и придржавао рањеника, причао о купрешкој погибији, о људима који су тамо остали, поздравио се са нама и пошао пут штаба бригаде. Мирка сам предао болници, а неколико дана пре тога, испод планине Радуша, његову сестру Даницу такође сам предао болници.

Смрт је била јача од Шпира Мугоше, замјеника команданта, Секуле Поповића, комесара чете, Шпира Радуловића, замјеника комесара чете и... У купрешкој ужареној ноћи Ђуро Петровић, из Љуботиња, члан Партије и пушкомитраљезац, смртно је рањен. „Живјела народноослободилачка борба!" — то су биле посљедње ријечи познатог јунака 4. пролетерске. Задње ријечи за Партију и слободу изговорио је и помоћник-пушкомитраљесца Петар Лубарда из Љуботиња. Ђуро и Петар били су нераздвојни. Увијек су били један поред другог. Тако су и погинули.

У мркој ноћи пуној црвених трагова куршума и бомби, Даница Јовалекић добила је задатак да ухвати везу са штабом батаљона. На путу до штаба ухваћена је и стријељана. Испред купрешких ровова и бункера ограђених бодљикавом жицом, у мртвом строју пролетера остао је и Стево Лубарда. Пошао је да доведе чету на полазни положај и више се није вратио. Нико није видио гдје је престало да куца срце увијек насмијаног командира курира Стева Лубарде.

У купрешкој ужареној ноћи, јуришајући на челу свог батаљона, рањен је и командант 3. батаљона 4. пролетерске Вако Ђуровић.

Око стотину Црногораца Крајишника, Санџаклија, Херцеговаца и Србијанаца, није се више вратило у своје јединице. Рањен је 141 борац. Само из 4. пролетерске бригаде погинуло је 64 руководиоца и борца, од тога 22 члана Партије. Рањено је 52 руководиоца и борца, од тога 14 чланова Партије.

Батаљони су се повукли на полазне положаје. Командири прозивају борце, пребројавају, сузних очију рапортирају. У четним списковима погинули су заокружени, али су њихови ликови, храброст, самопријегор и пожртвовање у срцима бораца остали незаборавни. Увијек смо разговарали о њиховим ликовима. У мислима, са нама су маршовали по непроходним планинским стазама, прелазили преко мостова, ријека, потока, освајали и бранили положаје.

Видјели су сунце, слободу, људе. Видјели су све крајеве као свој и борили се за све крајеве земље као за своје — они су пали и остали бесмртни.

Радомир БУРИЋ

НА ВРАТИМА КУПРЕСА

— Бошко и Јелица —

Пред само свануће 11. августа, у наступању према Купресу, у Беговом Селу нашли су се један поред другог 1. и 4. батаљон. Њихови команданти Љубо Вучковић и Саво Дрљевић имали су кратак договор прије преласка у напад. 4. батаљон је продужио према силосу, на ивици града.

Препуцавање је почело између Бегова Села и зграде житног силоса. Претходница 1. чете, с којом се кретао командир Бошко Јанковић, нагазила је на усташе на самој ивици града. Испалјени су први метци. На питање усташа: „Ко је тамо?" Бошко Јанковић је одговорио: „Усташе из Ботуна, а ко је тамо?" Из рова је неко промуклим гласом набрајао вод и десетину. Пуцњава је зачас престала. Тако је, захваљујући снажљивости командира 1. чете, без тежих посљедица завршен овај изненадни сусрет. Погинуо је само Илија Ћировић, а рањен Нешко Дуловић.

Сувише је набрајати шта се све послјије тога збило. Сва настојања 4. батаљона да се одржи на ивици града пропала су једно за другим. Иако су се, тако рећи, хватали зубима за земљу, пролетери се на њој нијесу могли одржати.

Требало се извлачити. Али како? Чинило се да излаза нема. Двије усташке колоне заобилазиле су Бегово Село десном ивицом благе косе која га одваја од Алајбегова Оцака. Циљ и једне и друге колоне била је уска долина којом се излази на Стожер. Борба је вођена за узицу путељка.

Било је добро објутрило кад је почео пробој. Оријентир за извлачење и прикупљање била је мала сеоска воденица-поточара која се једва назирала кроз јутарњу маглу. Усташка колона, која је покушавала да пресијече пут с десне стране, избила је у црним ројевима изнад долине коју су претрчавали борци 4. батаљона. Два тешка митраљеза и десетак аутомата постављени на главици, сипали су на долину оловну кишу. Под заштитом ватре кренула је Црна легија, у правцу воденице.

Командир 1. чете Бошко Јанковић на вријеме је уочио намјеру непријатеља. Били су то часови у којима су одлу-

чивали секунди. Свако оклијевање, свака грешка, чак и најмањи пропуст, водили су у смрт. Бошко је то добро знао. У његовој глави, како је то касније често причао, зачас се родила мисао — он или батаљон. Другог излаза није било.

Бошко је и до тада у батаљону важио као први међу најхрабријима. И око његовог имена, како се то у рату често дешава, другови су, уз логорску ватру, исплели читаве легенде. Причало се да Бошка неће зрно и да га нико није видео да у борби узима заклон, иако је био висок готово два метра. И заиста, командир 1. чете, служећи увијек друговима у чети као узор, није знао за укопавање у земљу. Обично је отварао ватру стојећи. Пушку никада није, ради сигурнијег поготка, стављао на наслон. Његово гађање с руку било је чувено у читавој бригади. То нико није знао да изведе као он. У окршајима је увијек стајао у средини стрељачког строја, а у јуришу се кретао пред својим борцима. Уживао је, као дијете у игри, да се сретне са противником, да се с њим погледа очи у очи, да га збуну једним од оних само њему познатих потеза и да га изненади лукавством. Из замки које би он поставио узалуд је противник тражио излаз.

И овог јутра је био такав. Одвојио је једну десетину из чете и с њом кренуо у сусрет црнолегијашима, чије се чело већ спуштало у долину. Бошко је из трка пуцао, не узимајући заклон.

Близу Бошка прилегла је уз пушкомитраљез Јелица Машковић, најмлађи пушкомитраљезац 4. бригаде. Била је још дијете. Одрасла у породици из које су поникли познати колашински комунисти, полазило јој је за руком да у борби не застиди ни њих ни себе. Не би било праведно рећи, с обзиром на њену младост и скромност, да је намјерно тражила опасност и да је изазивала смрт. Другови који су били блиски с њом, а то је била читава чета, знали су добро да то није тако, јер нико се више није радовао животу него она. То, међутим, не значи да није увијек била спремна да храбро погледа опасности у очи. И у томе није имала премца. Бошко је то добро знао, дајући тог јутра, код толико прекаљених другова, дјевојци од шеснаест година пушкомитраљез у руке; командир је био сигуран да не гријешу.

Војници Црне легије, који су у почетку били збуњени појавом Бошка Јанковића и његове десетине, брзо су се снашли. Штићени снажном ватром из аутоматског оружја, појединци и мање групе настојали су да на сваки начин ућуткају пушкомитраљез Јелице Машковић. За то вријеме Бошко Јанковић је бранио себе и другове ручним гранатама.

Борба Бошкове десетине није дуго трајала. Пролетерима, који су се хватили Стожера, чинило се да траје читаву вјечност. Њихова срца зебла су више него икада.

Бошка Јанковића прихватили су борци из његове чете. Распоређена ивицом сасушеног корита јаруге, којом су у прољеће и јесен текле воде, чета је отворила ватру на усташе које су покушавале да одсијеку заштитницу од батаљона. 1. чета је нагнала црне униформе да још једном забоду нос у земљу. Тај тренутак, у борби толико драгоцјен, искористио је Бошко Јанковић с групом другова да се одлијепи од црно-легијаша и прикључи батаљону.

У извлачењу батаљона, у заштитници, погинуо је Јагош Влаховић, а рањени су командант батаљона Саво Дрљевић и Јасна Булатовић.

Било је то 12. августа 1942. године. Тога дана, штитећи своје другове као вучица животе својих младунаца, ушла је у историју 4. пролотерске и пошла стопама њених најбољих јунака скромна и стидљива дјевојка Јелица Машковић, из колашинског села Плане.

Љубо АНЂЕЛИЋ

ЧЕТВРТИ БАТАЉОН У ПРВОМ НАПАДУ НА КУПРЕС

Налазимо се на Великом Стожеру, изнад шумице која се повија поврх села Ботуна. Знали смо да нам предстоји напад на Купрес. Мјештани су причали да у Купресу има пуно усташа и милиције, да су добро наоружани, да су им старјешине официри који су се истакли у клању и мучењу српског живља. Све је то на нас, донекле, психички утицало. Али, ипак, ми смо рачунали да то сељаци преувеличавају.

Једанаестог августа послје подне штаб нашег 4. батаљона је позвао команде чета у штаб батаљона да би их упознао са задатком. Пошто су усташе држале сусједна села око Купреса, дато је у задатак 3. чети да очисти села Ботун и Отиновце, 2. чети село Горавце, а 1. чети Бегово Село. Штаб батаљона кретаће се за 2. четом. Чете треба да дејствују брзо. По заузимању ових села батаљон би се до 22 часа прикупио на простору испред села Ботуна и Гораваца, одакле би извршио напад на Купрес, у садејству са 1. батаљоном.

На овом састанку штаб батаљона извршио је неке измјене у командном саставу чета. На упражњено мјесто командира 3. чете одређен је Стево Драговић, дотадашњи командир вода из 1. чете, а за комесара Гајо Дрљевић до тада комесар 2. чете, док је за комесара 2. чете одређен Мирко Вешовић, до тада командир 3. чете.

У први сумрак, прва је кренула 3. чета, пошто је требало да пријеђе најдужи пут касно је стигла до села Ботуна. Водич ју је повео неким заобилазним путем. У селу смо дочекани митраљеском и пушчаном ватром. Трбало је чистити кућу по кућу. Када смо очистили село од усташа, било је већ око 22 часа. Убрзано смо наставили наступање у правцу села Отиновци. Пси лају, тако рећи, из сваке куће. Усташки митраљез је дејствовао из гробља, изнад села. Усташе и милиција су држали положаје у неким недовршеним зградама у средини села. И у овом селу смо споро напредовали. Неко је запалио једну стару колибу да би осветлио простор и видио гдје је усташки положај. У ствари, осветлио је цијело село, па је то отежало наше наступање. С 2. четом нијесмо успјели да успоставимо везу. Тек кад смо

очистили село Отиновце, сусрели смо се са Бошком Јанковићем и групом бораца. Он нам саопшти да је цио батаљон напријед и да треба да пожуримо. Наставили смо кретање. Мрак, непознат терен, оgrade, зидови, потоци — све је то утићдало да смо се врло споро кретали. Успут нам је заостало неколико бораца.

Било је негдје послије поноћи када смо се повезали са 1. и 2. четом, које су водиле борбу у село Горавцима. Све три чете су снажним налетом очистиле село. Међутим, један број усташа и купрешке милиције склонио се по кућама, и када смо излазили из села пуцали су за нама.

Већ смо код Бегова Села, које смо брзо очистили. Штаб батаљона донио је одлуку да продужи напад у правцу Купреса. Пред нама се налазио силос, у коме су се усташе утврдиле. Силос нападају дијелови свих чета. На десном крилу је штаб батаљона у стрељачком строју. Бошко Јанковић, командир 1. чете, са групом бораца и неколико руководиоца 2. и 3. чете налази се удаљен од силоса око 500 метара, на једној заливаћеној њивици. По средини ње је јарак. ЈТијево је Јагош Влаховић, водник 1. вода 2. чете, са својим водом. Борба је почела. Усташе сипају рафалима из силоса, бацају бомбе, обезбјеђују се да им пролетери не приђу; туче бацач између наших редова. Мрак се разређује, запажамо врхове Стожера, кровове кућа, пред нама се појављује силос — висока камена зграда. Већ се назире како се полако диже ријетка магла, која је карактеристична за планинске котлине. Чује се вриска усташа, осјећају дан, он је њихов савезник, радују му се.

На лијевој страни усташе туку из оближњих зграда тешким митраљезом. Јагош Влаовић са својим водом даје посљедњи отпор, тешко је рањен у стомак, извлаче га борци, превија га Дуња Даниловић. Уз Јагоша је гимназијалац Илија Ћировић, омладинац из Доње Мораче, снажан и снажљив, у борбама је наступао међу првима, а вазда је међу посљедњим одступао. Он је узвикнуо: „Рањен сам!“ До њега је његов друг и пријатељ Нешко Дуловић, придржава га, али помоћи нема — био је смртно рањен. Замало је иста судбина стигла и Нешка — рањен је у главу. Усташе врше притисак на цијелом простору, слијева и десна од нас. Рањен је и командант батаљона Саво Дрљевић. Осјећамо да смо у обручу. Једино је још отворен правац према Великом Стожеру. Морамо одступати, али се морамо пребацивати брисаним простором који усташе туку митраљеском ватром. Наређено је да група издржљивијих бораца изађе са пушкомитраљезом што прије на падине Стожера, јер се већ при-

Драго Дуровић: ПАРТИЗАН

мјећивала, с лијеве стране, колона усташа која је журила да заузме косе иза нас и да нам затвори једини правац повлачења. У групи која је прва изишла на косу налазио се, поред осталих, пушкомитраљезац Божо Даниловић и Миља Радовић — обоје издржљиви и изнад свега храбри. Убрзо се огласио Божов пушкомитраљез и натјерао усташе у бјекство. На отвореном простору, иако много боље наоружани, усташе се нијесу усуђивале да иду даље. Водник 1. вода 2. чете Јагош Влаовић, сељак из Штитарице код Мојковца, члан КПЈ, јахао је, тешко рањен, уз јаругу Великог Стожера придржаван од неколико бораца. Пролазећи поред њега, пришао сам му, погледао ме је и тихо прошапутао: „Комесаре, ја сам трећи водник 1. вода који гине чим прими дужност, немате срећу у водницима ...“ „Оздравићеш“ — храбрио сам га и продужио на Стожер. Било ми га је жао поред осталог и зато што сам га ја предложио за водника. Наравно то је и била најтежа дужност, јер је уједно морао бити и старјешина и најхрабрији борац. Јагош је ускоро подлегао ранама. Није нам било лако кад смо одређивали његовог наслједника. Нико није радо прихватао дужност водника, послије три погинула, и то у узастопним борбама, у року од мјесец дана.

Батаљон се окупио на Стожеру. Заједно са осталим рањеницима евакуисан је у бригадну болницу и командант батаљона. Њега је замјенио командир 1. чете Бошко Јанковић. Не знам колико је дуго трајао тај кратки предах под теретом сна, умора, неуспјеха и жалости за два погинула друга.

Гајо ДРЉЕВИЋ

У ЗАПАЉЕНОМ СИЈЕНУ — ДВИЈЕ ГРЕШКЕ

Полазећи у напад на Купрес наш 4. батаљон морао је успутно да растјера усташку милицију из неколико села, у подножју планине Стожер. Из села Отиноваца испалено је неколико хитаца на нас. И таман када су патроле претраживале терен и батаљон продужио покрет, разбуктала се велика ватра: лијево поред колоне, горио је велики пласт сијена. Командант батаљона, изненађен и љут, потрчао је према ватри. Пролазећи поред комесара чете Мирка Вешовића, који је стајао близу запаљеног пласта, запитао је: „Која будала запали ово сијено?" Видећи какву је грешку учинио, Мирко је без околишења одговорио: „Ја, друже команданте". Изненађен још више несмотреношћу комесара, командант му строго нареди: „Е, онда сада гаси сам и то одмах", и продужи даље. Мирко је беспомоћно оптрчао пар пута око запаљеног сијена, а затим пожурио за колоном. Сустижући команданта, рапортирао је: „Друже команданте, ватру је немогуће угасити". Било је јасно обојици да то наређење није могуће извршити и да је издато у афекту и љутњи.

Батаљон је продужио према Купресу, а командант и комесар су уз пут размишљали и о немилем дијалогу око запаљеног сијена. Иде се у бој, па ако неко од њих двојице погине, а стари су и блиски другови, биће двоструко теже оном ко преживи. Таман је свитало и према контурама силоса и џамије издата су наређења четама. Чим је то свршио, командант је потражио комесара чете Мирка Вешовића и тихо му рекао: „Па, ти си, Мирко, страшно погријешио што си запалио оно сијено, открио си батаљон а могао нам је и неко погинути". „Сасвим тачно, жао ми је што сам учинио

ту несмотреност и тебе наљутио" — одговорио је Мирко. „Е, па, знаш шта, и ја сам погријешио што сам на твоју несмотреност грубо реаговао. Значи, обојица смо направили по једну грешку, па сматрајмо да смо их овим ликвидирали" и чврсто загрли свог старог друга. Пошао је сваки на свој задатак.

Када је два сата касније командант батаљона рањен, вјероватно да ником није било теже него комесару Мирку Вешовићу. Тада ми је и испричао читав случај, улазећи у психолошка стања једног и другог. Причао је радо и касније много пута друговима о том случају и двије грешке, које као да су још више зближиле два иначе блиска друга.

Милован ДРЉЕВИЋ.

КУПРЕШКА ДРАМА

— Трагичан удес Ловћенаца и Комљана —

Први неуспјех код Купреса створио је мучно расположење. Дошло је до узајамног оптуживања. У штабу 2. пролетерске и код делегата Врховног штаба, који се налазио са овом јединицом, није било разумијевања за тешкоће у којима се нашла 4. пролетерска у ноћи између 11. и 12. августа. У 4. је то схваћено као пријекор и створено је мучно осјећање.

На Великом Стожеру и у Брдима вршене су припреме за други напад, почев од 12. августа изјутра. У штабу бригаде, штабовима батаљона и у четама врело је као у кошници. Послије састанка, у штабовима батаљона одржане су четне конференције и партијски састанци, на којима је расправљано о узроцима неуспјелог напада на Купрес. Нарочито се указивало на сувише велику опрезност коју су испољиле неке јединице на проласку кроз села испод Стожера. Та опрезност, можда и претјерана, што је такође било спорно, довела је до закашњења. На крају је извучен закључак: да је 4. пролетерска ушла у Купрес када и 2. пролетерска бригада, одбрана града била би сломљена.

Чим је био обавијештен да напад на Купрес није успио, Врхсшни штаб је наредио, дванаестог августа навече, да се поново изврши напад и да се у нападу ангажује, поред јединица које су већ учествовале и тек пристигла 1. крајишка бригада.

Какво је било мјесто 4. пролетерске црногорске у припремама за други напад на усташко упориште испод Стожера и Чрдачице?

1. батаљон је добио задатак да заједно с једном четом 5. батаљона, који је одређен у резерву, ликвидира усташка упориште на Малом Стожеру, затим да се спусти на комуникацију Бугојно — Купрес, заузме Вилине куће, које су удаљене пет стотина метара од Купреса, и са тог правца уђе У град.

2. и 4. батаљон кренуће у напад ледином између Алајбегова Оцака и Бегова Села. Њихов је задатак био да упадну

у Купрес између зграде „хрватског дома“ и житног силоса. Дуж главне улице са њене источне стране, управо тамо, гдје је требало да нападају 2. и 4. батаљон налазио се низ утврђених кућа чију су окосницу чинили Спремина кућа, Хрватски дом и зграда основне школе.

Трећем батаљону објекат напада биће ограмна зградурина од камена, која је раније служила као житни силос. У случају брзе ликвидације овог упоришта, око кога су се налазила два вијенца ровова, одбрана Купреса била би осакћена, и Црна легија, збијена на уском простору, нашла би се у том случају пред уништењем.

Тако су 13. августа приведене крају посљедње припреме за напад на Купрес. 4. црногорска се овог пута нашла у много тежем положају него раније. Људе је највише тиштила оскудица у муницији. Она је чувана као очи у глави још од прољетошњих борби у Црној Гори. На Дејчићима, Хацићима, Горњем Вакуфу, код Бугојна, на Копчићу и Купресу вођено је рачуна о сваком метку. Па, ипак, ни у таквој невољи нико се није жалио. Није се чуло ни гласа о томе да ли по други пут треба нападати Купрес. Пролетери су то остављали штабу бригаде.

Неколико часова пред полазак на Купрес, у 4. батаљону почели су се осјећати први знаци узбуђења. То је донекле било и разумљиво. При првом нападу на Купрес најтеже је прошао 4. батаљон. Он се једва извукао из чељустима двије усташке колоне код Бегова Села. Оно што су борци видјели тог јутра пред Купресом утицало је на њих, макар и подсвјесно. Јавили су се и први „болесници“ који су тражили да буду поштеђени приликом другог напада. Код неких је то створило мучно расположење. Дошло је до оштрог реаговања. Брано Селић и Илита Вујисић, студенти из Колашина, који су били у болници, тражили су да иду на Купрес. Командир чете Бошко Јанковић, који се у почетку опирао, на крају је попустио. И њега, као и друге, загријао је њихов примјер и њихова жртва. Ствар је дошла и до штаба батаљона. Такав случај „недисциплине“ није раније забиљежен. Ићи са незацијељеним ранама у борбу није дотада практиковано у пролетерским јединицама. Сва убјеђивања, па чак и наређење које је стигло из штаба батаљона, нијесу могли одвратити Илију и Брану од њихове намјере.

Пред полазак, у батаљону је искрсло још једно питање и око њега се створила велика гужва. У штабу батаљона одређен је за водника 3. вода 1. чете Вук Ракочевић, из села Штитарице, код Колашина. Први водник овога вода Страхинја Милошевић погинуо је 17. јула између Градине и Ка-

ралинке, код Бугојна. Од његове смрти до 13. августа увече вод је изгубио још два водника.

Иако војник од главе до пете, а уз то и необично храбар, Вук Ракочевић је био помало сујевјеран. Он у почетку није хтио ни да чује за то да буде водник. Изговарао се на све могуће начине.

Штаб батаљона није попуштао. Али све његове пријетње и сви аргументи нијесу могли да слома Вукову тврдоглавост. То се одуговлачило све дотле док Вук није стављен пред алтернативу да прими вод или да положи оружје — тек тада је попустио.

Ноћ је била много виднија од оне у којој је први пут нападнут Купрес. У пољу није било магле. Источна страна неба била је чиста, а на западу проведрица. Према Вуковском су се gomилали црни облаци. Далеко позади Купреса горело је Злосело. Тамо су се налазили два батаљона 10. херцеговачке. С те стране чуло се час ређе, а час јаче припуцавање. На другим секторима је било мирно.

Са батаљонима 4., који су се спуштали с Великог Стожера у Купрешко поље, налазио се Шпиро Мугоша. Пеко и Митар остали су на Стожеру. Шпиро је добио задатак да ту ноћ обједињује дејства батаљона у граду. На том путу пратило га је једанаест курира. Били су то храбри и окретни момци, изабрани између најбољих у батаљону. То је до тада био највећи број курира у нашој бригади окупљен на једном мјесту и додијељен једном човјеку. Читаву ту групу момака, сличну младим вуковима, водио је Момир Фрањић, из села Ботуна код Купреса.

Изгледа да су усташе биле унапријед обавијештене о покрету бригаде. Још ни претходнице нијесу кренуле с Великог Стожера, а почела је да дејствује усташка артиљерија из Купреса. Усташе су тукле путеве и једва видљиве стазе којима се са Стожера силази у Бегово Село и Алајбегов Оџак. Штабови батаљона су на вријеме прозрели намјеру противника. Колоне су скренуле с пута. Почео је тежи дио пута. Ишло се кроз трње, јаругама и вододеринама.

До Бегова Села и ове ноћи све је ишло глатко. На том правцу борба још није била почела. На другој страни, у Злоселу, према Османлијама и Олову, ватра није престајала.

У исто вријеме почео је напад на Мали Стожер и Купрешка врата. Напад се помицао према Чрдачици, наши су имали иницијативу. Црна легија се повлачила ка Купресу. Спољна одбрана града била је сломљена. Противник је тражио спас у бункерима и утврђеним кућама. Пролетери и Крајишници су га пратили у стопу, ратна срећа била је на

дохвату руке. Изгледало је да побједа овога пута не може измаћи. Тада се десило оно што нико није очекивао: 2. и 4. батаљон пролетерске бригаде десетковани су испред самог града — 4. на ледини испред купрешке цамије, а 2. на ивици града, недалеко од Спремине куће и зграде основне школе.

4. и 2. батаљон стигли су до првих градских кућа без сметње. Између Алајбегова Оцака, Бегова Села и Купреса још је владала гробна тишина. Пролетерима је то тешко падало. Већина је у томе видјела рђав знак. ЈБуди су предосјећали да улазе у клопку. На небо изнад купрешког осинака навукли су се облаци, није се видио ни прст пред оком. Изгледало је да стрелачки строј лебди у ваздуху изнад мртвог града. Десно је завијало псето, био је то једини знак живота.

Официри Црне легије добро су познавали војнички занат. Они су заиста припремили партизанима изненађење баш на том парчету земље. Свака стопа на ледини испред Спремине куће, купрешке цамије, Хрватског дома и жандармеријске станице била је уцртана на војничким картама. За сваки педаљ земље на том скученом простору одређен је довољан број аутоматских оруђа. Она су била распоређена тако да унакрсно туку тај простор. Највећи број пушкомитраљеза био је укопан између цамије и Спремине куће. Да би трагедија била већа цамија је била оријентир 4. а кућа богатог купрешког трговца 2. батаљону.

Тако су два батаљона 4. бригаде ушла у замку. Црна легија, ојачана са усташком милицијом из Купреса и околних села, је чекала у вјешто постављеним засједама. Њој је, поред осталог, и ноћ ишла на руку. Друго је било с партизанима. Сваки њихов покушај да наметну своју тактику био је узалудан.

4. батаљон је стигао готово до саме зграде Хрватског дома, одакле је требало да пређе не више од педесет метара па да се докопа првих градских кућа; 2. батаљон, десно од њега, нашао се у истој линији с Комљанима.

Док је 4. батаљон вршио последње престројавање за јуриш, пред очима његових бораца назирао се према замућеном небу врх купрешке цамије. Окренуте ка згради Хрватског дома, чете су се из колоне по један развијале у стрелачки строј — лицем окренуте непријатељу, који се у мраку није видио иако се осјећало његово присуство. Све је било спремно за јуриш. Умјесто тога дошло је до катастрофе и до једног од оних, у животу пролетерских јединица ријетких удеса, који ће лако не заборавља.

Тишину је нагло нарушио крупан глас човјека: „Ко је тамо?" Из стрељачког строја није се чуо одговор. Глас се поновио још два пута. Одговора није било. Пролетери су ћутали. На другој страни су заклопотала оружја. У мраку су се назирале сјенке људи у покрету.

У тим драматичним тренуцима тешко се било снаћи. Ситуација је, међутим, тражила брзо рјешење. Замјеник команданта батаљона Бошко Јанковић оштро је командовао: „Лези, и не отварај ватру!" Доносећи ову судбоносну одлуку, он је, без сумње, страховао да батаљон ватром не открије положај на коме се нашао. То је била она кобна грешка која је замало довела до потпуног уништења батаљона.

Усташе су сручиле ватру из великог броја аутоматског оружја на партизански стрељачки строј. Заклона није било ни колико на длану. Између 4. батаљона и противника лежала је њива засијана јечмом који је тек класао. Његове стабљике биле су исувише слабе да задрже млазеве огња који нијесу престајали. Умјесто да отворе ватру, пролетери су стављали кундак од пушке испред главе и чекали наређење за јуриш.

Прикован за земљу, стрељачки строј батаљона био је у самом почетку искидан на више мјеста. Између живих лежали су мртви и рањени. Преношење везе од чела до зачеља било је немогуће, мртва уста нијесу говорила. Пролетери су већином гинули без јаука. Често се није знало ко је жив а ко мртав.

Колико је трајала крвава драма 4. батаљона, прикованог на њиви испред купрешке цамије, тешко је рећи. За гледање у сат није било времена. Били су у питању минути, који су се отезали у године.

Комесар батаљона Војо Машковић смртно је рањен, а његов замјеник Бошко Рашовић погинуо. Комесари чета и њихови замјеници били су такође проријеђени. Брано Селић и Илија Вујисић, нагрђени раанама, лежали су загрљени је дан до другог. И једном и другом руке су биле изломљене. Нешто даље од њих смрт је захватила командира 3. вода 1. чете Вука Ракочевића, око кога су заувјек смирени лежали: Божо Дедејић, Вуко Ковијанић, Секуле Бакић, Симо Дујовић и Радуле Ракочевић.

Нарочито трагичан удес доживјели су браћа Дамјановић. Радојица је умирући звао Малишу да му помогне. Само тренутак касније зрно је нашло и Малишу. У строју до њега умирао је комесар 1. чете Секуле Поповић. Нешто даље митраљески рафал закачио је Владету Селића и угасио живот Јелице Машковић и Новака Губеринића.

Иста судбина задесила је: Митра Вукајловића, Божа Даниловића, Драгутина Губеринића, Новака Перовића, Момчила Милошевића, Вељка Влаховића, Илију Ракочевића, Мома Бошковића и Ивана Ћорића.

Захваљујући пожртвовању преживјелих, а у првом реду болничарки, спасени су загрљаја сигурне смрти теже и лакше рањени другови: Никола Пековић, Драго Вујсић, Павле Ојданић, Ђоко Вујсић (накнадно подлегао ранама), Лука Грујић, Томаш Зиндовић, Сава Томић, Ранко Милошевић, Манојло Јанковић, Мујо Мијатовић, Марко Ракочевић, Војо Машковић (накнадно подлегао ранама), Брано Селић (подлегао ранама истог дана), Гајо Дрљевић, Владета Селић, Миливоје Дробњак, Алекса Ракочевић, Перо Грујић (подлегао ранама истог дана), Михајло Ивезић (подлегао ранама истог дана).

Замјеник команданта батаљона Бошко Јанковић стајао је на ивици одакле је почињао стрељачки строј. Ни овог пута он се није склањао. Ракете које су парале небо бацале су свјетлост на његову високу, ничим заштићену појаву. Комесар 3. чете Гајо Дрљевић пренио је наређење да се преживјело људство припреми за јуриш. Обилазећи строј и преносећи наређење за јуриш и сам је тешко рањен.

Десно од 4. батаљона, ураган смрти захватио је и 2. батаљон. И његово људство ухваћено је у стрељачком строју. За трен ока погинула су тридесет два борца овог батаљона.

У цијелој овој погибији Ловћенаца, до тада незапамћеној у историји пролетерских јединица, најтежу судбину је доживјело шест партизанки — бораца 2. батаљона. Сасјечене рафалима из аутоматског оружја и слеђене смрћу, у грчу очекиваног јуриша, остале су непокопане на ивици цесте, испред Спремине куће: Вујовић Васе, Гардашевић Сеја, Мијовић Даница, Миковић Сенка, Марковић Вукосава, Петричевић Анђа и Поповић Даница. О њиховој погибији остао је дирљив запис једне од њихових другарица — Стане Томашевић.

Сличну судбину су доживјели још двадесетпеторица Ловћенаца. И њихов удес остаће у аналима пролетерских бригада, једна од оних епизода које ће увијек узбуђивати хроничара нашег рата. То је потресна легенда о браћи и сестрама који су гинули једно до другог, зуба стиснутих уз кундак пушке, са увјерењем да је тако морало бити.

Крвава драма 4. и 2. батаљона ближи се крају.

Небо над Купресом било је црвено од ватре. Ноћ је одмицала. На истоку је небо почело да плави. Примицала се зора.

Требало је мислити на рањенике. А њих је било много. И поред тога што су у наређењу штаба 4. бригаде јасно одређени задаци бригадног и батаљонских санитета о изношењу рањеника и њиховом прихватању, није се све одвијало онако како је замишљено. Ноћ је овдје јача него на другом мјесту, наметала своје законе. Онда су дошле друге невоље. У штабу бригаде и штабовима батаљона нико није могао помислити да бригада у једној јединој ноћи може имати сто четрнаест погинулих и рањених. Становници из околних села, који су одређени за изношење рањеника, видјели су својим очима погибију 2. и 4. батаљона на пољани испред Купреса. За њих је то било више него пораз — потпуно уништење. У таквој ситуацији они су се разбјежали — бјежали су кућама да склањају нејач и ствари у збјегове.

Тако се велики број рањеника нашао у критичном положају, изгледало је да за њих више нема спаса. Тако, међутим, нијесу мислиле другарице које су радиле у санитету по батаљонима. Њихова борба за рањенике добила је, по храбрости с којом је прихваћена и самопожртвовању с којим је вршена, у једном тренутку епске размјере. Иза ватрене линије која се као змија повлачила преко Купреса, испред силоса, Хрватског дома, Сремине куће и жандармеријске станице, вођена је борба за сваки људски живот. Болничарке 4., ако би се тако могле назвати, што би било неправедно, биле су у другом нападу на Купрес и борци и болничарке. Оне су на многим мјестима, отварајући ватру из пушака, прво долазиле до рањеника, па их тек онда износиле у правцу Великог Стожера, Брда и села Кукавице. Ноћ је овог пута скрила много јунаштва. Партизанке, које су све што им је остало од живота подређивале поносу што припадају пролетерским јединицама, о свему томе нерадо су говориле. Умјесто њих говорило је њихово дјело — више од педесет живота отето је из леденог загрљаја смрти.

Понесени самоодрицањем и јунаштвом болничарки, и рањеници су направили низ подвига. Такав случај је био са комесаром 3. чете и његовим замјеником. Гајо Дрљевић и Владета Селић били су међу најтежим рањеницима у другом нападу на Купрес. Гају је била сломљена нога, а Владети повријеђена кичма, а уз то и рањен у стомак. И један и други су изишли на врх Великог Стожера, ослањајући се час на пушку, час на рамена партизанке Јулије Влаховић и Стојке Дрекаловић. Кад им је понестало снаге и за једно и за друго, Гајо и Владета пузали су на кољенима, пролазећи тако стотине метара.

У ноћи је забиљежен још један сличан случај о коме се касније много причало. Батаљонска болничарка Ђука Татић, прије тога рањена у ногу, извукла је до зоре два рањеника испред Купреса. Сличан је примјер и Русе Радуловић из 3. и Десе Влаховић из 4. батаљона, које су се неколико пута те ноћи враћале из бригадног превијалишта у Купрес. Деса и Руса изнијеле су неколико рањеника и њихово оружје.

Преживјели борци 2. и 4. батаљона сами су дошли на једну велику иницијативу: док су у Купрес ушле мање групе бораца ових батаљона, њихова главнина се оријентисала на извлачење рањеника. Само је тако било могуће спасити животе двадесет двојице Ловћенаца и двадесеторице Комљана.

У бригадном превијалишту, у селу Кукавицама, рањеници нијесу дуго остали. Црна легија је 15. августа у зору ушла у село Ботун. Даљи боравак у Кукавицама био је немогућ. Сваки метак испален у Ботуну падао је по шиндри на кућама у којима су били размјештени рањеници. Уз највећа прегнућа болница је изјутра пребачена у шуму између села Кудиља у Доњем Вуковском и села Заноглине.

По доласку у Омар импровизиована је бригадна болница. О атмосфери која је владала 15. августа у болници смјештеној испод јела остало је потресно сјећање шефа санитета 4. пролетерске бригаде Мита Савићевића.

Тако се одвијала купрешка драма и трагичан удес Ловћенаца и Комљана.

Љубо АНЂЕЛИЋ

ЊИХ ШЕСТОРИЦА

Било их је шесторица Лубарда, браће и браће од стричева: Мило, Михајло, Божо, Стево, Петар и Љубо. Сви су били у 4. пролетерској бригади и сва су шесторица погинула. Сјећам се, веома рано су остали без очева, који су отишли у печалбу, у Америку и тамо их је земља у рудницима затрпала. Мајке су их издржавале. А слабу су земљу имали. Њивице, усјечене између стијена и то је све. Живјели су у Доњем Љуботињу (Њиве) на обали Скадарског језера. Ипак су и више школе учили. Мило и Михајло су постали учитељи, а Божо је био студент.

Дошао је рат, опаки и тешки. Издају земље су тешка срца примили. Чак су Мило и Михајло добровољно пошли да бране земљу. Све је пропало. А онда су се припремали за устанак и првих дана НОБ-а нашли су се у свом селу на челу покрета.

Плима и осјека устанка их је носила из борбе у борбу, (из гериле, на слободну територију.)

Знам сјећам се, био сам с њима у партизанима. Живјели смо у једној трошној и мемљивој колиби подаље од села. Та колиба је била без малтера и креча, хладна и мрачна. Чешће и данас одем до колибе, коју су четници још 1942. год. растурили и више је никад нико није подизао. Седнем на један храстов пањ и до миле воље се „испричам“ са мојим друговима. Сјећам се 13. априла 1942. смо нас дванаесторица напустили село, и више се никада њих шесторица, браће Лубарда нијесу вратила. Браћа Лубарда су били јако млади. Најстарији од њих Мило, имао је 22 год. А били су то поносни, пркосни и до краја одани младићи.

Били смо тужни. Тешко нам је било напустити село. Божо Лубарда пркосно рече: „Шта се ту као бабе исповиједамо. Нека запале село, саградићемо друго, нека убију, нека закољу. Остаће неко, ово је рат, револуција.“

Формирање Четврте пролетерске бригаде

Поново смо се нашли на челу колоне и ишли смо без одмора.

Избили смо кроз кањон Сутјеске и Тјентишта и размјестили се на простору Врбница-Љубиња.

Крај је прољећа. 17. јун 1942. Дан је био топао!, лијеп, прави прољећни. Извукли смо се са оних стијена и као да је у нас ушла нека нова снага. Шумовита брда, зеленило и сунце. Све то делује освјежавајуће. Данас смо и ми добили назив пролетери и формирали 4. пролетерску бригаду. Много је било драго браћи Лубарда име пролетер. Требало је на капама имати пролетерски амблем, петокраку звијезду са српом и чекићем. Везли смо срп и чекић од жутог конца.

Деветнаести је јун 1942. Од раног јутра сипи љетна, прохладна кишица. Облаци као да су помахнитали изнад наших глава. Логорујемо у селу Љубињу, којег су усташе спалиле. Стрче голи зидови, некадашњих сељачких домова. Понегдје се црне згаришта, једини преостали траг некадашње куће, или штале. У селу нема живе душе. Трава на ливадама обрасла и узалуд ће чекати ове године косце да је покосе. Сједим са Божом Лубаодом на прагу једне изгорјеле куће. Примијетисмо, изнутра, по црним зидовима, птице направиле гнијездо. Пuteви су обрасли травом. Од прије годину дана овдје не живе људи. На ливадама се не играју дјеца. Чобани се не дозивају. Село је пусто. У њему логорује гладна војска 4. пролетерске бригаде чекајући даља наређења за покрет.

Око подне облаци су постали рјеђи и попели се високо. Киша је престала. Сунце обасја врхове херцеговачко-босанских шума и раскошно расцвијетале ливаде и пашњаке. Борци се размјестили по згариштима. Све је проклијало и све се некако измијешало. Ондје гдје је некада било огњиште проклијао је јечам, раж, кукуруз. Све расте, буја, цвјета. Божо Лубарда, посматрајући напуштена згаришта. рече: „Неће то нико побрати, све ће усахнути“.

Очекивали смо долазак друга Тита. Први пут ћемо га многи од нас видјети. Од синоћ се перемо и чистимо да будемо у строју што уреднији. До јуче су нам зјапиле голе цјеванице. Јутрос је све то закрпљено. Оружја нам засвијетлише на јунском сунцу.

Друг Тито је дошао са Иваном Милутиновићем. Био је у плавој униформи, прилично је и он физички ослабио, али су му покрети оштри, брзи. . . Снебивали смо се, покуша-

Јањ — октобар 1942.

вајући да му будемо што ближи. Благо се смијао и с већином бораца се руковао.

Почео је да говори: „Наша борба биће тешка. Ми ћемо често бити без хране, често и без муниције... Још једном вас упозоравам на тешке тренутке који нас очекују, без одјела смо и без хране. Припремимо се да све јуначки издржимо. Ми смо дали много жртава, али нас непријатељ није уништио, јер се народ не може уништити. Југославија се не да побиједити. Њен херојски отпор је чини непобједивом”.

Вера и снага, која је из друга Тита зрачила, упијала се у срца 4. пролетерске и постала властита наша. Како смо се осјећали задовољни и весели са Титом. За сат два, колико је са нама био у друштву, заборавили смо на патње које смо прошли, као и оне које су пред нама. Почело је коло. Тито се ухватио у коло. Петру Лубарди стиснуо је руку. До касно у ноћ, трајало је весеље. Тито се за све интересовао. Рекао нам је да ћемо се вратити у Црну Гору и да ће ускоро постојеће патње проћи. Причао нам је о задацима Партије и о часној улози коју смо на себе примили у ослобађању земље.

Овај разговор са Титом за све нас значио је посебно надахнуће.

Ујутру сам заједно са Милом и Петром Лубардом пошао у патролу. Подалеко смо одмакли од логора. Шума. Мирише боровина. Чују се цвркути птица и вјетар који је негдје у врховима заљуљао борове.

Преко Трескавице и Игмана

У зору (24) јуна 4. пролетерска кренула је за Босанску крајину. У покрету су (четири) бригаде, Врховни штаб и друг Тито.

Дан је поново сунчан. Остављамо село и стотину недогорјелих ватри. Глад нас не напушта. Стазе којима се крећемо, стрме, уске, једва може коњ са товаром да прође. Чујемо нашег командира Васа Прљу како грди кувара. Божо Лубарда за себе рече: „Ваља признати, доста је те грдње. А себи по некад дозвољаваш оно због чега их грдиш. „Ја их само за правду грдим“.

— Тјеш се тиме — рече Мило Лубарда, — ти, ваљда овдје једини не истјерујеш правду. Има право командир, колона не смије стати, ради њихове алкавости.

— Па шта — рече Љубо Лубарда који иде нешто испред нас и слуша разговор. — И овако смо већ уморни и као да је важно што ћемо нешто раније стићи у ону шуму испред нас. Већ нам је свеједно. Исписано је, и зна нам се, шума тамо, шума овамо.

Нигдје економа да сретнемо ових дана.

— Можда је негдје у „акцији“? — каже Михајло Лубарда.

— Каква то „акција“ може бити у овој планини? — упита Петар Лубарда.

— Ти си баш убијеђен да нема нигдје близу села. Нањушио је он, ако га игдје има у овој околини, ја вас увјеравам да ће он доћи до хране.

— Ако дође до хране — Петар повиси глас — увијек ћу на партијском састанку гласати да нам он буде економ.

Таман што ми разговарамо о економу кад га угледасмо како се клати у колони.

— Видите, другови, — рече Божо Лубарда — како се човјек може преварити, није тај низашта. Да ми је само пет дана бити економ, па да видите, како бих чету нахранио.

Једу нас вашке. Има их, изгледа на свима доста. Сопале нас, па гризу ли, гризу.

Данас смо „обогатили“ наш јеловник дивљим црним луком. Рекоше нам да се то зове сријемуша и да се у овим крајевима увијек јела у гладним годинама. Било је јагме ко ће је више набрати. Свако јури да што прије до траве дође.

У ноћи 27. јуна нашли смо се на Трескавици. Добили смо задатак да обезбиједимо логор. Наишли смо на Централну болницу. Ватра се од кише није могла заложити. Испод букових стабала, у мокром лишћу, леже тешки и лакши рањеници. Киша је непрестано лила. Слабо се види и ухвати нас страх да некога не згазимо. Један рањеник на кога наиђосмо сједећи је спавао. Капа му пала на уши. Не видимо га добро. Отишли смо тихо и нечујно. У десетини су шест Лубарда и ја. Требало је ићи дубље у шуму, обезбиједити логор, куда, то ни сами нијесмо знали.

— Од нас ноћас нема користи — рече Божо Лубарда.

— Само ће можда командир и штаб батаљона бити мирнији, „обезбијеђени“ су додаје Мило Лубарда. Сели смо један поред другог. Много нам је хладно. Гладни смо.

— Шта мислите, колико се још овако може издржати — упита Петар Лубарда.

— Не знам, — одговара Мило, — али вјерујем да иза ове планине мора бити село.

— Ако не дођемо до хране за који дан, свршено је са нама, — настави Петар.

— Жртве револуције, — изусту увијек скромни и одлучни Михаило Лубарда.

— Неко и мора бити жртва, — додаде Мило Лубарда.

— Којег се ђавола вртиш, — прекори ме Стево Лубарда. Љубо Лубарда се мало поодмакао од нас и чусмо како кида ситне букове гранчице. Тај никада није мировао. На разне начине се довијао како да дође до хране.

— Шта, љутим се на вас, и онако ми од све те ваше приче не може бити боље. — У рукама држи ситне гранчице и букове пуполке. Прихватисмо се и ми посла. Неко је кидао гранчице, неко је гулио букову кору.

Ујутру, кад се разданило, видјели смо да нијесмо били далеко од главнине наше колоне.

Почесмо се пети уз Трескавицу, стопу по стопу, корак по корак. Осјетих као да ми неко одузима, ноге, руке. Један коњ се отисну. Три сата смо се пели уз планину. На врху планине, иако је лето, још се задржао снијег. Јутрошња магла и киша које су нас стално пратиле онемогућиле су нам да осматрамо околину. Спуштање низ планину било је још напорније.

Зачусмо рику говеда. Село ... Село ... Село се назире. Застали смо. Село се зове Ледићи и обавијештени смо да је у њему муслиманска милиција. Морамо га на јуриш узети, и узели смо га на препад. Ушли смо у село. Крочих на праг једне куће и видјех Љуба Лубарду како нагиње карлицу млијека. Не осјећа да оно низ њега цури. Срећом, један од другова спусти карлицу, па је ја и Михајло Лубарда зграбисмо. У кући никога више није било осим мене, Михаила Лубарде и нашег командира Васа Прље. Напољу је била слична ситуација. Увече смо имали богату вечеру. Сит, убрзо сам заспао. Пробудила ме је пјесма. Пјевала је чета. Никаквог умора као да нијесам осјећао. Браћа Лубарда била су изузетно весела.

Продужили смо покрет и стигли на Игман. Опет се слабо хранимо. Мркла ноћ. Облаци готово додирују високе јеле на Игману. Водич нас води низ неке стрме, беспутне падине Посумњах у тог водича. Ко је он? Гдје га нађосте?. Љут сам. Уморан.

— Знаш ли да смо ноћас добили задатак да порушимо дио пруге Мостар-Сарајево,— упита ме Божо Лубарда.

— Знам, и порадовао сам се акцији, али ноћас ми нећемо доћи до Хацића. У оваквој ноћи проћи оволико потока и стићи, у то не вјерујем.

Да би се по овој мрклој ноћи веза мање кидала, држимо један другог за руку, блузу или шињел. Ја се ухватих за блузу друга испред себе. Она стара, пропала од времена и поцијепана се у мојим рукама. Сруших се, и сви скупа у један поточић преко којег смо прелазили.

Дошли смо до жељезничке станице. Са мојом сам десетином, са шесторицом Лубарда. Пругу на дужини од 80 километара, између Сарајева и Мостара, руше четири бригаде.

Све станице треба спалити, усташке постаје уништити. Наш батаљон добио је задатак да поруши станицу Хациће и разори пругу на том дијелу. А наша десетина добила је задатак да на станици уништи и запали пилану. Ушли смо доста несигурно. Пилана је била мрачна. Зјапила је нека велика пространа сала. Са доста напора успјели смо да пронађемо нешто струготине и упалимо пилану. Букнуо је пламен. Видјело се као по дану. Сада већ није требало упразно нишанити. Оцртавала се жељезничка станица у којој су биле усташе. Борба се водила на живот и смрт висока, тврда кућа добро је послужила усташама за одбрану. Када смо већ били сигурни да ћемо ликвидирати станицу наишао је блиндирани воз из Мостара. За кратко нам је омео акцију.

Сада смо још јаче нападали. Ватра је почела да лиже зидове станице. Пламен је захватио један дио зграде. Ватра се преносила и на спрат гдје се усташе налазе. Дим куља испод крова. Из куће више нико не пуца.

Већ је дан. Магла помијешана са димом притисла и Једва се борци разазнају. Ноћас у мраку, једна група другова, тражећи ваљда хране, наишла је на канту масти. Један од њих који је мало прогутао, цијело јутро повраћа и превија се од болова.

На станици се нијесмо много задржавали. Било је нешто народа, а наишли смо и на довољно хране. Има већ близу два мјесеца да се нијесмо овако са народом сусрели. Мада се боје нас, ипак некако успостављамо присније односе. Труде се да нас убиједе како са усташама и Нијемцима немају никакве везе.

— Лажу, — обраћа ми се Петар Лубарда. — Сутра када дођу Нијемци поново ће им служити.

Напустили смо Хаџиће.

Смрт Божа Лубарде

После Хаџића и успјешно изведене акције ишли смо усиљеним маршем све дубље у Босну.

Чујем жубор поточића и видим колону бораца која одмиче и све више граби планином. Налазимо се на Зеџ-планини. Иде се без умора, са напором и дању и ноћу. У сваком случају је добро, што је лјето и што је топло. Поточићи теку и жуборе. Цијели дан и двије ноћи маршовали смо без престанка. Често застанем и онако уморан прислоним се уз стабло какве букве и на ногама спавам. Досад нијесам знао да се тако може спавати. Како пријатно тече планински бистри поточић. За несрећу, носим тешку цијев митраљеза која ме све више жуља.

Стаза је стрма и веома уска. Лијево и десно од стазе су букве. Помислих, како бих се сада радо наслонио и заспао поред једне. Порадовах се. И овдје има сријемуше. Спреман сам да отрчим, да је наберем, да се сит траве наједем. Док сам дошао до ње, већ су је други побрали. Видех Божу Лубарду како слатко жваће траву. Замолих га да ми мало да. Није одбио. Дао ми је траве. Спустих се до поточића да траву с водом залијем и поједем.

Одмор. Обрадовах се. Сада ћу на миру да поједем траву и сит се воде планинске напијем. Поред мене су моји другови, шесторо браће Лубарда. Не раздвајамо се. Сви они

као, ово, и ја једу траву и водом је залијевају. Љутим се на Петра Лубарду, зашто толико прича о сиру, о погачи, кад тога нема.

Поточић тече и жубори. Скинули смо с ногу поцијепане чарапе и опанке. Десетине нога се изукрштало. Зауставили смо поточић. Више не тече онако брзо. Не чујем његово жуборење. Почели смо му и правац мијењати. Ледена планинска вода умива испуцане табане, па кад се боље загледах, уплаших се од ногу својих другова. Оне црне, испуцале. Има их без прстију. Мраз их је зимус однио. Вода преко њих тече и рачва се кроз избраздане табане. Неко умива лице, а неки су већ доспјели да вашке тријебе.

Покрет. Не волимо се сада кретати. Најрадије бисмо овдје остали. Учини ми се да се још није формирала колона, кад се зачу зујање авиона. Није нам тешко било примијетити. Кроз густо буково лишће угледамо авион. Авион се спустио ниско. Изгледа као да нас тражи. У току досадашњег ратовања нијесмо се много плашили авиона и некако смо били убијеђени да нам не могу много штете нанијети. Радо смо на њих пуцали. Данас смо на њега непотребно испуцали много муниције. Имамо утисак као да наилазе у таласу за таласом. Очигледно, примијетили су нас. Одједанпут се зачу детонација. Испред мене, на неколико метара, угледах дим и прашину. Побјегах и видјех и остале другове из чете како бјеже. Куда? Ухватих заклон иза једне дебеле букве. Она, за моју срећу, шупља, па се готово читав увукох унутра. Бомбе више нијесам чуо. Истина, митраљирање није престајало. Поред моје букве падали су меци и једна нога која је била напољу налазила се у опасности. Сада ми је једина брига била како ногу да увучем. Авиони су и даље кружили и непрекидно митраљирали овај простор. Један рафал поново попрска поред букве. Видјех лијепо, како пресјече гранчице које почеше заједно са лишћем падати. Моја нога, још једампут уздрхтах. Лијепо осјетих како ми се прсти помјерише. Никога нијесам водио. Никакве гласове нијесам чуо, само зујање авиона. Наједанпут, као да све престаде. Неколико пута сам покушао да се из букве извучем и крајњим напором сам то учинио. Почели смо један другога дозивати. Редом сам звао: Петра, Љуба, Михаила, Стева, Мила... Све су се Лубарде одазивале и готово се гласно смејале овом бомбардовању.

Испред нас смо видјели изровани пут, буково лишће и доста крупне гранчице које су митраљежи сасјекли. Почели смо се постројавати Божа Лубарду нијесмо видјели. Гласно смо га дозивали. Сва су га браћа звала. Чета је

звала свог замјеника комесара, којег смо тек прије неки дан изабрали. Он се није одзивао. Лежао је поред поточића гдје смо се одмарали. Поред њега пушка. Капа некако неприродно скочила и преко ње вода мирно тече. Звали смо га. Није се одазивао. Пришли смо му. Нигдје крви. Лице му блиједо и на њему примијетисмо неки чудан, развучен грч. Опанци му се још суше поред поточића. На његовим босим ногама поново угледах испуцале табане. Из џепа су вирили крвави, црвени папири. Његова крв. Боље се његова браћа и ја загледасмо. Видјесмо велику рупу повише лијевог џепа његове блузе. Било нам је све јасно. Погодило га је парче бомбе, и по свему судећи, одмах је издахнуо, мада би се по крвавој стиснутој песници могло закључити да се и са животом борио. Сва је чета застала. Застао је батаљон. Божо Лубарда је погинуо. Мртав је лежао, поред нас. У његовим џеповима пронашли смо пет пушчаних метака. Знали смо, да их је имао десет. Пет је на авионе испуцао.

Чета, батаљон и бригада су кренули. Остао сам са његовом браћом да га укопамо.

Поточић мирно тече и сада му је једина препрека капа мртвог Божо Лубарде. Извадили смо је и онако мокру ставили му на главу. Загледах се у његове отворене, мртве очи. Ухвати ме језа. Узалуд покушавам да побјегнем од тог погледа. Придружио сам се друговима у копању гроба. Рукама смо згртали земљу. Настојали смо да му буде што „мекше и љепше“. Кад смо га положили у гроб, тражили смо глатке плочице и дуго мислили како ћемо му главу покрити и ко ће бити најсмелији да то уради. Сахранили смо друга. На букви поред поточића исписали његово име. Поточић је поново бистро текао. Ништа се није чуло. Поред поточића, у подножју Зеца-планине, остао је Божо Лубарда.

Божо Лубарда је био некомпромисан борац. Свима нама је уливао посебну снагу, морал! Био је правичан. Све што журније идем, његова слика ми је ближа. Ту је он, поред нас. Бјежим од помисли да је остао мртав поред поточића.

Иза мене иду преостале Лубарде. Чујем Петра, рођена Божова брата како плаче, нариче. Уплашисмо се. Покушавамо да га утјешимо. Нијесмо успјели.

— Другови, браћо, да се вратимо да га још једанпут мртвог видим. Учините ми радост, другови, — молио је, преклињао.

Вратили смо се поново до гроба. Поточић је жуборио. Ветар је њихао букове гране. Поред поточића црнила се хумка Божо Лубарде. Поново смо подигли плочице и видели му лице, блиједо, згрчено. На гробу смо оставили љубичице

које смо успут узбрали. Мало смо се смирили и журним корацима пошли да стигнемо чету. Чета је била тужна. У њој више нема партијског руководиоца, замјеника комесара. Данас смо другог изабрали и минутом ћутања одали почаст Божу Лубарди, бившем замјенику комесара 2. чете, 1. батаљона, 4. пролетерске бригаде.

*

Колона је даље маршовала за Босну. До Вранице пут је био поново напоран. Немамо више снаге да носимо рањенике. Идемо, посрћемо, спуштамо се до земље, а на леђима нам носила, тешка, преголема. Кад неко посрне, а то све чешће бива, рањеник се на њега сручи. Чујем шкрипу зуба и болно прекоријевање: "Знам колико сам тежак, ове несрећне кости отежу". Негдје предвече 11. јула били смо на падинама Врбнице, једне од већих планина у овоме крају. Испред нас се видјела светлост у Г. Вакуфу. Како се обрадовасмо свјетлости града, како нас вуче да дођемо, просто нас мами.

Прешле су пролетерске бригаде у офанзиву. Горњи Вакуф, Шујица, Дувно, Ливно, Бугојно, Прозор и најзад Купрес — били су попришта тих дана. Крајишке јединице ослободиле су Приједор. Обавијештени смо о херојским и славним борбама козарачких чета и батаљона.

У Босанској крајини је огромна слободна територија. Дрвар, Петровац, Кључ, Саница и подручје испод Грмеча су у нашим рукама. Босна нас је објеручке прихватила. Што смо дубље залазили у села, као да нам се народ све више радује. Понегдје су нам чак сељаци припремали и дочеке, а било је и правих весеља. На конференције долази све већи број сељака. Свуда се упоредо са масовљењем наших бригада формира и народна власт. Сељаци нас такође и хране.

Пут нас је даље водио преко Радуше, кроз попаљена села Горње и Доње Вуковско, Рилићи и Малован. Овдје су усташе, као и све тамо до Цинцар-планине, направиле праву пустош. Неколико жена и стараца што је остало у животу измиљело је иза попаљених зидина. Видимо да нам се прикрадају бојажљиво, са страхом. „Партизани“ чујемо њихове слабачке гласове. Љубе нас и причају нам о стравичним усташким злочинима.

Јуче нам курири, које смо сусрели причају да нам се из Дрвара, Петровца, Подгрмеча и Козаре спремају поклони. Ових дана и наша централна болница треба да се пребаци

на слободну територију. Томе се посебно радујемо. Рекли су нам и о борбама које воде лички партизани. Наша борба је добила широке размјере. Спремамо се за напад на Купрес. Било је то 10. августа, а 11. августа у 21 час отпочела је крвава и велика битка за Купрес.

Непосредно пред напад на Купрес, 6. августа, теже сам се разболио и морао сам се растати са друговима. Тај растанак био је тежак. Знао сам да се ускоро нећу повратити у своју чету. Можда је заувјек напуштам. Изљубио сам се са преосталом браћом Лубарда. Био сам у врућици, више у полусвијести и несвијести.

Послије тога рађале су се веома оштре борбе које је водила 4. бригада. Свака од њих узела је свој данак који није мимоишао браћу Лубарде.

На Купресу су погинули Стево и Петар. Стево, 19-годишњи курир, чијом се одважношћу одушевљавао командант батаљона, није доспио да га обавијести да је још један задатак извршио. Петар је погинуо у Купресу заједно са легендарним пушкомитраљесцем Ђуром Петровићем, као његов помоћник.

Михаило, омиљени и поуздани друг, погинуо је на Кордуну као члан политодјела 4. кордунашке бригаде.

А Мило, последњи живи од браће Лубарда, тада замјеник команданта свог 1. батаљона погинуо је у оштрим борбама на Колашину.

Браћа Лубарда били су јунаци. Много ме успомена веже за њих, а мало сам о њима писао, недорекао, обрадио. Вријеме одмиче. Тешко ми је, више се готово и ликова њихових не сјећам, а боје гласова сам потпуно заборавио. Од њихових породица мало је ко још у животу остао. Село, на обали Скадарског језера, гдје су се родили, је празно, напуштено. Све што је младо, здраво, отишло је из села у фабрике, у градове. Међутим, успомена на браћу Лубарда живи и не умире. Били су то заиста храбри, дивни, а изнад свега цијењени и поштени комунисти и борци.

Милутин ВУЈОВИЋ

У ВАТРЕНОМ КОТЛУ

— Сјећање на другу борбу на Купресу,
августа 1942. године —

Послије неуспјелог првог напада на Купрес наш батаљон се поново нашао на Великом Стожеру, на истом мјесту одакле је два дана раније кренуо у напад. Осјећали смо се и физички и психички исцрпљени због марша, ноћне борбе и доживљеног неуспјеха. Осјећали смо неодољиву потребу да предахнемо и да се мало повратимо од доживљеног шока. Због тога се мало и коментарисало оно што се у борби одиграло око Купреса. Многи нијесу имали ни снаге ни воље да преиспитују узроке и посљедице неуспјеха који смо доживјели. Обузело нас је оно стање које обавезно наступа када се пређу границе физичких и психичких моћи. У таквом расположењу изгледала је невјероватна и немогућа вијест, која је однекуд почела да кружи између бораца, да ће се Купрес поново напасти. Не, размишљао сам у себи, то није могуће. Па ми, тако рећи, још нијесмо дах повратили од борбе која се одиграла само прије два дана. Како да извршимо поновни напад када смо у првом истрошили скоро сву муницију? Иако сам тачно знао са колико метака сам се вратио из првог напада, као и то да их имам највише у батаљону, махинално пребројах поново своју резерву — избројао сам свега 18 метака. Не бих имао ни толико да у претходној борби нијесам покушао да искористим метак од италијанске „брезде“, којим се као нешто јачи заглавио у цијеви пушке, па га у току борбе више нијесам могао извадити. Ова, иначе врло непријатна околност ми је уштедјела муницију. Било је предвиђено да наш батаљон после претходне борбе, за коју се као сигурно очекивало да ће се успјешно завршити, посједне Бегово Село, недалеко од Купреса, и да се ту одмори и нахрани. Међутим, догађаји се нијесу развијали према нашим плановима, и ми се више нијесмо вратили у Бегово Село.

Вијест о поновном нападу на Купрес показује се као тачна. Преко курира штаба батаљона сазнадох да ми — команде чета — треба да се јавимо одмах штабу. Када смо се

окупили почео је кратки састанак, на коме нас је замјеник команданта Бошко Јанковић упознао са наређењем о новом нападу и задацима за сваку чету посебно. Напад ће се извршити у току ноћи са далеко већим снагама, како нам је саопштено, него претходни. Стигла нам је у помоћ и 1. крајишка бригада са добрим наоружањем. Овога пута не смије бити никаквог промашаја нити изненађења.

Моја чета добила је задатак да заузме купрешку цамију. Проблем муниције треба да ријешимо унутрашњим резервама, то јест да извршимо прерасподјелу муниције коју сваки од нас поседује, водећи рачуна о том да аутоматска оружја морају добити највећи дио. Иако није било никаквог изгледа да ћемо се на овај начин снабдијети боље муницијом, саслушали смо инструкцију без коментара. Уосталом, да је неко и поставио питање око муниције сигурно би добио одговор да у Купресу код непријатеља има довољно муниције и да је тамо треба узети.

Из штаба се разиђосмо без ријечи и кренусмо према својим четама, размишљајући како да пренесемо борцима наређење и извршимо потребне припреме за велики окршај који нас је очекивао. У оваквим ситуацијама нарочито је комесарима и замјеницима комесара било најтеже. Требало је учинити све да се подигне морал бораца за предстојећу акцију. У којој смо само два дана прије тога доживјели пораз. Но, и то се свршило по кратком поступку, као и у штабу батаљона. Послије тога чете се прикупише око једног раширеног шаторског крила, на коме се убрзо нађе сва наша муниција. Појединци су се с муком раздвајали од метака и било је покушаја да се покоји метак и сакрије. Затим је услједила поновна расподјела метака свим борцима. Осам метака који су ме запали послје ове диобе били су сва муниција с којом сам отишао на Купрес.

Већ раније је било наређено да издвојимо болесне и изнемогле и да их ослободимо од ове борбе. Међутим, догађале су се невјероватне ствари. Безмало, нико није хтио да буде те ноћи проглашен неспособним за борбу. Милоша Пајковића, замјеника комесара чете, иначе инвалида, морали смо дуго убјеђивати па му на крају и наредити да остане. Никаква убјеђивањанијесу помогла да те ноћи задрже омладинце Илију Вујисића и Брана Селића. Брано је носио руку о врату и тако дошао код мене да се пожали како га натјерују да остане. Па то је немогуће, говорио је, да од нас три брата Селића двојица буду поштеђена борбе. Најмлађи брат Данило био је тежак болесник од ишијаса и неспособан за макакву акцију. Иако сам предосјећао да послје ове борбе

нећемо више бити тројица у батаљону и интимно желио да остане, рекао сам му да је у праву што хоће да иде.

Први сумрак је већ почео да се спушта када смо колоном по један кренули преко Стожера према Купресу. Поред наше колоне убрзаним кораком промаче Шпиро Мугоша са дванаест курира и нестале у потоку којим смо се касније и ми спуштали. То је био последњи пут да смо их видјели. Никада нијесмо сазнали како су изгинули. Наређена је најстрожа тишина за вријеме покрета, па је батаљон личио на колону сјенки која се бешумно креће и полако нестаје у потоку. У пролазу наиђосмо поред нашег команданта бригаде, који је нијемо стајао и гледао нас као да је знао да многе последњи пут види.

Мрак је постајао све гушћи и све више смо се спотicali о разне препреке у вододерини којом смо се спуштали. Једино непогрешиви водич је знао све путевке и стазе којима се неопажено могло доћи до циља. На крају се наиђосмо у пољу које је мјестимично било покривено још увијек ниским житом. Свугдје око нас владала је мукла тишина, коју су повремено једва реметили шумови изазвани нашим кретањем кроз жито. Негдје у близини положаја, који је требало да заузмемо, батаљон се формира у лепезасти стрељачки строј и продужи полако да се прикрада циљу. Нервна напетост пред блиски окршај достигла је врхунац када се изненада пренесе команда да станемо. Нијесмо схватили шта значи овај застанак, који нико није очекивао, али убрзо све се разјасни. Ми смо управо већ стигли на положај и, тако рећи, заузели га без икакве борбе, иако се претпостављало да ће усташка црна легија бранити сваку стопу терена. Није било никакве сумње да се налазимо на одређеном положају, јер се минаре цамије на брежуљку одмах испред нас ипак могло јасно разазнати. Лијево од цамије назирали су се кровови купрешких кућа из којих није допирао никакав глас, ни знак живота. Владала је потпуна тишина. Све је остављало утисак као да су усташе напустиле град. Неочекивана ситуација ослободи борце и они почеше полугласно да разговарају. Одједанпут, негдје испред нас, зачу се усамљени оштар глас: „Ко је то тамо доље“? Тај глас тренутно разби све наше илузије о бјекству непријатеља, и батаљон, као по команди, леже у влажно жито. Настаде тајац и мучно очекивање, које убрзо прекиде исти глас: „Јуре, јеси ли ти чуо нешто? Ту доље има некога!“ — питао је усташки стражар свога сусједа на другом стражарском мјесту. Овај одговори да није чуо ништа, али да треба провјерити. Неколико тренутака иза овога, негдје у нашој близини, окиде пушка —

ко зна да ли наша или усташка — и овај пуцањ као да би сигнал за најстрашнију паљбу и ватромет под којим смо се икада нашли. Брзометна аутоматска ватра којој смо били изложени кључала је без прекида са свих страна. Чинило ми се, чак, и из правца одакле смо дошли. Истовремено, лијево од нас, букну огромни пламен од једне запаљене куће, који путпуно освијетли терен на коме смо се налазили. Лежали смо приковани на земљу, ошамућени изненадном ураганском ватром.

Ниско младо жито у коме смо лежали било је једини заклон и од ока и од метка. Већ први резултати усташке убитачне паљбе били су поразни. Међу првима паде, погођен метком посријед чела, замјеник комесара батаљона Бошко Рашовић, а за њим метак обори комесара батаљона Воја Машковића. У оваквом положају потребне су многе брже реакције и одлуке него што смо то учинили. Изгледало је као да су изостале наше команде које је требало да издају неко наређење. Крвава жетва ничим заштићених другова се настављала фантастичним темпом. Поред Бошка и Воја још двадесет мртвих међу којима више командира и политичких и омладинских руководиоца чета. И број рањеника већ је био велики и све више се повећавао трагичном брзином. Њихови пригушени јецаји чули су се свугдје око нас.

Још увијек сам лежао непомичан и читав на истом мјесту гдје сам се затекао, очекујући неки преокрет. У том тренутку учини ми се да неко од другова направи нервозан покрет руком у којој му је била пушка и да ме кундаком неспретно удари преко леђа, јер осјетих један безболан туп удар. Нијесам схватио да сам управо у том тренутку тешко рањен.

Цијеви усташких оруђа су и даље бљувале ватру с несмањеном жестином, када се усријед тог заглушеног клоцотања зачу продоран глас: „Јуриш, пролетери! Напријед другови!" Преостали борци са олакшањем прихватише поклич који дође у задњи час, и у скоковима полетјеше и зачас се изгубише у правцу купрешких кућа. Јелица Машковић није одмакла далеко. Усташки метак јој пресјекао пут и њено младо тијело остаде беживотно да лежи на тврдој купрешкој земљи. Не знајући да не могу, покушах да скочим заједно са осталима, али изненадан оштар бол у доњем дијелу кичме врати ме поново на земљу. Направих још два-три безуспјешна покушаја, послје чега ми проструја кроз главу сазнање да сам рањен и непокретан. Грчевито сам опињао непокретне ноге, покушавајући да на њима откријем рану. Међутим, ноге су на изглед биле читаве али с њима нијесам

могао направити ни најмањи покрет. Помисао да се можда ради о парализи доведе ме до јасног закључка да је са мном, значи, свршено. Осјећај ужаса и немоћи убрзо прође, а затим наступи равнодушност према смрти, која ме је, како закључих, чврсто загрлила. Неколико другарица се ускоро нађе поред мене, покушавајући да ме одмакну некуд даље. Сматрајући да нема никаквог смисла да се муче око мене и да себе излажу смртној опасности, молио сам их да ме оставе. Убјеђивао сам их да нијесам тешко рањен, да ћу се некако сам извући и да помогну извлачењу комесара чете Гаја Дрљевића, који је недалеко од мене пузао вукући за собом изрешетану ногу. Оставише ме за моменат и отрчаше да помогну Гају. Међутим, он их врати са захтијевом да извлаче мене. Неколико тренутака остадох сам и у том међувремену ми се учини да чујем кораке усташких чизама кроз жито испред мене. Према паљби у самом граду могло се са сигурношћу закључити да наш напад све више слаби и да је битка за нас изгубљена. Учини ми се да више нема никаквог смисла чекати, и у моменту донесох одлуку да не дозволим усташама то задовољство да ме полужива кољу. Извадих пиштољ, репетирах и подигох га према сљепоочници. У том тренутку нечија рука чврсто зграби моју, оте ми пиштољ и рече: „Јеси ли полудио? Зар си већ заборавио шта си сам говорио о самоубиству на конференцији прије неки дан"? Подигох главу и погледах. То је опет била Јулија Влаховић, која ме је љутито и пријекорно гледала. Сјетих се четне конференције и мог одговора на питање једног борца: „Може ли пролетер-комуниста извршити самоубиство у ситуацији када више нема излаза"? Одговорио сам му да самоубиство представља малодушност и капитулацију и да такве ситуације за комунисте не могу да постпе. Постиђех се пред Јулијом и обузе ме осјећање неизмјерне захвалности што се у том тренутку кризе нашла поред мене. Дадох јој чврсто обећање да то нећу урадити и замолих да ми врати пиштољ. Мислио сам: њиме треба пуцати у усташе и што боље користити оних девет метака у њему. Међутим, за то ми се не указа прилика, јер се усташе ипак још нијесу усуђивале да напусте своје бункере и ровове и пријеђу у противнапад.

Негдје пред зору обузе ме нада да ћу моћи да станем на своје ноге. Замолих Јулију Влаховић и Стојку Дрекаловић да ме прихвате испод руку и помогну да устанем и то ми, коначно, уз велики напор и болове успије. Са осјећањем победника смрти почех полако да се крећем одакле смо дошли.

Већ се било сасвим разданило када сам полако, уз помоћ другарица, одмицао преко Купрешког поља према Стожеру. Били смо изложени киши усташких метака, али, неким случајем, више ниједан није погађао. Молио сам другарице да повремено, у тренутцима јаче паљбе, полегну по земљи, док сам ја усправно, са укоченим горњим дијелом тијела и даље корачао, не водећи више никаквог рачуна о непријатељу. Мислио сам — ако погоди нека погоди у право мјесто, да то буде одједанпут и коначно.

Било је потребно преко осам часова да пређемо пут који би иначе здрав човјек прешао за један сат. Коначно смо стигли на Стожер, тамо одакле смо пошли. Смјестили су ме у колибу поред ватре, гдје убрзо утонух у дубок сан. Пробудио сам се на носилима, на путу за болницу. Тада сазнадох да је наш 4. батаљон готово сагорио у купрешком огњу. Другови ми такође рекоше да је и мој брат Брано рањен али, да ми олакшају бол, напоменуше да није тако опасно и да стално пита за мене. Међутим, нијесам га више никада видео, јер је већ био подлегао смртоносној рани коју је задобио на Купресу.

Владета СЕЛИЋ

О ПРВИМ РАДИО-ВИЈЕСТИМА

Иу борбама и на маршевима ми смо успијевали да обезбиједимо непрекидно издавање дневних вијести да би свакодневно и последњи борац на положају и рањеник на носилима били информисани о важнијим догађајима код нас и у свијету. Наравно да то није било лако под условима под којима је живјела и извршавала своје задатке наша бригада, релативно мала јединица, стално у контакту са непријатељем, увијек у покретима изван комуникација, итд.

Значај правилних и благовремених информација за бригаду био је велик, јер су их борци увијек тражили.

У вези с тим задатком требало је савладати низ тешкоћа: питање квалитетног политичког, културног и стручног кадра, питање техничких средстава и њиховог одржавања, питање преноса и благовременог достављања материјала у чете и батаљоне, болницу и на разне истакнуте положаје.

Питање квалитетног културно-политичког кадра било је добро ријешено благодарећи томе што је бригада у свом саставу имала искусне политичке раднике, књижевнике и културне и просвјетне раднике. За ову страну проблема нађено је рјешење формирањем политодјела, које је извршено — сходно одлуци ЦК КПЈ о формирању политодјела у бригадама — ускоро после формирања бригаде.

Техничка страна овога питања била је и најсложенија и најосјетљивија: требало је обезбиједити техничка средства за прикупљање (примање) вијести од разних радио-станица и телеграфских агенција. Ми смо били реални и скромни и знали смо свести своје потребе на најнеопходније, на оно што је било покретљиво и лако преносно, и од тога извући максимум користи.

Хтио бих овдје напоменути да смо примопредајну радио-станицу, која је припадала Главном штабу за Црну Гору и Боку и била намијењена за одржавање везе са Врховним штабом, због њене гломазности морали закопати код Горанског кад смо се повлачили према Босни. За набавку или из-

Борци око радио — октобар 1942.

раду друге станице није уопште било услова. Тек после ослобођења Ливна бригада је заплијенила и оспособила за рад једну станицу, коју су усташе при свом бјекству бациле у воду.

Понијели смо и један добар батеријски радио-пријемник марке „филипс“, који је за потребе Никшићког одреда био изнесен из окупираног Никшића. Са апаратом смо понијели акумулатор и комплет анодних батерија. За пуњење акумулатора имали смо специјални ручни генератор, који смо преко активиста набавили из Подгорице још 1941. године, а који је био демонтиран са неког срушеног авиона. Тај генератор предали смо Вељку Драгићевићу за радио-станицу Врховног штаба и, узгред речено, генератор је у данима маршевања по ненасељеним и безводним планинским предјелима давао живот радио-станици преко које је Централни комитет КПЈ одржавао везу са коминтерном.

Ми смо одмах морали наћи друго рјешење: скинули смо један динамо са уништеног италијанског аутомобила и оспособили га тако да се могао покретати помоћу камена на сеоским млиновима. Та наша минијатурна и веома примитивна електрична централа није нас никад изневјерила.

У Гостиљу, у Главном штабу, прије повлачења из Црне Горе, ми смо израдили сличну минијатурну централу с погоном на вјетар, постављену на врх једнога храста на цијев од старе пушке, али њу нијесмо понијели.

За пуњење акумулатора требало је често одлазити далеко од својих јединица, некад преко терена који нијесу били чврсто у нашим рукама, и то ноћу, да би се дошло до неке поточаре која би била у стању да покреће нашу „централу“.

Батерије смо тешко набављали. Биле су слабог квалитета — ратна производња, и од влаге су се воема лако квариле. Борцима је стављено у задатак да при ослобођењу појединих мјеста нарочиту пажњу посвете проналажењу батерија.

Кад смо располагали извјесном резервом у батеријама, онда смо себи допуштали, да слушамо разне емисије, предавања, коментаре, понекад и музику. Слушању вијести, кад год је то било могуће, присуствовао је читав штаб, приштапско особље и сељаци села у коме смо се налазили. Стенограф је биљежио текст извјештаја, а коментарисало се тек по завршетку вијести. У програм редовног слушања спадале су станице „Слободна Југославија“, „Москва“, доцније „Кујбишев“, „Лондон“, често и „Њујорк“. Непријатељске станице такође смо слушали, ради оријентације.

Од нашег пријемника, који је више пута био тешко оштећен, тако да смо му живот враћали тек послије многих непреспаваних ноћи, тражили смо још више. Ми смо га оспособили тако да је могао добро да ради као пријемна радио-телеграфска станица. Организовали смо примање вијести од низа важнијих страних телеграфских агенција (на француском, енглеском, руском и њемачком језику). Овај материјал су углавном проучавали другови Весо Маслеша и Јурица Рибар. Оно што је било за нас важно преводили су и уносили у наше вијести.

Дефинитивно срећен и редигован материјал куцан је преко хемијског индига, до кога смо врло тешко долазили и који се веома лако кварео од влаге. Овако добијене матрице ишле су у „штампарију“. Она се састојала од једног шапирографа, нешто папира и бочице глицерина, који је такође спадао у критични материјал. Шапирограф је био у прилично слабом стању и врло се лако кварео, нарочито кад је било хладно, због чега су нам вијести, садржајно веома до-

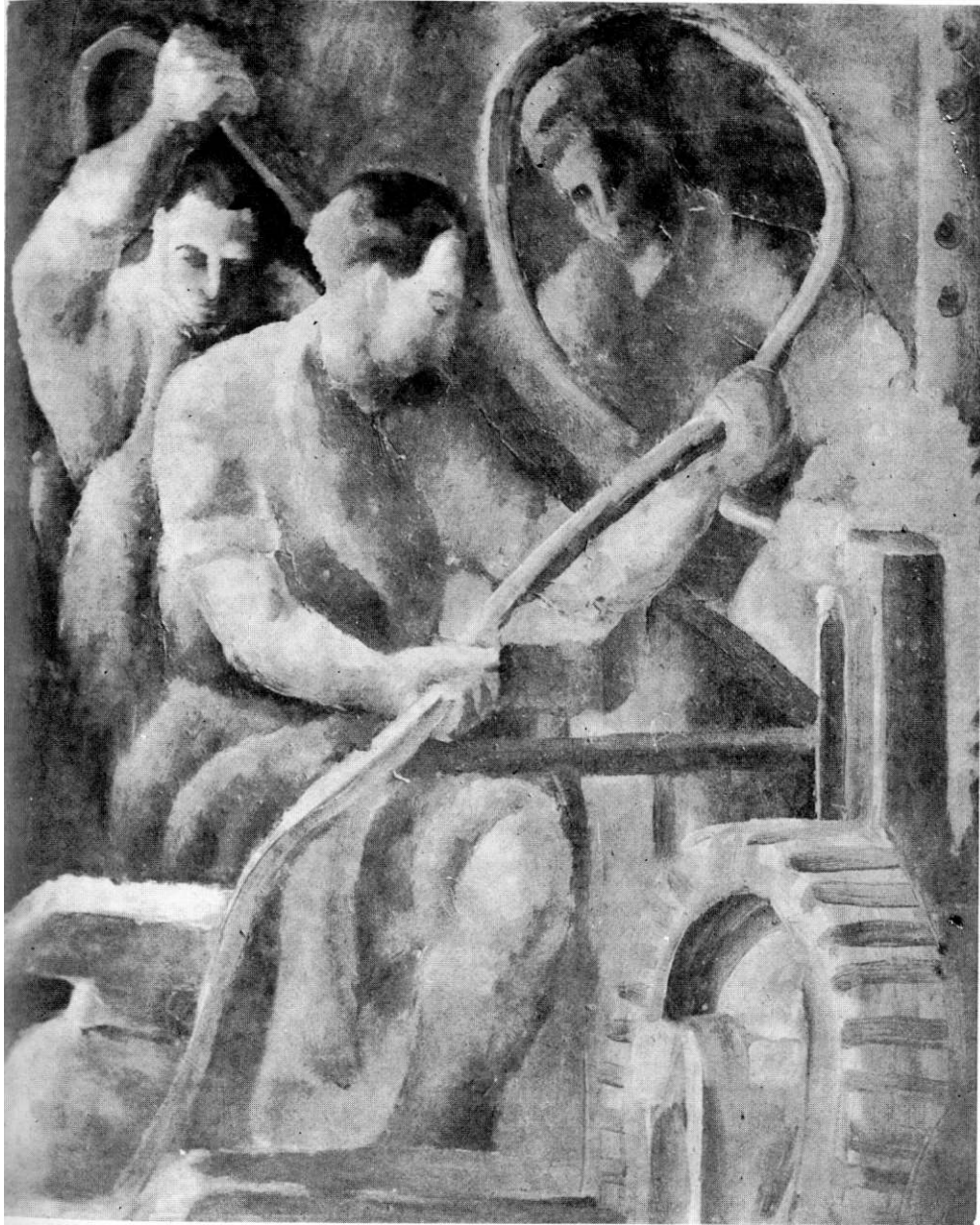
бре, у техничком погледу биле прилично слабе. Но, убрзо смо пронашли начин да их побољшамо: требало је само мало подгријати оштећено мјесто да се желатинска маса разлије.

Поред овога ми смо редовно примали радио-вјести, билтене, листове и друго од Главног штаба. За преношење готових вијести у јединице, заједно са осталом поштом штаба бригаде, редовно смо се користили давно испробаним, за наше ондашње прилике најбржим и најпоузданијим средством — неустрашивим, неуморним, увијек спремним куририма.

Они су дочекивани с радошћу у јединицама у које су упућивани, јер су сматрани вјесницима нових догађаја, нових задатака, нових побједа.

Павле **БОЈЧЕВИЋ**

Иво Новаковић: МЕТАЛЦИ

ПРВИ ЗАРОБЉЕНИ ПИЛОТИ

На Црном врху, изнад Кукавица, недалеко од Купреса налазио се 22. августа на осматрачници водник 1. чете 4. батаљона Ратко Вељовић, с помоћником пушкомитраљесца Димитријом Прелевићем. Авион који је летио са правца Купреса у правцу Вуковског, Ратко је погодио првим рафалом из пушкомитраљеза. Из његовог трупа је покуљао дим. Између кабине и крила појавила се ватра. Посрћући као пијан човјек, авион са нагло спуштао у правцу Рањавских врата. Преко Равашнице, међутим, није могао. Пилот је настојао да на десној страни избјегне шумовити Омар, а на лијевој врх Сивера. За пилота је било касно да се врати у Купрешко поље. Пао је у поље испод Вуковског — на ледини између засека Катанића и Манојловића.

Посада од четири човјека покушала је да се сакрије. Тако је почела трка за хватање људи из обореног авиона, у којој су учествовале жене, дјеца и паотизани. Народ је у рукама носио кочеве, виле и ножеве. Била је то чудно наоружана војска и пилоти би се с њом грдно провели да није било партизана.

Најрасположенији од заробљених авијатичара био је мајор Ромео Адум. Он се понашао као да је дошао међу своје. Није крио задовољство што је избјегао смрт и ничим није показивао страх. Сасвим се друкчије држао пилот-поручник Божидар Вагнер, за кога су рекли да је Нијемац. Али његову надменост није могао да прикрије страх који му је унаказио лице. За разлику од друге двојице, наредник-механичар Ченгић Фрањо је упорно тврдио да се авион срушио због саботаже која им је направљена на аеродрому Рајловац у Сарајеву, а не због поготка из партизанског пушкомитраљеза. Партизани су се смијали овој његовој причи. Оно што није било јасно домобранском нареднику, за њих није било толико ни битно.

Исте ноћи, поред ватре, батаљон је дао своју приредбу. Све живо из околних села нашло се на окупу. Народу су се нарочито допале хорске рецитације и извођење Чапекове једночинке „Мати“. Међу извођачима се налазио један број студената који су те исте пјесме рецитовали од 1934. године до окупације, на Биоградском језеру и другим излетиштима у колашинском крају. Приредба је оставила снажан утисак на народ. Било је и благосиљања, захвалности, и суза.

Веселе је трајало до дубоко у ноћ. Играла су кола и надалеко је одјекивала пјесма. Ратко је био јунак вечери. О његовом подвигу већ се пјевало у колу.

Ноћу се неколико жена из Кудиља привукло наоружано сјекирама и ножевима, да поубија заробљенике. Стражари су то примијетили и заробљеници су били спасени. Сјутрадан су авијатичари упућени у село Шеменовце, код Благаја, гдје се налазио штаб 4. пролетерске бригаде. Касније су замијењени за неке другове из усташких тамница.

Љубо АНЂЕЛИЋ

ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ЗА БУГОЈНО И КУПРЕС

Спуштамо се низ планину Враницу пут Горњег Вакуфа.

Њега треба да заузме наш батаљон. Ноћ је слабо видљива. На челу батаљона иде 3. чета, која је добила задатак да уђе у Горњи Вакуф. Испред Г. Вакуфа, на 1 километар, дочекује нас ватра непријатеља. Тамо је командант батаљона послао 2. чету, а са остале двије упутио се пут града. Већ смо на периферији града. Нигдје се ништа не чује, као да у њему нема живе душе. Први улазе бомбаши, а за њима остали. Наишло се на нешто жандара који су се одмах предали. Град је освануо у нашим рукама, први откако је формирана бригада. Ако би се овако, лако и без жртава и даље заузимали градови борба не би била тешка.

Први пут од формирања нашег батаљона, априла те године, поштено смо се нахранили. Нигдје, ни од кога, није требало тражити, ни узимати, јер чим је освануо дан и грађани дознали да су у Горњем Вакуфу партизани, донели су нам храну. И било је доста — и више него што треба.

Послије одмора од неколико дана батаљон је извршио покрет у правцу Бугојна. И њега је требало да заузмемо, како би се створила слободна територија у долини горњег тока Врбаса. Приликом напада на Бугојно 3. батаљон је, у склопу општег задатка бригаде добио задатак да напада са југозападне стране, према к. 717 и Малом Селу.

Лијево, преко Градине, нападао је 4. батаљон, а десно, преко Горице, 4. батаљон 1. пролетерске бригаде. Линија Горица — к. 717 — Градина представљала је спољњу одбрану Богојна, врло подесну за одбрану и на тим положајима су били изграђени ровови и земљани бункери посједнути од стране усташа и домобрана. Али, и поред тога, чини ми се да нијесу очекивали напад, а то се може закључити по томе, што је наш батаљон неопажено подишао рововима к. 717. За напад на к. 717 одређена је 3. чета која је увече 10. јула непримјетно подишла рововима. Приликом подилажења чули су се неки гласови испред нас у рововима, па су бом-

баши одмах бацили бомбе, затим пушкомитраљесци отворили ватру и на крају чета је извршила јуриш.

Затим је настало запомагање и дозивање рањених усташа: „Дјечки, дјечки не пуцајте!" Али брзи налет бораца 3 чете прекинуо је њихово дозивање и јаукање. По заузећу првих ровова, одмах се продужило преко к. 717, која је за кратко вријеме била заузета. Батаљон је са 1. и 2. четом продужио напад ка Бугојну, а 3. чета је остала на самој koti. Послије раздањивања наишло се на више од 10 мртвих усташких и домобранских војника.

Наступајући послје заузећа к. 717 ка Бугојну, батаљон је заузео Мало Село и упао у куће ка јужном дијелу Бугојна, гдје је наишао на врло жилав отпор непријатеља. Борба се водила за сваку кућу. Највише је наших бораца рањено из подрума. Било је случајева да наши борци кад примијете да се усташе налазе у подруму убаце међу њих бомбу у подрум, али су они успијевали да је врате међу наше борце. У оваквој једној ситуацији погинуо је и Арсеније Ђуровић, а рањен командир 2. чете Мирко Батрићевић, који је такођер бомбе убацивао међу усташе у подрумима.

Батаљон је остао у освојеним кућама — у јужном дијелу града до сванућа водећи непрекидно борбу. Како није било везе са сусједним јединицама које су нападале Бугојно, то се батаљон повукао из града носећи два рањена друга. У исто вријеме када је отпочело повлачење нашег батаљона из града, примијетили смо да се и 4. батаљон повлачи преко Градине.

Приликом повлачења из Бугојна рањенике је преузела 3. чета, а 1. и 2. чета продужиле су правцем од куда је батаљон и наступао, тј. југозападно од села Веселе, гдје је била остављена комора батаљона. Нешто раније од батаљона, код коморе је стигао наш митраљески вод који је учествовао у нападу на Бугојно.

Док су 1. и 2. чета залазиле у шуму на правцу одступања батаљона, нешто дубље чула се борба, отприлике тамо гдје је била комора батаљона.

Ово су усташе, које су дошле од Купреса као појачање гарнизону у Бугојну, наишле на нашу комору и митраљески вод и нападе их, којом приликом је погинуло неколико наших другова. Чим су чули борбу, другови из 1. и 2. чете пожурили су да што прије стигну до мјеста гдје се налази комора, јер се предосјећало да то може бити напад на комору.

Док се водила борба код наше коморе, 3. чета је носила 2 рањеника (Бранка Мартиновића и Николу Павићевића), а

лакши су рањеници пошли са својим четама. Чета је ишла шумским путем, без да је истурила икакво обезбјеђење, јер се сматрало да отуда не може бити опасности када су на том правцу пошла два батаљона.

Командир 3. чете је наредио да се одморимо са рањеницима, и тек што смо поставили рањенике и посиједали да се одморимо, изненада од правца гдје је била наша комора наишло је око 40 усташа које су одмах извршиле јуриш на нашу чету. Били смо потпуно изненађени, јер одстојање од нас до њих није било више од 30 метара када су завикали, па нијесмо успјели да у моменту усташког јуриша одговоримо ватром, већ смо заузели заклоне иза дрвећа.

Усташе нијесу искористиле у потпуности ово изненађење, које им је давало повољне услове да нам нанесу озбиљније губитке, већ су се оријентисале самим путем, употребљавајући против наших бораца, које су затекли на путу, ручне бомбе и бајонете. Чета се брзо прибрала и ступила у дејство. Контрајуришом разбили смо ову усташку групу, али су усташе ипак успјеле да у овом налету убију 4 друга. Можда бисмо претрпјели и веће губитке да су нас усташе среле у колони и онако уморне и неиспаване, под теретом рањеника и са пушкама преко леђа.

Погинули су: Радивоје Ђуровић, Бранко Мартиновић, Арсеније Ђуровић, Милоња Ковачевић, Љубица Маренић, Милић Бобичић, Никола Павићевић и Радосав Ђуровић. Рањени су Мирко Батричевић (командир 2. чете), Миладин Радовић, Душан Јововић, Марко Рачић и Душан Секулић.

Послије повлачења батаљон је у току 18. јула стигао у села Грачаницу и Горњи Оцак. У Г. Оцаку политички руководиоци батаљона одржали су збор са мјесним становништвом, на којему су објашњавали циљеве народноослободилачке борбе и задатке пролетерских бригада које су дошле у ове крајеве да се боре против непријатеља. Затим су говорили о братству и јединству међу Хрватима, Србима и Муслиманима. Послије овог збора јасно се примијетило да је становништву лакнуло, јер су они, под утиском усташке пропаганде, били заплашени од партизана. У овим селима, како смо закључили, прије нијесу ни долазили партизани. Неколико младића је тада из овога краја ступило у 4. пролетерску бригаду.

У овом селу наш батаљон је вршио припреме за други напад на Бугојно, у којем је, поред дијелова наше бригаде, требало да учествују и неки батаљони 1. и 2. пролетерске бригаде. У том нападу, који је уследио 20/21. јула и који

се такође завршио неуспјешно, наш батаљон није учествовао јер се налазио у резерви.

Послије неуспјеха у борбама за ослобођење Бугојна батаљон се пребацио у рејон Вуковског.

И Доње и Горње Вуковско, настањено српским живљем, усташе су попалиле, тако рећи, до темеља. Становништво које није успјело да се склони у оближње планине, побили су и поклали, а стоку опљачкали или запалили у стајама. Кад се има у виду да је ово сточарски крај и да је становништво тих села махом живјело од сточарства, онда се може замислити у каквој се ситуацији нашло преживјело становништво послје ове усташке похаре.

Причали су нам да су усташе читаве породице спаљивале у кућама и тако су остављали за собом стравичан призор на цијелој овој територији.

Наш се батаљон у Вуковском задржао до 28. јула, када смо се пребацили у с. Рилић, близу друма Купрес — Шујице, због продора усташа из Купреса у правцу Ливна и Дувна.

За вријеме боравка у Вуковском одржане су четне и батаљонске конференције, анализиране акције и борбе батаљона од преласка у Босну па до борбе на Бугојну и предузете мјере да се уочене слабости и грешке отклоне. Одржана је и приредба за народ из ових села, која је била масовно посјећена, а извођачи приредбе топло поздрављени. Том приликом о народноослободилачкој борби говорио је командант нашег батаљона Вако Ђуровић.

За вријеме логоровања у с. Рилићу наш батаљон је обезбјеђивао села Рилић и Заноглину од упада усташа. Западно од нас били су батаљони 3. санџачке бригаде, који су тих дана водили борбу са усташама у рејону Горњег и Доњег Малована. У исто вријеме батаљон је вршио припреме за упад у с. Брда, Кукавице и остала села јужно од Купреса у којима су се налазиле усташе, које су вршиле крваве походе у оближња српска села.

У току дана послате су патроле у правцу поменутих села, ради прикупљања података о присуству усташких снага у њима. Падом мрака батаљон је извршио покрет и у зору упао у та села, гдје је наишао на врло жилав отпор усташке милиције. Том приликом је погинуо Душан Калуђеровић из Зете.

Батаљон је у току ноћи и сљедећег дана, 2. августа, очистио сва села на ширем подручју Црног врха, из којих је све одрасло мушко становништво побјегло у Купрес. Батаљон се задржао у селима, покушавајући да преко старца и жена утиче на мушкарце који су одбјегли у Купрес, да се врате

својим кућама, те да их нико неће дирати уколико активно нијесу учествовали у паљевини српских села и убијању становништва на њиховој територији.

Послије успјешне акције у селима у рејону Црног врха, батаљон се вратио у с. Заноглину, гдје се задржао неколико дана. Ту је одржана батаљонска конференција, на којој је дат и осврт на војно-политичку ситуацију и извршена анализа напада на Брда и Кукавице.

Сви борци и руководиоци нашег батаљона трудили су се да убиједе српски живаљ да за почињене злочине није крив хрватски народ, него само отпадници који су задојени мржњом изроди и крволоци, којих има у сваком народу.

Настојали смо да их убиједимо да ће се та мржња избрисати и да се она мора заборавити, јер су Срби и Хрвати браћа. Чини ми се да смо у овоме доста имали успјеха и да је послије било другојачије гледање српског живља на хрватски живаљ на овој територији — и обратно.

Приликом припрема за напад на Купрес, наш батаљон је пребачен у Доње Вуковско. Он је имао задатак да заузме Погану главицу, доминантан положај за одбрану Купреса са јужне стране, а остале јединице да заузму Купрес.

Када је наш батаљон наступао кроз села Брда почела су горјети Злосела, јако усташко упориште западно од Купреса.

Наступајући преко Брда за Купрес наш батаљон је без борбе заузео погану главицу. То је била јако утврђена отпорна тачка, са које је видик на све стране био отворен, али се усташе нијесу усудиле да остану на њој иако је сва била начичкана рововима, већ су се повукле у град. Ми смо се чудили, с обзиром на њену важност за одбрану Купреса, зашто су је напустили.

Напад бригаде на Купрес није успио, па се извршило повлачење у полазне рејоне.

Наш батаљон се задржао у Брдима, припремајући се за поновни напад на Купрес. Непријатељ из Купреса није покушавао никакве испаде у правцу нашег батаљона, изузев што је наше положаје гађао артиљеријом, од које је погинуо Томица Драговић, радник из Даниловграда, који је био нишанција на митраљезу. Био је међу најхрабријим борцима у батаљону, и гдје је он постављен са својом „бретом“ непријатељ је тешко пролазио. Добро га се сјећам још прије рата као столарског радника, у чијој су се радионици састали комунисти и њихови симпатизери. И када је требало организовати демонстрације, он је увек био у првим редовима.

вима. Он је био члан КП, али је извршавао све задатке као и члан Партије и осјећао се комунистом.

За овај напад вршене су припреме у току дана. Одржани су партијски састанци, четне и батаљонска конференција, на којима је објашњавано од колике је војне и политичке важности да се заузме ово опасно усташко упориште. Ради јачег моралног ефекта за напад је довучгчх п крајишки топ, али нажалост није било муниције — изузет само 7 граната од којих су експлодирале само 3.

Приликом наступања ка Купресу, јединице одређене за напад кретале су се у највећој тајности, без да су палиле села, као што је то било приликом првог напада. У склопу задатка 4. бригаде наш батаљон је требало да заузме силос, најутврђенију отпорну тачку на источној ивици града. Батаљон се кретао у колони од Кукавица у правцу Купреса и кад је чело батаљона избило негдје на 150—200 метара од силоса, зачула се нека већа бука у граду, па је неко из колоне викнуо: ето тенкова. Настало је извјесно комешање, па је зачеље колоне скренуло лијево такорећи, у стрељачком строју. У исто вријеме отворена је ураганска пушчана, артиљеријска, минобацачка и митраљеска ватра из Купреса на све стране.

По тој ватри одмах са могло констатовати да се у Купресу налазе јаке усташке снаге У оваквој ситуацији батаљон је прилегао на земљу, а затим је пала команда за брзо пребацивање у правцу силоса. Батаљон се трчећи пребацивао и подишао силосу на око 100 метара. У исто вријеме усташе су запалиле неке зграде на периферији града, да би освијетлиле простор испред наших положаја.

Пошто је батаљон, тако рећи, изишао на јуришном положају, командант батаљона иако је знао да се силос може тешко заузети са наоружањем којим смо располагали, наредио је јуриш, у исто вријеме када су усташе и освијетлиле прилаз граду. Командант нашег батаљона је хтио да олакша ситуацију код сусједа тиме што би везао за наш батаљон усташке снаге у силосу, које су бочном ватром тукле остале наше батаљоне.

Чим се батаљон подигао на јуриш, рањен је командант батаљона. Онако рањен, пошто близу њега није био његов замјеник Мироје Жарић, предао је каманду Мирку Шћепановићу, камандиру 3. чете, који се налазио скоро до самог команданта, и наредио му да треба продужити јуриш. Командир Шћепановић је такођер издао команду за јуриш, али је и он тешко рањен. Још се борци нијесу ни снашли да изнесу рањеног команданта, а поред рањеног Шћепано-

вића још је рањено неколико другова, Момчило Калезић, који је касније подлегао ранама), Ново Шарановић, Станко Жарић, Владо Бајак и Радисав Ђурановић, док су замјеник командира 2. чете Шпиро Радуловић и Љубо Алигрудич погинули. У таквој ситуацији рањени командант Вако Ђуровић и замјеник комесара батаљона Владо Божовић ријешили су да командир 1. чете Бако Југовић предузме команду батаљона. За све сво вријеме ураганска ватра из Купреса није јењавала, већ је, чини ми се била све јача, и стварно је чудо да је ико жив остао на овом отвореном простору под таквом ватром. У оваквој ситуацији није се могла осјетити ватра батаљона који су нападали Купрес, па је командир Југовић у улози команданта батаљона, преко курира обавијестио команде чета да на дати знак његове пиштаљке отпочну са извлачењем чета у правцу села Кукавица, остављајући по један пушкомитраљез као обезбјеђење одступници. Затим је одредио потребан број бораца да се изнесу рањени и мртви другови.

Док су минобацачи имали успјешног ефекта, дотле дејство нашег топа, које је требало да нам дадне моралну подршку, а усташама морални удар, није могло; бити ефикасно, јер од оних 7 граната свега су 3. експлодирале, и то ван града. Како смо прве пуцње радосно слушали и звук гранате слухом пратили, тако смо били разочарани кад је она ван града експлодирала или је плъуснула неексплодирајуће негдје у граду. А како нам је тек било кад смо чули новике усташа: „Нагари Јоване, од ћорака се не гине!”

Повлачење батаљона са Купреса било је у потпуном реду. Сви рањени другови су изнесени. У исто вријеме одступали су и остали батаљони наше бригаде. Пошто сам био остављен за везу на потоку Рибњак, западно од Бегова Села, то сам имао прилике да видим и борце из других батаљона наше бригаде који су се извлачили из борбе са Купреса. На зачељу нашег батаљона ишао је замјеник комесара нашег батаљона, Владо Божовић и то на приличном одстојању сам, рамљући. Кад ме је видео рекао је: „Драгутине, гдје је батаљон и је ли Мироје Жарић тамо?” Објаснио сам му гдје се батаљон налази и да је тамо и замјеник команданта батаљона Мироје Жарић, на што је он рекао: „Добро је, ипак се најгоре избјегло”. Примјетио сам да рамље па сам га упитао: „Друже комесаре, јеси ли рањен?”

„Није важно, иако ме зрно мало окрзнуло”. Пришао сам му и видео да је озбиљно рањен, те сам га узео под руку и с њим пошао до штаба батаљона.

Чули смо вијест да постоји око 500—600 милиционера Муслимана у Купресу, који су расположени да приђу партизанима и да ће у датом моменту, када бригаде нападну поново Купрес, унутра у самом граду ударити на усташе и помоћи да се Купрес ликвидира. Да би се ово остварило, потребно је да наш батаљон у договорено време тј. 19 априла у 21 час, са Погане главице отвори рафал пушкомитраљезом, последије чега ће муслиманска милиција напасти усташе у самом граду и изаћи према нама.

Ми у ово обавјештење нисмо много вјеровали, па је наређено да са једном десетином извршимо препад са Погане главице. Ова десетина је изашла на Погану главицу, а батаљон се примакао с Брда. На поганој главици није било усташа. Отворили смо ватру из пушкомитраљеза из 2—3 рафала у правцу Купреса. Послије 5—10 минута експлодирало је неколико ручних бомби, отворена ватра из митраљеза у самом граду — а затим се све смирило. Опет смо отворили ватру из пушкомитраљеза, нешто су усташе поновиле у граду пређашњом пуцњавом и вриском. Но, то није било довољно да би се могло повјеровати у оно о чему смо обавијештени.

Купрес је најкобнији град за борце 4. пролетерске црногорске бригаде, од свих на које су нападали у току рата. На њему су пали јунаци који нијесу презали од смрти — само да изврше задатак који им је дао друг Тито и Комунистичка партија.

Драгутин С. ФИЛИПОВИЋ

КАКО СУ ЛИЈЕЧЕНИ РАЊЕНИЦИ
И БОЛЕСНИЦИ ЧЕТВРТЕ
ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ У ТОКУ
1942. ГОДИНЕ

Када је бригада формирана 17. VI 1942. године у Љубини, тада је формирана и бригадна болница. При формирању болница није имала рањеника и болесника. Тежи рањеници и болесници предати су на Тјентишту 5. црногорској бригади која је остала на том терену, а лаки рањеници ишли су са батаљонима 4. пролетерске бригаде. На дугом маршу од Љубине до Горњег Вакуфа сваки се батаљон бринуо о својим рањеницима и болесницима. За вријеме марша бригада је водила борбе са непријатељем при нападу на Хаџиће и при пробијању поред Крешева. У нападу на Хаџиће, ноћу између 3. и 4. јула, и у борбама у долини Лепенице и код Крешева, бригада је имала 14 мртвих и извјестан број рањеника.

Свој дуги марш бригада је завршила доласком у долину Врбаса и размјестила своје јединице између Горњег Вакуфа и Бугојна и отада је болница, практично, могла да ради. Послије неколико дана одмора бригада је извршила напад на Бугојно између 16. и 17. јула, а поновни напад између 20 и 21. јула. Бригада је у овим нападима имала 25 мртвих и 31 рањеног.

Хтио сам, укратко, да изнесем како су лијечени рањеници и болесници у 4. пролетерској бригади, од њеног формирања до формирања 2. пролетерске дивизије, у чији је састав бригада ушла.

Бригада је имала 4 љекара, једног медицинара и једног квалификованог болничара, док је остало особље било неквалификовано. Због тога су на брзину обучавани борци, лрвенствено другарице, како да носе и негују рањенике и болеснике и да помажу љекару при превијању — тако су стварани први болничари. Када се требало брзо спремити за покрет и све рањенике превити, приучени борци нијесу могли да превију све рањенике, па су им помагали лакши рањеници. У изванредним ситуацијама и брзим покретима болничари су сами превијали лаке рањенике, односно оне који имају „чисте ране“. Без обзира о каквом се рањенику

Група санитетских радника 4. бригаде —• јесен 1942.

радило, ако рана много гноји и заудара и ако рањеник има повишену температуру, болничар је био дужан да таквог рањеника покаже лекару који га је прегледао и превијао. Лаки рањеници много су помагали не само око превијања тешких него су их и хранили, давали им воду и друге напите, цигарете, помагали им при умивању, пресвлачењу, обувању итд. Нарочито је ова међусобна помоћ била нужна у првим мјесецима после формирања бригаде. Доцније, када смо имали више обученог санитетског особља, оно се стварало за рањенике и болеснике.

Највећа оскудица била је у завојном материјалу и медицинским инструментима. И у лековима се много оскудевало. Завојни материјал прављен је од чаршава, разних навлака, столњака, кошуља, пешкира и других тканина. Материјал је најприје пран, па, пошто се осуши, резан за газу и завоје и стављан у тепсију, шерпу или лонац и стерилисан у рерни од шпорета. Кад је газа почела да жути, односно да тамни, био је то знак да је стерилисана. Заједно са газом и завојима стерилисане су и веће платнене кесице у које је стављена газа. Кесице су још обмотаване у папир и стављене у веће кесе или торбе. Разуме се да овакав на-

чин паковања није гарантовао да ће материјал остати стерилан, јер смо га морали носити у торбама о рамену или на коњу у цаковима, или сандуцима, и тако је често био незаштићен од невремена, прашине и др. Овако смо носили завојни материјал све док нијесмо дошли до металних кутија — добоша, у којима се боље одржавала стерилност.

Од инструмената располагало се са неколико маказа, ножева (скапела), анатомских и хируршких пинцета, неколико шприцева и игала и једним комплетом клијешта за вађење зуба. Пошто је било мало инструмената, морали су се стерилисати више пута у току дана.

Тежи рањеници превијани су сваки или сваки други дан, а лакши други или трећи дан. Сваки дан превијани су они рањеници који су имали простране, загнојене и смрдљиве ране, са повишеном температуром. Свакодневно превијање тежих рањеника морало се вршити због тога што нијесмо имали средстава за борбу против инфекције, а, сем тога, ране које много гноје, цуре и прљају завоје неповољно утичу на психичко стање рањеника. Но, понекад, услед дужег и непрекидног покрета, превијање се није могло редовно обављати ни код тешких рањеника.

У покрету и при транспорту завоји се често помјерају, олабаве или сасвим склизне са рана, због чега су се код неких рањеника морале вршити поправке завоја више пута у току дана. Газа и завоји нијесу били од финог, меканог материјала, који добро прилеже на рану, већ често од грубог материјала који са ране спадне, нарочито са рана на раменима, куковима, грудном кошу и кољенима. Понекад, због оскудице завојног материјала, на рану се стављало врло мало газе кроз коју је врло брзо пробијао гној. Оваква ситуација отежавала је превијање, нарочито када се морало чекати на набавку и стерилисање материјала.

Ране су испиране раствором хипермангана, перхидрола и риванола, а када су ова средства исцрпљена ране су испиране прокуваном водом. Околина ране чишћена је тинктуром јода или ракијом, ређе алкохолом или бензином, јер се до њих ређе и тешко долазило. Понекад се за чишћење околине ране употребљавао и петролеум (гас).

У почетку није било никаквих средстава за анестезију. Када је требало извршити неку ампутацију, макар и прста на руци, било је то право мучење за рањеника. Без обзира да ли се радило о најједноставнијој и временски најкраћој ампутацији и при најјачој компресији изнад места ампутације, рањеник је трпио страшне болове. На срећу, било

је врло мало случајева за ампутацију. И гасне гангрене биле су ријетке. До анестетика се долазило, углавном, освајањем већих мјеста. Најчешћи анестетици су били хлоретин и новокаин. У борби противу инфекције рана употребљавани су препарати сулфаниламида из личне залихе љекара и нешто ових препарата добијено је после заузимања Фоче 1942. године. Међутим ове залихе су врло брзо утрошене.

Нијесмо имали антитетанусног серума. На срећу, обољења од тетануса није било и поред тога што су рањеници често смјештани и ноћивали по шупама и лежали на слами. После борбе за Бугојно превијено је око 15 рањеника у једној штали у којој су била смјештена говеда. Превијање се вршило у потпуном мраку, ноћу, јер није било никаквог осветљења нити цепене лампе. Пипањем прстима око ране утврђивало се да ли она крвари. Ни један од ових рањеника није добио тетанус. Сличан случај је био и са рањеницима са Купреса, када смо имали 57 рањеника. Рањеници су били смјештени у селу Заноглина, по кућама, шупама, шталама и ни један од њих није добио тетанус, што се објашњава тереном који није био загађен тетанусом.

Болница није располагала ни једним апаратом за трансфузију крви, нити је била у могућности да одређује крвне групе, па су рањеници који су изгубили доста крви добијали физиолошки раствор или гликозу, а у овим се лијековима врло често оскудијевало. Да би се надокнадила изгубљена течност, рањеници су морали узимати веће количине на уста, уколико није било сметњи изазваних природом ране.

Излечење и враћање рањеника у борбу зависило је, разумије се, од много фактора, не само од начина обраде, превијања и чувања од поновне инфекције већ, на првом мјесту, од мировања повређеног дела тијела. Покрети, стални у партизанском начину ратовања, излажу ране скоро непрекидном митраљирању, услед чега се поново загађују и споро зарашћују.

Рањеници су често били излагани хладноћи за вријеме покрета, а ране споро зарашћују на хладноћи. Ако се космати дијелови око ране не обрију, долази до поновне инфекције и споријег зарашћивања. У почетку нијесмо имали ни прибор за бријање.

Разумије се да је и исхрана један од фактора за брже излечење. Нарочито су често покрети продужавали лијечење прелома костију. У рату су главни проблем за санитарску службу — рањеници. Болесници постају тежак проблем у случају епидемија, тровања или смрзавања. У времену о

коме говоримо нијесмо имали епидемија, сем појединих случајева трбушног тифуса и тровања једне чете са уљем за подмазивање, али без посљедица.

Многи су се болесници од акутних обољења дисајних путева лаким пријевних поремећаја брзо опорављали после одмора, топлих напитака, одговарајуће исхране и без примјене лијекова.

Запаљење плућа и плућне марамице лијечени су сулфаниламидима (плуразол, стрептазол, албуцид), затим венгузама, премазивањем болесне стране тинктуром јода, давањем доста топлих течности, а у случају попуштања срца примјеном кардиотоника. Треба напоменути да су запаљења плућа, с обзиром на ратне услове и често неповољан смјештај, нарочито у хладне дане, била релативно ретка. Запаљење плућа више се јављало као компликација после рањавања у грудни кош или код тежих непокретних рањеника који леже и чија се плућа слабо проветравају. Чист ваздух, одлична вентилација плућа у скоро свакодневним покретима, имали су важну улогу, због чега је и било мање акутних обољења плућа. И реактивација туберкулозног процеса била релативно ријетка, ако се узму сви услови и напори у рату.

За лијечење неких кожных инфекција, као: гнојница, чирева, упале лимфних судова и лимфних жлезда, у недостатку сулфаниламида, употребљавана је тинктура јода, премазивањем обољелог мјеста.

Оједи, који су чести код бораца, посипани су, после прања, мјешавином талка и цинковог оксидата. Борци су често прали ноге и обућу. Они су сами знали од колике је важности, у сталним покретима и честим борбама, да ноге буду здраве. Носили су, већином, опанке од нештављене коже и вунене чарапе.

Шуга (свраб-чеша) била је у почетку врло честа у бораца и за њено лијечење нијесмо у почетку имали никаквих средстава, али се до сумпора, који се употребљавао за лијечење шуге, могло доћи, пошто се он употребљавао и у друге, а не само у медицинске сврхе. Сумпорни прах је мијешан са свињском машћу и том мјешавином је шуга лијечена. За лијечење шуге употребљавана је и сумпорна течност (раствор Флемингс-а), која је врло ефикасна, мада је код неког са осјетљивијом кожом, изазивала јак надражај. Незгода је била у томе што се ова течност морала носити у стакленим флашама које су се при честом транспорту ломиле, али смо доцније употребљавали војничке чутурице и мање петролејске кантице за ношење ове течности.

Сузбијање заразних болести био је један од најважнијих и првих задатака санитета у рату. Највећу опасност представљао је пјегави тифус (пјегавац), затим цријевна обољења — трбушни тифус и дизентерија (срдобоља).

Уништавати ваши, за сузбијање пјегаваца, био је сталан и врло успјешан задатак. Борци су знали да гдје нема ваши нема ни пјегавог тифуса, па су и сами много доприносили сузбијању ове тешке болести. Уништавање вашију у бурету, кување одјеће, веша, постељине и друге опреме, биле су мјере које су се стално спроводиле, сем за вријеме борбених дејстава и маршева. Ближи контакт, често збијен смјештај бораца, нарочито у зимском периоду, условљавали су ширење вашију и пјегаваца. Први случајеви пјегаваца појавили су се у новембру и децембру 1942. године на простору Гламоч-Босанско Грахово-Дрвар.

Теже је било спроводити мјере у борби против цријевних заразних болести — трбушног тифуса и дезинтерије, јер успјех предузетих мјера против ових болести највише зависи од знања, свијести и личне хигијене појединаца, тј. од тога колико је појединац упознат како се ове болести добијају. Ако се болестан човјек од трбушног тифуса и дезинтерије искључи као јасан извор инфекције, путеви инфекције су скривени, невидљиви. Прање руку прије јела једна је од основних мјера против цријевних зараза, уз употребу, разумије се, незагађене хране и воде. Уморан, исцрпљен, неиспаван борац често заборави и на најелементарније хигијенске мјере и није чудо што се у тешким условима рата мора изложити инфекцији ових болести. Епидемија ових обољења често изненади и у мирно вријеме и поставља се питање гдје је извор инфекције: болестан човјек, вода, животне намирнице или нешто друго.

Против високе температуре тифусних болесника употребљавани су антипирин, аспирин, кинин, хладне облоге, а код слабљења срца најчешће камфор, кофеин, корамин и адреналин. Чести покрети отежавали су и продужавали лијечење и оздрављење болесника. И поред епидемија и тешких услова у рату, смртност од пјегаваца и трбушног тифуса није била велика. Млади организми, уз његу и лијечење, савлађивали су болест и сопственом отпорношћу. Тежи ток ових обољења био је са компликацијама на плућима и цријевима и слабљење срчаног мишића. Код пјегаваца врло тешка компликација била је гангрена и то најчешће на прстима стопала. На срећу, она је била ријетка.

Познато је да болесник који је прележао тифусно обољење треба да добије добру исхрану, јер се код овог обоље-

ња брзо и врло много организам исцрпе, али се разноврсном и количински довољном храном брзо опорави. Међутим, у току већих ратних операција и сталних покрета није се могла увијек обезбиједити одговарајућа исхрана, због чега је и период опоравка много дуже трајао. Њега рањеника и болесника саставни је дио лијечења. Хигијенска ситуација зависила је од борбене ситуације, учесталости и трајања покрета. Прање веша није било лако, јер знатан дио бораца није имао преобуке, оскудијевало се у сапуну и веш се најчешће прао у цеђу. Веш се прао и сушио у мјесту гдје су се рањеници и болесници задржавали више од два дана. Док се веш прао и сушио, рањеници и болесници лежали су покривени ћебадима, шаторима и другим покривачима, или су били у одијелима. Када је веш био сув, облачили су га рањеници и болесници, а затим се одјећа и постељина прокувавала или се вршила депедикулација (уништавање ваши) у „партизанском“ бурету.

Лакши рањеници и болесници сами су се умивали и прали, а теже су умивали и прали болничари, при чему су им помагали лакши рањеници. О купању није могло бити ни говора.

За бријање и шишање у почетку је било тешко, а доцније је болница била снабђевена бријачима, маказама те се шишање и бријање редовније обављало.

Транспорт рањеника био је један од најтежих задатака санитетске службе. Покрети су, тако рећи, били стални, јер је то захтијевао начин партизанског ратовања, па су рањеници и болесници морали много више да пате него ма у каквом другом начину ратовања и вођењу операција. Санитет и органи за снабдијевање морали су увијек бити спремни за покрет, без обзира да ли је било довољно људства, коња и носила.

За пренос рањеника на дуге релације неопходно је било, прије покрета, имобилизовати повријеђене дијелове тијела, нарочито преломе костију. За имобилизацију употребљаване су удлаге од разног материјала: дрвета, плеха, жице. У току и при извлачењу из борбе употребљаван је приручни материјал: грање, штапови, мотке, пушке и слично. Ове привремене удлаге замјењиване су у болници сталним и угоднијим удлагама.

Као са удлагама, слично је било и са носилима. И она су морала бити импровизирана, најчешће од двије мотке на које су стављана, преко конопца, ћебе, шињел, шатор, лишће, грање, слама. Носила на брзину склепана била су без ногара и пречки и врло неподесна како за рањенике и боле-

снике, тако и за носиоце. Оваква носила, на брзину импровизована, употребљавана су при изношењу из борбе, за ношење на краће релације, при брзим покретима и премјештањима. Чим је оперативна ситуација дозвољавала оваква носила су замјењивана солидним носилима која су имала пречке и ногаре.

Најтежи рањеници и болесници преношени су носилима, један дио коњима, а најлакши су ишли пјешке. До носилаца рањеника, коња и коњске опреме тешко се долазило, нарочито у ненасељеним мјестима и на просторима на којима се водила борба. Носиоци рањеника и коњи скупљани су преко одборника, већином сеоских. У недостатку носилаца-мјештана, сами борци носили су рањенике и болесне.

Транспорт рањеника и болесника често је вршен у етапама, тј. једна група рањеника и болесника преношена је до одређеног мјеста, обично на растојању од 5 до 10 км и смјештана по кућама или поред пута, па су се носиоци и коњи поново враћали за другу групу. Овакав начин преношења примјењиван је када није било довољно носилаца и коња. Носиоци су тада обично били санитетско и интендантско особље бригадне болнице.

Из овог кратког написа може се видјети са каквим се тешкоћама санитетска служба бригаде борила, како се сналазила, шта је све предузимала у лијечењу рањеника и болесника у бригади у току 1942. године. То је период када се много оскудијевало у материјалу, период сваковрсних импровизација и сналажења за лијечење и оспособљавање бораца и чување њиховог здравља.

Доцније освајањем већих мјеста и ослобађањем већих територија, долазило се до веће количине санитетског материјала, до већег броја љекара и помоћног санитетског особља, те се лијечење рањеника и болесника успјешније спроводило. Ефекат лијечења био је бржи и бољи, рањеници и болесници су брже враћани у борбу. Разумије се да су веће офанзиве и дужи покрети били увијек на штету бржег лијечења рањеника и болесника.

Др Жорко **МИКИЋ**

ПОНОВО МЕЋУ ЖИВИМА

Сјећам се простране ливаде и велике шуме гдје је логоровао наш 2. батаљон и једног казана (котла) у који сам гледала гладним очима и прижељкивала да што прије економ подијели ручак. Убрзо затим чујем команду: „Батаљон у строј!" Нико Мартиновић викну: „Прва чета у строј!" Построји се батаљон и наша чета. Прегледа нас Нико и рече: „Даница Мијовић, изађи из строја". „Зашто, друже командире?", упита Даница. „Ти ћеш остати у кујни, требаћеш да куваш", одговори командир. Даница на то рече да из строја неће изаћи жива. И додаде: „Ја кад сам на логору — кувам, а у акцију хоћу да идем, то ми не може нико забранити".

Сјећам се непрекидне колоне. Пјешачење је било прилично дуго, чини ми се цијело поподне до ноћи. У колони се прича, окрећу се поједини другови, добацујући понеку шалу и тако као обичну појаву рече један Мартиновић смијући се: „Сада смо заједно, а сјутра ко зна колико ће нас бити". Ја осјећам да идемо у напад. Паде мрак и пренесе се тихо преко везе: „Одмор".

Чим се спустих на земљу, пожељех да нас пусте да заспимо, али одмах чух тихо: „Покрет".

Правим се да не чујем и да спавам, како бих бар неки секунд искористила за одмор, али одмах затим поновише, али строже: „Покрет, покрет!" и примијетих да устају сви око мене. Кренусмо даље. Приближисмо се неким кућама у ливади. Мрак. Киша роси. Рече ми командир: „Ти ћеш бити курир од штаба батаљона до чете".

Преносила сам наређење за чету од штаба батаљона. Трчала сам лијево, десно по ливадама и пшеници. Одједном, када сам нешто чети пренијела не сјећам се шта, командир нареди: „Чета збор!. Крсто, изабери бомбаше. Ти ћеш бити вођа". Крсто Попивода позва десетак другова, подијели им бомбе и рече: „Бомбаши напријед!". У међувремену, чујем командира: „Чета у стрелце! За бомбашима!". Кратко смо ишли посавијени, кад чујем Крста: „Пренесите: лези пузи

напријед". Тако пузећи пренијели смо бомбашима да Даница Мијовић остане за везу, а пар корака затим наређено је и мени да останем ту за везу од бомбаша до чете.

Отвори се јака ватра. Одједанпут се чује од бомбаша: „Рањен Крсто". Чим сам пренијела то Даници, рањена сам и ја у главу. Даница пренесе команду од командира да се повлаче рањеници а одмах затим чух да погибе један Попивода. Преносим Даници тихо: „Ало, Даница, ало Даница". Нико се не јавља. Погибе и Даница. Осјећам да је по јављању рањених цијела чета у близини. Већ су другови гласно давали знаке ко је рањен, а ко погинуо. Нијесам више могла разазнати гласове. Неко јекну: „Однесе ми ногу!", други: „Испаде ми стомак!". И тако у једној општој буци борбе и јаука рањених мене удари парче гранате у крста а затим и у ногу.

Почех да се повлачим и пожељех да изнесем пушку. Пребацих је преко леђа и покушах да се на кољенима и рукама крећем. Али пушка ми је вријеђала рану на леђима те покушах да је вучем но пошто ми је запињала за траву и шибље нисам била у стању да се крећем. Помислих: како је недостојно оставити оружје. Међутим, нијесам могла с пушком да наставим даље, па се с њом ту и раставих. Желим да извучем торбицу. Сјетих се да у њој имам порцију и кашику са урезаним монограмом мога брата са којим сам се последњи пут видјела у Бањанима, маја 1942. У торбици сам имала неке брошуре које сам чувала. Нијесам могла изнијети ни торбицу. Пузим по мраку без торбице и пушке. Осјећам да су поред мене мртви другови. Пузим даље. Чујем последње трзаје и јауке другова и другарица. Туку минобацачи. Рафали осветљавају поље и околину. Искористих своју војничку „стручност" и решим да пузим по рупама гдје је бацач већ ударио, рачунајући да ту опет неће пасти мина. Отпузим једно 200 метара кад чујем глас: „Метло". Одговарам: „Шолаја". (То су били наши знаци распознавања за напад на Купрес.) Увјерих се да око мене има живих. Пласт сијена, а при пласту сједи Милета Ђукић, командант нашег батаљона, а поред њега је тежак рањеник. Упитах га: „Друже команданте, јеси ли рањен?" Он одговори: „Јесам, а ти, јеси ли тешко рањена?" Замолих га да ми да марамицу, ако има, да вежем ногу и зауставим крвављење. Питам га ко је друг крај њега и је ли тешко рањен? Одговори: „То је један друг из 4. батаљона". Уто се рањеник спусти низ пласт и паде мртав.

Чујем борбу у Купресу. Много гласова: „Напријед, пролетери!". Била сам сигурна и срећна што ће наши ослобо-

дити Купрес. Милета устаде и рече да ће ми послати коња из пратећег вода и показа ми руком правац одступања. Кад прође око сат времена, процијених да по мене неће нико доћи из пратећег вода и, осјећајући се непријатно, поред мртвог друга, ријеших да се повучем мало даље. Наиђох на други пласт сијена. Утврдох да ми је ту удобно сачекати до јутра. Прислоних се уз пласт, поцијепав сукњу, завих ногу, па сијена набаких поврх и стрпљиво чекам да сване и наиђе неко од другова из било које јединице да му се јавим. Када свану зора, усташе се развише по пољу у стрелце, црни као чавке. Примјећујем им усташки знак на челу. У том моменту највише сам пожељела своју пушку.

Вриште, урличу помамно и дивљачки вичу: „У-ју-ју-ју Милане, прихвати Јоване, кољи госпођицу партизанку! Ево још једне, мајку јој њену". Иживљавајући се и говорећи којешта, продужише напријед, заустављајући се на пропланку изнад једне воденице. Како се већ сасвим разданило, наши су их примијетили са Стожера и отворили ватру из митраљеза. Усташе су без задржавања бјежале натраг и тако ме мимоишле.

Увидјевши у каквој сам ситуацији, кренем на рукама и кољенима по пољу, цик-цак. Заклањајући се непокошеном ражи изнад воденице гдје су малочас биле усташе. Прођох јарак и дохватих се подножја Стожера. Док сам се кретала од подножја према врху, око мене фијучу меци. Видим да су ме усташе примијетиле, па сам, пузећи укосом, излагала своју лијеву страну рачунајући да је то начин да ме сигурно убију. Сматрала сам тада да је то једино добро рјешење. Приближавајући се шумици, дозволила сам себи да се малко одморим, а онда опет наставим, како бих се што више удаљила. Повриједила сам кољена пузањем. Дрхтећи од грознице ријеших да останем испред брда, кријући се у шумарку задовољна што сам успјела да се удаљим да ме усташе живу не ухвате. Рачунам да ћу и умријети — али без каме усташке. Ту сам остала неколико сати. Одједанпут сам примијетила да се даље од мене увија грање. Скренула сам сву пажњу, чекајући ко ће се појавити, мислећи још увијек на усташе. Видјевши петокраке на капама, увјерих се да су наши.

Нијесам могла говорити, махала сам руком да ми приђу. Звали су ме да изиђем сама, а када су видјели да не могу да се крећем, пришли су и понијели ме према врху Стожера. Рекоше да су патрола 5. батаљона и објаснише да су наши по Стожеру. Носећи ме према врху, поставише ме да се одморим. Ту ми приђе Митар Бакић, и упита строго: „Гдје си

ти била?". Одговорих: „У Купресу". Било је већ око подне. Помислих онда у себи: можда је недостојно што сам се трудила да побегнем од усташа, када је онолико другова и другарица остало мртво у Купресу.

Брзо схватим да је друг Митар био поражен жртвама у Купресу и бројем рањених. Приђе ми па упита шта ме ранило. На то му одговорих: „Парче гранате и бацач".

Негдје поподне пружи ми прву помоћ др Жарко Микић и санитет 1. батаљона. Заклонише ме другарице иза једнога грма, нађоше ми сукњу и чарапе и обукоше, па предадоше групи која је водила бригу о рањеницима.

Касно поподне 14. августа дођох у састав своје чете и батаљона на стрмом пропланку, одакле је 13. августа батаљон пошао у напад на Купрес.

У логору је мало другова и другарица из чете, око десетак. Остали, мртви и рањени. Поред казана, на шаторском крилу 30 и више парчади меса чека борце 1. чете 2. батаљона. Иако је прошло вријеме ручку, иако су сви борци били много гладни, 14. августа свој оброк нијесу могли појести.

Стана ЈАНКОВИЋ-АБРАМОВИЋ

ИЗ ЖИВОТА КУРИРА ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

Двадесет девети јун 1942. године. Командант 4. батаљона Саво Дрљевић позвао ме је и саопштио да ме штаб батаљона одредио за курира штаба 4. бригаде. Друг Саво ми кратко објасни због чега су баш мене одредили. Био сам већ курир у батаљону, те сам имао извјесног искуства. Осим тога, командант ми рече да је сигуран да ћу ја оправдати ово повјерење које ми се указује и на тај начин и чувати углед који наш батаљон ужива у бригади. Даде ми још неколико кратких савјета у вези са мојом будућом дужношћу и на крају пожеље ми срећан пут и успјешно обављање задатака.

Одмах сам кренуо на пут из села Дејчића испод Трескавице, гдје смо се налазили на одмору, да се јавим штабу 4. бригаде, који се налазио недалеко од села Дујмовића. Бригада је тада маршовала према Босанској крајини. Предвече, када сам стигао, јавио сам се на дужност штабу бригаде и придружио се осталим друговима куририма. Било их је са мном деветорица и сви су били из разних јединица бригаде. Командир курира био је Велиша Мартиновић, звани Бајица, а поред њега нашао сам и сљедеће другове: Вукасовића Милана, Божовића Драгутина, Дабовића Илију, Стијеповића Васа, Вујовића Душана, Радетића Марка и Грбовића Данила. То је била мала али одабрана група бораца у којој је сваки од нас доживио доста узбудљивих и драматичних догађаја. Курири су у то вријеме били једина веза између штаба бригаде и штабова батаљона и других јединица бригаде. Није било другог начина да се пренесу наређења, задаци и друге писмене или усмене поруке. Курири су ове дужности обављали у групама или појединачно. Зависило је од тежине ситуације и терена. Од њихове снажљивости, брзине и храбрости често је зависила судбина неког наређења, плана и акције па и јединица.

Још када сам кретао на дужност имао сам илузија да ће ми тамо бити лакше. Чуо сам да курири бригаде имају коње. У ово сам се увјерио чим сам се јавио на дужност, јер

и мени додијелише коња. Помислио сам да је за мене коначно дошао крај напорном пјешачењу, које је исцрпљивало до крајности већ иначе од глади исцрпљени организам. Јахати коња тада изгледало ми је као срећа и привилегија. Стварност, међутим, ускоро показа да је то одиста била само заблуда. Мој коњ, Зекан, био је у јадном стању. То је био страшно измршавјели партизански коњ, који се једва вукао. Био је потпуно оуглао на пут и није вредјело тући га или плашити. Зекан није могао брже.

Већ сјутрадан 30. јуна добио сам задатак да, са још једним непознатим борцем из 2. пролетерске бригаде, пратим неког друга из Главног штаба. Они су такође имали коње, па је и мој Зекан настојао да с њима држи корак. Кренули смо из села Пресјенице ка Војковићима, селу на јужном ободу Сарајевског поља. Када наиђосмо низ једну благу низбрдицу другови сјახаше са својих коња док ја, не схватајући због чега се скидају, продужих да јашем. Један од другова се окрену и када ме видје на коњу, оштро ме упита: „Зашто се не скинеш? По лошем путу коња треба чувати!“ Послушах га и сјахих. Тек касније, када смо се састали са Митром Бакићем, комесаром бригаде, схватио сам да је то био секретар ЦК СКЈ-а друг Иво Лола Рибар. Ту, близу села Војковића, друг Лола се пресвукао у цивилно одијело и снабдијевен лажним исправама пошао на специјални задатак у окупирано Сарајево, да би одатле продужио у Загреб, гдје је остао све до септембра 1943., када се вратио у Врховни штаб, код Млиништа.

Осјећао сам се нелагодно због примједбе друга Лоле, као и уопште због мучења са Зеканом приликом курирских путовања, те по повратку, када се састадох поново са куририма, испричавих им све моје муке са коњем. Другови су ме тјешили, говорећи да су и они имали сличних и горих доживљаја. Одлучисмо да Зекана поштедимо од курирских путовања и да га одсада употребљавамо само за ношење курирске личне опреме. Но, и на тој дужности са Зеканом је било много тешкоћа.

За вријеме покрета, када су батаљони 4. бригаде нападали Хаџиће, ја и курир Илија Дабовић добили смо дужност да водимо бригу о овом коњу и товару који је носио. Мислили смо да то ипак неће бити тешко. Међутим, у току ноћног марша толико смо се намучили намјештајући климави товар на овом исцрпљеном кљусету да смо изостали и изгубили везу са главнином колоне. Дуго смо лутали по помрчини док најзад не ухватисмо везу са заштитницом колоне која је обезбјеђивала и пожуривала прелазак зачеља

колоне преко цесте и пруге. У долини ријеке Лепенице, гдје смо имали одмор, коначно одлучисмо да нашег мученика Зекана препустимо његовој судбини и да га сасвим ослободимо партизанских дужности. Остао је ту жалостиво и немоћно гледајући за нама. Мало касније, носећи поново своје ствари на сопственим леђима осјетисмо колико нам је Зекан био од помоћи. Пошто је и наша физичка кондиција била слична Зекановој, почесмо да се отресамо од „сувишног“ терета. Понеко од нас нађе да му је и порција сувишан терет. Касније тај није имао из чега да поједе оно мало злехуде хране, која се најчешће састојала од скроба или чорбе. Морао је да чека док неко поједе свој оброк и позајми му порцију.

Маршујући према Босанској крајини, стигосмо 9. јула на планину Враницу. У једном катуну наишли смо на 2. батаљон наше бригаде који се налазио у претходници. Батаљон је наишао на огромна стада говеда и оваца, која су била својина неког сарајевског богаташа и трговца Сушића. Пронађено је и више каца одличног сира и другог мрса и све је то конфисковано за потребе наше војске. Неко саопшти да је 2. батаљон на своју руку заплијенио једну качицу сира и расподијелио својим борцима. Када је чуо за ово, командант бригаде Пеко Дапчевић гласно је укорио штаб овог батаљона због прекршаја дисциплине и наредаба које су у вези са тим већ раније издате. Батаљони нијесу смјели сами да врше конфискацију имовине, уколико то није било посебно наређење штаба бригаде. Но, изгладњеле очи бораца нијесу могле одолети томе за увијек најљепшем сиру на свијету. Иако смо схватили оправдану љутњу команданта бригаде, некако, у души, схватили смо и ову грешку другова из 2. батаљона. Ја и курир Милан Вукасовић примијетисмо у катуну једну планинску кућу и ријешисмо да је прегледамо. Попесмо се на таван да видимо шта има горе и тамо нађосмо око 15 комада јаја. Двоумили смо се шта да урадимо са јајима — да ли да их узмемо? Милан рече да ипак морамо питати старјешине. Остависмо јаја на тавану и изађосмо напоље. У том моменту наиђе командант бригаде и Милан му саопшти да на тавану имамо неколико јаја и упита шта да ради с њима. Пеко се обрецну на Милана и рече: „Каква јаја?" Шта ме питаш?! Зар ја немам другог посла?!" Удаљисмо се мало постиђени што смо команданта питали о јајима и ја сам убрзо морао да одем на неки задатак. Копкало ме шта је било с тим јајима, па када се вратих упитах Милана о њима. Милан мрзовољно одговори да не зна, али ја ипак одох поново

На маршу од села Прибеље ка Гламочу — децембар 1942.

на таван да видим јесу ли јаја још тамо. Наравно, није их било.

Добио сам задатак од команданта бригаде да усмено пренесем команданту 4. батаљона наређење за хитан покрет. Пеко додаде да им кажем да ако још нијесу завршили са готовљењем ручка нека проспу казане и крену најдаље за 15 минута. Када саопштих наређење Саву Дрљевићу, он још једанпут припита да ли је Пеко баш тако дословно рекао. Казани су били пуни и требало је још око пола сата да се ручак дефинитивно скува. Међутим, Саво довикну командирима чета: „За десет минута покрет! Скидајте казане са ватое, месо брзо подијелите борцима, а чорбу проспите!" Тужно је било посматрати четне куваре, који су безуспјешно увјеравали команданта да ручак тек што није скуван. „Ни минута! — загрмље Саво и убрзо цијела шума замириса од просуте, топле и масне чорбе, коју су борци жељно очекивали. Да сам мало закаснио са наређењем могао сам спријечити ову тужну слику. Закључих, ипак, да је боље што сам стигао на вријеме.

По повратку у штаб бригаде осјећао сам се страховито уморан. И претходне ноћи скоро нијесам спавао. Дуга колона бригаде већ се кретала и ја оцијених да бих се могао добро одморити у неком жбуну покрај пута док до мене стигне зачеље колоне. Утонуо сам у дубок сан и кад сам се тргао послје 2 до 3 сата спавања, више није било никога око мене. Убрзано, скоро трчећи, кренух по трагу који је остајао иза наше колоне. Ускоро паде и густ мрак због чега сам се страховито намучио док сам ухватио везу са колоном. У штабу бригаде већ су ме тражили, јер сам био одређен на нови задатак. Нико није ни запазио да ме дуже вријеме није било у колони. Наравно нијесам никоме казао шта се збило са мном и када сам се појавио изгледало је као да сам тек мало прије тога негдје изостао. Данило Грбовић, Душан Вујовић и ја јависмо се у штаб бригаде да примимо задатак. Требало је да однесемо једно писмо штабу 2. пролетерске бригаде, која се налазила негдје у правцу Бугојна.

Као и у већини случајева није нам објашњавана прецизна марш-рута којом ћемо се кретати према 2. пролетерској бригади. Појединости пута требало је сами да изнађемо и да се снађемо како најбоље умијемо. Нас тројица закључисмо да као прво и најприродније што треба да урадимо јесте да што прије нађемо водича. Послије једног сата хода наиђосмо на прво село и одлучисмо да ту дођемо до водича. Међутим, у селу није било ни трага од живота. Све куће су биле напуштене. Пошто су у кућама све ствари биле на својим мјестима, видјело се да су се сељаци заплашени склонили негдје у близини села. У једној кући на полици стајао је читав ред карлица пуних млијека са дебелом кором кајмака одозго. Ове карлице су страшно провоцирале наше гладне стомаке. Ипак, остависмо их недирнуте. Тишина у празном селу поче да дјелује на нас збуњујуће. Ситуација је изгледала врло озбиљна. Није било никога ко би нас упутио у правцу другог села, чије смо име били прибиљежили. Док смо размишљали шта да предузмемо, зачу се пуцњава из правца Горњег Вакуфа. Свјетлећи меци су долијетали и до нас и према томе оцјенисмо да борба не може бити далеко од нас. Борба ускоро престаде, па закључисмо да су наши заузели Горњи Вакуф. Одлучисмо да овдје, у неком жити покрај пута, сачекамо зору са надом да ће се ипак неко појавити. Свијест да носимо хитну пошту не да нам никако да се смиримо. Колебамо се да онако насумице кренемо сами, па куд избијемо. У том тренутку, негдје у близини, зачу се испрекидани плач дјетета, те одмах кренусмо у том правцу. Чим се појависмо, испред нас искочи на пут човјек и нагло

стаде. На лицу му се видио ужасан страх, док се погледом немоћно обазирао около. Дуго је требало док сељак схвати да му не мислимо никакво зло. Испало је да смо ми први партизани које је икада видио. Чуо је од усташа да партизани све живо кољу и пале. Он нас је срећан и задовољан одвео до сљедећег села, гдје нам је помогао да дођемо до другог водича.

Коначно смо сазнали да су наши ослободили Горњи Вакуф. Како смо наилазили на сљедећа села, становници су били већ ослобођени од страха и показивали се потпуно пријатељски. Увјерили су се да није истина оно што су им усташе причале о партизанима. Најзад стигосмо до штаба 2. бригаде. Стигли смо на богати ручак. Другови Србијанци су заплијенили доста намирница, међу којима највише сланине. Добили смо, између осталог, по један велики комад куване сланине коју, наравно, остависмо као резерву. Сланина је поразно дјеловала на изгладнијеле борце 2. бригаде. То је била исувише тешка и масна храна за испошћене стомаке бораца. Многи су патили од страшних болова у стомаку. Код другова пролетера 2. бригаде остали смо цијелих седам дана и добро се одморили.

У штабу 2. бригаде, који се налазио близу села Прусца, добисмо задатак да однесемо важну пошту за Врховни штаб и штаб 4. бригаде. Командант бригаде Љубодраг Ђурић додијели нам за обезбјеђење једну десетину коју је предводио друг кога су звали Бели. То је био прилично дуг пут, који нас је водио преко цесте Бугојно — Купрес и према селу Вуковско, гдје је требало да ухватимо везу са локалним партизанима. У току путовања било је и лутања и губљења кроз густе и непрегледне шуме. Наишли смо у два маха и на групе усташа. У таквом једном сусрету ухватисмо двојицу наоружаних усташа, од којих нам један побјегне. Другога смо пажљивије чували. Убјеђивао нас је да није усташа и да није ништа крив. Рекли смо му ако је тако, нека се ништа не боји. Али, то ће се тек утврдити када га предамо штабу. Стигосмо најзад у Горње Вуковско. То је било српско село, које је страшно страдало од усташа. Ту смо се састали први пут са борцима 3. крајишког одреда. Њиховом одушељењу није било краја када сазнадоше ко смо. Иду са нама кооз село и објашњавају сељацима да су дошли црногорски партизани. Сви се распитују колико нас има и да ли ћемо ускоро нападати Купрес. Мислили су ако се униште усташе у Купресу да ће и рат одмах престати. Усташе из Купреса су им нанијеле много зла и несрећа.

Када угледаше везаног усташу, кога неки препознаше, просто побјеснеше и хтједоше да га линчују. Тражили су да му они суде. Не помогоше нам никаква објашњења о нашим ставовима према заробљеницима и редовном поступку. Усташу су нам просто отели, говорећи: „Ми ћемо му пресудити!“ Затворили су га у једну шталу и сигурно су му пресудили.

Десет дана је трајало ово путовање, док коначно не стигосмо у састав наше бригаде. Послије борби на сектору Горњи Вакуф — Бугојно, бригада се одмарала. Поједине групе усташа покушавале су да изврше диверзантске нападе на нас. Тако једног дана изненада нападе нас (један дио штаба бригаде) група усташа из непосредне близине. Ту се одлично снашао најмлађи курир Милан Вукасовић. Отворио је одмах паљбу по усташама и сам сузбио овај напад. Дуго се касније причало о Милановој храбрости и сналажљивости.

Прозор је већ био ослобођен и штаб бригаде је одлучио да се тамо пресели. Нама куририма би наређено да у Прозор дођемо преко Шћита. Са нама се упутио и Радован Зоговић, члан политодјела бригаде. Много смо се у путу измучили са његовим коњем, као раније са нашим Зеканом. За вријеме кратког одмора упалоше изненада међу нас два сељака. Када су видјели ко смо, хтједоше брзо да се удаље али ми им не дозволисмо. Радован поче да их испитује ко су и одакле су. Одговарали су смушено, очигледно покушавајући да нас обману. Код једног од њих, у торби, видјела се велика пшенична погача у коју је могло бити око 4—5 кила. Радован је настојао да сазна куда носи толики хљеб, но сељак искористи тренутак, брзо збаци торбу са себе и изгуби се у оближњој шуми. Други старији сељак рече да му је то био синовац и да су га усташе мобилисале, па су ишли да се јаве команди у Бугојно. Пустисмо га да иде кући, а хљеб задржасмо.

Стигли смо у Шћит. У овом мјесту тих дана одвијала се велика радна акција. Наши борци су жњели жито, које је било већ сазрело. Хљеб од овога жита био је одређен за наше јединице. На манастирском имању у Шћиту наиђосмо на друга Мошу Пијаде. Он нас упита да ли смо гладни и позва нас да уђемо у једну овећу просторију, која је била манастирска трпезарија. Друг Моша нам рече да ћемо добити по мало супе, али да хљеба на жалост, још немају. Жито још није измљевено. Радован му одговори: „Баш фино, чича •Танко. Ти имаш супе, а ми имамо хљеба и ето правог ручка“. Радован му објасни како смо дошли до хљеба. Друг Моша је био сам па нас, као прави домаћин, поче сам и служити. Испред свакога постави чист тањир и нали топле и укусне

супе. Одејекосмо половину погаче и сви добисмо по парче хљеба. Другу половину погаче, по Радовановом наређењу, треба да носимо за Прозор. Пошто завршисмо ручак, захвалисмо се чича Јанку и кренусмо за Прозор.

Кретали смо се ноћу цестом према Прозору. Половина погаче у објешеној торби на коњу страшно нас је изазивала. Мислили смо, мрак је и неће се примијетити ако од погаче штрбнемо по парченце. И тако-залогај по залогај, од погаче у Прозор стиже само један мали окрајак. Када смо стигли у штаб бригаде, Радован се одмах похвали Пеку и Митру да имамо хљеба и нареди да се донесе. Када је видио шта је остало од погаче, страховито се разбијеснио и назвао нас лоповима. Викао је да кривце треба најоштрије казнити. Умијешао се и комесар бригаде Митар Бакић и упита нас јесмо ли комунисти и да ли смо ми крали хљеб. Одговорисмо да јесмо комунисти, али да хљеб нијесмо крали већ смо га јавно узимали. Био сам гладан, друже комесару", рече Вујовић и тако пренесе на себе одговорност. Друг Митар као да ово схвати и све се сврши на мирним савјетима и пријекорима.

У Прозору смо завршили са курирским дужностима. Одлучено је да идемо у батаљоне за партијске и војне руководиоце. Ова група бригадних курира прошла је прилично срећно у рату. Погинуо је само Стијеповић Васо у V офанзиви, док су остали преживјели. Сви су касније постали војни или политички руководиоци. Неки су проглашени и за народне хероје.

Слиједећа група бригадних курира доживјела је трагичан крај у борби на Купресу у ноћи 13/14. августа, заједно са начелником штаба 4. бригаде херојем Шпиром Мугошом. С њим је том приликом погинуло 9 курира, од десеторице колико их је било. Преживио је једино Милика Шишовић., али је и он касније, у V офанзиви, погинуо.

У 4. бригади било је много курира. Сви су били храбри и безгранично одани. Са успјехом су извршавали сваки задатак. Познати су подвизи тих курира, као: Радосава Пуца Јововића, Димитрија Мијача, Дара Рајичевића, Аца Крстајића, Гила Живковића, Николе Прашчевића, Видоја Жарковића, Радисава Ђурановића и многих других.

Митар ЈАНКОВИЋ

ОСАМ ДРУГОВА СМО ТУ ИЗГУБИЛИ

Неколико дана прије напада на Винац, у долини ријеке Врбаса, између Јајца и Доњег Вакуфа, тражили су да вратим бомбе које су ми преостале послје напада на Купрес, гдје сам био бомбаш. Убрзо смо дознали да се организује напад на Јајце и да је наша бригада добила задатак да затвори правце према Доњем Вакуфу и Травнику. Тако сам и сазнао да предстоји нека акција. Рекли су: овога пута ће други, ти си иначе стар. Сјутрадан рано 25. фебруара наш 3. батаљон упутио се према Винцу, прегазио Врбас, прешао цесту Јајце — Доњи Вакуф и распоредио се за напад. 2. чета је пошла поред цесте, а 1. и 3. чета кренуле у напад на високо брдашце изнад села на којем је било неко утврђење.

Напријед су ишли бомбаша. Била је свијетла ноћ. Поред главице на коси која се од ње одвајала према брду истицало се мало узвишење. Непријатељ нас је примијетио и отворио ватру. Испред нас је била и жица. Полегли смо, али је било немогуће оцијенити да ли је човјек у заклону или не, и отворили смо ватру. Одмах у почетку ранили су Милована Прашчевића, лакше, негдје у руку. Био је бомбаш. Чуо сам како су га наговарали да се врати, али није хтио. Ускоро су га поново погодили, и то смртно, кроз груди. Продужили смо уз главицу и прошли кроз неку капију на бодљикавој жици. Усташе су стално пуцале, меци су падали около. Поново смо прилегли. Помичући се у лијево и уз главицу наишао је Вуле Поповић. Тај стари ратник и неустрашиви борац ишао је усправно. Изгледало је да не чује метке који су около падали. Довикивали смо: „Склони се, Вуле!“ Прошао је пар корака мимо и онда се нагло вратио, пао крај мене, и изустио: „Мене убише“. Звао сам болничарку. Вуле се мучио, растегао руке. Ухватио сам га за руке и држао док му руке нијесу малаксале. Утом је дошла Зака Шкерковић, али Вуле је већ био издахнуо. Узели смо му бомбе и муницију и кренули даље. Мислили смо да је непријатељ далеко у кули на врху. У ствари, био је непосредно пред нама

у рововима средином главице. Први их је уочио Лађић и бацио на њих бомбу. Захваљујући томе могли смо се помјерити уз главицу још неколико корака десно. Почели смо и ми да их гађамо а они су одговарали бомбама. Бацали су бомбе поред нас и најчешће нас пребацивали. Неке бомбе су падале и испред нас се котрљале, а ми смо их гурали низ главицу. Даље се није мотло. Чули смо како им раде затварачи. Пред нама је била јача група, десетак најмање, а нас тада свега двојица. Остали дијелови чете су били испод нас и десно. Нијесмо имали више бомби, а изгледа ни они. Пуцали су, али сад више не тако прецизно. Нијесу смјели подићи главе, јер смо их гађали.

Почели су се, према нама који смо најдаље стигли, да пребацију и други: Јокаш Брајовић, Вукота Радовић, Владо Лакић. Пошао је к нама и комесар чете Војин Драговић. Управо када је хтио да заузме положај поред нас, пао је цијелом тежином на мене. Смртно су га погодили. Дисао је пар секунди и издахнуо, не проговоривши ни рејечи. Владо га је одвукао низ главицу.

Борба је јењавала. Усташе су биле упорне, нама су по nestале бомбе а и муниција. Већ је и свитало. Јављали су да се повлачимо.

Кад смо се сакупили у неком селу на брду, испоставило се да смо изгубили 8 другова, а да нам је 12 рањено. Погинуо је Дуљо Јововић, Бошко Томковић, Михаило Симоновић из нашег села. Рањен је и Влајко. Причали су да је њихова чета наишла на бункере. Туга је завладала батаљоном. Толико момака и младих, све смо их дуго знали.

Сјутрадан је заузет Винац и мртви заједно сахрањени поред школе. У тој жалости неки су покушали да поведу коло. Сви су се ухватили, али са пјесмом није ишло. Били су ту и Митар и Пеко. Извршили су неке измјене у командном кадру. Мене су одредили да командујем 1. четом.

Јакша БРАЈОВИЋ

ИНСТРУКЦИЈА МАСЛИНИ

*Жилама за камен! За сив, подловћенски камен opak
на самом споју висова увис и висова наопачке.
Изубијано, скрућнуто коријење испрплети и закопај,
покучи прсте, раскљуни и закљуни као мачке.*

*У сами камен! У завичајне, од мора слане љуте коре
бушачем коријена, хиљаду и једном радном жилом!
И сваку излучај у клијеште, наивичи и набруси као борер,
продужуј, секунд по секунд, једва видљиво живо шило!*

*И пинај. У пуклине уђи. Принеси борере кишној оспи
по камену. И стежи клијештима жила — мељи петит.
Петит брашина. И не нађеш ли дамар воде, знојем поспи
и скаши брашно, храни се каменом — камен једи!*

*И постај камен. Камено-уљаном и сланом штавом своју кожу
уштави, осиви, окори, накрвај. Камен једи!
Вриједи — за шкољке цвјетова, ноћу морске, за лист дожд, за
за капи маслинки, с петељкама капи — да, вриједи!*

*Мириши, с припеке, на камен отучен каменом који прска,
мириши, у киши зимској, на мемлу и мамурлук као туљан.
Штити се од жеге — нех лист твој, што гушћи, буде хрскав,
и оздо сиво-зелен, а озго и зелен и науљан.*

*И пчеле цвјетова — у зрак, низ вјетар пчеле, да нам маље
накупе земље и саспу на кри, у шкрапе издубен и изгребен.
И густом мрежом сјенке, к вечери, што касније то све даље,
хватај сјенку земље. И навуци је, у подне, око себе.*

*Вриједи! Макар хлад под тобом не постао чак ни троскот,
макар жила, макар коријен био и преморен и изгуљен, —
вриједи — за глас грања, шкољке цвјетова, за лист просто,
за виске маслинки, зелене, модре — кристал с уљем!*

*А устреба ли, испрошупљуј се до у рачве. Буди седра,
буди распета, стојећа мрежа од рудаче и оксида.
Испрошупљуј се — да наперене пнеуматичке пушке вјетра,
промашујући кроз шупљине, не свале испод зида!*

*А кад уз море, скрћени бесконачно, потискивани с југа југом,
гојазни, црни, космати, нагрцају нилски коњи
таласа, и празнећи ноздре, тискајући се, зајахујући један другог,
запљускају — да се разједеш у соли и у тоњи, —*

*Ти се укрути, ти се напрегни, изувијај се у грч смртан
и изној се уљем, изној се од жила па до тучка.
Вриједи — за ноћ једну, ноћ ишчекивања, кад ти се, иза брда,
свјетионик, играјући се, час јавља, а час чучка.*

*Вриједи — да бар једном, кад мрак обезличи, згузвва копно, —
рибару над свијећом, што жар разгрће рукама, будеш: своји.
Вриједи — за цигла три цвијета, за три капљице уља с опном;
вриједи — да се, исправно, просто стоји!*

Радован ЗОГОВИЋ

РАЊЕНИК НЕ СМИЈЕ ОСТАТИ

Послије борби око Купреса 2. и 4. батаљон, због великих губитака, толико су се бројно смањили да су морали бити спојени и преформирани у 2. батаљон 4. пролетерске.

Задњих дана септембра ређају се борбе, једна престаје, друге отпочињу. Дошао је ред на Јајце. Покрет, дан и ноћ. Пролазимо кроз попаљени Јањ. Кућа нема. Згаришта црна, ружна. Воћњаци сасушени од пожара. Хиљаде људи остало је без крова. Дјеца, жене, старци, мрзну се по појатама, без хлеба. Непријатељ је уништио готово све.

Припрема се напад на Јајце. По задатку, батаљони Четврте пресијецају комуникације које воде за Доњи Вакуф и Травник. 2. батаљон је прегазио Врбас и преко Буковице стигао у село Санцак. Послије ослобођења Јајца наставља се наша офанзива ка Травнику и Доњем Вакуфу.

Октобар, први дан по реду 2. батаљон се одмара и контролише комуникацију Доњи Вакуф — Јајце. Кувари припремају уштипке. За ручак свако је добио 10 до 12 уштипака. Грчеви, бол, повраћање. Уштипци су за кратко вријеме онеспособили батаљон за борбу. Само један вод 3. чете није јео уштипке и он је био способан за борбу. Љекари су констатовали лако тровање машинским уљем јер је јестиво уље било стављено у канте од машинског уља. Срећом, све се добро завршило. Тог поподнева колона усташа, подржана борним колима, кренула је друмом пут слободнот Јајца. Противника је дочекао вод 3. чете и последије краткотрајне борбе одбацио га према Доњем Вакуфу.

Силајевина, 2. октобра. У раним јутарњим часовима 2. батаљон је протјерао непријатеља и запосјео висове око села Оборци. Заузели смо прве куће, затим неколико засељака. Борба траје. Негдје око 9 часова борбени распоред 3. чете обилазе командант и комесар батаљона. И када су избили испред једне још неосвојене чуке, оивичене чистином, из борове шуме почеше да искачу војници у црним униформама. Бјежали су чистином према жељезничкој станици Оборци. Бошко Ђуричковић командује: „Удрите, соко-

лови, не дозволите изродима да се извуку!" Саво Дрљевић нареди једном воду чете Стева Драговића да их обухвати. Пушкомитраљези и пушке чистином скидају једну по једну црну униформу. Оно што је умакло 3. чети, дочекала је чета Стева Драговића, и нико није побјегао.

Кренули смо низбрдицом. Лијево, преко дубоке јаруге, налазила се противничка комора. Опрезно, кренули смо пут коморе. Покушали смо да је заплијенимо, али са ивице борове шуме оживјеше брзи „шарци“ и бадачи. С друге стране непријатељ врши противнапад. Напад је одбијен. Командир 1. вода 3. чете је рањен. Његову дужност преузео је Ђуро Вукчевић, командир 1. одељења. Командир вода вукао се са сломљеном ногом и руком по земљи са које је прије неколико недјеља скинуто жито. Пузио је и тражио заклон да се на миру превије. Крв је отицала, а болови га мучили. Више ништа није чуо ни видио. Ни сам не зна колико је тако лежао без свијести. Одједном, тргао га је бол и он угледа свјетло дана. И људе: Марка и Веселина. Они су допузили до командира вода, подигли га и понијели кроз ријетку младу борову шуму. Наизмјенично су га носили. Марко плећат младић, на леђима је носио свог старјешину, док су око њега звиждали куршуми и митраљески рафали. Када су дошли до чистине, пушчана ватра је била прецизнија, митраљески рафали гушћи. На Марковим леђима поново је рањен командир вода, опуштено тијело пало је насред простране чистине.

Непријатељ је извршио јуриш. Ђуро Вукчевић је погинуо. Командир 2. одељења и Вукица Мићуновић преузели су команду. Снажно је грунуло неколико ручних бомби, митраљеска ватра је надјачала противничку, јуриш је заустављен. Чета Стева Драговића се у скоковима повуче према шуми. Повукао се и вод 3. чете, а командир вода је остао непомичан насред простране њиве. Али, није био сам, поред њега остали су Марко и Веселин да га изнесу. Непријатељ, дочекан ватром пушкомитраљеза са ивице шуме, обишао је њиву и рањеника, Марка и Веселина. Једино су они знали да је командир вода у животу. Марко и Веселин, десет метара од командира вода, сједели су у густој папрати са одшрафљеним бомбама и чекали да пруже посљедњу одбрану. Рањеник се гласом пуним молбе обратио Марку и Веселину: „Другови, не покушавајте да ме изнесете, немојте и вас двојица због мене да страдате, пребаците се до шуме, спасите своје животе“. Али, Марко и Веселин се нијесу обазирали на то. Када им је досадило његово убјеђивање, скоро у исти мах, оштро, заповједнички рекоше: „Лези, не говори, ми смо

остали да те изнесемо или сви да погинемо. Никада и нигдје рањеног друга нијесмо оставили. Лези, не мрдај!" Командир вода је ућутао. До шуме није било далеко, могли су да се извуку, али не и да изнесу рањеника. Спасти рањеника, то је, у ствари, био неписани закон у нашим јединицама.

Када је противник јачим снагама напао дијелове 2. батаљона који су бранили ивицу шуме и штитили повлачење из долине, борци су се повукли. Дан се ближио крају. Рањеник је био непомичан. С времена на вријеме, да би се увјерили да ли је жив, Марко би га позвао и обавијестио о времену и о томе гдје се налази непријатељ. На положајима иза њихових леђа били су Нијемци и усташе. Када се спустила ноћ, Марко и Веселин су подигли рањеника и носили га наизмјенично. Дуго су га носили и најзад кроз грање у мраку бљеснула је ракета.

Застадоше. Марко рањеника полако спусти са леђа. Био је у недоумици којим правцем даље да крене. Ракете се измијешаше са топовским гранатама.

„Куда ћемо поћи?" — упитао је Веселин Марка. „Можда би требали да изменимо правце кретања".

Марко није одговорио ништа, већ пође да извиди јаругу којом је намјеравао да носи рањеника. Док је Марко тражио мјесто пролаза, Веселин је набрао пуне џепове шљива и нахранио рањеника.

Бљесну ракета, на другом крају бљесну друга, зачу се „шарац". Марко се врати, поједе неколико шљива, стави рањеника преко рамена и пође јаругом. Дуго су ишли, смјењивали се, застајкивали, чекали да им Нијемци покажу ракетама пролаз кроз положај. „Шарци" се јавише кратким рафалима. Можда су их примијетили? Покрет. Носећи рањеника, њих двојица се тетурају, једва вуку ногу за ногом. Дуго су ишли. „Одмор!", рече Марко. Са једног брда, иза њих, плану ракета. Срца од радости заиграше.

„Прошли смо", каже Марко, „пожуримо!".

Било је 23 часа када су Марко Вушуровић и Веселин Пејовић донијели рањеника у батаљон. Сјутрадан се рањени командир вода њихао на раменима својих другова.

Радомир БУРИЋ

НА МАЊАЧИ

За сјећање на борбу на Мањачи везан је и тај дуги марш који јој је претходио. Питали смо се: куда ћемо? Знали смо само то да напуштамо Купрешко поље, поприте наших последњих окршаја. Са чела или негдје из средине одјекнула би пјесма.

Био је дуг марш, утолико тежи што смо се непосредно из равног Купрешког поља пели падинама планине Виторога. А када се оно сасвим изгубило из видика, још би се понеко, или читава група, просто инстинктивно окренуо из издужене колоне не би ли гдје из даљине назрео Купрес и његово поље, мјесто гдје су у борби са непријатељем изгубљени многи животи наших бораца. Борац Божо А. Матановић окренуо се, као и ми остали, и узвикнуо: „Идемо, али ћемо се опет вратити, тада још јачи“.

Долазимо на нов терен. Спустили смо се у Пљеву и Јањ. Свугдје опљачкана и поплаћена села, свугдје пустош. У селима је остало, послје проласка усташа, на стотине убијених жена, дјеце и старца, опљачканих и затворених домова. С друге стране, стотине бораца из тих села ступило је у партизанске јединице. Жене, дјеца и покоји старац, који су преживјели звјерски покољ окупатора, нудили су нам разне услуге и помоћ у храни. Нијесмо узели, јер су нам давали последње. Напротив, ми смо њима давали. Скромна је била та наша помоћ, али су се, осјетивши нашу бригу и љубав, окупљали све више око нас.

Заједно с њима налазили смо се на једном сеоском зграишту, гдје је колона застала. Причали су нам о звјерским покољима и убиствима. Била је то језива слика. Весели, млади и отресити делегат вода Велиша Дрецун у разговору с њима рекао је да ће усташе то платити и да ћемо ми саградити боља и већа села.

Наставили смо марш према Мркоњић-Граду, у који смо стигли уморни, послје напорног пјешачења.

Послје краћег одмора у Мркоњић-Граду, наш 1. батаљон је извршио дужи марш у правцу Бања Луке. Знали

Први батаљон са командантом бригаде — октобар 1942.

смо да непријатељу идемо у сусрет, али гдје ћемо га срести? Када? Ишли смо весело и одважно. Знали смо само толико: да се не ради о већој борби не би нас, пролетере, ни слали чак на овај терен.

И, заиста, ускоро се појавио први знак — непријатељски двокрилни извиђач „рода“, али ми смо за њу имали друго име. „Пазите, ено „шпијуна“!“ — упозорио нас је неко из колоне.

Пролазимо поред села и воћњака. Налазимо се пред селима Локваре и Дујковићи. Нијесмо много знали о том крају, осим да су ту бригаде из Босанске крајине водиле жестоке борбе.

Наишли смо на неке дијелове једне крајишке бригаде. Срдачан и дирљив био је то сусрет.

— Ви сте пролетери?

— Много смо чули о вама — кажу Крајишници. Трудимо се да и ми добијемо звање пролетера.

Знали су да смо Црногорци. Интересовали су се за наше борбе.

Распитивали смо се код њих о томе гдје је непријатељ.

— Ту је, недалеко — одговорили су одмах.

Дали су нам неколико бораца као водиче. Врло опрезно пошли смо ка непријатељу.

Било је то послје подне 18. септембра 1942. године. Док смо се пели уз брежуљке стално смо били на опрезу. Све више и више надирали смо у Мањачу. Само с времена на вријеме застали бисмо. Изненада пуцњи. Развили смо се за борбу, али она је била кратка — то је било само¹ јодно непријатељско обезбјеђење. Било нам је јасно да је непријатељ близу, али на којој баш линији — то нијесмо знали. Напредовали смо савлађујући тешко приступачно земљиште, пуно јаруга, увала, потока, шуме и, мјестимично, голети. Одједном смо чули удаљену лупу мотора, која је из часа у час бивала све јача.

Над нама су се појавили непријатељски авиони, који су, уз страховито зујање, прелетјели изнад наших глава. Хоће ли нас проћи? Не, неће. Они скрећу један за другим и, пиштећи, устремљују се на нас. То су „штуке“. Обасипале су нас митраљеским рафалима и кишом бомби. Ми се бацамо у природне земљишне заклоне. Очекујемо борбу у пуном њеном замаху. И ето је. Артиљерија и минобацачи отворили су на нас ватру. Јасно нам је да нас је непријатељ открио. Због тога смо убрзали наступање да бисмо што прије изишли са терена тученог авијацијом и артиљеријом.

Без губитака, претрчавајући и пузећи стрминама, приближили смо се најзад непријатељу на домет ручне бомбе. Он је и сам морао залећи, да не би трпио губитке од властите артиљерије и авијације.

Нашли смо се непосредно пред положајем који је био добро утврђен. Из ровова и бункера вириле су цијеви митраљеза и пушкомитраљеза. Непријатељ има све предности. узвишицу, бункере, боље оружје, али не и убојније. „Треба само један скок, и наћи ћемо се у непријатељским рововима“ — помислио сам. Из свих тих отвора и ровова осута је на нас ватра. Залегли смо, и на ватру одговорили ватром, не повлачећи се ни корак. Иза нас је била низбрдица, јаруга. па онда брежуљак са брисаним простором. Ручне бомбе и ватра из пушкомитраљеза и митраљеза обасипали су положај и наш и њихов: непријатељски у рововима, а наш на отвореном пољу. Непријатељ је из ровова сигнаlima давао знак својој авијацији, која је над нама кружила тражећи мјесто да истовари бомбе, али то је било узалуд. јер смо се налазили лице у лице са непријатељем.

Али сада из ровова рјешавају да нас униште, и то ручним бомбама. Оне само излете из рова, па се брзо котрљају

низбрдицом једна за другом. Али многе нас прелазе, јер смо испод саме чуке са рововима.

Јован Стојановић, из стрељачког строја, веома брзо отшрафљује бомбу, заузима клечећи став и баца је у непријатељски ров. Одмах последије експлозије чујемо јаук и комешање.

Охрабрени овим, полазимо на јуриш, али непријатељ нас обасипа снажном ватром из свих оружја, и борци батаљона морали су ноново полећи. У том јуришу погинуо је Душан Вукчевић, а двојица су рањена. Смјењују се јуриши с једне и друге стране.

Пошто се дан све више ближи крају, то је и борба све жешћа. Полазимо на посљедњи јуриш. Сви као један снажно и сложно смо устали и полетјели. Непријатељ је, изненађен снагом нашег удара и силином наше ватре, одступио под заштитом своје ватре, шуме и сумрака, остављајући за собом крваве трагове. У том јуришу, са бомбом у руци, храбро је погинуо Душан Спичановић, а рањена су још четворица.

Ушли смо у ровове. Неколико погинулих. Свугдје празне чауре, муниција и оружје. Мрак се спушта над шуму, Са овога виса посматрамо како непријатељ бјежи и гађамо за њим. Послије четворочасовне борбе, овдје имамо кратак одмор.

*

Док је трајала борба тешко је ишло са извлачењем и превијањем рањеника. Поред осталих, ту се истакла Сенка Лековић Вучковић, која је са пуно храбрости и пожртвовања пружала прву помоћ рањеницима.

Побједу у овој нарочитој борби (у шуми, дању, организована одбрана непријатеља, јака артиљеријска и ватра из ваздуха и др.) треба посматрати са становишта постигнутих резултата, који су, бесумње, велики. За овај успјех батаљона највише је заслужна 3. чета, чији је командир био Рашко Вукосављевић. Она је углавном, претрпјела сву жестину непријатељске ватре. Ђуро Бошковић, комесар 1. чете, се последије успјешно извршеног задатака своје чете, са једним водом упутио тамо гдје је непријатељ давао најјачи отпор. Његова појава и притисак ватром и покретом обезбјеђивали су крило и бок његовог лијевог сусједа, због чега је непријатељ могао ангажовати само дио снага према њему.

Андрија БОГОЈЕВИЋ

ПРВИ БАТАЉОН ОД КУПРЕСА ДО НЕРЕТВЕ

Послије и другог неуспјелог напада на Купрес батаљони су морали да се 14. августа изјутра повуку на своје раније положаје.

1. батаљон који је у току ноћи ушао у град и водио уличне борбе, није се могао повлачити истим правцем куда је наступао, већ се повлачио ка западу иза Чрдачице и преко Малих и Великих врата, избио на Стожер, гдје се мало одморио, однио рањенике у бригадну болницу у с. Д. Вуковско, која је била препуна рањеника. Батаљон се размјестио у рејону с. Рилићи — с. Заноглина, па је приступио сређивању стања послје ове велике битке.

Анализирајући, свестрано морално-политичко стање у батаљону, штаб батаљона, са командама чета и партијском организацијом, имао је наредних дана пуне руке посла око објашњавања и овог неуспјеха на Купрес, који је борцима пао врло тешко, тим прије што у батаљонима већ није било око једне четвртине људства, било да је изгинуло у досадашњим борбама, било да је тешко рањено или остало у другим јединицама¹.

25. августа батаљон се преко Купрешког поља пребацио у рејон с. Благај, обезбјеђујући правац од Купреса. Заједно са 1. батаљоном на ову просторију су се помјерили и 3. и 5. батаљон, размјештајући се у рејон Н. Села и с. Шеменовци.

Ноћу 27/28. августа наша 1. чета је заједно са једном четом купрешког батаљона била упућена у засједу на комуникацију Бугојно — Купрес. Засједа је напала један камион и убила тројицу усташа. Ове исте ноћи усташе из Купреса су напале Доње Вуковско, убиле око 75 жена, дјеце и старца, попалили оно кућерака што је било преостало и опљачкали стоку.

¹ На дан формирања батаљон је бројао 207 бораца и старјешина, од чега је било 47 жена. У њему је било 81 члан КПЈ и 51 члан СКОЈ-а. За мјесец дана је погинуло 19, упућено у болнице 20, а премјештено 12 бораца и руководиоца. Тачније, да је 17. августа у батаљону остало 156 бораца и старјешина.

Сљедеће ноћи 29/30. августа јаке усташко-домобранске колоне (око 1.000 људи) извршиле су напад из Купреса на наш 1. батаљон и двије чете Купрешког батаљона у рејону с. Црногорчева Долина — с. Благај — Н. Село и потиснуле их. Том приликом усташе су запалиле око 250 кућа у с. Благају и побиле око 150 људи, жена и дјеце. Наше снаге су биле и сувише мале да би се успјешно супротставиле.

5. септембра је услиједило наређење штаба бригаде да се батаљон премјести у рејон с. Омар — с. Малован, пошто су 2. и 4. батаљон, који су се до овог датума налазили на просторији с. Д. Вуковско — Рилићи, премјештени у рејон Ливно.

7. септембра, ради пружања помоћи угроженој посади у Имотском, усташе су јаким снагама (око 3.000) пошле из Купреса преко с. Рилићи — Шујица правцем Дувно — Посушје и до 11. септембра успјеле да се повежу са својим снагама у Имотском. Отпор су им пружили 4. батаљон 1. пролетерске бригаде, Вуковска чета Купрешког батаљона и наш батаљон, али нијесу успјели да спријече продор усташа у правцу Имотског. Приликом проласка кроз село Рилиће усташе су га у потпуности спалиле.

За све вријеме боравка батаљона, а и цијеле бригаде, на широкој просторији Купрешког поља, јединице нијесу изводиле друге борбене акције, већ им је главни задатак био да се одморе и среде послје купрешке битке и да врше економске акције. Те економске акције су се састојале у одбрани села при убирању љетине и припремању материјалних резерви у храни. Но, иако је било доба жетве, јединице су оскудијевале у храни, јер није било млинова за мљевање, па је батаљон добијао по 250 грама хљеба на борца.

Напуштање Купрешког поља

11. септембра услиједило је наређење штаба бригаде да се батаљон прикључи главнини бригаде која је преко пл. Виторога требало да се премјести на сектор око Мркоњић-Града. Батаљон је пошао истог дана на марш са осталим јединицама бригаде преко Виторога — Јања — Пљеве у правцу Мркоњића. 14. септембра бригада је стигла у рејон Мркоњић-Града (сем 2. батаљона који је ишао другим правцем од Ливна за Јасенове Потоке) и ту се размјестила. Дошавши у овај рејон бригада је стављена под команду Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску крајину.

Пут од Купрешког поља иреко Виторога — Јања и Пљеве био је напоран и падао је борцима утолико теже што су пролазили кроз запаљена села и згаришта, а то је на борце

остављало мучан утисак и згражање на усташе, колико су за кратко вријеме нанели зла народу у овим селима.

Вријеме од 14. до 22. септембра сви батаљони бригаде су провели око Мркоњић-Града, сем 1. батаљона.

1. батаљон на Мањачи

Чим је бригада стигла у рејон Мркоњић-Града, 1. батаљон, добио је наређење да се одмах упуту у правцу Мањаче и да тамо садејствује крајишким јединицама, које већ неколико дана воде борбу са Нијемцима, усташама и четницима.

Батаљон је пошао на марш 16. септембра и на Мањачи се сударио са Нијемцима 18. септембра у рејону села Лусића. Нијемци су се добро утврдили — сами ровови и бункери — и били су у много повољнијем положају. Ово тим прије што су знали да им партизани припремају напад, док 1. батаљону њихов положај није био познат.

1. батаљон је водио борбу цио дан, готово прса у прса, јер је одстојање до њемачких ровова било 30—40 метара, тако да се борба водила и ручним гранатама. Непријатељска артиљерија и авијација, које су цијелог дана биле врло активне, нијесу могле у пуној мјери дејствовати на наш 1. батаљон, јер би бомбе падале и на њихове снаге. Предвече, послије жестоке и крваве борбе, борци 1. батаљона су стјерали Нијемце са овог утврђеног положаја.

У бици на Мањачи 1. батаљон је имао губитке: 2 мртва и 4 рањена борца. Овдје су нам погинули из 3. чете: Душак Спичановић и Марко Вукчевић, а рањени су, између осталих: Чедо Иличковић, реф. сан. батаљона, и Крцун Машановић. замјеник командира 3. чете. Тежиште борбе је поднијела 3. чета батаљона којој је успјешно садејствовао и један вод 1. чете, са комесаром чете Ђуром Бошковићем на челу.

Послије успјешно извршеног задатка на Мањачи, 1. батаљон се вратио 20. септембра у састав своје бригаде, којом приликом му је одато заслужено признање, а нарочито његовој 3. чети.

Борбе у долини р. Врбаса

По доласку у састав бригаде батаљон није имао времена за одмарање, пошто је бригада добила наређење да 22. септембра изврши покрет у правцу Јајца (јужно од њега) и да као 3. колоне оперативне групе бригада учествује у нападу на Јајце. Конкретан задатак бригаде је био да очисти усташка упоришта у долини р. Врбаса, јужно од Јајца, и да пређе р. Врбас код с. Ћипићи. По чишћењу ових упоришта

и прелаза р. Врбас задатак бригаде је био да једном колоном руши комуникацију Јајце — Д. Вакуф, а друга колона је требало да дејствује према Травнику и да спријечи долазак појачања непријатељу у Јајце.

1. батаљон је 26. септембра водио борбу са усташама цио дан око с. Догановци и тек увече успио да ослободи ово село. Следећег дана батаљон је у наступању водио жестоку борбу око с. Вуково, гдје је била јака усташка посада. Борба се водила скоро прса у прса и завршена је ослобађањем и села, уз три рањена борца из батаљона. Следећа два дана батаљон је рушио комуникацију Д. Вакуф — Јајце, али га је у томе знатно ометао један оклопни воз од правца Д. Вакуфа. У овој борби око с. Вукова и са оклопним возом истакла се 1. чета батаљона са њеним командиром чете Данилом Шоровићем.

1. батаљон се након преласка бригаде преко Врбаса размјестио у рејону с. Глоговац, гдје се налазила и бригадна болница са око 80 рањеника, међу којима око 27 на носилима. У болници су били и рањеници два крајишка батаљона и једног батаљона 2. пролетерске бригаде, који су се налазили на овој просторији.

Евакуација болнице и ратног плијена

4. октобра Нијемци су успјели да поново заузму Јајце и почели да надиру долином р. Пливе ка с. Шипову и с. Волари. С обзиром на ово, 1. батаљону је пао одговоран задатак обезбјеђење и организација евакуације рањеника пошто су остали батаљони били ангажовани око евакуације ратног плијена и спречавања даљег продора Нијемаца при томе су били веома удаљени један од другог. 1. батаљон је био у најтежој ситуацији једне ноћи када је болница заноћила у непосредној близини Нијемаца (на непуних 300 метара), и сретно је извучена а да је Нијемци нијесу примијетили. 1. батаљон са болницом успио је да пријеђе р. Јањ 9. октобра.

По преласку бригаде преко р. Пливе и по доласку у рејон Мркоњић-Град, 16. октобра 1. батаљон се налазио у с. Герзову и ту је примио другу већу попуну од 50 бораца који су дошли из Далмације. Прву попуну од 20 бораца — омладинаца са Кордуна и Баније батаљон је примио после битке на Мањачи. На просторији с. Герзово батаљон је провео око 2 дана, изводећи војно-политичку обуку са новодошлим борцима. За то вријеме је био врло активан рад и на културном пољу, јер се батаљон, као и цијела бригада, припремао за прославу октобарске револуције.

У међувремену, од 2. до 6. новембра бригада се помјерила западно од Мркоњић-Града и сјевероисточно од Гламоча, а 7. новембра је постројена у с. Преодац (код Тичева) и саслужала наредбу о формирању штаба 2. пролетерске дивизије, у чији је састав ушла.

Поред тога славља, овдје је саогаптана свима батаљонима и наредба о великим кадровским промјенама које су проузроковане формирањем штабова дивизија и корпуса.

Марш за Книнску крајину

Четврта бригада је добила задатак да дејствује на комуникације Книн — Дрниш, Книн — Врпоље и Книн — Струмица. 8. новембра бригада је пошла на марш преко пл. Динаре, правцем: с. Тичево — с. Малешевци — с. Маринковићи — Лука испод Црног врха — одакле се раздјелила у двије колоне: 1. и 3. батаљон су чинили лијевокрилну колону и наступали у правцу с. В. Полача, а одатле се 1. батаљон оријентисао према с. Топоље — с. Лопуше — Подкоке, вршећи испаде према Книну. 3. батаљон је дејствовао према с. Орлић — Бискупије. 2. и 5. батаљон су дејствовали сјеверно од Врпоља ка Стрмици. Пред снажним налетом бригаде и неких мјештанских батаљона, на цијелом сектору четници и Талијани повукли су се у Книн. Нарочито је жестоку борбу водио 11. новембра 1. батаљон у с. Топоље, гдје су потучени четници злогласнот попа Ђујића.

1. батаљон је на овом сектору, као и цијела бригада, остао све до краја новембра, растерујући четничке банде и рушећи објекте на комуникацији Дрниш Косово — Книн.

Повратак бригаде из Крајине и напад на Ливно

1. децембра бригада се окупила у рејон с. Кијево, одакле је по наређењу штаба дивизије извршен покрет правцем: с. Ухишта — с. Пеуље — с. Челебић — Прилука — с. Струпнић — с. Долац и с. Драгнић испод самог Цинцара — пл. Круг, гдје је стигла 4. децембра.

14/15. децембра извршен је други напад на Ливно.

1. батаљон је наступао са једном четом иза 1. батаљона 2. пролетерске бригаде, правцем к. 1227 — к.1075 — лијево од Вејс Куле, а са двије чете са к. 736 — шуме Кременаче — испод једне стијене — Атлагића Табија — град. Десно од нашег батаљона је наступао 1. батаљон 2. далматинске бригаде, а лијево од нашег батаљона 3. батаљон наше бригаде — десно од комуникације с. Поточани — Ливно, док је 2. батаљон нападао лијево од ове комуникације.

Напад је извршен једноремено, али је непријатељ пружио знатно јачи отпор него што се претпостављало. У овом нападу прве успјехе је постигао 2. батаљон, успјевши да се пробије у сам град и да води уличне борбе. Тек сјутрадан је уследило наређење штаба дивизије да све бригаде изврше поновни напад и помогну 2. батаљону да не буде уништен.

При овом поновном јуришу дошло је до врло доброг садејства између нашег 1. батаљона и 1. батаљона 2. далматинске бригаде, нарочито у минобацачкој и митраљеској ватри, што је било од великог значаја за 2. батаљон и његову херојску борбу. Борба која се водила цијели дан завршена је потпуним разбијањем непријатеља.

У борби за Ливно 1. батаљон је успјешно извршио свој задатак, којом приликом је дао и доста жртава. Из 1. батаљона су погинули сљедећи борци: Перко Звонимир, из с. Мравинци Латин Крсто, из с. Водице и Моровић Маријан (од Шибеника), а рањени су: Алексић Томо, Барјамовић Јован, Видошевић Марко, Ласан Јаков и Малобабић.

Напад на Дувно

Одмах по ослобођењу Ливна, боигада је морала усиљеним маршем кренути према Дувну, кога је требало ослободити. Наступало се у двије колоне. 1. и 3. батаљон су наступали као лијевокрилна колона, и то: 1. батаљон правцем: Ливно — с. Загоричани — Обла глава — к. 1059, са задатком да нападне Градину која је била чвор одбране усташа. 3. батаљон је наступао лијево од 1. батаљона, правцем: Еминово Село — Блажуј — град, а 5. батаљон десно од 1. батаљона, правцем: с. Стипанићи — Подгај — Коло — град. 2. батаљон је био у резерви бригаде и наступао је иза 1. батаљона.

Напад је извршен 18. децембра у ноћи. И овдје су усташе биле врло добро утврђене, а појачана им је и посада оним људством што је пребјегло из Ливна. 1. батаљон је силовитим ударом успио да овлада Градином и око пола ноћи град је био ослобођен. Из батаљона су погинули: Ђоко Црнчевић, Јово Пламенац, Душан Вукићевић и Петар Вукићевић.

По ослобођењу Дувна 1. батаљон је остао у граду све до 30. децембра, када је упућен у помоћ 3. и 5. батаљону, на правац с. Бришник — с. Петровићи. Након ослобођења села јужно од Дувна, 1. батаљон се поново вратио у Дувно и ту је дочекао и прославио Нову 1943. годину.

Ноћу 1/2 јануара 1943. године бригада је морала по наређењу штаба дивизије да поново изврши марш за Книнску

крајину, у правцу Бос. Грахова. Бригада се кретала правцем: Дувно — преко Бушког Блата — с. Пролог — и стигла у с. Сајковићи с. Казанци и с. Црни Луг, гдје се и размјестила и задржала 2—3 дана. На овој просторији бригада је добила другу знатну попуњу од око 180 бораца из Далмације. 1. батаљон је био бројчано нешто јачи него на дан његовог формирања².

8. I 1943. године бригада је продужила марш пррко Динаре у правцу Бос. Грахова, чистећи овај терен од четника који су пристигли из Херцеговине и четника попа Ђујића.

23. јануара бригада је добила наређење да нападне јака четничка упоришта Голубић, (Плавно) и Стрмицу, и да их ослободи. Са бригадом су нападали и два мјештанска партизанска батаљона — Дрварски и Динарски, а борбе око ова два мјеста су трајале 3 дана.

1. батаљон је нападао Стрмицу и то на најутврђеније упориште Граб, школу и касарну и послје жестоке борбе ово четничко упориште је ликвидирано 26. јануара.

30. јануара бригада је била на маршу према Ливну, и по доласку у с. Пеуље услиједило је наређење да се бригада опет врати у Босанско Грахово.

Чим је бригада стигла у Грахово, а то је било 1. фебруара, опет је наређено да се бригада врати хитно у рејон Ливна.

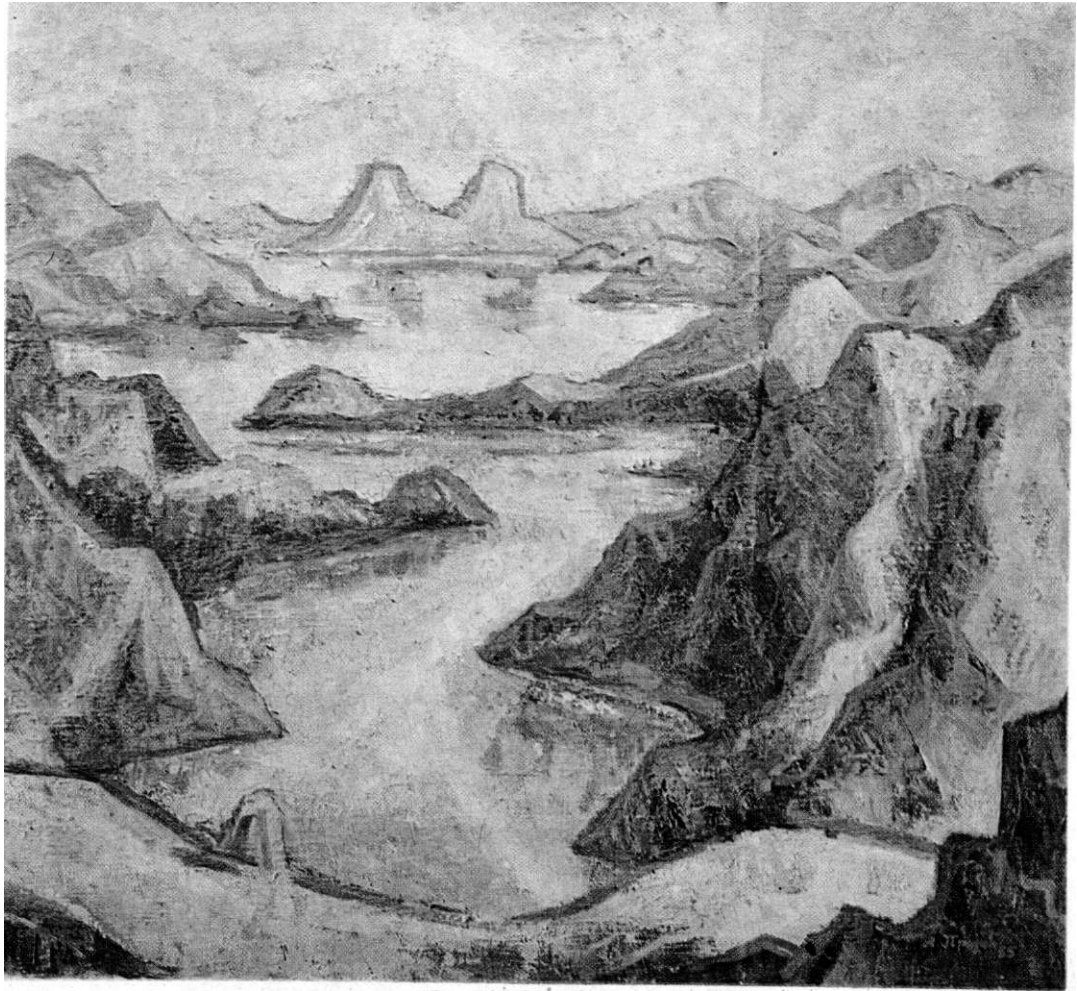
3. фебруара бригада је била у рејону Ливна и већ сјутрадан продужила правцем: Ливно — Голињево—Стипанићи, јер јој је задатак био да нападне и ослободи Имотски. Од Стипанића бригада је продужила марш 7. фебруара, правцем: с. Студенци — Вир, а одавде 10. фебруара бригада је наступала у двије колоне према Имотском и у 18 часова га напала, успјевши да у току ноћи овлада градом.

У рејону Имотског и околним селима бригада је остала 4—5 дана, чистећи терен од усташа.

Из рејона Имотски—Посушје бригада је ноћу 13/14. фебруара предузела марш, правцем: с. Груда — између пл. Чврснице и пл. Чабуље, долином ријеке Дрежнице ка Неретви.

Стево ДОБРКОВИЋ

² Од 207 бораца и старјешина, колико је имао на дан формирања у периоду од 17. јуна до 31. децембра 1942. године, из батаљона је погинуло 30, упућено у болнице 23, премјештено 34 бораца и старјешине. У батаљону је дошло до 5. јуна 1943. године 117 нових бораца, тако да је поменутог дана бројно стање батаљона износило 237 бораца и старјешина, од којих су 40 биле другарице. У батаљону је тада било 103 члана КПЈ и 26 чланова СКОЈ-а,

Александар Пријић: СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО

КОРДУНАШИ, ДАЛМАТИНЦИ И БОСАНЦИ У ЧЕТВРТОЈ ЦРНОГОРСКОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ

Четврта пролетерска бригада састављена је од црногорских партизанских одреда. На свом дугом путу, проносећи идеју братства и јединства народа, бригада је имала много жртава. И да се њена снага не би умањила, из крајева кроз које је пролазила улијевале су се у њу свјеже младе снаге. Најодлучније момке и дјевојке вукла је жеља да буду у црногорској бригади о чијем се јунаштву прочуло, да буду другови синова оне земље која никада није била покорена — другови црногорских пролетера, пред чијим су пушкама бјежали окупаторски војници и издајници.

Први су дошли Кордунаши. Није било лако доћи из далеког Кордуна. Раздвајали су је од бригаде многи километри, усташке постаје, четничке патроле, цесте и пруге, ријеке, Петрова гора, Велика капела и Пљешевица. Двадесет и три дана и ноћи ишли су хробри синови Кордуна да би ступили у бригаду. Могли су да се боре и у завичају, али жеља им је била да постану пролетери, и ишли су неуморно. Стигли су у бригаду, септембра 1942. године, на комуникацији Јајце — Д. Вакуф — Травник. Њима су попуњени наш 1. и 3. батаљон. Весели и здрави Кордунаши унијели су у јединицу жар своје снажне пјесме и своју горштакчу ведрину. Почели су да уче „Дурмиторе, висока планино“, и милије им је било да пјевају „Ој Четврта црногорска, поносита и херојска“ него „На Кордуну гроб до гроба“. Јача је у њима била воља и жеља да се науче животу и постојећем реду у бригади, него да сачувају навике стечене до тада.

Велика борба са Нијемцима. Јајце је наше. Пред јуриш пролетера падоше 45 великих утврђења. Наш 1. батаљон затвара правац према Доњем Вакуфу и спречава долазак појачања. Нијемци наваљују да отму Јајце. Данас ће се Кордунаши први пут срести са Нијемцима, почетници с искусним борцима.

Спаран је био дан. На коси изнад комуникације чека батаљон у засједи. Ето Нијемаца низ пољану: сиве дуге колоне, а за њима прашина и тенкови. Изнад њих, поврх босанских

Кордунаши у 3. батаљону 1942.

шума, круже авиони. Сада ће борба почети. Сада ће се и Кордунаши ухватити у крвави огњени коштац.

Прве гранате падоше, па онда митраљеска паљба. Авиони ниско лете, тако ниско да човјек има осјећај да ће га пригњечити точковима или закачити репом. Нијемци надиру а Кордунаши бране косу као праг свога дома. Двадесет три дана путовали, двадесет три дана несанице, боли сваки мишић, прва им је битка — али их Нијемци с мјеста не помакоше. Два дана и двије ноћи смо се борили. Гинули су Кордунаши али нијесу напустили положај. Јајце је ипак пало у руке непријатељу и наше јединице се повлаче према Мркоњић-Граду.

У колони два стара борца из Црне Горе разговарају о новајлијама:

— Јеси ли видео како се бију Кордунаши?

— И то још у првој борби. — Шта ли ће чинити у десетој!

Иде колона. У средини уморни другови носе рањенике.

*

Затим су у октобру дошли Далматинци. Нашли су нас у селу Герзову, код Мркоњић-Града. Махом су из околине Шибеника. Девет дана младићи и дјевојке, прелазили су

преко терена које су контролисали непријатељи. Ишли су без оружја, преко камењара. Водили су их сељаци, проводили кроз засједе и поред патрола четника говорећи да су мобилисани за „њихову“ војску, — и најзад су доспјели код нас.

Брзо су се завољели мрки брђани и приморци. Измијешали капе и петокраке, учили пјесме и игре, причали обичаје. Сродили се, постали ближи него браћа.

Борба у селу Прилука код Ливна била је ватрено крштење другова Далматинаца. У децембарској ноћи ишле су колоне према селу да нападну усташе у рововима. Навалили су ненадно, муњевито, — пролетерски. Усташе су оставиле сву опрему и бјежале према Ливну. Многе нијесу утекле куршумима.

Дуго су чезнули Далматинци за оружјем, и већина је већ у првом окршају отела пушке. Иду наше колоне према Ливну и другови из Далмације пјевају, грлећи отете пушке.

— „А јој, госпо свита, сриће; имам пушку. Вире ми, платиће ми усташе“ — заклињао се млади Далматинац.

Прошли су скороо све крајеве наше земље. Ослобађали Босну, Црну Гору, Санџак, Србију и Срем. Патили и били узор у трпљењу, борили се, лили крв и умирали као тунаци и дали нашој војсци доста руководица.

Босанци су дошли јануара 1943. године. Оснажена новим борцима, 4. бригада — у саставу 2. пролетерске дивизије — иде на нови тежак задатак, у Далмацију. Кроз шкрапе краса и гола поља, кроз вијавицу и мраз ишла је наша бригада према Книну, врло јаком непријатељском упоришту у Далмацији.

Книн су у то вријеме држале јаке италијанске снаге. За леђима су им стајали, као осигурање, четници попа Ђујића, са сједиштем у Стрмици, на комуникацији Книн — Бос. Грахово. Заузети Стрмицу, разбити Ђујићеве четнике и оне који су ту дошли из Херцеговине, срушити пругу и онемогућити продор непријатеља према Бос. Грахову и Дрвару — то је био задатак наше бригаде.

Било је то тешко остварити, с обзиром на снаге којима је непријатељ располагао и терен на коме је требало водити борбе. Марш је био напоран. На Динари било је хладно, а борци слабо одјевени. Бура је шибала и завијала у врлетима. Била је тако снажна да су борци застајали приковани уз камење; дешавало се да падну, али се колона борила са вјетром и ишла напријед. Коморе су пролазиле козјим стазама. И тако уморни борци примили су битку са четницима и Италијанима на Стрмици. Два дана и двије ноћи водила

се борба. Два дана и двије ноћи мрзла је бура борце и шибао их огањ непријатељски, но пролетери су јуришали и Стрмица је пала. Пруга је разорена, непријатељ разбијен и три стотине заробљених четника стоји под тврдом стражом.

То је прва борба у којој су се Босанци борили раме уз раме са старим друговима из Црне Горе, Кордуна и Далмације.

*

Кордунаши, Далматинци и Босанци дали су 4. пролетерској много јунака. Ко се неће сјетити рањене браће Кордунаша на Љубином гробу и њихове херојске смрти. Кога неће задивити ријечи Далматинца Јоза Локаса, коме је „шарац“ откинуо три прста десне руке, а он поцијепао рукав кошуље, замотао ране и гласно рекао: „Хвала богу што је кажипрст остао здрав“ — и опет прихватио обарач. Ко није у нашој бригади чуо за јунака бомбаша Полексића и митраљесца Шахбаза, оба Босанца. Много је таквих било међу њима, ни њихова имена, а још мање њихови подвизи не могу се набројати.

Сви су они наставили већ стечено јунаштво и славу бригаде и залагали се за њено славно име и јачање.

Јуришали су и гинули на Колашину, Беранама, Ушћу, Краљеву и Брчком, као да ослобађају родна села. Јуначки су се борили за стварање идеје братства и јединства наших народа.

Љубо МУДРЕША

СУСПРЕТ СА ПРОЛЕТЕРИМА

До октобра 1942. године младићи села Реслин, у срезу Шибеничком, живјели су скромним и тихим животом. С прољећа су хитали на своја поља и помишљали како да посаде коју лозу, смокву или маслину. Већина није ни помишљала да би једног дана могли постати војници. Њихови планови су били разнолики, али су сви до једног жељели слободу, радост, далматинске пјесме и весеље.

Италијани и њихове слуге су заузели наше домове, школе, градске пољане и путеве. Трговине су празне и затворене. У амбарима нема жита. Хљеба ни за лијека да се нађе, а оно мало брашно што су дијелиле италијанске власти било је толико да се човјек може одржати на ногама.

Ни у тим условима није успјела окупаторска пропаганда, којом су позивали омладинце да обуку њихове униформе. Напротив, незадовољство омладине из дана у дан било је све веће, да би у јулу 1942. године сваки од њих јавно испољавао своју мржњу према окупатору. Терор окупатора је јачао. Почела су стријељања. У Шибенику је стријељан Раде Кончар и други. Италијани врше одмазду због убиства једног агента. Карабинијери су батинали људе ни криве ни дужне.

На терену нашег среза партизани врше акције, нападају италијанске колоне и мање бродове у каналима.

Врело сунце је спржило и оно мало траве. Воде нема. Пије се само беванда. Била је недјеља, јули мјесец 1942. година. У предвечерје људи су посиједали у хладовину код сеоске крчме. Пјева се иако је ратно стање, Далматинац не може без пјесме. Одједном, иза брда, на домаку села, појавила се четничка колона. Неки од њих су већ непримјетно ушли у село и окупили су се код цркве и крчме. На капама су имали мртвачке главе које су први пут виђене у нашем селу. Народ је збуњен. Они из крчме жељели су да се склоне испред тих чудних људи са дугом косом и великом брадом. Чује се тихи шапат: „Четници!“ Крчмар се исправи. За-

устаи поглед на једном од људи са мртвачком главом и рече:

— О, јесте ли то Ви господине наредниче?

— Да, Крешимире — одговори наредник, са мртвачком главом.

Њих двојица су заједно служила у бившој војсци. Тај четник Сима Илић био је касније зликовац, командир једне четничке јединице која је многе мајке завела у црно. Већ тога дана четници су одвели из села неколико људи. Убрзо су убили Шпиру Рачуницу, његову жену и ташту, то су биле прве жртве у селу.

Послије неколико дана код нас је одржан први јавни партизански збор на коме су говорили командант Драго Живковић и комесар партизанског одреда. Они су позвали народ у борбу против окупатора и домаћих издајника. Тражили су од народа да свим средствима помогне народноослободилачку борбу. Они су се нарочито обраћали омладини.

Први добровољци одлазе у партизане далеко од свог родног мјеста. О њима ништа не чујемо, али прижељкујемо добре вијести. Вријеме је пролазило. Припрема се и друга група омладинаца. Свануо је 20 октобар 1942. године. У селу је тишина. Јесење сунце обасјало је кровове. Данас се спрема друга група. Све су то младићи од 17 до 20 година.

Предвече, кад је сунце отишло на свој починак, група омладинаца из мог и околних села окупила се код мола, да би кроз неколико часова са малим баркама тихо прешла преко Прокљанског језера.

Настала је тишина. Саопштава нам се марш-рута и лозинка. Прелази се преко пута Шибеник — Скрадин. Дуж овог пута на важнијим мјестима, постављени су италијански бункери. Италијани не могу да спавају у немирној Далмацији без „покривача“ од армираног бетона. Колона се тихо кретала у ноћној тишини. С камена на камен, козјим стазама, приближавала се селу Мућу. Тако је прошла тедна непроспавана ноћ. Не чујемо више таласе како запљускују камениту обалу. Уместо њих, сусрећемо понеку уплашену птицу. озбиљно се разговара и помишља гдје ће се завршити пут колоне. Одједном, наш водич започе разговор о пређеном путу.

— Ноћас смо, момци, прошли кроз иглене уши — примијети он.

— Тамо гдје сам се ја, кобајаги, одмарао, педесетак метара од нас, налазио се, у ствари, италијански бункер, али ето, ћутали су они, па ћутим и ја.

Село Мућ је увијек било слободно. Убрзо смо кренули даље у правцу Врлике. Нико од нас, осим водича, није знао да је велики дио мјештана тог краја наклоњен Италијанима и четницима попа Ђујића. То смо[^] осјетили наредне ноћи.

Колона је тихо ишла козјом стазом. Мјесец је био иза танких облака. Спуштали смо се низ падине Свилаје. Сваког тренутка проносило се дуж колоне: тишина. Ово често опомињање на тишину, само по себи значило је да пролазимо кроз опасну зону. Издато је и посљедње упутство од стране водича:

„У случају да пред селом будемо нападнути, на мој звиждук пиштаљком, или испаљени светлећи метак, идите право тамо, а ја ћу вас чекати и колона ће кренути даље. Ђујићеви четници су подмукли“.

Још се нијесмо ни прибрали, а већ смо били са свих страна засути пушчаном ватром. Млади и неискусни, у жељи да се заштитимо од кише куршума, приљубили смо се за земљу. Водич је отворио ватру из једине пушке. Већи дио колоне је отишао за њим. Један дио колоне је наишао на засједу и десетак њих је заробљено од стране четника, који ће сјутра у Сињу свој плијен предати Италијанима. Међу заробљенима налазио се наш друг Шиме. Заједно смо одрасли и учили пливати. Он је јединац у мајке, која ни данас не зна да је пао прије сусрета са пролетерима, с којима је желео да ратује. Његовој мајци нико није казао да је заробљен, да је смрт гледао са неколико метара, јер можда такав бол њено срце не би могло издржати.

Свануо је 24. октобар 1942. године. Налазимо се на слободној територији. Водич је са нама, али је нерасположен што колона није комплетна. Све нас је познавао по физиономији.

„Нема оног плавог са јежурастом косом, што нас је на застанцима веселио и играо коло које нико други није знао.“

Био је то Шиме.

Приближавамо се Гламочу. Водич нам је рекао да се за који час састајемо са пролетерима. Њему ће лакнути, јер је на цијелом путу бдио над нама, као мајка над својом дјецом. Пролетери са којима ћемо се састати дошли су из Црне Горе и Србије. Међу њима је било доста Крајишника и Далматинаца. Сви жељно и нестрпљиво очекујемо сусрет са њима. Покушавамо да у мислима створимо представу о тим људима, који имају то заједничко чудно име. Дечачки се радујемо сусрету.

Улазимо у Гламоч. Ту су пролетери. Коначно смо с њима. Пуши се ватра на којој је велики казан. Сви које виђамо у пролазу носе петокраке. Све је то војска пролетера, али у различитим униформама које до сада нијесмо ни видјели. Свугдје наоколо ори се пјесма, а весељу нема краја. Сљедећу ноћ ћемо провести под кровом — у дрвеној штали на чијем тавану има доста сијена и то ће нам бити удобан кревет. Колона се зауставља. Убрзо се међу нама појавило неколико непознатих људи, лијепо одевених. На капама су носили петокраке звезде са српом и чекићем. Добили смо распоред у нове јединице. Било је вече. Сунце је на заласку. Распарчана колона је отишла у неколико праваца.

Наша група долази у 5. батаљон, а већи дио у 2. чету, код командира Јосифа Маловића и комесара Гојка Жарковића. Кад смо ми долазили чета је била окупљена на неком састанку. У чети има доста и другарица. Пролетери нам прилазе. Питају нас за умор и глад. Једина другарица пита да ли је пут био дуг и напоран? Друга већ одговара да јесте. Убрзо су нам сви другови из чете постали блиски, а другарице Милица, Зора и друге постале су нам блиске као рођене сестре.

Није сувишно ако бих рекао да су њихова топлина и блискост послје једног часа учиниле као да се налазимо заједно од рођења. Највише су се интересовали за наш родни крај. Причали смо о злочинима четника, Италијана, о успјешним дејствима приморске партизанске чете којом је командовао Драго Живковић. Били смо поносни на ту чету и њене успјехе, јер за веће успјехе нијесмо никада чули. Међутим, кад су Вук Жижић, Милица Жугић, Срето Кулић, Ковачевић и други причали о нападу на Пљевља, Купрес, Бугојно и низ других села и градова, када су нам причали о путу од Колашина до Гламоча, чинило нам се да то све не могу урадити обични људи. Изгледало нам је да је у том објашњење зашто се зову пролетери. А када су нам причали о успјесима своје чете и батаљона, о јунаштву појединаца, о храбрости малог Видоја и Момира, Божицара и неких којих није више било међу нама, осјећали смо и понос и страх да ли ћемо и ми постати такви борци.

Слушали смо приче пролетера о пролетерима и мислили да ћемо и ми постати такви пролетери. Одједном се развило коло које смо први пут чули и видјели. Сви су се ухватили у коло: командир, комесар и остали борци. Другарице су прве запјевале партизанске песме: „Мајко наша Црна Гора“, „Дурмиторе“, „На Козари гроб до гроба“ и сл. Сви играју и на лицу им се оцртава радост. Нико не може

наслутити да су неки од њих у борбама у Црној Гори и Санџаку или ту у Босни изгубили брата или сестру. Они не изгледају уморни од борбе и пута, нити тужни што су далеко од својих најмилијих, који су остали на милост и немилост окупатору.

Ми, новодошли младићи, проматрали смо те момке и дјевојке и стварали смо утисак о њима. Сви су они исти у борби, колу и пјесми. Ту се не зна ко је командир, а ко борац. Пјесме и радост су им заједнички, исто онако као као што су им заједнички живот и борба. Другарство се осјећа на сваком кораку, у сваком контакту. Пажња према нама новодошлим борцима је неизмјерна. Отуда и наше брзо зближавање. На првом маршу смо се увјерили у постојаност другарства и братске љубави. Цигарета је припаљена на челу четне колоне и најчешће се гасила на зачељу. Али тиме није све речено. Много има још тога што нас је толико зближило, што је избрисало сваку сумњу. Сви пјевамо ону пјесму за коју се ко прије одлучи или има склоности да је пјева. Црногорци, Крајишници и остали не представљају своје земљаке, већ сви скупа чине једну компактну братску цјелину која има заједничке идеале и циљеве — ослободити земљу од окупатора.

Ми смо млади и неискусни у борби, зато пролетери преносе своје искуство на нас. Уче нас како да рукујемо оружјем, како да се боримо и уништавамо непријатеља, а такође и како да се чувамо од његових смртоносних куршума.

Ватрено крштење доживјели смо баш у Далмацији, изнад Книна. Против нас били су Италијани, четници и усташе. Увијек смо жељели да будемо ближе командиру Јосифу, јер је он старији и искуснији борац. За нас је он био ауторитет, а његова појава — црна коса, очи и велики бркови, увијек су нам нешто посебно говорили.

На положају изнад Книна заузели смо заклоне иза камења. Бура је брисала орканском брзином. Као побијеснела авет носила је све пред собом. У непосредној близини појавили су се Италијани. Постајемо узнемирени. Посматрамо их, али истовремено пратимо покрете командира. Непријатељ је отворио паклену ватру. Сваки метак који фијукне изнад наших глава изазива у нама узбуђење. Још дубље тонемо у заклоне.

Оно што је упечатљиво остало у мом сјећању, била је брига о нама као неискусним младићима. Ми смо у почетку, кад је требало извршавати неке теже задатке, имали из-

вјесне олакшице: када је на пример, требало ићи на стражу, у патроли и сл. Али, када је у питању била исхрана, ту смо били у првом плану. Тако је било и у првој борби. Старији борци заузели су важније положаје, а ми млађи били смо уз њих. Зато се може рећи да је поред бриге коју је о нама водио старешински кадар, била присутна и пажња сваког старијег борца. Старији борци из чете за нас су били примјери храбрости и људског достојанства. Кад смо били међу њима није нас било страх чекати непријатеља који се приближавао нашим положајима. И нови борци су се храбро борили. У првој борби код Книна погинуо је храбро Анте Микуландра.

У сљедећим борбама било је много лакше, јер поред искустава које је имала чета, брзо смо се и ми уклапали у нове задатке па и борбене, тако да су се већ у борби против усташа изнад Ливна, код села Кола, на Дувну јавили први добровољци-бомбаши.

Никада се неће избрисати из мог сјећања лични примјери пролетера који су до тада имали богато борбено искуство. Они су на четним конференцијама дискутовали, критикујући грешке и слабости појединаца. Размишљали смо да ли ћемо и ми некада моћи иступити као другарица Зора? Да ли ћемо имати храбрости да и ми једног дана иступимо самокритички и да критикујемо слабости других?

Овакво другарство и пажња какво је било међу нама, без обзира што смо били из разних крајева наше земље, могло је да се гаји једино под руководством наше Комунистичке партије, којој заувјек дугујемо толику захвалност колико и сви наши народи.

Петар ЛОКАС

НАПАД ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА НА ВИНАЦ СЕПТЕМБРА 1942. ГОДИНЕ

У вријеме припрема за напад на Јајце 3. батаљон се налазио на простору села Мајдан, на комуникацији Јајце — Мркоњић Град. Ту је добио задатак да уништи усташко-домобранске снаге у селу Винцу, како би пресекао комуникацију према Д. Вакуфу и са тог правца обезбиједио напад наших снага на Јајце.

Батаљон је кренуо на задатак 23. септембра, преко с. Језера и Велишића до села Горице, гдје се задржао ради припреме напада на Винац. О важности задатка на батаљонској конференцији говорили су замјеник команданта Мироје Жарић и замјеник комесара Владо Божовић (командант батаљона Василије Ђуровић Вако налазио се у болници, после рањавања на Купресу, а комесар батаљона Ђуро Чагоровић био је прије тога прекомандован у штаб бригаде).

Батаљон је пошао према Винцу сјутрадан после подне. У засеку Каменици, удаљеном од Винца за нешто више од два километра, батаљону је дат одмор, а штаб се ангажовао с обавештајним органима да добије поузданије податке о непријатељу.

Винац је муслиманско насеље на комуникацији Јајце — Доњи Вакуф. Има око 50 кућа, дјелимично од тврдог материјала. Увучен је у окуку Врбаса, а удаљен од Јајца око 11 километара. Изнад села са јужне стране уздиже се стрма коса, с развалином неког старог града. Она је погодна за одбрану, а на бедемима, високим неколико метара, биле су израђене многобројне пушкарнице. Дуж комуникације, са јужне и сјеверне стране села, били су израђени земљано-дрвени бункери и постављени бодљикава жеца и крстила.

Посаду Винца сачињавали су око 150 домобрана и муслиманске милиције. Посада је имала, између осталог, три тешка митраљеза, један минобацач и више пушкомитраљеза.

Подаци о јачини посаде и њеном наоружању с којима је располагао штаб батаљона, били су веома оскудни. Подаци

о томе да се у селу налази око 100 домобрана и нешто усташко-муслиманске милиције и да су ископани ровови дуж пута, имали су рђаве последице: задатак батаљона олако је схваћен, па је одлучено да се непријатељ непосредно нападне и уништи, умјесто да се блокира.

Сходно таквој одлуци, требало је извршити напад са сјеверне, источне и јужне стране, а са запада, тј. преко Врбаса, предвиђено је да се пребаци један вод, те да се на тај начин Винац заузме и посада ликвидира на препад.

Распоред батаљона за напад био је следећи:

— 2. чета напада дуж пута и са лијеве обале Врбаса — право на само село;

— 1. чета: са истока, дуж косе, избиће на саму тврђаву;

— 3. чета: такође ће напасти тврђаву с јужне стране, с тим што ће поставити једну десетину, као засједу, према Доњем Вакуфу.

Док су се чете пребацивале да заузму одређене положаје за напад, патрола 2. чете наишла је на непријатељску patrolу која се од Винца упутила ка Јајцу. Настало је пушкарање између патрола, један је домобран убијен, а остали су успјели да се повуку у село. Због тога батаљон није успио да се неопажено привуче непријатељу и да га изненади. Пушкарање патрола је пробудило пажњу непријатеља, па је отворило ватру из целокупног наоружања, освјетљавајући ракетама терен око Винца. Тако је открио пребацивање и подилажење бораца тврђави, чији су се бедеми тек тада могли примјетити.

Настао је прави ураган од ватре из аутоматског наоружања, која је брисала све прилазе тврђави изнад Винца. По ватри се могло закључити да је непријатељ у Винцу много јачи него што се рачунало и да су његове главне снаге на врху косе, у тврђави. 1. и 3. чета су запале у тешку ситуацију, јер нијесу биле подишле, а свако пребацивање преко освјетљеног терена, који је био под унакрсном ватром, било је веома ризично.

Ситуација је била таква да нас је подсећала на Купрес, када је батаљон застао пред силосом. Требало је, реалније процијенити ситуацију и извући батаљон испод убитачне ватре непријатеља, као што је то учињено на Купресу. Но, преовладала је жеља бораца и старјешина да се што прије заузме Винац, како би се успјешније обезбиједиле снаге које нападају Јајце.

Брзо, преко курира, требало је пренијети наређење штаба батаљона „да се изврши јуриш на непријатеља и да се

заузме Винац". Куир 2. чете Сретен Дуљо Јововић, није стигао да пренесе то наређење до свог командира, већ је негдје на пола пута пао, смртно рањен митраљеским рафалом. Не презајући ни од какве опасности, дотад успјешно он је преносио многа наређења свога командира. Једино се плашио да му се не деси да у тешким ситуацијама не буде спријечен у извршењу задатака.

Ватра непријатеља била је све организованија и јача. Запречна ватра митраљеза брисала је одређену линију, преко које су се борци пребацивали. Испред бункера и бедема старе тврђаве већ су се наслућивале сјенке бомбаша, ношених смјелашћу да изврше задатак. Прије него је успио да још једном створи пустош у непријатељевим бункерима, пао је неустрашиви бомбаш Вукашин Поповић Вуле, добровољац из првог свјетског рата, изванредан човјек и друг. Пао је далеко од свог дома и родног краја. Борио се да сви људи буду једнаки и слободни. Он није био члан КПЈ, али је међу првима пошао у јулски устанак. У одмаклим годинама је постао борац пролетерске бригаде желећи да пушком допринесе побједи над непријатељем.

Недалеко од њега пао је покошен митраљеским рафалом комесар 1. чете Војо Р. Драговић. Он никада није могао да сачека да види шта ће учинити бомбаша његове чете. Он није могао гледати како његови борци јуришају на непријатеља, а да не буде међу њима. О погибији овог храброг студента причао ми је касније Јакша Брајовић, најстарији борац нашег батаљона, учесник у балканским и првом свјетском рату:

Касније проглашен за народног хероја.

— Јакша, рекао му је Војо те вечери, ја морам стићи бомбаше да их посавјетујем, јер су пребрзи па се плашим да не погину прије но што баце бомбе.

И само што је кренуо да се пребаци за бомбашима, погођен је у прси.

— Војо, ти погибе! — рекао је Јакша, подигавши га на руке.

— Погибох, — изустео је једва чујно смртно рањени комесар.

Без обзира на ураганску ватру непријатеља, борци су се пребацивали и када су били на домаку ручних бомби, заорило се пролетерско „Ура". Цео батаљон је пошао на јуриш. Село Винац је за тили час било заузето. Непријатељ, који је бранио само село, побјегао је у тврђаву.

Батаљон се сада нашао очи у очи са неосвојивим високим бедемима старе тврђаве, немоћан да изврши јуриш и

да се прса у прса обрачуна са непријатељем. Многе од бомби, које су наши борци убацивали преко бедема непријатељ је враћао на нас, одрођавао камење и косио нас ватром аутоматских оруђа. Ситуација је била веома критична. Мртвих и рањених много, а напријед се није могло. Одбљесак зоре се појављивао на истоку. Ако се дан сачека под бедемом, какви тек тада губици могу бити! А већ су подаци о мртвима и рањенима поразни.

У таквој ситуацији штаб батаљона наређује да се батаљон извуче и посједне положаје са којих ће онемогућити непријатеља ако покуша да се пробије према Јајцу. Батаљон се повукао и поставио на погодне положаје, са којих се непријатељ могао контоолисати. Преко дана непријатељ није покушавао да изађе из тврђаве. Тек 26. септембра око 10 часова, непријатељ је покушао да се на брзину извуче ка Доњем Вакуфу. Вјероватно да је овакву одлуку донио кад је сазнао да је Јајце заузето. Батаљон је брзо реаговао и извршио бочни удар. Непријатељ је имао осетне губитке.

У борби на Винцу, погинуло нам је 8 другова, и то: Војо Драговић, комесар 1. чете, Вукашин Вуле Поповић, Сретен Јововић, Бошко Томковић, Илија Јањевић, Спасоје Велашевић, Милован Прашчевић и Михајло Ковачевић. Рањени су: Станко Жарић (умро од ране), Драгиша Богетић, Благота Вујовић, Никола Полексић, Спасоје Ћурановић (погинуо у Опасаници код Колашина септембра 1943. године), Влајко Брајовић (погинуо на ЈБубином гробу 10. јуна 1943. године), Зарија Вукашиновић, Вујадин Домазетовић и Олга Лакић.

Напад на Винац је дуго остао у сјећању батаљона као горко искуство плаћено знатним губицима.

Драгутин С. ФИЛИПОВИЋ

ГЛУМЦИ СА ЧЕТВРТОМ ПРОЛЕТЕРСКОМ

Октобра 1942. године. Мјесец је обасјавао колону 4. пролетерске, која се кретала ка Јању. Колона споро одмиче због рањеника, које на носилима носе њихови другови. У том племенитом послу помаже и група глумаца, која послије приредаба у Јајцу иде према Гламочу и сада се налази у колони Четврте.

Пропланак са два стога сијена и малим шумарком наоколо идеално је мјесто за одмор.

— Колона, стој! Овдје остатемо!

Иако је још час прије свако у колони мислио на то да спава, ипак скоро нико није легао, јер се, ено, крај ватре развило црногорско оро, које ми, глумци, први пут видимо, чујемо а и играмо.

Пјева се и игра. Стихови ничу на лицу мјеста. Жалац „пјесника“ не мимоилази никога из бригаде — сваки добија свој дио. То је критика у стиховима. Неког хвале, а неког, богме добро распале; смијех напросто пршти, и тако све до у свитање.

Други дан на истом мјесту дајемо приредбу за бригаду, други дан још једну за јединице 3. крајишког одреда и народ тог краја. За вријеме наших приредаба са брда преко ријеке чују се пуцњи непријатеља и виде ватре. То Дреновићеви четници пале сељачке домове, уз заштиту Нијемаца и усташа. Тамо крв и ватра, а овдје пјесма, шала, умјетничка ријеч и пушка пролетерска, које јасно говоре да ће и тамо пријеко, прије или касније, исто тако доћи смијех и радост, слободан живот.

Бригада је затим кренула на нови задатак, а ми исто тако на свој — својим путевима.

Ето, тако је почело другарство пролетера 4. и глумаца Позоришта народног ослобођења.

Ми смо отада 4. називали „својом“ бригадом. Касније, за вријеме великих покрета и непријатељских офанзива.

Импровизована позорница у шуми — Јань 1942.

некако је долазило до тога да смо се често заједно кретали и да је 4. била у тим крајевима наша, да тако кажем, „матична лука“.

Четврту офанзиву провели смо са 5. бригадом Саве Ковачевића. Њему дугујемо вјечну захвалност за бригу и њезну пажњу, које нам је у свакој прилици указивао. Почетак пете офанзиве затекао нас је опет у саставу 4.

Офанзива — као офанзива. Грмило, грмило, па и пре-грмило, а из тих грмљавина носимо успомене које се не забрављају.

Суха гора, Пива, Мратиње, Маглић, Сутјеска, Зеленгора, Лучке Колибе, и људи, другови чија су имена и ликови постали за нас саставни дио свих тих мјеста и по чијим именима и ликовима та мјеста посташе оно што су нам данас и што ће остати.

Из офанзиве наша је група изишла подераних одијела и скоро потпуно боса, али то нас није могло спријечити да свакодневно дајемо своје скромне приредбе за војску и народ по селима куда смо се кретали. Из тога времена нарочито се добро сјећам једне приредбе.

Било је то у Сеони, почетком јула 1943.

Болница 2. дивизије, 4. и сељаци Сеоне били су нам публика. Приредба је почињала монологом Матије Гупца у извођењу друга Афрића.

Афрић је изишао и почео првим ријечима монолога: „Ево ме, ту сам“. Како је био потпуно бос, а одијело му се састојало из неких крпа, питај бога чије непријатељске униформе, те његове ријечи дочекао је буран смијех. Али што је монолог даље одмицао, лица гледалаца постајала су све озбиљнија и пажљивија, а завршетак монолога дочекан је одушевљеним одобравањем.

Играли смо тада још и Чеховљеву „Просидбу“, пјевали хорске пјесме и рецитовали, све на обичној ледини, без кулиса и најосновнијих реквизита, а сви подерани и боси. Од публике смо тражили само мало маште, да замисли оно што ми нисмо могли да јој пружимо, јер нисмо имали, а то су били позорница, костими и маске. Играли смо одушевљено и са жарком жељом да нас гледаоци схвате и разумеју.

Аплауз и узвици радости у публици на крају програма били су најбољи доказ да је публика задовољна и да је видјела и чула оно што смо ми жељели да види и чује.

Сличних приредаба било је још, и оне су у нашим сјећањима остале некако топлије записане него оне које смо давали на позорницама и са свим могућим реквизитима.

Још кратко вријеме остали смо са 4. а тада смо се поново растали као и оно први пут. Свако је пошао на свој нови задатак.

*

Четврту смо од првог сусрета с њом завољели, била је и остала „наша бригада“. Радујемо се, ако смо у оним тешким данима успјели нашим дјеловањем да изазовемо радост, љепоту мисли, мржњу према непријатељу и вјеру у свијетлу будућност, чему смо најискреније тежили. Радујемо се, ако смо нашим боравком у бригади неки пут успјели да понека тешкоћа, барем неком борцу буде лакша. Ако је у тим нашим настојањима било успјеха, то нам је највећа награда, а борцима 4. захваљујемо за другарство које су показали према нама, својим глумцима.

Јожа РУТИЋ

ИЗ ДРУГОГ БАТАЉОНА

Средином септембра 2. батаљон се налазио у Јасеновим Потоцима, гдје су предузете мјере за одмор и сређивање јединица. Осим тога, радило се и политички са народом, држале конференције, помагало у формирању народне власти итд.

Из тих села био је приличан број људи у зеленом кадру. У ствари, то су били сељаци, одбјегли у шуму под утицајем четника, па су их они звали зелени кадар. Сељаци-мјештани долазили су и наговарали нас да не дирамо зеленокадровце, а неће ни они нас, па ће нам они давати храну и остало што нам је потребно. Ми смо им рекли да нијесмо дошли на пазар, да ми ниједног поштеносног човјека не дирамо, али онога ко држи окупаторску пушку ми не можемо трпјети. Због тога не може између нас доћи ни до каквог споразума. Међутим, једног дана дошла су двојица из тог зеленог кадра у штаб батаљона и тражили да ли може једна њихова петорка да прође кроз село у правцу села Штекеровци. Друг који је био у штабу стварно је мислио да се ради о пет људи и дозволио им је. Међутим, та њихова „петорка“ бројала је 120 људи. Углавном, они су тиме хтјели да се прикажу сељацима као људи који су у савезу са партизанима, да би на тај начин у очима сељака подигли свој углед и да би им сељаци боље излазили у сусрет.

Врховни штаб је сазнао за то и наредио је да још исте ноћи неко из штаба батаљона дође у Врховни штаб. Један од другова из штаба отишао је на Млиниште, гдје се налазио Врховни штаб. Другови из Врховног штаба били су се смјестили под један шатор у шуми, освијетљен карбидним лампама. Друг Тито је нешто радио унутра под шатором. Чим су му рекли да је овај друг дошао, Тито га је одмах примио и запитао како је дошло до тога да смо дозволили да ови четници прођу кроз село. Овај друг му је о томе испричао детаљно. Тито се није љутио, али је рекао да их није требало пропустити, и да их сада треба што прије напасти у рејону села Штекеровци и уништити. Наредио је да наш батаљон

и 4. батаљон 1. пролетерске (Краљевачки) изврше тај задатак.

Кренули смо у рану зору. Дио 3. чете оставили смо да чува логор, а с батаљоном смо пошли у правцу села Штекеровци. Када смо изишли из села и дошли у једну шуму зауставили смо борце и објаснили им о чему се ради, а затим смо кренули и дошли у мјесто гдје је, према обавјештењима која смо имали, требало да буду четници. Међутим, четника није било тамо, јер су већ били побјегли. Кад сам ишао кроз шуму да се повежем са 4. батаљоном 1. пролетерске, срио сам у шуми друга Тита са машинком о рамену, у пратњи двојице-тројице курира. Питао ме је гдје је батаљон и рекао да ће доћи код нас. Ми смо тада претпостављали да друг Тито хоће да дође код нас да с нама поразговара, између осталог, и због тога што је 2. батаљон баш тих дана био састављен од 2. и 4. батаљона услед великих губитака у борбама за Купрес.

Разговор са другом Титом

Друг Тито је имао двије или три кутије цигарета. Запалио је и понудио борцима. Борци су почели да узимају. Ми смо хтјели да некако утичемо на борце да не узму баш сваку цигарету. Он је то примијетио и рекао борцима: „Немојте ви слушати непушаче" и све је издијелио.

Рекао нам је да хоће да разговара са борцима и да га питају шта их интересује. Било је много питања, тако да је друг Тито остао са нама око три сата.

Другови су се интересовали како стоји са устанком у осталим крајевима земље. Он нам је причао о Хрватској, Словенији, Србији, Космету и другим крајевима.

Један друг га је питао шта мисли о учешћу западних сила у рату, и сам изнио своје мишљење да им он ништа не вјерује.

Друг Тито му је рекао да сваког треба цијенити према његовој активности, али да је та оцјена сувише оштра.

Затим смо друга Тита питали да ли ће нам Руси нешто помоћи, бар у муницији и наоружању. Објаснио је да за такву помоћ заиста постоје огромне техничке тешкоће, велика удаљеност, прелаз преко огромног простора који непријатељ контролише, недостатак аеродрома код нас, а нарочито погонског горива итд.

Другови су му поставили питање: какво је стање у комунистичким партијама наших сусједних земаља. Колико

се сјећам, рекао нам је да је у руководству Бугарске партије било неких слабости, али да се они против њих боре. Говорио нам је и о другима, а напосљетку је рекао: „Њихово је да учине све што могу у борби против фашизма и они су зато одговорни, а наше је, такође, да ми учинимо све што можемо, без обзира како ко испуњава свој дуг”.

Борци су били одушевљени овим разговором, јер су добили одговоре на сва питања која су их интересовала, а били су још радоснији када су обавијештени од команданта бригаде да је друг Тито казао да су постављали лијепа питања.

Долазак друга Тита овеселио је све наше борце. Они су имали прилику да га виде и прије — приликом формирања бригаде и касније у току марша, али им је ово била прва прилика да дуже сједе и заједно разговарају.

У борби за Јајце

Док смо били у Јасеновим Потоцима, донијета је одлука о нападу на Јајце. Наша бригада је добила задатак да обезбјеђује напад од правца Доњег Вакуфа и Турбета: 3. батаљон да нападне и ликвидира непријатељску посаду у Винцу; 1. батаљон да заузме село и жељезничку станицу Догановац, пресијече пругу и цесту и врши обезбјеђење од Доњег Вакуфа; 5. батаљон је низводно од Винца, према Јајцу, са једном четом затварао десну, а са двије лијеву обалу Врбаса, 2. батаљон је био у засједи, на комуникацији Турбе — Јајце.

У духу добијеног задатка 21. септембра наш батаљон је одмаршовао до села Мујџића, а 22. из Мујџића у Шединац-хан. На маршу од Мујџића до Шединац-хана пљуштала је киша као из кабла па смо покисли до коже.

24. септембра послије подне батаљон је испод села Ципића прегазео Врбас и стигао у Старе Куће. Јајце је нападно то ноћу 24/25. септембра.

Тамо нијесмо имали готово никаквог посла. Ухватили смо двојицу усташа од оних који су се разбјежали из Јајца. Сјећам се, биле су са нама и неке јединице 3. крајишког одреда. Међу њима је био брат Душана Метлића, команданта батаљона, који је погинуо на Купресу. Да би осветио свога брата, он је молио да му дамо једног од двојице ухваћених усташа да га он стријеља. Усташа је био осуђен на смрт и ми смо му одобрили да он изврши смртну казну. Он га је повео у поток, тобоже да га стријеља. Међутим, одједном дотрча код нас један друг и каже: Ено богами он је извадио

нож и оштри га, хоће да га коље". Наредили смо да се одмах врати и да му каже нека се не игра главом, већ нека га стријеља како је пресуда гласила.

То вече 3. батаљон је нападао Винац и имао је врло тешку борбу и приличне губитке.

Послије ослобођења Јајца, 25. септембра, добили смо задатак да прођемо преко Бабиног Села, Старог Села и да дођемо у село Санцак. Уз пут смо, према добијеном задатку, разоружали сељаке у Старом Селу, од којих је већину усташка власт била наоружала.

Било је интересно кад смо их питали: „Имате ли оружје"? Неколико њих је у један глас рекло: „Немамо, а одакле нам оружје?" Док један од њих, из гомиле повика: „Браћо, срамота је да лажемо ове људе. Имам пушку ја", ређао је он све по реду — по имену и напосљетку закључио: „Имамо равно деветнаест комада, него да их донесемо". Сви су га послушали.

Наш је задатак био да заједно са крајишким јединицама, које су биле лијево од нас, обезбјеђујемо Јајце од правца Травника. Ту смо остали два дана.

Наши интенданци пошли су у Јајце и тамо су им дали извјесну количину намирница (брашна, уља, масти и другог).

Међутим, они су им дали уље у кантама за машинско уље. Пошто канте нијесу биле претходно добро опране, то се извјесна количина машинског уља смијешала са јестивим. Ми смо на том уљу пржили уштипке који су се помало осјећали на петролеј, али су их борци јели док су били врући. Но, ипак су били опрезни и неко је појео два, три па и четири, а само један појео је четрнаест. Касније је настала реакција — гонило је на повраћање, па су борци били неспособни за покрет. Све се добро свршило, јер тог дана непријатељ није нападао.

Писмо нареднику Ђуки

Тридесетог септембра, дошли су тенкови из Доњег Вакуфа. Наш 3. батаљон био је у долини Врбаса са комором. Тенкови су напали комору и растјерали је, а касније се вратили према Доњем Вакуфу. Чим смо опазили тенкове ми смо на брзу руку пошли низ једну стрмину, мислећи да их сачекамо и нападнемо. Међутим, ипак нијесмо стигли на вријеме, јер су они већ били отишли, али смо успјели да ватром стјерамо са тенкова неколико усташа, који су побјегли кроз шуму.

Првог октобра на наше положаје су извршили напад усташе и Нијемци из Доњег Вакуфа. Напад је отпочео на наше десно крило, гдје је била 3. чета. Она је до ноћи успјела да одоли свим нападима и задржала је положај.

Тога дана, негдје послјије подне, усташе су нашле једнога сељака у шуми и рекле му: „Однеси ово писмо нареднику Ђуки и реци му да што прије пожури да заузме брдо Дебељак, и да се вратиш да нам донесеш извјештај”. Кад је овај сељак дошао код наших бораца, упитао је:

— Гдје се налази штаб ?

— Ето га ту — рекли су му борци.

Иде он сав раздраган к нама, хоће да се покаже да није које-ко, већ да прави велику услугу, па још у ходу виче:

— Гдје сте, мајка му стара, тражим вас читав сат?

— Овдје смо — кажемо му.

— Је ли ту наредник Ђука?

— Јесам!

— Командант ти је послао ово писмо и рекао да одмах пошаљеш извјештај.

Ја сам узео писмо и почео да читам, а сељак ме стално пожурује.

— Пожури, молим те, он је рекао да одмах пошаљеш извјештај.

— Ма чекај, старији смо ми од њега — кажем му ја.

— Ама, човјече божји, волови су ми остали доље у шуми, него пожури.

Мало касније поново рече:

— Пожури, човјече јер ћемо оба изгубити главу, командант је много љут због Дебељака и једино ме може спасити то што ћу му рећи да сте ви већ давно прешли Дебељак.

— Јеси ли Србин? — питам га.

— Нијесам, а овдје иначе има мало Срба и не могу ништа учинити, јер их је бог смео.

— А видиш ли ти ко смо ми?

Он гледа мало подуже па каже — не знам!

— Па зар не видиш да смо партизани.

— Е, људи, ја сам Србин него право да вам кажем мислио сам да сте усташе, па не смијем да кажем.

— А зашто онда носиш усташама извјештај?

— Не чиним ја то, људи моји, што ми је мило, већ зато што морам. Код куће имам породицу, па сам пошао у шуму са воловима да насијечем мало дрва, а они су ме ухватили и наредили ми да ово понесем.

Група другарица из 2. батаљона

Задржали смо га, јер нијесмо смјели одмах да га пустимо да нам не би открио распоред, па смо га касније пустили.

Храбра Љубица Јовановић

Сјутрадан 2. октобра ујутро Нијемци и усташе су нас напали поново. Наш распоред био је следећи: на десном крилу, на положају Барице — Рујанац, била је 3. до ње 2. а лијево од ње, према селу Силајђевина, 1. чета. Усташе и Нијемци су ушли у шуму и отпочела је борба. Наш митраљески вод био је на једној чуки у шуми и усташе су се привукле том воду на неколико метара. Кад су дошле сасвим близу, помоћник нишанције на митраљезу Љубица Јовановић прва их је примијетила. Имала је 34 метка и све је испалила на ову групицу усташа, а за то вријеме је нишанција узео митраљез на раме и повукао се на слиједећи положај. Она је остала док није испалила и последњи метак и тек тада се повукла, па када је дошла код командира вода Душана Стругара, рекла му је:

— Ево ти пушка, друже командиру, немам више ниједног метка, но или ми дај метака или узми пушку.

Касније, кад смо били у селу Попуже, Иван Милутиновић, члан Врховног штаба, поклонио јој је ручни сат, за храброст и сналажљивост коју је показала у овој борби.

Ово је био почетак офанзивних дејстава непријатеља ради заузимања Јајца. Истовремено, Нијемци и усташе су извршили напад јаким снагама и од правца Бања Луке, са истим циљем.

Ми смо усташе најприје протјерали са коте 908 и одбацили их према станици Оборцима. Тада смо кренули према сјеверу, са 1. и 2. четом, према Силајћевини, протјерали их и напали неке њихове позадинске дијелове и комору и потукли их. Ту су нам погинули Мато Јовићевић, Ђуро Вукчевић, Божо Мучалица и Лука Грујић. Непријатељ је имао велике губитке. Међутим, 3. октобра смо се морали повући преко Врбаса. Најпрше смо порушили мост у селу Догановце и увече дошли у село Билинчиће, гдје смо занови.

4. октобра повукли смо се у рејон Горице — Мочићи. гдје је био евакуисан запаљени материјал из Јајца, (углавном платно и намирнице). Дозволили смо борцима да узму колико год хоће. Међутим, и поред тога што су у свему оскудевали, с обзиром на то да су очекивали борбу, узели су само оно што им је било најнужније.

Ноћу 4/5. октобра стигли смо у село Кнежевиће, гдје смо и преноћили. Петог ујутру пребацили смо се преко Јања и дошли у села Ђукиће и Попужи, гдје смо остали неколико дана на логоровању. У селу Попуже дошао је код нас Иван Милутиновић и био са нама 2—3 дана. Ту је први пут дошла у нашу бригаду културна екипа у којој су били Вјекослав Афрић и Јожа Рутић и дала неколико приредби.

Послије пада Јајца пошли смо поново у противнапад.

На комуникацији Јајце — Мркоњић-Град

Наш батаљон добио је задатак да избије у Језеро и да прекине комуникацију Јајце — Мркоњић-Град. У Језеро смо стигли на вријеме. Са нама је требало да дође један батаљон 3. крајишког одреда и да заједно са нама пресијече комуникацију и обезбјеђује од Јајца, а ми од Мркоњић-Града. Међутим, они су се споро скупљали. Ми смо рачунали да ће они закаснити и зато смо нашу 3. чету оријентисали према Мркоњић-Граду, а остатак батаљона према Јајцу, јер је отуда пријетила већа опасност.

3. чета је на путу према Мркоњић-Граду поставила засједе и покушала да поруши мост на ријеци Јошавки, али није успјела, јер није имала потребан алат и материјал. На правцу према Јајцу порушили смо мост у Језеру и обезбједили га засједом. Ово је било ноћу између 12. и 13. октобра.

Негдје послје пола ноћи дошли су Нијемци од правца Јајца и сукобили се са нашим дијеловима за обезбјеђење. Ноћу, изузев препуцавања, није се ништа особито догодило.

Како је ујутро била магла у долини нијесмо могли оцијенити њихове снаге. Захваљујући магли, они су успјели да неопажено изађу на брдашце Баг, које доминира Језером. У саму зору сједјели смо поред ватре Нико Стругар и ја. Одједном ми се учини, кроз маглу, да се на Багу неко види и зато сам Нику рекао да се мало помакне. Он је прешао на други камен и сјео и у том моменту рафал се сручио баш на онај камен на коме је Нико малоприје сједио. Касније су дошли тенкови и тукли нас артиљеријом, због чега смо се морали повући на Лађину косу. Ту су нам погинула два друга, Јозо Јакара и Стојан Микић. Њих двојица су били из групе омладинаца које смо добили из Босне и Кордуна као попуњу батаљона. 15. октобра поново су дошли тенкови из Јајца. Ми смо имали један противколац који је заплијењен у Јајцу и њиме смо успјели да оштетимо оба тенка.

Двадесет трећег октобра добили смо наређење да кренемо усиљеним маршем у правцу Гламоча. Батаљон је пошао 23. октобра пред саму зору са Језера и стигао у једно село у рејону Гламоча, гдје се одморио 2—3 дана. Ту је била прикупљена читава бригада. Овај марш од јутра па до десет сати увече (од Језера до Гламоча) износио је преко 70 км.

После одмора ушли смо у Љубунчиће и Прилуку.

Ђошко ЂУРИЧКОВИЋ

ЊИХ ЋЕМО СЕ С ПОНОСОМ СЈЕЋАТИ

У 2. чети 2. батаљона било нас је неколико другова, скоро истогодишњака. Дијелили смо добро и зло и увијек били заједно. Били смо то: Ђокица Милов Вујановић, Муса Вујановић, Ћалица Н. Петричевић, Јанко и Вељко С. Јанковић, Милка Милановић, Перо Б. Ражњатовић, Мато М. Јовићевић и ја.

Вељко је био најмлађи, па смо сматрали да о њему треба више бринути као о најмлађем дјетету у породици. Он се таквој пажњи одупирао, сматрајући себе довољно (дораслим) војником да може све задатке да извршава као и остали. Милка је нарочито водила рачуна да се Вељко поштеди. Кад би чета негдје у селу починула, Вељко би одмах међу мјештанима нашао своје вршњаке и са њима се играо. Али то га није сметало да се први јави у бомбаше и да буде помоћник на пушкомитраљезу.

Налазили смо се на истуреном положају у с. Главнице, у непосредној близини Бугојна. Напад на град се очекивао за који дан. Осматрамо непријатеља. На једном истуреном брежуљку на стражи су Милка, Вељко, Перо Ражњатовић и ја. Перо је нарочито био расположен када је чуо да ће напад успиједити за дан-два. Он је знао да набаци, у шали, да ће његова дужност бити да формира кројачку задругу када се ослободимо и да код њега шегрти неће имати тежак живот, јер му је остао у лошој успомени његов шегртски (стаж). Тога дана је Милки и нама говорио да може да захвавали својој мајци што је изучио занат, и да м^а је тешко када помисли да ће она да страда од непријатеља баш сада када би могао да јој врати дио труда који је уложила за њега и три брата.

У тренутку док се водио разговор између Милке и Пера, нападоше нас усташе из непосредне близине. Одмах смо одговорили ватром и одбили њихов напад. Перо, Милка и Вељко су први били који су бацили бомбе на усташе и потрчали на јуриш. Усташе смо протјерали према граду и послије се вратили на исте положаје. Одмах послије тога наишли су

авиони и бомбардовали положаје наше чете. Једна је бомба пала у непосредној близини наше групе. Милка је од те бомбе погинула. Свима нама је био тежак тренутак када смо видјели да је нема више међу живима. али, Вељку је било најтеже, плакао је.

Неколико дана касније наша је бригада напала Бугојно. Правац напада је био одређен тако да је наша чета морала да прегазу р. Врбас. Вода нам је долазила до испод пазуха. Ми који смо носили пушкомитраљезе морали смо нарочито да водимо рачуна да нам муниција и оружје не овлажи. За Јанка Савова и Мата Мијатова то није представљало тешкоћу. То су били снажни момци. Први су прегазили Врбас и пушкомитраљезима посјели другу обалу. Сматрало се да је непријатељ истурио своје дијелове на обали Врбаса. Зато је и одређено неколико пушкомитраљеза да у случају непријатељског отпора разбију његове предње дијелове и омогуће нашим главним снагама да се ухвате друге обале. Чета је била сигурна када су у њеној претходници крчили пут овако прекаљени пушкомитраљесци.

Непријатељ се повукао на периферију града и чекао нас из бункера, ровова и оближњих кућа. Коле Јаблан је ове вечери водио претходницу наше чете, која је прешла Врбас и која је наступала за бомбашима. Он нас је претходних дана обучавао руковању пушкомитраљезом и тактичким поступцима, нарочито у борби са усташама и Нијемцима, у борби за насељено мјесто. Опомињао би нас када се у борби не би заштитили. Али сам се није чувао, већ је у стојећем ставу наступао ка бункерима на ивици града. Када смо му рекли да се заклони, он је са осмјехом одговорио, као и до тада после сличних упозорења „Неће ме зрно“. Те га је вечери и заобишло. Наступали смо до првих кућа у граду. Ту нас је дочекала јака непријатељска ватра, али пушкомитраљесци и бомбаша су крчили пут. Заузимања је кућа по кућа. Са обје стране било је мртвих и рањених. 2. батаљон је натјерао непријатеља близу самога центра, тако да смо сви сматрали да ће град бити брзо ослобођен. Али на наше велико изненађење, морали смо се повући. Ту нам погине Перо Николин Стругар. Он се те вечери, као замјеник политичког комесара чете, налазио у нашој групи, која је пратила бомбаше са пушкомитраљезом. Пред полазак обрати се Нику Стругару: Команданте, види како се моји скојевци и кандидати за Партију обрачунавају са усташама. Он је настојао да се увијек нађе у нашем друштву и да час посавјетује и критикује за недостатке. Никада није про-

пустио а да нам не исприча о херојским подвизима руских комсомолаца. Његова смрт потресла је читав наш батаљон а поготову нас млађе. Он је био наш васпитач и велики друг. Ископали смо раку бајонетима и ту га сахранили.

Прије повлачења из Бугојна према с. Тихомишљу, тешко је рањен Ђокица Вујановић. По његовом држању није се могло закључити да су ране тако тешке. Први су му притрчали Ћалица Петричевић и Јанко Савов. Они су га на леђема изнијели из Бугојна. Али у с. Тихомишље подлегао је ранама и ту је сахрањен. Перо Ражњатовић је такође погинуо у овој борби. Пао је у првим редовима бораца 2. чете, који су бомбама јуришали на бункере на самом улазу у град. Напад на Бугојно смо морали обуставити а у њему су остали мртви да леже неколико храбрих бораца — омладинаца из наше чете.

*

Послије борби у долини Врбаса бригада се пребацила према Купресу, ријешена да ово мјесто ослободи од усташа. У нападу који је извршен 14. августа, наш је батаљон имао велике губитке. Из 2. чете погинуло је много бораца. Када смо се после напада сакупили у једно село иза Стожера, чекао нас је спремљен ручак. На шаторском крилу кувари су подијелили месо на парчад, онолико колико је бораца у чети било када смо пошли у напад. Здравих бораца је било мало. Ручак је остао непоједен. И онај мали број који је остао жив, ни је узео своје сљедовање хране. Сви смо нијеми сједели на окупу, гледајући према Купресу гдје су нам остали другови, које нијесмо успјели изнијети. И мали Вељко остао је на Купресу. Његов пушкомитраљез неће се више чути. Нема нам Кола Јаблана, који нас је подучавао како се треба борити, заштитити од ватре непријатеља — заузети заклон. Нема Бошка, Мусе, Сеје, Данице . . .

Мато Јовићевић је и даље остао на свом пушкомитраљезу, све до борбе у селу Оборци (више Д. Вакуфа). Али једног јесењег јутра 1942. године, у тешкој борби са Нијемцима и усташама, и он је пао. Тога дана, у истој борби и ја сам рањен. Од наше групе остали су Јанко и Ћалица. И они су у каснијим борбама изгубили своје животе. У чету су придолазили млади, нови борци, васпитавани на примјерима Николе, Мата, Јанка, Ђокице, Ћалице и стотина других мртвих пролетера.

Њикица ЈАНКОВИЋ

У СУСПРЕТ ПРОЛЕТЕРИМА

На Кордуну и Банији сваког дана ширио се народноослободилачки покрет и брзо су се формирале нове партизанске јединице. При формирању партизанских одреда првенство су имали људи који су служили војску и који су боље умјели да рукују оружјем. Омладина је била организована по селима у чете и одреде. Изводила је војну обуку дрвеним пушкама и била спремна да ступи у партизанске одреде. Имајући у виду и расположење народа за борбу, а у првом реду омладине. Главни штаб за Хрватску приступио је формирању војно-политичког курса у рејону Петрове горе, на који су долазили само омладинци.

Четврта класа слушалаца била је састављена од омладинаца са Кордуна и Баније. Она је формирана 15. августа 1942. године у Дуњаку, код Петрове горе. Било нас је око 120. На крају једномјесечне обуке дошао је у посјету Вјеслав Хољевац, тада један од руководиоца НОБ-е на Кордуну. Он нам је говорио о циљевима борбе народа Југославије и упознао нас са успјесима које су постигле наше јединице, као и са непосредним задацима наше класе, коју је он назвао 4. омладинском четом. Истакао је да чету очекује дуг и напоран пут, да иде у састав бригада које су стигле у Босанску крајину и да ће нас они наоружати. Чета је ове ријечи друга Хољевца поздравила снажним аплаузом. Сваки омладинац осјећао се радостан и поносан што ће кроз који дан добити оружје и ступити у бригаду. Послије говора наступило је опште весеље — пјесма и игра. Одмах сјутрадан почеле су припреме за пут. Изабрани су омладинци који су као здравији и развијенији одређени за бригаду. Шиле су се партизанске капе и петокраке звијезде, крпљена је одјећа и обућа, припремана храна. Послије једнодневне припреме, на пут је кренула чета од 80 омладинаца. Други су остали у Дуњаку тужна лица и сузних очију — било им је жао што не иду са нама у бригаду.

Пут је био дуг око 340 километара. Први и други дан марша колона се кретала уредно, са пјесмом и весељем, а

послије тога сваким даном све се више развлачила. Првих дана могли смо из колоне још видјети зелене брегове и попаљена села Кордуна. Ови посљедњи погледи на пусте брегове Кордуна опомињали су нас на упорност, храброст и освету. На посљедњем измаку видика у колони, Познан Владо почиње пјесму: „На Кордуну гроб до гроба, тражи мајка сина свога“.

Трећи дан марша, око 11 часова, стигли смо у Кореницу. За вријеме кратког одмора примили смо по парче хљеба, који је претходног дана заплијењен од Италијана. Куће су ту разрушене и попаљене. Крећемо одмах да нас не би непријатељска авијација затекла у мјесту. За вријеме проласка кроз Кореницу, Доњи и Горњи Лапад и Дољане народ нас је лијепо дочекивао, а посебно омладина. Износили су пред нас по неко парче хљеба и шољу млијека, а дјевојке су доносиле шљиве и крушке.

У Мартин-Брод на Уни стигли смо 21. септембра послије подне. То је мало село са 18. воденица на слаповима Уне и са густим младим воћњаком. Ту смо се одмарали двије ноћи и један дан. Смјестили смо се у воћњаку поред Уне. Један омладинац, док је у води хладио ноге, запјевајући: „Теци водо хладна до главнога града, нашег Беоргада“. Чета је другог јутра кренула у правцу Дрвара. Док смо пролазили кроз Дрвар, народ нас је срдечно поздрављао и позивао да останемо код њих на одмору, пар часова. Нијесмо имали времена за одмор, наставили смо пут у правцу Рора. У поподневним часовима стигли смо у Роре, близу Гламоча, и ту смо се срели се неким дијеловима 1. пролетерске бригаде. Био је то сусрет другова из Србије и Хрватске, сусрет ненаоружане омладинске чете Кордунаша и Банијаца, са већ прекаљеним, добро наоружаним и обученим пролетерима. Мислећи да смо коначно срели јединицу у коју ћемо бити распоређени, брзо смо се прикупили. Пролетери су нас лијепо дочекали. Понудили су нас дуваном, запалисмо и уз густе димове са задовољством смо разговарали и разгледали оружје. И они и ми били смо радосни због сусрета.

Послије пола сата од нашег доласка из Гламоча је стигао курир. Тада смо сазнали да треба да идемо у састав 4. црногорске пролетерске бригаде и да у Рорама сачекамо камионе који ће доћи по нас. Дијелови 1. пролетерске продужили су покрет у правцу Дрвара, а нама су у Рорама оставили намирнице да припремимо вечеру. Прионули смо на посао да би се вечера што прије припремила. Међутим, кроз извесно вријеме камионима су стигли други дијелови 1. пролетерске који су остали у Рорама, а ми смо се истим камионима пре-

бацили у Гламоч, остављајући пролетерима јагњетину на ражњу. За вријеме одмора у Гламочу добили смо неколико пари опанака и неке дијелове одјеће. Послије подне превезли смо се камионима за Мркоњић-Град, гдје смо остали двије ноћи и један дан. Увече 25. септембра наше јединице ослободиле су Јајце, а чета је одмах 26. изјутра кренула из Мркоњића за Јајце, да би што прије стигла у бригаду. Пролазимо кроз Јајце и видимо трагове тешке борбе. Поручене куће, разбацани шлемови, расута муниција и велике гомиле чаура, а на више мјеста трагови крви. Појединци излазе из колоне и купе муницију, завирују у напуштене куће не би ли нашли неку пушку. Продужили смо марш и око 14 часова стигли у Винац на Врбасу. У току овог дугог марша изнемогло је и разбољело се на путу око десетак другова, они с^ остали у појединим командама мјеста. У бригаду је стигло око 70 омладинаца.

Тога дана непријатељска авијација била је доста активна. Због тога, у Винцу нас је дочекало само десетак другова из бригаде, који су нам обезбиједили добар доручак и смјестили нас у оближњу шуму да се одморимо. Предвече, чета се прикупила и постројила да саслуша говор комесара бригаде Митра Бакића. Послије комесаровог говора, бригадни љекар извршио је преглед чете и одмах из строја издвојио два болесна друга. Они се више нијесу ни вратили у бригаду. По завршеном љекарском прегледу чета је подјељена на 4 групе и распоређена по батаљонима бригаде. Тај дан био је за нас радостан и врло значајан, а и жалостан по томе што смо се тада растали са неким друговима и више се никада нијесмо сусрели — остали су на крвавом путу наше револуције.

У батаљонима смо распоређени по четама и ту добили потребно наоружање и одјећу. Од тога дана почиње наше присно и борбено другарство са Црногорцима. Наше старјешине и искусни борци обучавали су нас и показивали примјером како се треба борити.

Била је то прва већа попуна бригаде. Послије наше чете у бригаду је дошла већа група омладинаца из Далмације. Они су се храбро борили раме уз раме са Црногорцима и Кордунашима. Нама, борцима са Кордуна, чије су породице настрадале од усташке каме, посебно је било драго кад смо угледали другове Далматинце у редовима наше бригаде. Они су нас тиме увјерили да се поштени хрватски народ бори против окупатора и домаћих издајника, као и други народи Југославије. То је уједно био и најбољи начин ширења и ја-

чања братства и јединства народа Југославије. У тешким борбама које је водила 4. пролетерска бригада погинуло је доста бораца, а међу њима и 34 омладинца — Кордунаша.

Кордунаши, за које је установљено да су у току рата погинули, борећи се у саставу 4. црногорске пролетерске бригаде:

1. — БЕКИЋ БРАНКО	17. — ПЕТИЋ Милосава
2. — БОЖИЋ Раде ДАНЕ	МИЛАН
3. — БОЖИЋ Мане МИЛЕ	18. — ПЈЕВАЦ Саве ДУШАН
4. — ЧАЧИЋ Јанка МИЛАН	19. — ПЈЕВАЦ Илије МАНЕ
5. — ЋУРУВИЈА Симе	20. — ПОПОВИЋ Ђре МИЛЕ
МЛАДЕН	21. — ПОПОВИЋ Светозара
6. — ГРАОРА НИКОЛА	СТЕВО
7. — ДЕУРА ДУШАН	22. — ПАШИЋ Лазе МИХАЈЛО
8. — КРНЕТА Милића	23. — САМАРЦИЈА СИМО
ДРАГАН	24. — САМАРЦИЈА ИЛИЈА
9. — КРНЕТА ДУШАН	25. — СМОЉАНОВИЋ СТОЈАН
10. — КОВАЧЕВИЋ Драгоје	26. — ШАША Благоје ЂУРО
МИЛАН	27. — ТЕПШИЋ ЈАНКО
11. — КУРУЗОВИЋ МИЛЕ	28. — ТАТАЛОВИЋ МИЛАН
12. — МИЛОШЕВИЋ Миле	29. — ТРКУЉА ПЕТАР
МИЛОШ	30. — ВОРКАПИЋ Милована
13. — МИЛОШЕВИЋ Миле	ДРАГАН
РАДИША	31. — ВОРКАПИЋ МИЛОШ
14. — МРАОВИЋ СИМО	32. — ВЕЈИН Ђуре МИЛОВАН
15. — МРАОВИЋ РАДЕ	МИЋО
СВЕТАЦ	33. — ВУКЕЛИЋ Милана РАДЕ
16. — ПОЗНАН Радише	34. — ВОРКАПИЋ ПЕТАР
МИЛИЈАН	

Душан РАДАКОВИЋ

Списак састављен на основу изјава учесника прославе на Сутјесци 1958. год., које је обрадио Вукота Радовић на основу података узетих из документације при Главном одбору СБ за Југославију, на основу евиденције Општинског одбора СБ Служ и на основу изјава још неких појединаца

СТО КУМСТАВА ДРУГОГ БАТАЉОНА

У другој половини септембра 1942. године 2. батаљон је нешто дуже логоровао у селу Јасеновим Потоцима. Исхрана је била богата, воће родило, а топло септембарско сунце као да је миловало. Често смо одлазили у сусједна села, одржавали са сељацима политичке конференције и давали културне приредбе. Једног дана стигла је делегација из нешто удаљенијег села Пецке, која је хтјела да провјери да ли у нашој војсци има правога православног свештеника. Њиховог попа су усташе убиле још првих устаничких дана. Од тог времена дјеца нијесу крштавана, нити су обављана вјенчања, па су сељани послали делегацију пошто се проносио глас да у партизанској војсци има и свештеника.

Кад су нам рекли због чега су дошли, предложили смо им да сачекају, док се из села врати наш бригадни свештеник прота Јагош Симоновић, који се задесио у нашем батаљону. Таман су они из својих торби извадили двије боце шљивовице кад је прота стигао. Пробали смо ракију и прота ју је похвалио, а његово је мишљење, свакако, било врло стручно и мјеродавно. Издвојио је једну боцу и предложио да је приштедимо за другу прилику. Наравно, сложио сам се и дао куриру да је понесе у протин лични пртљаг. На крају смо се договорили са сељацима да у прву недјељу дођемо с протом, па да се обаве та крштења и вјенчања, и да се том приликом одржи општи политички збор с народом.

У Пецку смо стигли тачно по договору — главнина батаљона са штабом и прота Јагош. Почашћени смо сиром, ракијом, воћем, а сељаци су стално загледали проту, нешто га запиткивали, завиривали у крст на капи, изнад кога се упадно иситацала петокрака звијезда од црвене чохе; онако испитивачки, вртјели су главом, али, ипак више вјерујући него сумњајући да је то прави поп. А онда је почео обред у цркви. Педесетак бораца без оружја, ушло је у цркву, 20 нас је у хору одговарало проти, заједно са црквењаком. Све је дјеловало врло озбиљно и свечано, па су сељаци били пресрећни. У једном моменту, негдје око средине службе, при-

шао Је Један постарији и отресити сељак и запитало црквењака да ли је овај наш партизански поп стварно прави свештеник и да ли служи по реду и поретку? Црквењак, сав блажен и узбуђен, увјерљиво је одговорио: „Јесте брате, прави правцати. И све чита по закону; опширније и боље него што је то радио наш покојни поп, бог да му душу прости. Он је помало скраћивао.“ Пошто је служба завршена, почело је и крштавање. Из пажње и поштовања према партизанској војсци, понудили су једном броју бораца да буду кумови. Прихватили смо врло радо и тако смо били кумови скоро стотинак дјеце, од којих су нека већ увелико ходала. Послије крштавања, на комесарову примједбу да сам имао више понуда за кумства од њега и осталих, одговорио сам да то могу бити само два разлога: први што је функција команданта сељацима јаснија од функције комесара, и други, да сам био активнији у хору.

Тако је наш 2. батаљон постао рекордер у бригади по броју кумства.

Саво ДРЉЕВИЋ

ПРВО ВАТРЕНО КРШТЕЊЕ

Послије тешких борби за ослобођење Јајца, бригада се распоредила на положајима између Јајца и Доњег Вакуфа, а њен 3. батаљон у рејону села Винац. Био је лијеп и сунчан дан, 26. септембар 1942. године. Из Јајца према Винцу кретала се колона од 70 ненаоружаних омладинаца. То смо били ми, Кордунаши, које су распоредили у 4. црногорску пролетерску бригаду. Око 13 часова стигли смо у Винац, у ком су били веома видљиви трагови крваве борбе. Поред пута оштро узвишење (чука), на њему бетонски бункер, ограђен бодљикавом жицом. У воћњаку испод чуке прикупљено је десетак лешева непријатељских војника, које је требало закопати. Рекоше нам неки другови да је око бункера погинуло и рањено око десетак пролетера.

Неколико другова из бригаде дочекало је нас, Кордунаше. Они су нам зажељели добродошлицу и повели нас у оближњу шумицу да се одморимо. Скренуше нам пажњу да се много не шетамо, јер нас могу из авиона примијетити.

Били смо уморни и неколико часова нијесмо излазили из шуме. Када смо се предвече прикупили да чујемо говор комесара бригаде, примјетио сам да су неки омладинци „промијенили лични опис“. То је запазио и комесар бригаде Митар Бакић док је обилазио постројене омладинце. Када их је упитао зашто тако изгледају, један је одговорио: „Друже комесаре, боли ме зуб“, а други: „Ујела ме оса за обрву“ и тако неколико смијешних одговора. У ствари, они су завукли руке у кошнице и нестручно вадиле мед. Комесар их је опоменуо да се народна имовина не смије дирати. Поцрвенели су од стида што су покушали преварити комесара.

Послије комесаровог говора, омладинце је прегледао бригадни љекар, а затим су распоређени по батаљонима, четама и водовима. Ја сам био распоређен у 2. вод 1. чете 3. батаљона.

Командир чете био је Војин Катнић, комесар Вукота Радовић, а командир вода Шћепан Ђуровић. Сљедећег дана добили смо оружје и осталу потребну опрему. Командир вода

и командир чете провјеравали су наше војно знање. Гађали смо из пушака. За циљ смо одабрали један повећи камен. У просјеку смо добро гађали.

Ујутро 2. октобра чета се нашла у Бабином Селу, и размјештена је у неколико кућа и стаја, поред којих је пролазила жељезничка пруга. На другој страни ријеке, поред пута, биле су 2. и 3. чета.

Јутро је било лијепо и ведро. Око кућа воћњаци са већ обраним плодовима. Остала је још само по која зрела шљива, сакривена у жутом лишћу. Борци вршљају између кућа, по воћњаку. Неки се умивају на Врбасу, неки чисте оружје, а појединци одлазе у кухињу да чују од Фатиме шта ће бити за доручак. Под једним већим дрветом стоји комесар чете, а крај њега хрпа неког одијела и један овећи фишек дувана. Комесар планира да то подијели борцима, али још не зна потребе нас Кордунаша. Почео да нас дозива, како ког примјети. Угледа нас тројицу који смо пошли да се умијемо и рече: „Хеј, друже!“ Стали смо. „Ти што држиш порцију у руци“, обрати се мени. „Какве имаш гаће?“ Имам добре, друже комесаре“, одговорих. „Приђи мало ближе да погледам“. На мени су гаће стварно биле добре, али су хлаће биле потпуно поцијепане. „Како добре“ — рече комесар — „кад имаш стотину закрпа на њима!“ Даде ми друге, скоро нове хлаче и кутију дувана. Пођох на Врбас да се умијем. Тек што сам захватио воду, зачу се глас командира чете: „Авиони! У заклон!“ Борци се склонилише гдје је коме било погодније и за неколико секунди прелетје непријатељски извиђачки авион. Борци су наставили своје започете послове, али после десетак минута поново се јави звук мотора, а затим глас командира: „Авиони! У заклон!“ Али авион се није појавио. Ускоро се разлијеже команда: „Тенкови! Чета к оружју и на положај“. За тренутак настала је трка по воћњаку, између кућа и стаја. Борци су узимали оружје и опрему и журили на положај, изнад села. Тутњава тенкова чула се све јаче. Узео сам све ствари и пошао за командиром вода. За тренутак сам се окренуо да погледам гдје су тенкови. На десној обали Врбаса, иза оуке, стајала су три тенка са топовским и митраљеским цијевима упереним у куће у којима су биле размјештене 2. и 3. чета. Борба је већ почела.

1. чета брзо је изишла на положај. Заузели смо заклоне и почели пуцати. Ми, још неискусни омладинци, отварали смо ватру на тенкове и не знајући да им пушчана зрна ништа не могу. Командир чете наредио је да се прекине паљба, а омладинци да се склоне у заклон. На положају су остали искуснији борци, а ватру је отварао само тешки митраљез,

јер тенкови нијесу могли до наших положаја. 2. и 3. чета заузеле су положај непосредно око кућа, а појединци су се нашли поред самог пута и хладнокрвно чекали тенкове да приђу још ближе. Из свих покретних челичних фигура непријатељ је обасипао борце топовском и митраљеском ватром.

Једна граната запалила је кућу. Борба се водила из непосредне близине. Тенкови крећу напријед. Десно од мене другови гласно и весело коментаришу: „Браво, друже!“ Погледам боље на цесту: запаљен један тенк, а друга два бјеже откуд су и дошла. Посада запаљеног тенка покушава да се спасе, али без успјеха.

То је било прво ватрено крштење нас омладинаца. После борбе старјешине су нам објасниле шта је тенк и како се уништава.

Душан РАДАКОВИЋ

У ЈЕДНОМ — ВРИЈЕДНОСТ ОБА БАТАЉОНА

— Послије купрешког пораза спојени су 2. и 4. батаљон —

Битка за Купрес је по срчаности, заносу и одлучности са којом се јуришало на усташке злочинце који су град бранили, а највише по бројним жртвама које смо претрпјели, остала као једна од ријетких епопеја не само 4. пролетерске него и осталих пролетерских и крајишких бригада и одреда који су у њој учествовали. У току двије ноћи између 11/12. и 13/14. августа 1942. године крв пролетера залила је ровове и улице усташког Алказара. Док су једни гинули и падали, други су поред и преко њих јуришали, испољавајући храброст која је више личила легенди него стварности. Бројна техника и ватра противника, а вјероватно и страх од освете тог окорјелог непријатеља, одољели су силовитим јуришима слабо наоружаних и борбама за градове још ненавикнутих пролетера. Наравно, остављам по страни свако разматрање о односу снага, вјештини у командовању и посебно постојању стварне потребе таквих напада, по сваку цијену.

У тим изванредно тешким борбама, само из два батаљона 4. пролетерске, 2. и 4., који су имали највише губитака, погинуло је и остало на шјлазима и улицама Купреса педесет и пет бораца и много рањених, од којих је немали број касније подлегао ранама. Тако је Купрес остао не само град који се памти по нашем неуспјеху него и крвава епопеја и појам који код учесника те битке, нарочито код бораца 4. пролетерске, изазива тужна сјећања као ни једно друго из читавог народноослободилачког рата.

Пораз на Купресу дуго је притискивао, као тешка мора, нашу бригаду. У неким батаљонима испољена је и малодушност па и код неких бораца у чију се храброст и политичку свијест није могло ни смјело посумњати. То се манифестовало чак и у намјери самовољног повратка појединаца у родни крај.

Због такве ситуације предузет је читав низ војничких и политичких мјера да би се стабилизовало стање у батаљонима, а првенствено да се заустави осјека у борбеном расположењу бораца. Одржане су бројне батаљонске и четне конференције и партијски састанци. Садржај и тон тих кон-

Штаб 2. батаљона — октобар 1942.

ференција и састанака био је специфичан и различит у односу на раније сличне састанке. Говорило се више отворено, искрено, конкретно, као у некој сложеној породици коју је задесила велика несрећа па је треба што прије пребродити. Чланови политодјела бригаде Весо Маслеша и Радован Зоговић обилазили су наше батаљоне. Да бих и сам дао свој допринос, напустио сам бригадну болницу, иако још неопорављен од рањавања, и заједно са њима пошао у свој 4. батаљон. Познавао сам све борце појединачно, а већином и њихове породице. То нам је олакшало да у тим разговорима остваримо једну присну атмосферу. Весо је говорио богатим рјечником једног старог и изграђеног марксисте, о циљевима

и величини наше борбе за коју никакве жртве не могу бити велике. Даље смо настојали да нашу борбу што више повежемо и приближимо праведним борбама наших дједова и очева, у којима је било исто тако великих жртава као што су и ове наше. Конкретније смо се осврнули на велике подвиге Колашинских и Васојевићких батаљона око Скадра, у балканском рату, и васојевићких и колашинске бригаде у јануару 1916. године испред Берана и на Мојковцу, гдје, тако рећи, није остало ни једне породице из које није пао по један или више бораца на Развршју, Мједеном гувну и другим бојиштима. А наша садашња борба не само да је продужење тих најсвијетлијих традиција, већ има и један посебан вид оправдања. Наиме, ми комунисти — наглашавали смо — и сви они који се боре под барјаком Партије, морамо извршити и свој велики дуг према првој земљи социјализма и њеној Црвеној армији. Било је очигледно да су оваква наша излагања дјеловала убједљиво и благотворно. Таква наша свестрана, а посебно политичка активност, дала је ускоро добре резултате. У кратким размацама двије, релативно мале, побједе — одбијање једног усташког испада и обарање непријатељског авиона рафалима командира вода Ратка Вељовића са Црног врха, изнад Купреса — вратиле су вјеру и оптимизам у редове бораца 4. батаљона. Слично је било и код осталих батаљона наше бригаде. Но, осјетно смањено бројно стање 2. и 4. батаљона захтијевало је и одређенија рјешења. Пошто нијесмо могли очекивати скору бројнију попуну, то се наметало питање спајања 2. и 4. у један батаљон.

На заједничком састанку представника штабова оба батаљона, са командантом и комесаром бригаде, Пеком и Митром, размотрена је нужност спајања. Одлука није била лака. Оба батаљона су већ имала своју историју, а посебно са становишта крајева из којих су ти батаљони поникли. Али другог рјешења није било. Одлучено је да нови батаљон буде други у бригади; 1. његова чета, састављена од бораца 4. батаљона, да носи име Комска; 2. чета од бораца другог батаљона — Ловћенска, а 3. и митраљески вод да буду мијешани од бораца оба ранија батаљона по десетинама и водовима. У штаб новог батаљона одређени су: за команданта Саво Дрљевић, ранији командант четвртог, за политичког комесара Бошко Ђуричковић ранији комесар другог; за замјеника команданта Нико Стругар, ранији замјеник команданта другог и за замјеника политичког комесара Марко Шофранац, дотадашњи замјеник комесара другог батаљона, за интенданта батаљона Марко Миковић, а за референта санитета Деса Влаховић.

Нови штаб батаљона извршио је даљу реорганизацију и распоред по четама и видовима. Мада је у борбама за Ку-прес, а дијелом и у претходним бојевима, испало из строја доста руководилаца и старих комуниста, ипак је остао богат избор за одабирање командног састава, од десетине до штаба батаљона. Многи предратни комунисти били су само борци у батаљону. Сигурно да је такав борачки састав један од пресудних разлога што је тај нови 2. батаљон, тако рећи, од свог формирања почео да ређа успјех за успјехом, и не само у борбама. И на плану политичког рада на терену, културног и забавног живота постигао је не мање резултате. Други врло важан фактор који је условио борбену и политичку способност батаљона јесте чињеница што се у том колективу убрзо створила, а затим даље развијала, једна изванредно другарска и топла атмосфера, из које је израстало здраво такмичење између чета, лишено сваке племенштине, а наслеђујући све оно најбоље и позитивно из ранијих батаљона и крајева из којих су борци дошли. У почетку, за извјесни период, често се чуло Комљажи и Ловћенци, а касније то је сасвим ишчезло. Била је довољна легитимација и карактеристика — *Други батаљон*.

Из такве атмосфере и с таквим борцима и кадровима природно је што је дошло до блиставих подвига батаљона, као што су: Ливно, Вилића гувно, Колашин и још много, много других. Његови борци — творци тих побједа — остали су скромни ратници. Нијесу допустили да их опију побједе и похвале. Оставили су да други о њима говоре. Само су два догађаја дуго и радо препричавана у „породичном кругу“. Први, трочасовни разговор са другом Титом код Млиништа, септембра 1942; и други, лична похвала и признање Врховног команданта батаљону и његовом команданту Нику Стругару за Вилића гувно.

Одлазили су стари кадрови, а долазили млађи који су историји 2. батаљона дописивали нове исто тако славне странице, све до краја рата. Зато се и у рату, а и касније, све до данас, о њему говорило и писало са епитетом — као славном 2. батаљону 4. пролетерске (црногорске) бригаде.

ИЗВОД ИЗ ОПЕРАЦИЈСКОГ ДНЕВНИКА ДРУГЕ ПРОЛЕТЕРС-
КЕ ДИВИЗИЈЕ О ДЕЈСТВИМА ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ ЗА
ПЕРИОД ОД 7. XI 1942. ДО 18. III 1943. ГОД.¹

7. новембра 1942. год.: команду над 4. бригадом (црногорском), у с. Преодцу, код Тичева (околина Восанског Грахова), преузео је Радован Вукановић.

8. новембар: покрет преко планине Динаре за Далмацију. Пребацивање бригаде на просторију око Книна.

9. новембар: у заједници са 9. хрватском бригадом акције на путу Книн — Босанско Грахово. Непријатељ је имао више мртвих и рањених.

10. новембар: Други батаљон код Вељува дочекао једну италијанску колону која је од Стрмице покушала продор за Книн. Непријатељ је имао 5 мртвих и 3 рањена. Наши нијесу имали губитака.

11. новембра: напад на четничко упориште с. Топоље са 1. батаљоном. Убијено је и рањено око 30 четника, заробљено око 30. Убијени су: брат попа Ђујића, италијански шпијун, и командир четничке чете. Заплијењено је 30 пушака, више бомби и муниције. Без губитака на нашој страни.

12. новембар: непријатељ са 2 тенка и пјешадијом извршио покрет: од Стрмице ка Книну, а једна колона је кренула од Книна у сусрет овој у циљу прихвата. Нападнут од 2. батаљона, непријатељ је имао 12 мртвих и 10 рањених. Наши губици 4 рањена. Наши дијелови били принуђени да се повуку.

13. новембар: разоружање четника у с. Полачи. 3. батаљон напада на жељ. стан. Калдрма, на путу Книн — Дрниш. Покидане су телефонске везе. Станица (жељ.) упорно брањена. Овог дана напали су четници наше рањенике на Сухом пољу. 5 четника убијено, једна наша болничарка погинула.

14/15. новембар: напад на четничко упориште с. Орлић. Погинуо командир четничке чете из с. Орлића. Заплијењено 65 пушака, 3 револвера, 50 бомби, 3000 кУ&така, 30 ножева. На нашој страни без губитака.

¹ Пошто је опер. дневник 4. пролетерске бригаде изгубљен у 5. офанзиви, Р. Вукановић је 3. августа 1943. из опер. дневника 2. прол. дивизије направио препис дијела о 4. прол. бригади. Почетком јануара 1944. изгубљен је опер. дневник 2. пролетерске дивизије, тако да је овај препис Вукановића, које се сада први пут објављује, дио изворног оперативног дневника 2. пролетерске дивизије.

16. новембар: Четврта бригада наставља са чишћењем од четника села у Книнској крајини.

17. новембар: Други батаљон напада на италијанско утврђење Вељув. Непријатељски губици око 30 мртвих и рањених. Наши губици 2 мртва и 4 рањена.

20/21. новембар: у току 20. новембра жестоке борбе са јаким италијанским и четничким снагама (1000 Италијана и 400 четника). Борбу је примио 5. батаљон и упорним држањем положаја одбио непријатеља наносећи му губитке од 50 мртвих и рањених. Наши губици 2 мртва и 6 рањених.

24. новембар: бригада на просторији Мирковић — Ђукић — Полача, са задатком затварања правца Книн — Врлика.

25. новембар: напад на четнике у с. Марковићу (са једним батаљоном). Погинула 3 четника.

26. новембар: напад на с. Топоље (акција једне пушкомитраљеске десетине). Заплијењено: 1 тешки митраљез, 20 пушака, 2500 метака, 50 бомби. Осам их је заробљено.

28. новембра: Четврта бригада се пребацује у Гламочко поље, у вези са нападом на Ливно (наређење).

1. децембар: рушење железничке пруге Книн — Шибеник, са 1. и 3. батаљоном. Покидана железничка пруга и телефонска линија.

2. децембар: покрет од Пеуља преко Уништа.

5. децембар: бригада врши покрет из с. Драгњић — с. Долац у правцу Ливна преко пл. Круга (у 11 ч). Сектор напада: са сјевера и истока на Ливно. Батаљони су благовремено подишли. 2. батаљон је заузео манастир, фабрику цемента, 2—3 бункера. Везу са 2. далматинском нијесу имали. 2. пролетерска није приступила задатку због непријатељског испада у правцу с. Љубунчића, а што је омело подилагање ове бригаде. Два батаљона 2. пролетерске, који су били одређени за напад на Башајковац, нијесу посјели полазне положаје, наводно се због мрака загубили. 2. батаљон 4. бригаде, као и остали, поколебали су се у даљем извршењу овог задатка и повукли се раном зором према с. Поточани. 5. батаљон је био на Боровој глави, на правцу Шујица, као обезбјеђење.

6. децембар: непријатељ је искористио слабост и направио испад (6. 12) у правцу наших батаљона (Бригаде). Дејство артиљерије слабо.

Штаб дивизије наређује поновни напад (6. 12). Испадом јачих снага непријатеља у правцу батаљона, које су се налазиле на просторији: Подгрета — Поточани — Загоричани, као и од правца Шујице, наши батаљони су били доста изненађени и уз борбу се повукли, ради прикупљања и припреме за нови напад, на просторију с. Долац — с. Видимлије. Зато је штаб дивизије донио одлуку за одлагање напада. Наши губици били су 5 мртвих и 12 рањених, а код непријатеља око 50 мртвих и рањених.

7. децембар: један батаљон затвара правац Ливно — Гламоч и одржава везу са 2. пролетерском бригадом у с. Прилука. Са осталим батаљонима у с. Долац — с. Драгњић — с. Видимлије, затварајући дијеловима (1. чета) правце Цинцар-планина — Гламочко Поље, Ливно — кошаре на Кругу пл. — Подстрмица.

9/10. децембар: са 5 чета усташа, напад из Ливна на правац: Круг — Подстрмица — Драгнић — Долац, и помоћним правцима: Шу-јица — Цинцар-пл. — Долац. Непријатељ успио да потисне дијелове за обезбјеђење са Марићеве кошаре — к. 1324 — с. Драгнић и заузме Долац. Наређен је напад на непријатеља и протјеривање за Ливно, уз садејство једног батаљона 2. пролетерске бригаде, правцем: Прилука — Хајдуковића кошаре и Кошаре у Кругу. Бригада предузима општи противнапад правцем Долац — Драгнић са наслоном, и обухватним маневром, на Цинцар, а помоћним правцем с. Корићана — к. 1287 — к. 1237 — к. 1153. Непријатељ је сломљен и предузето је гоњење. Губици непријатеља 22 мртва и 28 рањених. Наши губици 5 мртвих и 10 рањених (са 2. пролетерском).

12. децембар: заповијест за напад на Ливно.

13. децембар: састанак са штабовима.

14. децембар: подилажење полазним положајима за напад на Ливно. Исподи приликом подилажења савладани. Артиљеријска припрема почела у 16,30 часова. Наилази се на отпор.

15. децембар: Други батаљон по дијеловима, између бункера. убацио се у град и заузео 3 зграде у Ливну, код куће Латићића. Непријатељска одбрана поколебана. Остали батаљони вршили притисак на спољна утврђења града. На 2. батаљон је вршен јуриш, а био је изложен дејству непријатељске артиљерије, као и дејству из два оклопна аутомобила. Батаљон успијева да уништи 1. оклопни аутомобил и неутралише артиљерију дејством своје ватре. Из оклопног аутомобила заплијењено је 8000 метака и настављена борба. Око 15 часова наређено је и осталим јединицама да врше све јачи притисак. Непријатељ је био доведен у тежак положај и био је разбијен, прова на спољним утврђењима, а онда продорима и нападима изнутра. Непријатељ се дао у бјекство према југу. Наши су прешли у гоњење. Непријатељ је код с. Смричани дочекан засједом једне чете нашег 5. батаљона (4. бригада). Непријатељу су задати велики губици. 1. батаљон 2. далматинске бригаде који је придат нашој бригади (4. бригади) имао је задатак да нападне Вејс кулу. Његових 5 јуриша су одбијени. 1. батаљон 2. далматинске држао је положај Борова глава — Мрачај — Стипићева кошара.

Губици непријатељски: 483 мртва и 300 рањених. Наши губици (4. бригада): 11 мртвих, 20 рањених. Заплијењено је: 2 брдска топа, 3 тешка бацача, 1 лаки бацач, 6 митраљеза, 19 пушкомитраљеза, 240 пушака, 80.000 метака, 1 оклопни ауто, 1 радио-станица, 3 мотоцикла. 1200 ручних (граната) бомби, 50 кг експлозива, 2 вагона жита, 30 коња. 3000 ком. стоке.

17. децембар: пребацивање бригаде на просторију: Вучипоље — Стипанићи — Еминово Село. Почетак напада на Дивно у 18,15 ч, без артиљеријске припреме. Дејствовао је брдски топ из с. Стипанићи. Ватерија минобацача потпомагала напад.

Непријатељ је давао жесток отпор са истакнутих тачака: с. Коло — Градина — к. 1078 — с. Блажуј — с. Ковачи.

Око 19 ч. 1. и 5. батаљон подилазе правцем: Обла Глава — Подгај. Непријатељ отвара жестоку (стоји: паклену) ватру из аутоматских оруђа, бацача и бомби. 3. батаљон подилази свом објекту — с. Блажуј. 2. батаљон, као бригадна резерва, позади 1. и 5. батаљона.

Око 22,30 ч 1. и 5. батаљон подилазе Градини јуришају и заузимају ову доминантну тачку. Батерија минобацача олакшава 3. батаљону напад на Блажуј, 4. батаљон 2. далматинске бригаде од с. Срђани врши притисак на непријатеља код гробља; овом батаљону непријатељ наноси осјетне губитке и морао се повући. 1. батаљон продире ка вароши. 5. батаљон заузео с. Коло и продире ка вароши.

Непријатељ из с. Блажуј, по паду Кола и Градине, врши претпору за повлачење. 3. батаљон врши притисак и у 0,30 ч заузима Блажуј и продужује гоњење у правцу вароши.

18. децембар: око 11,30 ч 4. батаљон 2. пролетерске напада посаду у с. Ковачи и заузима ово село.

Непријатељ је у 1,30 ч напустио варош у паничном бјекству. При повлачењу запалио магацине опреме и муниције, али хитном интервенцијом наших јединица већином спашени. Непријатељ се повукао преко пл. Љубуше ка Бугојну, а дијелом за Имотски.

Наши губици 4 мртва и 11 рањена (4. бригада), 15 мртвих и 25 рањених (2. далматинска). Непријатељски губици: 45 мртвих, 70 рањених, 3 заробљена. Заплијењено: 6 митраљеза, 3 лака бацача, 5 пушко-митраљеза, 3 револвера, 1200 граната за бацач, 1100 ручних бомби, 100.000 метака, 200 кг експлозива, 1 мотоцикл, 20 коња, 13.540 кг шећера, 1.300 кг кафе, 6.000 кг пасуља, 5.500 кг ориза, 7.300 кг соли, 6.940 л зејтина. Непријатељ је био јак 2.300 војника.

19/20. децембар: на просторији Дувна.

21/22. децембар: у с. Буковици и с. Петровићи непријатељска посада у јачини 300—350 војника. Одређени су 3. и 5. батаљон да нападну непријатеља, и то: 3. батаљон правцем Срђани — Рашћани — Борчани — Омоље — Сеоница, па да са пол. положаја Добра Глава — к. 922 нападне непријатеља у с. Петровиће; а 5. батаљон правцем с. Бришник — с. Мркодол — с. Омоље, са задатком напада непријатеља у Буковици. Након 6 часова борбе непријатељ је разбијен и протјеран ка Посушју. Непријатељ је имао 20 мртвих и 30—40 рањених, 3 заробљена. Заплијењено је 25 пушака, 2000 метака, разна спрема. Послије овога 3. батаљон се задржао на простору с. Конгора — с. Борчани, а 5. батаљон с. Мркодол — с. Буковица.

24. децембар: напад непријатеља у јачини од 100 војника од Посушја у правцу Петровића. Дијелови 5. батаљона разбијали непријатеља и вратили га за Посушје, нанијевши му веће губитке. Заплијењен је 1 лаки митраљез и нешто муниције. Непријатељски губици 24 мртвих и 10 рањених.

30. децембар: усташе, домобрани и четници, јачине 800—1000, направили испад од Посушја у правцу Дувна. Борбу су примили дијелови 5. батаљона на линији Петровићи — Г. и Д. Бришник. Упућен је 3. батаљон да бочно нападне са просторије Црвенице у правцу Студених Врела, и 1. батаљон из Дувна на сектор 5. батаљона.

31. децембар: непријатељ је, након жестоке борбе и пошто је угрожен преко Студеног Врела, разбијен и почео да се у нeredу повлачи. Наши су предузели гоњење. Заплијењено је: 1 камион, око 5000 метака, 1 пушкомитраљез, 42 ручне бомбе. Заробљено је 42 домобрана. Наши губици: 6 мртвих и 9 рањених. Извиђања у правцу Имотског и Прозора.

1. јануар 1943. год.: на истим положајима.

12. јануар: непријатељ је извршио покрет правцем: Дувно — Бушко Блато — Пролог — Сајковић.

13. јануар: бригада стигла на просторију Сајковића. Покрет је у вези са наређењем Врховног штаба да се омете напад четника из Книнске крајине правцем Грахово — Дрвар и да се униште четничка упоришта Стрмица, Плавно и Голубић.

14. јануар: Црни Луг — Грковци.

17. јануар: Грковци — Доње Пеуље.

19. јануар: са два батаљона на простор Малешевци — Маринковићи, а са два батаљона с. Угарци — Грахово.

24. јануар: по заповијести штаба див. од 23. јануара за напад на четничке банде у Стрмици, Плавну и Голубићу, Бригада се прикупила у Грахову.

25. јануара: покрет са просторије Грахова извршен изјутра, док је 2. батаљон, са замјеником команданта бригаде, кренуо 24. јануара преко пл. Динаре са задатком да код Вељува пресијече везу (Книн — Стрмица). Са овим батаљоном, у ову колону (југоисточну), улазе и два батаљона 3. далматинске бригаде.

Сјевероисточна група (главна) креће правцем Грахово — Јелино Поље — Стрмица, са задатком ликвидирање Стрмице. Групи је придат Дрварски батаљон за напад правцем: Доњи Тишковац — циглана — Матијаш — Крнета, и садејство на Грабу.

На сектору југоисточне групе (2. бат.), у чији састав нијесу ушли благовремено батаљони 3. бригаде, непријатељ је направио испад правцем Топоље — Врпоље — Голубић и дочепео се доминантних положаја, натјеравши 2. батаљон да се под врло тешким условима повуче, без прихвата, у правцу Јелина Поља, са губитком 6 погинулих и 3 заробљена (нестала). Непријатељ је имао око 40 мртвих и рањених.

Сјевероисточна група (Радован) развија напад по предвиђеном плану, чистећи на свом правцу истакнуте непријатељске тачке, и приближава се Стрмици. Граб је био утврђен, као и касарна. Сва упоришта, осим Граба и касарне, падају у току дана. Борба је настављена ноћу (25/26. јануар). Дејство брдске и противколске артиљерије са 600 м. Непријатељ се огорчено брани. Са западном групом (2. пролетерска) успостављена је веза у с. Комаљићи. Непријатељ у Плавном није овој групи дао јачи отпор.

26. јануар: настављени напади према четничким упориштима: школа, црква, Граб. Дијелови бригаде потпуно одсјекли ове објекте и налазе се на 50 м удаљености. У 21 час непријатељ напустио и посљедња упоришта и под заштитом мрака спасао се бјекством. Наше јединице потпуно овлададе Стрмицом. Наши губици (4. бригада) 3. мртва и 12 рањених. Непријатељски губици: 15 мртвих, 7 рањених и 12 заробљених. Заплијењено је: 2 митраљеза, 1 тешки бацач, 4 пушко-митраљеза, 300 мина за бацач, 4000 метака.

28. јануар: збор у Стрмици.

30. јануар: у духу наређења Врховног штаба Штаб дивизије је наредио повратак за Босанско Грахово, односно правцем: Босанско Грахово — Пеуље — Прилука — Ливно.

31. јануар: на основу новонастале ситуације (покрета непријатеља од Книна) и наређења Врховног штаба, 4. бригада се враћа из Пеуље за Босанско Грахово. У међувремену се непријатељ повратио главнином за Книн. Бригада (4. пролетерска) добила наређење да крене за Ливно.

1. фебруар 1943. год.: на маршу Грахово — Мокри Луг.
2. фебруар: на одмору у Црном Лугу.
3. фебруар: на одмору у рејону Ливна.
4. фебруар: наређено да се Бригада пребаци у с. Голињево — с. Стипанићи.
5. и 6. фебруар: одмор.
7. фебруар: покрет преко Студенаца за Имотски.
8. фебруар: добијена заповијест за напад на имотски правац: Вир — Галићи — Милардовићи — Имотски, с тим што напад са сјеверне и сјевероисточне стране одређен за 9. фебруар.
9. фебруар: одложен напад на Имотски за 10. фебруар, док је напад на Посушје извршен 9. фебруара.
10. фебруар: у току дана ликвидирани истакнути положаји непријатеља код с. Г. Проложац, М. Галићи, Г. Вињани. Непријатељ се повукао ка вароши гоњен у стопу од наших дијелова, а првим мраком, за вријеме наше артиљеријске припреме, одступио у правцу Љубушки, запаливши при одступању магацине оружја. Око 20 часова наше јединице су ушле у варош.
11. фебруара: настављено је гоњење у правцу Љубушког, чистећи села: Сивиће, Дриновци, Груде. Непријатељски губици: 60 мртвих и рањених, 50 заробљених. Наши губици 2 мртва и 9 рањених. Заплијењено је: 1 митраљез, 1 пушкомитраљез, 150 пушака, 2 револвера, 30 вагона дувана, 2 вагона нафте, 1 аутомобил, 2 мотоцикла, 400 кг експлозива, 9 сандука бацачких граната, 4000 метака, 1 сандук противколских граната.
12. фебруар: на простору Имотски Љубушки (искљ.).
- 13/14. фебруар: Имотски — Ракитно (у покрету): претходно 2. пролетерска, главнина 4. црногорска, заштитница 2. далматинска.
- 14/15. фебруар: Рајчево — Стрижево — Дрежница.
- 16/17. фебруара: Дрежница — ка Д. и Г. Грабовици.
17. фебруар: заробљено 270 Италијана, заплијењено: 8 пушкоми-траљеза, 4 тешка митраљеза, 270—300 пушака, много муниције (1 пуковник, 1 мајор, 2 љекара).
18. фебруара: покрет у правцу Карауле, Прења и Доње Јабланице. Ликвидиране су успутне италијанске посаде. Из Прења и Д. Јабланице посаде побјегле у Јабланицу.
19. фебруар: наступање ка варошици Јабланице. Током ноћи (19/20. фебруара) приближавање првим утврђењима испред Јабланице. Сопствени губици 2 мртва и 4 рањена.
- 20/21. фебруар: напад на Јабланицу.
21. фебруар: пада касарна у мјесту (хотел), заробљено 140 италијанских војника, 5 официра и 17 жандарма.
22. фебруара: се наставља. Експлозија у бункеру касарне. Непријатељ је давао отпор до 13 часова, када се посада заједно са пуковником предала. У току три дана непријатељ је код Јабланице имао губитке: убијених 130, заробљених 610. Заплењено је: 2 хаубице, 4 топа 75 мм, 2 противколска топа, 6 тешких митраљеза, 12 пушкомитраљеза,

600—700 пушака, 1200 арт. граната, 300.000 метака, 16 револвера, 1 бацач, 4000 бомби, 5 камиона, 1 и по вагон бензина, 4 мотоцикла, и оклопни воз (локомотива и 2 вагона), 1 трактор, 30 мазги (60 погинуло) 3Уг вагона намирница. Наши губици: 6 мртвих и 19 рањених.

27. фебруара: наређено садејство 3. ударној дивизији на Коњиц. 1. и 2. батаљон упадају у Коњиц и остају све до у ноћи. Дејство артиљерије и непријатељски насртаји: Нијемци, Италијани, четници. 1. батаљон имао 25 мртвих и рањених. Непријатељски губици око 150 мртвих и рањених. Батаљони су се морали повући због продора непријатељске колоне преко Иван планине (око 600) за Коњиц и четничких банди од Г. Бијеле, који су омогућили окупатору одбрану гарнизона.

28. фебруар: неуспјех на Коњицу погоршава ситуацију у погледу правца покрета. Нијемци продиру у Г. Вакуф. Четници од Мостара нападају са Италијанима. Наређено пребацивање на сектор Г. Вакуф — Прозор. Бригада је добила задатак да задржи непријатељско надиграње правцем Горњи Вакуф — Вилића Гумно — Шхит, гдје се налазе наше болнице.

1. март 1943. год.: пребацивање камионима ноћу, преко Прозора.

2. март: на просторију Драшево.

3. март: општи напад отпочео, одн. предвиђен, у 14 часова (3. март), али Нијемци су већ били преко с. Пидриш избили на Вилића Гумно. Сукоб прса у прса, 2. батаљон је цео дан са Нијемцима код Вилића Гумна водио жилаву борбу (2. март) и успјело му у мрак (до мрака) да непријатеља разбије и заузме Вилића Гумно — к. 1364 — западни дио Кобиле. У овим борбама 2. батаљон је имао (30 прецртано) 17 мртвих и 25 рањених. Нијемци су имали у току дана 150 мртвих.

4. март: предузето гоњење непријатеља и потискивање са положаја јужно од Г. Вакуфа. Наше јединице заузеле с. Пидриш — Палоч.

5. март: јединице избиле на просторију с. Палоч — Подграђе. Непријатељ имао 15 мртвих.

6. март: наређење за кидање контакта са непријатељем и пребацивање на лијеву обалу Неретве код Јабланице.

7/8. март: прелаз преко моста (порушеног) код Јабланице.

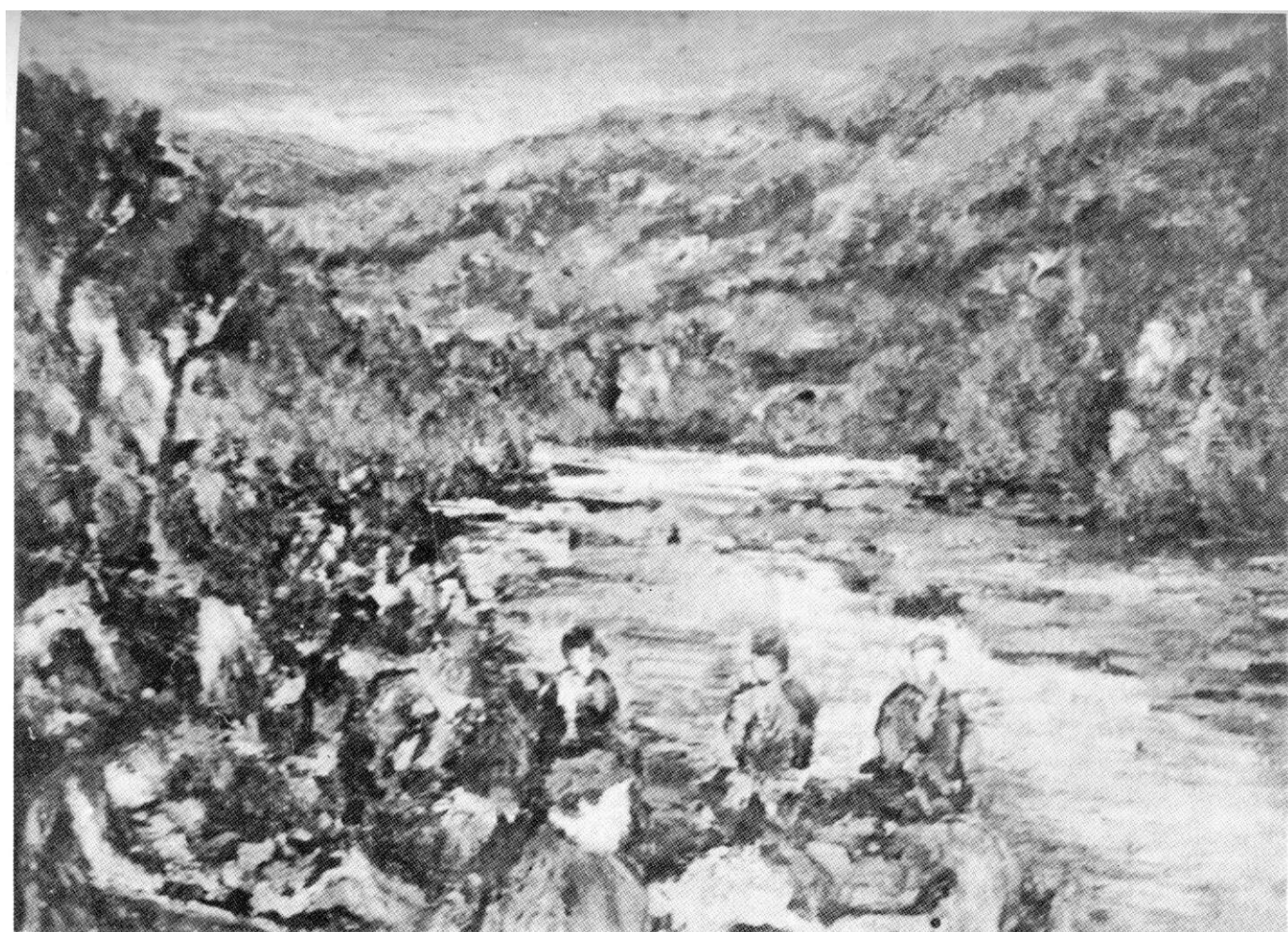
9. март: затварање правца Коњиц — Борци, одн. Г. Бијела, и разбијање четничких банди у заједници са 2. пролетерском. Губици (бригаде) 6 мртвих и 3 рањена.

10—15. март: на просторији Бијела — Медаковић — Борци — Борачко Језеро — Крстац.

15/16. март: покрет правцем Крстац — Заборани и напад на четнике (резерва) у Бањдолу.

17. март: напад правцем: Бискуп — Крстац — Равно брдо — Ђевојачки Кук — Иваново брдо — Бањдо.

18. март: Бригада је стављена под команду штаба 3. дивизије за дејства у правцу Невесиња (прикупљена на просторију с. Заборани).

Момчило Вујискић: КОЛОНА НА ОДМОРУ

У КНИНСКОЈ КРАЈИНИ

Послије напорног ноћног марша преко Динаре, новембра 1942. године, 3. батаљон стигао је у село Полачу. Дочекали су нас позадинци из овог краја. Народ нас дочекује врло пријатељски, зову нас и чашћавају. Знају ко су пролетери, зашто се боре. Наша снага им улива повјерење.

У селима Книнске крајине све наше јединице су развиле живу политичку активност, посебно и због тога што је овдје доста јак утицај четника попа Ђујића.

Ускоро смо, у ноћи 12/13. новембра кренули у прву акцију. Пошли смо у напад на непријатељско упориште Калдрму, која се налазила између жељезничких станица Книна и Косова. Ово упориште служило је Италијанима за обезбјеђење железничке пруге Книн — Косово. Било је фортификацијски утврђено, са бункерима од бетона, чији су прилази били добро брањени.

Штаб батаљона наредио је 1. и 2. чети да обезбиједе напад из правца Книна и Косова, а 3. чети да непосредно нападне упориште Калдрму. Издао сам задатак командирима водова. Јавили су се добровољци за бомбаше и ми смо се опрезно кретали ка непријатељском упоришту, развијајући се при томе у стрељачки строј. Владала је тишина, коју је свремена на вријеме само реметио лавез паса. Ватру су прво отворили пушкомитраљесци у пушкарнице бункера, а затим су бомбаши бацали бомбе. Непријатељ је отворио врло јаку ватру и осветлио терен ракетама. Чета је при осветљавању застала и залегла на мјесту гдје се налазила, користећи и најмање заклоне, којих није било баш довољно. Бункери око Калдрме били су пуни добро наоружаних италијанских војника. Италијанска посада из Книна упутила је појачање посади у Калдрми, па су се развиле жестоке борбе са јединицама које су вршиле обезбијеђење из правца Книна. Услијед надмоћности снага непријатеља који је наступао од Книна, као и услијед јаког непријатељског утврђења у Калдрми, штаб 3. батаљона донио је одлуку да се одустане од даљег напада и да се јединице повуку у село Полачу.

Митраљески вод са штабом 2. батаљона

По добијеном наређењу, 3. чета се повукла. Дио чете који се налазио ближе јединицама које су вршиле обезбјеђење из правца Книна, повукао се у састав батаљона, а дио чете, који се забацио да напада непријатеља са југа поред железничке пруге и пута, извлачио се преко поља и канала, уз пругу, у правцу рјечице Косовице. Непријатељ је заузео мост на ријеци, те су је морали прегазити¹.

Италијани су разнобојним и свијетлећим ракетама освјетљавали и дејствовали митраљеском ватром за вријеме нашег извлачења из Калдрме. Дијелови чете повлачили су

¹ У саставу ове групе налазили су се, поред мене, и Михаило Бољевић, помоћник политичког комесара чете, погинуо 8. априла 1944. године, као политички комесар 4. батаљона 4. пролетерске бригаде; Видо Распоповић, погинуо на Омеровој води 22. јула 1943. Спасоје Бобичић, погинуо на Вежешнику 17. маја 1943. Соломун Јововић, погинуо на Колашину почетком октобра 1943. Војин Лојић, погинуо код Невесиња априла 1943. Димитрије Радиновић, погинуо на Сутјесци јуна 1943. године; Миладин Бело Бошковић, погинуо у Шековићима јула 1943. Спасо Бечић, погинуо на Колашину октобра 1943. Анте Дулибић, погинуо 13. новембра 1942. године приликом напада на непријатељско упориште Калдрму; Боћа Брајовић, Милован Филиповић и др.

се на]прије једним Јарком, који је донекле штитио од дејства непријатељске ватре. За вријеме ових дејстава на непријатељско упориште Калдрму, погинуо је и Анте Дулибић, родом из Шибеника, који је био смртно покошен непријатељским рафлом. То је био млађи борац, али својим држањем у борбама показивао је квалитете изврсног борца. На жалост, брзо је завршио свој ратнички пут и свој млади живот.

У повлачењу избили смо на рјечицу Косовицу, која је у те дане досезала нижим борцима скоро до грла, а вријеме је било ведро и хладно, али морали смо је газити јер је непријатељ заузео мост. Ухватили смо се чврсто за руке, загазили, пазећи да оружје и муницију при пријелазу не повасимо.

По пријелазу рјечице настале су нове тешкоће — одијела на нама су се смрзла, а хладноћа је била неиздржива. У околним селима налазили су се четници. Донијета је одлука да се на крају села Радонић изабере кућа и замоли домаћин да се у његовој кући огријемо, а потом, пошто мало осушимо одијела, наставимо са покретом. У тој кући, на ивици села налазили су се само муж и жена, од којих смо сазнали да у селу има и четника који са оружјем спавају код својих кућа. Наложили смо добру ватру и ћебадима затворили прозоре да се не види свијетлост. На прилазима куће стража се смјењивала брже него што је то раније обично било. Остали борци сушили су промрзла одијела. Неколико бораца били су боси. Домаћин нас је врло лијепо примио. Частиио нас је качамаком и љутом комовицом. Из разговора са укућанима сазнали смо да у непосредној близини те куће станује један обућар из Книна који је у село побјегао од окупатора. Од обућара смо добили четири пара гумених опанака, које су обули боси борци. Нијесмо имали новаца да платимо, али обућар нам је рекао да не би ни узео новац, јер обућу даје за нашу Народноослободилачку војску која се бори за слободу наших народа и да му је велика част да може бар са нечим да допринесе тој борби.

Кад смо се одморили и одијела мало просушили, кренули смо даље. Узели смо за водича гостољубивог домаћина куће. Пут нас је водио уз брдо обрасло пелином. Водич нас је уз пут упозорио да морамо пролазити кроз села у којима се налазе четници са оружјем које су добили од Италијана. Ови су их редовно снабдијевали и намирницама. Стигли смо

на јужну ивицу села Марић и заклонили се иза зидина неке изгорјеле и порушене куће. Водич нам је показао кућу командира четничке чете.

Ближило се свануће, па су неки другови питали да ли да се иде у кућу тога командира четничке чете. Одлучио сам да опколимо кућу и поставимо обезбјеђење према осталим кућама. Било је рано у зору, када смо закуцали на врата сељачке куће и викнули „Отвори врата, командире“. Кад је отворио, упали смо у кућу. Пушка м^а је била поод кревета. Упитао сам га повишеним гласом: „Како то да командир чете спава, гдје је чета?“ Овај, мислећи да је пред њим неки четнички командант, одговори: „Господине команданте, чета се налази на положајима“, и то: „Један вод на Козјаку, а други на Паковом брду, а неколико је у селу као резерва. Ја сам преконтролисао положаје, па сам дошао послије пола ноћи и мало прилегао да се одморим“. „Кад овако слабо вошиш дужности, командире, одузећемо ти оружје“ — рекао сам му и узео пушку, која је била прислоњена уз кревет.

Командир четничке чете када је мало боље загледао у нас и видио да на капама имамо петокраке звијезде са српом и чекићем, изненадио се и уплашио. Рекао нам је да његова чета спава као и он код својих кућа. Објаснио је да су узели оружје од Италијана из страха да их не би интернирали и да би добијали слєдовање у исхрани, што им добро дође с обзиром на сиромаштво овог краја. То су били четници тзв. Територијалног батаљона — мобилисани сељаци. Кад сам га упитао колико му је бројно стање чете, он је одговорио да има на списку око 110, који су разбацани у више села и заселака, а сада се налазе код својих кућа и спавају као и он. Послије договора са замјеником политичког комесара чете Михаилом Бољевићем, одлучио сам да га не водимо са нама. Наредио сам му да ми се тог дана око 13 часова јави у селу Полачи са свим својим четницима, обавезно с ог^ажјем. „Уколико се неки не јави“, рекао сам, биће узет на одговорност од стране народног партизанског суда“. Четнички командир је ово са задовољством прихватио, јер му је било потребно толико времена да сакупи чету. Предложио је да закоље и испече јагње и почасти нас пићем. Ми смо то одбили.

Тачно у одређено вријеме, око 13 часова, дошли су сви четници са наоружањем у село Полачу и предали нам оружје и муницију. Сваки од њих носио је сељачку торбу у којој се налазио хљеб, сир, кајмак и друго, као поклон нашој јединици. Разговарали смо с њима о циљевима и задацима наше

народноослободилачке борбе, објаснили смо им војно-политичку ситуацију код нас и у свијету. Они су се захвалили на лијепом пријему и односу према њима и обећали да ће помагати НОП и да неће никада више узети оружје од окупатора и служити четничке издајнике.

Дејства наших тединица на овом положају су потрајала дуже. Наш батаљон је успио, пар дана касније, да одбије врло јаке снаге које су из Книна кренуле ка Полачи и отпочеле са паљењем кућа. Тиме је још јаче било склопљено пријатељство између наших јединица и народа овога краја. Дуго времена помињали смо пријатељски пријем ових храбрих горштака и уопште дане проведене крајем 1942. године у Книнској крајини.

Петар С. БРАЈОВИЋ

БОРБА НА ПОЛАЧИ

У борбама око Книна наш батаљон се једно вријеме налазио у селу Полачи. Тада смо били прилично удаљени од осталих наших јединица, те смо непрестано били у приправности и осигуравали се скоро са свих страна. Талијани су били у Книну, а један дио у селу Бискупија код Книна. Сигурно су били обавијештени да се мале снаге партизана налазе у Полачи. 18. новембра пошло их је око 600—700 да нас нападну. Тог дана дувао је јак вјетар и падао снијег. Све чете батаљона биле су на положајима око Полаче. Код штаба батаљона било је само пола чете којој сам ја тада био командир. Сједио сам у кући гдје је био смјештен штаб батаљона, кад је дошао један сељак из села Бискупије и рекао: „Ево иде велика војска Италијана, мислим да су већ дошли до села Црногорци“. То село се налази између Бискупије и Полаче. Како се овдје, у Полачи, налазило само пола чете, командант батаљона Бако Југовић ми је рекао: „Трчи Јакша, са то војника што имаш и ради што можеш, ја ћу сад позвати остале снаге батаљона“. Пошао сам одмах са ово пола чете ка селу Црногорцу. У лице нам је дувао вјетар и засипале пахуљице снијега, те је видљивост била слаба. Ишли смо најприје путељком који води ка селу Црногорцу, а онда се распоредили и кренули уз двије главице које су биле једна уз другу према селу Црногорцу. На ближу главицу пошао је Вељко Драговић са пола вода, а на удаљенију Душан Секулић са другом половином. Утолико је стигао и Бако Југовић са једним сељаком, који је раније био командир четничке чете и једним куриром. Тада смо примијетили у селу Црногорцу талијанске војнике како стоје иза међа. Били су удаљени око 300 метара. Хтјели смо одмах на њих да пуцамо, али је овај сељак завикао: „Немојте, можда оно наш народ бјежи пред Талијанима“. Утолико смо примијетили једну талијанску патролу, која је стигла близу нас. Запуцали смо на њих и тада су се чули пуцњи и на удаљеној главици. Комесар Вукота Радовић и ја пуцали смо у оне у селу Црногорцу. Ту смо оставили пушкомитраљесца Зарију Шалетића да

с времена на вријеме припуцава на оне у селу Црногорцу, а ја сам пошао на ближу главицу, да видим шта се тамо ради.

Отприлике на пола одстојања од положаја и врха срео сам десетину с Вељком. Повлачили су се низ главицу. Објаснили су да су Талијани пре њих посјели врх главице и да их има 50—60 са митраљезом и пушкомитраљезом, а да им је курир штаба батаљона, који је сад дошао, казао да су Талијани ту иза нас, ниже главице, у неким оградама. Рекао сам да нема Талијана тамо и да се морају повезати са десетином Душана Секулића и наредио да се иде напријед. Задали су, ја сам пошао напријед и позвао неке комунисте, кренули су онда сви. Тако смо дошли до врха главице. Тамо сам угледао групу Талијана, и таман кад сам дигао пушку да гађам у њих, завикао је, мислим да је то био Крсто Грозданић, кош је био најближи мени: „Не, Јакша, ено одонуд Полексић и Бебо, убићеш њих". Тада сам угледао Душана Секулића и њих двојицу који су били иза Талијана са обратне стране. Њих тројица бацили су неколико бомби на Талијане и она група се разбјежала. Успио сам да једног Талијана жива ухватим.

Ми смо послје овог пошли за Талијанима у правцу села Црногорца и тамо водили борбу. Утолико су дошле и остале чете батаљона и Талијани су били повраћени. Двије десетине су зауставиле главни напад јаких талијанских снага. Талијани су тако нагло и изненада сломљени. Почели су да пале једну кућу у селу Црногорцу. Како смо их брзо разбили спасили смо село. Сељаци су нас одвели по кућама и чашћавали. У овој борби заробили смо једног, убили 3, а ранили 10 војника.

Јакша БРАЈОВИЋ

РАСТАНАК СА БРИГАДОМ

Послије другог напада на Бугојно и борбе у селу Околишћу, у другој половини јула 1942., мене су, са још неколико рањених боица, довели у бригадну болницу. Превели су нас, а одмах затим наставили смо покрет. Касно у ноћи улогорили смо се у шуми код села Вуковског. Завили смо се у своје деке и легли да спавамо. Ране су још биле топле, па се бол није тако јако осјећао. Много више нас је мучила глад, нарочито при помисли на жељно очекивани и непоједени „богати“ ручак у Околишћу. А умијешен је био чак и кукурузни хљеб. Почели смо се шалити на свој рачун и, као што то бива када су људи гладни, причали о нашим омиљеним јелима. Били смо скромни. Највише смо прижељкивали топли качамак и млијеко.

Сјутрадан је доктор Мита Савићевић, руководилац бригадног санитета, објаснио да ће сви тежи рањеници морати да иду у Централну болницу. Због тога је започео детаљан преглед свих рањеника, како би се утврдило ко може остати. Речено је: остаће само лакши рањеници који ће моћи да се несметано крећу са бригадом.

Одједном смо се сви снужили. Зар још један растанак? Сваком рањеном борцу било је тешко растати се са својом четом и батаљоном, али смо дотле били сигурни да остајемо бар са бригадом. Ту смо се осјећали међу својима и некако најсигурније. Сваки се од нас већ дуго времена растао са својим најмилијима, али смо у својој чети, батаљону, бригади, нашли нову — бројну породицу. Били смо спремни и жртвовали често живот да један другоме помогнемо. Пријатељство је сковано у ватри неколико већ остварених бројева (Ледићи, Хацићи, Горњи Вакуф, два напада на Бугојно), заједничком гладовању и напорним маршевима.

Доктор Савићевић је објашњавао да ће теже рањени и болесни другови у Централној болници имати боље услове за лијечење, а бригада ће без њих бити покретљивија и способнија за нове тешке борбе које су је очекивале. Чим се ко опорави, вратиће се у своју јединицу.

Знали смо да је он у праву, али смо се тешко мирили са мишљу да ћемо остајати негдје „у позадини“, док наша бригада наставља свој борбени пут. Сви који нијесу били на носилима, надали су се да ће упасти у групу оних који остају с боигадом. Ја сам била скоро сигурна у то. Била сам, истина, рањена и у ногу, али ми се чинило да је рана доста лака. Ипак сам са стрепњом очекивала да дођем на ред и чујем потврду да могу остати.

Најзад су се доктор Мита и болничарка Савка приближили мјесту гдје сам лежала. Мита је пажљиво разгледао рану на ножном чланку и закључио: идеш у Централну болницу. Почела сам да протестујем и покушала да устанем како бих показала да није у праву. Оштар бол ме је поново свалио на траву. Заћутала сам, док сам у грлу осјећала да ме нешто гуши, а очи влаже. Осјећала сам нијему бијес и тугу. Ко зна када ћу се поново срести са својом десетином, са друговима који су ме рањену на леђима носили неколико километара, са свим другарипама и друговима из 3. чете.

Предвече су нас ставили на коње и са пратиоцима упутили према Грмечу, гдје се налазила Централна болница. Била је изузетно хладна ноћ. Кретали смо се изузетно полако, јер је било пуно носила. Колону су чинили и рањеници из 2. пролетерске бригаде

У зор[^] смо стигли у село Малован и размјештени смо по кућама да се огријемо и окријепимо. У току дана су нас, групу по групу, пребацивали даље, и то прво оне на носилима. Моја група је пошла негдје око подне и била је посљедња која је евакуисана.

Не сјећам се да сам у току четири године рата доживјела тужнији дан.

Слобода Боба СЕЛИЋ

КОМЕСАРОВЕ БРИГЕ

Крајем новембра 1942. године наш 2. батаљон, пошто је прочистио терен од четника, одмарао се у Книнској крајини, код села Голубића. Дуго је играло коло, затим се уз логорске ватре разговарало о свему, а понајвише о гостољубивости сељака из Голубића. Они су нам донијели слѣдсивање, и то не по шкртој рачуници и разрезу батаљонског интенданта Марка Миковића него по свом аршину. Између осталог, донијели су и око 100 литара вина. Кажу: родило им добро, а не намјеравају га продавати Талијанима и усташама, па им је драго што нас могу од срца почастити. Пило се и, уз разне шале, наздрављало. Дошла је на ред и позната теорија нашег комесара Спаса Дракића о немогућности да се политичка линија сачува и остане права, јер је увијек искриве пролетери када су гладни и окаче се о њу. А затим се пошло на спавање.

У једној колибици, на слами, поред ватре, полијегали су чланови штаба батаљона. Марко Шофранац, замјеник комесара батаљона, дуго се врпољио и никако да заспи. Негдје око пола ноћи примијетио сам његове невоље и запитао га што не спава; да му, можда, вино није покварило сан? Више озбиљно него у шали, одговорио је: „Није вино него баш ти, лично. Знаш, нешто размишљаам како је ова природа неправична. Замисли, ако бих ја у борби био рањен поред тебе, ти би ме једноставно, као какву торбу, узео преко рамена, а ја тебе не бих могао ни смјеста помакнути“. Гласно сам се насмијао и почео да га грдим што о тако „тешким“ стварима размишља, кад би послјије онако доброг вина, бар у мислима, могао и љепшим темама да се позабави. Пошто нас је комесар Спасо упозорио да му не реметимо сан, јер и ујутро можемо до миле воље „продужити дискисију“, заћутали смо.

Ускоро иза тога Марко је заспао, а ја сам још дуго био будан, размишљајући о његовим бригама, у основи озбиљ-

*Старешине и борци 4. бригаде са Иваном Милутиновићем —
октобар 1942.*

ним, поштеним и људским. У таквим и сличним бригама и одговарајућим међусобним односима почивала је она велика снага, из које су извирали висока политичка свијест и лични хероизам бораца наше војске.

Саво ДРЉЕВИЋ

НА ПУТУ ДУВНО — ГРАХОВО — КНИН

Послије заузимања Ливна и Дувна наша бригада је била на одмору, распоређена на просторији Дувно — Шујица — Карлов Хан. 12. јануара 1942. године кренули смо на нови задатак у рејон Сајковића ради разбијања тамошњих четника. У првим борбама са четницима око Сајковића имали смо успјеха. Четници су били брзо разбијени, а народ тог краја нас је лијепо примио, јер су већ раније чули о нашим подвизима на Ливну у борбама против усташа, које су том народу доста зла починиле и чији су се трагови свуда видјели у селима Сајковићу, Казанцу и Црном Лугу. Један број младих људи из ових села ступио је у наше редове.

Услиједио је нови покрет. Дирљив је био растанак са људима тога краја, јер су они за наше јединице дали скоро све оно што им је преостало послје усташких звјерстава и пљачке.

У покрету ка Босанском Грахову водили смо борбе са четницима око Црног Луга. Успјели смо да их разбијемо и да избијемо у ослобођено Грахово.

Наша бригада је добила задатак да из Грахова изврши покрет преко Динаре и разбије четнике у Голубићу, Стрмици и Плавну. 2. батаљон је кренуо као претходница 24. јануара да обезбједи прилаз преко гребена Динаре. По снажној међави колона батаљона се кретала према превоју Пљешивице. Због снажне олује и дебелог сњежног покривача било је врло тешко оријентисати се на земљишту, боље рећи немогуће. И захваљујући само мјештанима — водичима, који су добро познавали пут, послје једнодневног марша савладали смо Борову главу и највећи врх Пљешивице. Били смо изложени великим напорима, јер се пртило по сњежној међави на смјену, а пртина је била готово истовремено затрпавана новим наносима снијега. Некако у сам мрак стигли смо у Голубићке колибе на јужним падинама Динаре — Пљешивице. Те колибе су биле удаљене од врха Пљешивице око 800 м и у њиховој близини није било снијега.

Ту је требало, према одлуци штаба батаљона, преноћити и у зору напасти Италијане и четнике у Голубићу, голубићкој жељезничкој станици и на брду Вељуву, које је било утврђено и представљало јако упориште Италијана на спољној одбрани Книна. Била је донијета одлука да се у тим колибама не ложи ватра, али је морала бити измијењена, јер је било веома хладно па се због тога и стража смјењивала свако пола часа.

У свитање 25. јануара све јединице бригаде сручиле су се као лавина на комуникацији Книн — Голубић — Стрмица. Настао је страшан кркљанац. Постигнуто је потпуно изненађење и непријатељ није уопште знао колике су те снаге које га нападају, са кога су подручја и из ког су правца дошле. Пружали су отпор, али неорганизован.

2. батаљон 4. бригаде у првом налету је успио да разбије непријатељске снаге у Голубићу и на голубићкој жељезничкој станици, а истовремено је отпочео и напад на италијанско утврђење на Вељуву. Послије жестоког окршаја, који је трајао око два сата, Италијани су били приморани да напусте своја утврђења и у паничном бекству, остављајући све наоружање и опрему, грабили су да што прије стигну у Книн. Једва су успели да извуку своје рањенике, док су погинуле оставили на бојишту. У овој акцији нарочито се истакла другарица Милка Кековић, која је била рањена на самом почетку борбе. Сама се је превила и није напуштала стрељачки стпој док непријатељско упориште није било ликвидирано. Касније се испоставило да је Милка теже рањена.

У току првог дана борбе сва упоришта на комуникацији Книн — Голубић — Стрмица била су у нашим рукама. Сви мостови и пропусти су били порушени. На погодним мјестима на комуникацији постављене су засједе и извршено је запречавање. Успостављена је веза са 2. пролетерском бригадом која је разбила четничке снаге у Плавном. Италијани су се набили у Книнске зидине и били су одсјечени од осталих гарнизона. Четници су били разбијени и захваљујући пукој случајности њихов војвода поп Ђујић није пао у наше руке. Он је у посљедном моменту побјегао у италијанском камионету у Книн.

Наш 1. и 2. батаљон требало је да разбију непријатељске снаге у Книнском пољу. Преко позадинских радника успјели смо да за ту ноћ дођемо до непријатељских знакова распознавања. Захваљујући томе ми смо, тако рећи, без метка упали у њихов логор, разоружали четничку стражу, по-

хватали неколико четника, а остатак је побјегао код окупатора у Книн.

Прије сванућа напустили смо Книнско поље и размјестили се у Голубићке колибе и у Голубићу, а обезбјеђење смо поставили на Вељуву и код жељезничке станице. Тај дан је био предвиђен за припреме и одмор наших јединица. На обезбјеђењу код жељезничке станице био је Нико Мартиновић са својим водом, а на Вељуву обезбјеђење су давали 1. и 3. чета нашег батаљона. Негдје око 9 сати ујутро четници су напали наше обезбјеђење на жељезничкој станици, а Италијани су артиљеријску ватру сконцентрисали на Вељув. Пошто нам није био циљ да држимо те положаје, јер је основна оријентација била да се изврше солидне припреме за разбијање четника у Стрмици, штаб батаљона је одлучио да се батаљон повуче на Пљешивицу, односно на погодније положаје сјеверније од Голубићких колиба. Дошло је до жестоког окршаја са јачом групом херцеговачких четника око жељезничке станице и у самом селу Голубићу. Обезбјеђења су пружала отпор, а батаљон је посјео нове положаје. Непријатељ је ово схватио као повлачење и још жешће је напао на вод Ника Мартиновића, коме је већ стигло наређење да се под борбом повуче. Нашој другој чети је било наређено да тај вод подржи и прихвати. Вод је извучен, али у његовом строју није више било командира 1. вода 2. чете Ника Мартиновића, четне болничарке Десе Петричевић, Ђура Пејановића, Петра Милановића Далматинца и Бошка Милановића. Потресну причу о њиховој погибији испричао нам је Марко Вушуровић.

Положаји око жељезничке станице су два или три пута прелазили из руку у руке. На брисаном простору око жељезничке станице пало је много четника. У тим окршајима рањен је и наш командир Нико Мартиновић и то тешко у ногу. Није могао да се креће, а није хтио да напусти положај док свој вод не извуче из борбе. Другови Марко Вуптзовић, Бошко и Петар Милановић, Деса Петричевић и Ђуро Пејановић направили су носила од шаторског крила и на њима носили свог рањеног командира. Одједном, у некој малој ували, на том кршевитом терену, нашли су се потпуно опкољени од јаче групе четника. Ови су их позвали на предају, али на тај позив сви као један одговорили су ватром. Командир вода им је наредио да га оставе и да покушају да се пробијају, а да ће им он, ако успију да се пробију, штитити одступницу. Дао им је своју бомбу, а са носила иза неког заклона од камена отворио ватру на четнике. Цијела група, њих петорица, имали су поред пушака још само двије бомбе. Те двије бомбе ба-

цио је на четнике Марко Вушуровић и само он је успио да се-пробије из обруча. У чету је стигао сав крвав у лицу и израњаван по рукама. На наше питање шта је било са осталом четворицом одговорио је, кроз сузе, да су највероватније погинули. Касније смо покушали да их се домогнемо, па и мртвих, али у томе нијесмо успјели.

За наш батаљон то је био велики губитак. Погинуло је 5 првобораца, који су били веома омиљени и због тога су борци нашег батаљона, тога дана, били скоро ниједи, тужни и нерасположени.

Ове херцеговачке четнике пребацили су Италијани на ову територију због припрема за почетак четврте офанзиве. Сљедећег дана бригада је извршила покрет ка Стрмици, јаком четничком упоришту за које је поп Ђујић говорио да је неосвојиво. Успут је било ситних чарки са четничким патролама. Тачно у предвиђено воијеме батаљони су избили пред четничке положаје у Стрмици. Борци нашег батаљона су жељно очекивали сигнал за јуриш. Знак је дат и батаљон је кренуо у напад. Под заштитом бомбаша ми смо, тако рећи, једновременно упали у четничке ровове. Четници су као руља бјежали ка центру насеља, рачунајући да ће јачи отпор моћи пружити из насељеног мјеста. Међутим, и у насељу су се нашле наше снаге, које су се провукле кроз спољну одбрану и дочекале су их снажном ватром из аутоматског оружја. У таквој ситуацији четници су потпуно изгубили главу и дали се у панично бјекство. Стрмица је пала. На бојишту је остао ратни плијен и погинули четници. У нашем батаљону поново се чула пјесма. Борци су били ведри и насмејани и осјећали су се тако као да им је неко велики терет скинуо с леђа. Живо се коментарисало о томе колико је ко убио четника и шта је од оружја и муниције заплијенио. Погинули другови на Голубићу — освећени су.

После заузимања Стрмице, упућена је из батаљона група бораца на Голубићке положаје да пронађе лешеве погинулих другова и да их сахрани. Уз помоћ мјештана пронађен је само командир вода Нико Мартиновић, на чијем је тијелу била још једна рана на глави. Другови нијесу могли установити да ли је тај смртоносни метак био непријатељски или га је сам себи испалио командир вода да не би пао жив у непријатељске руке. За остале, поуздано се знало да нијесу више међу живима, али њихови лешеве нису пронађени и сва настојања те групе бораца да их пронађу остала су безуспјешна.

Мишо **МАРТИНОВИЋ**

НА УЛАЗУ У ГРАД ОСТАО ЈЕ МИЊАШ

Освануо је 10. фебруар 1943. године. Мраз стеже и уједа уморна тијела бораца који већ неколико дана и ноћи непрекидно маршују. Пут од Стрмице, мјесташца на тремеђи Лике, Босне и Далмације, које смо у дводневним борбама заузели до Имотског савладали смо у кратком времену. Студен сјеверни вјетар снажно је брисао, што је од бораца изискивало појачане напоре.

Борба је почела. Наше претходнице сукобиле су се са непријатељским истуреним дијеловима. Командант батаљона, Јанковић, позвао је командире чета — Стојана, Јосифа и Јеврема и комесаре — Данила, Вука и Мињаша. Саопштава одлуку штаба. Издаје наређења. Напада се Имотски, градић на граници Далмације и Херцеговине, кога је непријатељ снажно утврдио.

Наш 5. батаљон се налазио на главном правцу напада бригаде. Задатак му је био да продре у град, а последије ослобођења требало је да остане као посада мјеста. Заповијест је била врло кратка и јасна. Командири и политички комесари чета пошли су сваки у своју јединицу. Одмах, по њиховом доласку, цио батаљон крену у одлучну борбу. Непријатељски истурени дијелови су одступали под нашим притиском према утврђеној линији испред града. На овој линији су изграђени армирано-бетонски бункери. Они су повезани рововима и саобраћајницама и запријечени бодљикавом жицом. То је било „гранично“ мјесто према ослобођеној територији и требало га је одлучно бранити. Зато га је непријатељ солидно утврдио и припремио за одбрану. Али, иако је одбрана била припремљена, ипак непријатељ није издржао напад наших чета које су наступале незадрживо и без узмака. Митраљеска и минобацачка ватра непријатеља била је веома јака, али не сасвим ефикасна. Наше јединице су брзо подишле непријатељским рововима на јуришно одстојање и тиме избјегле ефикасну ватру непријатељске артиљерије и минобацача. Али, ипак је дим од експлозија минобацачких граната на моменат обавијао стрељачки строј наших чета, а

неке су експлодирале и у стрељачком строју. Одмах крај мене сруши се витко тијело једног Крајишника, којег снажна експлозија мине подиже у зрак. Почеше падати и други, један по један.

Гле, наши редови се проређују — осјетих. Непријатељска ватра постаје све ефикаснија. „Назад се не може — партизан не одступа! То не допушта понос борца". Учинио ми се, у том тренутку, да сви борци тако мисле. А и задатак је јасан — град се мора заузети.

То је нужно из стратешких разлога које је процијенила наша виша команда. Можда од успјешног извршења овог задатка зависи даље наступање наше главне оперативне групе, чији је циљ ослобађање нових територија V Херцеговини и Црној Гори — размишљао сам живо, у јуришу. Али, непријатељ је јак. Пружа огорчен отпор из утврђења подешених за ефикасну одбрану. Он има и све друге погодности које нама недостају. „Па и поред свега, противник нема оно што је основно за исход борбе — очовјечен циљ борбе, моралну снагу, која извире из свијести да крвариш бранеће сопствени праг и плочу" — понављало се у мени.

И у овој ситуацији, која за тренутак изгледаше неизвјесна, угледах друга Мињаша, прекаљеног борца, како се подиже пред стрељачким стројем, у црном шињелу, претварајући читаву своју крупну фигуру у ритам замахнуте песнице:

— Јуриш, другови-и-и-и! — громко одјекну његов глас. На тај поклич борци се сручише на непријатеља попут лавине која руши све препреке на путу. Али, у том посљедњем јуришу за ослобођење Имотског, пада и Мињаш, партијски руководиоца 2. чете, као стабло ишчупано из коријена, покошен непријатељским рафалом. Посрну на самом улазу у град ...

Прије рата Мињаш је завршио металски занат. Посебно је овладао вјештином у изради посуђа од бакра. По завршеном занату вратио се у свој родни крај под Дурмитором и по селима домаћинима правио суђе. Био је изванредан мајстор. Прије рата је постао и члан Комунистичке партије и брзо се у народу афирмисао као револуционар и борац за народна права. У вријеме припрема оружане борбе Мињаш у свом крају ради као један од организатора устанка и од првог дана се бори са изразитом одлучношћу. У јануару 1942. године, заједно са својим Ускоцима, нашао се у борбама у долини Дрине и око Калиновика. Са 1. пролетерском бригадом борио се на Улогу. Са 4. пролетерском прешао је пут од

Зеленгоре до Јајца и Книна и натраг до Имотског, служећи увијек као примјер у свим људским врлинама. Он је био изузетно благе нарави изузетне скромности. Дјеловао је тихо, скоро нечујно, али увијек јасно и убједљиво. А у одсудним тренуцима, као и овом приликом, његов револуционарни инстинкт и револуционарна енергија истицали су га у први план збивања. Овом приликом понио је чету својим покликом. Извршио је задатак и пао.

Сјутрадан, у новоослобођеном граду, на мјесном гробљу, његова чета одала је последњу пошту свом партијском руководиоцу Мињашу Микићу. Остаде свјежа хумка да је вјетрови заравне, да је кише плачу. Около ње, на гробљу, нигдје свјежег трага „редовне“ сахране. Рат је. Гробље је ту гдје се с метком сусретнеш.

Данило ГРБОВИЋ

РАДОСАВ МЕ НИЈЕ ОСТАВИО

Ноћ је и тихо се спуштамо ка брду Вељуву. На Вељуву ровови и бункери, а у њима Италијани и четници. Мало даље, у долини, види се Книн, у коме се налази италијанско-четнички гарнизон.

Наша чета добила је задатак да заузме брдо Вељув, па се развијамо у стријелце и прилазимо опрезно. Бомбаши су напријед. Близу смо положају. Одједанпут, ноћну тишину нарушише експлозије ручних бомби, митраљески рафали и плотуни из пушака.

„Јуриш, напријед, пролетери!“ чује се команда.

Наши су се као вихор зачас нашли на брду. Талијани нијесу издржали и одступили су.

На Вељуву смо поставили тешки митраљез и један пушкомитраљез, који су потпомагали наступање јединица. Нешто ниже, у једном бункеру, на ивици косе остаје једна десетина као обезбјеђење, док се остали дијелови наше јединице спуштају пут комуникације Книн — Стрмица, да спријече долазак непријатељских појачања.

Из Книна почиње непријатељска ватра, фијучу гоанате, једна за другом изнад наших глава. Бљеште рефлектори, под чијом заштитом наступају удружено Италијани и четници у правцу наших положаја. Свиће! Колона четника зашла нам је иза леђа и батаљон се морао повући. А посада тешког митраљеза, на врху чуке, није могла бити обавијештена о повлачењу. Наша десетина у бункеру остала је да штити тешки митраљез.

Непријатељ је јачим снагама нападао наше дијелове на Вељуву, а дијелом снага га обухватао. Ручне бомбе сијевају, рафали аутомата засипају. Наједанпут, митраљез је заћутао, наши су се повукли и непријатељ је заузео чуку. Ту су погинули Вецо Абрамовић и Љубица Јовановић. Одједанпут, на нашем положају запраштале су ручне бомбе, а испред

бункера залепршала се четничка црна застава. Као на команду одшрафили смо бомбе и бацили их међу четнике. Ксц непријатеља је настала тренутна забуна. То смо искористили. Одступили смо. Пратила нас је бјесомучна ватра са сваке стране.

Одступала сам, спотичала се и заклањала иза ниских камених ограда. Куошуми су звиждали, гранате се распрскавале, камење димило. Четници вичу: „Држите партизанку, мајку јој ... !" Наишла сам на високу камену ограду, пребацила сам главу и горњи дио тијела, а ноге су ми висиле, камење се оцроњавало. Нешто ме ошину по нози. Осјетила сам бол и страх да ме четници живу не ухвате. Бомба ми виси о појасу. Неко ме шчепа и пребаци преко ограде. „Брже, брже, морамо се извући“, рече ми Рацосав Лакићевић и повуче ме за руку.

Пуцњава не престаје. Пребацујемо се од камена до камена. Снага ме изцаје. Рацосав ме вуче. Наиђосмо на јаругу обраслу жбуњем, стрма је и дубока, а по дну тече поток. На све стране пуцњава. Чинило ми се да смо опкољени, али се више не плашим, јер је са мном Рацосав. Спустили смо се до планинског потока, снага ме изцала, ни корак цаље.

Увукли смо се у јаругу испод жбуња оцакле почиње поток, цисали смо брзо и испоекицано. Тек тада сам примијетила да ми је нога сва у крви и да рана све више пече. Нијесам могла цаље. Радосав је бацио неколико гоана и лишћа по мени да ме непријатељ не би примијетио и пошао је да извиди куца би ме могао извући. Дуго сам чекала на његов повратак и скоро изгубила сваку нацу.

Иза леђа чујем неке гласове. Обрацовала сам се. Наши су, помислила сам. Хтјела сам да устанем, да зовем, али кад сам чула неразумљиве гласове, шћућурила сам се колико гоц сам могла. Стријепила сам да ће непријатељ открити моје скровиште. Срећом су се уцаљили. Ноге су ми у води, леде се. Болови и грозница, страх и неизвјесност исцрпљују и оно мало снаге што сам имала.

Дуго сам ослушкивала митраљеске расђале и експлозије граната по шуми. Али њих чујем све слабије, све даље. Почела сам да губим свијест, да тонем у неки чуцан сан.

„Овдје сам је оставио, сиђимо“, чула сам као у магли; тргла сам се, и дошла к свијести. Препознала сам Рацосавов глас. Он се повезао са Крајишком бригадом и дошао са два друга да ме изнесу. Јецан Крајишник, висок и крупан, пре-

бацио ме преко рамена и носио до краја шуме, а потом су ме ставили на шаторско крило и пузећи вукли преко једног пропланка. Када смо се пребацили преко брда, наишли смо на положаје Крајишника, који су нас прихватили.

Ова два друга нијесам никад више видјела. Била сам с њима само три сата, а остали су ми незаборавни цијелог живота.

Љубав према рањеним друговима не зна за страх и жртве, уз највеће напоре наши бооци износили су рањене другове. Са напорима које је тешко описати борио се тога дана и Радосав Лакићевић.

Он је за спас живота рањеника погинуо 1943. године.

Јасна

БУЛАТОВИЋ-ЈАУКОВИЋ

ЛИВНО ЈЕ ПАЛО

Друга пролетерска дивизија имала је задатак да 5. децембра 1942. године нападне усташки гарнизон у Ливну и ослободи град. И све три бригаде пошле су у напад. Нешто због неблаговремених припрема и неусклађених претходних дејстава, а нешто због непрозирне помрчине, тек, практично, ниједан батаљон није доспио до линије бункера око града. Наш 2. батаљон негдје око 22 часа стигао је до манастира Горице, на дохват првих бункера, и распоредио своје чете у конацима, на звонику и погодним тачкама високог манастирског зида. Очекивали смо не толико конкретно садејство и везу са сусједним батаљонима, колико да се започне борба било гдје око града, па да и ми кренемо према центру. Али, нигдје се није чуо ниједан пуцањ. Глува и тамна ноћ притискивала нас је слутњом и неизвјесношћу. Пред зору смо се и ми, на иницијативу батаљонског бироа, повукли из манастира, са периферије града. Тако до напада на сам град није ни дошло.

Усташе су спремно очекивале овај наш напад и пошто до њега није дошло, рано ујутро извршиле су снажан испад, прво према нашем, а затим и осталим батаљонима 4. пролетерске. Успјеле су да нас одбаце преко планине Круга, чак и да заузму нека села на Гламочком Пољу. Организованим противнападима у току наредних дана, са доста мука, присилили смо непријатеља да одступи према Ливну. У тим окршајима било је губитака на обје стране. Вјероватно да су наши губици били већи, јер је иницијатива првих дан-два била у рукама противника.

Обавјештавајући Врховни штаб о неуспјеху првог напада, штаб дивизије предложио је да се сљедећи напад изврши у ноћи између 14. и 15. децембра. Врховни командант дао је сагласност и издао оадио-наређење од свега три ријечи: „Ливно мора пасти.“¹

¹ У заповијести штаба 2. пролетерске дивизије од 12. XII 1942. године, поред осталог, стоји: „Политички и војнички значај заузећа Ливна најбоље ћемо оцијенити ако подвучемо заповијест друга Тита — која гласи: „Ливно мора пасти“ — О непријатељу и његовој одбрани тамо је речено: „Непријатељ — око 1500 усташа и 70 домобрана; град опкољен бункерима; жица бодљикава висока два метра.“

Прва чета 3. батаљона — децембар 1942. — полази у напад на Ливно

Овакво категорично наређење обавезивало је све нас подједнако, од команданта дивизије до бомбаша и нушкомитраљесца; свако се спремао да да свој максимални допринос у извршавању предстојећег задатка.

Чим смо добили авизо-наређење од штаба бригаде, извршили смо све потребне припреме у батаљону. Било је прво говора о непријатељу. Њега смо добро познавали још од Бугојна и Купреса, и дојучершњих сусрета око Ливна. Располагали смо подацима да Францетићевом Црном легијом у граду командује по злу чувени кољач Бобан. Он и његови легионари — најелитнија војска и ударна песница тзв. НДХ — одавно су огрезли у крви недужног народа из околних српских села Малована, Рилића, Вуковског и других по Босни. У сјећању бораца 2. батаљона остале су неизбрисиве слике једног таквог стравичног призора иза усташког испада у Вуковско. Послије нашег неуспјелог покушаја да заузмемо Купрес, усташе су за одмазду организовале хајку на оближња српска села. Када смо их ми, неколико часова касније, одбацили од Вуковског, наишли смо у једној удољници на преко седамдесет закланих жена, дјеце и стараца запаљених послје покоља. На грудима осакаћене мајке лежало је дијете пола сагорјело и простијељене лобање. Од крви, сагорјелих трупова, земље и траве хватала се црвено-црна покорница. Послије тог призора, у батаљону се није чула пјесма читаву недјељу дана. Пролетеоци су, чини ми се, као нико на свијету знали да воле и да жале своје другове, али се и послје највећих губитака пјесма — увијек орила у батаљону. Међутим, овога пута просто смо занијемили. То је била нека посебна туга, која нас је као ледена грудa истовремено ледила и пекла у души, у грудима. Она је прерасла у немјерљиву мржњу и жељу за осветом. И сад, припремајући се за предстојећи напад, у очима бораца видјела се чврста одлучност да Црна легија плати рачун не само за Купрес и Бугојно већ и за покољ у Вуковском, за сва своја недјела.

Дакле, требало је не само ослободити Ливно већ и казнити злочинце. Цио батаљон — сто осамдесет бораца — имао је исту мисао: побједа и освјета морају бити потпуне.

Припреме за напад су брзо и брижљиво извођене; муниција и бомбе су распоређене по оруђима и бомбашким групама по четама; подијељена су по водовима и обична клијешта за сјечење бодљикаве жице. Једино је недостајало бензина, односно петролеума за запаљиве флаше. У свим околним селима нијесмо пронашли ни кап гаса, а о бензину — да не говорим. Интендант батаљона успјешно је ријешио задатак да се сваком борцу који је имао цокуле направе

лаки опанци од говеђе коже. Нико није смио бити у пипелама. Чутурице и све друго што је могло створити било какав звук у маршу и подилажењу бункерима морало је остати у комори. Командири чета су све детаљно прегледали и извијестили да је све спремно. Одржани су и кратки партијски састанци. Говорено је о предстојећем нападу и, наравно, о томе да комунисти морају бити тамо гдје је најтеже — у првим редовима.

Освануло је хладно децембарско јутро 14. децембра. Из села Долац, испод Цинцара, прешли смо преко Драгнића, а затим се вијугава колона 2. батаљона почела пети уза стрмени планине Круга према Ливну. Кад смо били на домаку Кружког поља, чула се испред нас, и десно, митраљеска и минобацачка ватра. То се 5. батаљон, претходница наше бригаде, обрачунавао са усташким предстражама, обезбјеђујући несметан излазак на планину осталим батаљонима. Десно од њега наступали су и чистили терен батаљони 2. пролетерске бригаде. На самом гребену планине Круга, нама у сусрет, лаганим галопом, на зеленку тек отетом од усташа, долазио је командант 5. батаљона, познати и неустрашиви јунак Бошко Јанковић. Било му је драго да га види његов стари батаљон, а посебно 1. чета, којом је доскора тако успјешно командовао. Сви смо му од срца честитали. Било је и шала: „Кад сте Ви у овој чарки таквог коња отели, наш батаљон ће у Ливну сигурно заробити тенк или бар ауто“.

Гребен Круга је очишћен, усташе су побјегле према граду. Прелазимо планину и већ у даљини видимо Ливањско поље. Сам град је сакривен у његовом источном углу, испод греде и шуме Башајковац. Нешто послвије поднева избили смо изнад села Подгреде. Са литице изнад села види се највећи дио града, а сасвим добро јужни дио и манастир Горица. Осматрали смо правац нашег наступања и напада. До манастира је око три километра ваздушне линије. Туда смо нападали и прије девет дана. Пребројавали смо и осматрали бункере. Изгледали су нам као пластови сијена начичкани у ланцу један уз другог. Упознао сам цио батаљон са задатком. Показани су главни објекти у граду, раскрснице путева, манастир, фабрика цемента и рјечице јужно од града, Жабљак и Бистрицу. Фрањевачки манастир опасан зидом изгледао је као неко усамљено острво. Он је наш стари знанац, и сада је то први циљ нашег напада. Децембарско сунце као да бјежи да се што прије заклони за гребен Динаре. Још кратак разговор са командирима чета, па ће батаљон кренути према свом циљу.

Десно од нас нападаће 3. и 1. батаљон наше бригаде, као и 1. батаљон 2. далматинске; иза нас кретаће се 5. батаљон као бригадна резерва. Сасвим на десном крилу дивизијског распореда, до цесте Ливно — Гламоч, напада 2. пролетерска бригада. Друга далматинска са Купрешким батаљоном обезбјеђује наш напад са правца од Купреса и Шујице и као дивизијска резерва.

Силазимо према цести Ливно — Шујица. Сутоњ се већ спуштао. Неко посебно расположење — на свој начин свечано — обузело је борце. Увијек пред одлучујуће бојеве човјек се некако нарочито осјећа. Неизвјесност, очекивање, узбуђење, надање, све се то открива и изражава у кораку, гласу, изразу лица. Спуштамо се према цести у три четне колоне. Заједно с првим мјесечевим зрацима силазимо опрезно према манастиру Горици. Издата су посљедња наређења командирима чета. Приближавамо се даље, у водним колонама, са истуреним претходницама. Силуете бораца једва се примјећују. Нигдје никаквог шума. Мјесечина као да је ишчезла. А то нам управо одговара. Увијек смо вољели да нападамо ноћу, али не по густом мраку ни по јакој мјесечини. Ускоро примјећујемо контуре манастирских зидова. Бомбаша и пушкомитраљесци 1. и 3. чете прилазе опрезно и испитују да ли је манастир запосједнут. Стижемо до самог зида. Са рамена својих другова неколико бомбаша хитро се пење на зид. Под заштитом спремних пушкомитраљезаца и бомбаша неко је затресао манастирска врата. Нема одговора. И још неколико пута. Ни фратри се не појављују. Неколико снажних бораца дрвеном гредом насилно отварају врата. Претражили смо све просторије манастира, конаке и звоник. Упозоравамо фратре да случајно не излазе из манастира у току ноћи. Изненадило нас је што усташе нијесу посјеле овако важну отпорну тачку. Очекујући наш напад, оне су се одрекле спољне одбране и повукле се у бункере и ровове иза бодљикаве жице. Знали смо њихову тактику — да нас дочекају на пушчану цијев. Тако и ми њих дочекујемо ван насељених мјеста. Патроле су испитале и групу кућа лијево од манастира. Послије краћег задржавања продужили смо према граду, односно бункерима. 1. чета — до цесте Ливно — Шујица, 3. лијево од ње, а 2. позади као резерва, прилегла у једном недубоком јарку. Приближавамо се опрезно и у скоковима. Повремено се чују митраљески рафали и засвијетли понека ракета. То су нам оријентир по којима закључујемо гдје су бункери и колико су близу.

Кад су се први дјелови привукли бункерима, усташе су осјетиле наше присуство. Из два бункера који су затварали

прилаз цестом и друга два на правцу наше 3. чете отворена је снажна митраљеска ватра. Истурени предњи дјелови — бомбаши и пушкомитраљесци обје чете прилегли су уза земљу, сачекали да прође први ураган и пузећи продужили даље према жици и бункерима. Митраљески рафали, обасјани повремено ракетама, парали су смрзнуту земљу око нас и онемогућавали прилаз утвођењима. Почела је тешка и неравноправна борба. Ређали су се наши јуриши и покушаји бомбаша и пушкомитраљезаца, један за другим, узмаци и нови покушаји. А вријеме је брзо промицало. Наде су се смјењивале са стрепњом. Пале су и прве наше жртве. Договарамо се да се прво ликвидирају два бункера, пред сваком четом по један. На десном бункеру, са групом бомбаша јуриша храбри командир вода 1. чете Ратко Вељовић, на лијевом командир вода 3. чете Душан Стругар. Ноћ је постајала све тамнија. У једном од тих узастопних покушаја да се ликвидира усташки отпор у бункерима рафал је сасјекао обје ноге опробаном јунаку с Купреса и других бојишта Ратку Вељовићу. Погинуо је и храбри омладинац бомбаш Марко Шевић, Крајишник, кога смо од милоште звали Шево; није имао ни пуних 17 година. У наредном покушају рањен је и комесар 1. чете Бранко Тацовић, али је остао у строју. Поново су дошли командири чета и питали шта даље да се ради. Мора се у град — другог одговора није могло бити. Дакле, поново и опет јуришати. Усташе су, уз дивље урлање и псовке, повећавале баражну ватру испред бункера, освјетљавајући простор ракетама. Растојање између бункера није било веће од 70 до 80 метара, тако да је изгледало скоро немогуће провући се између њих и просјећи отвор на препреци од бодљикаве жице. Но, последице више неуспјелих покушаја да унишимо бар један бункер, одлучили смо да се провлачимо између њих, да просијечемо жицу и пробијемо се у град. Оно што нам је доскора изгледало немогуће, сада је остало као једини излаз и рјешење. Бомбаши и пушкомитраљесци, са клијештима у рукама, кренули су на свој стравични задатак.

И опет извјештаји командира чета да се није успјело.

Неизвјесност је притискивала као мора: црв сумње је нагризао: хоће ли се извршити наређење „Ливно мора пасти?“ Напрегао сам сву снагу да отјерам сваку такву помисао и зарицао се да ми се више неће вратити. А она је опет долазила, кљуцала, наметала се. Пошао сам у 1. чету и обилазећи строј покушавам да у односу на два бункера који ми сада изгледају сувише близу, пронађем најпогодније мјесто гдје треба просјећи жицу. Истовремено у мислима одабирам

Послије борбе у Ливну — децембар 1942.

борце од којих ће један добити тај ризични задатак. Уз сваки нови покушај падају и нове жртве. Зато је доношење одлуке у таквој ситуацији врло тешко. У том часу више бих волео да сам обичан борац. Коначан избор пао је на провјереног јунака Војина Чепића. Силно сам га волио и као храброг борца и као човјека племените и веселе нарави. Никада га, ни у најтежим часовима, нијесам видио збуњеног и забрињеног. Знао сам да ће задатак који добије или извршити или погинути. И управо због тога сам се дуго и ломио да ли да га позовем, а стално ми је био на уму. Кад је стигао до мене, клечећи један поред другог, погнути према линији бункера. Ја сам га једном руком држао за мишицу, а другом му пока-

зивао правац куда да се провуче и гдје да пресијече жичану препреку. Увјерио сам се да је схватио не само оно што сам му рекао него и да од њега много зависи — безмало све. Била му је потпуно јасна и моја унутрашња борба прије него што сам га позвао и послао на тако тежак задатак. Готово смијешећи се, рекао ми је сигурним гласом, и као да ме умирује: „Не брини, друже команданте, сигулно ћу успјети!" И пошао је, мало погнут, у кратким скоковима према жици.

Вратио сам се педесетак корака назад, гдје су били остали чланови штаба, с помијешаним осјећањем сигурности и бојазни. Рекао сам им да ће Војо просјећи жицу, ако не погине. Запитао ме Марко Шофранац, замјеник комесара батаљона, шта се још може предузети ако Војо не успије. Одговорио сам, без двоумљења, да ћемо сви, цио^ батаљон, у стрелачком строју и поравнати, јуришати на жицу и сигурно ћемо успјети. Колико сам се бојао те посљедње варијанте, толико сам вјеровао у успјех Чепића. Секунде су изгледале као вјечност. Рафали су и даље сјекли ноћ и парали земљу, али нешто рјеђе. Усташе су осјетиле кад смо мало прије извлачили рањенике, па су можда и помислиле да се повлачимо. А Војо Чепић је био поред њих, на домаку руке, на жици.

Најзад се појавио курир 1. чете који је пратио Чепића. „Војо је просјекао жицу и прошао кроз брешу са групом бораца прве чете", гласила је радосна вијест. Истовремено су почели пролазити кроз пролаз и борци с десног крила 3. чете. Жичана препрека просјечена је баш на саставу чета. У тренутку кад је штаб батаљона кренуо према жици, стигао је курир сусједног 3. батаљона — с десног крила. Рекао сам му да одмах обавијести свог команданта да ми улазимо! у град, да наши полазни положаји остају празни, и да то пренесе команданту бригаде. Био сам радостан што за овај извјештај не одвајам свог курира. Идемо сви у град, до посљедњег — осим рањеника. Борци 1. и 3. чете су нечујно али хитро промицали кроз отвор на просјеченој жици, а за њима и друга чета. Чим би чули пуцањ ракете из бункера поред нас, и прије него што се она расцвјета у свјетлећу буктињу, борци би се хитро припили уза земљу, као сјенке, да би у слиједоћој секунди направили скок даље. Ако би се неки од бораца задржао на земљи који тренутак дуже, брзо би интервенисали чланови штаба батаљона и команди чета. У једном таквом кратком прекиду везе наишао сам на једног борца који је непомично лежао пред самим отвором на жици. Ухватио сам га за раме и наредио шапатам и покретом руке да се пребаци даље. Осјетио сам, ужаснут, како ми је мртво тијело

исклизнуло из руке у првобитни положај. Помјерили смо га само корак у страну. Колона је хитро промицала даље, а тек ујутро смо дознали да је то била бригадна болничарка Дурмиторка Драгица Радоњић. Остала је сама између два бункера, као да је тиме хтјела да привуче сву ватру на себе и помогне својим друговима у граду, обезбјеђујући им леђа.

Пред првим кућама у граду, у луку између двије улице, од којих десна, продужујући се у цесту, води од центра према Шујици, а лијева цеста преко Жабљака према југу, борци су се прикупили по водовима и четама. Усташе су из бункера и даље сипале снажну ватру према нашим ранијим положајима. Ми смо им већ били за леђима. Наређено је да 1. чета пређе преко цесте десно и запосједне прве куће од тврдог материјала; 3. чета, прелазећи преко цесте у улицу, право, наишла је на дијелове усташке артиљерије, који су побјегли без иједног пуцња. Командир чете је распоредио своје водове у двије куће, од раскрснице дуж цесте према Дувну. Према 3. чети лијево и 1. десно, с друге стране обе улице, на самом углу, остала је и распоредила се 2. чета и штаб батаљона. Процијенили смо да је значајно да ту важну раскрсницу путева задржимо у својим рукама, те нијесмо продужили да даље продиремо у град. Осим тога, одатле смо могли успјешније садејствовати с другим батаљонима наше бригаде при њиховом покушају пробоја у град.

Чете су посјеле одређене куће за врло кратко вријеме. Команде чета распоређивале су водове и десетине по спратовима, у поткровљу и двориштима. Одмах смо отпочели са подешавањем зграда за одбрану. Чим су издата прва наређења испалио сам црвену ракету са прозора горњег спрата зграде у којој је била 2. чета. То је био уговорени знак да смо ушли у град. Истог тренутка дуг и оштар рафал из аутомата исклесао је дубоки рез преко зида, више моје главе. Малтер ми је засуо лице и очи. Проломио се и први урлик и псовка усташа. Тиме је почео обрачун 2. батаљона с Црном легијом у центру града; борба на живот или смрт, чији се крај и коначан резултат нијесу могли предвидјети. То је било негдје око десет часова увече.

Усташе нијесу имале тачну представу о нашим снагама. Ангажујући, вјероватно, најближе резерве, покушали су да нас једним силовитим јуришем и ударцем избаце из кућа и униште. Отворили су снажну ватру из аутоматских оруђа и лаких бацача. Запраштале су ручне гранате, али закаснили су; ми смо спремно одговорили унакрсном ватром из пушкомицраљеза и пушака. На усташке редове коти су пришли ближе сручили су се наши рафали и бомбе. Пали су први

снопови Црне легије испод наших прозора. Одјекнули су јауци и запомагања. Потом тајац. Усташе су извучиле своје рањене и погинуле. Увјериле су се да није у питању мања група коју ће лако истјерати. Припремили су слиједећи јуриш већим снагама. И ми смо се припремали за одбрану. Дата су упутства да се куће и дворишта даље прилагођавају за одбрану, да се зазидају врата и прозори циглом од преградних зидова и другим материјалом, да се утврђују заклони у двориштима. Осматрачи са кровова, прозора и из дворишта будно су ослушкивали сваки шум. Спремно смо дочекали слиједећи, још снажнији усташки јуриш. Одбили смо га кратким рафалима и бомбама, а онда су се ређали даљи јуриши и нови покушаји. Послије сваког јуриша остајало је све више мртвих и рањених усташа испод наших прозора и испред дворишта. Јауци и запомагање њихових рањеника сдјекивали су улицама престрављеног града, у коме су се сада видјеле само ракете и свијетлећа зрна и одјекивале експлозије бомби и митраљески рафали.

Ноћ је стравично споро протичала. Послије сваког одбијеног усташког јуриша, очекујемо слиједећи. Покушавамо да предвидимо шта непријатељ још може учинити и употрејевити; има ли бацаче пламена или нека друга средства за изазивање пожара. Рачунамо и на такву могућност. Осматрачи напрегнуто контролишу све секторе града, хоће ли се појавити црвена ракета испалена увис — знак да нијесмо сами. Али сигнала нема; чак ни било каквог о коме бисмо могли бар дискутовати да ли је прави. Вријеме је одмицало споро, као уклето. Само у тутњави јуриша, пролему бомби и рафала све је муњевито брзо и прохуји као сновиђење. Тада заправо као и да нема времена, или је бар немјерљиво. Пред зору, чули смо удаљене рафале према Вејс-Кули, Башајковцу и на западним прилазима града — сектор 2. пролетерске бригаде. Да ли то наши јуришају или само усташе шенлуче, да покажу да су богати у муницији? Ми тада нијесмо знали да су током ноћи вјешти и неустрашиви бомбаши и пушкомитраљесци 1. и 4. батаљона 2. пролетерске више пута јуришали од Застања на бункере и на бодљикаву жицу од Башајковца до Бистрице. Бомбашка петорка омладинца Бошка Бухе чак је бомбама разбила један усташки бункер, али су га усташе, по цијену великих губитака, опет заузеле. Нијесу успјели ни покушаји нашег 1. и 3. батаљона, као ни налети батаљона 2. далматинске на чувене тврђаве Вејс-Куле. И тако је протекла та тешка и немјерљиво дуга ли-

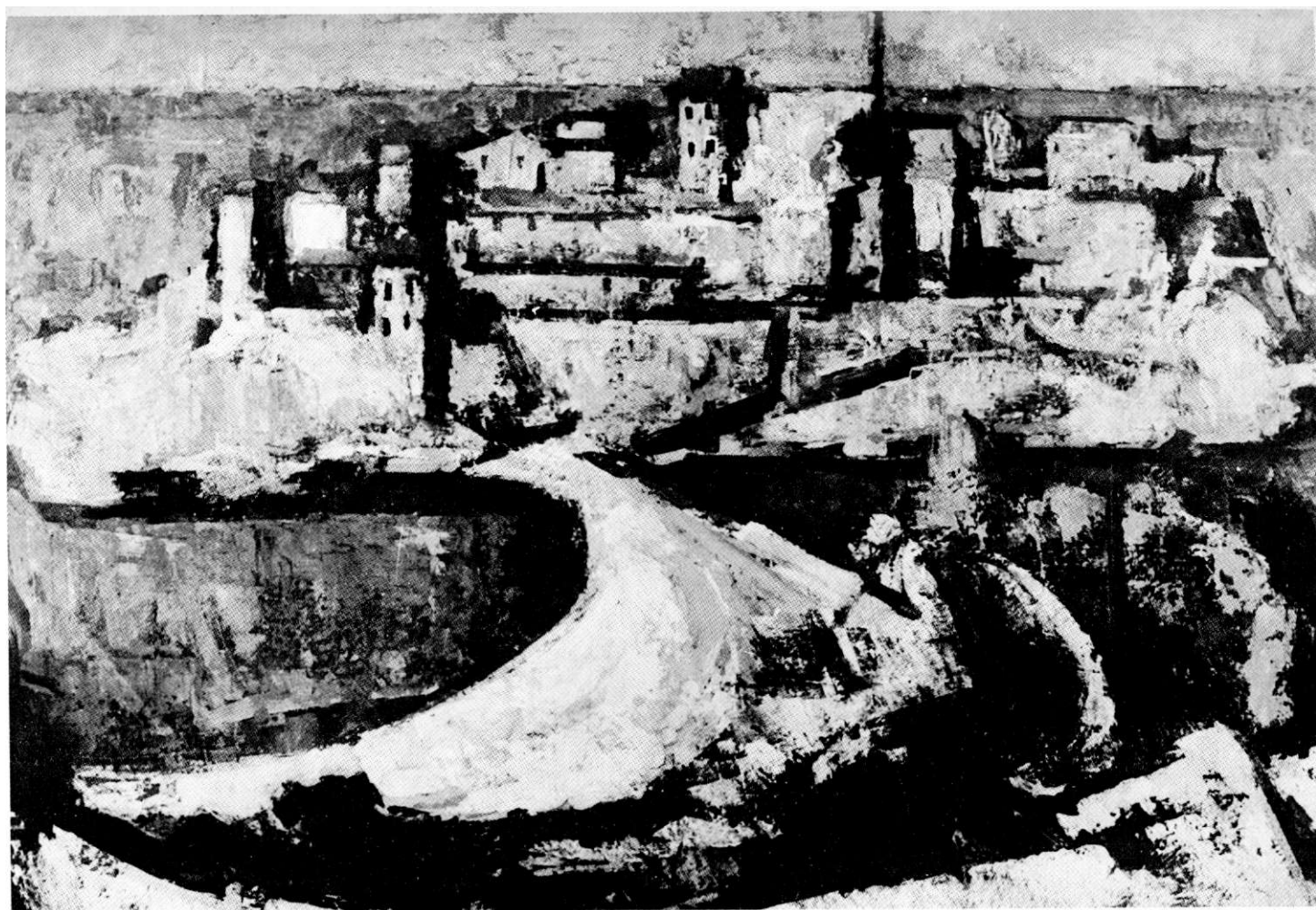
вањска ноћ. Наша очекивања и наде остали су неиспуњени. Сами смо ушли и сами дочекали јутро у граду, опкољени усташама.

Јутро је донијело нову, још неизвјеснију ситуацију. Све се рјеђе и слабије чују рафали на варошким прилазима. Чак као да се све више удаљују. Разговарамо у штабу батаљона, коментаришемо. Осматрачи обавјештавају да се виде покрети од фабрике цемента према Подгреди. Значи ли то да се наши повлаче. Или је то, можда, само 3. батаљон? А ако 2. далматинска не издржи на Боровој глави и не одбије усташка појачања од Шујице и Купреса? Уздржавамо се да то коментаришемо, а вјероватно сви смо у штабу мислили исто. Уосталом, наша стална пракса била је да се обавезно повлачимо прије сванућа ако ноћни напад не успије. Па зашто би овај пут морало бити друкчије? Команде чета траже наше објашњење. Одговарамо шкрто и неодређено. Главно је одлучност и чврста упорност — другог рјешења и нема. То су нам сада једини савезници. И тада, изненада, изнад града и наших кућа надлетао је усташки авион. Пошто смо са свих страна били окружени усташама, нијесмо могли бити ни бомбардовани, ни митраљирани. Па, ипак, био је непријатан — као да је најављивао неке нове невоље.

Ми тада нијесмо знали да су по сванућу од града одступили сви батаљони 2. пролетерске бригаде. А пошто напад није успио, штаб дивизије се сложио с одлуком о повлачењу и у том смислу издао наређење и нашој бригади.² По удаљавању борбе и сами смо процијенили каква је ситуација, али то нијесмо хтјели ни себи да признамо.

Не знам колико је сати било када су грунуле прве топовске гранате у зидове наших кућа. Можда нешто око 8 часова ујутру. Дим експлозије и малтера обавио је наше прозоре. Неко је рекао да су то гранате наших хаубица. Мени је, међутим, по путањи зрна и другим околностима било јасно о чему се ради, али нијесам журио са објашњењем. Једна граната заклонила је ивицу прозора наше зграде, порушила заштитни зид од цигала и експлодирала унутра. Кућа се испунила загушљивом тамом дима и малтера. Други топ тукао је зграде 1. и 3. чете. Вод топова тукао је са укопаних ватрених положаја, од центра града, са одстојања око осамдесет до сто метара. Нијесмо их могли неутралисати. Према томе, очекивали смо слједећи јуриш усташа под заштитом

² Тек на интервенцију штаба 4. пролетерске, која је углавном остала на својим положајима, штаб дивизије донео је одлуку о поновном нападу свим снагама у поподневним часовима 15. децембра.

Мило Милуновић: СВЕТИ СТЕФАН

топовске ватре. Упозорили смо команде чета да без обзира на губитке, осматрачи и пушкомитраљесци морају бити на својим мијестима. Убрзо послје тога сломили смо први дневни усташки јуриш. Пошто је ноћ скинула вео са наших несигурних упоришта, поново смо зазиђивали прозоре и рупе које су отвориле топовске гранате и ужурбано се утврђивали. Свако је имао пуне руке посла. Претраживао се и сваки кутак наших зграда, не би ли се пронашла драгоцене запаљива течност, бензин, петролеум, шпиритус. Нашој радости није било краја када је јављено да је у 2. и 3. чети нађено неколико литара петролеума. Спретни пролетери зачас су припремили запаљиве флаше.

Послије неколико наредних артиљеријских плотуна виђели смо да је једна од кућа 3. чете (била је од слабијег материјала и ближа раскрсници) напола срушена. Командир вода извјестио је да је тешко рањен комесар чете Лука Иванишевић. Издато је наређење да се у тој кући остави само тројка бомбаша са пушкомитраљезом, а да се остали пребаце преко дворишта у сусједну зграду, гдје је била главнина чете. Пушкомитраљесци из осталих зграда штитиће њихово пребацивање и поеношење рањеног комесара. Вод се пребацио, али без комесара. Тешко рањен процијенио је да би због његовог преношења могло бити још губитака, па је себи прекратио муке и живот. Био је то храбар ратник, племенит човјек, чврст комунист. Његова смрт била је наш велики губитак. Окршај је постајао све тежи. Нигдје више нијесмо чули борбу око града. Престале су чак и оне далеке експлозије и митраљески рафали. Само повремено одјекивали су пуцњи негдје на десном крилу наше бригаде. Одбили смо још један напад усташа, подржан артиљеријском ватром. И опет један тежак губитак: погинуо је замјеник комесара 2. чете, стари комунист, радник са Цетиња, Томо Бориловић. Док су топовске гранате ломиле зидове наше куће, он је обилазио и храбрио пушкомитраљесце да остану на својим мјестима. Његовој природи и храбрости одговарало је да погине тако, стојећи, без заклона.

Негдје око подне, уз подршку снажне топовске и митраљеске ватре, око три чете усташа јурнуле су на наше три зграде — на дворишне прилазе, према вратима и прозорима. Одговорили смо јаким ватром, тако рећи, посљедњим рафалима и бомбама. А они су лудо јуришали и газили преко својих мртвих. Напад је ипак сломљен. Побједио је морал, хероизам свјесног борца и чврста одлучност да се истраје до краја. Али муниције је ипак било све мање, рафали послје сваког јуриша све краћи, бомбе на измаку. Тешке слутње

почеле су да нас нагризају. Пали су приједлози да се напусте куће и организује пробој било куда. Одговорили смо одлучно да свако мора остати на свом мјесту. Тући се и издржати до наредне ноћи, односно до посљедњег даха — било је једино могуће рјешење, па је тако било и наређење. У кратком предаху, послије одбијања посљедњег усташког јуриша, некако спонтано одјекнула је пјесма пролетера, јасно се чула „Интернационала“. Пјесма се зачала код 1. чете, па су је прихватиле и друге двије. Мада је „Интернационала“ пјесма која бодри, у томе часу, наметнула ми се мисао да је борци пјевају као посљедњу пјесму, као што то раде морнари на броду који тоне. Као командант, нијесам хтио, нити смио, да се помирим с помишљу да је то посљедња пјесма; да сам био само борац вјероватно бих се без размишљања прикључио том моћном хору. Предложио сам секретару батаљонског бироа Марку Шофранцу да сугерише борцима другу пјесму. Схватио ме је, без икаквог објашњења, и зачас се снажно заорило „Буди се исток и запад“ ... У ушима ми је дуго одјекивало: „напред уз друга је друг“. Пјевао је и комесар батаљона Спасо Дракић, који је неколико тренутака прије тога, док смо кроз отворе зазиданих прозора осматрали „положаје“ противника и не баш тако сигурна упоришта наших чета, рањен у ногу. Наше све три зграде изгледале су као рушевине послије земљотреса; запитао је скоро пословно: „Може ли ово још колико издржати“? Одговорио сам као у шали, да је прва ствар да се превиди, како би био спремнији за сваку варијанту.

Послије подневног јуриша Црне легије настало је подуже полузатишје. Препуцавало се повремено; усташе дугим рафалима по прозорима и осматрачницама, а ми јединачном паљбом по одређеним циљевима. И топови су рјеђе гађали. Опет смо се дали на посао да утврдимо своја упоришта: зидало се и дозиђивало, заклони појачавали. Познати стрелци батаљона су распоређени на посебне задатке и циљеве. Сасвим је неутралисан један бункер према манастиру, а и други сусједни скоро; из њега је само повремено испаливан по који метак у нашем правцу. Бункери су имали према граду широки отвор врата, а пушкарнице према вани. Од јутра два пушкомитраљесца 2. чете стално су контролисале те бункере, онемогућујући комуницирање између града и њих. Сваки покушај уласка у бункере или изласка из њих усташе су плаћале неизбјежним губицима. Углавном су падале пред самим вратима. Ако би претрчавало више њих истовремено, неко би успио да учини и по тридесетак корака. док дође на ред. Батаљонски курир Војо Сјеклоћа, као не-

устрашив борац и познат стрелац, имао је задатак да помаже пушкомитраљесцу у неутралисању једног бункера. Сваки пут кад обори усташу, повикао би: „Наздравље!“ Посматрајући како то он хладнокрвно обавља, запитао сам га докле ће тако „наздрављати“ Црној легији. Не окрећући се, одговорио ми је: „До последњег метка или усташе, друже команданте“. Курирску дужност примио је од исто тако неустрашивог омладинца Сава Вујовића, који је тешко рањен у првом нападу на Ливно, преносећи наређење за извлачење 2. чете из критичне ситуације. Увијек смо за курире одређивали не само борце изванредне храбрости већ и посебно сналажљиве и бистре омладинце.

Како се дан ближио крају, наметале су се силом прилика и нове и не веселе мисли. Разговарали смо у штабу шта ће се десити ако се дочека и друга ноћ. Наравно, као нај-вјероватније — наши ће јуришати с поља и доћи до нас. Сад им је лакше ући нашим правцем. А друга могућност: ако нам нестане муниције и не издржимо до ноћи, ако нам аптиљеријске гранате сруше куће, или наши уогапте не дођу? И било је још много тих АКО. А одговора није било. Сложили смо се да се не мучимо тим питањима. Видјет ћемо! У сваком случају, кад падне мрак, а дан је већ на измаку, они који преживе узмеће муницију с мртвих усташа, поред наших кућа и моћи ће још продужити борбу; сви смо прижељкивали да што прије дође та ноћ, наш вјерни савезник. У овим тренуцима предаха борци су појели из својих торбица по парче хљеба и хладног меса. Маршовали смо цио дан четрнаестог, тукли се цијелу ноћ између 14. и 15. и готово цио дан петнаестог, али глад и умор нијесмо осјећали. Доручковало се и ручало истовремено, тако рећи, по наређењу.

Кратко полузатишје прекида нова бура. Осматрачи извјештавају, а одмах затим долази Милутин Пејановић, замјеник команданта батаљона, који је био с тешким митраљезом у поткровљу, и потврђује, да се на правцу од Дувна чује брујање тенкова. Убрзо затим грунуле су топовске гранате, отегли се дуги митраљески рафали и потмуло затутњале ручне гранате. Усташе су наваљивале са свих страна. Нарочито драматична борба вођена је код 1. чете. Усташе покушавају да развале врата и да се домогну прозора. Командир вода Јово Самарцић последњим рафалима обара више од десет усташа на самом улазу. Станојка Крушчић и Јулија Влаховић бацају већ припремљене бомбе на усташки чопор с друге стране зграде. У том тренутку борна кола су стигла улицом између кућа 2. и 3. чете. Бескрајни рафали засипају наше прозоре, врата, заклоне. Падају комади цре-

Штаб бригаде са борцима — Јань 1942.

пова, камења и цигли. Облак дима, малтера и прашине оба-
вијао је наша несигурна склоништа. Издато је наређење:
„Комунисти и пролетери, држите чврсто своја мјеста“. Мало
говорљиви, али увијек чврст и постојан Јово Звицер, коман-
дир вода, провлачи кроз повећу пушкарницу главу и десну
руку и флаша петролеума са запаљеним фитиљем сукнула
је као муња према борним колима. Додају му и другу и
трећу. Из зграде 3. чете истовремено су полетјеле запаљиве
флаше из руку неустрашивог и жустрог командира вода
Душана Стругара. Запраштали су кратки рафали наших
пушкомитраљеза и тешких митраљеза, плотуни бораца, од-
јекнуле су експлозије ручних бомби. Тресли су се распуцани
зидови наших уздрманих кућа, димило се и подрхтавало као

у гротлу вулкана. Све то трајало је врло кратко вријеме. Заправо такви тренуци и нијесу мјерљиви. То је уједно вјечност и мање од дјелића секунде. Гомиле усташа остале су испод наших прозора, испред дворишта, висиле су мртве пијек дворшних ограда. Гомиле су одступале у паници а између зграда 2. и 3. чете распламсавала се буктиња — борна кола Црне легије. Посада је избеумљено искакала и покошена нашим рафалима падала на плочник. Неки су остали у возилу и горели заједно с њим. И тад је настао мук на бојишту. Тај изненадни предах искористила је група бораца 2. и 3. чете и јурнула према борним колима која су догоријевала. Симо Баровић, Вукица Мићуновић, Војо Сјеклоча, Душан Стругар, Драгица Ђурашевић, Миле Радосављевић Абаз, Павуша Шћепановић и други износили су митраљеке и муницију; отимали су од пламена. Неки су узимали и муницију од погинулих усташа. Штитили су их ватром наши пушкомираљесци и борци, трошећи посљедње метке.

Радосна вијест да је извучено преко десет хиљада метака и два митраљека, било је нешто најзначајније и најдраже што смо у том тренутку могли доживјети. Од срца и силовито проломила се наша пјесма, и вријеме је почело друкчије да тече. Било је нешто око два сата послје подне. Стишавало се узбуђење послје сламања овог најснажнијег и најсулуднијег усташког јуриша. Сумње у неизвјесност су ишчезле. Било је очигледно да је наступила прекретница у ситуацији. Усташе више нијесу могле ништа ново убацити у борбу.³ Пола сата касније оживјела је ватра на прилазима града — од Застања преко Башајковца и Вејс-куле до фабрике цемента. Чуле су се јасно експлозије и митраљески рафали. Дакле, наши јуришају споља. Каква радост! Цијели наш батаљон је неописиво усхићен. Побједили смо!

Убрзо, потом, почеше да се појављују прво мање, а онда све веће, групе усташа између наших кућа и линије бункера, безглаво бјежећи. Окружене са свих страна, могле су се извлачити једино кроз уски отвор, непосредно поред кућа нашег батаљона, са обадвије стране цесте према Дувну. Сад су

³ Из извјештаја усташког пуковника Шимића од 18. децембра види се да је тог часа престало да функционише усташко командовање у Ливну.

митраљези и пушкомитраљези 2. батаљона тукли дугим рафалима. Буљуци усташа, без реда и команде, избежумљени у паници бјеже, не осврћу се на наше митраљезе. Све ближи су и наши батаљони споља, туку и њихови митраљези и минобацачи. Свуда, колико видик досеже, усташе бјеже, газе преко мртвих, спотичу се, покошени падају и нико се не осврће на рањене који остају. А паника, као увијек не спасава, већ уништава своје жртве.

Гледајући ту гомилу крвника како избежумљено бјежи, борци су почели сами да излазе из кућа и тражили су да се крене у гоњење. У таквом тзасположењу, мада је ватра наших митраљеза била још врло ефикасна, издата је команда за јуриш цијелом батаљону. Чете су као оркан полетјеле за усташама. Борци су пуцали у трку, сустизали усташке злочинце који су већ распамећени бацали са себе не само оружје него и одјећу. Пролетери су их сустизали, на веће групе бацали бомбе а појединце докрајчивали и кундацима. Све је било као у магновењу. Нијесмо заборавили ни усташке артиљерце. Остали су покошени поред, сад већ наших, топова, и цио батаљон је јуришао и гонио престрављену Црну легију. Јуришали су и рањеници који су се могли кретати међу којима и комесар батаљона Спасо Дракић, командир чете Тацовић и други. А испред свих бораца — или га ја тако замишљам — јуришао је као на крилима неустрашиви јунак 2. батаљона Војин Чепић Чапајев. Као орлушина летио је да ухвати живог усташког официра. У борби на Оборцима једног таквог није стигао, па га је морао метком докусурити. Овај му није могао измаћи. И таман кад му је био на дохвату руке, официр се, избежумљен од страха, окренуо и машинално уперио аутомат на Чепића. Опалили су истовремено и обојица пали један поред другог. Тако се завршио посљедњи јуриш великог јунака и омиљеног борца 2. батаљона Војина Чепића. Партијска организација примила га је мртвог исте вечери за свог члана. Борца Чепића није било више у строју и јуришима, али легенда о јунаку Чепићу је трајно остала у његовом батаљону.

Тим посљедњим јуришем и гоњењем које је продужено све до засједе 5. батаљона код Дринове Међе, гдје су пали посљедњи откосу усташких злочинаца — завршена је битка за Ливно. Близу 400 усташа, злогласне Бобанове легије, пребројано је око упоришта 2. батаљона, око бункера и бодљикаве жице, на прилазима града, по плочницима улица и

Ливањском Пољу до Дринове Међе.⁴ Знатан дио грађана Ливна жељно је дочекао своју другу слободу и сјутрадан са сузама у очима, заједно са пролетерима, испратио погинуле другове. Из 2. батаљона пали су 12 пролетера, а преко 15 их је рањено.⁵ И други батаљони наше дивизије имали су осјетне губитке.

Ливно је остало блистава страница у историји борби и побједа свих бораца 2. пролетерске дивизије, а посебно 2. батаљона 4. пролетерске. Остао је и остаје као догађај који се не да заборавити. Поздрав и рапорт „Ливно је пало“ упућен је Врховном команданту на приједлог комуниста батаљона.⁶

Саво ДРЉЕВИЋ

⁴ Према извјештају усташког пуковника Шимића, од 18. XII 1942. године, Ливно је пало „ради недостатка стрелјива“, даље, „ради снажне топовске ватре партизана“ и коначно „ради издаје муслиманског живља“. Даље се каже: „Напуштање Ливна претворило се у безглаво бјекство, тако да многи дјелови посаде нијесу примили ни налог за повлачење, па тако остали на милост и немилост партизанима. Рачуна се да има око 100 мртвих, 160 рањених и за судбу око 200 припадника посаде се не зна (Пребројани су у Ливну — примједба СД). Међу грађанством има такође много погинулих и рањених приликом бјежања“.

⁵ Погинули су: Лука Иванишевић, Томо Бориловић, Војо Чепић, Крсто и Јаков Грубишићи, Јоко Челебић, Милена Вујовић, Ратко Вељовић, Милић Ђокић, Марко Шевић, Драгица Радоњић и Владимир Сладовљев.

⁶ Текст тог рапорта гласи: „Врховном команданту НОВ и ПОЈ — ДРУгу Титу.

Други батаљон 4. пролетерске (црногорске) бригаде 2. пролетерске дивизије поздравља Вас, свог драгог команданта, и срећан је што је дао све од себе у оштрој борби са непријатељем ливањског гарнизона и што је доста допринио да се Ваша заповијест изврши: — Ливно је пало. Смрт фашизму — Слобода народу! Командант Саво Дрљевић, политички комесар Спасо Дракић“. (Налази се у Архиву Војноисторијског института).

ПРЕД БУНКЕРИМА ЛИВНА

— Ратко и Шево —

Други батаљон је вршио јуриш за јуришем на усташке бункере и ровове испод самостана. Са групом бомбаша су комесар 1. чете Бранко Тацовић и командир вода Ратко Вељовић.

Усташе су се вјешто браниле. Пуцале су из бункера и из ровова који су их опасивали. Ноћ је сакривала ватрена огњишта из којих су бљувала ватру аутоматска оруђа. Све је то праћено подврискивањем, понекад јачим од цијеле те пуцњаве.

У једном јуришу рањен је и комесар, а Ратко Вељовић је смртно погођен. Рафал му је пресјекао обје ноге.

Ратко је био један од оних ријетких и сигурних ковача побједе, прво у својој чети, а онда у батаљону. За његово име и подвиге везане су најљепше странице из историје батаљона и нико га није надмашио јунаштвом и самоодрицањем.

Тежак је био пут Ратка Вељовића од устанка у тринаестојулским данима 1941. у Црној Гори, до водника пролетерске бригаде. То је био кратак, али блистав живот војника који није знао за умор. У љето 1941., у данима сплашњавања устанка, он се не враћа у село. Из шуме, у којој се налазио са цијелом породицом, посматра како му гори рођени дом и како му туђинац уништава баштину наслијеђену од очева. У тим данима родио се осветник.

У борбу је улазио први, а из ње последњи излазио. За њега се говорило да увијек може изнијети из борбе, без ичије помоћи, на једном рамену рањена друга, а на другом тешки митраљез. Тако је и било. Оно што је могао Ратко тешко је полазило за руком икоме другом.

У 4. пролетерској је растао и сазријевао под куршумима. Његово искуство било је драгоцјено. Он је стрпљиво учио млађе другове суровом послу ратника — показивао им путеве којима је најлакше доћи до противника.

Купрес га је направио љубимцем бригаде и народа Доњег и Горњег Вуковског и Равног. На Купрешкој висоравни није остало дјетета које није чуло причу о пушкомитраљесцу-осветнику који пушком обара авионе с неба.

У неко доба ноћи, са жице су донијели Марка Шевића, малог Крајишника, познатог међу борцима 1. чете по мекоћи срца и одважности. Стари пролетери, сјећајући се дјеце остављене у црногорским селима, једно вријеме су почели да га мазе. У таквим тренуцима он је за њих, прије свега, био дијете па онда све друго — најмлађи борац у батаљону. Марко се и од тога брзо отргао. Он себи није дозвољавао „ни ту слабост“, како је једном рекао комесар чете.

Тежак је био крај малог Крајишника. Дуго је умирао те ноћи на рукама свог вршњака и комшије Душана Крнета. Призор је био потресан. На окрвављеном крилу дјетета-ратника свијало се у посљедњем грчу умирања, митраљеским рафалима сасјечено тијело другог дјетета-ратника.

Марко Шевић је издахнуо прије уласка батаљона у Ливно. Умро је без ријечи, без шкргута зуба и без јаука. Умро је скромно, као што је и живио. Његово њежно тијело, као влат тек изникле траве, није било кадро за херојске гестове. Све је то било друкчије. Више људско и више једноставно. Неко од оних који мало познају рат и умирање рекао би да је узвикнуо неку од својих омиљених парола, да је оставио друговима неки велики завјет, да је умро с пјесмом^{КО} ЈУ Ј^е носио кроз свој дјечачки живот и да је с њом посљедњи пут поздравио Партију, своје другове и родитељски дом. Не, од свега тога није ништа било, иако је Марко, што је често говорио друговима, о свему томе мислио. Он је о таквом крају маштао заједно са друговима у часовима осамљености, који обично долазе пред сваку одлучујућу борбу. Међутим, његово недорасло тијело, сасјечено на десетак мјеста, није имало снаге за тај посљедњи велики гест.

Љубо АНЂЕЛИЋ

ДОГАЂАЈ КОЈИ СЕ ПАМТИ¹

Највише ме импресионирао продор 2. батаљона 4. црногорске пролетерске бригаде у Ливно, препуно до зуба наоружаних усташа, и сахрана дванаест бомбаша у порти православне цркве у Ливну, пошто смо га ослободили.

Добро се сећам. Било је хладно. У вртачама око Ливна било је залеђено и снежно. Усташе су добро организовале одбрану Ливна: опасале су га исплетеном бодљикавом жицом и бункерима од жељеза и бетона, распоређеним на око сто метара раздаљине један од другог. Око Ливна залеђен чист простор — Ливањско поље. Из бункера усташе су биле топовским гранатама, а киша митраљеских и пушчаних метака нужно је изазивала асоцијацију на густу завесу летњег пљуска. Битку за ослобођење Ливна водила је 2. пролетерска дивизија, са командантом Пеком Дапчевићем. Усташе су биле у изванредној ситуацији. Добро заклоњене у својим склоништима несметано су браниле град од пролетера који су морали да пређу велики брисани простор да би се домогли тек жице којом је град опасан. Жицу је требало просећи и тако омогућити улазак у Ливно. Борци 2. батаљона црногорске бригаде у томе су успели и пробали се у Ливно кроз један јелини просек жице између два од ватре помахнитала непријатељска бункера. Скоро је требало да дође до наредбе о повлачењу свих јединица 2. пролетерске дивизије. Али кад је 2. батаљон 4. бригаде, на челу с командантом Савом Дрљевићем, оштрим клином већ ушао у улице Ливна, кад су усташе одлучно решиле да га својим јуришима и топовима до пепела униште, кад је дошао тренутак у ком се поставило питање бити или не бити тога батаљона, пала је одлука да Ливно ипак, по било коју цену морамо ослободити. Међутим,

¹ Чедо Миндеровић је обећао свој прилог за наш Зборник. Рекао је: „Ако не напишем нешто боље, биће добар и мој запис о Ливну, већ својевремено објављен у београдској „Дуги“. Смрт га је спријечила да напише „нешто боље“, па се редакција Зборника одлучила да објави овај текст, вјерујући да је то драгоцен прилог овог запаженог лјесника борца и нашег ратног друга.

2. батаљон, затворен жицом и кишом усташких граната, лавовски се борио усред Ливна читав један дан. Ништа није могло да уништи прекаљене пролетере у жељи да одрже живот, у жељи да добрим делом допринесу остварењу наредбе Врховног команданта: јер Тито је наредио да Ливно мора да се ослободи. Да, та борба 2. батаљона не може никада да се заборави. То је догађај који се памти: на 180 пролетера јуриша преко хиљаду комплетно наоружаних усташа. А пролетери се боре, и певају, и бију се, и расту гомиле усташких лешева на улицама Ливна.

Ја сам читавог тог дана био с Пеком Дапчевићем. Био сам тада ратни дописник. Посматрао сам ту нечувену битку, посматрао и те утиске дубоко бележио у себи.

У данима те битке за Ливно, Пеко Дапчевић је био командант 2. пролетерске дивизије. Чини ми се да његов лик још данас трепеи пред мојим очима са истим интензитетом као и тог суровог и незаборавног децембарског дана, када се у неку руку радило о части 2. пролетерске дивизије.

Не малу улогу у тој одсутној бици одиграла је и 4. пролетерска бригада, која је представљала снажан, срчани део Пекове дивизије. За 4. бригад^а битка за Ливно и његово ослобођење била је, у ствари, дефинитиван обрачун са усташама за низ крвавих чарки и тешких борби уздуж и попреко Ливањског поља.

А кад су се ктзоз Ливно зацрнеле кржаве одеће усташких лешева, кад су улице Ливна биле тако рећи поплочане месинганим чаурама топовских граната, кад су се цеви усташких топова око Ливна још пушиле, то је, у ствари, значило непосредни наставак даљих борби за Дувно, Шуицу, Купрес и тако даље.

Пролетери нису имали ни сна ни одмора: једна борба се завршавала, друга је почињала. Мз ватре у ватру ишли су пролетери 2. пролетерске дивизије и челичили се и калили. јуришали и ослобађали земљу црне непријатељске руке.

Надљудски напори борбе за Ливно, видео сам, нису донели несавладиви умор борцима 2. пролетерске дивизије. Напротив, ослобођењем Ливна још се више разгорео велики победнички полет пролетера.

Али после победничке песме и дивне победничке радости у очима бораца Ливно је одједном постало тихо. Тишина се наднела над град и нека мирна сета увукла се у сваког пролетера: борци су спремали последње постеље својим погинулим друговима.

Онда је дошао онај неми свечани тренутак који никада нећу заборавити.

У порти православне цркве у Ливну постројени пролетери 2. пролетерске дивизије одавали су минутом ћутања последњу пошту дванаесторици бомбаша, дванаесторици младих смелих бораца, дванаесторици дивних дечака (мислим да ни један није имао више од двадесет година). Дванаест обичних војничких сандука поређаних један поред другог у строгом војничком реду безгласно су опомињали и позивали другове на освету. Дванаест осмехнутих ликова још и у том тренутку лебдели су у сећању преживелих пролетера. Разлегао се снажан плотун и загрмео је одјек широм Ливањског поља. Борци су спуштали своје другове у вечно почивалиште...

Немогуће је избрисати из сећања ту величанствену сахрану дванаест младића. Пала је и последња прегршт земље. Ливно је било тужније него икад: мир се разлегао улицама града и целим Ливањским пољем. У пролетерима је сазрела освета и својом необухватном снагом одбацивала од њих сваку помисао на одмор и сан. Из Ливна је отишла порука Врховном команданту да је Ливно ослобођено.

Чедомир **МИНДЕРОВИЋ**

ЗАБИЉЕШКА МИРКА ВЕШОВИЋА¹
О РАЗГОВОРУ СА МОМИРОМ ЈАКИЋЕМ
У ЛИВНУ 1942. ГОДИНЕ

Пут Момира Јакића, из Добрих Села — Дробњак, срез Шавник. Био је партизан од првих дана устанка. При повлачењу остао је на раду у позадини.

Почео је да пада снијег у почетку октобра. Појачане су четничке потјере. Онда смо нас неколицина по одлуци М. К. ријешили да путујемо к вама.

Чули смо да партизани држе Прозор. Ово смо чули почетком септембра. Крајем септембра дошле су 3 чете васојевихких четника, и то по једна у Жабљак, Пива (Ман.) и Боан. Онда су по селима организована поћерна одјељења. Командант поћерних одјељења у Дробњаку био је Милован Параушић, жандармеријски наредник.

Почеле су хајке.

Ипак сељаци су нас одлично примали. Давали су нам свуда храну. Али када су четници почели да пале куће оних на које се сумњало било је теже.

Талијани су били читаво љето у Шавнику, око 20.000². Сами су се хранили и давали четницима: макароне, брашно, сланину, пиринач, мармеладу, уље и оружје.

Када су почеле ове хајке и када је почео снијег да пада ми смо се окупили 16 нас из шавничког среза³.

¹ Мирко Вешовић, адвокат, борац од 1941. године и предратни комуниста погинуо је у IV офанзиви, 6. априла 1943. године.

- Вјероватно је број претјеран али је тако записано у биљежници.

³ Према казивању преживјелих другова, биро среског комитета је у октобру мјесецу 1942. године донио одлуку да се група илегалаца која је остала на терену дурмиторског краја пребаци за Босну и повеже са нашим снагама које су тада биле у Босни. Биро је, изгледа, ту одлуку донио самостално, без консултовања са окружним комитетом. Разлог је: стални прогони илегалних радника и терор над породицама које су одржавале везу са њима. На пут су пошли слиједићи другови и другарице: Јован Ћоровић, Богдан Котлица, Војин К. Јауковић, Радмила Ћоровић, Милорад Зарубица, Бранко Мирковић, Вељко Крстајић, Радомир Јакић, Момир Јакић, Светозар Жугић, Томо Жугић, Томана Жугић, Милан Никитовић, Лале Никитовић. Мато Церовић.

Онда смо пошли од Драгишнице за *Брезна*, одатле смо пошли преко *Стабана*, гдје нам је свануло. Путовали смо ноћу и дању. Идућа ноћ између Вољујака и Маглића. Суха — Турево, Јелеч. Прошли смо Калиновик. Наишли смо на четнике који су нас добро дочекали. Код Трескавице донијели смо одлуку да се вратимо⁴.

Кад смо се вратили, ноћили смо код Калиновика. Ту одлучисмо да оде 8 за Никшић⁵ (Богдан Котлица, Мато Церовић, Мил. Зарубица, Вељко Крстајић, Бранко Мирковић. Радомир Јакић, Војин Јауковић и ја), а осталих 8 да чека ту за 15 дана — у Јелечу код Миљевине.

Сишли смо у село да потражимо нешто хране. Домаћин се изјашњавао да је партизан и ако мора да је био четник. Међутим, он је послао за батаљон четника од Рогатице и ту нас увече док смо вечерали опколе четници. Ујурили су у кућу — ту нас 4 повежу, а 4 који су били у другој кући побјегли су: Вељко Крстајић, Богдан Котлица, Милорад Зарубица и Мато Церовић.

Момира Јакића, Радомира Јакића, Војина Јауковића и Бранка Мирковића — везали су жицом од телеграфа. Ту је кад су нас спроводили Радомир Јакић прекинуо жицу и побјегао а нас 3 повели су у сељачку кућу гдје смо ноћили и сјутра дан у штаб батаљона у Миљевину, а други дан у Калиновик. Ту су нас привели мајору Баћевићу и Доброславу Јевђевићу⁶ четничким командантима. Ту нас је тукао матор Баћевић, а прије нас ружио и много исмијавао. У ... официри носе југословенске униформе и неки палете а неки (не завршена реченица Д. М.). Ту су нас саслушали. Казали смо имена. Тукли су нас корбачем, свлачили су нас. Свукоше нас. Да ти сликамо на леђа твоту партизанску дпжаву, било је и Србитанаца. Идућег дана извели су нас ппед два *италијанска официра*. Питају ко су Комунисти у Црној Гори.

Дођоше три вагона брашна. Ту смо били 26 дана у затвору. Одатле за Невесиње. Хранили су нас качамаком и мармеладом.

1. децембра из Калиновика у Невесиње, а 3. увече повели су нас на стријељање у Невесиње. Око пола ноћи повели

⁴ У току путовања код другова се јавило колебање, ојећали су одговорност што су напустили терен без сагласности окружног комитета. Послије колебања и дискусија донијели су одлуку да једна група од 8 другова пође за Никшић, успостави везу са окружним комитетом и добије директиву шта да раде, док би остали сачекали њихов повратак или неку везу на терену гдје су се затекли.

⁵ Мисли се на терен никшићког среза.

су нас на стрелиште. Двојица су били повезани у један ланац, и ја такође.

Повели су нас у Бишину — далеко од вароши 1 сат. На ... су нам пришили петокраке.

Што вам је најжалије.

Жао ми је само што сам допао ваших руку — Бранко Мирковић.

Стријељали су ону двојицу. Они су пали.

Онда су на мене пуцали позади под ухо и метак је избио на нос. Ја сам пао. Онда су ми одријешили ланце. .. Овај је још жив. Не треба, разбило му је чело. Давио ме за грло, ја сам лежао, онда онај каже удри још једном. Пуцао је још једном. Погодио ме испод лијеве сисе и избио позади. Пуцао је и трећи пут и сломио ми кључњач[^] у лијевом рамену и избила под лијево плеће. Ништа више нијесам чуо.

Не боле ране. Слушам јесу ли отишли зликовци. Ноћ, лежао сам још мало. Слушам не чују се. Устадох и потрчах. Падох у несвијест. Крв точи. Опет устадох. Виђех да су два друга потпуно мртви.

Пошао сам право за Невесиње да ме прибију Талијани. Успут викну неко стој. Бјеж натраг. Ми смо домобрани. Одлучих да идем даље пољем Невесињу.

Ране не завијам. Био је снијег и магла. Ишао сам цио дан. Увече сам сишао у поље у чобанску кућару и наложио ватру (кресивом). Ту су ме опазили четници и пуцали изда лека. Побјегао сам одмах преко шуме. Идући дан сам ишао и увече заноћио у потоку без ватре. Шума. Наиђох на пут. Угледах ријеку, село, млин, ране, зима, глад и ноге и зато пођох првој кући у село. *Неретва*. Виђех муслимана са пушком. Јавио сам се њему. Он каже да су муслиманска милиција антикомунисти (АТК). Рекох да сам побегао из Мостара и зовем се *Јанко Букнић*.

Понудише ме да једем. Сретох другог мјештанина. Каже да ме води у *Невесиње*. Муслимани су га осуђивали и тражили да ме врати.

Јусу Ћиши — командант милиције — послао ме његовом земљаку Јусуфу Узуновићу. Каже да ме проведе да ме не виде четници.

Повели су ме код Јус[^]фа Лаћеница.

Код хоће *Зесно* Главатичево. Премјестили су ме у другу кућу. Дошао је син хоће Јусуф Зесно, командир чете милиције.

Донио ми је *летке*.

Каже да је партизан. Храна. Ране нијесам превијао. Крв је *стала*.

Два дана сам се одморио. Ујутро су дошла 2 четника и одвела ме у команду чете у *Чичево*. Ту су ме мучили и б'ши. Тукли су ме кундацима. Дошао је Јусуф. Онда ме је то спасло. У кафани добио сам чаја и хлеба. Повратио ме кући његовој.

Ту 4 дана. Долази наређење из Невесиња да ме тамо спроведу. Можда ме спасава — 150 куна. Храна и пут правац Коњиц.

Пут поред Неретве по брдима и шуми. 5 дана, путовао сам ноћу док сам прешао пругу Коњиц — Сарајево — испод Иван-планине. Нијесам се ником јављао. Кад пређох пругу у неке греде ноћих. Наложих ватру. Пуцали су на мене. Ноћно сам код једног католика и он ми рече гдје су партизани.

Тако сам наишао на партизана. Одред Мује Осмића у Крушчици. Ту два дана. Курири са Равног — из Равног у Шујипу — у штаб 3. далматинске бригаде, па у дивизију у Ливно.

25. децембра стигао у Ливно. Прво сам превео ране, 25. у Ливно. Све су ране зарасле — сада сам срећан. (У Коњицу кажу да држе партизани 3 котара и надају се. Ми би их срили).

БОРБА У РЕЈОНУ С. ДРИНОВАЦА

Послије пада Имотског, 3. батаљон је добио задатак да настави гоњење нешћјатеља у правцу Љубушког и 11. фебруара 1943. године стигао је пред село Дпиновце. Наш вод је ишао на челу батаљона. Стигли смо у близину села, а Јовета Бобичић, командир вода, распоредио нас је по одељењима, фронтом према селу. Посједамо положај иза камених ограда, које су се протезале падинама брдашца. Из подножја се пружао, према нама, низ кућа. Као и свуда гдје смо долазили, са мјештанима смо се врло брзо упознали. Одмах су почели да нам доносе храну и вино.

Вријеме је споро одмицало, јер умор је почео да ме савлађује. Одбранити се тога није било лако. Разне ми мисли падају на памет. Ја сам у партизанима само непуна два мјесеца, а тек сам навршио 17. година. У неколико наврата сјетио сам се родитеља, браће и сестара, другова са којима сам се до јуче играо. Али свјестан сам чињенице да сам далеко од њих и да ћу бити сваки дан све даље, а нема могућности да им се јавим. И док ми повремено ове мисли долазе, не испуштам из вида добијени задатак, јер ми је дужност врло одговорна и утолико одговорнија кад погледам другове око себе како спавају дубоким сном, наслоњени главама на кундаке пушака или голо камење, како је већ коме било згодноје. Изгледа да су на то утицали, сем умора, добар ручак, вино и прилично топло сунце. Посматрао сам крадомице тај приказ, како је у рату све могуће. Једино су још будни командир чете и командир вода, који је чешће обилазио нас осматраче да би нас упозорио да будемо опрезни, јер непријатељ се може увијек појавити. Напокон је и командир вода Јовета, по Мирковом наређењу, морао да се одмори. И тако је само Мирко Батричевић остао будан.

Одједном на удаљењу 300 до 400 метара угледах колону усташа, јачине око две стотине људи. Крећу се као да су на маршу у мирнодопским условима. На челу колоне налазе се

пушкомитраљесци. То је једини знак да предвиђају борбу с партизанима, иако нису претпостављали да смо тако близу.

Морам признати да ми није било тако свеједно, јер се још нијесам прекалио у борби. Пришао сам брзо Јовети и рекао му да долазе усташе! У исто вријеме и комадир чете му нареди да извуче вод.

Усташе су испред нас, ја будим поспале борце. И тек што сам почео да будим другове, зачу се Јоветина команда. Онако бунован узео пушку и пређе на десно крило вода. Зачас смо сви били на својим мјестима, у борбеном распореду. Мирко наређује да се колона нападне с бока. Све је спремно. Усташе се и даље мирно приближавају. Одједном се зачу кратка и оштра Јоветина команда:

— Напријед, Трећи батаљон, ура!...

Отворисмо сасређену ватру на усташе, не штедећи муницију, јер смо је моментално имали доста. Пушкомитраљеци само штекћу. Приковасмо противника за земљу. Одговарају и они жестоком ватром и настоје да се што прије развију у стрељачки строј. Но, Јовета не дозвољава да се остане на овом положају иако имамо одличне услове за одбрану. Починје наступање, које брзо прелази у јуриш. За тренутак био сам изненађен његовом одлуком: зашто напуштати овако погодне камене ограде за одбрану, кад се, помислих, и иза њих могу нанијети усташама велики губици и натјерати их на одступање. Помислих: нас је мало, двадесетак свега, а усташе у колони — најмање двјеста. Знали су то и Мирко и Јовета, али су, опет помислим, њихове процјене боље.

Борба је све жешћа. Трчи се дуж камених ограда, мијењају се мјеста као да се жели оправдати команда коју је Јовета малочас узвикнуо. Осјећам да се постиже циљ, усташе нијесу у стању да искористе бројну надмоћност. Сигуран сам да ће вод успјешно извршити задатак: задржати усташе на достигнутој линији и омогућити нашем батаљону, који ће вјероватно брзо стићи, да им нанесе смртоносни ударац. Али, чекања нема, пада команда — само напријед; пребацујемо се војнички, строго поштујући принцип да ватра не смије да ослаби, док се један пушкомитраљезац пребацује, други га штити.

Видјећи да им се све смјелије приближавамо и да су команде све чешће и претеће — а најчешће се чује она која у таквој ситуацији неугодно пада, као: „Батаљон, опкољавај!" хватај живе!" „Друга чета, пребацуј се у позадину!" — Уста-

ше почињу безглаво да одступају. Дио бораца их бочно туче. Али, када је требало да се отвори најжешћа ватра, јер смо на домаку ручних бомби, пушкомитраљезац Живко Крстовић саопшти да му се пушкомитраљез заглавио. То као да је обесхрабрило дио наших бораца и ослабило њихову ударну снагу. Због слабљења наше ватрене моћи, изгледа да су усташе повјеровале да смо претрпјели веће губитке, или пак да нам је понестала муниција. Чује се галама и њихове команде, да се треба задржати на ивици села. Тако смо се почели с њима тући ручним бомбама. Нијесмо смјели испустити иницијативу која је била резултат забуне, коју смо у првом налету постигли. Потјерали смо усташе из засека. Чујемо: свађају се између себе и галаме. Очекујемо противнапад. Нијесмо дуго чекали... Сада смо већ сигурни. Стигао је цио наш батаљон са минобацачима и тешким митраљезима.

Упозорење командира чете да ће се усташе прегруписати и извршити противнапад — обистинило се. Батаљон се није људски ни поставио на положај, а из правца Дриноваца усташе су почеле да нападају јачим снагама. Њихов напад је сада организованији и прилично силовит. Ваљда су рачунале да нас има само онолико колико је учествовало у првом сукобу. Изгледа, да нијесу примијетили долазак нашег батаљона, пошто је наступио позади нашег положаја. Још прије доласка на положај, батаљон се распоредио по четама: 1. чета десно, лијево 3. чета, у средини 2. чета, пратећи вод са тешким наоружањем заузео је погодан положај на десном крилу батаљона. Неколико стотина усташа наваљује. Од митраљеске ватре — из камења се диже бијели облак прашине. И нама и осталима су заклони камене рупчаге. Борба се све више распламсава. Са десне стране чујем пуцњаву. Да ли нас то заобилазе — питамо се. Није дуго потрајало док нам јавише да су то јединице неке далматинске бригаде. Храбри Далматинци су жестоко поткупили усташе са бочне стране, док смо ми освајали рупчагу по рупчагу и кућу по кућу у селу. Усташама је требало неколико сати да схвате да су се превариле у процјени противника. И, најзад, су схватиле да је дошао крај њиховом нападу и да треба да се бране. Више не нападају, већ вјешто користе рупчаге, не промаљајући главу. Још је поред нас онај усташа што смо га јутрос ухватили на друму. Био је у комори и, причају, није ни покушао да бјежи.

Борба се води на простору између села Дриноваца и села Опачке. Сада чистимо једну по једну рупчагу. Већ имамо доста заробљених. У једном тренутку зачуо сам глас командира чете:

— Дођи, Јовета, да видиш како су се шћућурили у овој рупи, као кукавице.

И збиља, у једној рупчаги Мирко му показа неколико војника, шалећи се на њихов рачун. Баш је чудан овај наш командир — помислих. У највећој борби понаша се тако хладнокрвно као да је на неком веселом скупу. Наредио је да се ова група спроведе, а он се пребаци у другу рупчагу. Заробљених има двадесетак, а остаци су протјерани према Љубушком.

Мане **СТОЈАНОВИЋ**

„НЕ ДАМО СЕ ЖИВИ“

Међу десетинама оних који су у Црној Гори 1942. године остављали оно што су годинама стицали — били су и стари Томо и Стана Роловић из Брчела код Вирпазара.

Одгајили су два сина — Ника и Јова. Нико је био стари члан Партије, секретар Мјесног комитета Цетиња, па Бара, један од оних у које је Партија полагала велике наде. Он је много учинио на омасовљавању устанка у свом крају. Како је био вољен и поштован од народа, његова ријеч је наилазила на плодно тле. Та његова активност сметала је онима који су радили против свог народа и зато су му припремали смрт, у чему су и успјели. Издајничка рука крвника Прентовића, снабђевена оружјем из Мусолинијевих фабрика, убила је 31. октобра 1941. године тог вјерног сина нашег народа, у партизанском логору близу Прекорнице.

И у тим првим данима јулског устанка, Томо и Стана остају без Ника. Посљедњи пут мајка га је видјела оне ноћи када га је требало сахранити. Није плакала; поздравила се с њим овим ријечима: „Не жалим те, сине, јер знам за што си погинуо. Жалим само што си пошао тако рано, да не помогнеш друговима и да с њима осигураш слободу. Нека твоја смрт, сине, буде почетак бољег живота нашег напаћеног народа.“ А затим, хитрим покретом старачке руке, отвара кутију свог мртвог сина и нуди нам: „Запалите, дјецо, посљедњи пут из Никове кутије“.

Његова смрт није поколебала старе. Она их је још више зближила са великим дјелом наше Партије. Знали су да та жртва није узалудна и да ће оно за што се годинама борио њихов син, о чему им је толико причао, бити остварено.

Весело су нас сретали и пратили, помагали нас и давали нам свој посљедњи залагај. Њихова активност изазивала је дивљење. „Ми треба да се боримо против оних који су нас поробили и оних што их помажу“ — говорила је стара на комеморацији палим борцима у срезу, која је као и у осталим крајевима Црне Горе, одржана борцима палим у нападу на Пљевља 1. децембра 1941. године.

Дошли су и тежи дани. Испред навале надмоћнијег непријатеља морали смо напустити Црмницу. Стари су били уз нас, спремни за покрет. „Стари сте, нећете издржати“ — говорили смо им. „Не идемо са вама, не брините ви о нама, хоћемо да вас гледамо, па докле издржимо“.

Знали су да ће бити тешко, али их све то није плашило. Све је то било ништавно према срамоти да живи падну у руке крвнику, који им је нанио толики бол. Ишли су заједно са нама и подносили дане умора, глади и несанице. Нико их није чуо да су се пожалили или нешто затражили. Како су били стари и изнемогли, ишли су са комором и болницом.

Било је то јуна 1942. године на Зеленгори. Стари је оболио — добио је црвени вјетар. Болница се смјестила на пропланку изнад потока код Велике Љубине. Тешко је било за склониште. У малој колиби крај поточића смјештени су тешки рањеници, а остали под ведрим небом. Стана је од оgrade направила заклон од кише да би склонила Тома. Тешко је било и за храну. Требало је млијека за болесне и рањене, а њега је најмање било. Стана се мучила како да помогне Тому, који толико дана није јео. Знала је да се оно мало млијека што се добија чува за најтеже рањенике. Било јој је тешко, али се једног дана са добијеним парчетом меса за њу и Тома упути према друговима и, снебивајући се, упита: „Хоће ли ми другови замјерити ако их замолим да ми мјесто овог парчета меса даду за Тома пола шољице млијека“. Дали су јој, а она је, снуждена, као да га је коме отела, ишла према склоништу.

Била је дивна Црногорка, са много духовне љепоте, са способношћу за дубоко разумијевање, племенита и, као што се у народу каже, господствене душе.

Формирана је 4. бригада а они су опет остали са болницом. Са бригадом је пошао њихов млађи син Јован, од кога су се ту заувјек растали.

Када су послје мјесец дана 5. црногорска бригада и Херцеговачки одред под притиском непријатеља, морали поћи ка западној Босни, у саставу болнице кренули су и Томо и Стана. Како су нам касније причали, они су прешли Трескавицу. Колона је брзо одмицала спуштајући се стрмим странама Трескавице. Непријатељ је био близу. Морало се журити, а Тому и Стани понестало је снаге. Непријатељ је отворио ватру. Томо је узео заклон иза једног камена и гађао једног по једног непријатељског војника који би се појавио. Неколико их је оборио, али подилазили су нови. Није се имало куда, а да се преда није му ни на памет пало. Остало

је **ЈОШ** једино и најтеже рјешење — жив не пасти непријатељу у руке — убити Стану па себе. То је и учинио.

Тако су стари Тома и Стана окончали свој напаћени живот, дајући за борбу оно најдраже — и своје животе.

Дознао је Јован за судбину својих родитеља. Било му је тешко — тешко је било и нама. Остао је без брата и родитеља — сироче.

Ишао је са бригадом, растао је и развијао се заједно с њом. Ишао је стопама свога брата, светећи смрт својих родитеља; био је неустрашиви борац и руководилац.

Расле су нове бригаде, стварале се нове дивизије, које су тражиле добар и испробан кадар — пролетерске бригаде биле су извор. Одлазили су другови у нове јединице, међу њима пошао је и Јово. Растао се од својих старих другова и бригаде и доспио у 7. омладинску црногорску бригаду. Постао је комесар чете. Преносио је стечено знање старог ратника на своје нове борце. Био је то примјеран комесар, узоран партијско-политички руководилац, човјек којег су вољели борци. Но, ни то није било дуго. Водећи чету на јуриш, у борбама на Мојковцу Јован је славно погинуо, и тако се завршила историја једне породице од четири члана, која је за побједу свога народа дала све од себе, на крају и своје животе.

Љубица РОЛОВИЋ

С ТАНКЕТОМ НА КУПРЕС

Ни овај напад није успио, иако смо имали двије хаубице и онај блиндирани аутомобил који је заплијенио 2. батаљон 4. пролетерске у Ливну.

Година 1942. била је на измаку. Јутра су била пуна густе магле, тако да често кад бисмо погледали испред себе нијесмо могли разликовати да ли је пред нама сива маглена маса или каменито брдо. Али пролетерима увијек остаје у сјећању Купрес. То је мало босанско мјесто, на друму Ливно — Бугојно, окружено голим брежуљцима. Главна (и једина) улица — то је заправо друм Ливно — Бугојно; са његове обадвије стране налазе се у нeredу разбацане мале куће. Могло би се рећи да варошица има још двије улице, а то су, у ствари, два сокачета, од којих једно води за Злосела, а друго за Бегово Село. С обје стране ова два путића такође се налазе куће несиметрично распоређене. Неке су грађене од дрвета, а неке од тврдог материјала.

Откако је почео устанак, усташе су брижно утврђивале Купрес. Око њега су ницале бодљикаве жице, коци, бетонски бункери, међусобно повезани саобраћајницама. Страх од онога што су почели натјерао их је да то чине, надајући се да ће сачувати своје животе и избјећи одговорност пред судом народа, за све побијене и за сва попаљена села.

Сјећам се Малована. То је некада било велико село, а сада га више нема. Умјесто њега штрче зидови попаљених кућа, црни и испуцани. Кад човјек погледа те зидине, обузме га туга — сјети се да су ту живјели људи. Жене и дјеца, сви који нијесу успјели да побјегну, завршили су свој мукотрпан живот над неком јамом, са гркљаном пререзаним од усташке каме.

26. децембра 2. пролетерска и 2. далматинска бригада концентрисале су се у селу Шујици, а напад на Купрес био је предвиђен за 27. децембар увече. Међутим, штаб дивизије је 27. ујутру обавијестио штабове бригада да се напад одлаже за 28. децембар увече, углавном због тога што се очекивала танкета, која је 27. децембра стигла из Ливна у Шујицу. Тан-

кета је била оклопни аутомобил, израђен од челичних плоча дебљине десет милиметара. Имала је покретну куполу, а у њој је био смјештен тешки митраљез „шварцлозе“. Остало наоружање састојало се од четири пушкомитраљеза „брно“[^]. За ово наоружање додијељено је 8 сандука муниције, са по 1200 метака и један сандук ручних бомби од 40 комада. Поред пуног резервоара бензина, додијељено је, као резерва, и једно пуно буре од сто литара.

У штаб дивизије у Шујици дошао је Војин Ђурашиновић Костја и добровољци који су се јавили за посаду танкете. Другови Пеко Дапчевић, Митар Бакић и Алекса Дејовић, комесар 2. пролетерске бригаде пришли су да се упознају с њима, а Алекса поче да их именује: „Здраво, Костја, здраво, Рајко са Гласинца, Перовићу, Пантовићу, Вулу Ћирковићу, Боровићу, Аћимовићу, Јовановићу, Зелимуре Зеле“. Другови Пеко и Митар разговарали су с њима о борбама које је водила 2. пролетерска, а друг Митар је питао још за многе другове којих се сјећао као добрих бораца.

Послије разговора Пеко је наредио да идемо да видимо танкету, и рекао да ћемо касније добити задатак за напад на Купрес. Отишли смо до танкете, дуго је разгледали, давали примједбе и правили разне шале. Били смо одушевлени, а и нестрпљиви, јер се вријеме до поласка у борбу отезало. Сада су сазнали другови из 2. пролетерске да у напад иду и два Црногорца: Весо Бошковић, возач, и ја пушкомитраљезац.

Бригаде су добиле заповијест за напад на Купрес. 2. далматинска врши осигурање једним батаљоном од правца Бугојна, а са два напада Купрес од Малих и Великих врата, у садејству са 2. пролетерском. 4. батаљон ове бригаде био је у резерви на Стожеру и Малим и Великим вратима.

Друга пролетерска добила је задатак да упадне у град. Распоред је вршио командант Љубодраг Ђурић. 3. батаљон нападао је преко села Олова, 2. преко Чрдачице, двије чете од села Кукавице, а једна је имала задатак да прати танкету. Друг Костја нам је говорио о томе како да се понашамо кад уђемо у Купрес. Као најважније сматрали смо да не треба да отварамо ватру док не уђемо у центар, рачунајући да ћемо тако створити већу забуну, без обзира на то када ће усташе отворити ватру на танкету.

Двадесет осмог децембра Пеко и Митар долазе до нас. Тада нас Пеко позива и даје задатак. Артиљеријска ватра почеће у 16, а трајаће до 17 часова. Полазни положај за танкету биће у Горњем Маловану (заселак Ћемалићи). По завр-

шетку артиљеријске ватре ми са танкетом ћемо кренути у Купрес.

Задатак је, да брзо и енергично упаднемо у град и оне-способимо тешка пјешадијска оруђа док јединице нападају бункере, а затим — да крстарећи кроз град, унесемо забуну и онемогућимо комуницирање непријатеља. Послије овога треба да помогнемо при ликвидацији других отпорних та-чака, а даље да се управљамо према ситуацији.

— Је ли јасан задатак? — упита оштро Пеко.

— Јесте, друже команданте, — одговорисмо сви.

Знаци распознавања за 28. децембар били су: „Хероји” — „Освета”.

У том моменту поред нас је пролазио дивизион хаубица 105 мм, чији је командант био Бранко Обрадовић, који се са дивизионом поставио у селу Ћемалић. Пролазило је још неколико топова и минобацачких одјелења, додијелих 2. пролетерској бригади за уништење бетонских бункера. Пролазе још и три бацачка одјелења 4. пролетерске, такође додијелена 2. пролетерској.

Дође вријеме и нашег покрета. Костја, командир танкете, наређује: „Другови, на своја мјеста!” Сви смо се брзо поставили. Весо Бошковић пали мотор, чији се хук далеко чује. Одмах затим кренули смо на Гооњи Малован, наш полазни положај. Ту смо нашли једну чету 2. пролетерске, која је имала задатак да у борби прати танкету. Батаљони 2. пролетерске били су у стрељачком строју на полазним положајима. Успут смо се здравили и веселили скором виђењу у Купресу.

Тачно према добијеном задатку, у 16 часова 28. децембра 1942. године први плотун хаубичког дивизиона означио је напад на Купрес и непрекидно до 17 часова слао плотун за плотуном. Бацачка одјелења 2. и 4. бригаде тукла су Чрдачицу, на коју је нападао 2. батаљон и заузео је. Затим су се бацачка одјелења пребацила на Чрдачицу, одакле им је било погодније тући Купрес. Док је трајала артиљеријска ватра, батаљони су се приближавали бункерима, а танкета Купресу. Фарови обасјаше прву кућу и бункере Купреса, из којих се осу ватра на танкету, али ми нијесмо одговарали. Послије неколико минута са десног бока, из бункера поред којих смо пролазили, осуше ватру на нас. Знали смо да су упаљени фарови одлична мета, али без њих је било немогуће возити, јер је снијег био висок двадесет сантиметара, а и даље је падао. Не видимо откуда бију, јер их је снијег добро маскирао. Повећали смо брзину, очекујући да што прије уђемо у град, али на улазу наилазимо на барикаду. Три реда балвана по-

ређаних унакрст чинили су јаку препреку, преко метар високу. Покушали смо, без успјеха, да обиђемо барикаду, а како је није било могуће ни склонити, усташе искористише застој и са три стране отворише жестоку ватру. Костја, командир танкете, наређује: „Отварај ватру!“, и из наших аутоматских оруђа загрмје.

Одједном, танкета задрхта, сунуше варнице и зачу се глас „Другови, рањен сам! Хајде, Костја, за управљач“ — рече Весо, па се свали крај њега. Костја сједе за управљач, покушава да вози назад, али се спусти у неки ров. Покушава напријед, али добија неколико парчади распрснутог олова по глави. Лијевом руком брисао је крв, а десном држао за управљач. Кроз мотор, рафал митраљески пробуши танкету, која престаде да ради, и тешко рани Костју. Одмах затим јави се Јово Аћимовић и рече: „Рањен сам“. Он је добио метак у десну руку. „Можеш ли да додајеш муницију?“ — упита га Костја. „Могу, само лијевом руком“, и настави да додаје муницију.

У танкети је настала тешка ситуација. Пробушено је резервно буре бензина, тако да се читав бензин разлио по танкети. Сви смо били свјесни да постоји могућност да зрна која пробијају оклоп запале танкету, па и нас у њој, али се није могло ништа предузети. Борба се наставља. Док су усташе тукле из бункера, ми смо нишанили у пламен који је избијао из њихових митраљеза.

Средоје Урошевић, начелник штаба 2. пролетерске и ове ноћи је водио смјело батаљоне у напад на бункере. С њима заједно проламали су се гласови бораца 2. и 3. батаљона: „Јуриш!“. Другови из 2. чачанског батаљона („гребићи“) и ове ноћи су убацивали бомбе кроз пушкарнице бункера и, као увијек, јуришали смјело и упорно, али без успјеха. Имали су неколико мртвих и много рањених. Ватра се стишала око Купреса, а у њему око танкете није престајао кркљанац. Брани се посада. На жестоку ватру усташа, одговарала је још жешћом ватром.

Негдје око 9 часова Костја наређује Славку Петровићу да се пробије између бункера, под заштитом наше ватре, и да пође да успостави везу са нашим јединицама. Славко је отишао, али се више није вратио. Питали смо се међусобно гдје је чета која прати танкету, гдје су батаљони, али ништа нијесмо знали, јер су неколико јуриша усташе одбиле.

Рајку је престао да ради пушкомитраљез. Промијенио је угријану цијев, па је онда поново наставио да коси из пушкомитраљеза.

Било је већ 11 часова кад усташе почеше јуришати на танкету, коју су прије тога тукле из свих оруђа. У танкети већ има седам рањених. Да бих провјерио одакле усташе отварају највећу ватру и да ли се још гдје чује борба, отворио сам куполу, помолио главу и викнуо: „Напријед, пролетери! Напријед хероји! Напријед, Црногорци!" Усташе се привлаче танкети. Ја сам бацио неколико бомби. Костја ме је позвао: „Црногорац, улази унутра, убиће те!" Усташе отворише ватру из митраљеза и парчад од зтна рани ме у прсте. Пошто сам се спустио у танкету, Костја ме упита: „Црногорац, Црногорац, јеси ли рањен?" „Јесам у прсте" — одговорих. Даље ме је припиткивао: „Црногорац, има ли мртвих око танкете?" Одговорио сам му: „Има их много на снијегу". Додаде и Петровић: „Видим их кроз прозорче. а биће их још".

Већ други јуриш смо одбили. Око 24 часа, кад су усташе отвориле најжешћу ватру из својих оруђа, одједном настаде тишина, па се онда проломи вика побјеснелих усташа. „Јуриша ЈУ" — викну неко од посаде. Усташе су пришле танкети и траже врата да нас живе похватају. „Бомбе" — викнусмо одједном сви. Кроз прозорска окна сви смо бацали бомбе и сипали ватру што смо брже могли. У том тренутку Боровић извјештава са тешког митраљеза да не може да дејствује: усташка зрна су му разлијела хладњак и куполу окренули у супротном правцу, тако да не може да покреће тешки митраљез по правцу, него само по висини.

И овај јуриш је одбијен. Говорили смо да ћемо овдје да чекамо Нову годину. Барутни гасови и зажарене цијеви стварали су велику температуру, јер смо до два часа после пола ноћи испалили 7000 метака. Усташе су и даље јуришале, али без успјеха.

Око два часа после поноћи 29. децембра, Костја доноси одлуку да се покушамо пробити, па макар само један од нас десеторице изишао, сматрајући да је то боље него да чекамо дан и да се препустимо усташама. Цио план повлачења изнио је посади. Сви су се сложили да је тако најбоље. Почели смо се спремати. Оштетили смо тешки митраљез, узели му разводник и дијелове које смо могли скинути са њега, бомбе и муницију. Сви смо били рањени. Костја је наредио да се скине застава, која се лепршала на танкети, иако то више није била застава, него парче платна изрешетано усташким мецима. Два пушкомитраљеза била су у претходници, а два у заштитници. При изласку смо отворили ватру да бисмо ућуткали непријатеља, који је тукао из бун-

Послије позоригине представе — Јањ — октобар 1942.

кера. Очекивали смо борбу читавим путем, али смо> прошли боље него што смо мислили.

У једној кући поред које смо прошли угледамо пет усташа. У једном углу су им биле пушке. То су биле купреске усташе, које се вјероватно нијесу надале нашој посјети. Поставили смо два пушкомитраљеза на врата и великом брзином их отворили. Усташе су угледале цијеви пушкомитраљеза и било им је све јасно. Одмах су дигле руке увис. Одузели смо им оружје и, не задржавајући се, потјерали их напријед. Касније смо их предали штабу дивизије.

На путу Купрес — Шујица наишли смо на телефонску жицу постављену између хаубичког дивизиона и 2. пролетерске. Тек тада смо се оријентисали. Касније смо стигли у околину Малована, гдје смо прво наишли на једну чету 2. пролетерске и на хаубички дивизион. Сви су се чудили како смо изашли. Ми смо одмах почели разговарати са Бранком Обрадовићем о томе како да се танкета извуче помоћу коња. Кад смо објаснили у каквом је стању и гдје се налази, од тога предлога се одустало.

У једној кући су нас превили. У њој је било још много рањених из 2. пролетерске, међу којима је био и један мртав. Потом смо с осталим рањеницима, на коњима и носилима, упућени за Шујицу.

По доласку у Шујицу, Митар Бакић је наредио да се сви тежи рањеници из 2. далматинске и 2. пролетерске упуте камионом за Ливно, а лакши задрже у Шујици.

Дошао је и друг Пеко са положаја. Одмах је питао да ли је неко жив од посаде. Одговорили смо да смо сви живи и одмах почели да причамо оно што нас је највише бољело — да су нам оштетили танкету и да је остала у Купресу. Пеко се насмија и рече: „Биће танкета и тенкова, а кад други пут нападнемо Купрес, заузећемо га“. Тако је и било. Ми га и заузесмо и ослободисмо тенковима.

Петар ВОЈВОДИЋ

ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБАМА ОКО ДУВНА

Прије напада на Дувно требало је ликвидирати усташко утврђење Блажуг. Командант батаљона Радисав Југовић Бако наредио је да напад изврше 18. децембра увече 1. и 2. чета, с тим што ће одредити јаке бомбашке групе, уз пратњу пушкомитраљеза.

Усташки бункери су били на једној узвишици, између кућа и испред њих. Напад се морао извршити преко брисаног простора, покривеног снијегом. То је ишло у прилог непријатељу, који је примијетио наше наступање, отворио митраљеску ватру.

За вођу бомбаша 1. чете добровољно се јавио Крсто Грозданић. Имао је у групи храбре борце, искусне бомбаше — Војина Полексића и друге. Одређени су бомбаши и из моје чете. Пузали смо до мјеста одакле ћемо бацити бомбе, под заштитом пушкомитраљеза који су непрестано тукли. Наше бомбе су одјекнуле. Био сам пресрећан. Не само што смо извршили задатак као бомбаши него нико од другова који су били са мном није настрадао. Но, моје весеље је било кратко. На другој страни, када је Крсто, који је са својом групом заузимао бункер по бункер, у једном моменту подигао руку да баци бомбу на непријатеља, рафал непријатељског митраљеза протријелио му је руку. Он је одведен у болницу, гдје му је одсјечена рука.

Командант батаљона је наредио да се пријеђе у енергичан напад. Сумњива мјеста смо расчишћавали бомбама. Сада смо сви били бомбаши. Нашли смо доста италијанских офанзивних бомби у бункерима. Сви борци су се утркивали у прогону непријатеља. Радуша Ђуровић је била међу првима.

Бјежећи испред нас, непријатељ се задржао на ивици града. Наш батаљон се зауставио и прилегао да бисмо се припремили за јуриш на град. Опет су се јавили и добровољци за бомбаше: Ацо Николић, Миладин Распоповић, Весо Билановић, Радуша Ђуровић и многи други.

— Хајде, доста вас је! Неће читава чета у бомбаше, биће дана за мјегдана — каже им командир чете.

Изгледа да непријатељ покушава да последије пораза у Блажују спаси бар нешто. Са ивице града бије жестоком митраљеском ватром. Полазимо у напад. Бомбаши су напријед. Наређено је да се преко брисаног простора пребацујемо по дјеловима. Припремамо се. До мене је Чога Јере, до њега Ана Љумовић, и тако редом. Полазимо на јуриш. Осврнух се десно и мало позади, кад видим — Чога је погнуо. Оставили смо другове да га сахране, а ми пошли у напад. Сада смо се пребацивали трчећи. Већ се хватамо првих кућа. Усташе бију из сваке куће, али се и повлаче. Негдје и не наилазимо на отпор, па поједине наше групе брже продиру. Ово, колико је корисно, толико је и опасно, јер се излажу унакрсној ватри усташких група. Ипак, осјећамо да су усташе деморалисане. Ево нас у центру града, а још јачег сукоба немамо. Усташе бјеже. Дају отпор и отварају ватру само да би себи обезбиједили одступницу. Видимо неку гужву и чујемо вику. Потрчасмо тамо, када имамо што видјети Миладин Распоповић, Босанац Богољуб и још неки од другова обрачунавају се са неком усташком групом. Сукобили су се изненада у једној улици. Изгледа да је било мало забуне и код једних и других, јер нијесу одмах знали ко је ко. Миладин и другови су се брже снашли од усташа и разјурили их ручним бомбама. Постоји опасност да се међусобно не побијемо; цио батаљон кроз град разгони и хвата усташе. Борба за Блажуј на периферији Дувна, била је борба и за Дувно. Тамо смо потукли и разбили усташе, а овдје у Дувну само завршавамо тај посао.

Прогонећи и уништавајући усташе, избили смо на други крај Дувна. Видимо испред нас неке бункере и чујемо жагор људи. Одједном, поче јака митраљеска ватра према нама. Забринусмо се. Ни читава чета није на окупу, а о батаљону као целини ни говора. Свака група кроз град има своје правце и циљеве и сада их је тешко објединити. Положај нам је незавидан. Ако је то непријатељ са јачим снагама, морамо боље организовати напад. Одлучили смо да се мало повучемо и заузмемо боље положаје. Само што смо се повукли и почели сређивати, дочека нас бочна ватра са лијеве стране, уз повике:

— Ко је тамо?

— Пролетери — одговорисмо углас.

— А ко је тамо? — упитасмо.

Мјесто одговора засуше нас митраљески рафали. Отворисмо и ми ватру. Сада већ видимо да су усташе, не само по

ватри него и по псовкама. Упутисмо се ка њима. Бацисмо неколико бомби и нестале их. Разбијених непријатељских група има доста по граду, али користећи ноћ настоје да се извуку и побјегну.

Пошто смо се прикупили пошли смо ка периферији, хватајући поједине групе и појединце. Од правца Градине, са периферије, дочека нас јака ватра.

— Само напријед! Ово је последња тачка коју треба заузети и Дувно је слободно — наређује нам командир и пођосмо даље у напад. Али хоћеш! Напријед се ни корака не може без великих губитака.

— Ово мора да је нека забуна. Да није то нека наша јединица. Овдје усташе не би давале тако снажан отпор када немају шта бранити — резновао је командир чете.

На срећу, када смо се таман спремили да пођемо на јуриш, чусмо поклик: „Напријед, пролетери!" Ови поклицы учинише те се некако споразумјесмо иако смо се прије тога „поздравили" рафалима.

Пошто је од села Коло нападао наш 5. батаљон, а од Градине 1. батаљон, њихови су дјелови ушли у Дувно; тако смо се сукобили са дјеловима 1. батаљона. Срећом, губитака због овог неспоразума није било. Сем батаљона наше бригаде, нападао је Дувно и 4. батаљон 2. далматинске. Иако је Дувно бранило преко хиљаду непријатељских војника, у снажном налету наши батаљони нападајући са разних праваца, потпуно су разбили непријатеља. И овом приликом заплитенили смо доста наоружања и муниције. Када су усташе видјеле да ће се морати повући, почеле су палити магацине. Нашим уласком у град спријечили смо их у паљењу. Оно што су на брзину запалили лако смо угасили.

Послије ослобођења Дувна, привремено смо се смјестили по периферији града. Наша чета смјештена је у кућама чији су власници Муслимани. Дочекао нас је домаћин весела лица. Ту му је читава породица. Одједном, младић кога смо затекли у кући, обрати се нашем домаћину:

— Бабо, досад си ми бранио да идем у партизане, али сада ми мораш дозволити да идем са овим друговима.

Отац му није ништа одговорио, али је било очигледно да је био поносан на ове ријечи свога сина. Пошао је млади Мујо Буљугић са нама. Пошли су с њим и Халил и мали Осман. Њиховом весељу није било краја када су постали борци наше чете.

Послије 20. децембра прешли смо у село Борчане. Наша чета се смјестила у селу Сеоници, одакле смо вршили изви-

ђања, а са мањим дјеловима држали положај на косама изнад села Црвенице.

У ранијим акцијама, 1. и 3. чета су разбиле усташе око села Петровића, али оне су поново направиле испад из правца Посушја. Наше патроле тога дана нијесу далеко вршиле извиђање. Магла је била густа, а доста хладно вријеме. Нијесмо у довољној мјери били ни опрезни, па су се усташе привукле до близу села Црвенице и посјеле положај на супротној обали потока који протиче кроз село. 2. чета је добила задатак да одбије непријатеља док пристигне остали дио батаљона. Пошли смо под заштитом магле преко потока, али су нас дочекали митраљески рафали. Рањен је Јакша Лакић. Заиста се без великих губитака није могло преко потока ка усташким положајима, јер се магла разишла и наступали смо по равном, брисаном простору. Командир је наредио да залегнемо гдје се ко нашао и да сачекамо нови талас магле па да пођемо на јуриш. Услиједило је наређење штаба батаљона, да пођемо на јуриш без обзира на ситуацију. Командир је био љут због таквог става штаба: „Идемо на јуриш, па макар сви изгинули“, наредио је Мирко и први прешао поток на челу чете. Ко зна како бисмо се провели да није наишао талас магле и прекрио и наше и усташке положаје. И остале јединице батаљона су пошле у напад. Мало се пуцало, јер циљ нијесмо видјели. Усташе су биле посакриване иза камења, а и ми смо користили то преимућство терена.

Магла се диже. Сада боље осматрамо положаје усташа, а и они нас. Пребацивали смо се од камена до камена. Напредујемо, прогонимо усташе. Цио батаљон је у нападу. Ту нашу снагу осјетиле су усташе и почеле се повлачити. Ипак се морамо опрезно кретати, јер иза сваког камена чека пушчана цијев. Разбили смо усташе, стигли на цесту: Дувно — Посушје и положаје око цесте чврсто држимо. Ту и тамо има разбијених група које хватамо у току ноћи.

2. јануара, испред мрака сукобили смо се са непријатељем који је одступао од села Бршника ка Посушју, гдје је био потучен од стране наших јединица. Тако је потпуно пропao покушај усташа да поново заузму Дувно.

Јовета БОБИЧИЋ

У КАЊОНУ НЕРЕТВЕ

Четврта бригада, пошто је ослобођена Дрежница (16. фебруара), скреће уз Неретву ка Јабланици да ликвидира италијанске посаде на овом правцу и да се што прије повеже са дијеловима 3. дивизије у рејону Раме.

Од заробљених Италијана дознали смо да јаче посаде чувају железничке станице, мостове, бункере и друге објекте на прузи Мостар — Сарајево. На одсјеку до Јабланице, према овим обавјештењима, најјаче посаде су биле у Горњој и Доњој Грабовици, Караули, Алексин-Хану, затим на жељезничким станицама: Прењ, Доња Јабланица и Луг. У Јабланици се налазио гарнизон у јачини ојачаног батаљона. Скее-нута нам је пажња да је свим посадама наређено да се боре до посљедњег метка, да се одрже по сваку цијену.

Пошто су на нашем правцу наступања и цеста и жељезничка пруга биле усјечене у стјеновити тјеснац, било је очигледно да се ликвидацији бункера није могло прићи са стране. Ипак смо нашли најефикасније рјешење: комбинацијом ватре митраљеза и смјелим убацивањем ручних бомби кроз пушкарнице. Италијани су пружали жилав отпор, тукли кроз пушкарнице митраљезима и избацивали бомбе. Али их је храброст наших бомбаша и прецизност наших митраљезаца брзо ућуткала. Нијесу дуго одолијевали у својим утврђењима. Наши бомбашаи су, под заштитом аутоматске ватре која је засипала пушкарнице, пузећи подилазили бункерима, а затим убацивали бомбе и уништавали посаде. Марамница или комадић рубља провучен кроз мали отвор бункера били су знак предаје и прекраћивали су муке оних који су остајали у животу послје експлозије ручних бомби. Био је то за њих и једини излаз. Њима није било јасно како су наши борци без тежих оруђа успјели да ликвидирају бетонске бункере. Имали су прилике да виде како се увјежбаним садејством митраљезаца и бомбаша прилази до бункера и како се непријатељ присиљава да престане са отпором — уколико не жели да изгине до посљедњег. Наши бомбашаи су постали прави мајстори свога заната и нису жељели смјену.

Сличне ситуације око ликвидације непријатељских утврђења понављају се код Горње Грабовице, Карауле, Алексин-Хана, гдје су Италијани бранили мост који је истовремено био жељезнички и друмски. Растао је број заробљеника. Плијен опреме и наоружања је све већи. Били смо у стању да извршимо преоружавање јединица италијанским оружјем, а добар дио је остављен и за јединице 9. дивизије.

Посада станице Прења није нас ни сачекала. Паником захваћени Италијани повукли су се у Јабланицу. Наставили смо гоњење непријатеља према Доњој Јабланици. Лијево обалом наступао је 2., а десном 3. и 5. батаљон наше бригаде. Долина према Јабланици је све шири, па имамо простора за маневар. Непријатељ је напустио положаје код Доње Јабланице и Луга. Све бјежи у Јабланицу, гдје се очекује јачи отпор. Од неког сељака дознали смо да у Јабланици Италијани имају доста јаке снаге, па и неке јединице НДХ. Један мјештанин испричао нам је да се код жељезничког моста и код тунела налазе бункери, да Италијани имају много војске, много артиљерије и муниције и да се без великих жртава неће заузети Јабланица.

Када смо чули да су јединице 3. дивизије ослободиле Прозо, који је такође био солидно утврђен и у коме се бранила јача непријатељска јединица, пожурили смо према Јабланици да бисмо се чим прије повезали са дјеловима 3. дивизије при ликвидацији преосталих италијанских посада у долинама Раме и Неретве.

Да бисмо убрзали ствар, упутили смо команди италијанског гарнизона у Јабланици ултиматум за предају, у коме је стајало:

„Италијани! Ваши гарнизони у долини Неретве и Раме су уништени. Велики број ваших војника нам се предао и тиме спасао своје животе. Ваш отпор је бесциљан, он може довести до непотребних жртава са ваше стране. Овим вас позивамо на предају. Гарантујемо вам живот и добар поступак свим официрима и војницима. У противном, бићете уништени! Чекамо на одговор до ... "

Пошто сам потписао ултиматум, предао сам га сељаку, који се одмах упутио непријатељском упоришту.

Италијански одговор није стигао до одређеног рока. Кренули смо ближе непријатељу. Одједном, од моста и тунела, наше предње дјелове засула је јака митраљеска ватра, а у близини главнине распрскаше минобацачке гранате.

Одлучили смо да у току ноћи 20. фебруара принудимо непријатеља на капитулацију. Батаљонима су дати задаци и

обављене су припреме. Већ у први мрак одјекнуле су ручне бомбе. 2. батаљон је овладао тунелом и мостом — на јуриш. Остали батаљони, који су продирали десном обалом Неретве, успјели су да ликвидирају низ бункера и посаду жељезничке станице. Тако је још у току ноћи непријатељски отпор локализован на мањи број објеката. Ликвидиран је и један италијански блиндиран воз. Ујутру су Италијани пружали отпор још из хотела „Јабланица“ и из старе касарне коју је 3. батаљон држао под јаком ватром. Мањи дио непријатељских војника био је заробљен.

Приступили смо ликвидацији хотела. Тек када је наш топ, са око 20 метара са неколико граната погодио зграду — иначе добро припремљену за одбрану — негдје послије подне појавила се бијела марама. Убрзо су заробљеници постројени испред хотела: било их је укупно 140 војника, 5 официра и 17 жандарма. У хотелским просторијама било је много рањених и погинулих.

Потом смо усмјерили наше снаге на касарну. Покушали смо да приволимо посаду на предају. Узалуд. На позиве да престану са отпором, они су све бјесомучније отварали ватру. Прилаз касарни био је тежак због брисаног простора којим је касарна била окружена. Са свих страна отпочела је ватра из великог броја аутоматских оруђа наших јединица. Сви отвори на касарни и околним бункерима били су под снажном паљбом наших стријелаца. Њихови топови и бацачи били су ућуткани. Посматрамо како у касарнском кругу зјапе цијеви артиљеријских оруђа без посаде и копрцају се рањене мазге. Ближила се ноћ, а они су и даље пружали отпор. Удвостручили смо обруч око касарне, појачали будност за случај њиховог покушаја да се пробију. Један наш батаљон стајао је у резерви, спреман за интервенцију на одсјеку гдје се укаже потреба.

Цијелу ноћ су праштале ручне бомбе и чули се митраљежи. Ујутру су ступили у дејство и наши минобацачи. Једна за другом падале су гранате и разносиле комад по комад касарнског крова. Кроз повећу рупу на крову, увјежбане нишанције на тешким бацачима прецизно су убацивале смртоносне гранате, па су ускоро почеле да се тресу унутрашње просторије касарне. Одједном, страховита експлозија наткрили све остале. Као да се цијела Јабланица потресла. Из касарне се уздигао висок стуб дима. Из ње почеше да искачу избезумљени војници, с рукама увис. Псовали су своје старјешине. Граната је погодила просторију у којој се налазио дио експлозива, што је изазвало слом непријатељске одбране.

Ми смо такође били изненађени ефектом тога поготка. Заробљено је око 600 војника и официра, међу којима и командант 259. пука дивизије „Мурђе“ пуковник Молтони. Заробљеници су предати штабу дивизије на даљи поступак. Потпуковник Пелерони, командант гарнизона, погинуо је у касарни.

Италијански пуковник је био учесник у фашистичким формацијама у шпанском грађанском рату — поред мањих италијанских имао је и врпце за одликовања којима га је одликовао генерал Франко.

Пеко Дапчевић, такође учесник шпанског рата, капетан интернационалне бригаде, зажелио је да поразговара са пуковником кога, ето, по други пут среће као противника.

„Овога пута, колонело, нећете избјећи заслужену казну! Предаћемо вас војном суду“ — почео је Дапчевић.

„Зашто нијесте предали гарнизон када вам је био упућен ултиматум од стране команданта бригаде?! Ни на наш телефонски позив нијесте позитивно одговорили. Чиме правдате такав поступак којим сте отежали свој положај, и положај својих официра. Зар нијесте могли да оцијените безизлазан положај у којему сте се нашли. Пошто нијесте прихватили ултиматум, немате право на неку милост. Ви добро знате каква сте недјела починили у нашој земљи. Зато ћемо вас предати нашем војном суду, заједно са вашим официрима, па како вам буде. Ипак ћемо војнике третирати као ратне заробљенике, јер они нијесу криви, па ћемо их у погодном тренутку замијенити за наше интерниране и затворене земљаке...“

Колонело се правдао у погледу ултиматума: да га није схватио озбиљно, да га је донио један сељак, да није био формално написан и печатима потврђен, није одговарао прописима.

Једина формалност које смо се држали у овом погледу била је дата ријеч у постављеном захтјеву. Њу нијесу прихватили пуковник и официри који су руководили одбраном и рјешење је постигнуто борбом у којој смо савладали отпор непријатеља и побиједили. 23. фебруара Јабланица је била ослобођена. На бојишту, а нарочито око касарне и хотела, гомиле лешева италијанских војника биле су свједок великих губитака овог гарнизона, који је покушао да нам се мало дуже одупре. С тим узалудним отпором нијесу били сагласни ни сами италијански војници, који су, како су нам говорили,

Порушени мостови на Неретви — март 1943.

у току борбе вршили притисак на старјешине да се престане са отпором како би се спасли голи животи.¹

Овдје смо се докопали великог ратног плијена у оружју, муницији и храни. Све је то сабирано и сређивано неколико дана, а затим подијељено јединицама и болницама. Наша бригада се добро снабдјела муницијом и аутоматским оружјима, као потребним количинама хране за предстојеће дане.

Ослобођену Јабланицу надлијетали су „дорнијеи“ и „штуке“. Не слутећи да је све готово, бомбардовали су и митраљирали окол, а простор око касарне био је још неко вријеме поштеђен. Продужили смо, ради варке, да користимо сигнале за авионе које смо сазнали од заробљеника. Када су

¹ Гарнизон у Јабланици, у тренутку напада, сачињавали су: 1. батаљон 250. пука дивизије „Мурђе“, три вода митраљеза (повучени из Прења и Острошца), батерија топова 75 мм, вод топова 100 мм, вод бацача 80 мм, дјелови за обезбјеђење пруге који су се повукли из оближњих станица, група војника која се враћала са одсуства, вод оружника НДХ. Укупно бројно стање: 800—900 војника. Губици: 750 војника, 690 пушака, 39 пушкомитраљеза, 18 митраљеза, 8 топова разног калибра, 4 тешка бацача, 4 камиона, већа количина разне муниције, опреме, хране (податак из прегледа VI армијског корпуса).

отпочела све чешћа бомбардовања, па и самог насеља, заробљеници, у групама и појединачно, на појаву авиона почели су да бјеже да би пронашли заклоне. Предузете су мјере да се не крећу, а када то није помогло, одведени су нешто даље од Јабланице, да не би откривали наше присуство, а затим су употребљени за носиоце тешких рањеника.

4. бригада је и код Јабланице сјајно обавила свој задатак. Тада смо забиљежили да ју је тај успјех коштао 6 погинулих и 19 рањених бораца.

Пошто је ликвидиран непријатељ у Јабланици, упућена су два батаљона 4. црногорске бригаде (1. и 2.) да учествују у нападу на Коњиц. Пожурили смо да што прије стигнемо и помогнемо 5. и 10. бригади. Одстојање од око 40 километара савладали смо у једном маршу. У рејону Забрђа повезали смо се са штабом 3. дивизије и упознали са планом напада и предстојећим задатком наших батаљона, који су једва могли да се одморе до почетка напада одређеног за 22 часа, још исте ноћи (24/25. фебруара).

5. црногорска бригада нападала је десном обалом Неретве, са задатком да заузме сјевероисточни дио вароши, а наша два батаљона лијевом обалом, преко Забрђа и Помола, на јужни дио вароши. 10. херцеговачка, без једног батаљона који је одређен да садејствује нападу батаљона 4. бригаде. обезбеђивала је овај напад дејством на четнике према Борцима и Љубини. Дијелови 3. санџачке нападали су са сјевера. Напад је подржавала и једна чета лаких тенкова, који су заплијењени од Италијана, која се кретала цестом — од Челебића.

У току ноћи 5. бригада овладала је доминантним положајем Реповица и на њему је задржана јаким отпором и реаговањем непријатеља на овом правцу. Покушаји да пође даље остали су без успјеха. Тенковска чета наишла је на улазу у град на препреке и ватру, па је одустала од даљег напада. 1. и 2. батаљон наше бригаде, још у првом налету, освајају доминантну тачку Помол, али је ујутро напад и на овом правцу задржан. Током дана (25. фебруара) непријатељски авиони често надлијећу и митраљирају положаје наших јединица око вароши. Бацају експлозивне и запаљиве бомбе. Густо дим и пламен диже се из погођених сеоских кућа. И четници из позадине врше јак притисак на батаљоне 10. бригаде. Непријатељ предузима све да заустави наш даљи напад. Међутим, батаљони 4. бригаде не престају са нападима на преостале ровове и бункере између Помола и вароши. Послије много напора и бомбашких подвига, у току

дана савладали су отпор на овом правцу, пробили се у јужни дио вароши запосјели групу кућа у овом дијелу, и наставили борбу у току ноћи и слиједећег дана (26. фебруара).

Батаљони 4. бригаде у Коњицу постали су објект силовитих напада непријатеља, који покушава да их у току дана избаци или уништи. Њихов положај је постао тим тежи што је напад осталих јединица на гарнизон био неуспјешан. Осим тога, у Коњицу непријатељу стизала нова појачања са правца Иван-седла: колоне пјешадије и тенкови, који су одмах ступали у борбу. Ређали су се јуриш за јуришем, које су борци батаљона 4. бригаде сачекивали и успјешно одбијали. Над гарнизоном надлијећу групе авиона, пикирају на куће посједнуте нашим борцима. Сигнални меци им указују на те објекте. Неколико кућа је погођено тешким бомбама. Изгледало је као да је у њима све спржено и изгорјело. Али, отпор је продужаван када су Нијемци кретали на јуриш. Нападали су Нијемци, усташе, домобрани, четници, одвојено и заједно. Покушаји да се под заштитом тенкова докопају зграда такође су пропадали. Прибјегли су и посљедњем средству: до неких зграда догурали су бензинску бурад и рафалима изазивали пожар. Једну зграду захватио је пламен, али је њена посада и томе пркосила. Долазило је до борбе прса у прса с групама Нијемаца које су успијевале да се под заштитом силне ватре докопају тих кућа. Све су те групе уништаване. Ни тенкови, ни бензин, ни безбројни таласи јуриша нијесу помогли. Непријатељ је све те покушаје платио великим губицима. Наши су такође имали и мртвих и рањених — па опет се из порушених кућа проламала шесма. И на авионе су отварали ватру. Хероји са Ливна и Јабланице пркосили су свима и свачему. Очекивали су помоћ споља и нијесу изгубили присебност. Једни осматрају, други бришу пушкомитраљезима, трећи смјењују оне који су пали или су тешко рањени, а лакши рањеници продужавају да се боре. Болничарке превијају рањенике, а оне теже рањенике под ватром извлаче и евакуишу. Кухиње батаљонске скувале су храну и по дану је дотурале борцима у посједнутим зградама. То је био масовни хероизам — појединачни и колективни подвиг бомбаша, митраљезаца, болничарки, куvara. Свако је обављао свој задатак како је натбоље могао. Одлучили су се да истрају у борби док непријатељ не подлегне. Испред зграда лежали су лешеве непријатељских војника. Ноћ се приближавала, а јуриши су јењавали; непријатељ је бјежао преко моста на другу обалу.

Батаљонима је запријетила опасност и с леђа: јаке четничке колоне спуштале су се лијевом и десном обалом Не-

ретве. Десета бригада није могла издржати притисак бројних снага црногорских и херцеговачких четника које су ишле у помоћ Нијемцима и Италијанима у Коњицу. 5. бригада се повукла са Реповице. Пошто је одлучено да се одустане од даљег напада на Коњиц, батаљони 4. бригаде у току ноћи су се повукли преко Помола и Забрђа у правцу села Челебић — на цести Коњиц — Острожац. Јединице 3. дивизије пребациле су се на десну обалу Неретве, да затворе правац од Коњица према Острошцу.

Напади на Коњиц нијесу уродили плодом. Није била постигнута координација и садејство између јединица које су нападале гарнизон и оних које су обезбјеђивале тај напад према Сарајеву и горњем току Неретве. Ситуација је захтијевала јача обезбјеђења на овим правцима, нарочито према Сарајеву. Међутим, динамика дејстава је текла независно од објективних услова који су тих дана владали на овом подручју. То је условило неуспјехе, и поред смјелих подухвата батаљона; 1. пролетерске, 5. и 4. црногорске, 10. херцеговачке и 3. санџачке бригаде. Најповољнији услови за заузимање непријатељског гарнизона постојали су при првом нападу, када су два батаљона 1. пролетерске била недовољна да савладају посаду јачине око једног батаљона, а најнеповољнији у посљедњем нападу, када су због продора јачих снага Нијемаца и усташа, са сјевера, и четника, са југа и југоистока, јединице које је употребио штаб 3. дивизије биле недовољне.³

Ослобођењем Коњица вјероватно бисмо избјегли, у слиједећим данима, онај тешки и напорни маневар и борбе ка горњем току Врбаса. Коњиц је остао затворен за пролаз наших рањеника које је требало да пребацујемо камионима на овом правцу. То је успорило и отежало наше даље кретање, и принудило нас да се под најтежим условима, са неколико хиљада рањеника, пребацујемо преко тешко проходног и снијежног Прења.

На маршу према Острошцу борци препричавају утиске из борби код Коњица. Сваки има понешто да каже о драматичном окршају, о подвигу своје чете, вода, десетине, или неког појединца, о погинулим друговима. 4. бригада се у току дана задржала на просторији: Острожац — Добригошће —

³ Губици гарнизона у Коњицу; Италијани: 52 мртва, нестала и рањена; савезници (Нијемци и усташе): 44 мртва и 143 рањена; четници — непознато. (Извештај команде VI АК).

Губици батаљона 4. пролетерске на Коњицу: око 40 избачених из строја, већином лакше рањених од авионских бомби.

Крстац — Равна — Јабланица. Већ слиједећег дана (28. фебруара) прикупили смо се на правцу Раме. Очекивали смо да ћемо се овдје одморити, али је то било кратко. Саопштено нам је да будемо спремни за покрет, који можемо сваки час очекивати. Команданти и комесари дивизија, и ја као командант 4. бригаде, позвани су на састанак код друга Тита, у вези са развојем непријатељских опетација. Упутили смо се у Грачаницу, гдје је било сједиште Врховног штаба.

Ситуација је постајала све критичнија. Јакe њемачке снаге хитале су у помоћ Италијанима према Неретви. Исто-зремено, док су се једне пробијале преко Иван-седла у Коњиц, друге њихове јединице су се пробиле у горњи ток Вроаса заузеле Горњи Вакуф и продужиле према Прозору. Ситуација се на овом правцу све више погоршавала, јер је непријатељ уводио свјеже и све јаче снаге, тако да је крајем фебруара одбрана јединица 7. ударне дивизије, 3. крајишке и 1. далматинске бригаде била недовољна да задржи даље надирање непријатеља на правцу прозорске котлине, гдје су се прикупљали наши рањеници. Од Мостара уз Неретву, према Јабланици, пошли су у напад четници и Италијани. Непријатељ је продужио напад и из Коњица према Острошцу.

Пошао сам у Врховни штаб са политичким комесаром 2. дивизије Митром Бакићем. Тамо смо стигли по дану. Двјеста-триста метара од малог насеља, у једној дрвеној колиби или воденици, налазио се друг Тито. Баш у вријеме када смо прилазили овом мјесту, кружио је и митраљирао један авион. Тито нас је опоменуо због неопрезности. Послије је тај авион неколико пута прелијетао, бацао бомбе и митраљирао, али смо остали поштеђени. Нијесу нас запазили или је пилот непрецизно нишанио. Остали чланови Врховног штаба и АВНОЈ-а налазили су се на широј просторији Грачанице. Велимир Терзић, који је за то вријеме вршио дужност начелника Врховног штаба, налазио се у Прозору; одатле је био у сталној вези са Врховним командантом и објашњавао га о стању на правцу Прозор — Горњи Вакуф. Очекивао се долазак осталих команданата и комесара. У току дана имали смо прилике да пратимо реаговање друга Тита на извјештаје са разних сектора и подручја. Стизали су радиограми и одашиљана упутства и директиве за рад. Једно од централних питања овога дана били су рањеници. Неуспјех код Коњица и прикупљање јачих непријатељских снага у долини Врбаса компликовали су ово питање. Овдје је затим пристигао Гојко Николиш, начелник санитета Врховног штаба, и обавијестио о ситуацији код рањеника. Повела се ди-

скусија о њиховом даљем покрету у вези са новом ситуацијом. Дуго се о томе дискутовало; разматрана је могућност њиховог повратка преко Дрвара према Лици. Тамо би их прихватиле јединице босанског и хрватског корпуса. Пала је одлука Врховног команданта да се одмах приступи њиховом пребацивању камионима у том правцу. Гојко је добио директиве у том погледу и пошао је да их спроведе. Мислим да су и штабови корпуса о томе обавијештени. Међутим, по извјештајима који су отуда стизали, ситуација се погоршала у току дана на сектору Оштрељ — Дрвар — Грахово. Оцијењено је да овај правац може бити затворен прије него што би се пребацивање извршило. Зато је обустављено извршење овог наређења, још у току дана (28. фебруара). Тако је оснажена ранија одлука да сви рањеници по прикупљању у прозорској котлини крену с оперативном групом.

Овдје, под сталним надлијетањем и бомбардовањем околне од стране непријатељских авиона, радна атмосфера Титовог штаба није престајала. Обавјештења, реферисања, наређења — све је текло нормално. И радио-вијести смо добили, па их је неко наглас читао. Вијести са источног фронта биле су повољне. У наредби Врховне (Главне) команде поводом прославе двадесетпетогодишњице Црвене армије говорило се о великим побједама над њемачко-фашистичким јединицама под Стаљинградом и Лењинградом, на прилазима Харкова, у Донбасу, код Ростова, на обалама Азовског и Црног мора и о ослобођењу великог дијела совјетске територије^{КО} ЈУ Ј^е непријатељ заузео. Затим се говорило о великим губицима које је непријатељ у посљедња три мјесеца имао: око милион убијених и заробљених војника, десетине хиљада изгубљених тенкова, авиона, топова. Друг Тито је оцјењивао операције које је предузела Црвена армија као преломне у даљем вођењу рата. Сада је Црвена армија потпуно преузела иницијативу. Ове вијести су биле велика радост и охрабрење.

Друг Тито је био оптимиста у погледу исхода из веома озбиљне и забрињавајуће ситуације код нас. Преносећи се мислима у будућност, шалио се и говорио: „Када будемо прослављали двадесетпетогодишњицу наше армије, ви ћете бити стари сиједи ратници“.

У први мрак спустили смо се у Грачаницу. Команданти и комесари су се окупили. Не знам да ли су били сви, сјећам се Коче и Пека. Састанак је одржан у једној повећој кући. Вјероватно је то била нека школа или жандармеријска ка-

сарна. Друг Тито нас је упознао са тренутном ситуацијом на фронту и са конкретним задацима појединих дивизија. 1. и 2. дивизија добиле су задатак да се концентришу сјеверно од Прозора и заједно са 7. ударном дивизијом и 1. далматинском бригадом изврше противудар на непријатељску групу око Горњег Вакуфа, у долини Врбаса, како би се на тај начин створили услови за маневар наших снага, било према централној Босни било према Херцеговини. Привремена промјена правца долазила је у обзир, како је рекао друг Тито, само у случају повољнијег успјеха противудара, односно потпуног разбијања непријатеља на овом правцу. 3. дивизија је са двије бригаде (5. и 10.) остављена и даље на свом задатку затварања правца Коњиц — Острожац, док је 7. дивизија одбрамбеним дејствима, а ослоном на планину Радушу, стварала услове за наношење овог противудара.

Противударом — како је планирао и образложио друг Тито — треба разбити непријатеља и спасти неколико хиљада рањеника, па тек онда прећи у офанзиву, на најпогоднијем правцу. Ситуација је постајала крајње опасна: Нијемци су убацивали појачања и на сектор Коњиц — Острожац и покушавали да се споје са италијанским и четничким јединицама које су од Мостара надирале према Јабланици. И од Ливањског и Купрешког поља пријетила је опасност брзог непријатељског продора преко Равног у прозорску котлину. Све јасније се оцртавао непријатељски план — да нас заједно са болницом опколе у кањону Неретве, па онда униште.

Вратили смо се у своје јединице да хитно приступимо извршењу овог задатка. 4. и 2. пролетерској бригади наређено је да се прикупе у долини Раме, а затим да се што прије пребаце у рејон Макљена, сјеверно од Прозора, гдје ће примити заповијест за извршење противудара заједно са осталим јединицама. 2. далматинска бригада наше дивизије остала је и даље у рејону Јабланице, са задатком да спречава продор Италијана и четника узводно, долином Неретве.

Прикупљање 4. бригаде у долини Раме извршено је у току ноћи. У батаљонима су са нестрпљењем очекивали следећа наређења и задатке које ћу донијети од Врховног команданта. Сви су осјећали тежину ситуације. Када су штабови батаљона били укратко упознати са предстојећим задатком, пошли смо колским друмом. 1. марта према Грачаници, одакле је до Прозора требало савладати око 30 километара, а онда још десетак до положаја. Борци 2. батаљона, који је маршовао на челу, нијесу ни слутили да им предстоји

тако опасан и тежак задатак. Код Грачанице пресрио нас је курир Врховног штаба и саопштио да командант сврати код друга Тита. Наредио сам да се колона заустави и одмори до мог повратка. Затекао сам Врховног команданта наднесеног над картом. Обрадован што смо се тако брзо прикупили и одмах кренули, обратио ми се ријечима које су ми добро остале у сјећању.

Рекао ми је да је добро што је бригада већ у покрету. Изгледа, остале јединице ће нешто закаснити јер су удаљеније, а напад је предвиђен за 3. март. А сада су минути драгоцјени, дванаести је час за наше рањенике. Од синоћ се ситуација погоршала. Малоприје добио је извјештај од Терзића, и друг Тито ми показа на карти да су Нијемци овладали линијом Црни Врх — Пидриш — Кобила и нападају даље. Тиме је најнепосредније угрожен пут који изводи у прозорску котлину. „Треба најбрже и најенергичније дејствовати! По сваку цијену спријечити Нијемцима да се преко Вилића гумна и Драшева пробију за Шћит, гдје се налазе наши рањеници. Пребаците се камионима до испод Драшева. Сада се још задржите овдје да вас авиони не примијете и омету у покрету, а онда искористите камионе. Нека обуставе сваки други транспорт, јер је ово сада најважније. Тако ће и борци бити одморнији. Користите ноћ за пребацивање, а онда оних неколико километара до положаја мораћете пјешке. Увјерен сам да ће ваша бригада стићи на вријеме и да ће успјешно извршити и овај задатак! У Прозору се повежите са Терзићем, који ће вам пружити најновије информације о ситуацији". Тим ријечима Тито је завршио своје излагање.

Да би се убрзао рад око пребацивања батаљона, нашој бригади, наређено је да се прекине евакуација муниције и штампарије „Борба". Дјелови бригаде који се нијесу успјели укрцати у првој тури, кренули су пјешке, да би колико-толико скратили растојање, док се по њих не врате камиони. Борцима и штабовима, прије покрета објашњена је нова ситуација и задаци које је друг Тито поставио пред бригаду. Извршене су припреме на брзину и одржани састанци: штабова батаљона, команди чета, борачких колектива, партијских организација. Претпостављали смо да за ово касније нећемо имати довољно времена. Сви су били окупирани мислима о предстојећем судару с Нијемцима, о рањеницима, о повјерењу које Врховни командант има у нашу бригаду.

Најприје се камионима пребацио наш 2. батаљон. Налазио се на челу маршевске колоне. До зоре се пребацила цијела бригада. Без задржавања, батаљони су продужили ка

положају. Вилића гумно је кључни и посљедњи положај који од горњег Вакуфа преко Кобилице изводи на драшевску висораван изнад Прозора. Бочно према њему, с десне стране, два батаљона 3. крајишке бригаде прецизном ватром из провизорних ровова ометала су пребацивање и подилажење непријатељских снага које покушавају да овладају тим превојем. А с лијеве стране, са падине Радуше планине, батаљони 7. банијске дивизије упорно су издржавали све јачи притисак и својим дејством угрожавали десни бок нападача. Негдје половином дана, да ли прије или послје поднева, тешко је сада оцијенити, стигао је наш 2. батаљон и под борбом се развио на том превају. Дошао је у посљедњем часу, и заузео положај на најопаснијем мјесту. Истовремено, с друге стране подилазили су Нијемци, избијали на превој и отпочели да јуришају. 2. батаљон је одговорио бомбама и противјуришима. Почела је и продужила се жестока борба, која је трајала дуго и непрекидно у току дана.

Пребацили смо наш штаб непосредно иза батаљона, јер се на овом сектору рјешавала одсудна борба и оно „да се по сваку цијену спријечи непријатељ“ да прође ка прозорској котлини до наших рањеника. Остале батаљоне смо — по мјери постазиња — упућивали лијево према Караулици и Кобили, према та два истакнута положаја која су држали Нијемци сјеверније од Вилића гумна и који су били њихов ослонац у овом нападу. Притиском на те положаје олакшавао се задатак 2. батаљона, који је, упркос узастопним јуришима непријатеља, успјешно одолијевао захваљујући и добром садејству Крајишника (3. крајишка бригада), који су заузели положаје десно од њега. Командант батаљона нас је обавјештавао о великом броју погинулих и рањених. Велики број бомбаша и митраљезаца био је избачен из строја, али борба још није јењавала. У једном тренутку изгледало је да је стање сасвим критично, јер је командант батаљона послао поруку по куриру, који је допузио до нас: „Више се не може издржати, све изгибе. Шта да се ради, да ли да се повучемо са овог положаја?“

Одговор је био: „Никако назад! Ни једну стопу! Док и једног борца има живог, нема повлачења! Када сви изгинемо, Нијемци ће можда поћи напријед, али ми за то нећемо знати!“ Таква је била порука. Она није могла ни бити друкчија у том тренутку.

Били смо убијеђени да ће 2. батаљон са својим командантом Ником Стругаром часно извршити свој задатак и на овом мјесту. Дејство ручних бомби и митраљеза трајало је и даље

с несмањеном жестином. Ватра непријатељских оруђа обасипала нас је непрестано; изгледало је као да се преноси све више напријед. Дан је већ био на измаку. Борци десеткованог 2. батаљона, користећи се заклоном букових стабала, продужали су све жилавије да бране своје положаје и да одбијају насртаје свјежих снага које је непријатељ стално убацивао да би се пробио напријед. Покушаји да се обиђу положаји 2. батаљона такође су пропали. На другом правцу дошли су до изражаја својим дејством и остали батаљони наше бригаде. Крајишници су такође чврсто стајали и бочно тукли. Крајем дана, 2. марта 1943. године, непријатељ је на Вилића гумну разбијен и одбачен. На бојишту је оставио велики број мртвих. По признању 717. дивизије, у борбама 2. марта претрпљени су ови губици: 51 мртав, 83 рањена, 21 нестао, 31 промрзао.

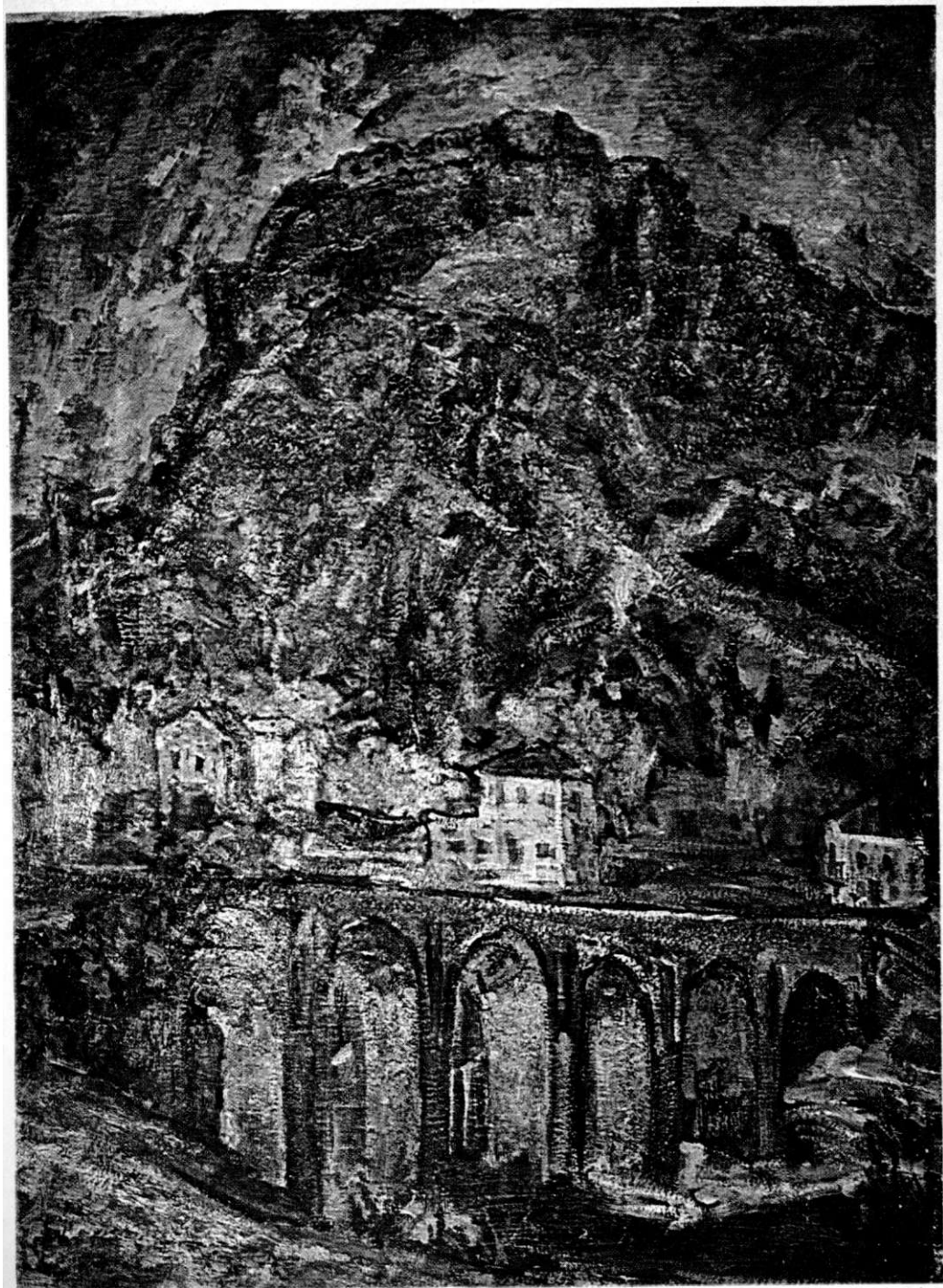
Пошто је непријатељ претходног дана заустављен, наше јединице 3. марта прелазе у општи противнапад да би се непријатељска групација⁴ разбила и одбацила. 1. далматинска, 1. пролетерска и 3. санџачка бригада нападале су источно од друма Прозор — Горњи Вакуф и планине Радуше, вршећи и позадину непријатељске групације и спријечиле њено извлачење ка Бугојну и Травнику. 2. и 4. пролетерска и 7. бригада и два батаљона 3. крајишке бригаде нападали су између друма Прозор — Горњи Вкуф и планине Радуше, наносећи фронтални удар на сјевер према Горњем Вакуфу. 8. банијска бригада, један батаљон 16. банијске и два батаљона 3. крајишке бригаде пошли су са сјеверних падина Радуше у напад на десни бок и позадину непријатељске групације да би пресјекли комуникацију Горњи Вакуф — Бугојно.

Непријатељ је на свим овим правцима пружао жилав отпор, покушавајући да задржи кључне положаје и спријечи продор наших јединица у долину Врбаса.

4. црногорска бригада је у садејству са осталим јединицама са овог сектора извршила противнапад и гоњење непријатеља правцем: Караулица — Кобила — Кути — Подови — Палоч. Покушавајући да упорно брани сваки од ових положаја, непријатељ је претрпио велике губитке.

Послије низа удараца које је непријатељ задобио на правцу Горњег Вакуфа, био је принуђен да се повуче са свим снагама низ Врбас, према Грачаници и Бугојну. Непријатељ је био јак да избјегне јачи пораз, како: је нашим планом и

⁴ Непријатељску групацију која је нападала на овом правцу сачињавале су: 1. пук из 717. њемачке дивизије, 738. пук из 718. њемачке дивизије, без једног батаљона, и 5. усташко-домобрански здруг.

Петар Лубарда: СЛУЖ

противударом било замишљено. Према томе, и „евентуални“ маневар наших снага ка Травнику и централној Босни отпао је. Правац за Херцеговину остао је као најповољнији. Јединице су добиле одговарајућа наређења. Наша бригада је (по наређењу) 6. марта прекинула контакт с непријатељем на овом правцу и усиљеним маршем се пребацила у рејон Јабланице. У заштитници на овом правцу остали су дијелови 1. и 7. дивизије.

Тако се завршила ова херојска борба за рањенике. На Вилића гумну 4. црногорска пролетерска бригада подигла је брану животима својих бораца, коју непријатељ није могао савладати и прећи у свом бјесном покушају да се докопа наших рањеника. Неколико десетина мртвих узидано је у ову брану. Највећи број погинулих је из нашег славног 2. батаљона. То је био велики споменик наше борбе. Зато је Врховни командант, већ сјутрадан, издао своју велику похвалу: „... Овај подвиг бораца наше Четврте пролетерске бригаде нека служи као примјер и путоказ у даљим нашим тешким и напорним борбама свим борцима, командирима и политичким комесарима наше Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије”.⁵

Радован ВУКАНОБИЋ

⁵ „Наши губици тешки: Четврта пролетерска имала је 24 мртва и 25 рањених, Трећа крајишка, која је садејствовала у овом нападу, имала је 6 мртвих и 15 рањених”, (Из извјештаја штаба II дивизије од 3. III 1943. „Зборник”, IV, књига II, док. 15). Погинули су из Четврте бригаде: Бранко Вукичевић, Марко Петричевић, Симо Баровић, Илија Вујовић, Василије Вујановић, Обрен Вујовић, Марко Вушуровић, Јово Звицер, Јанко С. Јанковић, Никола Јовичевић, Душан Кековић, Блажо Мартиновић, Милош Николић, Душан Стругар, Ђука Чонић, Бранко Вујачић, Шћепан Ђуровић, Руса Јововић, Блажо Радовић, Мака Живковић, Комнен Јанковић, Лука Ђурашевић, Душан Ђокић. (Податак је узет из књиге „Четврта пролетерска”, издр. VII, 1952.)

ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ЗА ЈАБЛАНИЦУ

Снаге 2. пролетерске дивизије, 15/16. фебруара 1943., сручиле су се на италијанске посаде у долини Неретве, између Мостара и Коњица. 4. пролетерска бригада нападала је италијанске посаде узводно од Дрежнице и до 19. фебруара заузела Грабовицу и Прењ. Тога дана 4. бригада угрозила је италијански гарнизон у Јабланици, у којој су биле непријатељске снаге јачине око 800 војника.

За ватрену подршку 3. батаљона, који је нападао тврђаву на брду и хотел код жељезничке станице штаб бригаде је одредио противтенковски вод и један минобацач, а штаб дивизије један брдски топ.

Спољни обруч непријатељске одбране, са западне стране Јабланице, протезао се линијом: Подбрижје — к. 458 — с. Бачине — к. 309. 3. батаљон добио је задатак да изврши напад са запада на дио на десној обали Неретве. Противтенковски топ и минобацач из пратеће чете бригаде кретали су се и дејствовали непосредно иза стрељачког строја чета, а брдски топ из дивизијске батерије посјео је ватрени положај 1,5 км јужно од Јабланице, на самој окуци пута испод шумице Поди.

У току ноћи 20/21. фебруара батаљон је све јаче стезао обруч око непријатељских снага. Италијани су давали жилав отпор, нарочито из касарне, тврђаве и хотела код жељезничке станице. Међутим, већ 20/21. фебруара снаге 3. батаљона су успјеле да уклоне жичане препреке и да подиђу тврђави на брду и хотелу код жељезничке станице, преко с. Јелачићи и кроз град. Батаљон је ватром пешадијског наоружања потпуно паралисао дејство непријатељске артиљерије и минобацача који су дејствовали са ватрених положаја на ливади испред тврђаве. Сјутрадан 21. фебруара непријатељ се очајнички бранио, нарочито из опкољеног хотела, касарне и тврђаве.

Италијани нијесу пристали на предају коју је штаб бригаде затражио па је напад настављен. Брдски топ је пребачен у стрељачки строј, на 20—30 метара испред утврђеног

хотела. Ту је био већ постављен противтенковски топ и минобацач. Киша куршума је ударила по штитовима топова и знатно их деформисала. Минобацач је био заклоњен иза једне кућице. Јуриши бораца 3. батаљона на хотел нијесу успијевали. Наређено је да се на хотел отвори ватра из топова и минобацача. Топови су гађали прозоре заштићене цаклама пијеска, а минобацачи кров хотела. У хотелу су завладали хаос и паника. Прије пола ноћи непријатељ је престао да пружа отпор из хотела. Чули су се јауци и запомагање. Италијани, жандарми и домобрани почели су да излазе из рушевина са бијелим заставицама. Предало се доста непријатељских војника.

Остала је још неосвојена касарна и тврђава изнад железничке станице. Са топовском муницијом били смо при крају. Брдски топ је имао још посљедње три гранате, противтенковски нешто више.

Италијани у касарни су обавијештени да се предала посада у хотелу, да им је узалудно давати даљи отпор, и постављен им је ултиматум за предају. Како су одбили да се предају, наређено је да се топови и минобацачи извуку и поставе испред саме касарне и тврђаве. Топови су припремљени да гађају касарну, а минобацачи кров тврђаве. Око 10 часова оруђа су почела да отварају ватру. Брдски топ је избацио и посљедње три гранате. Противколски топ је наставио са дејством. Минобацач је тукао брзом паљбом по крову тврђаве. Прецизном минобацачком ватром погођено је складиште експлозива у једном дијелу тврђаве. Одјекнула је страшна експлозија. У касарни и тврђави настао је прави хаос. Преживјели Италијани су почели искакати из рушевина, са знацима предаје. Сви су побацали оружје. Имали су доста мртвих и рањених. Настрадало је доста мазги.

Заплијењено је пуно ратног материјала, међу којима: 4 брдска топа 75 мм, од којих је један неисправан, 2 хаубице са неколико хиљада граната. Затим преко 100 мазги са топовско-муницијским самарима и много друге опреме и хране.

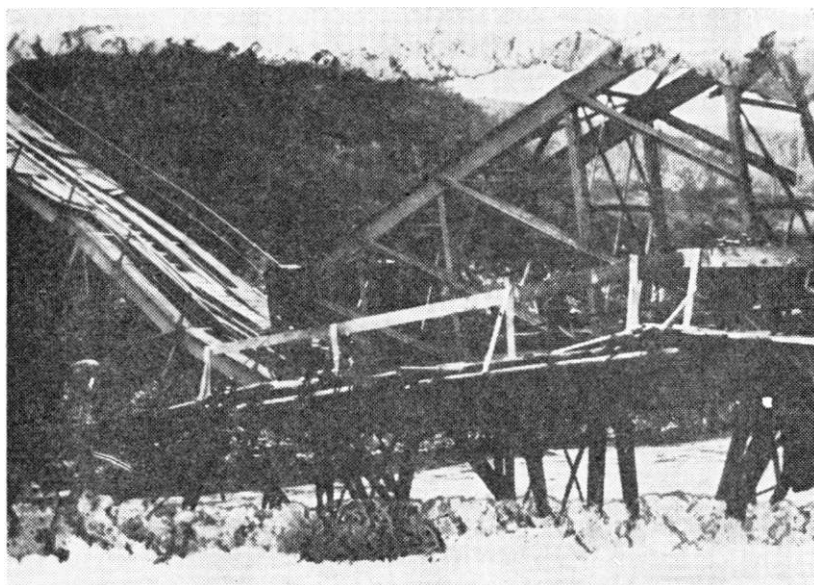
Радости бораца 3. батаљона и артиљераца није било краја. Извршен је један од најважнијих борбених задатака у долини Неретве — готово у пресудном тренутку за даљу офанзиву снага Главне оперативне групе Врховног штаба.

Вукашин БРАЈОВИЋ

ПРОТИВКОЛАЦ У БОРБАМА НА НЕРЕТВИ

Седамнаестог фебруара 1943. године пред јединицама 4. пролетерске бригаде, у долини Неретве, код с. Горње Грабовице, испријечили су се утврђени непријатељски бункери. Два су штитила жељезнички мост. Бункери су били двоспратни, сваки са посадом од око 20 Италијана. Један се налазио на десној, а други на лијевој обали ријеке, на удаљености од око 500 метара. Командиру чете пратећих оруђа било је наређено да се противтенковски топ постави на ватрени положај за дејство на бункере. Са одстојања од око 600 метара успјело нам је да убацимо кроз пушкарницу три тренутне гранате у бункер на лијевој обали ријеке. Непријатељ се предао у року од пет минута пјешадијским јединицама које су се налазиле на мање од 100 метара од бункера. Одмах смо пренијели ватру на двоспратни бункер, на десној страни ријеке, који се налазио поред моста. Поновила се иста слика. Заробљено је око 40 Италијана, а неколико их је било мртвих и рањених. Тек што су борци успјели да их разоружају, иза окуке се појавио оклопни воз и са моста почео да митраљира по нашим положајима. Воз је изненадио и посаду противтенковског топа, која се мало удаљила од оруђа да би видјела заробљене Италијане. Чим смо чули воз, потрчали смо топу и отворили ватру. На мосту између гвоздене оgrade видјели су се само предњи дијелови локомотиве у коју смо испалили једну тренутну (ради коректуре) и две панцирне гранате и воз се одмах повукао.

Осамнаестог фебруара 1943. године настављена је борба за Јабланицу. Са противтенковским топом и једним минобацачем 81 мм отворили смо ватру на караулу која је штитила прилаз тунелу и мосту код Јабланице и контролисала знатан дио долине ријеке. Ватром противтенковског топа и минобацача непријатељ је приморан да напусти караулу и покушао је да се спаси бјекством. Већи дио их је изгинуо или заробљен. У току дана противтенковски топ, са једним тешким митраљезом, је постављен на улазу у тунел код Јабланице да контролише мост, а изнад тунела на положају се

Срушени мост у Јабланици — март 1943.

налазила чета Душана Стругара из 2. батаљона. Између моста и тунела налазио се још један двоспратни бункер, за који се није могао изабрати повољан ватрени положај за противтенковски топ са кога би га успјешно могли тући. Зато смо се договорили да командир чете Стругар, Машковић и ја, са топом и тешким митраљезом, отворимо ватру са излазне стране тунела, а потом под заштитом митраљеза да се нас тројица привучемо бункеру и убацимо ручне бомбе. Око 20.00 часова, 20. фебруара 1943. године ова замисао је у потпуности изведена и посада је напустила бункер бјежећи испод моста ка ријеци, гдје смо 6 Италијана одмах заробили. Пријелаз преко жељезничког моста био је слободан. Пошто су пјешадијске јединице прешле мост и ушле у дио града, биле су дочекане ватром из бункера у мјесту. Пренето је наређење: „Противколац напријед“. Послужиоци су на рукама, преко моста, привукли топ испред овог бункера на 100 метара и првом тренутном гранатом, кроз пушкарницу, погодили митраљесца и ватра из бункера је умукла, а чети из 5. батаљона је омогућено наступање. Гурајући топ рукама, продужили смо наступање са четом, кроз центар насеља, и дејством на једну зграду у којој се забарикадирало око 20 жандарма, приморали их на предају. Прије зоре противтен-

ковски топ смо поставили за дејство на хотел у коме је око 200 Италијана и жандарма било забарикадирано џаковима пијеска. Оруђе смо поставили на 80 метара од хотела, па су нас са прозора гађали пушкама и аутоматским оружјем. По штиту су звонила зрна док су нишанџија и пунилац гађали тренутним гранатама у прозоре. 21. фебруара око 11 часова из дивизијске батерије дошао је један брдски топ 75 мм, који је постављен посредно поред противколца и заједно смо наставили гађање прозора. И непријатељ је наставио да нас гађа и на штиту брдског топа остављао је видне трагове, док су са нашег оруђа митраљеска и пушчана зрна само скидала фарбу. Поред већег броја мртвих и рањених, у хотелу је оштећена и водоводна инсталација па је настала поплава подрумских просторија гдје им је била смјештена храна и муниција. Кад су се предали око 18 часова, било их је смијешно погледати, јер су били толико мокри да је са њих вода цурила.

Као посљедње упориште остала је стара аустријска касарна која је успјела да се одржи пуна два дана. Око једног дијела се налазио високи камени зид са кулама и пушкарницама на све стране. Италијански колонело прикупио је све расположиве снаге са намјером да пружи одлучан отпор и сачека помоћ из Мостара или повољнији моменат за пробој. Позив за предају је одбио, говорећи да ће се борити до посљедњег војника. У касарни је било око 500 Италијана и усташа. Јединице 4. пролетерске бригаде налазиле су се у непосредној близини да би им по сваку цијену спријечиле пробој из обруча. Командир чете пратећих оруђа поставио је минобацаче на око 150 метара од касарне и одлучио да их непосредно туче минобацачком ватром. Гађање на том одстојању било је ризично и због близине наших јединица, али другог избора није било. Припремљене су тешке мине од 6,5 кг. За који тренутак оне су почеле да пробијају кровну конструкцију и експлодирају у просторијама касарне. Настало је опште одушевљење наших бораца. Касарна је подрхтавала од силне експлозије мина, а Италијани се још нијесу хтјели предати. Дејство нам је ометала ватра из најближе куле. Понесени успјешним гађањем касарне, усмјерили смо цијев минобацача на кулу. Даљина је скраћена на 90 метара. Прва мина је пала десно од куле, а с другом је био пун погодак у кулу у којој је било и складиште муниције. Сви смо били изненађени снажном експлозијом која је потресла цио град и претворила у рушевине једну трећину касарне. Блијесак и црни дим прекрили су небо. Киша од парчади граната, цигала и камена падала је свуда наоколо.

Међу борцима је настало весеље и чула се пјесма: „Нема боја да се бије, док не дођу бацачлије“. Улаз у касарну био је отворен. Колонело више није чекао позив на предају, већ се сам појавио са рукама изнад главе, на вратима од касарне. Војници су се извлачили из рушевина ошамућени, без капа и оружја. прашњави, изранављени и кржави. Борци чете пратећих оруђа пошли су да виде резултате прецизног дејства минобацача. Имали су шта и да виде. Кров касарне био је сасвим разбијен, плафони падали а унутрашњи зидови попуцали, врата и прозори демолирани. Велике војничке собе изгледале су језиво, пуне лешева који су лежали један преко другог. Испред њих су се налазиле локве крви, помијешане са прашином. Из рушевина су се чули и гласови затрпаних војника који су тражили помоћ вичући: „Мама мија“ и „Има нистоља, има ура“, вјероватно рачунајући да их партизани откопају да би узели пиштољ или сат. Како су биједно изгледали војници Мусолинијевих елитних јединица, које су сијале по нашој земљи смрт и биједу.

Велимир РАОНИЋ

ТРЕЋА ЧЕТА ПРВОГ БАТАЉОНА У ДОЛИНИ НЕРЕТВЕ

Дебеле наслаге снијега као да су заравниле, те мрзле фебруарске ноћи, стравичне врлети и урвине дивље Чврснице. По дубоко усјеченој пртини споро се помјерала тамна устрептала нит. Колона пролетера је тихо, готово нечујно, одмицала. Само би тупи удар кухињског казана са посрнулог коња покатад пренуо из сна негостољубиву планину. Или се понегдје чуо тихи жагор оних који су скидали са коња митраље за да би их сами упртили.

Остали су ми у сјећању неки другови и другарице, са тог марша 14/15. фебруара: Јован Стојановић, чији се „шарац“ истицао изнад свих у колони; петнаестогодишњи Мирко Кљајић са попаљених пропланака Лисине; Душан Басара и Милан Крагић, осамнаестогодишњи јунаци са Кордуна, омладинке Ђилица Црнчевић, Јелена Радовић, Марија Шолаја, Десанка Секулић, Љубица Радовић, Драгица Радова Клисић и Деса Јакшић; омладинци Мирко Гажевић, Душан Митровић, Гојко Барјамовић, Мићан Црнчевић, Дане Славица, Ђиро Јеман, Шпиро Славица, Анте Јакшић из попаљених села Далмације; Мирко Иветић из Ливањског поља, Илија Поповић; водници Ђуро Сјеклоћа, Стево Шољага и Никола Вукославчевић. У колони, тамо гдје је требало највише помоћи или другарски посавјетовати, налазио се помоћник комесара Вељко Мариновић а на зачељу је била Драгица Љубова Клисић, омиљени комесар чете, а одмах поред ње замјеник командира Крцун Машановић.

Док је 3. чета тако тихо корачала преко Чврснице, мисли једва да су се задржавале на озеблим рукама и ногама. Мисли су биле, ко зна колико непроспаваних ноћи, маршева и крвавих борби — далеко од Чврснице, лутајући до Купреса, Ливна, Дувна, Мањаче, Полаче, Црног врха, Имотског и многих других ватри у којима су се калили борци 3. чете. Сјећали су се другови палих јунака: Блажа Вулетића, Марка Вукчевића, Душана Спичановића, Ђока Црнчевића. Док су премрзле руке гријале чврсто стегнуте пушке, можда је нека мисао одлутала до попаљених домова, до гробова или незнатних мјеста стријељане или поклане браће, родитеља и

другова. Можда је Мирко Кљајић покушавао да одагна из свог сјећања ону слику призора када су му на Лисини усташе клале оца док се он крио испод недогорелих греда спаљенога дома. Да је било могуће добро погледати ова премрзла лица, можда би другарско око запазило неки скривени израз радости оних који су се приближавали свом родном крају.

У долини Дрежанке

Тек када је колона почела да оставља дебели снијежни покривач Чврснице и да се спушта према Дрежанки, настао је најтежи дио марша. Натоварени коњи нијесу могли силазити стрмом залеђеном стазом. Посртали су, падали, клизали се низ стрмину док их не би пресрело неко стабло или зачичила оштра стијена, а неке није имало шта да задржи до провалије, ако то нијесу спријечиле грчевите партизанске руке. Посртали су и борци али нијесу испуштали коњске товарије које су носили или вукли за собом. Гдје је био крај ове стрме стазе, нико није знао. Тако дубоко ни мјесец није могао да допре. Једино се крај могао наслутити по казану који се откачен од товара дуго и дуго котрљао док се није умирио негдје у бездану, пошто је пробудио ко зна колико урвина.

Стигли смо у зору (15. фебруара) на Дрежанку и починули у Доњој Дрежници. Чинило нам се као да се налазимо у неком подземном свијету. Свуд око нас голе литице штрчале су негдје високо у небо и висиле изнад нас као да ће се сваки час саставити. Сунца као да није било довољно ни да кошуљу огрије, а још мање за прање у леденој Дрежанки.

Негдје око подне, када је сунце једва до нас допрло, зачусмо зујање „савоја“, а мало затим одјекнуше бомбе низ Дрежанку. Пала је прва жртва из 3. чете у борби за Неретву: погинуо је пушкомитраљезац Младен Славица, чије је мјесто у постројеној чети заувјек остало празно. Само неколико дана раније четна партијска организација га је примила за свога члана. Остао је поред Дрежанке да више никада не види своје Билице и Шибеник, гдје је као омладинац извршио прве борбене задатке и одакле је крајем 1942. године са групом од око 180 омладинаца и омладинки дошао у састав 4. пролетерске бригаде.

Док су се посљедњи зраци, далеко негдје изнад Дрежанке, заплитали о врхове оштрих хридина Чврснице и Чабуље, борци 3. чете су примали посљедња упутства за предстојеће задатке у долини Неретве. У строју, те вечери, борац Мирко Кљајић је први пут са свотом пушком одлазио на задатак. Љутио се он на Ливну, код Книна, код Имотског. Тражио је пушку и захтијевао да га не издвајамо од оних

који међу првима јуришају. Мучили смо се да нађемо изговор и да му не дозволимо да загази у најжешћу ватру. Али тога дана није било изговора: пушку Младена Славице пригрлио је Мирко. Кретао је те вечери први пут петнаестогодишњи борац у борбу заједно са прекаљеним пролетерима. Дугачка италијанска пушка штрчала је изнад његове главе и једва се могло разабрати да ли је објешена о његово раме или се његова преширока блуза окачила о пушку.

На Неретви

Наша колона није била далеко одмакла када зачусмо експлозије. Гдје су то већ стигли бомбаши? Да ли су тамо гдје бљесак граната лиже црне литице или су допрли до неког скривеног излаза из овог подземног свијета? Још неколико минута ужурбаног марша и колона је избила на жељезничку станицу Дрежница. Ватра бораца 2. пролетерске бригаде, уз зидине италијанских бункера, осветљавала је бескрајне урвине испод којих је пјенушала Неретва. Али се Неретва, ма колико бучна, није чула. Не бисмо ни знали да се она пробија ту поред нас кад се не би тако често палиле краткотрајне ватре на њеном огледалу. Хука митраљеза и бомби сливала се у један стравичан водопад. Били смо на челу батаљона. Док смо грабили поред жељезничке станице, кроз осинак залуталих зрна, водич наш, сељак из Доње Дрежнице, неста као да га Неретва прогута.

Наставили смо уз Неретву узаним путањем негдје у неизвјесност. Што смо даље одмицали све више нам се наметала Неретва својим шумом и пећинама. Једва су се разликовале све рјеђе експлозије бомби на Дрежници од тока узавреле Неретве, када наша претходница јави да је наишла на неку кућу у којој су затекли једну старицу. То је била прилика да сазнамо докле смо допрли, гдје су фашисти. Старица је била збуњена. И када смо објашњавали да смо партизани, када смо помињали четнике, усташе, она нас је само забезекнуто посматрала. Тргла се кад смо је питали за Италијане. „Ето их, ту су“, одговорила је и показала руком као да су Италијани на каменим степеницама њене куће. У том натезању са бабом наиђе вођа патроле Ђуро Сјеклоћа и узнемираним шапатом јави да је жељезничка станица на педесет до стотину корака далеко од ове куће и да се у њој и око ње налази већи број Италијана.

Било нам је јасно да смо поред жељезничке станице у Горњој Грабовици, али пред каквим и колико бројним непријатељем се налазимо — није нам било познато.

Требало је донијети брзу одлуку. Неопходно је било што прије напасти, изненадити непријатеља, али смо о њему морали бар нешто да сазнамо. Зора која је почела 16. фебруара да се већ хвата врхова Прења, опомињала је да за припреме нема времена. Одлучили смо да смјеста посједнемо један камењар који је висио изнад наше куће. Дио бораца је заузео положај иза сеоских међа између Неретве и жељезничке станице. Сигнал за напад био је први пушкомитраљски рафал са камењара. Италијани су се гласно дозивали, препирали. Изгледало је да нијесу открили наше присуство и да нас нијесу очекивали ближе од Дрежнице. Нијесмо дуго чекали док су први зраци склизнули низ Прењ до Горње Грабовице. Око жељезничке станице врзали су се војници дивизије „Мурђе“. Недалеко од станице, уз стјенак поред пруге, прибила се још једна камена кућа. И тамо смо осмотрили неке униформе. Одмах преко Неретве назирао се друм и изнад њега једва се могло тако рано разабрати, у гомили пећина и стјењака, италијанско утврђење. Требало је да зора добро сиђе до Неоетве па да се преко ње уочи узани висећи мост изнад тамних пећина. Неколико стотина метара узводно измијешали се и слијепили — Неретва, пруга и друм и брзо се сакрили испод урвина Прења и Чврснице.

„Шарац“ Јована Стојановића објавио је почетак напада. Јуриш је био силовит. Италијани су били избезумљени. Утрчали су у станицу, а они што су били нешто даље од станице нијесу за то имали времена. И баш када је изгледало да је борба за станицу одлучена, од правца Јабланице нечујно се дошуњао блиндирани воз. Стао је тачно испред жељезничке зграде и жестоком ватром присилио борце 3. чете да за тренутак прилегну. Брзо су у блиндиране вагоне убацили неке мртве и рањене, прихватили и неке живе и воз је затим брзо ишчезао. Неки Италијани нијесу имали времена и смјелости да претрче десетак метара, па су нас уздигнутих руку сачекали поред неколико мртвих и рањених сабораца.

Чим је борба за жељезничку станицу престала, група бораца је избила на пећине Неретве, код самог висећег моста. Са бункера изнад цесте Италијани су нас тражили рафалима „брече“, али је њихова најжешћа ватра била усмјерена на висећи мост. Од жестоке ватре подрхтавао је висећи мост, док су се даске с њега распрскавале и летјеле у Неретву. Било је јасно да се преко висећег моста не може прећи без великих жртава, прије него се организује систематска подршка ватром из наших аутоматских оруђа.

Штаб нашег батаљона брзо је организовао прелазак преко Неретве. Командир вода пратећих оруђа Андрија Богоје-

вић имао је задатак да прецизном ватром ућутка бункере. Група бораца састављена из свих чета 1. батаљона, на челу са помоћником комесара 3. чете Вељком Мариновићем, под заштитом прецизне ватре, отпочела је нешто послје подне прелазак преко висећег моста. Савладан је први мост на Неретви у овој нашој офанзиви. Напад се силовито наставио према бункерима изнад друма. Италијани нијесу издржали.

Само једна проспавана ноћ у Горњој Грабовици била је довољна борцима 3. чете да се припреме за нови задатак. Поново је одјекнула пјесма у колони чете. Пјевали су заједно младићи и дјевојке Црмнице, Водица, Кордуна, Билећа и Сајковића. Снажни акорди пјесме „Ој, слободо, сунце јарко“ пробијали су се кроз стјењаке Неретве и као оштри рафали допирали до Карауле и Алексин-Хана. Колону је пратио сунчан фебруарски дан. Неретва као укроћена пјесмом пролетера умирила је своје хридине и узалуд се трудила да са себе збрише сенке тимора Прења. Баш кад је претходница колоне стигла до оне стијене испод које се извор Млијешчак као бисер просипа у Неретву, огласише се „бреде“.

Сива двоспратна аустријска караула виси изнад моста. Дијели нас неколико стотина метара у литици усјеченог правог друма. Једино су узнемирени орлови високо изнад нас могли да бирају путеве, а ми смо имали „бојног поља“ за напад само четири-пет метара. То је, у ствари, била ширина друма на који су браниоци карауле усмјерили сву своју ватру. Морали смо сачекати ноћ, нашег честог савезника.

Тек што је караула ишчезла у мрком тунелу Неретве, оживјела је колона 3. чете. Узнемирили су се Неретва и Млијешчак као да желе да сакрију оне хитре ноге испод којих су праскале каменице у журби према караули. Свако је непогрешиво знао свој правац. Нико није могао залутати у тој густој помрчини. Дугачки митраљески рафали кроз челичне пушкарнице карауле и прасак ручних бомби створили су нам ватромет добродошлице. Борци су се успузали уз камењар до саме зидине карауле. Ређали су се бомбаши читаву ноћ, допирали до пушкарница, али узалуд. Одбрана карауле пуцала је насумице, бацала бомбе и тако све до зоре.

Пред зору, допузао је до положаја курир штаба батаљона Слободан Стојановић, са наређењем да се исцрпљена 3. замијени одморнијом 2. четом. Командир 2. чете Мило Лубарда чекао је са својим борцима стотињак метара даље од карауле, спреман да замијени своје другове. Наши борци су брзо сазнали да им је дошла смјена. Ко зна који се први успротивио наређењу за смјену: Ћиро Јаман, Јован Стојановић, Милан Крагић, Мирко Кљајић, Крцун Машановић, Драгица Клисић

или неки други кога се сада поуздано не могу сјетити? Сигурно је да је команда чете тумачила одлучну вољу својих бораца, кад је одговорила: „3. чета не силази са овог камењара док не заузме караулу". Узалуд је храбра 2. чета чекала још који тренутак да смијени своје другове.

3. чета 1. батаљона осванула је на педесетак корака од челичних пушкарница карауле. Неко је ту морао да дигне руке: талијанска посада или 3. чета! Другог излаза није било. Браниоци карауле су могли одступити једино скачући са више од сто метара високе стијене право у Неретву. А борци 3. чете са својих положаја на узаном камењару, изнад којег се нагла висока литица, имали су само једну стазу и то ону поред самих пушкарница карауле. Нијесмо имали право када смо са зебњом очекивали тренутак појаве сунчевих зрака. Дан нам је омогућио да прецизном блиском ватром тучемо сваку пушкарницу. „Бреде" су умукле. Примијетили смо да плехани коов карауле није заштита од пушчаних зрна. Надвишавали смо тај кров и сада ни унутрашњост карауле није могла да скрива браниоце.

Невоља за караулу је постала превелика кад је по њој ошинуо противколац наше бригаде. Из узане пушкарнице извири неко бијело платно. Талијани се предају. Позвали смо их (преко нашег „тумача" водника Ђура Сјеклоће) да изађу без оружја. Зачас се испред карауле построји око 40 зелених униформи.

Кад је оклопни воз покупио из Алексин-Хана преостале војнике дивизије „Мурђе" испред јуриша 3. батаљона, била је довршена још једна побједа 2. пролетерске дивизије у долини Неретве.

Дуга су сјећања јунака, водова, чета и батаљона 4. пролетерске бригаде у крвавим борбама за Јабланицу. Неколико непроспаваних ноћи смјењивали су се батаљони у непрекидним јуришима на утврђени хотел и касарну. Тешко је ту издвојити чету од чете. Да ли да причамо о преотимању аотилерије од Талијана испод самих зидина касарне; или о кидању жица испред утврђених „бреда"; или о нашим тенкистима који су заједно са борцима 1. батаљона тјерали фашисте са пушкарница касарне; или о подвигу нишанције пратећег вода који је једном од својих малобројних минобачачких мина погодио слагалиште граната у касарни.

Полази колона 3. чете из Јабланице на нове задатке. Али у колони није више било Марка Гажевића, Душана Митро-Еића и Душана Басаре. Погинули су један поред другог, три млада комуниста. Заједно смо их сахранили. Остали су ту

вјечито загрљени два Душана, Басара из Кордуна и Митровић из Црмнице, као што су били нераздвојни у сваком јуришу и свакој пјесми.

Чиста је Неретва од Мостара до Коњица. Главнина дивизије „Мурђе“ нестајала је са списка окупаторских снага. Похитали су Нијемци да нам у Коњицу препријече пут. 5. пролетерска бригада је јуришала на утврђени Коњец, али су Нијемци издржали. Чете 4. пролетерске бригаде водиле су даноноћне борбе за Коњиц и кроз шљивике брда Помол спуштале се у сам град, али су Нијемци са тенковима и „штукама“ поново успоставили контролу над отетим бункерима. Од Горњег Вакуфа они жестоко наваљују и угрожавају нам рањенике. Коњиц нам се препријечио. Врше се нове припреме да се очисти ово упориште. Иза ниских ограда воћњака, само неколико стотина корака од првих утврђених камених зграда, 3. чета је примила детаљнија упутства за поновни јуриш. Извршене су најбрижљивије припреме. Борци познају сваку стазу којом ће се провлачити, сваку ограду коју треба прескочити док се не допре до улица Коњица. Чете су у зору 26. фебруара продрле у град. Настао је кркљанац. Експлозије ручних граната, рафали, брујање и тандркање тенкова.

3. чета 1. батаљона је истјерала Нијемце из првих кућа на своме правцу јуриша. Продрле су у град и друге чете. Нијемци врше енергичне противнападе. Воде се жестоке борбе за сваку кућу. И тако читав дан.

Група бораца 3. чете жестоко је тукла Нијемце који су под заштитом тенкова вршили противнапад. Тенкови су бљували ватру по вратима и прозорима. У густој прашини од малтера и у диму експлозија бомби и зрна борци су се једва разликовали. У том паклу замјеник комесара чете угледа Мирка Кљајића како извирује са прозора и из своје „талијанке“ гађа тенк десетак корака испред куће. Није обраћао пажњу на позиве свог комесара да се одмах склони са прозора већ је и даље нишанио, док му је малтер пунио уста и очи. Одједном је по његовом лицу плуснула крв, али се он није помјерио. Рафал из тенка му је одрезао палац десне руке док је нишанио. Откинути прст се помијешао негдје са чаурама, а Мирко је и даље нишанио док му је млаз крви спирао малтер са лица. Комесар је доскочио до њега, шчепао га и повукао из зида. Мирко га убјеђује: „Друже комесаре, није то ништа, пусти ме да гађам. Могу ја без палца. Кажи-прстом се окида.“ И настави да пуца.

На Вилића гумну

Журно смо оставили Коњиц. Маршовали смо без предаха и у разрушеном Прозору примили од Велимира Терзића, замјеника начелника Врховног штаба, кратко наређење. Вез минута одмора колона је наставила за Вилића гумно.

Ко не зна причу о Вилића гумну? О команди чете 2. батаљона која је сва изгинула! О јуришима и противјуришима! О хероју испод Радуше — Нику Стругару! Или о командиру 1. чете Николи Бановићу кога нијесу толико узбудили јуриши и противјуриши колико онај Нијемац који му се иза „шарца“ ругао док је он на челу чете јуришао на бункер!

Још једном су тада упознали борци 3. чете подмуклости фашистичких разбојника. Потучени и разбијени на Вилића гумну, Нијемци су енергично настојали да се што прије приберу и поново насрну на пролетере. Утврђивали су се на свакој погодной чуки и ту сатима ћутали чекајући погодан тренутак. Тако су се ноћу 3/4. марта успузали на Оштрац, један шиљати и голи врх Кобиле, у непосредној близини положаја. До ујутро су се укопали на врху и добро маскирали. Када је око подне група наших бораца, не слутећи присуство Нијемаца, набасала поред чуке, обасута је ватром из машинки. Ниједан борац није остао жив.

3. чета је добила задатак да до ноћи уништи Нијемце на чуки. Требало је испред чуке савладати као длан чисту падину гдје ни травчице није било да заштити нападаче. Извршење задатка смо тражили у прецизној ватри по њемачком рову. За подршку смо добили још три минобацачке гранате. Према врху чуке поставили смо сва четна аутоматска оруђа и групу најбољих стријелаца. Минобацач је опалио једном. Пребацио је. Експлозија друге мине и њен тачан погодак били с¹/₂ сигнал свим а¹/₂томатским оруђима да прецизном ватром заспу њемачки ров.

Стрељачки строј чете је претрчао преко чистине и брзо се приближавао Нијемцима. Чука је освојена на јуриш. Неколико мртвих и тешко рањених Нијемаца сачекало је у крвавим рововима, док су се неки котрљали низ стрму падину. Надмудрени су и поражени. Поносни су били борци 3. чете на прве њемачке машинке, још поноснији што су тај задатак извршили без иједног рањеног.

Преко\ порушеног моста

Оставили смо Вилића гумно, Пидриш, Вољице, Горњи Вакуф и Прозор и без одмора, заједно са брзом Рамом, избили поново на Неретву. Она својим шумом као да је причала борцима 3. чете 1. батаљона о четничким хијенама које

су похитале на њене обале да заједно са Талијанима, усташама и њемачким фашистима сахране пролетере у неретљанским вировима. Чули смо причу о херојским подвизима бораца 2. далматинске бригаде, који су ноћу 6/7. марта преко порушеног моста код Јабланице на јуриш освојили четничке бункере изнад пећина на лијевој обали .

Када су заједно са сунцем ишчезавали посљедњи фашистички авиони, сврставала се 3. чета у дугачку колону која се низ стрму, тек прокрчену стазу, спуштала на порушени мост чији се костур опирао узаврелој мatici. Шкрипале су и угибале се даске испод колоне док су хладни таласићи умивали уморне ноге. Колона је брзо нестајала иза тамних пећина, а затим се опет верала уз хридине све док се није дочепала оног пута по ред којег смо налазили шарене четничке торбице.

Поново смо се приближавали Коњицу. Нијесмо се дуго одмарали на стрмим планинским стазама. Можда смо се најдуже одмарали у оном селу гдје нам је старица показивала мршаву руку без једног прста, који су јој четници одрезали у журби да би са њега што прије отргнули прстен. Преноћила је 3. чета на стијенама Љубине изнад Коњица, а ујутро 11. марта стушила се низ врлетне падине, гонећи четнике у утврђени Коњиц. Очистила је стазе низ падине Љубине све до села Бијеле и уклонила још једну препреку у долини Неретве. Али су тога дана те стрме стазе заливане са много крви 3. чете. На једној од тих стаза пала је Драгица Кисић, омиљени комесар чете. Остала је по ред тих стаза Ђилица Црнчевић, неустрашиви борац и примјерни комуниста, као да није хтјела да се сувише удаљи од Дувна и одвоји од свјежег гроба свога брата хероја. Угасила се ту пјесма и следио се посљедњи осмејак на уснама Десанке Секулић. Остао је по ред тих стаза Шпиро Славица, да би својим шалама растјеривао тугу у самоћи својим другарицама на пропацима Љубине.

Опет се издужила колона 3. чете, хитајући на нове задатке. Опет се из колоне извила пјесма: „Сузама се бој не бије, већ се врела крвца лије". Неретва је остала иза те колоне, али не сама, не напуштена; 3. чета је оставила вјечиту стражу изнад њених вирова, брзака, пећина и урвина. Остали су младићи и дјевојке из Далмације, Кордуна, Црмнице, пролетери 3. чете, загрљени заувјек, на стражи слободне Неретве. Није ни та стража 3. чете усамљена. Тамо су оставиле многе чете своје страже, збратимљене исто тако као што су биле у безбројним ватрама широм Југославије.

3. чета је кренула ка Невесињу.

Рашко ВУКОСАНОВИЋ

ПОСЉЕДЊЕ ГРАНАТЕ У КОЊИЦУ

Ноћу 24/25. фебруара 1943. године чета пратећих оруђа маршовала је према Коњицу. Топ је био склопљен за вожњу пошто је пут био прилично добар. Падала је киша и пут је био клизав, па је на једном мјесту, код с. Челебића, дошло до превртања топа и коња у већи поток, низ стрмину од око 3 метра. Послуга топа, уз помоћ једне десетине бораца 5. батаљона, успјела је да извуче оруђе из потока, те смо око тога утрошили један сат времена. Продужили смо марш према Коњицу, гдје смо стигли остале дијелове чете.

По наређењу командира чете топ је постављен на ватрени положај преко пута једне кафане, на око 2 км од Коњица према Острошцу, са задатком да штити ватрени положај артиљерије дивизије и Врховног штаба, који су били позади око 1 км. Оруђе је постављено уз један велики орах дрвореда, а десно, на ивици шуме, на 60 до 80 метара постављен је и тешки митраљез да штити топ од непријатељске пјешадије. Око 10 часова командант бригаде Вако Ђуровић је повукао тешки митраљез да штити наступање пјешадије. Дан је био сунчан, а ми мокри од вучења оруђа из потока и кише која је ноћу падала. Авиони су цио дан надлијетали наше положаје, па смо их гађали из пушака. Око 11 часова појавила су се два тенка на окуци, око 500 метара од ватреног положаја противтенковског топа. Ми смо тада располагали са 3 противтенковске гранате, а у комори чете је био још један сандук са 12 тренутних граната. На цести није било никакве барикаде између нас и тенка, а код топа смо се налазили Маријан Машковић и ја. Одмах смо отворили ватру, испаливши у бок првог тенка 2 противтенковске гранате и из њега је покуљао дим. Из тенкова су испале 2 црвене ракете и други тенк је продужио напријед и ушао у заклон дрвореда, а запаљени је остао на мјесту. Послије краћег задржавања у заклону, други тенк је изашао на окуку испред ватреног положаја топа, на око 150 метара и испалио прву гранату на нас, а истог момента и наш противколац је испалио посљедњу противтенковску гранату. Чеона плоча тенка

није пробијена, па је тенк остао способан за дејство и наста-вио да маневрише. Повремено би на нас испалио по једну гранату и ми смо истовремено узвраћали тренутном гранатом.

Одлучили смо да покушамо тренутном гранатом, да га натјерамо на повлачење. У комори смо имали још 12 тренутних граната, па је Машковић пошао да их донесе, а ја сам остао код оруђа. Пошто сам испалио гранату, тенку је успјело да погоди, тренутном гранатом штит оруђа, преломи га на два дијела, поломи нишанске справе, а мене лакше рани у врат и главу. Нишанећи преко нишана на цијеви, испалио сам и задње двије гранате, које су такође биле сигуран погодак. Посада тенка се увјерила да немамо панцирних граната, па је продужила према оруђу, а Машковић никако да се врати из коморе. Како нијесам имао више граната, а још једна граната из тенка пала је испред саме топовске цијеви, нијесам имао другог избора него да напустим оруђе. Пошто је пријетила опасност да тенк крене напријед и изненади комору, пожurio сам да их обавијестим о опасности и да превијем рану. На 200 метара од топа срео сам Машковића гдје носи муницију, али се топу више није могло прићи, јер се тенк примакao на 50 метара, и не склањајући се, гађао директно у оруђе. Продужио сам према шуми, а Маријан је пошао на ивицу шуме да посматра шта ће тенк урадити са топом. По причању Машковића тенк је испалио још двије гранате на оруђе, а онда су два послужиоца изашла из тенка, везала оруђе за тенк, одвукла га до онеспособљеног тенка, па и њега везала за исправни и све одвукла за Коњиц.

У замјену за изгубљени топ добили смо један италијански од 45 мм, који је заробљен у Јабланици.

Велимир РАОНИЋ

„AJ10, ДРУГА ЧЕТА"

Од 23. до 25. марта 1943. године јединице 4. пролетерске бригаде су се одмарале у рејону Кифина Села и обезбјеђивале правац од Гацког.

25. марта упутила се од правца Мостара према планини Вележу једна јача четничка јединица. Циљ им је био да избију на Вележ и поново да овладају Невесињем. 1. батаљон 4. бригаде, баш када се припремао за вечеру, добио је хитно наређење да одмах — и без вечере најхитније преко Невесиња избије на Вележ.

Вележ се бијелио од великог снијега. Иако пут до одређеног положаја на планини Вележ није био много дуг, марш је трајао готово читаву ноћ.

Пењање гладних бораца уз стрме падине Вележа било је веома напорно, те нам је одузимало и оно мало снаге што смо сачували послје даноноћних напорних борби које смо имали кроз четврту офанзиву. На појединим мјестима смо морали на леђима износити теже наоружање — лаке бацаче и тешке митраљезе — јер коњи са товаром и по снијегу се нијесу могли успјети. Негдје испред зоре, избили смо на положај.

Иако смо били уморни, неиспавани и гладни били смо задовољни јер смо извршили задатак успјешно. Хране нијесмо понијели никакве, јер се није имало кад чекати на њену припрему. Пошто коњи нијесу могли да изађу на Вележ, то се нијесмо ни надали да ће нам храна доћи.

Међутим, када смо се најмање надали храни јавише нам осматрачи да се неко са коњем пење истим путем куда смо се и ми успели на Вележ. Када се примакао на одстојању колико је могао допријети глас, чуо се одјек планином: „Ало, друга чета, ало, друга чета!" Били смо више него запањени кад смо чули глас друга Милије, нашег омиљеног Кордунаша. Он је био кувар 2. чете. Кад је била у питању дужност коју је он вршио, онда се није постављало питање опасности нити је он на њу мислио. За страх он није знао, само да би омиљену 2. чету на вријеме снабдио храном, чиме је извр-

Јануар 1943. — одмор

шавао свој борбени задатак. У говору је замуцкивао. Због тог замуцкивања његово отегнуто викање је изразито одјекивало планином. Био је сам. Тјерао је коња натовареног храном за чету. Нијесмо вјеровали својим очима да је то он и како се могао успети са коњем уз такву врлет. Свакако да смо му се јако обрадовали, јер смо били гладни и озебли. Милија нам је био још милији друг и борац — када нам је испричао да је била пошла храна и за остале чете, али су се куvari вратили. Бојали су се да ће поломити коње са казнама и остати без њих у велешким гудурама.

Тако је кувар 2. чете друг Милија извршавао сваки задатак који је добијао. Тако га је учила његова скојевска организација.

За овај самопријегорни подухват друга Милије, штаб бригаде га је јавно похвалио, а Андрија Кусовац написао уводни чланак у четним зидним новинама, под истим насловом: „А-лл-о д-ру-г-га ч-че-та“.

Стево ДОБРКОВИЋ

ДРУГИ БАТАЉОН НА ВИЛИЋА ГУМНУ

„За ово беспримјерно херојство бораца Четврте црногорске пролетерске бригаде, а нарочито Другог батаљона, изражавам им своје признање и дубоку захвалност“.

ТИТО

Из жестоке борбе у Коњицу извукли смо се 28. фебруара, око 23 часа, по наређењу штаба бригаде. Рачунали смо да нам „сљедује“ бар предах, ако не одмор, да нешто заложимо и мало тренемо. Но, од тога не би ништа.

Чим смо се одлијепили од непријатеља, сврстали смо се у колону и читаву ноћ маршовали од куда смо и кренули у напад на Коњиц — према Јабланици. Маршовали смо без застанка. То нам је говорило да ситуација није добра, али ни слутили нијесмо куда идемо и шта нас чека.

Стигли смо негдје прије подне у долину ријеке Раме, крајње исцрпљени. У близини је био Врховни штаб. Ту смо добили одмор. Док смо се одмарали, видјели смо Ивана Милутиновића, члана Врховног штаба, замишљена, забринута. Чула се силна јака преко Прозора. Било нам је јасно да непријатељ угрожава не само рањенике већ читаву оперативну групу. Док смо водили борбу у долини Неретве, Крајишници, Далматинци и Банијци водили су тешке заштитне борбе око Горњег Вакуфа. Непријатељ се хватао гребена планине Радуге, приближавајући се тако нашим рањеницима.

Борци су спавали, кувари су спремали ручак, партијски руководиоци су позвани у бригадни комитет на састанак. Командант батаљона Нико Стругар отишао је, такође, у штаб бригаде. По њиховом повратку одржани су партијски састанци, кратки и јасни. И ми из штаба одржали смо састанак. Све је изгледало некако необично, помало свечано. Одбрана рањеника по сваку цијену! Нема одступања. Сви изгинути ако затреба. Преко нас мртвих непријатељ може у Прозор. Наш батаљон је одређен на најважнијем мјесту. Ако ми попустимо, пући ће ланац пролетерски! Тако су говорили командири, комесари, секретари ћелија, да би, на крају, закључио командант Нико: „Сад или никад комунисти и скојевци!“ Ми других и нијесмо имали у батаљону. Посебно је волио баш скојевце, као да су му синови. А могао је већини и отац бити. Они су, опет, њега вољели. Уосталом, сви смо га вољели, али ти „ћетићи“ на неки посебан начин. Кад би се он

и нашалио па чак и наругао некоме, тај се није осјетио увријеђен, то му је било чак и драго, јер је осјећао да држи до њега, да га цијени.

Послије сиромашног ручка почело је чишћење оружја. Поподне су одржане четне конференције. Услед сталних налета авијације нијесмо смјели сакупити читав батаљон. Послије кратких излагања команди чета дискусија се кретала, углавном, у знаку заклетве да ћемо се борити до задњег. Посебна радост је настала кад су нам, у сумрак, из неке пећине поред пута, дали на пушку по 200, на пушкомитраљез по 1.200 метака, а сваком борцу по 7 до 8 бомби. Настало је право весеље. А кад су нам саопштили да се камионима пребацујемо до изнад Прозора (то нам је била друга возња у рату), требало је видјети овај пролетерски батаљон, па се увјерити да су то били људи, углавном младићи и дјевојке који презиру смрт кад су у питању њихови рањени другови.

Колона је кроз ноћ кренула према Прозору. Шале и досјетке забављале су нас до Прозора. У томе су предњачили командант Нико Марков (како смо га од милоште звали), Симо Баровић, Душан Кековић, Комнен Јанковић и други.

Застанак у Прозору био је ријетко дирљив. Рањеници, тифусари, људи на штакама, чувши да смо из 4. бригаде, знали су да су то тврди борци, знали су за Ливно, Дивно, Имотски, Неретву, чули су за команданта Ника, још прије и више за Пека и њихову бригаду. Ту смо видјели и ранијег борца нашег батаљона Крста Попиводу, којег смо неизмјерно цијенили и вољели. Борци су искакали из камиона да би се поздрављали и стисли руку њему и рањеницима. Тај нам је сусрет био и драг и користан. И ми смо се још више напојили „пићем најслађијем“, а и рањеници су били спокојнији и сигурнији.

Колона камиона је кроз ноћ отишла у правцу гребена Радуше планине. Довезли су нас негдје до испод Драшева. Ту смо се искрцали, а камиони су се хитно вратили за наше остале батаљоне. Поред пута смо се по четама прикупили, појели по комад меса, а затим наставили безућем, кроз мрачну ноћ, у правцу Вилића гумна. Споро смо се кретали уз снијегом завијану узбрдицу, а често смо и застајкивали да преконтролишемо правац покрета. Борци су били и несвакидашње оптерећени муницијом. Сваки други или трећи борац носио је пушкомитраљез, а скоро и сваки десетар.

Зора нас је затекла испод Вилића гумна, које су држали храбри борци познате 3. крајишке бригаде. Сјећам се да смо у расвит зоре дали одмор, с тим да се изврше задње припреме за борбу. Ми из штаба батаљона отишли смо напријед

и срели се са два крајишка команданта. Осјетили смо да им је било врло драго што смо стигли. Рекли су нам да су им борци промрзли и преморени. Показали су нам положај и рекли да ће се они рокирати десно од нас, да будемо опрезни, јер су Нијемци врло близу. Један од ове двојице био је Милан Атлагић. На крају су нам рекли: „Свака вам част, Црногорци, ако одржите положај.”

Вратили смо се и издали наређења четама. Покрет се наставио стрељачким стројем. На десном крилу била је 1. чета, у средини 2, а на лијевом крилу 3. чета. Наступали смо опрезно, корак по корак. Прилажење положају отежавао је и дубоки снијег. На гребен смо избили без борбе. Посјели смо положај и почели правити заклоне у снијегу. Борац од борца био је метар-два. Ширина распореда није била већа од 250 до 300 метара. На лијевом крилу 3. чете била је јаруга коју смо контролисали ватром. Десно од нас налазили су се Крајишници. Лијево, преко јаруге, био је наш 3. батаљон, који је тог тмурног мартовског дана такође водио тешку борбу на Кобили, Караулици и Оштрацу. Лијево од њега налазио се наш 1. батаљон. И та чињеница да су нам на крилима били љути Крајишници и наши батаљони, улијевала нам је повјерење да нас фашисти неће са бокова и леђа напасти.

Само Вилића гумно, ката 1236, кључни је и последњи положај на планини Радуши, који од Горњег Вакуфа изводи изнад Прозора. Исто тако, оно је централни дио потковице гребена планине Радуше, који су посјеле наше пролетерске и ударне бригаде.

Положај који смо посјели био је зараван широка од 25 до 50 метара. Како смо касније сазнали на њеној сјеверној ивици, испред нас, налазили су се дијелови 749. пука 717. њемачке дивизије. На јужној ивици ми — 2. батаљон. Према томе, растојање између нас било је од 20 до 50 метара скоро равног земљишта, прекривеног снијегом, из кога је вирио млади букови шипраг. На споју 2. и 3. чете, метар-два позади, нашла се једна буква, дебела у пречнику до 30 см, на коју се наслонио и ту издржао до краја наш командант Нико. Имао је преглед читавог строја. Батаљонско превијалиште и комора остали су на око 150 метара испод положаја, а команде чета су биле у стрељачком строју.

Негдје око 9 часова на 1. чету Нијемци су јуришали и за тренутак изазвали пометњу на нашем десном крилу. Командант је повикао: „Другови, нема одступања!” Затим је наредио да пођемо тамо. Нијесам ни стигао, а већ је снажна ватра наших пушкомитраљеза покосила швапски налет и јуриш

је одбијен. Борци су заузели своја мјеста. И наших неколико бораца је погинуло и рањено. Од тада па до предвечерја водила се непрекидна борба. Плотуни су се надовезивали један на други, чуо се непрекидно „лавеж“ „шараца“. Јечало је као у звону. Глас се није чуо у том кркланцу. Свако је био на свом мјесту. Погинулог пушкомитраљесца смјењивао је помоћник, њега водник, а кад би и он погинуо, њега, пак, командир чете или његов замјеник. Рањене су износиле наше неустрашиве болничарке и брзо се враћале у стрељачки строј.

Покаткад се чуо, уз силну вику, неразумљиви глас пушкомитраљесца, па би, пошто га глас није помогао скочио корак-два до нас и јавио да нема муниције. „Муниције, муниције!“, викали су незаборавни Симо Баровић, Душан Кековић, Блажо Мартиновић, Мака Живковић, Комнен Јанковић и остали пушкомитраљесци. Из коморе су трчали до задње капи снаге, са сандуцима муниције, а натраг односили погинулог или рањеног друга.

На лијевом крилу 3. чете налазила се једна, давно пала, дебела буква, коју су борци одлично искористили за заклон. Симо Баровић је са ње изгорио тог дана сигурно неколико хиљада метака и бацио око стотину бомби. Ни раније, а у овој борби поготову, није непријатељу остао дужан ама баш ништа. Тога дана извршио је задатак за све борбе његове 3. чете до краја рата. Као да је знао да треба да учини све што може прије своје херојске погибије. Тако су се тог дана тукли и Блажо Мартиновић, наш омиљени руководилац Скоја, звани Кочијаш, и Јово Звицер, ћутљиви, али неустрашиви водник, и Мака (Љубо) Живковић, којему је „шарац“ стајао о рамену као играчка, а у борби циктао и просто пјевао. Тако су се тукли сви с краја на крај нашег стрељачког строја. Сви су гинули заносно, тихо, махом у чело погођени. И тако се строј стално проређивао, но снага ватре није јењавала. Никад борбе с мање говора и наређивања, с мање покрета, а са силнијим звоном ватре наше и непријатељске!

Ваљда су та силна и непрекидна ватра, стално бацање бомби, та борба без предаха и смањења, и сломили фашистичку јединицу. Око 16 часова осјетили смо проријеђеност њене ватре и прелазимо на јуриш. У скоковима, кроз дубок снијег, уз плотунску паљбу, без икаквих повика, натјерали смо фашисте у панично бјекство низ Радуш, ка Пидришу и Горњем Вакуфу. У гоњењу, замијенили су нас наши другови из 5. батаљона.

Снијег између нас и непријатеља био је огарављен барутом и оловом. Буково шибље било је рањаво и засјечено, као да су га глодале гладне козе. Наш положај је био 300 метара кривудава линија, пуна снијежних заклона, натопљених крвљу пролетерском. Чак су се лица појединих погинулих другова одсликала у снијегу гдје им је глава клонула. Позади те линије десетине стаза и пртина крвавих, куда су наши борци и болничарке износиле рањенике. Даље, код коморе, починули су вјечним сном, један до другог, браниоци и спасиоци рањеника: витки и неуморни пушкомитраљезац Дуња Ђокић, Симо Баровић, Комнен Јанковић, Мака Живковић, Душан Кековић, Блажо Мартиновић, Јово Звицер, Марко Мартиновић, Никола Јовићевић, Илија Вујовић, Обрен Вујовић, Василије Вујановић, Марко Вушуровић и још много другова и другарица, из других батаљона из Крајине, Баније и Далмације. Поред њих, у кругу, наши су рањеници из ове борбе чували стражу, док ми дођемо да их сахранимо и пошту одамо.

На њемачкој страни слика је била другачија. Нашли смо их мртвих на десетине. Са разбацаним оружјем лежали су на снијегу. Били су раштркани на све стране, иако на доста уском простору. Сви млади и слични један другом, као близанпи. Плави, високи, пуни, ухрањени. Обучени и обувени у потпуно нове униформе и чизме. Ранчеви им набијени хлебом, бутером, колачима, вешом, сликама, писмима и још којечим. Судајући по шарцима, пушкама и аутоматима које смо покупили након јуриша, изгледа да их је око педесетак погинуло.¹

И када смо се понадали да је све најтеже прошло, минобацачка граната погодила је ватру око које је сједјела команда 3. чете. Погинули су командир, комесар и оба водника, а једино је остала жива, иако контузована, Вукосава Мићуновић, секретар партијског актива чете. Та вијест нас је просто следила. Рачунали смо да смо дали доста жртава. Но, рат нема милости, ни норми! Ова чета остала је на крају борбе са осам бораца и осам „шараца“. Остали су погинули или рањени. Осам бораца 3. чете плакало је за својим стаојешинама, у таквим часовима тешко се сузе лију. Но, разумјели смо их и тјешили.

¹ Према непријатељским документима, тог дана 717. дивизија имала је 51 погинулог, 83 рањена, 21 нестали и 31 смрзнутог. Сигурно је да је највећи дио губитака имала на Вилића гумну.

Кад је пао мрак, повукли смо се с положаја. Претходно смо сахранили погинуле другове и другарице. Сахранили смо их тихо, без говора и „интернационале“, ноћу, по мраку, 200 метара јужно од коте 1236, зване Вилића гумно, на којој су погинули да 4.000 рањеника не би погинуло.

*

Када се упореде непријатељски губици од 2. марта са укупним губицима које је имао 1, 2. и 3. марта, очевидно је да се 2. марта водила тешка борба, да је непријатељ управо тог дана имао скоро све губитке. Сигурно је да су све наше јединице тога дана водиле жестоке борбе, али је исто тако сигурно да је 2. батаљон, по мјесту и улози, по броју својих мртвих и рањених, по броју губитака који је нанио непријатељу, водио посебно тешку али успјешну борбу. Управо зато и има најмјеродавније признање: похвалу Врховног команданта, која се, као што је познато, додјељивала врло ријетко и само за изузетне успјехе.

Милутин ПЕЈАНОВИЋ

СЈЕЋАЊЕ

Ниједно вријеме као ратно није тако богато догађајима, утисцима, осјећањима који се дуго памте и тешко заборављају. Нарочито се дубоко утисну у сјећање моменти у којима се радило о бити или не бити, у којима је био у питању сопствени живот или живот најближих другова. Вријеме ипак чини своје: блиједи сјећање, муте се ликови, бркају слике, испреплићу утисци. Али нарочито некад кад их нешто подстакне, изроне из заборава и пукну пред очима као да су везани за нешто што се колико јуче догодило. Најчешће су таква сјећања везана за тренутке у којима су се моралне дилеме снажно наметале, а које је човјек дубоко интимно преживљавао.

Сахрана

Послије два дана жестоких борби 2. и 3. марта 1943. године, над Вилића гумном завладала је тишина на Кобили. Нијемци су одступили. Наш 3. батаљон се прикупљао. Тражили смо погледима познате, бојажљиво питали за њих. Чести су били одговори: погинуо, рањен. Професор Радовић — предавао ми је математику у гимназији, „Плус и минус“ — вели — „то је као пријатељ и непријатељ. Минус пута минус, непријатељ нашег непријатеља наш је пријатељ“. Погинуо као бомбаш. Шћепан Ђуровић био је најстарији пушкомитраљецац. На Бугојну је добио на дар заплијењени сат, као најбољи. Погинуо. Јововић Руса, црна и витка, издуженог продуховљеног лица — погинула. Погинули су и Вујачић Бранко, Беара Никола, Мујо Буљугић, Мане Мандић, Милован Коматина. .. Рањени су: Милосав Бабић, Мајо Ковачевић, Драго Филиповић, Мирко Батрићевић, Боса Брајовић, Мирановић Душан, Радушa Ђуровић, Драго Пирижота ... У борби за рањенике повећали смо десетинама њихов број. Чета се смањила, многи су однијели рањенике. Пребројавају мртве и рањене — 56 из батаљона.

По брдима снијег. Ноћу мраз. Сунце понекад провири између сивих облака. Треба да се врати једна група да при-

купи наше мртве и сахрани их. Запала ме та дужност. Дају нам упутства. Не морају сви на исто мјесто. Боље по главицама, како су изгинули. Ко преживи, тако ће их најбоље наћи.

Ништа није тако страшно као вратити се мртвим друговима. Кад се пође са бојишта, све се помијеша: празнине у строју, мртви, рањени, прекомандовани. Живи илузија да ће се можда једнога дана вратити. Врати се понеки рањеник. Дође други, пролази вријеме, заборави се. Али кад се вратиш и видиш мртве, илузије нестане. Пролази вријеме, али та слика не блиједи.

Вратили смо се тамо гдје је јуче почело. Уска коса између двије, од ње више. Ту се прво пробила наша чета, одбила противнапад. На положају, глава заривених у снијег, неколико мртвих. Хајде, другови, овдје ћемо их, ево има рупа. Хајде, један за рамена, други за ноге. Повриједићемо их. Мртви ништа не осјећају. Пожурите. Све пушке, муницију, ранчеве, торбице на гомили. Из џепова све извуците, сигурно тамо има бомби, муниције.

А сад на другу главицу. Не окрећите се! Брже, мрак ће нас ухватити!

Смрзнута тијела другова стављамо у плитке рупе. Не бисмо хтјели да им видимо лица. Боље да нам остану у сјећању онакви какви су били живи. Заносимо главе. Али поглед склизне. Из уста траг закопјеле крви, нема ока, одваљено чело, све искидано. Пожурите другови. Ту их мора бити још. Ту је и З. јуришала. Нема професора? Како нема! Нашли смо га разнесена бомбом, на гомили, са једним њемачким војником. И онога што је рањен остао, па промрзао. Како? Ишао је у бомбаше и није се вратио. Кад су сјутрадан до њега наши дошли, испоставило се да је био само рањен. Чим су га загријали, издахнуо је. Да су знали, изнијели би га исте ноћи. Зашто нијесу провјерили?

Закопали смо последње, покрили лишћем и снијегом. Запамтите, другови, ко преживи нека каже њиховима — одмах испод врха, изнад неколико букава, на запонку ..

А сада изручимо све из ранчева и торбица. Не можемо их све носити. Испадају старе чарапе, по која кошуља, највише бомбе, муниције, дувана. Ни из једне ни парчета хљеба. Са безвриједним личним стварима, на наше изненађење из једне торбице испаде ручни сат.

Пази, сат! Да ли је имао други на руци? Погинуо је, храбро, да другима буде боље .. Узми. Ја нећу, нека узме неко други.

Покупили смо муницију, бомбе и кренули ка чети. Ноћ се већ била спустила. Опсиједају нас језиве слике мртвих. Земља смрзла, снијег шкрипи под ногама. Једва идемо, као да нас вуку назад мртви другови. Нико ништа не проговара. Почео је вјетар да дува. Брже, другови, посмрзаваћемо се Њих нема, ми морамо даље.

Разочарање

Ноћу 10. јуна, после је заузимања Балиновца, са још неким јединицама кренули смо широким стрељачким стројем у напад. Више пута смо наилазили на мањи отпор, који би брзо попустио. После је једног пушкарања, на главици са које су нас гађали, нашао сам малу њемачку торбу, пуну. Нијесам имао времена, а нијесам ни хтио да погледам шта је то у њој.

Глад је тада већ увелико била стигла и у наш батаљон. Прије три-четири дана заклали смо и појели мазгу. Имала је испод коже некакво бијело месо, жилаву сланину. Лежили смо се и јели. После је тога ништа. Обамрла кољена, зглобови, па се једва вучемо. Од сријемуше, којом се засите стомак и гладне очи, ногама је још горе. Мисао се стално враћа на јело. Кад бисмо откуд заплијенили пуну врећу кукуруза, као онда. Ври вода, а зрневље кlobуча, жуто као злато. Порције до врха пуне „злата“. Многе је стомак после тога болио. Свеједно. Не бих јео кашиком, већ бих принио порцију и сипао из ње равно у уста, да уста буду пуна. Најгоре су гладне очи. Оне се најтеже лијече. И кад се човјек наједе, претече, опет је гладан. Данима мора јести да се глад из очију исели.

Продужио сам са пуном торбом о рамену. Шта ли има у њој? Сигурно конзерва свињског меса од једног килограма и толико парче хљеба. Они на Будњу, Пивском Јаворку, тако су били опремљени. А можда и колача, и њих су они на Будњу имали. Кад је поједем, три-четири дана ћу бити миран. А појешћу је сам. Сву одједанпут. Ни други ових дана ни са ким ништа не дијеле. Офанзива је. А можда, ипак, да је подијелим са друговима? Али, колико би то испало на сваког човјека? Можда је још неко нешто нашао? А ако сакрије? Онда бих је могао подијелити бар са неким. Коста увијек подијели са мном. Ми смо у колективу. Може он, мањи је, мање му треба.

Дуго смо те ноћи ишли у стрељачком строју кроз дубоку шуму. Торбица је пирила раме, ударала по бедрима и заокупљала мисли. Пред јутро смо се зауставили. Коста је сам

дошао да ме пита: „Имаш ли што?" Показао сам торбицу. Скинуо је. И други су гледали, радознано, халапљиво. Отворио сам је. Била је пуна великих планинских пужева боје рђе. Немогуће! Изручи! Сигурно испод њих има конзерва. хљеб. Била је (до врха) пуна пужева. Размиљели се по мокрој земљи.

Другови, хајдемо, покрет! Ноге боле у кољенима, у очима глад, у глави жуто зрневље стално се мијеша са љигавим браонкастим пужевима.

Дјевојчица

Јутро 15. децембра 1942. Кад смо сазнали да се наш 2. батаљон налази у Ливну, поново смо пошли у напад на жице, бункере, по голом терену, тамо гдје синоћ, иако по мраку, нијесмо могли ништа урадити. Ишли смо упорно напријед, утолико брже уколико се борба у граду више чула. Рањени су Зарија Шалетић, Саво Кажих, Петар Воркапић, Пирижота ... Усташе нијесу издржале. Напустиле су бункере и брзо се претвориле у руљу која је безглаво грабила ка Дувну.

Скренули смо улијево, поред манастира прешли рјечицу и кренули ка цести за Дувно, захватајући их тако са бока. Цестом и поред ње, са обадвије стране, у групама и појединачно, бјежали су војници у жутим и црним униформама, по који официр на коњу, цивили. Цестом је грабило и неколико запрежних кола, од којих су једна била натоварена неким војним материјалом, а друга свачим, већином постељином, стварима брзо натовареним из кућа. Мало је ко пружао отпор. Захваћени нашом ватром, устукнули су, а онда опет навалили, остављајући цесту, удесно, изнад ње... Један официр, кога смо оборили с коња, опалио је на нас неколико метака, а онда пуцао себи у слепоочницу. Пиштољ је био толико крвав да га нико није могао узети.

Кад смо избили на цесту, иза заустављених кола претрпаних намјештајем, угледали смо како се у блату, на сред цесте, ваља дјевојчица. Лијепо обучена, плавокоса, њежна. По густом блату немоћно тапка ручицама. Из голе бутинице цури јој крв ... Али, колико су крви они пролили, можда и њен тата. Што је она крива! Рат је. Неко је викнуо: „Напријед, другови!" Изнад цесте је још било усташа, борба се настављала. „Хајде, Вуко, превиј је!" — рекли смо болничарки. „Имам само још један завој, ако велите, ја ћу превити". Нијесмо одговорили. Пошли смо напријед.

Кад је све било готово, вратили смо се дјевојчици. Свуда околу мртви у униформама, у цивилним одијелима, по ливади, цести.

Дјевојчицу смо нашли покрај цесте, на ливадици, превијену. Кад нас је угледала, почела је да плаче. Тражи: „Гдје је моја мама, тата?“. Помиловали смо је. „Мама ће сјутра доћи“ — тјешили смо је.

Из оближње куће, обложене плехом, једва смо дозвали домаћицу. Сакрила се у подрум док борба не прође. Рекли смо јој да узме дијете. Дуго се нећкала: „Не могу ни са својима на крај“. Пристала је тек кад смо јој понудили да узме нешто за себе са заплијењених кола. Неколико пута је одвлачила понешто у кућу. Потом се вратила по дјевојчицу и однијела је. Мала је нијемо, престрашено зурила у њу.

Стријељање

Поново смо у Мркоњић-Граду. Грађани провирују да виде чија је власт тог јутра. У последње вријеме стално се мијењају господари града. Ми смо га прије неки дан напустили. Чим смо пошли, упали су четници из околине, сељаци, зеленкадровци. Тако је било и прошли пут. Тада су нам се неки које смо били ухватили правдали да су дошли у град само да виде може ли се набавити соли и гаса. Обећали су да неће други пут. Пустили смо их. Опет су упали кад смо им окренули леђа. Изненада смо се вратили. Пали су нам у руке командир и ађутант њихове чете.

Били су обојица једва писмени сељаци. За одслужења војног рока у гарди, командир је догурао до наредника. Ађутант је био млађи човјек, мршав, слабуњав. Правдали су се да нијесу четници. Оружје им служи да се бране од усташа. На партизана не путају. Нијесмо им вјеровали. Тих дана погинули су од таквих командант и комесар З. санџачке Волођа и Тршо.

„Али, ми нијесмо отуда“ — одрицали су — „са сасвим смо друге стране. Никакве везе са онима тамо немамо. Ето, могли смо потући вашу комору кад смо први пут упали. Пустили смо их да побјегну. И вас смо могли дочекати. Ако је опалила која пушка, то смо пуцали увис да дадемо знак једни другима. Нијесмо ми за краља, ни за кога нијесмо, само да преживимо, извучемо себе и породицу. Вама свака част, али ми смо људи сељаци, неписмени. Ако хоћете на Јајце, поћићемо сви тамо. Само послје да се опет вратимо кућама. Али, ако ви кажете, идемо са вама гдје год хоћете.“ До прве шуме, до прве ноћи — мислили смо.

Нијесу били уплашени. Изгледало је да су сигурни да им нећемо ништа. „Сви смо ми Срби. Требају вам овакви. Гдје би ви дошли, најели се, одморили, кад би све нас одвукли са собом?”

Одлучено је да се стријељају. Да заплашимо друге, да обезбиједимо позадину. И због Волође и Трше.

Повели смо их из града. Пели смо се некаквим прлима са ситним меким пијеском зеленкасте боје. Кад смо скренули с пута, запитали су нас куда их то водимо. До тада су мислили да их водимо у штаб. „Да вас стријељамо, издајнице, изроди, дигли сте пушке на нас, а ми се боримо да вама буде боље, за вашу слободу! Пљачкаши!” „Не, браћо, ако бога знате” — клекнули су, љубили нам ноге, помињали дјецу.

„Вас двојица одвучите командира, а ја ћу свршити са ађутантом.” Остали смо сами на пјешчаној дини. Још је био на земљи, али више није ништа говорио. Гледао ме је немоћно, ужаснуто. „Хајде, бјежи!” Ставио сам пушку на раме. „Бјежи, нећу ти ништа”. Покушао је да се подигне. Ноге га нијесу држале. Повлачио се четвороношке и стално гледао у пушку. „Дижи се и бјежи док се нијесам предомислио.” Био се већ удаљио 20 корака, кад су одјекнули пуцњи. То су она двојица стријељала командира. Застао је, читав минут, бленуо, дрхтао. „Бјежи већ једном!” Као да га је то освијестило. Окренуо се и потрчао. Бјежао је, клецао, падао, окретао се. Коначно га је нестало у шумарку.

„Ти онога пусти?”. „Пустих”. А можда није требало ни командира? Можда, ко зна! У чети нам нијесу приговорили.

Миљевина

Колона рањеника коначно се докотрљала до Миљевине и расула по пољу, зеленој трави, жељна сунца, одмора. Толико дана ишли смо пустом планином између стољетних букава и заклањали се од авиона. Два посљедња дана стално на коњима, у колони. Коњи се заглављују у мокру земљу, падају рањеници. „Колона брже! Колона стој.” Ноћ — дан тако. А киша пада, смјењује се досадно, непрекидно сипљење са плусковима. Низ прљаво тијело слива се вода, допире до отворене ране. Рана боли, пече, заудара. Коњ се пропиње, граби. Тијело као расјечено.

Помогао ми је Маљета (Милосав Бобић) да сјашим. Не знам шта више боли — рана или разглављено тијело. Коњ халапљиво пасе. Држим га за узду и вучем се за њим. Налетјели су авиони. Бомбардују. Откачених бомби изнад глава

не плашимо се. Пролетје. Кад их откаче далеко испред, припијамо се уз земљу и чекамо. Коњ се од праска тргне, хоће да побегне. Држим га чврсто. Куд бих без њега?

Путем од кога смо се одмакли десетак метара пролазе појединачно борпи, изостали, болесни, рањеници који могу да иду. Наиђе и по која колоница, чета, вод, из побочнице, обезбјеђења, залутала па жури, упиње се да што брже стигне у своје јединице. Напријед, тамо гдје је село води се борба...

Дан одмиче. Колона наше болнице је прошла напријед. Чује се борба позади, на шумовитим висовима који се надвијају над ово продоље. Хајдемо, пожурује ме Маљета. Још мало, сад ћемо, можда ће наићи неко из нашег батаљона, бригаде.

Нијемци су успјели да са једне од најближих коса Зеленгоре збаце наше обезбјеђење. Дугим митраљеским рафалима туку по котлини. Зује зрна изнад наших глава и тупо шљапкају о мокру земљу.

Покушавам да се примим на коња. Много је висок. Покушавам да се успужем уз њега. Чим осјети моје руке, помјери се. Не, сам се не могу попети.

„Другови, помогните” — обраћам се ријетким пролазницима. „Рањен сам у ногу. Друже, придржи коња, погурај ме мало, стићи ће ме овдје Нијемци. Није опасно, зује меци, по неки удари ту, али још никога овдје нијесу погодили”. Пролазе. Можда не чују. Подижем глас. Не осврћу се. Понеко слегне раменима као да каже: зар не видиш, ни себи помоћи не могу. Наилази колона — у њој су борци који још имају снаге. „Другови, свратите, помогните, примите. За час ћете. Само двојица, један коња да придржи, други да погура и готово”. Сигурно, не чују. Вичем. Грдим. „Па зар тако, рањенику нећете да помогнете! Има ли међу вама комуниста?” . . . Пролазе, погурени под оружјем. Нико се не осврће. Понеки поглед склизне поред мене десно, лијево . . .

Опет пробам сам да се попнем. Прво на плот, а онда на коња. Маљета својим коњем притјерује мојега до плота. Пењање на плот иде лако. Надохват руке је и коњ. Миран, па се, као да ништа не очекује. Али, кад покушам да се закачим, тргне се у страну. Низ коња, низ плот, главом о земљу. Поново покушај, и пад. Десети, двадесети пут је успјело. Попео сам се. Пошли смо за осталима. За нама преду „шарци”, зује меци, не погађају. Боли повријеђена нота, боли глава. Највише боли душа. Помоћи нијесу хтјели. Можда нијесу чули, разумјели, журили су напријед. Тамо се борба води: да помогну и мени и стотинама других. Не, ових дана, и уопште кад источе све снаге из човјека, многи, сви, престану да буду

људи, забораве да су комунисти. Свако води рачуна само о себи, многи избјегавају опасности, тешкоће, јер рањеник не може сам, може да остане. Једва се људи и сами вуку, па како да помогну другоме. Али, мени је само требало мало помоћи...

У кошмару мисли, оптужби, стигли смо пред село. Цеста је мало даље. Ту има доста наших. Оне који пролазе преко цесте гађају. Авиони су налетјели и бомбардовали село. Једна је бомба погодила уљаник поред кућице. Један партизан је остао мртав међу кошницама, а други се рањен вуче и брани од пчела. Изваљене кошнице и партизан међу њима. Нијемци ће га сигурно сликати и показивати фотографију као доказ да смо ми пљачкаши. Хтио сам да молим неке партизане који су од некуда избили да га извуку. Па шта ја хоћу? Спасевај се сам, то раде и они који су здрави. Ко зна хоћеш ли и цесту прећи. Али, не могу тако, зашто онда уопште живјети? Прије него што сам им ишта рекао, сами су извукли онога из уљаника и одвукли рањеника.

Хајте, не задржавајте се у селу, опет ће доћи авиони. Колона рањеника повија се под рафалима који пљуште с лијева. Недалеко, и десно и лијево дуж цесте, наши воде борбу.

Шихаило **БРАЈОВИЋ**

ДУЊА, МАКА И КОМНЕН

Прва чета другог батаљона је на положају Вилића гумно.

Снијег се топио од просуте крви под гомилама измијешаних лешева. Пролетера је бивало све мање, а отпор се није смањивао. Пушкомитраљезе и бомбе погинулих узимали су њихови другови и настављали борбу.

Главна мета њемачких снајпериста били су пушкомитраљесци. По неколико пролетера је остављало своје младе животе за истим пушкомитраљезом. За једним је био познати пушкомитраљезац ЈБубо Мака Живковић. Одједном је умукао Макин пушкомитраљез. Погођена куршумом, Макина се рука укочила на обарачу. Притрчала је Дуња Ђокић, зграбила пушкомитраљез и поред мртвог друга наставила да пуца. Извиривале су главе под нијемачким шлемовима, али су их рафали њеног пушкомитраљеза косили и прикивали за снијег. Док је мијењала шаржер да би наставила борбу, куршум непријатељског снајперисте је погодио у чело. Ниједи пушкомитраљез је остао загрљен у мртвим Дуњиним рукама.

Окренут према мјесту њихове погибије пао је у непосредној близини и Комнен Јанковић. Падајући, смртно погођен, пружио је руке према већ мртвим друговима као да је најављивао свој долазак, покушавајући да испруженом мртвом руком додирне руку саборца, руку увијек драгог му створа. Кршни горштак испод врлетног Вучја својом љепотом је красио крваво бојиште покривено многим лешевима двије измишљене супарничке војске.

Са осталим друговима сахрањени су испод натМурене Радуше: Дуња, Мака и Комнен.

Нешко *ДУЛОВИЋ*

ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ЗА РАЊЕНИКЕ

— 2-5. марта 1943. године —

У долини Неретве владала је тишина. Са правца Горњег Вакуфа до нас је допирала грмљавина топова и тутњава авионских бомби. Осјећали смо да се тамо дешава нешто велико, пресудно, јер смо знали да је то правац повлачења наших болница.

Командант батаљона Радисав Бако Југовић нас је на брзину упознао са тренутном ситуацијом: на обронцима планине Радуше и Макљена води се пресудна борба за одбрану 4.000 рањеника и болесника који се налазе у прозорској котлини, у околини Шћита. Потом су одржани кратки састанци по четама и посебно састанци комуниста и скојеваца. Сви смо били обузети једном мишљу — рањеници не смију пасти у руке непријатељу. У ствари, то је био задатак који је пред наше јединице поставио Врховни командант друг Тито.

Из правца Прозора, прашњавим друмом наишли су камиони у које смо се убрзо укрцали. Друм се повија за вијугавим коритом ријеке Раме. Окука за окуком. Иза камиона остају сиви облаци прашине. Што смо се више приближавали Прозору, сријетали смо све веће колоне рањеника и тифусара, који су у ноћи изгледали као сабласти. У хладној мартовској ноћи, огрнути и погурени, на коњима и пјешице, журили су ка Рами и Неретви. Њихови погледи су нам недвосмислено говорили: „Изборите другови ову битку, спасите наше болнице и не дозволите фашистичким хијенама да будемо њихове жртве!" У колонама рањеника и тифусара су наши другови, борци са Ливна, Купреса, Дувна — хероји са ратних попришта од Купе до Неретве. За њих је било вриједно жртвовати своје животе, баш онако како су их они у безбројним борбама жртвовали. Распитивали смо за другове из наших батаљона који су се налазили у тим колонама. Они су очекивали спас од исхода ове борбе.

У расвит зоре пролазимо кроз спаљени Прозор. Већ је свитало кад смо стигли на падине Макљена и Радуше и одмах продужили преко села Лапсуња за нашим 2. батаљоном, који је замицао према Вилића гумну. Са падина Макљена

чули су се митраљески рафали и ехо детонације артиљеријских граната. Батаљонска колона кренула је лијево од Вилића гумна према Караулици (к. 1398).

На Вилића гумну развила се жестока сусретна борба, са њемачким јединицама, које су бјесомучно јуришале, тежећи да збаце 2. батаљон, посљедњу препреку према прозорској котлини и централној болници. На Вилића гумну врело је као у котлу. Јуриши и противнапади наизмјенично су се ређали. Водила се борба на живот и смрт.

Видећи тешку ситуацију 2. батаљона, наш је батаљон још силовитије кренуо у напад. Свима је одзвањала у ушима кратка, али одсудна заповијест друга Тита по сваку цијену спријечити непријатељу да дође до наших болница".

Задатак батаљона је био да ликвидира положаје које су Нијемци на брзину утврдили, организујући са њих систем убитачне ватре. Пред нама су се испријечили Караулица (к. 1398), Оштрац (к. 1312), Дид (к.1263), Мрљевине (к. 1364) и Аржанове стаје.

Штаб батаљона је распоредио чете за напад у линији, остављајући у резерви један вод. 1. чета, ојачана дијелом 3. чете, нападала је према Караулици и даље према Кобици; 2. је напала Аржанове стаје и даље ка Оштрацу и Кобици; 3. чета је напала коту 1284.

Послије кратке али снажне обостране ватре заузети су сви положаји, тако да се батаљон нашао у линији са положајима на Вилића гумну, гдје је 2. батаљон водио одсудну борбу.

1. чета, којом је командовао Војин Катнић, ојачана дијелом 3. чете, на чијем је челу био Мило Божовић, брзо је заузела Новаковића стаје, са којих су се Нијемци под борбом повлачили према утврђеној Караулици, гдје су остали њихови дијелови. Чета је продужила према Караулици, ^{ко}ЈУ су браниле јаче снаге. Њу је дочекала фажна ватра митраљеза и ручних бомби. Снаге са Караулице су извршиле противнапад да би повратиле положаје на Новаковића стајама. Чета је одољела Нијемцима са Караулице и, у противнападу, користећи ватру митраљеза и дејство бомбаша, заузела у току дана чак и Караулицу. Сада је имала одличан ослонац за напад на утврђенији Оштрац, који су заједно нападе 1. и 2. чета. Већ је Вилића гумно остало десно и позади, тако да је наш батаљон вршио бочни притисак на Нијемце који су нападали Вилића гумно. Тамо је пред ноћ борба јењавала, а пред нашим батаљоном се све више распламсавала. 1. чета је одбила противнападе са Оштраца и

одлучним нападом принудила непријатеља да напусти утврђене положаје.

2. чета је извршила напад правцем: Аржанове стаје (к. 1284) — Дид (к.1263). Чета је, развијена у стрељачком строју, пошла на јуриш. Развила се врло жестока борба. Положаји код Аржанових стаја брањени су врло упорно. Тешко су рањени командир чете Мирко Батрићевић и Радуша Ђуровић. Чета се није поколебала, већ је још силовитије кренула напријед. Команду је преузео Радисав Распоповић, замјеник командира чете. Прецизном ватром наших пушкотраљезаца Нијемци су били приковани на својим положајима. На тај начин чета је лакше могла извршити јуриш и заузети положаје непријатеља.

Заједно са 1. четом извршила је напад и 2. чета на положаје Оштраца и Дида. Отпор Нијемаца био је врло жесток, али су се најзад морали повући.

3. чета је, под командом Мила Божовића, извршила напад правцем Прсколове стаје — Мрљевине (к. 1364). Она је брзо ликвидирала прве положаје Нијемаца и јуришала на Мрљевине, које је заузела после кратког и снажног напада. Нијемци су извршили противнапад, али су положаји на Мрљевинама, последице узастопних повлачења и напада, ипак остали у рукама 3. чете.

У току 2. марта батаљон је извршио свој задатак. Дејствујући на бок њемачких снага које су биле оријентисане према 2. батаљону на Вилића гумну, ми смо помогли 2. батаљону да се одржи на Вилића гумну. У току читавог дана оба батаљона су била изложена ватри артиљерије, минобацача и сталним налетима непријатељске авијације.

Ноћ је затекла наш батаљон на положајима Оштрац — Дид — Мрљевине. Нијемци су се повукли на коте 1301 (Кобила), тј. на последњи ослонац према Горњем Вакуфу. 2. марта на Вилића гумну остао је наш 2. батаљон последице стравичне борбе, изборивши своју најславнију побједу.

Те ноћи смо били задовољни, јер смо извршили наш задатак. Тек понека граната и минобацачка мина нарушиле би, с времена на вријеме, ноћну тишину над бојиштем, подсјећајући на крвави обрачун претходног дана. Непријатељске снаге су се 2. марта нашле у потковици коју су образовали наш 2. и 3. батаљон и батаљони 3. крајишке бригаде. На челу потковице налазио се 2. батаљон, који је на својим леђима понио највећи терет борбе, дајући драгоцене животе својих старјешина и бораца.

Борба за Кобилу (к. 1301)

Друга чета добила је задатак да ноћу 2/3. марта заузме Кобилу, али због изненадног доласка појачања Нијемцима чета није успјела и повукла се . . .

Кобила је била ноћу 3/4. марта ватрена препрека која се испријечила пред проријећеним снагама 2. чете нашег батаљона. То вече 2. чета је три пута јуришала на непријатеља. Она није познавала његову снагу. На коти су свјетлукале ватре око којих су били окупљени њемачки војници. Они су се гријали, надајући се да ће ова ноћ проћи без борбе. Командант батаљона Бако Југовић упутио је 2. чету да ликвидира положај коте 1301. Командир Радисав Распоповић упутио је три бомбашке групе, на челу са Савом Живковићем, Блажом Радовићем и Милованом Комадином. Са групама је био водник Јовета Бобичић. Чим су нас осјетили, полетјеле су бомбе с једне и друге стране. Бомбашки двобој преплијетали су дуги митраљески рафали. Чета је морала одступити. Непријатељске снаге које су браниле Кобилу биле су веома јаке. Нашли смо се у ватреном вртлогу експлозија бомби и митраљеских рафала. То вече чета је имала и жртве: Милован Комадина, пушкомитраљезац, родом из Кордуна, пао је без гласа; Мујо Буљугић, илегалац из Дувна, смртно је рањен. Професор Блажо, на челу бомбашке групе, пао је у посљедњем јуришу. Одвраћали смо га да не иде у напад. Био је узбуђен, али нипошто није хтио изостати. Сјећам се да га је Митар Бакић звао да дође у штаб бригае и да тамо остане, јер је већ био старији човјек, исцрпљен на свом дугом борбеном путу. Са својим професором прошао сам заједно скоро двије године и он је увијек био у стрелачком строју са борцима, међу којима је било много његових ђака. То вече одржао нам је посљедњу лекцију у јуришу као бомбаш, са темом како се гине за слободу и другарство. То је био његов посљедњи борбени задатак. Поред њега мртвог затекли смо два мртва њемачка војника. Сем мртвих, чета је те вечери имала и неколик[^] рањених.

Коту 1301 морали смо заузети, јер докле год је њу држао, непријатељ је имао могућности да организује нове нападе. Зато је 4. марта читав батаљон извршио напад. Чете су подишле коти на дomet ручних бомби. Браниоцима Кобиле пристигла је у помоћ једна свјежа јединица. Сада је непријатељ био бројно много јачи и од нашег батаљона. Под убитачном ватром охрабрених Нијемаца морали смо одступити. Из 1 чете рањени су Милосав Бабић и Драго Филиповић. Повлачећи

се, батаљон се нашао под бјесомучном ватром авиона. Нешто касније, кад смо се средили, чете су поново распоређене за јуриш. Пратећи вод извршио је припрему напада минобацачима. Нишанције Чедо Радевић и Јокаш Брајовић непогрешиво су гађали. Батаљон је борбом прса у прса заузео окрвављену коту 1301. На њој смо нашли мноштво мртвих и рањених Нијемаца. Трагови грања на бјелини снијега говорили су да је непријатељ, у недостатку носила, на гранама, као на санкама, извлачио своје мртве и рањене. Он се иа брзину повукао према Горњем Вакуфу, остављајући већу количину наоружања и муниције. Пад коте 1301 значио је побједоносни завршетак и потпун успјех дводневне борбе нашег батаљона за одбрану рањеника.

Ацо НИКОЛИЋ

НАПАД ТРЕЋЕ ЧЕТЕ НА МРЉЕВИНЕ И КОБИЛУ

Штаб 3. батаљона 2. марта, у покрету је издао задатке четама.

1. чета се примакла до Новаковића стаје, 2. до Аржанових стаја, а 3. треба да пријеђе најдужи дио пута до Мрљевина (к. 1364).

Сукобили смо се са њемачким извиђачким патролама на прилазима Новаковића стајама и Арижановим стајама. Батаљон се из маршевске колоне развио у борбени поредак за напад ка Караулици (к. 1398), Оштрацу (к. 1312) и Мрљевинама (к. 1364). Од брзине и јачине напада 3. батаљона у многome је зависило колику ћемо помоћ пружити 2. батаљону да издржи на Вилића гумну.

Чинило ми се да смо зашли у позадину Нијемаца. Остало нам је Вилића гумно скоро за леђима. Нијемци су нас гађали минобацачима. Авиони надлијећу, бомбардују нас и митраљају. Нијемци појачавају минобацачку ватру; и митраљежи су почели да дејствују. Ми журимо што више можемо. Извиђачи су застали испред својих чета. Команде чета су одредиле бомбашке групе, које су убрзо ступиле у дејство. Чете су извршиле силовити јуриш. 1. чета је у првом налету овладала Караулицом, 2. положајем Оштрац — Дид, а 3. Мрљевинама.

Нијемци су позади ових својих имали утврђене положаје, одакле су извршили силовит противнапад, који им је дјелимично и успио. 3. чета је била присиљена да се повуче на падине Мрљевина, прикупљајући се за поновни напад.

— Ево за авионе згодна прилика — говори Никола Јелушић. — Још ово мало и свему ће доћи крај — одговара Ново Ковачевић. Изненадише нас, сад ћемо се поново окушати. Неће им помоћи лукавство.

— Није као са Талијанима у Јабланици, је ли тако? — упита Соломун Јововић. На нама се сушило одијело, изгледали смо као да се из нас магла испарава.

У том моменту дође у чету комесар батаљона Јован Ђуровић и нареди да чета одмах изврши противнапад. Сви су

кренули у напад. 3. вод напада врх коте. Командир чете и комесар батаљона ишли су позади вода.

— Бомбаши. напријед! — нареди командир вода Јововић.

Испред вода изађоше Лађић, Лукић, Мишковић и Полексић.

— Само до врха косе! — нареди Јововић. — Касније ћемо напријед.

Нијемци с врха коте бацају бомбе на бомбаше.

— Напријед, другови! — повика комесар батаљона. — Напријед! — виче и командир чете Мило Божовић.

— Бомбе, бомбе! — зове Соломун Јововић. Цијела чета су бомбаши.

На брду је настао пакао. Нијемци су се снажно бранили. Сретосмо се на врху на малом одстојању. „Ураа!“, викао је сваки борац. Нијемци су одступали. „Нијемци ће поново у противнапад“, рече комесар батаљона, обилазећи борце заједно са командиром чете.

Сваки је борац заузео одређено мјесто, одакле је могао успјешно да дејствује. Нијемци су тукли положај чете минобацачком ватром. Авиони су стално надлијетали у мањим и већим групама читав положај батаљона, бомбардујући и митраљирајући сваки уочени циљ. 1. и 2. чета одбиле су све противнападе Нијемаца. На Вилића гумну водила се огорчена борба, она није јењавала цио дан.

На врховима Караулице — Оштраца није било шуме, па су нас лако уочавали. Нијемци појачавају минобацачку ватру. Осјећамо да се припремају за противнапад. Већ врше покрет. Чујемо команду: „Форверц, форверц“. На то командир 3. чете каже: „Пустите их да приђу што ближе“. Соломун, командир вода, упозорава да се припреме бомбе. Убрзо почиње паклена ватра аутомата. Са обје стране бацају се ручне бомбе. Њемачки напад је одбијен. Комесар батаљона одлази код 1. чете. Тамо је и командант батаљона. И на положајима 1. и 2. чете Нијемци врше сталне противнападе. Положаји су прелазили из руку у руке више пута. Међутим, 1. и 2. чета су одољеле нападима непријатеља.

Никада нећу заборавити тај дан. Нијемци са којима смо водили борбе налазили су се удаљени од нас не више од 200 метара, авијација нас није бомбардовала и митраљирала због тога што су њихови војници били тако близу. Кад је 1. чета одбила противнапад са коте Караулица, авиони су истог тренутка надлетјели коту, као да су били приправни да сачекају исход борбе.

3. батаљон је на заузетим котама у току ноћи 2/3. марта задржао мање дијелове (који су се повремено смјењивали) да би се остало људство одморило, нахранило и припремило за борбу наредног дана. У подножју положаја ложене су ватре, гдје су се по смјенама гријали борци и старјешине. Одржан је састанак штаба батаљона с командама чета. Константовано је да су и поред свих тешкоћа које су се испољиле, по начину борбе и тежини земљишта све три чете извршиле постављене задатке.

На основу свих стечених искустава од претходног дана, командант батаљона Радисав Југовић Бако одредио је задатке четама за наредни дан. Осим тога, свака чета је имала задатак да у току ноћи врши насилна извиђања на свом правцу, да би испитала јачину и распоред Нијемаца.

У раним јутарњим часовима 3. марта, на западним падинама коте 1083, 3. чета је наишла на засједу једног њемачког вода који је био маскиран у шуми. Чета је имала задатак да се неопажено инфилтрира у позадину Нијемаца на коти 1301 и садејствује нападу батаљона. Покушај чете није успио. Због тога је батаљон морао сваки пут да врши фронтални напад. Батаљонски курир Богдан Брајовић Боћа, кад је донио наређење команди 3. чете да врши јуриш са мјеста гдје је била застала због митраљеске ватре, покушао је самоиницијативно да се што ближе примакне њемачким положајима и осмотри гдје се налазе митраљеска гнијезда. У неколико скокова примакнао се до једног дебелог буковог стабла, осматрајући. Мало затим захватио га је снап „шарца“ и скинуо му кожну капу с главе. Дохватила су га зрна само до коже. Боћа се поврати мало уназад и ухвати се рукама за главу. Кад ослободи главу од снажног притиска руку, упита га Ново Ковачевић, као од шале: „Је ли те добро омастило. Боћа?“.

Чета је заузела борбени поредак и одредила бомбашке групе. Прво је отпочео да гађа Чедо минобацачем. Послије неколико испалених мина по њеманким положајима, бомбаши су били спремни да бацају бомбе у њемачке ровове. Једна бомба је директно погодила ров одакле је „шарац“ дејствовао. Нијемци су давали жилав отпор, и они су испред својих ровова и склоништа стално бацали ручне бомбе. Кад је чета дошла на јуришно одстојање, сви бопци су били бомбаши. Командир чете је узвикнуо: „Напријед, трећа, напријед пролетери!“ Нијемци нису издржали овај јуриш. Повлачили су се, остављајући у рововима мртве. Мало затим, на даљини од 300 до 400 метара, примијећен је један њемачки вод који је ишао да појача ове положаје. То му није успјело. Тамо гдје су Нијемци напустили ровове, 3. чета је застала.

Пустила је Нијемце да се примакну на одстојање од око 100 метара и прешла на јуриш и гоњење. Нијемци нису могли да однесу, мртве и тешко рањене. Више се нијесу усудили да нападају ово мјесто. Повлачили су се на положаје Кобила, гдје су добили појачање и утврдили се за одбрану. Због активности авијације и тешко приступачног терена за напад на Кобилу, батаљон је морао да сачека ноћ.

У току ноћи 3/4. марта из батаљонског превијалишта, којим је руководила Ана Љумовић, рањеници су по групама упућивани у болницу.

Све команде чета извјештавале су штаб батаљона да су Нијемци појачали одбрану и да се непрекидно сусрећу са њиховим патролама које истурају испред положаја. Око пола ноћи батаљон је прешао у општи напад са свим четама. Обилазак 3. чети није успио. Нијемци су се кружно обезбјеђивали и спречавали пролазак наших јединица између њихових положаја. Таква организација положаја и система ватре захтијевала је од нас да освајамо отпорне тачке једну за другом, фронталним нападом. Бомбашке групе, потпомагане аутоматским оружјем, у току цијеле ноћи вршиле су нападе, успијевајући да заузму поједине отпорне тачке. Општи јуриш батаљона на главни њемачки положај Кобила извршен је у зору. Нијемци нису издржали тај притисак.

Био је то положај јако утврђен. На свим прилазима Нијемци су имали уређене ровове и склоништа, тако да су се могли успјешно бранити и вршити противнападе. Они су штитили своје снаге које су се пребациле од Макљена ка Горњем Вакуфу. Кобила је била такав положај од чије одбране је зависило повлачење њемачких снага према Горњем Вакуфу.

У току 4. марта Нијемци су се под заштитом авијације повлачили према Горњем Вакуфу и Бугојну, остављајући мање заштитне дијелове за обезбјеђење. У току дана у 3. батаљон је из долине Неретве пристигла батаљонска комора. Главни кувар био је Драгоје Радић — ратник из првог свјетског рата. Припремио је добру храну. Скухао је конзерве са рижом и нахранио цио батаљон.

— Пристигла је главнина — шалио се Јововић са Ћалетом.

— Главнина, главнина — не брини, Јововићу, сад се може лакше ићи напријед — одговара Ћалета.

Примакосмо се до куће Николе Полексића и Веса Билановића, али Нијемци им не дадоше да дођу до њих. Обојица су тешко рањени.

— Било је овдје густо, јел' да није као оно у долини Неретве, — каже Талета Јововићу. — Лакше је са Талијанима ратовати.

Наши даљи покрети су усмјерени према тг. 1517 Оглавак. Нијемци су се одвојили од наших предњих дијелова. Више нијесмо имали додира с њима. Батаљон се кретао по малим колонама да би се што боље заклонио од авијације која нас је стално надлијетала и митраљирала. Кад смо дошли у висину села Доње Вуковско, батаљон је застао. Са те линије враћамо се преко планине Радуше у правцу Прозора.

У тродневној борби из 3. батаљона су погинули: Милован Коматина, Блажо Радовић, Мујо Буљугић, Бранко Вујосевић, Шћепан Ђуровић, Никола Беара, Бранко Вујачић и Руса Јововић. У батаљону је било око 30 другова лакше и теже рањено.

Задаци који су постављени пред батаљоном часно су извршени. Важност задатка била је јасна сваком појединцу, те се према томе цијели батаљон ангажовао у нападима и одбијању њемачких противнапада.

Петог марта батаљон се спустио са планине Радуше у рејон Прозора, а сјутрадан је маршовао низ долину Раме, да би у току ноћи 6/7. марта прешао преко Неретве.

Милутин Мићо ЂУРОВИЋ

ЈАБЛАНИЦА — ПРЕЊ — ВИЛИЋА ГУМНО — Г. ВАКУФ

У поподневним часовима, 20. фебруара 1943. бригада се

батаљонским колонама приближавала непријатељском упоришту у Г. Јабланици. Сваки батаљон је имао свој задатак у савлађивању овог утврђеног италијанског упоришта. 5. батаљон наступао је десном обалом ријеке Неретве. Док се приближавамо упоришту, нарочито после села Подбрежја, све чешће су изнад колона звиждале топовске гранате. Њихове експлозије нијесу наносиле губитке, јер је батаљон у растреситом распореду прикривено, наступао правцима којима непријатељ није претпостављао да наступамо. У први сумрак истурени дијелови непријатеља, који су се налазили у створеним редовима повукли су се или у касарну у Јабланици или у друге зграде припремљене за одбрану.

У почетку су, развијене у борбеном поретку, наступале 1. и 2. чета: десно цестом и пругом, наступала је 2. чета, а лијево од ње, непосредно у правцу касарне, 1. чета. На прилазима упоришту дочекала их је жестока ватра. Борци су, користећи искуства из освајања таквих упоришта, вјешто маневрисали и подилазили објектима које је требало савладати.

У току ноћи 20/21. фебруара 2. чета је савладала све препреке и избила пред двоспратни хотел, који је непријатељ солидно утврдио. Она је у току ноћи предузимала неколико покушаја да би овладала хотелом, који је грчевито бранила врло јака посада. 1. чета, наступајући са јужне стране директно према касарни, пошто је избила на ивицу уздигнутог платоа на коме се налазила касарна, морала је да застане и запосједне положај услијед снажне ватре која ју је обасипала непосредно из касарне. Чета је запосјела напуштене ровове зидане од камена, које је непријатељ направио на ивици платоа са јужне и западне стране за одбрану прилаза према касарни, али их је напустио чим се смрачило и без нарочитог отпора, и повукао се у касарну и хотел као сигурнија упоришта. Југозападније од касарне, на лијево крило 1. чете, ускоро је избила и 3. чета. Исто тако, дочекана

снажном ватром непосредно из касарне, била је принуђена да запосједне положаје као и 1. чета.

Са западне, сјеверне и источне стране, на Јабланицу су снажно нападали остали батаљони наше бригаде. У ствари, непријатељ се нашао у окружењу, пружајући најжешћи отпор из касарне и хотела.

Силовита и непрекидна ватра, читаву ноћ се укрштала дејством са обје стране. Од снажне ватре изгледало је као да се стрмине Прења и околних брда обурвавају у кањон Неретве. Таласи Неретве као да су били ријешени на ћутање, нијесу се чули. Очекујући јутро, радовали смо се облачном дану да нас не би тукла авијација. Супротно нашој жељи, дочекали смо ведар и топао дан. Наша 2. чета наставила је да напада хотел. Остале двије чете дејствовале су ватром на касарну са својих положаја. Преко равног платоа није се могло ни стопе напријед, јер је непријатељ фортификацијски добро организовао утврђење које је потицало још из доба Аустро-Угарске и са најупорнијом жестином бранио.

Око 9 часова појавили су се извиђачки авиони. Убрзо затим, са правца Мостара, долијеће понека „савоја“, а од Сарајева „штукe“ али, најчешће и највише, „дорнијеи“. Долијећу и мијењају се изнад Јабланице. Сви они просипају бомбе по доњим падинама брда, са обје стране Неретве. Међутим, бомбардовање је било непрецизно. Вјероватно нијесу могли ни да претпоставе да смо у толико блиском додиру са њиховим снагама.

Борба ни једног тренутка није престајала, нарочито код хотела. Пушкарнице на горњем спрату хотела ућуткивале су гранате бригадне артиљерије (2 брдска топа и 1 противколац), а на доњем дијелу ручне гранате које су убацивали смјели бомбаша из 2. чете. Негдје између 11 и 12 часова последњи снажан притисак и јуриш бораца 2. чете принудио је непријатеља на предају. Заробљено је око 162 војника и старјешина и велика количина ратног материјала.

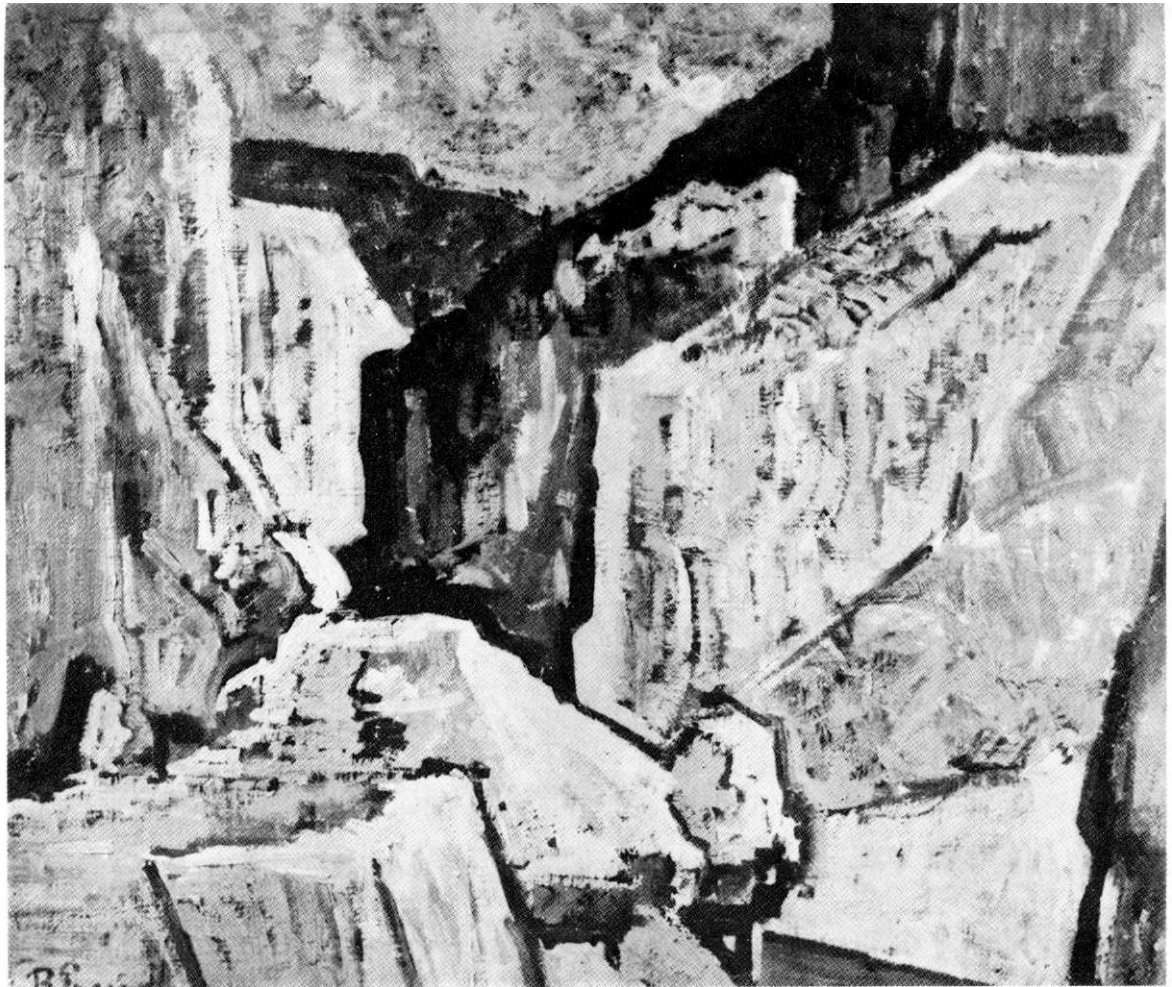
Од тог момента сва је Јабланица, изузев касарне, била у рукама бораца наше бригаде. Тада су се јединице скоро из три батаљона устремиле на касарну, последње и најјаче упориште непријатеља. Касарни се није могло прићи. Напад се није могао предузети ни јуришем, ни бомбашким групама, јер је сваки педаљ земље на платоу око ње био вишеструко тучен. Под сталним ватреним притиском наших снага и грчевитом отпору непријатеља протекао је 21. фебруар и ноћ 21/22. У току овога дана из 2. чете су погинула три борца. Посебно нам је тешко падала смрт другарице Данице Лазаревић, члана КПЈ коју је, налазећи се у првим редовима (1.

чете), зрно погодило у сред чела у моменту када је изнад рова помолила главу да би непријатеља боље осмотрила и гађала. Она је, као особито смирен борац у свим борбама, вољела да буде у првим борбеним линијама, међу најхрабријима. Нашла се и овога пута у великом боју на Јабланици, али послиједњи пут.

И 22. фебруар је освануо ведар. Непријатељ се још бранио из касарне, несмањеном жестином. Наше јединице биле су око малог платоа, на коме је, као да је из њега поникла, лежала касарнска тврђава, ограђена високим и дебелим каменим зидом, затвореним на улазу гвозденим вратима. И овога дана, изнад нас, круже и бомбардују авиони, а нарочито „дорнијеи“ који су почели и ниско спуштати. Гађали смо их митраљеском и плотунском пушчаном ватром. Неко искуство смо имали како их треба гађати. Убрзо смо осјетили резултате, јер су се „дорнијеи“ попели на већу висину, са које су најпрецизније бомбардовали.

На касарну је концентрисана ватра свих наших оруђа, а нарочито ватра минобацача. Негдје иза подне услиједио је снажан тутањ и потрес, изазван прецизним поготком наше минобацачке гранате. Тај тутањ је изгледао као да су се громови сручили на касарну. Погодак гранате у складиште непријатељеве муниције проузроковао је страховиту експлозију. Изгледало је као да је судбина хтјела да створи такав ужас за непријатеља. У првим тренуцима многи од нас, иако смо били врло близу, нијесмо знали шта се збива са касарном и непријатељем, јер се касарна наша обавијена густим димом. Пошто се дим полако дигао, слика касарне на ведром и топлотом дану појавила се у другом облику. Њен знатан дио личио је на праву рушевину. Радост и усхићење су нас обузели, јер је непријатељ на обрушеним зидинама истакао бијели знак за предају. Више није било отпора — италијански војници су нас сретали са рукама увис. Међу првима је у круг касарне ушао командант наше дивизије. Приликом уласка у круг касарне наилазили смо на језиву слику: на све стране унакажени италијански војници; на једној ивици преосталог дијела крова лежало је избачено војничко тијело без главе, на другој страни из рушевина, вирио је војник коме су висила оба ока, избачена из очних дупљи — свугдје стравични призори.

Без задржавања на освојеном упоришту, сви батаљони су добили нове задатке. 1. батаљон остављен је у Јабланици. Остали су распоређени у кањону Неретве, углавном сјеверно и јужно од Јабланице. 5. батаљон се нашао у Доњој Јабланици. Надали смо се да ћемо се који дан одморити послије

Вуко Радовић: ПЛАТИЈЕ

других маршева и борби од Ливна до Јабланице. Међутим, одморили смо се толико док смо распоредили додијељено оружје и други материјал за попуну.

Ноћу 23/24. фебруара услиједио је покрет батаљона уз врлетни Прењ, и то лијевом обалом ријеке Глогошнице, преко Рисовца и Стајског гвозда, у правцу Колиба Поље. Према Неретви су се гомилали четници из Црне Горе, Херцеговине и Босне. Зато је батаљон морао да избије на Прењ ради обезбјеђења лијевог бока 2. пролетерске бригаде, која је дејствовала према Мостару. Стални успон и густа помрчина отежавали су покрет, а у расвит дана срили смо се са снијежним наметима. Послије неколико дана проведених на копненим покрај Неретве, био нам је помало необичан поновни сусрет са снијегом. Иако је требало журити, споро смо одмицали. Врлетни успони и чврста снијежна површина као да су се ујединили против нас. Простор од Зелене главе до скоро иза Стајског гвозда најтеже нам је пао. То више, јер смо стално били у опасности да се не сурвамо низ непрегледне стрмине. Због тога су борци били приморани да кундаком пушке или ножем копају постопице у снијегу. Па и поред опрезности, из челне чете су се сурвали у провалију стари Петар Братић и омладинац Шпиро Микуландра. Био је то врло тежак момент за све нас, јер смо беспомоћно гледали како нам се два борца котрљају низ врлети Прења и како грчевито, и у таквој ситуацији, покушавају да се не одвоје од својих пушака. Сваки наш покушај да их спасимо био је узалудан. Шта више, сваки покушај њиховог спасавања изискивао је страдање других бораца као што је њихово. Комесар њихове чете Мићун Јанковић остао је са неколико бораца да види крајњи исход удеса и да помогну да се извуку. Убрзо смо иза нас оставили злоћудну стрмину, али слика обрушавања и неизвјесна судбина двојице другова стално су нам били пред очима и у мислима. Обузети тиме, са нестрпљењем смо ишчекивали долазак њиховог комесара чете. Када нас је пристигао, довео је изгруваног тринаестогодишњег омладинца из Далмације Шпиру Микуландру. Стари и увијек добро расположени Петар Братић, звани Перо, погинуо је од удара у неко дрво. Шпиро га је затрпао лишћем и сахранио у некој вртачи поред ријеке Глогошнице.

По нашем избијању у рејон Колиба Поље, четника у том моменту није било на Прењу. У току дана ухваћена је веза и са извиђачким дијеловима 2. пролетерске бригаде. Међу-

тим, морали смо истог дана да напустимо положаје на Пре-
¹⁶у> јер је уследило наређење да се хитно вратимо у кањон
Неретве.

Вратили смо се у село Глогошницу. Наша бригада већ је била у покрету. Требало је да нападне Коњиц, заједно са јединицама 3. ударне дивизије. Сљедећег дана 5. батаљон је извршио покрет преко села Равна и Крсца у правцу Острошца. Задржали смо се у селима Крсцу и Добригошћу, истуривши јаче осигурање према Прењу ради објезбеђења од четника. У то вријеме је напад на Коњиц био у току. 1. и 2. батаљон су продрли у Коњиц и водили тешке борбе. Наш батаљон је кренуо преко Острошца у правцу Коњица. Али у току марша наређено је да се батаљон врати назад према селу Крсцу и Јабланици. Према тако брзим промјенама наређења и усиљеним покретима предосјећали смо да се ситуација сваког момента мијења, поготову када смо чули да Коњиц није заузет.

У свануће 1. марта наш батаљон је кренуо усиљеним маршем из села Добригошћа лијевом обалом Неретве у правцу Раме. У маршу је често преношена команда „Пожури“. Приликом наилазак на мост, наишли смо на групу непознатих партизана који су понављали „Брже, брже, пожури те другови“. У том моменту нијесмо знали због чега је, али тек што смо мало одмакли од моста проломио се подмукли одјек снажне експлозије. Наједанпут смо се окренули и видјели како се гвоздена конструкција моста обрушава у ријеку. Изненађење је било утолико веће што о томе нијесмо ништа знали. Са цесте у долини ријеке Раме попели смо на косе сјеверније од села Слатине. Негдје послје подне сазвани су сви комунисти из батаљона. На састанак су дошли и неки другови из виших штабова. Тада је саопштено да је наша војничка ситуација озбиљна и да нас од 2. марта очекују врло тешки и сложени задаци. Такође је саопштено да ће се борба водити са јаким њемачким снагама, јер су у питању животи неколико хиљада наших рањеника. Нарочито се инсистирало на томе да озбиљност ситуације захтијева посебну пожртвованост комуниста, као никада дотада, и да комунисти морају поднијети главни терет у свим напорима и одиграти одлучујућу улогу.

Тежину ситуације и задатка који је из ње проистекао врло озбиљно смо схватили. Одмах послје састанка одржани су састанци по четама, на којима је скренута пажња на напоре и сложеност овог задатка.

Послије ових састанака и других припрема, у сумрак смо се спустили на цесту и наставили покрет у правцу Прозора. На маршу су, у току ноћи, почели неочекивано да нас сусрећу и прихватају камиони. Прво су прихваћене челне јединице, а оне које у истој тури нијесу могле бити укрцане продужавале су пјешнице, док и њих нијесу прихватили камиони у сљедећим турама. Батаљон је искрцан нешто западније од Прозора (на комуникацији Прозор — Дувно). Послије 8 часова 2. марта читав борбени дио батаљона прикупио се у селу Лапсуњу и Шлимцу. Разврстан по четним колонама, батаљон је убрзо преко Драшева пошао да посједне борбени положај. У десној колони налазила се 1. чета, која је добила задатак да се на Вилића гумну повеже са 2. батаљоном и запосједне погодне положаје, који су, позади положаја овог батаљона, представљали другу борбену линију. Главнина нашег батаљона образовала је левокрилну колону која је имала задатак да избије на положаје нешто западније од Вилића гумна.

Маршујући најбржим темпом, уз стрмине Макљена према Вилића гумну, још смо примјећивали задње дјелове 2. батаљона, који су трчећи замицали у шуму према Вилића гумну. Такође смо примијетили посљедње дијелове 1. и 3. батаљона како се у брзини пењу уз планину Радуш.

Колоне нашег батаљона убрзо су избиле у шуму, југоисточно и југозападно од Вилића гумна. Борба се већ распламсавала на широком фронту, а нарочито на одсјеку 2. батаљона, који је из покрета ступио у одлучујућу борбу. Из Палске шуме, преко Грудике, пребацила се наша 1. чета према центру положаја 2. батаљона, а главнина батаљона према његовом лијевом крилу преко Ћалиша. Док је 2. батаљон водио силовиту борбу, непријатељ је примијетио пристизање наше 1. чете. Зато ју је приликом пребацивања преко Грудике почео засипати митраљеском ватром са својих положаја на Вилића гумну. Користећи се проријетком шумом, чета је убрзавала пребацивање. Међутим, брзину покрета много је успоравао дубоки снијег. Понека артиљеријска и минобачка граната, које су прелијетале изнад наших глава или падале у непосредној близини, брзо су се гушиле у снијегу, тако да је изгледало као да немају уобичајену разорну снагу.

У напорном претрчавању према положајима 2. батаљона пао је, покошен рафалом непријатеља, Радомир Струњаш, члан КПЈ, један од најбољих бораца и пушкомитраљезаца у 5. батаљону. Помоћник му је још из топлих руку ишчупао пушкомитраљез. Сјутрадан је на истом мјесту и сахрањен.

Када се 1. чета прикупила и развила на другој линији борбеног положаја ја и комесар Мићун Јанковић јавили смо се команданту 2. батаљона Нику Стругару и, у духу наређења нашег штаба батаљона, ставили му се са четом на располагање. Његов одговор био је врло кратак: „Будите ту“. Он није имао своје стално командно мјесто, јер је често трчао од чете до чете да лично види да му гдјегод фронт не попусти.

Уз непрекидну обострану ватру ређали су се јуриши. Ватра аутоматских оружја ни за тренутак није јењавала. Њена густина била је таква да је у шуми одсијецала гране са дрвећа, расијецала кору готово на сваком дрвету. У таквој жестини пјешадијске ватре праштале су ручне и минобачке гранате. Борба се водила прса у прса. Падали су мртви и рањени на обије стране. Други батаљон није узмицао ни стопе. Смјели и храбри командир 3. чете Душан Стрџар, огрнут пелерином планинских јединица бивше југословенске војске, стално је био у покрету од борца до борца. Гледали смо га како борцима дотура и дијели ручне гранате и муницију, и како их на положајима бодри и упозорава на дејство иза заклона.

Скоро сваког момента дотрчао је по неки курир код команданта батаљона да га извјести о ситуацији и губицима чете. Командант је присебно примао све те извјештаје, дајући на њих брзе и кратке одговоре који су садржавали поруку да се издржи у борби. Колико су Нијемци без предаха вршили снажан и упоран притисак на батаљон и колико су се редови батаљона проријеђивали, нама који смо се налазили у другој борбеној линији изгледало је на махове као да ће наши попустити. У таквим моментима неколико пута смо предлагали команданту батаљона да се и наша чета укључи у борбу. Међутим, и у таквим моментима његов одговор је гласио: „Још није таква невоља“. У ствари, тако је и било, јер је батаљон сам сопственим снагама, укротио и сломио налет насртљивог непријатеља.

На десном крилу 2. батаљона, два батаљона 3. крајишке бригаде, а на лијевом 1. и 3. батаљон наше бригаде, и 2. чета 5. батаљон, која се управо налазила на његовом лијевом боку, водиле су такође жестоке борбе.

Послије тако одсудне одбране Нијемци су били не само заустављени него и разбијени, тако да је борба прије мрака почела да јењава. 2. батаљон је остао чврст као стијена на својим положајима, иако је претрпио велике губитке у мртвим и рањеним.

Наша 1. чета добила је прије мрака наређење да смијени 2. батаљон и запосједне његове положаје. Батаљон се већ почео прикупљати по четама на положају. Наједанпут је одјекнуо прасак гранате њемачког минобацача. У истом моменту услиједила је тешка вијест да је од те гранате изгинула готово читава команда чете Душана Стругара. Био је тежак моменат и тежак приказ погледати како се ти руководиоци који су читав дан, у херојској борби, ломили на сртаје непријатеља, покошени онда када су извојевали крупну побједу.

Смјену јединица опрезно смо извршили. Пошто је наша чета запосјела положаје, 2. батаљон се повукао. У том времену се није знало да ли су се сви дијелови непријатеља повукли. Провјеравајући гдје се налазе његови заштитни дијелови, убрзо смо их протјерали са шумљеног платоа, на коме се у току дана водила одлучујућа борба. Лијево од 1. чете налазиле су се на положајима 2. и 3. чета нашег батаљона.

Батаљон је добио задатак да преноћи на Вилића гумну. Сјутрадан ујутру он је предузео наступање правцем између Орловаче и Кобиле. Тoga дана на широком фронту све наше снаге биле су у наступању. Наш батаљон на свом правцу успјешно је прогонио њемачке дијелове.

За разлику од претходног дана, који је био облачан и по времену са снијежним падавинама, овај дан је био сасвим ведар и топао. Њемачки авиони су се често обрушавали изнад наших глава, усмјеравајући жестину бомбардовања на Кобилу, коју је нападао 3. батаљон наше бригаде. Крајем дана избили смо нешто сјеверозападније од засеока Поми- тало. На једном платоу изнад засеока Нијемци су се утврдили за одбрану. Јачина непријатеља била је до једног вода. Пошто се у центру борбеног поретка батаљона кретала 1. чета, она је добила задатак да непријатеља нападне и протјера из овог рејона. Око 21 час чета је прешла у напад. Дочекана јаком ватром „шараца“ и минобацача, у првом налету она није успјела. У другом нападу, крилним обухватима и јуришем, послје жилаве једночасовне борбе, Нијемци су били разбијени и протјерани. На том освојеном платоу смо преноћили. Ујутру смо нашли 7 убијених њемачких војника, међу којима је био и један подофицир. Ми смо имали једног мртвог и три рањена друга.

4. марта батаљон је продужио гоњење непријатеља у правцу Шестака и Крошњате. 2. и 3. чета водиле су у току читавог дана тешку борбу, нарочито 2. чета која је дејство-

вала на лијевом крилу батаљона, на источним падинама Кобиле. Пошто је овога дана 3. батаљон наше бригаде овладао Кобилом, олакшано је наступање и нашем батаљону. Посебно је овога дана непријатељска авијација била активна на читавом фронту. Приликом наступања батаљона поред села Пидриша, изненадило нас је неколико „штука“, тако да смо имали 3 мртва и 5 рањених. Међу њима је био познати пушкомитраљезац Секуле Жугић, члан КПЈ и руководиалац СКОЈ-а у 2. чети.

У току 5. и 6. марта батаљон је наставио гоњење непријатеља преко брда Подова и села Палоча. 5. марта батаљон је водио врло оштру борбу са Нијемцима, који су се, уз непрекидну подршку авијације, врло жилаво борили да онемогуће избијање наших снага на комуникацију Г. Вакуф — Бугојно. Темпо нашег наступања много је успоравала авијација, чије су се ескадриле у току читавог дана смјењивале над бојиштем. Изгубљено вријеме морали смо да надокнађујемо у току ноћи, и већ у првим јутарњим часовима, 6. марта, предњи дјелови батаљона избили су на комуникацију, у рејону село Подграђе, јер је непријатељ претходне ноћи напустио Г. Вакуф.

По облачном времену, тога дана око подне улиједио је усиљени марш батаљона, преко Прозора, за Јабланицу. Ту се, у саставу своје бригаде, 7/8. марта пребацио на лијеву обалу Неретве. То је био један од најнапорнијих маршева батаљона који се свима дубоко урезао у сјећање. Он се надовезао на неиспаваност од неколико претходних дана и ноћи. Тако заморени савладали смо простор од Г. Вакуфа до Јабланице за нешто око 30 часова. Најтеже нам је било у непрекидном ноћном маршу 6/7. марта. Снежном цестом, по тамној ноћи, морало се усиљено маршовати. Сан је сваког борца обузимао. Кретали смо се поспаном, као по некој инерцији. Послије сваког застанка, који су били ријетки и по времену кратки, строго се морало водити рачуна да неко не остане успаван у снијегу, изван пртине. У колони се стално понављала команда: „Пази на везу“, „Не прекидај везу!“. Сваки борац је упозоравао и нужно је било да зна који му се друг креће испред, а који позади. Глад и све друге невоље које су нас пратиле на овом маршу биле су неупоредиво лакше од неспавања, које нас је као неки велики терет притискивало, нарочито у току ноћи од Прозора до Раме.

Стојан ЖУГИЋ

ОД НЕРЕТВЕ ДО НЕВЕСИЊА

Пошто је Врховни штаб одлучио да се форсира Неретва и изврши продор у Херцеговину, наше јединице су напустиле Горњи Вакуф и отпочеле хитно прегруписавање у вези са овим задатком. Остале су у заштитници овог маневра: 3. крајишка, 3. санџачка и 16. банијска бригада — на правцу Горњи Вакуф — Прозор, 7. крајишка бригада и дјелови 9. крајишке бригаде — на правцу Вуковско — Равно — Прозор. 2. пролетерска дивизија, као челни ешелон, упућена је у рејон Јабланице ради форсирања Неретве. Као појачање овом ешелону додата је 1. пролетерска бригада. 1. далматинска бригада је пошла у састав своје дивизије у рејону Острошца. 9. далматинска дивизија, која се повукла из Имотског и Посушја на Чврсницу, 7. и 8. банијска бригада и рањеници из прозорске котлине прикупљали су се на одређеним прелазима за форсирање Неретве.

Наша 2. дивизија одређена је у претходницу, с тим да послуже форсирања Неретве наступа са мостобрана општим правцем: Крстац — планина Прењ — Горња и Доња Бијела — Борачко језеро и даље уз Неретву према Улогу и Калиновику.

Пребацивање преко Прозора у долину Неретве, на сектор Рама — Јабланица, одређен за форсирање наше дивизије, извршила је најхитније наша 4. црногорска бригада, у току једног марша. 2. далматинска бригада, која се налазила у Јабланици, добила је задатак да изврши насилни пријелаз ријеке у рејону Јабланице, захвати мостобран у рејону порушеног моста, и обезбиједи оправку овог моста за пренос и пријелаз рањеника и других јединица. Екипа стручњака-понтонира, под руководством Владимира Смирнова, већ је стигла на мјесто гдје треба да обави овај задатак (5/6. марта), и чекала да се акцијом форсирања обезбиједи њен рад.

Лијеву обалу Неретве, на предвиђеном сектору форсирања наше дивизије, запосјеле су јаке четничке снаге.¹ Ту

¹ То су биле следеће четничке снаге: дијелови Коњичке групе, под командом Војислава Лукачевића и 2. дурмиторске бригаде, под командом Николе Бојовића.

Штаб 4. бригаде на положају — јануар 1943.

је било и мобилисаних сељака из Црне Горе и Херцеговине. Четнички официри су их присилно мобилисали, под пријетњом уништења њихових породица и под паролом да иду у борбу против усташа. Међутим, кад су се они суочили на Неретви са нашим јединицама, то се одразило и на морал четничке војске при првим сударима. Под јаким притиском наших снага четници су били разбијени, те је узалуд тих дана Дража писао Бају Станишићу: „Сад је јединствен моменат да са комунистима раскрстимо једанпут за свагда“.

Операција форсирања отпочела је 6/7. марта. Дијелови 2. далматинске — њене ударне групе и бомбаши, успузали су се непримјетно и вјешто преко порушене мостне конструкције, и по пријелазу на лијеву обалу, изненада и храбро напали бомбама и засули ватром оближње бункере и положаје које су држали четници. Овај смјели маневар скршио је отпор у непосредној близини моста и омогућио пребацивање потребних снага ове бригаде, које су прошириле и учврстиле захваћени мостобран и обезбиједиле га на свим правцима за пријелаз осталих наших бригада. Екипа за оправку моста одмах је приступила послу. До зоре се пребацује и 2. пролетерска бригада на лијеву обалу и, са ослон-

цем на мостобран и 2. далматинску, одмах прелази у напад на четнике, који су држали положаје на падинама Прења. Њени батаљони су се инфилтрирали кроз распоред четничких положаја и појавили се у њиховој позадини, тако да је овиме четничка одбрана била изманеврисана и разбијена. На лијеву обалу се затим пребацила наша 4. бригада, која учествује у ликвидацији и хватању разбијених група четника које су се нашле позади јединица 2. пролетерске, на просторији Крсца и околних села. У току 7. марта и слиједеће ноћи потпуно је очишћена лијева обала Неретве на одсјеку Рама — Јабланица и тако створен довољно широк и безбједан мостобран за пријелаз осталих наших снага и рањеника. Четничке јединице које су биле на овој просторији претрпјеле су велике губитке у мртвим, рањеним и заробљеним.

4. бригада се послје форсирања ријеке и ликвидације четничких група прикупила у рејону села Крстац, одакле је (8. марта) кроз распоред 2. пролетерске пошла напријед, у претходницу дивизије, правцем: Крстац — Речица — Брежа — изворни дио Идбара — Дјевојачки кук — Борова глава — Лисина — Сиљевица — Мајдани — Горња Бјела. На овом правцу пробијали смо се беспућем и кроз снијег. Десно су се бијелили највећи врхови Прења. Мање нападе непријатеља у наш лијеви бок, за вријеме покрета, одбијале су наше покретне побочнице. Сталних насеља није било; понегдје наиђемо на колибе у којима сточари проводе љето. Колибе се користе за смјештај рањених и болесних, све остало је на пољу. Једва смо чекали да се спустимо у долину Бијеле, јер је овдје на Прењу било неиздрживо хладно. Брзина покрета није зависила од нас већ од покрета осталих снага, прикупљања рањеника, смјене и постављања побочница према Коњицу. Покрет је регулисан одозго: по простору и времену. Преношење рањеника на носилима ишло је тешко и споро.

Послије два дана избили смо над Горњу Бијелу. Четници су нас дочекали митраљезима и бацачима. Главнина им је била у селима, а дјелови су држали положаје на косама испред и позади села. То нас је задржало још један дан. Наши батаљони су извршили јуриш, одбацили четнике са коса и продрли за њима у Горњу Бијелу. Овдје су се четници спремали да нас задрже, да онемогуће наш продор ка Борачком језеру и даље избијање из кањона Неретве. Дошли су да организују одбрану овог правца. Међутим, у томе није су успјели, јер је наш продор и њихов пораз на Неретви унио деморализацију и расуло у четничке редове. Бјежали су ка Борцима. Овдје су били херцеговачки и црногорски четници. И овдје заробљеници причају да су силом покупљени, и

овамо доведени. Када су сазнали за пораз Италијана на Неретви, а затим црногорских четника, отпочела су отказивања послушности и бројнија дезертерства. Нијесу помогла застрашивање и разне мјере притиска. Овдје смо сазнали да се од Калиновика и Невесиња прикупљају друге четничке јединице, које су такође у покрету према нама.

Са просторије Горња Бијела — Медасковићи кренули смо 11. марта за Борке и Борачко језеро, гдје су се, према обавјештењима, прикупљали четници. Настојања њихових старјешина да овдје организују неки фронт, предухитрена су нашим гоњењем, тако да нијесу пружили отпор. Одступили су даље, уз Неретву.

Овдје се прикупила цијела наша дивизија и 1. пролетерска бригада. Општи правац нашег даљег покрета био је одређен уз Неретву. Предузете су мјере извиђања и прикупљања података на том правцу. Доминантне положаје кањона, и лијево и десно, држали су четници. Очекивали су наше спуштање у кањон, а онда да нас нападну. Дознали смо да се једна четничка група налази у рејону Чичева и Главатичева, а друга у рејону Бањдола са Бајом Станишићем. Код заробљеног четничког официра нађена је заповијест за напад на наше јединице. Предвиђен је почетак напада, али смо их ми, знајући за то, предухитрили, пошли смо у напад на њих.

На лијеву обалу Неретве прешле су до 16. марта све наше јединице и рањеници. Избијањем челног ешелона Оперативне групе на просторију Борци, Чичево, Главатичево, покрет осталих ешелона и рањеника вршен је на овом правцу под заштитом 3. крајишке и 3. санџачке бригаде, које су затварале правце из долине Неретве, на сектору: Коњиц — Острожац — Јабланица.

На овај правац су стигли батаљони 1. пролетерске бригаде. Сусрет бораца наше бригаде са њима био је радостан. Поред многих „старих“ познаника из ове бригаде, опет сам овдје срио Данила Лекића, Божа Божовића и Сава Бурића. Лекић је тада био командант бригаде, а Бурић и Божовић команданти батаљона.

За вријеме задржавања на просторији Борци — Борачко језеро још нијесмо имали тачних података о јачини и распореду четника. Послије два-три дана одмора и чишћења околине од четничких група добили смо заповијест да кренемо уз Неретву и да свака јединица на свом правцу сломи четнички отпор. Наша бригада је имала општи правац лијевом обалом Неретве за Улог, а 1. пролетерска (с три бата-

љона) и 2. далматинска десном обалом за Обаљ. 2. пролетерској бригади је првобитно одређено да последије заузимања Главатичева преко Бјелемића наступа према Калиновику.

Са Борачког језера пошли смо преко Куле, Грабовице и Чичева. На овом правцу разбијене су четничке групе, које су се затим повукле пред нашим дијеловима на Липету, Пресјеку и Квању. То су били погодни положаји са којих су четници ометали наше продирање, па је тамо упућен 2. батаљон наше бригаде као ојачање 10. херцеговачкој, која је одређена да дејствује на том правцу.² 1. пролетерска бригада, по разбијању четничког отпора у Чичеву, спустила се у долину Неретве и изненада упала у Главатичево, гдје се налазила нека четничка пропагандна група и војни суд. Четници су се неко вријеме бранили, а затим предали. Највећи број је изгинуо бранећи се из кућа, међу њима три члана војног суда. Од заробљених четника и заплијењене заповијести сазнали смо да се пред нама налази неколико четничких бригада, које се спремају да нас нападну и онемогуће наш продор према Калиновику и Невесињу. Главнина четника налазила се на просторији Честоборје — Сељани — Крушевљани — Заборани — Крстац — Квањ — Тјеме — Бањдо — Грачаница — Липета. Разумљиво је да би наш покрет даље био ризичан, без разбијања ове четничке групације; зато је штаб дивизије одлучио да их нападнемо и издао заповијест која је кориговала задатке и правце дате претходном заповијешћу. Одређен је напад на четнике за 17. март у 1 час. У напад су одређене 1, 2. и 4. бригада, са задатком да се нападом обухвати и разбије цијела ова четничка скупина. Свака бригада је пошла у напад као посебна колона. Наша бригада, као средња колона, нападала је правцем: Бискуп — Крстац — Равно брдо — Заборани — Дјевојачки кук — Иваново брдо — Бањдо, са задатком да на овом правцу разбијемо четнике и да маневром према Бањдолу, гдје се према обавјештењима налазила четничка резерва са Бајом Станишићем, садејствујемо јединицама које су нападале у том правцу преко Липете и Квања.

На нашем правцу четници су дали јачи отпор око Крсца, који је 1. пролетерска изманевровала, па нас је то током ноћи нешто дуже задржало. Још прије зоре четници су на свим правцима били изненађени и разбијени, не успјевши ни да покрену своју резерву. Ујутро смо посматрали како се у нереду повлаче ка Невесињском пољу. Бајо Ста-

² 3. ударна дивизија (1. далматинска, 5. црногорска, 10. херцеговачка) била је већ усмјерена према Горњем Зимљу и Невесињском пољу.

нишић је с групом четника у посљедњем тренутку умакао испред бораца 1. пролетерске, који су први избили у рејон Бањдола. Удар по четничкој резерви није могао бити једно-времен због различите удаљености колона и сметњи које су на својим правцима имале. Али и та резерва је доживјела судбину осталих јединица — спасавала се бјекством по групама, хватајући се планине Црна Гора и Невесињског поља. Заробљеника је било доста — то су били Црногорци и Херцеговци. Поновила се слика са Неретве. Паника и дезертерство захватили су четнике масовно—велики број предао се нашим јединицама. Увјеравали су нас да нијесу отварали ватру и да су овамо силом доведени. С Дурмиторцима и Пивљанима разговарао је Стојан Церовић и борци нашег Дурмиторског (Петог) батаљона. Нашли су међу њима познанике, комшије, своје ближе и даље рођаке. И овдје су заробљеници молили да их примимо у нашу војску, увјеравали су нас да ће бити дисциплиновани и искрени борци. По свему смо се могли увјерити да су то људи које су овамо довели Станишић, Ђукановић, Ђуришић, Лукачевић и други четнички команданти, силом покупљени и присилно гурнути против нас. Овдје на Неретви разбијена је илузија многих четника, као посљедица пропаганде против нас, да смо немоћни и малобројни, слабо наоружани, да убијамо и кољемо све што нам падне у руке. Оне заробљенике који нијесу хтјели да ступе у наше јединице, а то су били већином старији сељаци, пуштали смо да иду кућама, снабдијевали их потребним исправама. Ми смо се убрзо затим, када смо дошли у Црну Гору, увјерили да су ови ослобођени четници причали истину о нама: о нашој снази и наоружању, о људском односу према њима. о поразу Италијана и четника и тако даље.

4. бригада је наставила гоњење четника на правцу Лука — Кљуни. Лијево од нас (на просторији Сељани — Крушевљани) налазила се 2. пролетерска бригада, а десно јединице 3. дивизије. Док су остале јединице 2. дивизије, заједно са 1. пролетерском, продужиле наступање долином Неретве и према Бјелемићима, ка Калиновику и Улогу, наша бригада, по наређењу Врховног штаба, скреће одавде ка Невесињу као појачање 3. дивизије.

Упутили смо извиђачке дијелове према селу Кљуни, на улазу у Невесињско поље. Лијево и десно, са падина планине Црвња и Црне Горе, опет смо засути ватром. Разбијени четници покушавају да стабилизују фронт. Јужно од села Кљуни наши дијелови сукобили су се с четницима и Италијанима. Од правца Невесиња четницима је пристигла помоћ

свјеже снаге Италијана, артиљерија, тенкови. Крајем дана, 19. марта, та појачања су избила у висину села Кљуни и повезала се са четницима који су се налазили на положајима. Држали су истакнути положај Зимомор, на планини Црвањ, одакле су контролисали прилазе Невесињском пољу и Моринама. Са Оштре гомиле четници су пружали доста јак отпор.

Испред нас су се налазила два ојачана батаљона Италијана⁸ и херцеговачки и неки црногорски и источнобосански четници. Неки црногорски четници су се после разбијања повлачили према Гацку и Црној Гори. Са њима је одступио и Станишић. Они ће нас, причало се, чекати на граници. Наређен је општи напад наше и 5. црногорске бригаде против непријатељских дијелова на просторији Црвањ — село Кљуни — планина Црна Гора. Десно од 5. бригаде, преко Зимља ка Вележу, предвиђено је дејство јединица 10. херцеговачке бригаде. На нашем правцу требало је разбити Италијане и четнике и што прије избити до линије Горња и Доња Бијења — Придворци — Хрушта, а онда продужити ка Невесињу. 4. бригада је имала задатак да наступа правцем: Лука — Кљуни — Доња Бијења — Невесиње, а 5. правцем: Лакат — Придворци — Читлук — Невесиње. После дјелимичног успјеха у ноћи (19/20. марта), сјутрадан се развила жестока борба, нарочито око села Кљуни и на падинама Црвња и Црне горе. 5. батаљон наше бригаде разбио је четнике на Црвњу, ослободио нас бочног притиска са те стране, па смо могли да се активније и у цјелини ангажујемо према Италијанима. Продором наше бригаде јужно од села Кљуни распао се италијанско-четнички фронт испред 5. бригаде, која је нападала преко планине Црне горе. Настало је панично бјежање Италијана и четника ка Невесињу. Пред гонећим одредима 4. и 5. бригаде непријатељ је бацао оружје и опрему, остављао комору, мртве, рањене. Приличан број Италијана и четника је и овдје заробљен. Непријатељ је избјегао потпуну катастрофу, захваљујући интервенцији тенкова који су крстарили пољем, митраљирали наше дијелове који су били немоћни да им се приближе због недостатка противтенковских средстава, и били су принуђени да се повуку на терен неприступачан за тенкове. Италијани су били исувише опрезни, па се нијесу приближавали нашим положајима. Њихова акција се свела на заштиту група које су у паници бјежале.

⁸ Италијанска група „Скоти“ састава: 1. и 2. батаљон 55. пука, батерија топова 75 мм и тенковска чета из дивизије „Марке“.

Италијански губици у мртвим и рањеним били су већи од четничких, због тога што су се они повлачили равницом — батаљони су им били преполовљени.⁴ Четници су у бјежању били бржи и спретнији, добро су познавали планинске стазе и тако се спасавали. Заробљене Италијане смо евакуисали у нашу позадину и користили их за преношење рањених другова. И овдје смо имали добар плијен у аутоматском и тешком наоружању, муницији и разној опреми.

И наши су губици овдје били знатни: око 50 избачених из строја 4. бригаде.

Послије пораза на улазу у Невесињско поље непријатељ није био у стању да се прибере и прикупи, што су наше јединице искористиле за гоњење и подилажење невестињском гарнизону.

У току ноћи и слиједећег дана продужили смо гоњење разбијеног непријатеља, наступајући падинама Црвња преко Горњих и Доњих Бијења ка Невесињу и Кифином Селу. Десно од нас је наступала 5. црногорска бригада падинама Вележа ка Невесињу.⁵ У току нашег подилажења надлијетали су нас непријатељски авиони, митраљирали и засипали бомбама, а непрестано нас је тукла артиљерија из рејона Невесиња. То је знатно успоравало и отежавало наше кретање дању. Избијањем наших јединица у рејоне Доња Бијења, Постољана, Кифиног Села, Читлука и Вележа, Невесиње је било непосредно угрожено. Батаљони предње линије вршили су стални притисак на град. Италијани нијесу више били у стању да га одбране и препустили су одбрану четницима, а сами се повукли према Вележу и Бишини, с тим да отуда подрже четнике артиљеријом. Међутим, показало се да овом приликом нијесу били ни то у стању, нијесу успјели организовати положаје.

Са достигнутих положаја дјелови наше и 5. бригаде притискали су све јаче, приближавали се периферији вароши, потискујући слабије непријатељске заштитнице.

Према Црвњу и Моринама оставили смо, као обезбјеђење на просторији Кифиног Села, наш 5. батаљон, а остале снаге бригаде пошле су у напад на посаду Невесиња, правцем:

⁴ Билтен италијанске команде о овим губицима групе »ЗсоШ < гласи: „нестали, међу њима мртви и рањени који су остали на положају, 17 официра и 167 војника; рањени који су спашени 2 официра и 53 војника; изгубљени материјал: 30 пушкомитраљеза, 9 тешких митраљеза, 18 минобацача од 45 мм и 21 комад теглеће стоке. Генерал Пиацини.”

⁵ Остале бригаде 3. дивизије које су имале правац наступања ка Невесињском пољу, преко Горњег Зимља, ангажовале су се протиЕ Италијана и четника у рејону Застоља.

Црне баре — Пантова бара — Батковићи. Циљ је био да се обухвати Невесиње с истока и југоистока. Још у току дана примјећено је да се Италијани извлаче из вароши према Бишини. Претпоставили смо да заузимају погодније положаје, а да унутра остављају само мање дијелове. Десно од нас, 5. бригада није кидала борбени контакт с непријатељем и њени дјелови су избили на сјеверну ивицу мјеста, док су други дијелови покушали да се докопају Вележа и направе обухват са те стране. На том правцу су се приближавали и дјелови 10. херцеговачке. 1. далматинска остала је још неко вријеме према Застољу. Све је то непријатељ уочио и осјетио тежину положаја у којем се налазио, тако да је пружио минималан отпор нашим дјеловима, који су већ у први мрак почели опрезно да продиру у Невесиње. Отпор деморалисаних четничких група, које су као заштитница остављене, скршен је још у току ноћи, па су наше јединице ујутро 22. марта са свих страна продрле у варош, у којој су горели неки магацини које је непријатељ запалио прије повлачења. Четнички фронт се овдје код Невесиња распао, а Италијани су се са Бишине повукли у правцу Мостара. 5. бригада је продужила гоњење. Разбијене групе херцеговачких и рогатичких четника, којима је командовао Бајо Станишића, бјежале су за Италијанима у правцу Благаја и Мостара.

Губици непријатеља у људству били су знатни. Већ у претходним борбама, на прилазима Невесињу, он је био разбијен, деморалисан и претрпио је велике губитке. По улицама Невесиња лежало је неколико погинулих брадатих четника. Плијен је био такође велики. Брзом интервенцијом бораца и становништва спасен је дио запаљених магацина. Овдје је заплијењено 10 до 15 вагона разне хране, као и приличне количине оружја и муниције.⁸

Радован ВУКАНОВИЋ

⁸ У борбама за ослобођење Невесиња, из 4. бригаде су погинули: Никола Вукосављевић, Васо Вукчевић, Божо Марковић, Кићо Барјамовић, Војин Лађић, Јакша Лакић, Милован Лукић, Душан Мирановић, Велимир Зарубица, Урош Поповић. Подаци су узети из књиге: „Четврта пролетерска бригада“, издање ВИЗ, Београд, 1952.

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ШКОЛА КАДРОВА

Да би испуниле своју историјску улогу у ослободилачком рату, наше прве бригаде морале су да имају способне војне и политичке руководиоце. Ово сазнање је надахњивало и руководило кроз читав рат партијску организацију и штабове 4. бригаде у изградњи и стварању својих кадрова.

Бригада је 16. јануара 1943., према извјештају њеног политодјела имала 346 чланова КПЈ, 168 кандидата за члана КПЈ и преко 384 скојеваца.¹ Међу њима је било и неколико десетина предратних комуниста. Сви припадници бригаде имали су тада доста богато борбено и политичко искуство из тешких борби против окупатора и домаћих издајника. Сав руководећи кадар и борацки састав бригаде већ је био сигурно провјерен кроз плиме и осјеке устанка. Такав састав људства био је широка потенцијална база која је омогућавала и обећавала да ће се из те средине уздићи велики број способних руководилаца — за потребе бригаде и других јединица наше ослободилачке војске.

Формирањем бригаде пред партијском организацијом и штабовима налазио се велики број нових задатака које је требало рјешавати у друкчијим условима и на нов начин. Од бригаде је требало што прије створити монолитну, покретну и ударну борбену снагу, способну за извршење разноврсних тактичких и оперативних задатака у било којем крају наше земље. Истовремено, борацки састав бригаде је требало оспособити и за ефикасан политички рад у народу на ширењу идеја ослободилачке борбе. Успјешним рјешавањем ових задатака растао је и развијао се и њен кадар.

Партијска и скојевска организација, штабови и команде од првог су дана одлучно и организовано рјешавали ова питања. Основа цјелокупне те дјелатности био је интензиван идејно-политички рад. За организацију и извођење тог рада ангажован је већи број марксистички солидно образованих другова који су на широком плану развили веома живу дјелатност. У партијским организацијама — касније са читавим саставом чета — проучавани су циклуси тема из слиједећих области: развитак друштва и историја радничког покрета;

¹ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том IV, књига 9, докуменат број 19 (у даљем тексту: Зборник IY/9, док. 19).

октобарска револуција и Црвена армија; стварање Југославије; КПЈ у НОБ-и и народна власт; антихитлеровска коалиција, и др. Поред овога, одржавана су и предавања из разних области науке и умјетности, као и многобројне културне приредбе.

Текући политички рад је првенствено био усмјерен на то да се борци васпитавају у духу пролетерског морала и као добри војници. Паралелно с тим, настојало се да се сваки борац оспособи да буде агитатор у ширењу идеја НОБ-е на терену.

Резултати борбе и вјештине ратовања често су разрађивани. Код бораца и руководилаца живјела је богата слободарска традиција њихових предака. Висока идејно-политичка свијест напајала их је безграничном оданошћу своме народу и великом храброшћу. Својства националне психичке конструкције давала су њиховој борбености печат снажне офанзивности. Но, све то није било довољно за нове услове и задатке. Већ су први дани показали да руководиоци и борци у бригади морају имати много више војностручног знања и умјења него што им је то требало када су били у ударним батаљонима и партизанским одредима. Прве борбе у насељеним мјестима показале су да борци и руководиоци нијесу довољно вични и оспособљени за ову врсту борбених дејстава.

Борбени дух, дисциплина и одговорност стварани су и јачани упорним васпитним радом са читавим колективом и са сваким борцем. Старјешине су испољавале велику умјешност да свијест и вољу сваког појединца развијају и усмјеђавају на јачање борбене снаге јединице. Упоредо с тим, линијом командовања све више се инсистирало и на формама војне дисциплине. Све је то искивало несаломиву чврстину бригаде.

Ради подизања и усавршавања вјештине ратовања руководиоци и бораца, највише је пажње посвећивано тактици борбе. У почетку су у јединицама држана предавања из теорије тактике, а крајем 1942. године повремено су извођене и мање тактичке вјежбе по четама. Но, највише и најкорисније се учило анализама протеклих борби. Настојало се да се борба посматра „отвореним очима“ и да се брижљиво и објективно изучавају сопствена и непријатељска дејства. На критичком изучавању борбе ангажовани су и активирани сви: партијска и скојевска организација, ниже и више старешине.

У јачању борбене снаге јединица и развијању вјештине ратовања значајну улогу су имали листови (новине) у бри-

гади. Само до краја 1942. године изишло је седам бројева бригадног листа „За побједу“ (у 1943. години један и у 1945. години два броја), а батаљонски су излазили „редовно“ до краја рата.

За извршење руководилачких функција и задатака. војни и политички кадар бригаде морао је да испоји изванредан самопријегор и велику упорност. Требало је предњачити у борби, на маршу и у савлађивању свакојаких тешкоћа. Много је било прилика кад су непријатељске моћи изгледале несавладиве, на путевима бригаде падало је много најмилијих другова, а било је и повремених неуспјеха. Морало се непрекидно учити, и себе и другог. За учење и обављање руководилачких дужности морали смо користити сваки моменат: краћи или дужи застанак, затишје на фронту, сједење ноћу око ватре, разговор са борцима у колони. Морали смо отргнути оно драгоцјено вријеме које нам је било тако нужно да се мало одморимо или да размислимо о своме животу, и о својим мртвим и живим друговима који су нам били толико блиски ...

У условима интензивног рада и непрекидних борби кадар бригаде је веома брзо растао. По природи бистри, одлучни и амбициозни, са дубоким осјећањем потребе учења — нижи и виши руководиоци сигурно су овладали вјештином партизанског рата, и умјешношћу у изградњи јединица. Упоредо је знатно нарасло борбено искуство и мајсторство бораца. Све је то утицало на јачање борбене снаге бригаде. Она је већ крајем 1942. и почетком 1943. године постала једна од елитних јединица ослободилачке војске. Није више била само неодржива у јуришима, већ је постала и несаломљива у одбрани. Руководећи кадар је стекао велико самопоуздање у снагу и моћ својих јединица, и безгранично повјерење својих бораца.

Тако је бригада већ на почетку свог дугог ратног пута успјела да изгради квалитетне кадрове, и да припреми велики број бораца за преузимање руководилачких функција. То је био један од највећих успјеха рада партијске организације.

Ратујући по разним бојиштима земље, учествујући у многим жестоким биткама и бојевима, бригада је имала знатне губитке. У њене проријеђене редове ступали су нови борци. Крајем 1942. године у бригаду је дошло око 400 омладинаца из Далмације, Кордуна и Босанске крајине. Годину дана касније бригада је попуњена са око 900 бораца из Црне Горе. При крају 1944. године у њене редове се сврстало преко 1.500 бораца из Србије. Нови борци долазили су у бри-

гаду са пуно полета, поносни што ће моћи да носе прослављено име „пролетер“.

Руководећи састав, партијска и скојевска организација, уложили су велике напоре да се нови борци другарски и братски приме, да се идејно-политички васпитају, и да се на њих брзо пренесе борбено искуство и вјештина ратовања бораца бригаде. Захваљујући томе, све више и брже нестајала је разлика између старих и нових бораца. У редовима бригаде на дјелу је искивано братство и јединство. Расло је и јачало повјерење, међусобна љубав и сигурност у своје снаге. Тако се одржала и јачала монолитност редова бригаде током цијелог рата.

Убрзо се указала потреба да се нови борци постављају на руководиљачке дужности. Избор се вршио по јединственом критеријуму за све: за руководиоце су одређивани они који су у пракси борбе показали да су најспособнији и најборбенији. Таква политика у оспособљавању кадрова из редова нових бораца уродила је плодом. Многи од нових бораца после је извјесног времена,веденог у бригади, постали су руководиоци. Знатан дио је посјеђивао краће војне и политичке курсеве, што је стварало услове да се још брже развијају и постављају на одговорне дужности. Новим бригадама била је потребна помоћ у искусним војним и политичким руководиоцима. Таквих кадрова је било доста у 4. бригади, и она их је несебично давала другим јединицама. Бригадно руководство је од самог почетка водило принципијелну политику у рјешавању овог питања. Способни кадрови нијесу из себичних разлога задржавани у бригади. Тиме се знатном броју руководилаца давала могућност да још више дају замаха својим способностима и дјелатностима у редовима новоформираних бригада. Одласком ових другова, стварали су се и услови за брже уздизање млађих руководилаца и истакнутих старијих бораца, што је до максимума развезивало снаге бригаде.

Партијска организација и штабови посвећивали су пуну пажњу чувању живота кадрова у бригади, чак и у периодима најтежих борби и окршаја. То се најбоље види из извјештаја политодјела бригаде ЦК КПЈ-, после је Пете непријатељске офанзиве (15. августа 1943. године): ... Поред овога обраћа се нарочито пажња на чување већ постојећих кадрова. Практикује се да се они кадрови који нијесу неопходни за бригаду извлаче из јединица и да им се дају нови задаци на којима се могу даље развијати, а на којима ће бити и

² Фонд ЦК КПЈ, Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 5530/В 2—70 (43).

лакше очувати. Тако су најбољи командири чета прикључени штабовима батаљона на службу, с тим да се сачувају и да се оспособе за команду батаљонима. Поједини другови послати су у пратећу чету штаба дивизије, Пратећи вод штаба бригаде и на поједине курсеве ...” Овако дубоко хуман однос према кадровима који су у најтежим данима револуције испољили драгоцјене људске и руководилачке квалитете, и оваква далековидост у оцјени кадровских потреба новоформираних (и млађих) јединица НОВ, дали су значајне резултате: бригада је била у стању да „лиферује” знатан број партијско-политичких и војних кадрова.

Стотине виших и нижих руководилаца бригаде отишло је током рата у друге јединице и за политичке раднике на терену. Само до краја 1942. године на руководеће дужности ван бригаде упућен је 71 друг.³ Паралелно са 1. пролетерском, 4. бригада је дала највише кадрова нашој војсци. Они су несебично и предано преносили богата војна и партијско-политичка искуства своје бригаде у јединице Далмације, Босанске крајине, Црне Горе, источне Босне, Војводине, Кордуна, Баније, Горског Котара, Словеније и Србије. И тиме је 4. пролетерска дала велики удео ослободилачкој борби народа Југославије.

Бригада је била наша школа. Одгајала нас је родитељском бригом, оспособљавала и уздизала чврстом и сигурном руком. Неизмјерно смо је вољели, јер нас је научила како се воле људи, и како се служи своме народу. Вољети човјека топло и снажно; у борби никад не оставити на цједилу свог друга и несебично дијелити с њим радост, тешкоће и тугу; бити увијек бодар и спреман да се са усана разлегне громка пјесма; читавим бићем жалити изгубљеног друга и појачаном снагом наставити његово велико дјело — то је она специфична бригадна интимна атмосфера која је на око невидљиво али снажно ткала борбену снагу бригаде. Колико волиш рођену бригаду, како живо осјећаш да си нераскидиви дио њеног бића — најбоље смо запазили кад смо одлазили из њених редова. Сузне очи другова који те испраћају, коло и пјесма (незаборавно: „Ој, Четврта пролетерска, под тобом се земља треска!”), чврсти загрљаји ратничких руку, и ријечи: „Не обрукај Четврту пролетерску!”

Из бригаде смо одлазили са дубоком узбуђеношћу и тугом, али и са чврстом вјером да ће они који остају у њој сачувати њену славу, и увећати је.

Милија СТАНИШИТ,

³ Зборник IV 9, док. 19.

ЧЕТВРТА БРИГАДА ОД НЕВЕСИЊА ДО КОЛАШИНА

По ослобођењу Невесиња бригада је била на одмору, оријентисана према Гацку. Очекивали смо повратак у састав наше дивизије, но ситуација око Невесиња принудила нас је да још неко вријеме останемо у саставу 3. дивизије.

Пошто су се средили источно од Мостара, херцеговачки четници кренули су, уз јаку подршку италијанске артиљерије и авијације, поново према ослобођеном Невесињу. На положајима на Вележу и Бишини, 25. марта, напали су дјелове 5. бригаде, и после жестоких борби, нарочито на Малом Вележу, кључном положају на правцу Невесиња, успјели су да угрозе Невесиње. Командант 3. дивизије Перо Ћетковић, иако смртно рањен, чим је дознао за ситуацију, наредио је да 4. и 5. бригада изврше противнапад. Наша бригада хитно је пребачена јужно од пута Невесиње — Благај, а 5. бригада добила је задатак да нападне сјеверно од комуникације. До пред зору извршен је распоред за противнапад. У почетку смо успјели да одбацимо четнике, али у току дана развила се жестока борба. Непријатељ је убацио резерве, и уз подршку италијанске авијације и артиљерије, успио пред ноћ 26. марта да заузме Невесиње. Падом мрака наши батаљони су се извукли на просторију с. Оцак — Кифино Село, оставивши према Невесињу извиђачке дијелове. Умјесто смртно рањеног Пера Ћетковића, Врховни штаб је за команданта 3. дивизије поставио Радована Вукановића, нашег команданта бригаде, а за команданта 4. бригаде Василија Ђуровића Вака. Наређено је да се јединице одморе, нахране и среде, а затим да се поново нападне и ослободи Невесиње.

Поновни напад извршен је 28. марта у 22 часа. Предвиђено је опкољавање непријатеља на широј простоји Невесиња ради његовог потпуног разбијања или уништења. Непријатељ је осјетио наша подилажења, па се без много борбе извукао преко Вележа, прије него што су бригаде успјеле да затворе обруч. Невесиње је 29. марта било поново слободно.

Слиједећи наш задатак био је Гацко и Автовац, гдје су се у међувремену сакупили херцеговачки и црногорски чет-

ници. Рачунали су да нам онемогуће продор у источну Херцеговину и Црну Гору, ослањајући се на Трусину, Хргуд, Бјелашницу и гатачку површ.

Рејон Невесиња напустили смо 1. априла, остајући и даље у саставу 3. дивизије. Главнина дивизије наступала је дуж комуникације Невесиње — Гацко. Наша бригада лијево од друма, преко гатачке површи. Незаборавају су сусрети наших бораца са народом у селима Г. и Д. Бодежиште, Југовићима, и другим на гатачкој површи. Једна дјевојка у Г. Бодежишту, када се увјерила да смо партизани, извукла је испод камена гдје стоји бременница за воду, мараму са петокраком, српом и чекићем, скочила и запјевала: „Пролетери благо ли је вама, кад друг Тито командује с вама“. Крупне дјевојачке сузе радоснице, лиле су низ румене образе.

Италијани су побјегли из Гацка прије нашег напада. Покушај Баја Станишића да организује одбрану са четницима „његовим“ и херцеговачким, усташама, домобранима и усташком милицијом, није успио. Обухватним маневром наше бригаде, која је избила у с. Врба и наступала према Автовцу, те 10. херцеговачке преко Надинића, непријатељском гарнизону у Гацку пријетила је опасност да буде непосредно угрожен. То је непријатељ осјетио и дао се у панично бјекство, сваки на своју страну: Баја са црногорским четницима према Пиви и Голији, гатачки четници и домобрани према Билећи, усташе и милиција према Фазлагиха-Кули и на планине Бабу и Бјелашницу.

Гацко је ослобођено, а 5/6. априла 10. и 1. далматинска ослободиле су Фазлагиха-Кулу, познату по усташама који су извршили злочине над српским живљем. Наша бригада, по ослобођењу овог мјеста, оријентисана је према Чемерну, Лебршнику и Равном. На свом правцу напала је четнике и одбацили их према селу Стабна, Горанском и Голији. Тих дана на падинама Лебршника, четничка патрола ухватила нам је и убила омиљеног друга Мирка Вешовића, који је у селима овог краја одржавао зборове народа. У првом судару са четницима ухватили смо, између осталих, и четничког команданта који је убио друга Мирка, и стријељали га.

Од 4. и 5. бригаде формирана је посебна група под командом Саве Ковачевића и упућена према Шавнику и Никшићу.

На црногорско-херцеговачкој граници чекали су нас, сад сами, црногорски четници. Раније су нам поручили да „док је њих живих, нећемо у Црну Гору“. Намјера њи-

ховог руководства није била да нас плаши, јер се од Неретве до Пиве и Голије, убиједило колико их се плашимо, већ да покуша да охрабри разбијени дух своје „војске“.

У првом налету, ноћу, по сњежној међави, тако смо их разбили да се већина дала по племенским јединицама у бјекство, не заустављајући се до својих кућа. И дан дањи се чује понекад пјесма о том лудом бјекству. Наше наступање кроз Пиву, Голију, Горанско, све до надомак Никшића био је без тежих борби. Просто смо у наступу чистили терен, ослободили Шавник и припремали се, уз појачан политички рад у народу, за сљедеће борбе и покрете.

Примицао се 1. мај, који смо у рату славили крупнијим побједама. Зато је штаб 2. дивизије одлучио да са 2., 4., и 5. бригадом нападне јаку спољну одбрану Никшића, и то у рејону Јаворак-Гвозд, којег су држали око 2.000 италијанских војника и 1.000 четника. Напад добро планиран и организован, почео је ноћу 1. маја.

Борбе су трајале цијелу ноћ и читави 2. мај до пред мрак.

Под снажним ударом бораца трију пролетерских бригада, окружена непријатељска група се већином предала. Само дио најокорелијих, углавном четника, успио је да се кроз кланце и шумарке, у групама пробије и побјегне. Тако се у тенку спасио, и сам командант ове групе, у Никшићу, познати талијански командант „Њопо“. Према извјештају штаба наше дивизије, Врховном штабу, непријатељски губици су износили 670 мртвих, а заробљено је 580 италијанских официра и војника и 200 четника, док је заплијењено 7 тенкова (два уништена), 17 камиона (седам) уништених, 4 мотоцикла (два уништена), једна батерија топова 75 мм, 3 тешка и 8 лаких минобацача, 20 митраљеза, 490 пушака, муниција и остала ратна опрема и храна. Наши губици: 10 мртвих, 38 рањених. Ова првомајска побједа приличила је овим трима пролетерским бригадама. Код Талијана је појачала и онако велики страх од партизана, а код четника панику од које се више никада нијесу ослободили.

Послије успјешних борби на Јаворку, бригада покупља и сређује јединице ради предстојећих покрета у правцу Колашина. На просторији Малинско — Струг близу Шавника, прикупили су се 1, 2. и 5. батаљон, а 3. батаљон у с. Луково код Никшића.

10. маја формирана је Ударна група батаљона, под командом Ника Стругара, састава 3. батаљон 4. пролетерске бригаде, 2. и 4. батаљон 5. пролетерске бригаде и два бата-

љона Зетског партизанског одреда, са задатком да разбије четничке и талијанске снаге у рејону Пипери — Биоче, да онеспособи комуникацију Подгорица — Колашин и тиме обезбиједи десни бок наше дивизије. У непрекидним борбама од 12. до 18. маја група је у потпуности извршила задатак, упркос помоћи коју је непријатељ добио из Подгорице, те снажној артиљерији и бројној авијацији. Ударна група је потпуно разбила четнике до на домак Подгорице, разбила и уништила пук из састава дивизије „Венеција“, ослободила Биоче, затворила је правац Подгорица — Матешево, и обезбиједила десни бок 2. пролетерске дивизије. Погинуло је 339, а заробљено 400 талијанских војника, заплијењено 9 топова, 27 митраљеза и огромне количине другог ратног материјала. Ова заједничка акција јединица 4. и 5 бригаде и Зетског партизанског одреда поред војног, имала је велики морално-политички значај и широко је одјекнула у Црној Гори.

За то вријеме остали батаљони бригаде наступају према Колашину и Матешеву, чистећи на својим правцима терен од тамошњих четника. Батаљони су успјешно гонили четнике.

Средином маја пред нама се указао напаћени Колашин, то мучилиште црногорског народа. У њему и у околини налазили су се сада Дража, Лашић, Ђуришић, такозвани „Штаб Југословенске војске у отаџбини“. У њиховим штабовима су причане и писане лажне легенде о „добродушном чика Дражи“. Ту су се ковали мрачни планови и продавала наша будућност. Ту су хиљаде родољуба мучили и убијали, све у „име краља и отаџбине“. Наши борци знајући све ово, а гледајући пред собом Колашин, жељно су очекивали да га нападну и ослободе. У томе их је спријечила Пета непријатељска офанзива.

Доласком бригада у Црну Гору, разбијањем четника, лажна четничка пропаганда да смо ми изгинули — пала је у воду. Приче о нашем уништењу разбила је грмљавина битка на Неретви, Невесињу, Гацку, Јаворку и све до Подгорице и Колашина. Ситуација у Црној Гори измијењена је — народ је свуда жељно дочекивао своје праве борце.

Бригада је уочи Пете офанзиве избила на линију Биоче — долина Мораче — Градина — Бистрица, у првом борбеном ешелону. Извршила је постављени задатак, ношена жарком жељом да у ослобођењу Црне Горе и уништењу непријатеља, посебно домаћих изрода, да највећи могући удио.

Милутин ПЕЈАНОВИЋ

ПЕТИ БАТАЉОН ОД НЕРЕТВЕ ДО КОЛАШИНА

Послије тешких борби, у којима су непријатељске снаге које су угрожавале рањенике одбачене према Бугојну, 5. батаљон је кренуо, у саставу бригаде, усиљеним маршем правцем: Прозор — Рама — Јабланица и, даље, према Крсцу и Идбару. Борци су били уморни и исцрпљени у даноноћним борбама, али су маршевали без предаха и одмора. Сваки је борац ношен једном мишљу: што прије пријећи Неретву и извршити постављени задатак — разбити и протјерати четнике Драже Михаиловића, који су пружали жилав отпор на положајима изнад Бијеле и Коњица.

Другог дана марша стигли смо увече у Јабланицу. Без задржаваша смо пошли у правцу срушеног жељезничког моста, гдје је требало да се пребацимо преко Неретве. Била је тамна ноћ, прст пред оком није се видио. Низ стрме обале Неретве једва су се могле назрети контуре конструкције моста, који је порушен прије неколико дана. У тамној ноћи чула се лупа чекића, која се мијешала на хуком валова Неретве, а борци пионирске чете Врховног штаба ужурбано су радили привремени мост преко кога је слиједећих дана требало да пређу остале наше јединице, болнице и коморе.

Радило се брзо, по ноћи, као да је дан.

Дат је кратак застанак, да би штаб батаљона одлучио на који начин да се пребацимо преко ријеке. За то вријеме дознали смо од другова из пионирске чете како су борци 2. далматинске бригаде прешли Неретву и како су њихови бомбаши успјели да побију четнике који су бранили пријелаз преко порушеног моста. Сваком од нас било је јасно, док је гледао огромну конструкцију моста, коју је Неретва заплускивала, да су то могли извршити борци надахнути искреном љубављу према свом народу. Такав задатак могли су извршити једино Титови пролетери.

Почели смо прелазити један по један, придржавајући се за гвоздену конструкцију моста. Пели смо се уз стрму обалу Неретве, држећи се чврсто за гвоздене шине. Свака, ма и најмања неопрезност значила је сигурну смрт. С обзи-

ром на то, ипак смо се брзо пребацили. На путу према Крсцу наилазили смо на трагове тешких борби, које су водиле јединице 2. далматинске и 2. пролетерске бригаде. Око пута лежали су мртви четници. Међу њима наишли смо и на четничког команданта Милована Дедајића из Шаранаца (дурмиторски срез), коме су партизани 1942. године опростили живот (осуђен је био на смрт, али је помилован). Али, ето, ни то га није опаметило. Дошао је на Неретву да докаже своју вјерност „краљу и отаџбини“. Оно што је избјегао 1942. године на Жабљаку, стигло га је ту, на обали Неретве.

Колона батаљона наступала је даље према Бијелој. Све јаче се чула канонада топова и минобацача, а убрзо и митраљеска и пушчана ватра. Водила се тешка борба. Журили смо. Требало је замијенити другове који воде борбу, више од 24 часа.

Стигли смо и одмах ступили у борбу. Четници су очајнички јуришали. Изгледа да су добили задатак да нас по сваку цијену збаце с положаја. Италијани су их потпомагали артиљеријском и минобацачком ватром. Сви покушаји непријатеља остали су безуспјешни. Чврсто смо стајали на својим положајима, прорјеђујући четничке стрељачке стројеве. Око подне пријешли смо у напад. Јуришали смо низ стрме стране, изнад Бијеле, а „војска у отаџбини“ је бјежала главом без обзира. Нијесу више слушали ни команду својих официра. Бјежали су у правцу Главатичева, Калиновика и Невесиња, да би што прије организовали одбрану и спријечили наш продор у Црну Гору и Херцеговину.

На правцу надирања нашег батаљона према Невесињу, у шумама десно од Главатичева, наишло смо на збјегове људи, жена и дјеце, који су се ту склонили под утицајем четничке пропаганде — да партизани све живо кољу. Али је брзо разобличена та пропаганда, као што су брзо разбијене четничка „сила“ и „непобједивост“. Отпале су све клевете пред човјечним поступком пролетера према народу. Доносили су нам хљеба, млијека и другог што су имали, а од нас нико није пружио руку да нешто узме, иако смо били гладни. Неколико другова остало је са збијегом ради политичког дјеловања, а ми смо кренули даље. Није се смјело дозволити четницима да предахну. Наступали смо незадрживо. Били смо свјесни величине задатка да треба дотући већ разбијене четничке војне формације на подручју Херцеговине и Црне Горе.

У наступању бригаде батаљон је добио задатак да нападне непријатеља који се утврдио на косама изнад Главатичева, према Невесињском пољу и да га протјера и продужи

гоњење према Невесињу. Десно од нас нападали су остали батаљони наше бригаде. Четници су, из страха, читаву ноћ пуцали из аутоматских оруђа. Нијесу штедјели муницију. Италијани су их обилато снабдијевали. Подилазили смо непријатељским положајима — свака чета на свом правцу. Четници су све јаче отварали ватру. Не осврћући се на то, ми смо и даље подилазили. Под самим њиховим положајем бомбаши су застали. Застали смо сви и припремили се за још један јуриш — снажан и незадржив. Припрема је трајала кратко. Бомбаши су кренули напријед, стрељачки строј бораца за њима. Синула је ватра — затим експлозија бомби, помијешана са јауком четника — а затим уобичајено: „Јуриш, пролетери!“ Већ смо у четничким рововима. Четници су бјежали, остављајући оружје и муницију. Изгледа као да се више и не мисле борити. Бјежали су према Невесињу. Бајо Станишић са својим штабом умакао је за свега десетак минута, остављајући архиву, храну и одијело. Чак ни чизме није имао кад обути.

Послије ове акције батаљон је остао да се одмори. Требало је припремити храну, јер већ дан и ноћ борци нијесу ништа јели. Али одмор није дуго трајао. Поподне, тек што смо подијелили храну, пољем од Невесиња чула се хука мотора. Знали смо већ ко је. Италијани су, гонећи пред собом „краљевску војску“, наступали према положајима наше бригаде. Тешка борба нас је очекивала, али смо били чврсто ријешени да их разбијемо. Брзо смо се спремили и преко поља пошли у сусрет непријатељу.

На планини Црвњу примијетили смо неколико црних прилика, које су се јасно распознавале на снијегу. Нијесмо могли одмах претпоставити да би то могао бити непријатељ. Но, убрзо су се појавиле колоне. Схватили смо његову намјеру да хоће да нас заобиђе и удари у бок. Батаљон се одмах рокирао улијево. Добили смо наређење да што прије заузмемо косе на падинама планине Црвња, изнад Невесињског поља, и онемогућимо му да изврши окружење. Остали батаљони наше бригаде требало је да се разрачунају са колонама које су ишле поeko поља. Брзо смо се пели ^з падине Црвна. Сваки минут је био драгоцен. Заузети одређене положаје значило је упола извршити задатак.

По планини се пазвила тешка борба. Четници су наступали, без обзира на губитке. Падали су као сноплe, али су ипак наступали. Ми смо остали непомицни. Нико није ни помишљао да се повлачи. Прецизно смо нишанили и проређивали њихове стројеве. Машо Јелић, замјеник командира чете, није узимао заклон. Ишао је од борца до борца, издавао

наређење, дизао морал. Около њега прштали су меци, забијајући се у снијег. Чудили смо се како га не могу погодити. Изгледа да су се и они тамо чудили, па су концентрисали ватру на њега. А он је, и поред нашег настојања да се склони, остао у стојећем ставу. Пркосио је и смрти и њима. Својим примјером и тада, као и раније, показао је изузетну храброст.

Борба се разгарала. Четници су наваљивали све јаче. Ми нијесмо попуштали. И рањени су се борили. Четници су викали и псовали. А ми смо остајали на положају, мирни и постојани. Можда их је то љутило још више.

Дјелови наше 3. чете са командиром Јевремом Грбовићем успјели су да заузму висове Црвња. Онемогућили су непријатеља да нас заобиђе. Борба се водила до касно у ноћ, а затим су четници, управљајући се према својим господарима, које су десетковале наше јединице у Невесињском пољу, почели безглаво да бјеже; сигурно већ и без наде да нас могу ма гдје задржати.

У овој борби батаљон је имао осјетне губитке. Погинуо је, међу осталима, Урош Поповић, водник 1. вода 1. чете. Био је то диван друг, храбар борац и руководицац. Као активни подосјицир бивше југословенске војске, у априлској катастрофи 1941. године је пјешке, преко босанских планина, дошао у свој крај и од првог дана борбе узео пушку у руке.

Тог дана 22. марта је ослобођено Невесиње. Остатак четничких снага, са Италијанима, побјегао је у правцу Мостара.

Колона батаљона кренула је преко Црвња у Кифино Село, које се налази на путу Невесиње — Гацко. Ту је требало да се одморимо и припремимо за даљи покрет.

Сазнали смо још раније да су становници тог села непријатељски расположени према нама. Готово све што је могло пушку носити побјегло је са четницима. Остале су жене, старци и дјеца. Били су увјерени — то су нам касније и рекли — да ћемо их све побити, куће им попалити и имовину уништити. Један старац нам је причао: „Ето, казали су нам да ви све кољете и убијате. Убјеђивали су нас да и ми треба да бјежимо, али нијесмо хтјели. Остали смо да чекамо судбину у својим кућама“.

Батаљон је с пјесмом улазио у село. Иако смо били уморни, доста гладни и исцрпљени од дугих маршева и борби, наред села повели смо велико коло. Народ нас је са страхом посматрао иза затворених прозора. Нико није смио да нам се приближи.

Пошто смо се смјестили и поставили обезбјеђење, борци су легли да се одморе. Неколико нас пошли смо по кућама

да поразговарамо са људима. Причали смо о борби коју водимо и зашто је водимо, причали смо о другу Титу и Партији. Разговарали смо са њима о четницима и њиховој издаји. У разговору смо настојали да их ослободимо страха и да им се приближимо.

У селу смо остали 2 до 3 дана. Контакт и разговор са народом, а изнад свега наше држање и однос према народу, учинили су своје. Пусто Кифино Село је одједанпут оживјело. Изгледало нам је да становници већ мијењају мишљење о нама. Прилазили су нам прво дјеца, па старци, а касније и жене. Слободније су с нама разговарали. Посљедњег дана нашег боравка чак су и у коло са нама улазили и пјевали наше борбене пјесме. Село и људи у њему почели су да живе и да слободније дишу.

Док су се све наше јединице одмарале у Невесињу и околним селима, четници су прикупљали снаге и заједно са Италијанима извршили напад на град. Послије краће борбе, наше јединице су се повукле. Невесиње је опет било у рукама четника. Чекало је да га поново ослободимо. Овога пута тај задатак имала је 4. пролетерска.

Наш батаљон је добио задатак да напада на град од правца Кифиног Села. Увече, 29. марта пошли смо мирно у колони по један, преко Невесињског поља. Ноћ је била ведра и доста хладна, дувао је јак вјетар. Непријатељ нас је примијетио када смо подишли његовим положајима и отворио ураганску ватру. Урликали су и викали, као и увјек. А ми смо подилазили без гласа. То им је задавало највише страха. (Неки заробљени четници су нам раније, а и касније, причали да им је најтеже и најстрашније онда кад ми наступамо, а ћутимо.) Пришли смо на јуришно одстојање. Бомбаши су журно кренули напријед. Бомбе су одјекнуле. Нијесу даље смјели чекати, побјегли су. Наступали смо за њима. Наишли смо на утврђења, опасана вишередном бодљикавом жицом, коју су Италијани брижљиво плели, да би били сигурнији. Ушли смо у град, заједно са осталим нашим јединицама. Невесиње је поново ослобођено.

Сјутрадан су нас смијениле јединице 9. далматинске дивизије, а ми смо, у саставу бригаде, пошли у правцу Гацка и Црне Горе, која нас је, послјије једногодишњег четничког терора, жељно очекивала.

У ноћи између 5/6. априла јединице 10. херцеговачке бригаде муњевитим налетом ликвидирале су јако усташко упориште Фазлагиха-Кулу. Брза и енергична ликвидација тога, по злу чувеног, усташког „осињака“, који се сматрао

неосвојивим, **ЈШ** више је увјерила народ у нашу снагу, пред којом се никаква непријатељска сила не може одржати.

У току покрета према Гацку наилазили смо на четничке јединице, које су давале отпор, али не тако јак и организован, као од Неретве до Невесиља. Према обавјештењима која смо добили од мјештана и од заробљеника, четници су журили према селу Равном (граница Црне Горе и Херцеговине) да ту организују одбрану да би по сваку цијену онемогућили продор наших снага у срез дурмиторски. Брзо повлачење према Црној Гори, народу су представљали као тактички потез. Причали су о „јуришним“ пуковима Павла Ђуришића, који су, наводно, већ посјели утврђене положаје Равно — Лебршник — Чемерно. Све те лажи биле су им потребне, изгледа, због страха од народа, који је, охрабрен нашим присуством, већ ступао у акцију и разоружавао разбијене четничке јединице.

На домаку Гацка наш батаљон се сукобио са заштитницом четничких јединица. Према отпору на који смо наишли, изгледа да је она имала задатак да нас што дуже задржи и омогући повлачење главнине својих јединица. У тој борби тешко је рањен командир 2. чете Јосиф Маловић. Упркос његовом отпору (хтио је по сваку цијену да иде са батаљоном), морали смо га транспортовати назад, преко Фојнице, према Улогу и Калиновику, гдје се налазила Централна болница. Док смо радили на организацији његовог транспорта, и док смо га убјеђивали да мора ићи у Централну болницу због тешке ране, кроз главу су ми се муњевитом брзином низале слике из борби око Бугојна, Купреса, Бањалуке, Ливна, Дувна, Книна, Имотског и другим мјеста у западној Босни и Книнској крајини, у којима је Јосиф ишао храбро, пред својом четом, и стотине пута гледао смрти у очи. Али, ето, ни једно га зрно не закачи све до Гацка — ту, на домаку свога краја — кад је жељно очекивао, као и сви остали борци батаљона, да што прије стигне и види породицу, с којом се није састао већ годину дана. Поздравили смо се с њим, пожелавши му оздрављење и брзи повратак у батаљон.

Батаљон је стигао у село Врбу, испод самог Лебршника. Ту смо остали и одмарали два-три дана, чекајући с нестрпљењем наређење да кренемо у напад на четничке положаје на Равном. Сељаци из села су нам причали о терору четника, звјерствима и убијањима која су починили за вријеме десетомјесечне владавине.

Стигло је наређење за покрет. Иако је био почетак априла, ноћ је била таква какву још нијесмо доживјели. Прста се пред оком није могло видјети. Од силног вјетра је-

чала је планина Лебршник. Брисала је јака снијежна мећава, која нам је те ноћи била велики савезник, јер четници нијесу могли ни помислити да бисмо по таквој ноћи могли нападати.

Ноћ и невријеме су нам омогућили да потпуно изненадимо непријатеља — далеко и брзо разбијемо непријатељску одбрану. Батаљони су затим прешли у гоњење. У току ноћи наш батаљон је прешао ријеку Пиву и избио у села Борковиће, Дубљевиће и Безује, која леже на површи планине Пиве.

На Равном смо се морали растати још од једног друга. Још у селу Врба, Миленко Головић имао је високу температуру. Говорили смо му да остане у батаљонској интендантури, али сва наша настојања да га задржимо остала су безуспјешна. На крају, ми смо попустили и Миленко је пошао са нама у борбу. Послије разбијања четника у селу Равном, њему је било много горе, тако да смо га морали упутити у Централну болницу, јер је констатовано да се разболио од тифуса. Он је био диван друг и храбар војник. 1. јуна 1942. године, када смо напустили Црну Гору, остао је по задатку „на терену”. Живот у условима четничког терора био је тежак. Готово немогуће је било опстати. У таквој ситуацији су Миленко и Миле Одовић одлучили да иду за Босну. Пошли су преко херцеговачких и босанских планина, а од спреме која је била неопходна за такав далеки пут имали су малу географску карту Југославије. Са том картом, захваљујући њиховој бистрини и снажљивости, успјели су, послије двадесетодневног напорног пута, да дођу у Гламоч. Ту су се прикључили нашем батаљону. Сада, на домаку свога краја, кад је онима који су га већ одавно прогласили мртвим могао да покаже да је жив и здрав — да је борац пролетерске бригаде, морао је назад у Централну болницу. Сазнали смо касније да је као тешки болесник погинуо код Улога, када су четнички остаци из засједе напали једну колону рањеника и болесника Централне болнице.

Први батаљон наше бригаде преко села Пишћа избио је у село Недајно и разбио четничке снаге које су се од правца Шћепан-Поља, преко Рудина, повлачиле према Жабљаку. Батаљону су се придружиле групе позадинаца које су успјеле да разоружају већи број четника.

Са планине Пиве посматрали смо борбу коју је водио наш 3. батаљон на положајима изнад села Миљковца. Четници, под командом капетана Митра Пејовића, давали су жесток отпор. Само се чула детонација бомби и ватра аутоматског оружја. Након два сата борбе четници нијесу издр-

жали, већ су почели безглаво да бјеже под окриље талијанског пука који се налазио на планини Јаворку. Неколико дана касније тај пук је задесила иста судбина, под налетом батаљона 2, 4. и 5. бригаде.

У борби на Миљковцу погинуо је командант Пивског четничког батаљона Митар Пејовић и тако ту, на терену Пиве, платио сва недјела која је чинио над тим народом.

У селима Дубљевићи — Бојковићи од сељака смо сазнали све што се на територији среза дешавало за вријеме нашег ратовања по Босни. Причали су нам о јуначкој смрти Јована Ћоровића, Бојина Јауковића, Вељка Мићановића, Богдана Котлице и других чланова среског комитета. Јован и Богдан, политички и организациони секретари комитета, налазећи се у безизлазној ситуацији извршили су самоубиство, да не би пали живи у руке непријатељу — а остали су похватани и спроведени у четнички затвор. Сазнали смо о тешким условима у којима су живјели и радили дпугови који су остали на терену. Непријатељ је успио да похвата или побије све илегалне позадинске раднике, изузев групе Милуна Гаговића и групе Обрада Цицмила, које су се налазиле на територији НедаЈНО — Пишће — Безује; такође епасло се и неколико појединаца који су били добро сакривени у скровиштима. Причали су нам о страховитом тепору четника Николе Бојовића који су вршили над народом Безуја и Недајног да би открили позадинске раднике. Али, уколико је више бјеснио даноноћни терор, утолико је расло јединство народа и ријешеност да се илегалци сачувају.

Чврстину, смјелост и пожртвованост људи из тога краја најбоље показује примјер Петка Гаговића из села Безуја. Милун Гаговић, са групом, налазио се у његовој кући и док су сједјели неко од укућана је изишао напоље и видио како Талијани у стрељачком строју прилазе селу. Времена за размишљање није било много. Бјежати се није имало куда, остало је једино пружити отпор или се предати. Петко је међутим покупио све оружје, стрпао га у двије вреће и натоварио на коња, а Милуну и осталим дао косе, виле и грабуље и сви скупа кренули су кроз стрељачки строј према планини. Талијани, мислећи да су то сељаци који одлазе на косидбу, послѣ краћег испитивања, пустили су их да прођу и да се, захваљујући Петковој довитљивости, извуку из готово безизлазне ситуације.

Никола Гвозденовић: СТАРИЦА

Оваквих и сличних примјера било је много и само захваљујући таквим људима те двије групе су остале неоткривене.

Сељаци су нам причали о ужасном терору четника, о томе да се у Колашинском затвору налазе стотине најбољих људи из среза и да су многи од њих стријељани. Сазнали смо да су многи другови стријељани на Жабљаку и у Шавнику. Причали су нам о њиховом јуначком држању. Многи од њих су умирали кличући борби, слободи и Комунистичкој партији. Сазнали смо и невјероватне ствари, од којих нам се коса дизала на глави. У селу Тимару — (Ускоци) — четници су пекли жива Јована Ћатовића — да би, наводно, открили ко је узео злато које су Енглези бацили на ту територију. Пошто му је кожа на ногама била испечена и попуцала, натјерали су га да бос трчи по кошевини. У тешким мукама умро је Јован, а није проговорио ни ријечи.

Незапамћен је то био терор. Батина иклада су били основни и неприкосновени закон, који је у овом крају владао десет мјесеци, али све је то било узалуд — вјеру у побједу нијесу могле убити. Многи од оних од којих смо се растали при поласку у Босну, са вјером да ћемо се опет ускоро видјети — нијесу нас дочекали. Нијесмо нашли Јована Ћоровића, Богдана Котлицу, Милоша Жугића, Војина Јауковића, Вељка Мићановића, Вељка Куцјевића, Василија Кнежевића, Павла Поповића, Лекса Дедаића и многе друге — али дочекао нас је народ — дочекао нас је раширених руку као своје најрођеније, спреман сада више него раније да иде са нама, увјерен да једино борба може донијети слободу.

Након два дана добили смо извјештај да су групе позадинаца ослободиле Шавник и Жабљак и да су четници одступили преко Сињавине за Колашин и преко Крнова за Никшић. Неколико другова из батаљона остало је на терену Пиве, са задатком да организују народне одборе и команде мјеста. Десетак омладинаца из Борковића, Дубљевића и Безуја дошли су са оружјем и тражили да иду са нама.

Добили смо наређење за покрет правцем Безује — Дубровско — Дужи према Шавнику. Свуда успут понављала се слика из Борковића и Безуја. Народ је излазио пред нас — износио све што је имао. Грлили су и љубили борце у колони. У селу Дубровску, саопштили су нам вијест која је тешко дјеловала на све нас — рекли су нам да је у селу, непосредно пред наш долазак, у еоској крчми, четнички шпијун Миладин Томић убио Петра Головића, који је приликом нашег повлачења за Босну 1942. године остао по за-

датку на територији општине Дробњак. Захваљујући натчовјечанским напорима своје остареле мајке, као и неколико нама оданих људи из села Пошћење, успио је да остане неоткривен, и поред тога што су четници предузимали све могуће, од батињања, паљевине куће до покушаја подмићивања — да би га пронашли. У каквим је условима овај храбри младић живио најбоље показује и то што се готово годину дана није ни бријао ни шишао. Кад је изишао из бункера и прошао селом, његове најближе комшије нијесу га могле препознати. Живио је друг Петар, годину дана у најтежим условима, не губећи вјеру у побједу идеала за које се борио. У данима највећег четничког терора, кад су неки почели да се колебају — он је живио са пуном вјером да ћемо се ми брзо вратити, јачи и бројнији но што смо отишли. Нестрпљив је био да нас чека у своме селу. Необријан и неошишан пошао је да нас сретне и, ето, умјесто другарског загрљаја, срело нас је његово мртво тијело. Издајнику је успјело, у посљедњем момемнту, оно што четници Ивана Ружића и Станише Јауковића нијесу могли у току вишемјесечног упорног настојања. Жалили смо искрено доброг друга из војничке почасте отпремили његово тијело у родно село, гдје је сахрањен.

Након краћег задржавања батаљон је извршио покрет за село Дужи. Сјутрадан је стигло наређење да Стојан Жуђић, Војин Срдановић, ја и још десетак другова кренемо за Шавник, гдје је требало да примимо нови задатак.

Тешко смо се растали од другова са којима смо провели скоро двије године заједничког ратног живота; прошли кроз многе тешке борбе од Сињавине до Бања Луке и Книна, у којима смо доживљавали и дијелили многе тешкоће и радости.

Пошли смо на извршење новог задатка, а батаљон је остао да чека наређење, да коене са осталим јединицама бригаде — у нове побједе.

Мићун ЈАУКОВИЋ

БОРБЕ ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА ОКО НЕВЕСИЊА 1943.

Деветнаестог марта 3. батаљон је наступао у правцу села Кљуни, а остали дијелови 4. пролетерске црногорске бригаде лијево, у правцу планине Црвањ. Десно од нас наступала је 5. пролетерска црногорска бригада.

Четници су држали положаје сјевероисточно од села Кљуни. Наступали смо по дану. Рачунали смо да ћемо их лако протјерати, као и у дотадашњим сукобима од Борачког Језера. Али, није се тако десило. Јакe четничке снаге су наступале према нама. Наши извиђачки дјелови су застали, задржани јаком четничком ватром. Штаб батаљона је наредио да се 1. и 2. чета развију за борбу. Пошли смо у напад. Због јаке ватре и непрегледног терена није се могло фронтално наступати, па је одлучено да се по групама између жбуња и камењара, пробијемо у непријатељски положај. Ово се показало корисно, па смо почели потискивати четнике. Док осјете наше дејство са стране или отпозади, одмах се повлаче на сигурније положаје, са којих се жилаво бране док их Италијани обилато потпомажу артиљеријом и авијацијом. Имамо добре заклоне од фронталне ватре. Али авионске бомбе свуда нас пронађу. Наилазе авиони. Размишљам, коме ли су сада намијенили свој смртоносни товар. Ипак, мета смо им били ми. Засуше камењар у којем смо се налазили. Тешко је рањен замјеник политичког комесара 2. чете Радисав Ковачевић и још неколико другова.

Десно и лијево од нас чује се јака борба, то се борци 4. и 5. бригаде обрачунавају са четницима. Непосредно испред нас има око два четничка батаљона. Читав дан смо водили борбу са њима и нијесмо их разбили. Но, рачунамо да ћемо их разбити ноћу 19/20. марта

Ноћ пролази. Четнике морамо разбити. У дејство ступају бомбашке групе. Циљ и правац кретања одређујемо према галами четника. Док се ми са њима дозивамо и надвикујемо, Бојица Ивановић води групу бомбаша и тихо им се приближавали и ућуткује их бомбама. За њима смо појурили на-

пријед. Такође и бомбашке групе из 1. и 3. чете обрачунавају се са четницима.

Друкчије и није било могуће водити борбу по рупчагама и камењару. Шта вриједи пуцати из пушке када се циљ не види. То могу само четници којима су Италијани дали доста муниције. Четници све мање галаме, и због тога се све слабије оријентишу наше групе. Непосредно испред нас је нека јача четничка група. Одбили су наш напад. Одредили смо још једну групу бомбаша. Неколико бораца заобишли су четнике бочно, ослањајући се на десетину Бојице Ивановића и користећи њен положај. Бацили смо бомбе и уз громогласно „Ура“ просто ускочили међу четнике.

По дозивању и ватри видимо да напредују и наше 1. и 3. чета. Батаљон је доста дубоко продро у непријатељски положај. Са брежуљака које смо заузели угледамо велику ватру у једној удољници, на око 50 до 60 метара. Рачунали смо да су око ватре четници. Али, опет се питамо шта ће им ватра на положају када није хладно. Када се приближисмо, угледамо на ватри велики казан пун воде која је кључала и привезане 3 до 4 овце.

— О, види их! Спремали су вечеру. Значи, сигурни су да ће одржати ове положаје. Е, преварили су се — каже Ново Ковачевић, водник 1. вода који је са групом бораца истовремено са нама стигао.

Према граји и пуцњави закључујемо да има доста четника у једном камењару изнад удољнице гдје им је била ватра. Из 2. чете одређене су групе које ће заобилазно напасти тај положај. Ми смо после тога пошли у напад са фронта. У непосредној близини, са лијеве стране, дејствовала је група из 1. чете. Бацили смо бомбе, одговорили су бомбама. Шта сад питамо се!? Да стојимо испред њиховог положаја, нанијеће нам губитке. Да се повлачимо, биће нам још горе јер ћемо их навући себи на леђа. До сада смо већином користили италијанске бомбе које смо заплијенили од четника. „Море, да им ја треснем ову, крагујевку, па да видиш како ће се мешкољити“ — повика Стеван Пијевац и завитла бомбу. Бомба је пала и експлодирала на „право“ мјесто. Четници су ућутали и повукли се. Дубоко смо продрли у четнички положај. Застали смо. Командир чете Радисав Распоповић и политички комесар Саво Живковић договарају се и дају упутства за даљи наш рад. Још није наређено да идемо напријед. Очекујемо. И даље збијамо шале на рачун четника. Весело жагоримо и гласно се смијемо. Одједном ту веселу атмосферу прекида експлозија ручне бомбе. Једна, друга, трећа...

— Охо, ово су „браћа" пошла у противнапад — повика Марко Ишац, и осу дужи рафал у правцу четника и настаде тишина.

У даљем наступању 3. батаљон је разбио четнике на правцу свога дејства. У једном јуришу погинуо је Радован Бобичић.

Када смо разбили четнике, наишли смо на јаке снаге Италијана, потпомогнути авијацијом, артиљеријом и тенковима, са доста наоружања и муниције у почетку су се упорно борили, све док нијесу схватили да су четници разбијени. Тада је међу њима завладала паника и почели су да одступају у неред. Позади њих крстарили су тенкови, па им је тиме донекле одступница била осигурана.

Јединице нашег батаљона дале су се у потјеру за Италијанима. Наступали смо у мањим колонама. Прогонећи непријатеља једна група бораца, међу којима је био и Јован Ђуровић, политички комесар батаљона, заробила је 20 Италијана.

Овим поразом Италијана и четника ријешена је, углавном, и борба за Невесиње, које је уз слаб отпор непријатеља заузето 22. марта. У нападу на Невесиње учествовао је и 3. батаљон.

У Невесињу смо заплијенили већу количину оружја, одјеће, намирница и разне опреме. Пошто смо се краће вријеме задржали у Невесињу, добили смо наређење да пођемо на одмор у Кифино Село. Смјештај смо имали врло добар, а храну укусну и у довољним количинама. Одмах смо приступили уређењу опреме, чишћењу оружја и побољшању хигијене. Но, ово је врло кратко трајало.

Италијани и четници нијесу се лако мирили са губитком Невесиња. Главне четничке снаге биле су прикупљене од правца Мостара, у околини Благаја, а дијелом снага држале су М. Вележ, доминантни положај изнад Невесиња. Овај положај приликом ослобођења Невесиња требало је да посједну јединице 5. пролетерске бригаде, али су их четници предухитрили и положај је остао стално у њиховим рукама. У околини Благаја је било око 3.500 четника и они су 26. марта, потпомогнути италијанском артиљеријом, тенковима и авијацијом, пошли са три колоне у напад ради заузимања Невесиња. У вези са тим, 3. батаљон је добио задатак да посједне положаје коте 939 — безимена коса у правцу југозападног дијела Невесиња. На лијевом крилу наших положаја доминирали су четнички положаји, а испред средине и нашег десног крила земљиште је углавном било пошум-

љено и слабо прегледно, те је четницима омогућавало прикривено наступање.

На нашем десном крилу положај је посјела 1., затим 2. и на лијевом крилу 3. чета. У првој половини дана четници нијесу јако наваљивали на наше положаје. Чак је 3. чета и потиснула њихове мање дијелове. Главне четничке снаге надирале су дуж комуникације Благај — Невесиње, гдје су се бориле јединице 5. пролетерске бригаде. Цеста је била дјелимично порушена и постављене препреке, те је то, уз јак отпор наших јединица, и успоравало продирање непријатеља. Како је вријеме пролазило, тако су јаке четничке снаге све више напредовале а наше јединице су биле приморане да се повлаче у правцу Невесиња.

У послеподневним часовима четници су, обилато користећи помоћ талијанске артиљерије, авијације и тенкова, појачали притисак на положаје 3. батаљона. Најжешћа борба се повела за коту 939, коју је углавном бранила наша 3. чета, која је држала сами врх коте. Четници су у налету заузели коту. Наши борци су се повукли пар десетина метара, али није дуго потрајало па су самоиницијативно пошли у противнапад и збацили четнике. Овој групи бораца послато је појачање, те је тако фронт батаљона донекле стабилизован. Борба десно од положаја нашег батаљона све се више приближавала Невесињу, те је отуда и притисак био већи на наше десно крило — на положаје 1. чете. И опет су четници јачим снагама напали коту 939. Наваљивали су са три стране. Овог пута борци 3. чете нијесу издржали, а пошто су четници јачим снагама напали и остале чете, то се није могла пружити помоћ 3. чети. Сада четници наваљују на положаје 2. и 1. чете. Авионске бомбе и артиљеријске гранате засипале су наше положаје. 2. чета се брани на једној голој коси на којој је мања камена ограда коју борци користе као заклон. Испред нас је шума на неких 20 метара, а позади јаруга обрасла жбуњем, изнад које се диже такође гола коса, последња одбрамбена линија батаљона на којој је и батаљонска резерва. Четници често са ивице шуме бацају на нас бомбе и отварају јаку митраљеску ватру. Камена ограда донекле нас штити.

На положају 1. чете води се јака борба. Одбијајући јуриш четника, рањен је командант чете Војин Катнић, те га замјењује његов замјеник Милован Лукић. Авиони нас засипају мањим бомбама, а четници стално наваљују. Лакше су рањени замјеник политичког комесара Марко Лакић и замјеник команданта Мироје Жарић. Од штаба батаљона само је још остао Јован Ђуровић. Тешко је издржати на

положају. Но, одступања нема. Још је дуго до ноћи. Ако би се у оваквој ситуацији почели повлачити претрпјели би велике губитке на брисаном простору. Цио положај је обавио дим. Са посљедњом авионском бомбом и четници су јурнули на нас. Већи дио 2. чете се повлачи у долину позади нас. Повлачење штити тешки митраљез нашег Пратећег вода. Повлачење се врши плански, без панике. Осврћем се да видим којим правцем ми је најсигурније да се повучем, када у непосредној близини угледах Нова Ковачевића. Око њега нема ниједног борца. Сви су се по наређењу повукли на наредни положај. Допузах иза зида до Нова. Четници наваљују, али још не прелазе зид. Лијево од Нова већ су продрли у наш положај. Ново непрестано гађа из ниског зида четнике испред себе и с времена на вријеме баца ручне бомбе, те му се и ја придружих у том „послу“ али мислим на то када ће се Ново повући. Да нијесам њега видео, већ бих био на наредном положају, гдје је била готово цијела наша чета. Ново је сувише био заузет борбом и није мислио на повлачење. Можда није ни знао да је остао сам.

Код 1. чете прави пакао. Погинуо је Милован Лукић, који је прије краћег времена замијенио командира. Дужност командира преузима командир вода Драгутин Филиповић.

На положај стижу командант наше бригаде Радован Вукановић и командант 5. бригаде Сава Ковачевић. Питају штаб батаљона да ли ћемо моћи да издржимо до ноћи. На десном крилу наше јединице се повлаче. Тешко је издржати, али штаб батаљона одговара команданту да ћемо издржати.

На задњем одбрамбеном положају прикупио се цио батаљон. Нама изгледа да је то и посљедњи положај који држе наше јединице које бране Невесиње, бар по борби нам се тако чини. Рањен је и командир 2. чете Радисав Распоповић и замјенио га је његов замјеник Војо Ђуровић. Рањеника у батаљону има око десетак.

Дан се ближи крају. Четничке бомбашке групе бацају бомбе по нашем стрељачком строју. На лијевом крилу је најкритичније. Четници су заобишли дио 3. чете, затим и 2., па смо на малом простору скоро измијешани. Велики талас четника наишао је од правца коте 939. Уклинили су се у наш положај. Засипају нас бомбама. Поједини другови се „самоиницијативно“ повлаче. Одједном, међу нама се појави комесар батаљона Јован Ђуровић, опали из машинке рафал по четницима и нареди да пређемо у противнапад. Бацисмо бомбе онако како је ко имао. Нема времена да се одређују

бомбаши. Цио батаљон који је скоро сав био на окупу, пође одједном у противнапад и одбацисмо четнике са косе. Четници нијесу далеко одступили, јер их је много, рачунају да ће нас ипак збацити. Чујемо како их грде њихове старјешине: „Што бјежите, стоко једна" — вичу им. Послије тога почеше да бацају бомбе на косу на којој смо били, али се нијесу усудили да пођу на јуриш. Почели су нас тући из минобацача. Једна мина је експлодирала у мојој близини, мало ме одбацила са мјеста на којем сам био залегао и једно парче ме ранило у леђа. Марко Рачић одмах ме је одвео мало даље, позади строја, а Ана Љумовић, која је била ту међу борцима, превила ми рану. На положају ме је замијенио Бојица Ивановић. Већ се смрачило. Одржали смо положај до ноћи, како је штаб батаљона и обећао командантима 4. и 5. бригаде. Пошто је пала ноћ, батаљон се по наређењу команданта бригаде повукао у правцу Кифина Села.

Сјутрадан, штаб бригаде је за ову борбу похвалио наш батаљон а на самом положају, за вријеме борбе, штаб батаљона је добио усмене честитке од команданта 5. бригаде Саве Ковачевића и команданта наше бригаде Радована Вукановића.

Јовета БОБИЧИЋ

БАТАЉОН ЈЕ ПЈЕВАО И КАД СЕ УМИРАЛО

У бригади се пјевало и кад нам је било добро и кад је било тешко. Пјесма се чула и после побједа и после неуспјеха, без обзира на умор и друге тешкоће. Пјесма је била насушна потреба живота бораца. Она је бодрила дух и олакшавала муке. Надахњивала је снагом онда када је била на измаку, хранила људе кад се гладовало, кријепила и сузбијала малодушност и зближавала људе. Кроз пјесму се изражавала вјера у побједу, пркос и пријетња непријатељу, ублажавала туга и жалост за изгубљеним братом, сином и другом.

Пјесмом смо почели борбени пут бригаде. После сусрета са другом Титом у Љубини 19. јуна 1942. године пјевала је читава бригада. Те ноћи одјекивала су од пјесме околна брда и шуме. Иако смо били исцрпљени од покрета и гладовања нијесмо осјећали умор. Те ноћи за вечеру је кувана сријемуша без икаквог додатка. Знали су људи да ће таквих вечера и тешких дана бити доста и убудуће, то нам је и Тито рекао, али се пјевало снажно од срца — пјевало се путу за побједу и слободу, Партији и Титу.

На маршу према Игману одмарао се 3. батаљон у једном селу. Неко је пронашао код сељака гусле. Запјевао је Марко Ковачевић, одличан гуслар, и све нас пријатно изненадио. Од тада наш откоивени таленат на одмору и предаху знао је често да нас оснажи и окријепи наш борбени дух. Касније је на многим приредбама гусларска тачка била стално заступљена и радо слушана од публике. Коло и пјесма се орила и после Бугојна и Купреса, кроз попаљена села Вуковско, Рилић, Благај а народ се окупљао и слушао.

У борби на Винцу 1942. из батаљона је погинуло 9 а рањено 12 другова. Овакав ударац батаљон је тешко примио, јер је сваки борац осјећао да су непотребно дате толике жртве. Када смо после заузимања Винца нашли 5 масакри-

раних другова, који су остали на прилазима усташким бункерима, сахранили смо их у дворишту основне школе и уз војничке почаст и дирљив и топао говор опростили смо се од њих. Са овим друговима сахрањен је и Сретен Дуљо Јововић, матурант, члан Скоја, родом из Косића. У истој чети са Дуљом била је његова сестра Нена. Послије сахране Сретена и другова добили смо глас да је Ненин муж Никола Перовић, борац 1. пролетерске бригаде, погинуо са још неколико наших земљака. То је још више увећало нашу тугу и жалост.

Увече је група партизана покушала да покрене коло али борци нијесу прилазили, устручавали су се због Нене. Она је то примијетила, обрисала сузе, стегла рањено спце и ухватила се до коловође. Коло се покренуло, заорила се пјесма, од многих попраћена сузама. Како је Нена у том моменту била величанствена. Ништа није проговорила, али је овим поступком рекла доста — постала је у нашим очима симбол самопријегора и одважности жене-ратника.

Млади борац Лука Луне Којдић, ђак, родом из Бугојна, био је талентовани пјевач босанских народних пјесама. На одморима и застанцима често се чуо његов лијепи глас. Знао је многе севдалинке а научио је тако пјевати од свог брата који је прије рата пјевао на Радио-Београду. Овај дјечак-борац, још нејак и њежан, издржавао је све тешкоће рата. Његово дјетињасто блиједо лице и ситан благи поглед плавих очију говорили су о тешкоћама са којима се нејак носио. Али је хтио и био борац. Са пјесмом је освјежавао своје другове и пјевао до смрти, јер је волио пјесму. Погинуо је 22. јула 1943. године на Озрену, од парчади авионске бомбе.

Доласком нових бораца из Кордуна и Далмације богатио се пепертоар пјесама које је батаљон пјевао. Оне су биле погодније за неке крајеве од оних које смо знали из Црне Горе. Козарачко коло је играо читав батаљон. Набрекла би прса снагом, када Граора Никола, млади Кордунаш, водећи козарачко коло снажним гласом пјева „Козару" или неку другу пјесму, чији је рефрен понављао читави батаљон.

Батаљон није пјевао у вријеме дрварске операције. Комесар 2. ударног коопуса био је тих дана код нас и обавијестио штаб батаљона да је Врховни штаб нападнут, веза прекинута и неизвјесно је шта је са другом Титом. Људи су у повјерењу о томе казивали један другоме. Брзо је то сазнао сваки човјек и батаљон се није могао препознати. Наступила је забринутост и мучна утученост о којој нико не говори а

свак је осјећа. А када нам је послије два дана телефоном јављено да је успостављена веза са Врховним штабом и да је Тито здрав, читав батаљон је пјевао. Веселење је било до касно у ноћ и уз пјесму се понављало:

*„Сви да ћемо главе дати
Тито ће се маршал звати“.*

То је била пјесма радости, љубави и вјере у побједу коју је од срца пјевао цијели батаљон.

Вукота РАДОВИЋ

ОД НЕВЕСИЊА ДО ЈАВОРКА

Наш 3. батаљон је учествовао у нападу на Невесише.

Приликом протјеривања четника (Италијани су раније одступили за Мостар), на периферији града, у неколико земљаних бункера, лежали су четници искасапљени од минобацача 5. црногорске бригаде.

Истог дана 3. батаљон је упућен на одмор у село Оцак. Надали смо се да ћемо се у селима око Невесиња, после тешких борби и маршева од Ливна до Невесиња, мало одморити и припремити за продор у родни крај. Али непријатељ то није дозволио. Удруженим снагама, Италијани и четници извршили су напад од Мостара на положаје 5. бригаде која је затварала овај правац. Постигли су извјесно изненађење, заузели су М. и В. Вележ и јаким снагама, уз подршку италијанске артиљерије и авијације, наступили ка Невесињу. Зато је нашем батаљону прекинут одмор. Поново се враћамо за Невесиње, опет се за њега треба борити и крв лити.

26. марта, усиљеним маршем прошли смо кроз Невесиње и избили код с. Гребак, гдје нас је сачекао командант 5. црногорске бригаде Сава Ковачевић, да нам да задатак, јер је батаљон за ову борбу био њему потчињен.

Док је Сава давао задатак нашем батаљону, непријатељ је осуо убитачном ватром по положају гдје смо се налазили. Један борац видјећи да меци падају близу Саве и чланова штаба батаљона, обрати се Сави са ријечима: „Друже команданте, склоните се бар мало, убиће Вас“. Громогласно се насмијао прослављени партизански командант и рекао: „Командант не може и не смије давати задатак иза заклона — скривен он мора да види гдје се налази и шта ради, непријатељ да би могао донијети правилну одлуку.“ Затим се окренуо замјенику команданта нашег батаљона Мироју Жарићу (командант батаљона, Бако Југовић је тих дана био болестан) и упознао га са ситуацијом, а затим издао наређење да батаљон треба да заузме Вилењак (к. 1213) и доминантне положаје сјевероно од Вилењака, како би се створила могућност да се удари бочно на четничке и италијанске снаге

које нападају дуж пута од Мостара за Невесиње, и већ су на домаку с. Гребак. Затим је Сава даље осматрао ситуацију ка Вележу. Тражио је да пожуримо, иако ће то бити врло напорно. У противном, треба обавезно посјести положај испред нас тј. испред с. Гребак.

Терен којим је батаљон требало да се пребаци на правцу Вилењака тешко је проходан, тј. испресијецан са доста малих поточића и јаруга, обрастао густом шумом и шипрагом, погодан за засједе са доста одвојених брежуљака чији су врхови мјестимично голи и подесни за одбрану, а на којима су се примјећивале четничке снаге како се комешају. Све је то говорило да батаљон има врло тежак задатак, јер непријатељ већ угрожава Невесиње од правца Вележа и Бишине.

Замјеник команданта батаљона Мироје Жарић кратко је издао задатак четама и правце њиховог наступања. Са 1. четом, која је наступала десно, пошао је он и замјеник комесара батаљона Марко Лакић. Чете су се брзо пребациле преко једне јаруге и продужиле ивицом шуме. Када је десно крило батаљона, у ствари, 1. вод 1. чете, са којим су ишли замјеник команданта и командир чете, било на домаку шуме, тј. на 40 — 50 метара, наишло је на јаку ватру непријатељског аутоматског оружја и ручних бомби. Борци су муњевито реаговали и онако у стојећем ставу отворили ватру на непријатеља, покушавајући бомбама да прокрче себи пут до шуме. Настао је кркљанац. У исто вријеме 2. чета и 2. вод 1. чете брзо су интервенисали. Да није било брзе интервенције 2. чете и 2. вода 1. чете вјероватно би 1. вод имао тежих губитака. Овако се непријатељ за моменат збунио, што је било довољно да се десно крило батаљона извуче из убитачне ватре. Било је апсурдно покушати да се узме Вилењак, јер је одатле био удаљен више од 1,5 километар. Претпостављали смо да се пред нама налазе јаке четничке снаге, које су се прије спустиле са Вилењака ради продора овим правцем ка Невесињу.

У оваквој ситуацији, батаљон је на брзину посјео положај: к. 1166, к. 1174, безимена коса изнад с. Гребак. Дакле, четници су нас предухитрили, јер док је батаљон добивао задатак и рачунало се да су они још на Вилењаку, четници су се већ упутили да овим правцем уђу у Невесиње.

Они су покушали да искористе своју предност и преимућство, па су извршили јак напад, уз подршку италијанске артиљерије и авијације. Први четнички јуриши су одбијени и нанети су им велики губици. Али напади нијесу престајали. Они су на све могуће начине покушавали да за-

узму наше положаје, јер је то и диктирала ситуација на Вележу и Бишини, гдје су четници већ овладали кључним положајима за улазак у Невесиње. Послије низа јуриша на положаје нашег батаљона, успјело им је, уз помоћ сталног бомбардовања да заузму коту 1174, али противјуришем 2. чете нашег батаљона kota је повраћена, а четници су претрпјели осјетне губитке.

Најтеже нам је овога дана пало непријатељско бомбардовање, јер су открили гдје држимо положаје, па су нас цио дан бомбардовали бомбама за тучење живе силе (сандучаре), и њих наједанпут падне сијасет и не знамо куда да се окренемо и куда да се склонимо. Ово бомбардовање нам је нанијело озбиљне губитке. Ипак наш батаљон није дозволио четницима да пређу ни преко једне стопе положаја које је држао.

Цио дан непријатељ је покушавао да овим правцем продре ка Невесињу и није могао сломити отпор батаљона. Комесар батаљона Јован Ђуровић једини је остао из штаба батаљона (командант болестан, замјеници рањени) да рукује одбраном батаљона. Он је у току цијелог дана обилазио положаје са једног краја на други, издавао наређења и директиве борцима и руководиоцима по четама. Четници су успјели да преко Вележа и Бишине, негдје испред ноћи, уђу у Невесиње на правцу дејства 5. бригаде, док је наш батаљон одржао положаје све до ноћи, што је омогућши осталим јединицама да благовремено евакуишу Невесиње.

У овој борби, из нашег батаљона погинули су: Милован Лукић, командир пратећег вода; Војин Лађић, командир 1. вода 1. чете и још неколико других чијих се имена не сјећам. Рањени су: Мироје Жарић, замјеник команданта батаљона; Марко Лакић, замјеник комесара батаљона; Војин Катнић, командир 1. чете; Душан Брајушковић, командир 1. чете; Јовета Бобичић, командир 2. вода 2. чете и још неколико бораца.

Батаљон је падом мрака напустио положај и одмаршовао источно од Невесиња за с. Г. Братач, гдје смо остали два дана. Послије одмора извршена је припрема за поновни напад на Невесиње. Овај други напад партизана на Невесиње четници и Италијани нијесу смјели сачекати, тако да није било неке велике борбе.

Послије одмора у селу Батковићи, Кифино Село, батаљон је извршио покрет преко села: Гаја, Бубљевића и Клеута за Јасеник — сјевероисточно од Автовца за око 4 километра.

На терену села Јасеника задржали смо се од 2. до 8. априла. За ово вријеме смо држали положаје према четницима из Пиве и вршене су шзипреме за даља дејства према Црној Гори. Сваког дана и ноћи изводили смо демонстративне нападе на четничке положаје, да бисмо их држали у неизвјесности. Али, и они су знали да понекад узнемиравају и да буду врло активни у испадима према нама. Тако су 6. априла извршили испад преко планине Лебршника из села Жањевице, на правцу села Уљиња, којом су приликом убили Мирка Вешовића, члана АВНОЈ-а и једног од црногорских првака у народном устанку.

Ноћу 7/8. априла напали смо четничке положаје и протјерали их за Равно. Том приликом је рањен Лазар Бобичић, учитељ, замјеник комесара 3. чете. (Он је касније погинуо на Сутјесци.) Батаљон се задржао у с. Жањевици све до 11. априла. Тога дана смо извршили покрет за Равно, гдје су нас четници сачекали, али су брзо одмаглили за Пиву. Прешли смо границу Црне Горе и Херцеговине. Законачили смо у с. Јасену, али смо у току ноћи добили наређење да се вратимо у Гацко.

Наш повратак услиједио је због напада четничко-италијанских снага од Билећа према Гацку. Код мјеста Плане дочекали су их батаљони 5. и 10. бригаде и после великих губитака с једне и друге стране непријатељ је одбачен за Билећу.

Послије пуних 10 мјесеци, ево нас опет у родном крају. Иако су нас четници из Пиве чекали на граници, но нијесу само они били, било их је и из других крајева, чим смо је прешли више од половине нам их је пришло, а становништво села кроз које смо пролазили са радошћу нас је дочекивало. Управник Пивског манастира игуман (имена се његовог не сјећам, само знам да је родом био из Сријема и да су га Нијемци заклали у Петој офанзиви), све што је имао залиха у намирницама, дувану и другом, изнео је пред нас и са пуно задовољства нас поздравио.

Преконачили смо у манастирским конацима, слушајући хуку и пуцње пушака од с. Миљковца и са планине Пиве. То су се четници дозивали и пуцњима јављали да смо ту, у њиховој близини, а ми смо се радовали што смо дошли у родни крај и што смо четницима близу, чему се они, свакако, нијесу радовали.

— Ето их, ушанчили су се на Миљковцу и ту мисле да даду „одсудну битку“ — испричаше неки сељаци који су отуда дошли.

Спремамо се да и ове четнике „поздравимо“. Ту је 2. батаљон већ замутио кавгу са њима, а наш их заскочио од села Дуба. Жестока борба се развила на Миљковачким положајима. И све до саме зоре четници су се борили, а онда — што није мртво или рањено остало на бојишту — побјегло је ка Јаворку код Италијана.

Послије одмора у Горњој Брезни батаљон је одмаршовао преко Дужи и Пошћења за с. Петњицу, гдје се одмарао до 29. априла, када се пребацио за с. Мокро.

Првог маја 1943. командант бригаде и бивши командант 3. батаљона Василије Ђуровић Вако одржао нам је говор о значају овог празника, наглашавајући да ћемо га прославити побједом над непријатељем, који се утврдио у ширем рејону Јаворка и Гвозда. Онако насмијан и весео, како смо га увијек знали уочи неке борбе, убједљиво је говорио о новим задацима који треба да дођу, о сигурној побједи над непријатељем и домаћим издајницима и о толико прижељкиваној слободи.

Послије прославе, батаљон је извршио покрет преко планине Војника, пењући се од Мокрог на висини од 1.700 метара. Испред саме зоре стигли су у рејон Јасенова Поља, на путу између Никшића и Јаворка. Пошто смо располагали подацима да се у рејону Јасенова Поља налази нека артиљеријска италијанска јединица, прешли смо цесту сјеверно од овога мјеста да бисмо загосподарили положајима око Јасенова Поља и Сурдупа и преградили пут на том мјесту, ради обезбјеђења од Никшића.

Јаворак је планински превој повезан истуреним главицама, идеалан за одбрану, одакле земљиште пада и ка Никшићу и ка Доњој Брезни, па су га Италијани утврдили као јако упориште за одбрану Никшића. На њему су се налазиле снаге једног батаљона. Као подршка ових снага у рејону Јасенова Поља налазили су се положаји 1 до 2 италијанске артиљеријске батерије. Италијани су мислили да ће са овако јаким утврђеним положајима спријечити продор партизанских снага ка Никшићу. Ставили су на бокове четничке снаге — као бочно обезбјеђење. Одбрану Јаворка су 1. маја појачали једним тенком и 7 до 8 танкета.

Још у току ноћи чула се борба на Јаворку. А када је освануо дан, борба је постала још жешћа. Јаворак су нападали дјелови 2. пролетерске и 5. црногорске ударне бригаде, док су два батаљона 4. пролетерске бригаде (1. и 3.) имали задатак обезбјеђења напада на Јаворак од интервенције Италијана од Никшића, држећи положаје дуж пута од Сурдупа до Липове Равни.

1. батаљон је преградио цесту у рејону Липове равни, а трећи у рејону Сурдупа.

Негдје око подне 2. маја борба је достигла највећу жестину, јер је, изгледа тек тада пристигла 5. бригада и извршила јуриш на Јаворак. У исто вријеме и батаљони 2. пролетерске бригаде прешли су на јуриш. Италијани су се упорно и жилаво бранили.

Наш батаљон је рано блокирао непријатеља у Јасеновом Пољу и када је настала најјача борба на Јаворку, извршили смо јуриш и ликвидирали непријатеља на Јасеновом Пољу. Све што је имало артиљерије на овим положајима било је плијен нашег батаљона.

На Јаворку је врело као у котлу, јер су се Италијани очајнички бранили. А кад су видјели да им нема спаса, покушали су у два правца да се пробију ка Никшићу. На једном се чула хука мотора. То је командант италијанске посаде у тенку јурио ка Никшићу, и успио је прећи преко каменитих препрека, које су поставили 1. и 3. батаљон, и стигао је у Никшић. Али све танкете, колико их је било, постале су плијен партизана.

Настало је расуло италијанских војника. Групе које су бјежале пут Јасенова Поља заробили су наши из батаљона.

Испред ноћи настао је тајац. Нигдје се није чуло борбе, изузев ту и тамо понеки пуцањ из страха и од весеља. Партизани су славили још једну побједу над мрским непријатељем, а они јадиковали за стотинама изгубљених војника.

Драгутин С. ФИЛИПОВИЋ

ПОГИНУО ЈЕ МИРКО ВЕШОВИЋ

У покрету преко Херцеговине за Црну Гору стигли смо до Гацка. Ја сам у групи са Мирком Вешовићем,¹ адвокатом из Подгорице и попом Јагошем Симоновићем из Колашина. Повремено је са нама и Младен Ивековић. Задатак нам је да по селима одржавамо конференције и оснивамо народноослободилачке одборе. Идемо обично по двојица, поп и ја, а Мирко и Младен.

Једнога дана са једне такве конференције Мирко се није вратио. Младен није ишао с њим јер се нешто слабо осјећао. Мирко је пошао са једним сељаком, нашим симпатизером. Конференција је била заказана док је село било у рукама наших јединица. У међувремену, то село су наши напустили, а. посјели га четници. О томе није знао ништа ни Мирко, ни овај сељак. Кад су улазили у село, са неке косе, изнад села завикали су четници: „Стој! Стој!“ Нијесу ни они били начисто ко су ова двојица. Мислећи да то партизани вичу, Мирко је рекао: „Не стојим, сад ћу“. У то је стигао до куће у којој је требало да се одржи конференција и скинуо се са коња. Врата куће је одшкринуо омладинац чија је била кућа и рекао: „Ово, друже, нијесу партизани, него четници“. Тада су и Мирко и сељак покушали да се извуку. Потрчали су низ село. Четници су запуцали на њих са три стране. Сељак је успио да дотрчи до велике шуме и спаси се. Мирка су ранили у ногу. Онако рањен повукао се у један поток и заклонио се за један велики камен. Када су четници видјели да је рањен, потрчали су ка њему. Онако рањен викао је четницима: „За кога се борите, издајници!“ Када су стигли сасвим близу, подигао се иза камена са револвером у рукама и викнуо: „Пуцајте, издајници!“ Није хтио да им жив падне у руке. Притрчали су и на мјесту га убили.² Четници су

¹ Мирко Вешовић је био један од руководиоца народноослободилачке борбе у Васојевићима, секретар познате историјске конференције родољуба Црне Горе, Боке и Санџака, одржане 16. јуна 1942. на Тјентишту, и члан АВНОЈ-а.

² То је било 6. априла 1943. године у селу Улињу.

*Група вијећника АВНОЈ-а из 4. бригаде — јануар 1943. први с лијева
Мирко Вешовић*

били из његовог краја, те су га одмах препознали. Почели су да се веселе. Неки су само рекли: „Е, јадни Мирко“.

Послије су наши заузели село. Све ово нам је испричао онај омладинац који је Мирка обавијестио да су ту четници.

Јакша БРАЈЕВИЋ

БОРБА НА ЈАВОРКУ

У наступању преко Херцеговине 2. пролетерска дивизија нашла се на домаку Никшића.

Команда италијанских трупа у Црној Гори наредила је због тога дивизији „Ферара“ да организује одбрану на најпогоднијем појасу за заштиту Никшића и спријечавање дубљег продора партизанских снага у Црну Гору.

1200 италијанских војника и око 300 четника посјели су у ту сврху Јаворак, превој између планина Војника и Голије, који затвара прилазе Никшићу са сјевера и који је као положај пружао ванредне услове за одбрану. Један батаљон дивизије „Ферара“, ојачан артиљеријом и са 8 тенкова, фортификацијски је утврдио положај. Та италијанска јединица била је под командом истакнутог италијанског команданта и инвалида талијанско-етиопског рата.

Положај Гвозд су такође посјели око 500 Италијана и толико четника.

Штаб 2. пролетерске дивизије припремио је напад да би ликвидирао непријатеља на Јаворку у ноћи између 1. и 2. маја 1943. године. За извршење овог задатка одређене су: 2. пролетерска бригада са три батаљона, 4. пролетерска бригада са четири батаљона и 5. црногорска бригада, која је привремено била под командом 2. дивизије.

2. пролетерска је имала задатак да напада из правца Брезана; 5. црногорска бригада са два батаљона да нападне непријатеља на Јаворку, правцем Бундос — Смрчева глава; један батаљоном да обезбиједи бок наших снага из правца Пресјека; једним батаљоном, у садејству са 4. пролетерском бригадом, да посједне Сурдуп и спријечи слање помоћи непријатељским снагама на Јаворку из правца Никшића.

4. пролетерска имала је задатак да у садејству са 2. пролетерском бригадом, са два батаљона напада Јаворак из правца Јасеново Поље — Липова Раван; да једним батаљоном, у садејству са 5. пролетерском бригадом, посједне Сурдуп и онемогући успјешну интервенцију непријатељских

снага из Никшића; а једним батаљоном да нападне и ликвидира Гвозд.

Бригаде су 1. маја пошле на извршење задатка.

Почетак напада на Јаворак био је одређен за 22 часа.

2. пролетерска бригада је напала око 23 часа. Она је цијеле ноћи водила жилаву борбу, не успјевши да непријатеља избаци из бункера и са утврђених положаја. У свануће се повукла на полазне положаје.

Два батаљона 5. бригаде, који су имали задатак да се забаце на запад и сјеверозапад, према лијевом боку непријатеља, закаснили су због тога што су морали да пређу преко тешко пролазног терена, и појавили се на положајима за напад тек ујутро у 6 часова.

Првог маја 4. пролетерска бригада налазила се у селу Мокро, код Шавника, и требало је да пређе дуг пут да би избила према непријатељу и напала га. Батаљони су маршовали читаву мрачну ноћ по тешко проходном шумовитом терену, и тек у 4 часа 2. маја 3. батаљон је успио да изврши напад на Јелови врх (јужно од Јаворка). Развила се жилава борба, и батаљон је успио да потисне непријатеља, али му није пошло за руком да га избаци са коте 1039, у чијем региону се налазила и његова артиљерија.

5. батаљон 4. бригаде напао је непријатеља у Гвозду, 1. маја у 23 часа, водио борбу читаву ноћ, нанио му губитке, истиснуо га са његовог положаја и присилио на повлачење у правцу Никшића. Са 5. батаљоном налазио се и командант бригаде.

Другог маја у 6 часова замјеник команданта бригаде шаље једну патролу преко Голе стране да ухвати везу са 2. пролетерском бригадом и обавијести је да се 4. бригада налази за леђима непријатеља. Истовремено је наредио команданту 1. батаљона да настави наступање према Јаворку и да прегради пут Папратни Доли — Јаворак, да би се спрјечило повлачење непријатељских тенкова са Јаворка у правцу Никшића.

Изненада, иза 1. батаљона појављује се, око 8 часова, из правца Никшића, непријатељско појачање од 9 камиона пјешадије, 6 тенкова, 6 мотоцикала и 2 камиона муниције.

2. батаљон 4. бригаде и 3. батаљон 5. бригаде, који су имали задатак да посједну Сурдуп и спрјече интервенцију непријатеља из правца Никшића, нијесу стигли на вријеме услијед тешко проходног терена. Тако су непријатељска појачања несметано прошла у правцу Јаворка, наставши се иза леђа 1. батаљона, и зауставила се пред препреком на путу

за Јаворак, коју је он раније поставио. Батаљон је одмах прихватио борбу.

Замјеник команданта бригаде наредио је команданту 3. батаљона, који је вршио притисак на коту 1039, да једном четом изврши напад с леђа на непријатељско појачање. Нашавши се пред фронталном ватром 1. батаљона, који се усмјерио у овом правцу, штитећи се мањим снагама од правца Јаворка, непријатељско појачање је почело да се повлачи. 3. чета 1. батаљона успјела је да постави још једну препреку на путу Јаворак — Никшић, непуних 40 метара иза колоне непријатељског појачања, и, благодарећи снажљивости командира, створила се могућност за уништење ове групе. Непријатељска моторизација је због тога остала збијена на уском простору. 2. маја између 8 и 9 часова 1. батаљон и 1. чета 3. батаљона концентричним нападом и снажним ударом ломили су непријатеља. Његова пјешадија је имала велике губитке и предала се. Тенкови су наставили борбу.

3. батаљон је и даље вршио притисак у рејону Јелови врх, потискивао непријатеља и успјешно неутралисао његову артиљерију.

Батаљони 2. и 5. бригаде поново су на својим секторима извршили напад на Јаворак.

Око 11 часова над Јаворком се појавио италијански авион и ракетом дао знак својим трупам да су опкољене. Ускоро је почело њихово повлачење под притиском батаљона 2. и 5. бригаде, који су их набацивали на 1. и 3. батаљон 4. бригаде.

Осам непријатељских тенкова са Јаворка одступало је путем Папратни Доли — Липова Раван. Они су пробили прву препреку и успјели да се споје са шест тенкова из непријатељског појачања. Борба против тенкова трајала је скоро читав дан у рејону Липова Раван. До 16 часова било је уништено 12 тенкова.

Послије подне, на мјесто гдје су тенкови били уништени, стигао је и командант 5. бригаде Сава Ковачевић. Он је предложио да се сачека мрак и да се тенкови заплијене, јер ће бити потребни за даље борбе у Црној Гори. Заједно са Савом пошао сам у штаб 2. пролетерске бригаде ради договора о даљем садејству.

Под притиском батаљона 2. и 5. и у садејству са батаљонима 4. бригаде, тучене у окружењу, непријатељске јединице су разбијене и великим дијелом уништене. Око 300 четника и око 200 до 300 Италијана у току дана прикрило се по густим шумама и у току ноћи спасило извлачењем из

окружења. Четници, који су познавали терен провели су Италијане у правцу Пресјеке и за Никшић.

У овој значајној борби непријател. је имао — према извјештају штаба 2. пролетерске дивизије Врховном штабу — 670 мртвих и 580 заробљених италијанских официра и војника и 200 заробљених четника, а заплијењено је: 7 тенкова (2 уништена), 17 камиона (7 уништених), 4 мотоцикла (2 уништена), једна батерија брдских топова 75 мм, 3 тешка и 8 лаких бацача, 8 митраљеза, 12 пушкомитраљеза, 490 пушака, много муниције и остале ратне спреме.

Губици наше бригаде износили су око 100 мртвих и 28 рањених.

Побједа на Јаворку повећала је код Италијана и четника у Црној Гори и иначе велики страх од партизана.

Нико СТРУГАР

„ПРВОМАЈСКО ОБЕЋАЊЕ ИСПУНИЛИ СМО"

Хиљаду девет стотина четрдесет и трећа ... Послије тешких борби око Фоче, Друга пролетерска прешла је преко ослобођеног дијела Црне Горе. Њена три батаљона стигла су на Врезну, сјеверно од Никшића и припремала се да у садејству са Четвртом и Петом црногорском бригадом униште утврђено италијанско упориште на Јаворку.

Први мај освануо је сав у сунцу. Иако у покрету, у борби, свечани празник међународне солидарности радника гротославили смо партизански, у знаку припрема за нове борбе и за нове побједе. Сваки Први мај за нас борце значио је дан напрезања и мобилизације свих снага за што јаче ударце по непријатељу.

У првوماјској заповијести штаба 2. пролетерске дивизије за напад на непријатељско упориште Јаворак, на крају се каже:

„Ово наређење добијате на дан међународног празника рада, на дан када сва Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије врше општу офанзиву на непријатеља... На дан када борци Четврте црногорске пролетерске, Пете црногорске ударне бригаде и Друге пролетерске бригаде јуришају на италијанског окупатора и његове слуге на истурене положаје око Никшића."

На суве шиндре кућних кровова и по уличној прабини падале су шљапкајући, појединачне, тешке кишне капи. Борци су прегледали оружје, дотјеривали своје изношене униформе, чистили ципеле. Послије тога на батаљонским конференцијама говорило се о значају Првог маја и историји борбе радног народа за слободу и бољи живот, а затим и о предстојећој борби и даљим нашим побједама.

*

И овдје, пред сам напад на Јаворак, борац звани Фриц, познат читавој 4. бригади, развеселавао је своје другове складним и динамичним звуцима своје хармонике. Сјећају се њега сви. Уз звуке своје хармонике испраћао је он борце, који су кретали на јурише; у тешке борбе за Ливно, Дивно, Имотски и друга места. Заиграле су партизанске ноге, лагано, не баш по такту, свечано се заорила пјесма. Из многих дворишта у коло су долазили, обучени у празнична одије-

ла, жене и људи. Пусте сеоске улице живахнуле су, а ниске куће као да су нас са интересовањем посматрале. У ваздуху је било нечег празничног. Многима је изгледало да је освануо нови дан, радоснији него што су они остали били.

Раздрагани борци у пјесми и весељу, високо подигнуте главе, са пуно партизанске одважности, прославили су Први мај на свечан начин, дајући у исто вријеме обавезе и завјет Врховном штабу и ЦК КПЈ:

„Обавезујемо се да ћемо прославити Први мај побједом и уништењем непријатељског гарнизона на Јаворку. На тај начин ми ћемо испунити дужност према својој Партији, према свом народу, ако и овај Први мај проведемо у љутим бојевима против окупатора и његових слугу.”

*

1

Мрачна ноћ, ноћ без звијезда. Тихо је. Чинило се као да ноћ шапуће о нечем тужном и болном. А затим, **ТЈ** ниједи гласови у ноћи, мало по мало су изумирали, губећи се лагано... Колона је вијугавим друмом ишла на задатак... Послије пјесме и игре треба Први мај прославити са пушком и запалити ватром митраљеза и снагом бомби Јаворак — и буктињом слободе обасјати поробљени Никшић.

Нападне колоне приближавале су се полазном положају. За који тренутак та мртва ноћна тишина биће поремећена митраљеским и пушчаним звуцима, који ће парати небом и негдје у даљини претворити се у муклу грмљавину.

Негдје близу поноћи запјевали су митраљези крваву пјесму. Експлозија бомби, граната, помијешана са митшљеским и пушчаним мецима — слило се све у једно. Ври као у котлу.

„Илазите, ви преостали кокошари” — повикали су, колико их грло носи, борци 4. бригаде друг Пашко Јурас и Славица Крсте, бацајући своју „крагујевку”... „Немам више до још ову, а њу ми је жао на вас да утрошим”. И неколико Талијана блиједих и уздрхталих од страха, подигнутих руку у знак предаје, изишли су и донели своје оружје. Остали су лежали искидани у рову.

Стрељачки стројеви бораца 2, 5. и 4. бригаде јуришали су у таласу за таласом. Сјутрадан 2. маја борба се настављала несмањеном жестином.

Нешто око 5 сати послје подне, потпуно опкољен, италијански гарнизон на Јаворку био је сломљен.

Истог дана Италијанима је послата помоћ из Никшића од правца Горњег Поља, друмом Горње Поље — Јаворак. Овој колони од 6 тенкова, 4 камиона и око 130 италијанских војника није пошло за руком да се пробије, захваљујући брзој интервенцији и сналажљивости командира чете 1. батаљона 4. бригаде Рашка Вукосавовића. Ову моторизовану групу задесила је иста судбина као и гарнизон на Јаворку.

„МаЈске празнике дочекаћу у тенку“ — дао је обећање десетар 1. чете 1. батаљона 2. бригаде Миле Тадић. Нешто касније скочио је на италијански тенк и уништио га.

Ни тенкови, ни артиљерија, ни остала модерна техника, па ни јаки бункери опасани бодљикавом жицом, нијесу могли одолети нападу бораца-пролетера.

Под снажним притиском наших снага непријатељ је почео да бјежи. Али куда? Све је било стегнуто. Нашли се у једном обручу који је чврст и везан хиљадама нити чврстог челика — срцима пролетера. Шуме, јаруге, рупе и густо жбуње само им је тренутно могло помоћи да се за кратко вријемр скрију.

Тако је 2. маја око 19 часова непријатељ на Јаворку, у јачини од 1.200 до 1.500 италијанских војника и око 300 четника, био потпуно уништен и заробљен.

*

Послије ове велике побједе борци и руководиоци 2. пролетерске дивизије послали су извјештај ЦК КПЈ, који гласи:

„Наше првوماјско обећање испунили смо. На дан 1. и 2. маја уништили смо и заробили: 950 италијанских официра и војника и око 200 четника. Заплијенили и уништили 7 тенкова, 4 брдска топа 75 мм, око 20 камиона, 2 луксузна аутомобила, 2 мотоцикла, 40 тешких и лаких бацача, 60 до 70 тешких и лаких митраљеза, око 800 пушака, 4 до 5 вагона артиљеријске, бацачке и пушчане муниције, 20 револвера, 200 мазги, 10 јахаћих коња и велике количине остале ратне спреме.

Борци, командири и полит-
комесари Друге пролетерске
дивизије.“

И тако смо некада у борби на Јаворку, у покрету између два боја, са чврстом вољом у побједу, у нашу Партију и друга Тита, прославили Први мај.

Никола СЛАВИЦА

ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ НА БИОЧУ

Споро је нама, борцима 3. батаљона 4. бригаде, протицао 15. мај 1943. године. Послије више од годину дана вратили смо се, стигли надомак својих. Батаљон се послје борби на Копиљу и Гостиљу одмарао на жљебовима преко којих се путеви спуштају од Пипера у Бјелопавлићку равницу. Доље, међу италијанским и четничким стражама, су наши другови из дјетињства, куће, кућишта, школе, ливаде, путеви. Са нама су и наши позадинци који су нам помагали у разбијању четника, нарочито на Копиљу. Док су наши дочекивали четнике на Радовчу, у борби с бомбама рањен је наш командант батаљона Бако Југовић, наш 1. вод 1. чете са позадинцима провалио је у њихову позадину, напао их на Копиљу, пресјекао им путеве ка Мартинићима и Спужу. То је унијело међу њих пометњу, убрзо су били сломљени. Заробили смо их више од 200, а остали су се у безглавом бијегу сручили беспућима преко Петровића ка Подгорици. Погинуо је Жарић, позадинац, а они су имали десетине мртвих.

Понеко, најхрабрији или најсрећнији, избијао је одоздо и причао нам да нас доље очекују. Прави четници су уплашени, они други, њих је највише, неће ни метка опалити. Стотине наших младића чека да им отворимо пут у бригаду. Многе су отјерали у логоре, али ко ће читав народ позатварати. Поново је оживио рад СКОЈ-а, омладине. Распитивали смо се, претраживали погледом гдје су четничке страже, засједе. Надали смо се, били увјерени да ћемо вечерас, најдаље сјутра, загазити у равницу. Али, док се дан гасио и наше куће губиле тамо доље, процвјетале воћке, зелене ози-ми између голих парцела, светлуцаве окуке Зете — губиле у тами, која је као из утробе земље избијала, и пела се уз стране равнице, добили смо наређење да идемо у супротном правцу, ка Кучима. И тамо нас чекају наши ... А за бригаду из равнице, вјеровали смо вратићемо се за дан-два.

Објашњено нам је да су у Ријеку Пиперску, у Биоче изишли Италијани да прихвате разбијене четнике, а нама

пресијеку пут. Наш батаљон је добио задатак да их пресијече на Вежешничком брду које се налази западно од пута Биоче — Подгорица и онемогући да им стигне појачање из Подгорице, док се њима не позабаве 2. и 4. батаљон 5. бригаде. Кренули смо преко Петровића, Завале, уском стазом по камењару, између драча и шипкова. Туда су, прекјуче, побјегли остаци разбијених четника. Борци који су у наш батаљон ступили док смо били у Босни — нарочито Банијци и Босанци, псовали су путеве толико хваљене Црне Горе на које не можемо поштено ногом стати, нити проћи а да нас нешто не закачи. Пред јутро су нас упозорили да су доље лијево Италијани.

У само свитање избили смо на гребен Вежешника — најприје на сјеверну косу са које се пружао поглед на уску долину Мораче, узводно. Иако је још било тамно, уочили смо борце 5. бригаде како се уз пуцњаву спуштају негдје доље према непријатељу, којег нијесмо видјели, чули смо само његове плетуне којима је дочекивао Пету. На другој јужној коси, која се паралелно са овом протезала, на западу смо осјећали четнике. Нијесу нам се надали. Однекуд су искакали, смушено се врзмали, распоређивали. Окренули смо се удесно, развили у стрељачки строј и убрзо кренули ка њима. Неко је од њих, вичући, питао ко смо. Одговорио им је Шоро Шћепановић, позадинац, да смо из националистичке чете — пиперске, тога и тога командира. Зауоставили су нас да се објаснимо, договоримо. Утолико су им наши бомбаши стигли надомет бомбе. Прије него што су се сабрали, јекнуле су експлозије. Скоро без борбе побјегли су са Вежешника. Са њима је била и група Италијана са радиостаницом.

Са ове косе отварао се видик на Скадарско језеро, Ћемовско поље, Подгорицу. Једном од бораца из овог краја, кад је видио своју кућу у пољу отео се вапај: „Мајко!“ Путевима према Подгорици кретало се неколико возила. Сјетио сам се јула 1941. године. Гледали смо исто и тада како колоне кола пристижу од Скадра и Цетиња. Одбацили су нас онда. Али . . . Друго смо ми сад. Само у нашој чети — 8 пушкомитраљеза, за нама двије године ратовања, знали смо добро њих и четнике, и усташе и Нијемце. Већ мјесецима нам нијесу нигдје одољели, а прије неколико дана на Јаворку, Гостиљу, Копиљу страшно смо их потукли.

Прва чета је посјела сам врх Вежешника, 3. је упућена лијево да прекине цесту, а 2. и позадинска чета, односно батаљон (командир Ђорђе Шарановић, политички комесар Милисав Кољеншић из Бјелопавлића) која је била при-

дата батаљону, су окренуте ка нашој позадини, према сјеверу, Италијанима којима смо зашли за леђа.

Ускоро се огласила артиљерија. Сигурно су им јавили они са радио-станицом. Тукли су нас са Горице изнад Подгорице. Била је то опомена да нађемо што боље заклоне. Знали смо да ће бити тешко бранити Вежешник, изложен артиљерији, надамак тако јаког гарнизона. Али се ни назад није имало куд. Тамо је била „италијанска колсна“, тако смо онда звали италијанске снаге код Биоча, којима смо управо пресјекли везу са Подгорицом.

Позади нас, сјеверно, развијала се оштра борба. Јечала је планина од дугих рафала, плотуна, експлозија. То су 2. и 4. батаљон 5. бригаде пошли у силовит јуриш. Око 10 сати смјелим маневром избили су њихови дијелови на Биоче и успјели да заплијене италијанску артиљерију и убрзо је употребе против Италијана. У тој борби умијешале су се рано ујутро и наша 2. и позадинска чета. Штаб батаљона, пошто смо избили на Вежешник, упутио их је да нападну неку италијанску јединицу чији су се војници врзали одмах иза нас, у подножју Вежешника. Нијесмо имали никаквих података о томе колико су јаке те италијанске снаге и шта раде. У првом налету Италијани су, изненађени, почели да бјеже. Наши су се упутили за њима, према каменитој главици изнад села Мрка, која је доминирала овом површи иза Вежешника. Ту су их дочекали организованом и убитачном ватром из десетине митраљеза. Развила се огорчена борба, која се одвијала током читавог дана. Италијанске снаге на главици су све више нарастале. Многи које је потиснула 5. бригада, а нарочито послје заузимања Биоча, повлачили су се ка Мркама. Наших је било све мање, иако је касније у ту борбу ушла дјелимично и наша 3. чета. Шестанест бораца из 2. чете је погинуло или рањено. Рањен је и комесар батаљона Јован Ђуровић и цијела команда чете — Радисав Распоповић, Војо Ђуровић, Саво Живковић, Ацо Николић, Ковачевић... Још веће губитке је имала позадинска јединица. Губици Италијана били су неупоредиво већи. На косама које су наши нападали, нашли смо сјутрадан крваво разбојиште — десетине мртвих Италијана по камењару, међу којима више официра и једног колонела (пуковник).

О тој борби ми је касније причао Влајко (Влајко Брајовић — погинуо на Љубином Гробу). Никада раније, говорио је, није нас тукло толико митраљеза. Дугим спорим рафалима по двије и више „брета“ тукле су по међи иза које смо

се заклањали и рушиле систематски камен по камен. Ту је погинуо Спасоје Бобичић, из 3. чете. Пошао је на њих са пуном торбицом бомби и привукао се. Кад је почео да баца бомбе, окупили су се на њега: неколико митраљеза упорно је тукло по међи иза које се налазио, и рушило је. Пронашли су га и кад је отпузао на ново мјесто, и погодили кад су приморали да се још једанпут премјести, пошто је ограда изнад њега била до пола порушена. Добацивали смо се бомбама. Једна је пала непосредно на леђа Ђорђије Шарановића, али га, за чудо, није озбиљније ранила. Рањени су лежали беспомоћно, није им се могло прићи. Више покушаја је пропало. Тек поподне, уз подршку коју су ватром из бацача и митраљеза пружили Бело Бошковић и Гојко Максимовић (од њихових рафала тада је нешто код Италијана експлодирало и запалило се), 2. чета је ипак успјела да извуче све рвоје рањенике. При извлачењу рањеника погинули су и рањени нови — међу њима и болничарке Милева Распоповић и Данка из Сајковића.

Изгледа да су наши ту напали један од италијанских батаљонсг који се на Мркама улогорио. С њима су биле и многе позадинске јединице. Сјутрадан смо ту нашли дијелове коморе, болнице, сигнална платна за авионе. У одлучким тренуцима борби на Биочу успјеле су да за себе вежу јаке италијанске снаге и спрече их да се повуку, односно омогуће повлачење снагама које је потискивала Пета ка Подгорици.

Тако су Италијани одсјечени од Подгорице и нападнути истовремено: са чела, здесна, од Биоча и с леђа или слијева. Спас им је могао стићи једино из Подгорице. Помоћ је, заиста, убрзо упућена.

Негдје око 11 часова почели су нас тући артиљеријским плотунима. Видјели смо како се дими од батерија на Горици, Трјепчу и једној равници испод Љубовића. Десетине граната су одједанпут експлодирале — испод или иза гребена на којима смо се налазили. Чуо се звиждук, затим завијање смртоносних парчади и разнесеног камења. Дуго су се смјењивали плотуни и појединачна паљба. Брујало је у ушима. Загњурени у шкрипове, прибијени уз земљу, повремено смо извиривали да нас Италијани не изненаде. Дим и поашина брзо су се разилазили на овој висини — све се видјело као на длану. Затим су истовремено експлодирале десетине граната одмах иза наших леђа. Изгледало је да ће нас претури преко главе низ падину. А одда се наједанпут све утишало. Знали смо да наступа пјешадија. Извирили смо.

извукли пушкомитраљезе и ускоро уочили између грмова зелене смрче сиве четвртасте ранце. Италијани с[^] пузали, бауљали. Сачекали смо их док нам нијесу пришли на десетак метара, а онда, кад је почело са врха, гдје је био већи пушкомитраљез, што смо га недавно заробили — звали смо га „грчки“ — осули смо дугим рафалима. „Бомбе, јуриш!“ — пробио се глас командира Катнића. Са пушкомитраљезима и бомбама кренули смо низбрдо. Просто смо прегазкли Италијане. Многи су устајали да бјеже, кад смо их већ прошли. Запомагања, јауци. Пред нама се ломила, посрћући, бацајући све са себе, гомила преплашених војника. На 100 до 200 метара ниже, зауставили смо се. Продужио је само Полексић. Ускоро смо чули експлозије и јауке. Кад се вратио, правдао се да им је он само сам хтио „потпрашити“ да би нас мало оставили на миру, да заспимо, јер прошле ноћи нијесмо ни тренули.

На падини су остали мртви, разбацано оружје, опрема, бомбе, муниција. Најдрагоцјеније су биле чутурице. Воде нијесмо имали, а сунце је пекло као да је љето. Нек[^] су биле празне, а у неким је био коњак, њиме жеђ нијесмо угасили. Оне нијесу занимале Бранка Некића. Њега су интересовале само бомбе, и то оне велике, звали смо их „бреде“. Вукао је пуну торбицу и објашњавао да их треба по двије везати заједно, тада нијесу горе од „крагујевки“.

Десно крило нам је било откривено. Командир се отуда бојао напада четника. Светомир Јововић, доскора позадицац, увјеравао га је да четници неће мрднути док се ми чврсто држимо. Ако се поколебамо, друга је ствар. За сваки случај имамо резервни пушкомитраљез — показивао је заплијењени италијански пушкомитраљез.

Кад смо се вратили на положај, видјели смо да нам је један борац погинуо за вријеме бомбардовања. Био је то један од бораца који су тек ступили у чету. Да је дуже остао можда би се уврстио у оне који се дуго памте и не заборављају. Овако, погинуо је један нови, без имена и ближег опредјељења.

Два-три сата касније поново смо примјетили како колоне подилазе Вежешнику. Десетине мањих колона уливало се у његово подножје и нестајало на падини која се до нас уздизала. — „Па, ево их читав пук!“ — рекао је неко. Око три часа поподне опет је почела артиљерија. Плутуни, грмљавина, завијање. А врућина је, све пржи. Да ли се жеђ појачава, мислим, са артиљеријском ватром. Никад у животу нијесам био жедан као јула 1941. године на Вељем брду и данас. Извирујемо. Ухватио сам бљесак испалених граната

из батерије на Горици. Хтио бих да бројим до експлозије. Језик се заплиће. Грунуле су последице пар секунди по самом положају. По леђима удара ситно камење. Иако је све зујало, разабрао сам нечији глас: „Погибе Ђокић!“. Ђокић је био пушкомитраљезац. И отац му је у партизанима. Начелник је штаба 2. српске. Он је као мајор бивше југословенске војске, у тзв. мартовском процесу 1932. године, осуђен на 15 година робље и то као командант батаљона који није предузео мјере против официра који су наводно организовали илегалну организацију повезану са комунистима. Дошао је у нашу јединицу, ваљда, да не би било сумње да ће га отац заштитити. Говорио је да је дошао код нас, јер воли да се бори са Црногорцима. Био је окретан и много издржљивији него што је изгледало по његовој њежној појави. Убрзо су га сви завољели. Ја сам за то имао један разлог више. У борби за мостове на Неретви, јужно од Јабланице, налетео је на нас блиндирани воз. Изгледало је да је са нама свршено. Ипак смо остали живи, нас двојица нишанџија — пушкомитраљеза. Кад смо се подигли, пошто се воз вратио, у чуду да смо живи, викнули смо истовремено: „Жив си!“ — „Жив си!“ Откуда смо се последице сваке борбе тако поздрављали. А последице ове ... Стегло се срце.

Овај други артиљеријски напад био је краћи, али жешћи и прецизнији од првог. Пустили смо Италијане да нам још ближе приђу. Прије него што смо отворили ватру, неко је од **НИЈУ** успио да баца бомбу. У рафалима, експлозијама, јуришима, растопио се и други покушај Италијана да освоје Вежешник.

Вратили смо се одмах Ђокићу. Наша болничарка Јасна Булатовић допузала је до њега у јеку артиљеријске ватре. Обадвема рукама притискивала је завој на пресјечену руку у мишици, али крв се није могла зауставити. Ђокић више није био при свијести. Блијед, знојав, сав у крви, беспомоћно је лежао на земљи драгих му „дјетића“. Помогли смо да се завоји некако привежу, ставили га у шаторско крило и упутили у превијалиште. Јавили су нам касније да је на путу умро.

Сунце се клонило заласку. Рачунали смо да неће више покушати. Зато смо упутили групу бораца по воду, а друге да ухвате везу са нашим. Преварили смо се. Мрак је падао, кад се поново јавила артиљерија. Сад нас гађају, јер рачунају да смо се ослободили, олабавили, да ће нас изненадити. Нијесмо вјеровали да ће нас напасти. Увијек је ноп била наша. Они су се тада завлачили у бункере, рупе, дрхтали у њима, а ми смо крстарили слободно, прилазили њиховим

блоковима, нападали их. Али, овога пута било је супротно. У то смо се увјерили кад су око нас почеле да експлодирају гранате. Одговорили смо им ипак брзо, жестоко. Изгледа да их је сад било мало. Одмах су се расплинули. Први и једини пут у току рата доживјели смо ноћни јуриш Италијана. Да ли је до њега дошло зато што су закаснили, пао је мрак прије него су отишли, или су нас хтјели изненадити?

Позади, на фронту код Мрка, предвече су италијанске снаге, сада груписане на главицама испред наше 2., 3. и позадинске чете, покушале да се пробију ка Подгорици. Пошле су двије колоне: десном ка Петровићима, лијевом ка цести. Десну колону дочекали су дијелови 2. чете, комплетна десетина Бојице Ивановића. Заробили су око 100 Италијана, а остали су се разбјежали и посакривали. Слично је прошла и лијева колона, коју је дочекала наша 3. чета. Тако су наши успјели да спријече и овај покушај Италијана да се пробију ка Подгорици. Касно увече спојили су се са борцима 5. бригаде и сазнали да су у тој борби, између осталих, погинули и Марко Ђуровић и Миладин Павличић из нашег краја.

Пошто се током ноћи угасио сваки отпор Италијана код Биоча и Мрка, није било сврхе да остајемо и даље на Вежешнику. Интервенција из Подгорице постала је тиме беспредметна. Зато је одлучено, пошто нијесмо успјели да ухватимо везу са штабом, да напустимо Вежешник прије јутра и пођемо доље у састав батаљона.

Чета је напустила гребен пред зору, а на предњем плећу сјеверне косе, одакле је био веома добар преглед на прву јужну косу, на положају који смо јуче бранили, оставили смо три пушкомитраљеза у засједи. Увукли смо се у дубоке шкрипове и притајили. Кад је свануло, почело је артиљеријско бомбардовање. Гађали су гребен на којем смо јуче били, али су га многе гранате пребацивале и падале око нас. После 20 минута наступио је добро познат тајац. Затим су десетине ситних експлозија ручних бомби задимиле читавом косом. За њима, кад нико није одговарао, изренили су зелени војници. Помиљели су по празном положају, загледавали, претурали по разбацаној опреми, коју смо оставили. Осули смо по њима. Настала је гужва, запомагање и зачас је „наша коса“ опет била празна. Тада смо се и ми извукли и погитали за четом. Тако је, у ствари, пропао и четврти покушај Италијана да заузму Вежешник. Тог дана тек после подне са њега се огласила њихова „брета“.

Нашли смо наше доље, испод Вежешника. Хватали су по камењару Италијане или разоружавали и прикупљали

разбацано оружје. Ми смо тражили само воду. Дан и двије ноћи, по врућини, нијесмо је окусили ни капи. Нашли смо је иза главнице коју је јуче нападала 2. чета, у италијанској комори. Свуда је било мртвих Италијана и разбацано оружје, опрема, муниција, бомбе. Десетине митраљеза, бацача, пушака, неколико топова — већ је било прикупљено на гомилу. И мјештани су били ангажовани на прикупљању оружја. Мислили смо: ево оружја за нашу нову бригаду, до зуба ћемо је наоружати. Нијесмо знали да је већ почела пета офанзива. Од Никшића према Крнову, од Колашина према Сињавини, већ су грабиле њихове колоне и пријетиле нам одсијецањем од главнине.

Ускоро је стигло наређење да одмах, без задржавања, не оптерећујући се, кренемо ка Пиви у састав бригаде. Батальони пете још су остали да прикупе, пребаце заплијењено оружје. Пошли смо преко Трмања, Пониквице, Штитова, Бара ... Опет смо напустили Црну Гору, а за бригаду из равнице мислили смо: вратићемо се касније, ако за многе то не буде прекасно.

Михаило **БРАЈОВИЋ**

БОРБА НА БИОЧУ

Половином маја 1943. године 1. чета добила је самосталан задатак: посјести брдо изнад села Биоче и не дозволити непријатељу да прође комуникацијом Подгорица према Лијевој Ријеци.

Кренули смо. Ноћ. Тишина. Колона се креће полако по црногорском красу. У зору колона помало застаје, док патроле не извиде терен испред нас, јер непријатељ је близу. Продужавамо кретање и коначно стижемо на једно голо брдо изнад села Биоче, на коме се налази неки крст. Наши извиђачи јављају да се на стотињак метара испод нас у шуми налазе непријатељски војници. 1. вод добио је задатак да рашчисти ситуацију. Послије десетак минута видимо бљесак бомби, а затим чујемо неколико гласова: „Напријед! Хватај живе!“ Била је ту италијанска предстража коју је 1. вод растјерао. Италијани су побјегли, остављајући на положаје ранчеве, сандуке муниције, шаторска крила и другу опрему. Били су потпуно изненађени. Ми смо без губитака запосјели положај и поред опреме нашли смо спремљену храну за доручак.

На положају је сваки војник направио заклон. Командири су распоредили пушкомитраљезе и наредили да се ватра не отвара без наређења командира чете. Испред положаја, на 20 до 50 метара, почиње густа и ниска четинарска шума, израсла по стрмој падини, а тамо, у даљини, оцртавају се јасне контуре Спужа и Подгорице. Око девет часова надлијећу непријатељски извиђачки авиони, а затим бомбардери бомбардују. Наилазе три, пет, десет пута. Чини ми се да је цио наш положај у диму. Од буке, авиона и експлозија бомби већ сам скоро оглувио.

Авиони одлазе. Бомбардовање положаја настављају тешке хаубице из правца Подгорице и Спужа. За све то вријеме непријатељска пјешадија приближава се нашем положају. Чекамо их. Око 10 часова примјећују се прве групе Италијана на ивици шуме. Артиљерија је прекинула ватру. Командир одјељења Војин Полексић и ја посматрамо при-

купљање Италијана око неких хрпа камења и жбуња, удаљени свега око 50 метара. Очекујемо знак командира чете за отварање ватре, а за то вријеме Полексић ми показује куда ћу гађати пушкомитраљезом. „Док ти будеш гађао тамо“, каже он, „ја ћу да удесим ону групу иза хрпе камења“.

На знак командира чете једновременно смо отворили снажну ватру. Води се тешка борба. Војин Полексић скочи из свог заклона и потрча напријед, леже, затим направи још један скок и дође до исте хрпе камења иза које се налазила група италијанских војника. Посматрам га и уједно отварам ватру да бих га заштитио. Он хладнокрвно баци једну па другу бомбу, а затим скочи у тај вртлог дима и за тренутак га не видјех. Чујем први и други рафал из његових аутомата, а затим се он појави носећи заплијењени пушкомитраљез. Видјећи примјер Полексића, почели су и други борци из вода и чете да без команде, прелазе у напад. То је непријатеља толико изненадило да се морао повући и привремено обуставити напад.

Послије кратког затишја поново су ступиле у дејство артиљерија и авијација. Њихово је наизмјенично дејство трајало до мрака, а за то вријеме пјешадији је стигло појачање. На раскршћу дана и ноћи на Биочу су се поново укрстили митраљески рафали. Италијани су поново прешли у напад. Дочекали смо их као и прије подне.

Пошто је борба мало јењавала, Полексић је поново кренуо у акцију. Овог пута повео је борца Крсмановића и мене са пушкомитраљезом. Питао сам га да ли зна командир чете да ми идемо. Одговорио је да не зна нико. Њих двојица узели су из одељења још по неколико бомби, а ја сам с пушкомитраљезом понио и торбицу оквира напуњених мецима.

Кренули смо и кад смо се удаљили од чете и стигли на лијево крило непријатеља, стали смо. Полексић је објаснио да ће њих двојица ликвидирати италијански митраљез који је у том моменту дејствовао, а ја сам имао задатак да неутралишем митраљез који буде на њих отварао ватру. Поставио сам пушкомитраљез за дејство и очекивао погодан тренутак за отварање ватре. Њих двојица су се упутила према митраљеском гњезду. На положају чете чују се наизмјенични митраљески рафали. Борба се и даље води. Пратим кретање својих другова и размишљаам шта ће урадити. Бојим се кад отворим ватру да у мраку не погодим некога од њих.

Одједном блесак једне, а затим друге и треће бомбе, па експлозија. Два италијанска пушкомитраљеза отворише ватру у правцу експлозије бомби. Отварам ватру час на једног,

час на другог и тако скрећем пажњу пушкомитраљезаца на себе. Претпостављам: Полексић ће се вратити жив. За два-три минута ућуткао сам једно оруђе, а у двобоју са другим покварио ми се пушкомитраљез.

Борба је за тренутак престала. Зовем Полексића, а он ми се одазва иза леђа. Кад сам се састао с њим, рекох му да ми се покварио пушкомитраљез и да их нијесам могао више штитити. „Ако ти не ваља тај, ево ти нов!“ — рече он, као да је био сигуран да ће га донијети. Погледам боље: он носи пушкомитраљез и сандук муниције, а Крсмановић два сандука и ранац.

Послије једночасовне борбе непријатељ је био одбијен. Слиједићег јутра, пошто је чета извршила задатак, повукли смо се у састав батаљона.

Цушан РАДАКОВИЋ

СВИЈЕТЛЕ ТРАДИЦИЈЕ

Готово пуну годину дана, од 13. јула 1941. до почетка јуна 1942. године, црногорски партизани водили су тешке и напорне борбе на територији своје уже домовине, против италијанског окупатора и домаћих издајника. Слабо обувени и одјевени, често гладни и неиспавани, исцрпљени, слабо наоружани, мушки су одолијевали знатно јачем непријатељу, материјално и технички опремљеном и до зуба наоружаном. И нијесу жалили своје животе, свјесни да се боре за праведну ствар, за слободу и независност свога народа, за љепшу и срећнију будућност, за своју кућу, породицу, за слободу и живот својих најближих. Велики данак у крви дали су да би сачували част и понос свога народа, да би својом борбом и жртвама дали достојан допринос ослободилачкој борби свога народа и осталих народа Југославије, те општој борби против Хитлерове коалиције.

Али дошао је час када је требало напустити своју ужу домовину, када је у интересу опште борбе против окупатора требало ићи у друге крајеве, на друга бојишта широм Југославије. Није било лако одлучити се на такав пут, пун неизвјесности. Била је потребна висока свијест и спремност на још већа одрицања, на дуготрајну борбу и највеће жртве. Борци Ловћенског, Зетског, Дурмиторског и Комског одреда, од којих је формирана 4. пролетерска, заједно са осталим црногорским партизанским одредима, пошли су непоколебљиво и одважно на тај славан пут, свјесни чињенице да се слобода црногорског народа може извојевати једино у заједничкој борби са осталим народима Југославије.

Били су то тешки дани када се стварала 4. пролетерска. Њемачки и италијански окупатори, обилато потпомогнути својим четничким и другим слугама, успјели су да привремено потисну наше снаге из Србије, Санџака, Црне Горе и Херцеговине. На стијешњеној, потпуно опустошеној просторији, око Сутјеске — на тремеђи Босне, Херцеговине и Црне Горе, нашле су се почетком јуна 1942. 1. и 2. пролетерска, 3. санџачка пролетерска, пристигли црногорски пар-

тизански одреди, од којих су формиране 4. и 5. пролетерска црногорска бригада и Херцеговачки одред.

Пут до Љубине, мјеста формирања Четврте, био је најтежи за њене борце: тешки маршеви, праћени глађу, неспавањем, непрекидним борбама и свакојаким другим недаћама. Али од свега најтежи је био онај унутрашњи душевни бол који је осјећао сваки борац. Јер, оставити своју ужу домовину, оставити своје куће, породице, дјецу, своје најближе, на милост и немилост фашистичким крвољацима и његовим слугама, није било лако. Драг је био сваком онај рођени, иако сиромашни и голи, камен. Али, свијест људи била је јача. Она их је носила и снагу давала. Сазнање да ће постати пролетери, да ће и они, као и борци 1. и 2. бити под непосредним руководством друга Тита, снажила је дух, уливала вјеру код свих бораца. А постати пролетер значило је много. Било је то велико повјерење, али и велика обавеза. Сваки је био поносан на то што ће, заједно са осталим борцима пролетерских и других народноослободилачких бригада, имати одлучујућу улогу у даљој ослободилачкој борби наших народа. Био је то, неоспорно, плод једногодишње борбе, политичког и васпитног рада са људима и плод дугогодишњег рада КПЈ и Скоја и слободарских традиција црногорског народа.

17. јуна 1942. године, када је формирана бригада, и два дана касније када је Врховни командант друг Тито извршио смотру бригаде, вршене су припреме за нове борбе и покрете. Присуство друга Тита и његове ријечи, освјежиле су борце, подигле им вјеру и наду у побједу, отвориле перспективу и оцртале љепшу будућност. „Ја вас увјеравам да наши непријатељи неће у Црној Гори дуго ликовати. Црногорци ће остати досљедни својим слободарским традицијама. А и ви сами одвојили сте се од Пуне Горе с вјепом да ћете се у њу воатити као ослободиоци". Те ријечи дубоко су се урезале у срца и свијест бораца 4. пролетерске.

„Сада је у борбама за ослобођење, први пут у историји Југославије, крштено оружано јединство свих наших народа. Петоколониши су увијек сијали сјеме раздора међу народима ове земље, а данас га сију више него икада — да би нас лакше уништили. Ми ћемо бити сијачи братства међу народима. Када будемо пролазили кроз нове земље, када будемо долазили у додир са људима других обичаја, они ће можда бити неповјерљиви према нама, јер нас нијесу још видјели на дјелу, нијесу чули нашу ријеч. Ви ћете својим држањем и убјеђивањем показати да сте војска новог кова; ви ћете тако стећи њихово повјерење и развити заставу сло-

боде и у крајевима који је још нијесу развили" — рекао је даље друг Тито црногорским пролетерима 19. јуна 1942., позивајући их да наставе борбу до коначне побједе и указујући им на тешкоће и напоре које ће морати пребродити, на жртве које ће морати дати.

У име бригаде, њен командант Пеко Дапчевић изразио је непоколебљиву спремност и одлучност свих бораца бригаде да ће се борити до коначне побједе, да неће испустити из руку славну пролетерску заставу и да ће бити спремни да даду своје животе за слободу своје земље. То је била заклетва 4. пролетерске свом Врховном команданту. Тој заклетви бригада је остала вјерна читавог ослободилачког рата и револуције.

19. јун био је велики дан за бригаду. Он је свима дао велику моралну снагу, он је значио огромну политичку мобилизацију људи, а политичким руководиоцима и партијској организацији оријентацију за будући рад. Ријечи друга Тита помогле су да се још боље схвати сва величина наше ослободилачке борбе, њена нужност и законитост, карактер нашег рата, карактер другог свјетског рата; улога СССР, савезника; издајство четника и свакојаким других фашистичких слугу итд. Није било тешко тих дана, када смо се одмарали у Љубини, организовати политички рад, весеље, пјесму и слично. Све јединице 4. пролетерске користиле су одмор у припремама за предстојеће тешке маршове и борбе. Одржавани су партијски састанци, батаљонске и четне конференције. Дискусије су биле живе и плодне. Свако је хтио и имао што да каже, свако је имао довољно ријечи, предлога, идеја. Обилато су кориштене ријечи друга Тита. Било их је који су знали наизуст читаве пасусе из његовог говора.

Партијска организација знала је да искористи сваку ријеч друга Тита, сваки чланак у ондашњој оскудној штампи, сваку радио-вијест, било са наших, или савезничких фронта. И док су се вршиле припреме за покрет — тежак и напоран марш преко Трескавице, док су се стварали планови, дотле су се борци упознавали са најновијим догађајима у свијету: с борбама на источном фронту, с могућностима отварања другог фронта, с партизанским акцијама у осталим крајевима земље; проучавала се марксистичка литература, училе борбене пјесме, припремале или изводиле скромне културно-просвјетне приредбе. Иако није било довољно материјала, нити основних услова (крова над главом), иако су глад, неспавање, тешки маршеви, невријеме, непрекидне борбе, тешки губици, били стална пратња — никада се није запостављао политички рад и културно-просвјетни одгој

људи. Тај рад осјећао се свугдје: на одмору, на краћем починку, на састанку, на маршу, пред борбу, и после борбе. И сваки је на свој начин учествовао у њему и сваки је осјећао потребу и дужност да у њему учествује. Сваки је с правом осјећао да није само борац с пушком у руци већ и активни политички радник. И заиста, он је то и био.

Посебна брига партијске организације, Скоја, и старјешина уопште, покљоњена је васпитању људи, у развијању оних позитивних моралних особина код бораца, без којих се не би могло ни замислити успјешно вођење наше народно-ослободилачке борбе и револуције. Ми смо победили, поред осталог, и зато што смо успјели изградити лик борца морално чврстог и чистог у поступцима. Такав лик стварао се кроз борбу, кроз заједнички живот, истинске другарске односе, свјесну дисциплину; кроз маршове, глад и патње; кроз тешке жртве. Томе је помогло свакодневно васпитање људи, отворена, другарска критика свега што смета унутрашњем животу и јединству, што штети борби уопште. Бити гладан, бос и го а не дирнути ништа без наређења, чак ни онда када то не би изазвало последице, доказ је високе свијести пролетерских бораца.

Када је Четврта, после тешких маршева преко Трескавице, после дугог гладовања и тешких напора, 28. јуна напала усташке снаге у селу Дејчићи, испод Трескавице, и протјерала их без већих борби, готово сав народ из тог и околних села је избјегао из својих кућа, носећи са собом оно што се могло на брзину понијети. Само неколико старца и старица је остало у селима. Били су преплашени и посматрали су нас без ријечи. Очекивали су најгоре, јер нас је усташка пропаганда представљала као убице, пљачкаше и паликуће а партизани дотада ту нијесу долазили. Али, брзо су се увјерили у супротно. Никоме се ништа није десило. Наши поступци и пријатељски разговор са њима открио нас је у правом свијетлу. Они су то брзо схватили и осјетили. Ускоро су почела да хрле у села избјегла чељад: дјеца, жене, мушкарци. Ни трага од страха. Једино осјећај стида због неоправданог страха. Сви су хтјели да нас што боље угосте. Својим држањем, поступцима и односима према становништу поменутих села, борци 4. пролетерске разбијали су усташку пропаганду и на дјелу показивали како поступа права ослободилачка, народна војска.

Сусрет бригаде са становништвом села Вуковског у јулу 1942. био је дирљив, а истовремено и доказ велике моралне снаге и политичке свијести пролетера. Вуковско, недалеко од Купреса, чувеног усташког упоришта, доживјело је те-

шку трагедију, какву борци бригаде нијесу до тада никада видјели и доживјели. Усташе су запалиле и посљедњу кућу, поплачкали све и побили највећи дио народа. Преостали дио који се на неки начин спасао, бјежећи и бранећи се свим могућим средствима, живио је у земуницама, исцрпљен од глади и бола, го и бос. Страшна је то била слика. Када смо дошли међу њих, када су угледали петокраке звијезде, када смо им пришли и разговарали с њима, осјетивши топлину и људско осјећање, као да је нестало оног силног бола и патњи, тих напаћених и претрашених људи. Сваки борац је осјетио дужност и потребу да разговара са њима, да их братски пожали, да им подигне морал и вјеру у побједу у љепшу сјутрашњицу. Можда је то био моменат када би се у душама бораца бригаде могла појавити малодушност, забринутост за своје најближе. Али, напротив, тај приказ, тешка трагедија тога народа, која је могла да подсјети на трагедију што су је доживљавали наши најближи, остављени на милост и немилост фашистичким окупаторима и њиховим слугама, још више је огорчила борце и јачала њихову одлучност да издрже до коначне побједе. Тај сусрет са становницима Вуковског био је огромна политичка припрема за предстојећи напад на Купрес и за даље борбе против окупатора и домаћих издајника. Сви смо ми у припремама за напад на Купрес могли практично да објаснимо и схватимо ко су усташе. Зато су конференције, састанци и дискусије били врло живе и конкретне. Зато су напади на Купрес, у коме је Четврта имала близу 70 мртвих и толико рањених, најречитије потврдили и доказали колико и на какве су жртве спремни борци бригаде. Губици у Купресу и неуспео покушај његовог ослобођења били су тежак ударац за бригаду. Скоро један цио батаљон је избачен из строта. Пали су најбољи међу најбољима. За другу војску, био би то пораз — за Титове пролетере био је то подстрек на још веће напоре и одлучније борбе. Када смо послѣ другог неуспелог напада на Купрес, одржавали састанке и конференције, анализирајући акције батаљона, чета и водова, те голеди-наца, и извлачили закључке и искуства, дошла је до изражаја спремност свих бораца да се и трећи пут напада, да се напада док се не уништи то проклето гњијездо. А када то није било могуће због наших ондашњих ограничених могућности и недостатака одговарајућег наоружања, сви су изражавали жељу да ипак једног дана буду они ти који ће развити проleterску заставу у Купресу.

Септембар 1942., на путу за Мањачу, кроз село Језеро близу Мркоњић-Града, у 1. батаљон дошао је један седам-

наестогодишњи Босанац, ћутљив, доста слабашан, али спреман да иде у бригаду. Неки су га одвраћали од тога, савјетујући му да остане у одреду који је ту дејствовао. Али, није помогло. Он је био упоран у својој одлуци. Чуо је он за пролетерске бригаде и само је чекао дан када ће му се пружити прилика да се прикључи некој. И, ето, прва је наишла Четврта. То је била и прва „попуна“ бригаде од њеног формирања. Тај млади Босанац, по имену Крсто, ушао је у бригаду спреман на све тешкоће и недаће, спреман да погине. И чета, и вод, и десетина којој је припадао радовали су му се. Сваки појединац је осјећао дужност да му помогне да се брже уклопи у колектив, да се упозна са људима, са бригадом, њеним успјесима и пређеном путу, са основним војним знањем. Свесрдно му се помагало на сваком кораку. И он је то прихватао истом мјепом. И, заиста није прошло много времена а он се осјећао као „стари“ пролетер. Убрзо је био рањен у ногу, и после оздрављења вратио се у бригаду и постао одличан пушкомитраљезац.

Када смо се одмарали у Мркоњић-Граду, стигла је вјест да ће бригада добити нове борце са Кордуна, из Далмације, и Босанце. Вјест је изазвала радост као да се радило о неком посебном догађају, о некој великој побједи бригаде или побједи наших других бригада или некој великој побједи Црвене армије. Сваки је осјећао да ће тиме ојачати моћ и ударна снага бригаде. Али то је такође говорило да се народни устанак брзо шири; то је потврђивало ријечи друга Тита „да ће долазак пролетерских бригада у нове крајеве јачати наш покрет и борбу“.

Нова попуна није значила само бројно јачање бригаде, нити је питање било само у томе како распоредити нове борце по батаљонима и четама. Долазили су нови људи, из других крајева, са другим обичајима и навикама. Поред Црногораца, у бригади ће се наћи Срби и Хрвати са Кордуна и из Далмације, Срби, Муслимани и Хрвати из Босне. Требало је извршити детаљне припреме за њихов прихват. Требало је створити атмосферу која ће помоћи сваком новом борцу да се осјети да је међу својима, да нема разлике међу њима иако су из разних крајева, разних националности. Партијска организација, штабови а и сваки појединац су одређивали себи задатке у вези са прихватам нових другова. Одржавани су партијски састанци, конференције, говорено је о значају попуне, о новим друговима, о односу према њима, о другарству, о братству и јединству наших народа.

Први, крајем септембра, су дошли Кордунаши, сви млади, здрави и снажни али уморни од тешког и далеког пута. Били су радосни када су стигли, јер су у првом додиру са црногорским пролетерима осјетили топлину и другарски однос. Нијесу могли дуго да се одмарају нити припремају, а већ су ступили у борбу против Нијемаца. Било је то на цести Јајце — Доњи Вакуф. Храбро су се држали ти млади људи. Стајали су чврсто на положајима, раме уз раме са црногорским пролетерима. Међу њима било је највише оних који први пут ступају у борбу, али су се брзо сналазили.

У октобру су дошли Далматинци, а у јануару 1943. дошло је неколико стотина бораца из Босне. Бригада је била бројно јака. Требало је таквој ситуацији прилагодити форме рада и васпитања. Сваки члан Партије и Скоја био је одговоран за политичко васпитање појединаца или групе људи у својој јединици. Све „слободно“ вријеме кориштено је у раду са људима. Било је међу новим борцима оних који нијесу сасвим схватили суштину наше борбе, који су једно вријеме, стицајем околности, били у четничким формацијама, са навикама и склоностима несвојственим партизанима. Међутим, заједнички живот, рад, борбе, напори, другарски односи и свакодневни политички и васпитни рад, брзо су мијењали схватања тих људи и они су у кратком року постали свјесни пролетерски борци. Ударна моћ бригаде није смањена. То су нарочито показале борбе на Неретви, у Коњицу, на Вилића гумну, и даље, у четвртој и петој офанзиви.

Можда до тада нигдје није тако интензивно дошла до изражаја свијест наших бораца и љубав за човјека као у четвртој непријатељској офанзиви, у борбама у Коњицу и на Вилића гумну. Бригада је у сламању непријатеља добила задатак, у склопу 2. пролетерске дивизије, да заузме италијанска упоришта на Неретви од Дрежнице до Раме, што је она успјешно извршила. Послије тога дошао је ред на Коњиц. Требало га је заузети да би се тиме ослободио пут нашим рањеницима за Херцеговину и Црну Гору. Непријатељ је био јако утврђен, како у граду тако и на прилазима. Споља се није могао сломоти његов отпор; требало је продријети у град, разбити одбрану и присилити га на капитулацију. Тај задатак припао је 1. и 2. батаљону Четврте. Ушли су између непријатељских утврђења. Непријатељ је био изненађен и брзо се повукао из једног дијела града. Батаљони су остали у граду читав дан и скоро двије ноћи. Из другог ди-

јела града нападали су их Нијемци, усташе, домобрани, муслиманска милиција, а споља, мучки и у леђа, четници. Притисак је био снажан. Али, пролетери нијесу одступили. Највише мука задавала им је непријатељска авијација. Готово све куће у којима су се били забарикадирали борци 1. батаљона, авијација је порушила. Погинуло је много људи; велики број је био рањен. Када је наступила друга ноћ, припреман је јуриш на непријатеља. Морал није опао, иако су у току дана претрпијели тешке губитке. Али, ни непријатељ није мировао. Он је покушао да искористи своју надмоћност и погодну ситуацију коју МУ је створила авијација. Снажно је надирао, али без успјеха и уз тешке губитке и жртве. Баш када су 1. и 2. батаљон 4. вршили посљедње припреме за напад и јуриш, стигло је наређење из штаба бригаде да се батаљони најхитније повуку из града, не остављајући ни једног рањеног, нити погинулог. У таквој ситуацији, без средстава, извући преко двадесет рањених и погинулих другова, било је тешко и врло компликовано. Али љубав за човека, осјећање одговорности и дужности, пролетерска свијест, били су јачи. И успјело се, у најкраћем року задатак је извршен без нових губитака.

Тада је услиједио пут за Прозор, за Вилића гумно. Бригада се пребацила аутобусима и камионима. Ситуација је била врло тешка. Наши рањеници, њих око четири хиљаде, били су у највећој опасности. Надирале су јаке њемачке снаге од Горњег Вакуфа према Прозору. Сваки минут био је драгоцен, зато смо хитали. На путу од Прозора ка Вилића гумну стигло је наређење друга Тита. Оно је било кратко и јасно: „По сваку цијену зауставити непријатеља!“ Када смо на једном краћем застанку саопштили борцима ову кратку заповијест, могло се прочитати из очију сваког да ће задатак бити извршен. „Изгинућемо, али непријатељ неће проћи!“ говорили су. И, заиста, непријатељ није прошао — није успио у својој пакленој намјери. Пале су многе жртве, али је задатак извршен.

Читава бригада показала је чудо од херојства и самопријегора, нарочито њен 2. батаљон. И услиједила је највећа награда, похвала Врховног команданта. „Свијесни своје велике одговорности и љубави према нашим рањеним борцима, наши борци Четврте црногорске пролетерске бригаде својом крвљу и својим животима испунили су славно своју задаћу. За ово беспримјерно херојство бораца 4. црногорске пролетерске бригаде, а нарочито 2. батаљона, изражавам им своје признање и дубоку захвалност. Овај подвиг бораца на-

ше 4. црногорске пролетерске бригаде нека служи као примјер и путоказ у даљњим нашим тешким и напорним борбама свима борцима, командирима и политкомесарима наше НОВ и ПОЈ".

Тако је расла, развијала се и у новим редовима васпитавала људе 4. пролетерска. Прошла је кроз многе непријатељске офанзиве, кроз многе крајеве наше домовине: Босну, Далмацију, Херцеговину, Црну Гору, Санџак, Србију, Срем и свагдје високо и побједоносно држала своју пролетерску заставу. На њеним традицијама и традицијама осталих пролетерских и ударних бригада васпитавају се данас и васпитаваће се убудуће нова покољења младих људи социјалистичке Југославије.

Никола ГАЖЕВИЋ

СТАРИЈЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ ЗАЈЕДНО СА ОМЛАДИНОМ

Кренули су у борбу против окупатора одмах првог дана када је отпочео општенародни устанак у Црној Гори. Више их нико, па ни ми, тадашња млада генерација, њихови синови и кћери, када смо то због неких не баш праведних процјена и хтјели, није могао зауставити и вратити кућама. Знали су добро да за њих, када је већ почело, нема повратка ни застајања све до коначне побједе или уништења. Они су добро знали, знатно боље од нас многих, шта значи рат, какве све несреће и страдања доноси, шта све треба чинити да се све то некако преживи. У њима је било нагомилано велико искуство из балканских и првог свјетског рата.

Ријеч је о старијим људима, нашим очевима и мајкама, који су још једанпут били принуђени да се боре за своју слободу и голу егзистенцију, како своју тако и својих најмилијих. Све док нијесмо били принуђени, под притиском надмоћних окупаторских снага и његових помагача четника и других домаћих издајника, да напустимо родну Црну Гору, присуство ових старца међу нама није нас забрињавало. Били смо до тада на домаћем терену, водили борбу у свом крају, па се могло повремено и до куће навратити, мало се окријепити и предахнути. Још нијесмо били постали пролетерска војска која се бори свугдје по свим теренима поробљене Југославије. Када смо најзад у мају 1942. године морали кренути преко врлетних црногорских планина у правцу Босне, кренули су и они са нама. Тек тада као да смо се први пут забринули шта с њима да радимо. На граници Црне Горе и Босне, гдје смо се дијелили на оне који одлазе у пролетерску бригаду и оне који треба да се врате на терен, наговарали смо и њих да се врате, сматрајући да ће и њима и нама бити лакше. Вратио се само незнатан број и то само они за које је било нешто више изгледа да се могу некако одржати до нашег повратка. Када смо убрзо после тога формирали нашу 4. пролетерску бригаду и схватили разлику између пролетерских јединица и дотадашњих партизанских одреда, још смо се више забринули због присуства ових старца.

Мислили смо, гледајући их измучене, измршављеле, да нема никаквог смисла нити логике да их распоређујемо по бора-ким јединицама батаљона. Сматрали смо да је сасвим јасно да они не могу издржати напоре који се траже од младих пролетера, да не могу издржати и сам марш, а камоли да издрже и борбене задатке. То би било немогуће, било би ису-више за њихове године и њихове старе кости начете вре-меном и ратовима у којима су раније учествовали. Мислили смо да су они збијег кога ћемо смјестити по интендантурама и болницама, па у првој повољној прилици — кад ослобо-димо неку територију — смјестити их тамо и оставити до бољих времена. Тако смо ми размишљали. Али ови честити старци мислили су другачије. Инсистирали су да буду распо-ређени као борци по четама.

Налазили су се у свим јединицама наше бригаде. Са територије бившег Комског партизанског одреда, већином из колашинског краја, било је двадесет девет ових необич-них бораца. Још негдје у почетку називали смо их заједнич-ким именом родољуби. Постоји више објашњења зашто смо их тако називали и шта смо тим називом хтјели да кажемо. Свакако, у првом реду, име родољуб требало је да означава активног симпатизера и помагача народноослободилачке борбе, човјека који доприноси нашој борби у оквиру својих физичких могућности, али од кога се не очекује да буде борац прве борбене линије, борац са пушком и бомбом у руци. У тежим ситуацијама, којих је редовно било више и у којима је грубост и одсуство дужне пажње међу борцима долазила више до изражаја, именом родољуб као да смо по-некад хтјели да изразимо незадовољство за невољу коју нам је поред свих других недаћа и мука натоварила на леђа бригу и о овим старцима, који нам, у ствари, нијесу толико сметали већ били више од користи. Наша младалачка зане-сеност и самоувјереност није нам у почетку дозвољавала да трезвено расуђујемо и цијенимо ове људе и њихове мо-тиве за учешће у борби пролетера. Несхватљива нам је била упорност и воља ових старих ратника које смо сматрали већ давно ислуженим да буду распоређени као борци. Од двадесет и деветорице бораца из балканских и првог свјет-ског рата, од којих су биле четири жене, седамнаесторица су распоаеђена као борци по четама. Чудан је то приказ био видјети ове старе брајлије, исушених и избоованих лица у истом реду са голобрадим младићима, пуним снаге и само-поуздања. којима се чинило да не постоји ништа толико теш-ко што нијесу у стању да ураде. Сасвим је разумљиво да онај ко прецењује своје снаге и могућности истовремено

Мирко Кујачић: КАНЛИ КУЛА

потцјењује и туђе. Ми смо доста дуго потцјењивали могућност ових људи, смат^ајући их престарјелим и слабим. Тада би назив родољуб добијао потцјењивачки призвук.

Међутим, наши старци као да се нијесу љутили на нас. Знали су да је занесеност младих велики фактор у рату и свакој борби. Они су нас младе одлично познавали и схватили и били су сасвим сигурни да ће бар један дио од нас доживјети вријеме када ћемо и ми њих сасвим разумјети. И данас када се сјећам свијетлих ликова ових беспошtedних бораца са временске удаљености од двадесет и осам година, од оног дана када смо се при пут заједно нашли у борби за бољи и срећнији живот у овој земљи, и када смо и сами доспјели у године које су они тада имали, потпуно и до краја схватамо сву величину ових дивних и незабoпављених људи. Сјећајући се ових јунака свјесни смо да је тешко описати данашњој младој генерацији услове и прилике, у којима смо се чак у то вријеме као млади налазили, а поготову они који су били неколико генерација старији од нас.

Потикали су из разних друштвених средина. Највећим дијелом били су то сиромашни сељаци са мало земље и доста чланова породице. Други мањи дио потицао је из редова занатлија и ситних пензионисаних чиновника са приходима једва довољним за првих десет дана у мјесецу. У њиховом социјалном положају налази се прво објашњење о њиховом учешћу у нашој револуцији и редовима пролетерске бригаде. Од нас, њихових синова и кћери, са којима су заједно пошли у борбу, сазнали су нешто више о идејној страни нашег народноослободилачког рата, што је допринијело да се свјесно одлуче за нашу борбу. Осим тога, као учесници прошлих ратова и тешких времена знали су да не треба имати илузија да ће непријатељ сам напустити окупирану родну груду или да се може умилостивити скрштеним рукама и погнутом главом. Због тога их није могао заварати лукави латински окупатор паролама о „ослобођењу“ Црне Горе и стварању самосталне државе. И, најзад, они су у рат пошли са нама, јер смо били њихова дјеца. Хтјели су са нама да буду до краја. И сада ако би требало одговорити на питање: ко су они и какви су били? Требало би много тога написати. Ограниченим простором изнијећу неколико кратких и карактеристичних података само о неким од овим изванредних људи и патриота.

Два брата Мијајло и Милош Грујић из колашинског села Ријека Мушовића, били су међу најстаријима. Када је ступио у бригаду Мијајло је био већ близу шездесете, а Милош само неку годину млађи. Пошли су са петоро своје

дјеце. Није било никакве силе која је могла да их одврати да не буду обични борци у батаљону. Нијесу хтјели да изостану ни из једне битке коју је батаљон водио. Када су последије крваве битке на Купресу 1942. године 2. и 4. батаљон претрпјели тешке губитке, наређено је да се од преосталог људства оба ова батаљона формира нови 2. батаљон и да се том приликом сви стари и исцрпљени борци извуку из јединице и пошаљу на ослобођену територију. Одлука се односила, природно и на Мијајла и Милоша. Тешко је описати како су ова два честита старца-борца прихватила одлуку. Осјећали су се тешко погођени, говорећи да је то атак на њихово достојанство борца и да се тиме омаловажава њихово оружје. Морали су се ангажовати комесар и командант и њихови синови да их убиједу у потребу одласка из батаљона. Одлазили су потиштени, говорећи: „Нека, нека, загуђеће поново па ћемо вам ваљати“. И одиста, убрзо је загуђела четврта офанзива и Мијајло и Милош поново се нађоше као борци у батаљону. Причали су нам колико им је било тешко да буду „позадинци“. Четврта офанзива, међутим, прекиде борбени пут старог Мијајла. Погинуо је у марту мјесецу 1943. године у борби на Рами, код жељезничке станице. Само два и по мјесеца касније погибе на Зеленгори његов брат Милош. Кратко прије своје погибије, Милош је морао да доживи најтежи и најокрутнији ударац у свом мучном животу. Пета офанзива прогутала је живот његовог сина и неустрашивог пролетера и комунисте Комнена.

Крвава игра рата поиграла се на сличан начин са судбином друге двојице браће, Андрије и Богдана Милошевића. Андрија је са својим синовима Велимиром и Страхинјом још од првог дана дошао у партизане. Исто је тако поступио и нешто млађи брат Богдан, заједно са својим сином Ранком. Прије ступања у бригаду стари Андрија и Богдан ратовали су скоро читаву годину као борци Комског партизанског одреда. Ови стари ратници, учесници минулих ратова, нијесу ни у овом хтјели да изостану ни из једне борбе свог батаљона. Андрија је погинуо на Мајевици 1943. године. Но, и он је прије тога морао да доживи погибију свога сина Страхинје, који је погинуо на Бугојну 1942. године. Брат Богдан оставио је своје напаћене кости на Сутјесци 1943. године. Само мало касније, исте године, гине и његов син Ранко замјеник командира чете. Од пет Милошевића, рат је преживио једино Велимир.

У галерији свијетлих ликова старих бораца налазе се још два брата Милета и Милинко Симоновић. Ова два племенита старца нијесу се ни за тренутак двоумила шта треба

да раде када је рат отпочео. Милета, некадашњи дугогодишњи радник у америчким рудокопима и фабрикама, одмах је схватио на којој страни је његово мјесто. Од првог дана нашао се поред свога сина Данила, касније пролетера 1. пролетерске бригаде. Оставио је у Колашину жену и нејаку дјецу, које су касније Италијани отјерали у логор, и похитао да се нађе у редовима пролетера. Његов брат Милинко, земљорадник, предратни члан КПЈ, иако већ у поодмаклим годинама, постаје активни борац у батаљону, у коме се бори све до своје погибије 1943. године. Никада нам се неће избрисати из сјећања детаљ који карактерише племенити лик Милинка. Увијек када би стигли на конак после дневног истрпљујућег марша, скљокали би се онако мртви- уморни на голу ледену земљу и одмах би поспали као заклани. Таман што смо заспали, Милинко би трчао од једног до другог, будио нас, упозоравајући нас да ћемо се поразбољевати када тако врући и неосушени заспемо на хладној земљи. Учио нас је да ставимо макар грађа испод себе, понеког би покрио својим ћебетом и не би никада сам заспао док потпуно не би обавио ову дужност коју је сам себи одредио. Бдио је над нама као да смо му сви били синови.

Ево још двојице браће, опет два Симоновића — Јагош и Јован. Цијела бригада је знала и цијенила прота Јагоша, а нарочито ми из 4. батаљона. Упознали смо га као гимназијалци, као наставника вјеронауке и врло духовитог човјека.

Предратно политичко опредељење није сметало том истакнутом патриоти да се од првог дана рата и револуције нађе на правом мјесту. Изврстан познавалац народне поезије и Његошева дјела, прота Симоновић је умио да пронађе начин и језик који је народ могао најлакше схватити. Као ванредан говорник много је доприносио раскринкавању издајничке краљевске владе и четништва уопште. Својим ауторитетом и као стари ратник он је уливао поштовање и сигурност најмлађим ратницима. Са собом је повео и своја два сина. Када се формирала 4. пролетерска бригада, прота Јагош постао је њен припадник и вјерски референт. Оно прво је припадало бригади, а ово друго звање је била ознака ширине наше борбе. Крст на титовки и кратко подшишана брадица, као једини симбол његовог свештеничког звања, магично су дјеловали међу народом по крајевима куда смо пролазили. Крштавао је наш прото много дјеце по свим крајевима Босне, обављао и друге вјерске потребе народа и на тај начин био живи доказ лажне непријатељске пропаганде која је убјеђивала народ да партизани кољу и распињу попове и свакога ко се крстом крсти. Наравно да је прото, уз

крштење и славе, објашњавао народу каква смо ми војска и зашто се боримо и на тај начин много допринио нашој борби и мобилизацији нових бораца. Сви смо га необично цијенили и схватали значај његове улоге. Био је начетога здравља, те смо се сви старали да олакшамо тешкоће у којима се налазио. Њему једином нијесмо приписивали у гријех нешто, што иначе себи нијесмо дозвољавали.

На Првом и Другом засједању Авноја прота Јагош активно учествује и остаје неуморни политичар и патриота. Све до краја свога живота — годину дана по свршетку рата.

Протов старији брат Јован-Буђони, како смо га звали, био је другачијег профила. Иако је био давно прије рата пензионисан као официр и већ добро зашао у године, ипак је на њему све говорило да је остао чврст војник и непоколебљиви патриота. По томе што је својим кочоперним и живахним држањем и по свом статусу лично на чувеног војсковођу руске револуције Буђонија — прозвали смо га нашим Буђонијем. Упркос својим годинама био је врло покретљив и весео. Наш Буђони био је исувише стап да би могао бити командант у партизанским јединицама, али су нам његово велико искуство и савјети били често од користи. И после рата остао је као запажен борац и патриота. Умро је тихо, без јаука, онако како је, ваљда, увијек сматрао да треба војник да умре.

Још читав низ сличних ликова старих бораца промиче кроз наше сјећање и побуђује дивљење и поштовање. Сваки од њих је засебна прича, јер се одиста радило о изванредним људима и великим бооцима за слободу и бољи живот. Већина од њих није стигла да види коначне резултате борбе којој су жртвовали све — пали су јуначком смрћу у разним сударима са острвљеним непријатељем. Тако је завршио Радуде Ћировић, земљорадник и предратни члан Комунистичке партије Југославије. Пао је на Сутјесци 1943. године. Радојица Дамјановић, исто предратни члан КПЈ, гине заједно са својим братом Малишом, замјеником комесара чете у крвавој бици на Купресу 1942. године. И још два брата Грујића — Лука и Перо гину 1942. године. Лука у борби код Јајца а Перо у борби код Книна. И честити старац, такође стари ратник, Радосав Радовић са цјелокупном породицом — женом и три сина, је борац бригаде. Пао је у петој офанзиви 1943. године.

Са групом илегалаца и партијских радника колашинског среза у нашу бригаду дошао је пред сам почетак пете офанзиве и стари ратник, потпуковник у пензији, Михаило Анђе-

лић. Од првих устаничких дана он је са читавом својом породицом — пет синова и двије кћери — под заставом Партије.

Приликом одласка наших јединица за Босну оставили смо старог Михаила на терену, рачунајући да ће му бити лакше у илегалности него у бригади. Али грдно смо се преварили. У току тешке и дуге зиме 1942/43. године издржао је небројене четничке потјере, глад и свамогућа искушења. Сакривен у влажним и мрачним земунцима бјеласичких шума и Мрчаве из којих данима није могао изаћи на свјетлост сунца и да удахне чист ваздух, без хране и воде, измучен и неиспаван, маштао је и у магновењу најчешће био заједно са својим погинулим синовима Лакићем, Војином и Ђерком Даром, који нијесу дочекали да ступе у редове 4. пролетерске бригаде. Знао је гдје су сахрањени и у сновима обилазио је њихове гробове и дружио се са њима. Син Бранко му је погинуо у редовима Прве пролетерске бригаде и није знао тачно гдје и када.

Сусрет са нашом бригадом и његовим сином ЈБубом и Ђерком Десом био је за њега један од најсрећнијих дана у животу. Издржао је и тешкоће пете офанзиве, захваљујући више својој моралној снази и вољи него физичким моћима. По преласку Романије није имао среће да се дуже опорави у нашој бази у Шеховићима. Захваћен вихором локалне непријатељске офанзиве у пробијању према својој бригади теже је рањен.

По повратку бригаде у Црну Гору и ослобођењу Колашина продужава са радом као истакнути борац и патриота. Ускоро је добио чин пуковника а затим генерала. Умро је 1961. године са осјећајем поноса на свој пређени пут и сахрањен на колашинском партизанском гробљу поред својих синова и кћери.

Пред пету офанзиву бригади је стигао, тек што се ослободио четничког затвора, старац маркантног лика, познати јунак из минулих ратова и један од малобројних носилаца Златне медаље Обилића — Ђуро Дрљевић. Оба су му сина у борби од првог дана устанка, и још три брата. Пробијао се стари Ђуро кроз обруче пете офанзиве, поред свог тешко рањеног сина Тодора, храброг командира чете још из борби прије одласка пролетера у Босну. Тек што су стигли на Озрен и стари се Ђуро још није опоравио од напора пете офанзиве, његов син, још неизлијечен од рана вратио се у батаљон, где гине у судару са Нијемцима на Озрену. Истог дана дознаје да му је у вртлогу пете офанзиве погинуо и брат Милан, као борац 3. санџачке бригаде. По повратку за Црну Гору гине му и снаха Јела, а пред крај рата и

други брат Вуко, као командир чете на Космету. Несаломљив је био овај стари јунак са Скадра, Богићевице, Мојковачке битке и четовођа Топличког устанка. Није га сломио ни момент када су га четнички зликовци изводили на стријељање, па се предомислили да то не чине, бојећи се партизанске освете.

Неизбрисив из нашег сјећања остаће риједак човјек и комуниста Панто Малишић. Овај некадашњи учитељ је читав свој живот провео у грчевитој борби. Као омладинац био је добровољац у првом свјетском рату. У бившој Југославији водио је непрекидно борбу против неправде и ненародних режима. Због тога је немилосрдно прогањан и често пута хапшен. Никада се није могао дуже задржати на једном мјесту службовања. Његовој немирној природи као да ништа нијесу сметала ова принудна сељакања из мјеста у мјесто. Напротив, брзо би се адаптирао новој средини и осјећао као код „куће“. Тако је и нас у бригади одмах освојио и није било борца који није о Панту мислио само најљепше. Иако већ поодмаклих година и прилично оронулог здравља, он никада није дозвољавао да га поштеђујемо. Кад год је било потребно да се јаве добровољци — бомбаши, Панто се увијек први јављао. Увијек смо имали муке да га убиједимо да нема потребе да он буде бомбаш и да је то задатак за млађе борце. Послушао је тек када му је командант изричито забранио да се убудуће јавља као добровољац за различите задатке. Да би га колико-толико заштитили, одређен је на дужност у интендантуру бригаде. Био је вијећник на Првом и Другом засиједању АВНОЈ-а и остао неуморни политички радник кроз читав период рата и касније све до своје смрти.

Са нама су биле и четири старије мајке-партизанке. Њихове измучене светачке фигуре дјеловале су сасвим необично у нашим редовима. Биле су то мајке које су због синова-бораца и саме постале борци нарочите врсте. Оне нијесу биле борци са пушком у руци, јер зато су биле исувише слабе, али су за то прошле са нама све муке и тешкоће, а поврх тога свака од њих је била отпорећена немјерљивом тугом за синовима који су пали у борби, и бригама за оне који су још живи. Њихова брижна повезана лица, личила су на гранитне ликове Мештровићеве мајке. Несхватљиво је откуда толика енергија у овим крхким и истрошеним тијелима и откуда толика воља да се издржи и оно што је изгледало немогуће и за далеко јаче. Често су биле у таквом стању да смо помислили да неће још дуго. И када је изгледало да се одкида и посљедња нит њиховог живота, поново би из њих избила нека нова снага која им је омогућавала да продуже даље. Свака

од њих пошла је у борбу са једним или више синова, некој се још и муж налазио ту и свака од њих је сматрала, на основу исконског неписаног закона, да мора да живи због своје дјеце и да њима неће бити добро ако она нестане. Наравно, закони рата одвијали су се по другој логици и он није водио никаквог рачуна о жељама наших мајки, већ им је често, на њихове очи, одузимао једног по једног од најдражих. Нијесу стизале ни да се исплачу и нико их није никада видео да су испустиле макар и сузу. Вјероватно су и плакале када их нико не види. Сматрале су себе борцима и знале су да борци не плачу. Стара Милуша Лакићевић, мајка нашег омиљеног и храброг комесара Милутина, који је погинуо пркосном смрћу у борби са четницима на планини Сињавини маја 1942. године, дошла је у бригаду са другим млађим сином и ћерком. Знали смо колики је бол трпјела због губитка Милутина, али никада нијесмо могли примијетити на њеном избораном лицу ни најмањи траг њеног трпљења. Када смо понекад у разговору с њом, евоцирајући успомене на Милутина, изражавали наше велико жаљење што је тако рано напустио наше редове, умјесто да заплаче, ова мајка почела би да тјеши нас, говорећи нам да док живи наша борба и њен Милутин биће жив. Једино би често припитивала и провјеравала код најближих другова њеног сина да ли је Милутинова пушка пала у четничке руке или су је другови изнијели. Била је свјесна како треба да се држи мајка комесара одреда и пазила је да му мртвом нажао не учини. Њена другарица Мара Вујисић, такође мајка сина, борца наше бригаде Милована, кренула је за њим и нашла се у нашој бригади. Није успјела да сачува Милована, иако се није од њега хтјела одвојити ни тренутка. Милован јој је погинуо у петој офанзиви и Мара је остала са нама — друговима њеног сина. Тјешила се танком надом да јој је млађи син жив негдје у Србији и да је у партизанима. И трећа мајка Стоја Радовић прошла је рат на сличан начин као и Милуша и Мара, са тешким и неизбрисивим ожиљцима нанесеним губицима мужа Радосава и најстаријег сина Јагоша, истакнутог борца свог краја још од првих дана устанка. Обојицу је изгубила 1943. године, за вријеме пете офанзиве. Са другим сином дочекала је слободу.

Четврта наша мајка била је позната колашинска учитељица Гена Селић. За разлику од њене три другарице, није била Црногорка већ Македонка. То је била мајка четворице синова комуниста. Она и тројица синова налазили су се у бригади, а четврти син Војин, организациони секретар комитета остао је да се бори на терену Колашина. Први удар је

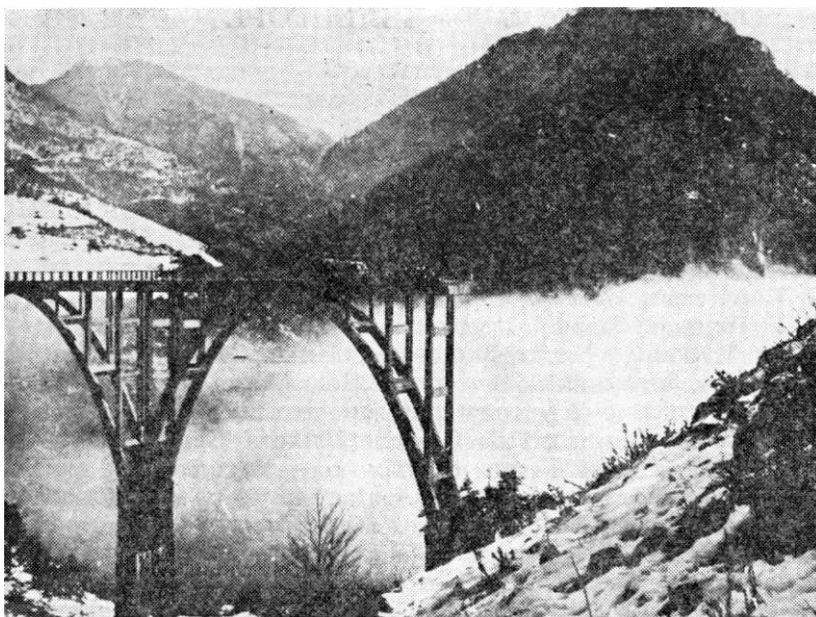
доживјела када су јој четници стријељали мужа Благоту 1942. године у Колашину. Благота је био познат и врло угледан човјек и патриота. Отишао је заједно са цијелом породицом у борбу првог дана устанка. Када се налазио на задатку у Ровцима 1942. године, четници су га из засједе ухватили и одвели у колашински затвор. Кивни на њега и на његове синове, осудили су га на смрт и стријељали исте године на познатом четничком стрелишту Бреза у Колашину. Прије стријељања ови избезумљени зликовци дошли су на идеју да понизе овог часног човјека и борца-партизана, па су му објесили о врат овнујско звоно и тако га водили кроз Колашин. Радио „Слободна Југославија“ у једној од својих тадашњих емисија репродуковао је Благотине ријечи које је упутио онима који су мислили да су га унизили. Довикнуо им је: „Издајници, ви не схватате да је овај чактар о моме врату звоно слободе, чији глас добро чују партизани, који се свугдје око вас налазе. Наплатиће вам они за све што сте учињели“. За Благотом пада у четничке руке и Војин, који је остао на терену. Четници и њега стријељају. На Купресу 1942. године гине јој други син Бранислав, командир вода, а трећи Владета тешко је рањен у истој борби. Четврти и најмлађи син Данило, скојевац, гине на крају пете офанзиве код Кладња. Послије пете офанзиве упућена је у Семберију на ослобођену територију, да се одмори и поврати живот, међутим, тамо је наишла шеста и седма офанзива, које су ухватиле у свој вртлог ову сићушну нејаку жену, тако да су је њени најрођенији једва препознали када се најзад вратила у ослобођену Црну Гору. Тешко је схватити и изразити какве је све напоре морала савладати у току читавог рата и какву тугу надјачати ова слабачка жена за мужем и своја три сина. А држала се гордо, као да је хтјела тиме да их замијени, ако не у строју, а оно у општој борби и домену моралне чврстине и поноса. И у томе је сасвим успјела.

Владета СЕЈИЋ

ОД СИЊАВИНЕ ДО ЗЕЛЕНГОРЕ

Нашао сам 17. маја 1943. штаб бригаде у селу Бојићима у Горњој Морачи. Ту су скоро све стари познаници — Вако Ђуровић, Мило Јовићевић, Нико Стругар. Нико је са групом батаљона пошао псема Подгорици. Једног нијесам познавао, сједио је у углу собе и нешто писао. Рекли су ми да је то начелник штаба бригаде Милета Ђукић. Писао је извјештај за штаб дивизије. Укратко — батаљони се налазе на прилазу према Колашину, прогоне четнике који безглаво бјеже и само мјестимично дају слаб отпор; за 24 часа бригада ће бити у Колашину. — Штаб у покрету, јавиће се са нове просторије. Није начелник ни честито завршио читање а на врата је упао курир 2. батаљона. Командант је просто зграбио папир и почео да чита. Намрштио се је и наглас узви-нуо — ма није могуће, од куда сада Нијемци!? Извјештавали су да 2. и 5. батаљон воде борбу са Нијемцима који покушавају да продру у правцу Мораче. Наши су успјели да их потисну. Сељаци који су се вратили из Колашина пичају да су Нијемци стигли у град и да зачудо разоружавају четнике. Има их много и стално пристижу.

Пошто је било касно, договорили су се да се покрет штаба одложи до јутра. Пошли смо рано на спавање. Командант ми је до дуго у ноћ причао о бригади. Био је твдо убијеђен да бригада спада међу најбоље јединице наше војске, али је ипак додао: „Можда је то због тога што је најбоље познајем. Срећан си што си у њу дошао — видјећеш“. Сјутра рано је пошао на положај да лично извиди ситуацију. Нијесмо се договорили да ли да извршимо покрет како смо обавијестили штаб дивизије. Другови причају да командант бригаде стално иде на положај и да се превише излаже, скретали су му пажњу неколико пута, али узалуд. По синоћњем разговору и по ономе што причају другови, могло се лако закључити да је врло поносан што је командант 4. бригаде и да зато осјећа велику одговорност. Испратили смо старог комесара. Само чврст стисак руке и другарско довиђења. Није био задовољан што иде на теренски рад, није могао да

Порушени мост на Ђурђевића Тари — снимљено децембра 1943.

замисли живот ван војске. Дуго ме је испитивао о стању на терену и о начину живота и рада у народу. Нијесу га охрабриле ни оцјене да је стање сада много боље — пошто су поражени, четници неће никада више моћи организовати чврсто своју власт. — Међутим њега нијесу бринуле тешкоће рада у илегалству него чињеница што напушта бригаду и што ће бити ван војске.

С нестрпљењем смо очекивали да се командант врати са положаја. Стигао је нешто иза подне задихан и без коња. На путу до батаљона срио се са једном њемачком трупом јачине око 20 људи. Само захваљујући томе што је сусрет и за Нијемце био изненадан и својој присебности успио је са куриром да се спасе. Оставили су коња, па су пјешице журили, да што прије стигну и виде шта је са нама. Било је јасно да су Нијемци предузимали мјере извиђања ради откривања положаја наших снага и изненадне нападе на штабове и јединице позади фронта. Претпостављали смо да постоји још који труп па смо се добро обезбиједили.

Појава Њемаца далеко иза положаја наших јединица забринула је другове. Причају да то у борби са партизанима

раније Нијемци нијесу радили. Могуће је да имају намјеру да нападају у овом правцу. Закључено је да се хитно упозоре све јединице бригаде да буду опрезне и да се што боље обезбјеђују.

Стигао је извјештај из Другог батаљона. Страховито су потукли Нијемце на Горњем Вучију западно од Колашина. Просто су их сатрли. Нијесу имали могућности да се повуку и велики број се поломио низ стијене Вучија. Код једног Нијемца нашли су петокраку звијезду. Зашто је носио? Добили смо извјештај из 1. и 5. батаљона. Нијесу још ступили у додир са Нијемцима, али су информисани о њиховом присуству у Колашину. Очекују да ће се врло брзо сукобити са њима. Почели смо сумњати у могућност даљег продора у Црну Гору и ослобођење Колашина. Кад смо мало касније добили наређење од штаба дивизије, да хитно упутимо 5. батаљон према Никшићу, гдје 5. црногорска бригада води неколико дана тешке борбе са Нијемцима који продиру од Никшића, било нам је то свима јасно. У штабу су били сви забринуте. Командант је као у себи нешто гунђао, а затим јавно изразио своје негодовање. „Кога ђавола нас овако растурају, ја више немам бригаде“. Кад смо мало дуже разговарали видео сам да његова срџба није због тога што су два батаљона бригаде под командом других јединица; плашио се да је Врховни штаб промјенио правац покрета наших снага и да је у новом распореду бригада добила улогу заштитнице. Тога су се у бригади сви плашили. Заштитничке борбе страховито испрпљују јединице. Много се троши муниција, а мале су могућности да се нова заплијени. Могућности за исхрану су никакве, јер су такве јединице обично на зачељу на терену који је испред њих увијек добро прочишћен.

Нови извјештај јединица говори о снажном надирању непријатеља. Обилази наше јединице и принуђени смо на повлачење. 19. маја штаб бригаде се премјешта у Драговића Поље. Поред штаба наилази 5. батаљон, пратили смо његов покрет по непрекидном пушкарању. Бринула нас је само повремена минобацачка ватра и митраљески рафали. Плашили смо се да ће им бити наметнута борба и да ће им то успорити и покрет. Зато смо се обрадовали кад смо их угледали. Другови из штаба батаљона причају да су групе четника, чим су осјетили покрет наших, постале дрскије и стално прате наше јединице у покрету и са одстојања отварају ватру на наше. Ранили су интенданта 5. батаљона Шаја. Носио је руку о врату. Због журбе на нови задатак, наши нијесу имали времена да их прогоне. С времена на вријеме опалили би

понеку гранату и митраљески рафал, последије чега би се четници и за кратко вријеме утишали. Пошто су добили усмена упутства и мало се одморили, батаљон је наставио покрет, и врло брзо је умакао према Јаворју. Мало иза тога чули смо поново четничке пуцње. Оживјели су и они који су се забили у мишју рупу.

Пристижу другови са терена. Причају да су Нијемци разоружавали један број четника, али су убрзо прекинули са разоружавањем. Користе их за пренос муниције и као коњовоце. Народ је заплашен. Познаје окрутност Нијемаца и бјежи испред њих. Договорили смо се с друговима да се сви борци упуте у јединице, а остали на Сињавину, према нашој интендантури. Душан Драговић мисли да ће бити приличан број бораца и да је могуће остварити стару замисао да се обнови 4. батаљон који је последије Купреса спојен са 2. батаљоном. Сви смо се сложили са његовим приједлогом, али су другови сумњали да ће бити довољно бораца за цио батаљон. Зато је договорено да се сви другови из колашинског краја упуте у 1. чету код Стева Драговића, па кад се сви окупе видећемо да ли има услова за формирање батаљона.

Добили смо наређење штаба дивизије да упутимо 1. батаљон да замијени 3. крајишку бригаду на Сињавини. Због тога смо и штаб бригаде преселили на Сињавину, на катун Потрк, изнад села Горњег Липова. Ту, у близини, налазе се интендантура и бригадна болница. Причају нам другови из пратећег вода бригаде да су им курири из дивизије у повјећењу причали о некаквој великој офанзиви. Зашто нам из штаба дивизије не дају информацију о ситуацији? Извијестили смо штаб да смо извршили њихова наређења и молили да нас информише о ситуацији на другим секторима. По тутњу авијације и артиљерије могло се закључити да се борбе воде на свим странама — према Тари, Фочи, Гацку, Никшићу и Колашину. Било је свима јасно да је то снажна акција, великих размјера. Због тога смо одржали састанак штаба бригаде и политодјела. Све је бринула неизвјесност у којој смо се налазили. Никада нијесмо били у оваквој ситуацији: бригада растурина, борци се интересују за ситуацију, а ми не знамо како да им све ово објаснимо; не знамо како да поступамо са народом који се повлачи. Другови из политодјела инсистирају да се пође у штаб дивизије, да би нам разјаснили ситуацију. „Кога ћемо послати тамо“, успротиви се Мило, „да знају нешто више, они би нас сигурно обавијестили — чекајмо па ћемо видјети“.

Искористили смо прилику да обиђемо интендантуру и болницу. У болници је владала добра атмосфера — раће-

ници су били веома задовољни бригом о њима и пуни оптимизма. Запазили смо да је међу њима био извјестан број теже рањених које је требало упутити у дивизијску или Централну болницу. Рекли су нам да нико од рањеника не жели да иде из бригадне болнице. Имао сам утисак да и другови из штаба то на неки начин толеришу. Кажу да им се не враћају људи после оздрављења, него се упућују у друге јединице. Рањеници слушају тутањ на фронтовима и сви се интересују о ситуацији и стању на положајима.

Са интендантуром се кретало и у њој радило неколико старих другова, истакнутих родољуба и комуниста. Нашли смо тамо Нанта Малишића, Вида Бурића, проту Симоновића и још неколико познатих старих другова. Јуче је стигао и Михаило Анђелић, који је провео читаву годину у позадини као илгалац и с њим неколико другова из Мораче. Сви су били информисани да се повлачимо. Било им је страшно криво што нијесмо успјели да ослободимо Колашин и Васојевиће. Оставили су дио или читаву породицу под страховитим терором четника и окупатора, и врло мало су знали о својима и њиховој судбини. Али о томе ниједан није говорио. Били су сигурни да ћемо се убрзо вратити и да нас нико неће дуже задржати. Скренули смо пажњу друговима из интендантуре да ћемо сигурно доћи у теже услове снабдијевања и да о томе воде рачуна.

Задржали смо се код њих читав дан. Кад смо дошли у штаб, нашли смо наређење штаба дивизије. Бригада се обавјештава да су Нијемци и Италијани, уз помоћ четника и усташа, предузели противофанзиву јачим снагама. Нама се наређује да батаљонима посједнемо положаје: Вратло, Јабланов врх на Сињавини и да упорном активном одбраном, по сваку цијену, онемогућимо даље продирање непријатеља.

Стижу и дијелови 2. батаљона који посједају положаје непосредно испред штаба боикаде, према Јаблановом врху. Неопрезношћу у повлачењу дозволили су Нијемцима да заузму Вратло и Јабланов врх. Сада смо у врло неповољном положају. Са достигнутих положаја Нијемци су у стању да контролишу сваки наш покрет. Зато су јединице принуђене да стално буду на положајима. Вријеме је веома хладно и не осјећа се прољеће иако је давно календарски почело. Повремено пада и снитег.

Од кад је замијенио 3. крајишку бригаду, 1. батаљон је непрекидно нападао њемачке положаје да би их ометао¹ у даљем напредовању. Сада је одлучено да се изврши напад свим расположивим снагама. Да би се овладало Јаблановим врхом и Вратлом. Напад је почео 25. маја око 22 часа. Био је

веома снажан. У првом налету наши су успјели да потисну Нијемце, али су ови у противнападу успјели да наше поново потисну. Борбе су се водиле све до саме зоре, када су наши били принуђени да се повуку. Нанијели су Нијемцима знатне губитке и заплијенили нешто оружја и муниције. И ми смо имали неколико мртвих и рањених. Погинуо је и комесар чете Дрецун. Веома смо га жалили, јер је био један од најбољих бораца и комуниста у батаљону, иако је био веома млад. Резултати напада били су очевидни. За 2 до 3 наредна дана Нијемци су били много мање активни, тукли су само бацачима и митраљезима, али нијесу покушали да продире даље.

Неизвјесност о томе колико ћемо морати остати на овим положајима и о даљим намјерама наших снага све више нас је нагризала и уносила нервозу у штабу. Расположење се нешто поправило кад је у штаб стигао Нико Стругар. Причао је о бригади на Биочу и другим акцијама групе батаљона. Народ их је свуда изванредно примао. Увјерен је да је четницима одзвонило. Четници нијесу били у стању да организују јачи отпор нашим јединицама. Са батаљоном је дошао један број позадинаца и група, замијењених интернираца. Уз другове из Колашина и оне који су ступили у јединице са овог терена, то ће бити значајно појачање за бригаду. Иако су већина били стари опробани комунисти, договорено је да се распореде у батаљоне са свог терена. Касније ће се распоредити према потреби и њиховим могућностима.

3. батаљон је посјео положаје према Морачи. Међу рањеницима је био и њихов комесар Јован Ђуровић. Он је већ дуго комесар батаљона и требало би га повући у политодјел. Кад му је то саопштено, није се сложио и хтио је по сваку цијену да остане у батаљону. Наши су сваке ноћи нападали положаје непријатеља и успјели да га задрже на достигнутом положајима. Није било много губитака, али се на борцима осјећала исцрпљеност од сталног држања положаја и доста велике хладноће, необичне и за ове крајеве у ово доба. Имамо извјештаје о дезертирању једног броја младића који су дошли у јединице са овог терена.

Најзад, 28. маја добили смо наређење да се што прије прикупимо и кренемо убрзаним маршем преко Дурмитора и Пивске планине у правцу Мратиња и, даље, ка Јаворку. На том правцу јединице 7. крајишке и 10. херцеговачке водиле су тешке борбе са Нијемцима који су надирали од правца Гацка. Највише нас је обрадовало што смо обавијештени да

је 5. батаљону наређено да крене правцем бригаде и да се укључи у њен састав. Тако ће најзад, скоро после два мјесеца, бригада бити поново на окупу.

Прикупили смо се на Крњој јели и исти дан стигли на просторију Мљетичак — Пошћење код Шавника. 29. маја наставили смо покрет правцем Комарница — Студена, Пирни До — Пишче. У Шавнику смо наишли на штаб 5. црногорске бригаде. Тамо смо нашли Саву Ковачевића. Дуго смо разговарали. Био је веома нерасположен, јер је његова бригада ко зна по који пут остала у заштитници. Сматра да је ситуација доста тешка и мисли да смо је могли избјећи. Колона бригаде била је дуга више од десетине километара и протезала се читавим подножјем Дурмитора. Надлијетали су нас врло ниско непријатељски авиони. Нијесу испалили ниједан рафал. Колона се кретала у највећем реду, на потребним одстојањима. Чим би авиони надлијетали, колона би без икакве команде стала, сваки на свом мјесту. Нико није ни покушао да тражи склониште. На овом терену то је било и немогуће. Онај из авиона могао је да види сваки камичак и примијети сваки и најмањи покрет.

Сјутрадан, срели смо се са штабом дивизије у селу Војновићи. Дуго смо разговарали са командантом и комесаром. Рекли су нам да се ради о офанзиви великих размјера и да предстоје велике тешкоће. Бригада треба да се што боље припреми. У штабу треба да остане само најужи дио штаба, а остали другови да иду у јединице. И чланови политодјела треба да се распореде по батаљонима. Упутиће у наш састав дивизијску музику и Позориште народног ослобођења, које се кретало уз штаб дивизије. Мислили смо да је то превише и да је бригада већ јако оптерећена црногорским збјегом, и веома великом болницом. На то нам је комесар рекао да не разумијемо њихов положај и односе у дивизији и да треба да извршимо наређење. Погледали смо се на начин који јасно изражава неслагање, али смо ћутали.

Саопштили смо друговима у штабу наређење штаба дивизије. Брзо смо се распоредили. Најтежи задатак добио је Ђуро Чагоровић који се, заједно са протом Симоновићем, кретао са штабом бригаде. Треба да преузме бригу о болници. Прихватио је овај задатак без ријечи.

Батаљони стижу у Мратиње 30. и 31. маја и одмах се упућују на положаје ради појачања 7. крајишке, која је принуђена на повлачење. У току 31. маја батаљони посједају положаје. 1. батаљон се оријентисао према Брљеву, а 2. и 3. према Будњу. 5. батаљон добија задатак да се постави према Штирни и обезбиједи пријелаз преко моста на Пиви.

У Мратиње је стигло тридесетак другова из Централне болнице, били су срећни што су поново у бригади. Саопштили су нам да не упућујемо више рањенике у Централну болницу. Ми смо то прекинули још од Мораче. Киша је непрестано лила, а ниске магле штитиле су од напада авијације, али су и успоравале покрете, због тога смо мало закаснили. 7. крајишка је остала без муниције. Тражила је помоћ од нас. Нешто смо јој дали, али врло мало. Имао се утисак да су они који су располагали муницијом били шкрти. Сигурно смо их уплашили предстојећим тешкоћама.

За ноћ 31. маја наређен је општи напад на читавом сектору. Батаљони су се кретали читаву ноћ, али због кише и густе магле кретали су се у кругу, и осванули на мјесту одакле су пошли. Кад смо добили извјештај, пошли смо на положај код батаљона. Командант је пошао код 3. батаљона, а остали другови из штаба према 2. батаљону. Батаљони су форсирано пошли у напад. Под заштитом магле успјели смо да приђемо непосредно непријатељским положајима. Изненада је дунуо лак планински повјетарац и рашчистио маглу. Појавило се сунце. Батаљони су застали на јуришном одстојању скоро на чистини. Само понека церова или букова шиба и ниски шумарак који није представљао никакву заштиту чак ни од ока, а пред батаљонима потпуна чистина, као на длану. Почела је борба на сектору 3. батаљона. Код штаба је дошао комесар 2. батаљона и пренио мишљење команданта батаљона да је напад немогућ и да се треба повући. Било је очигледно да је повлачење најгоре рјешење и да само силовити јуриш може спасити јединицу. Непосредно иза батаљона налазило се митраљеско одељење пратеће чете и један бацач 82 мм, којим је командовао Чедо Радовић. Бацач није имао нишанских справа и Чедо је положај цијеви одређивао одока. Поред њега стајао је Владо Шегрт, командант 10. херцеговачке бригаде, са којом смо држали положаје. Батаљони су пошли у напад а Чедо је опалио прву гранату право усред њемачког бункера. Неколико Нијемаца је искочило и почело да бјежи. Неко је повикао: „Напријед, Нијемци бјеже“, а онда је услиједио силовит јуриш. За кратко вријеме Нијемци су били просто збрисани и бачени низ косе Будња према Плужинама. Нашли смо доста мртвих. Заплијењено је неколико десетина пушака, неколико „шараца“ и минобацача са муницијом. Код погинулих Нијемаца нашли смо нешто хране и цигарета. Изгледа да је успјеху допринијела и чињеница да су Нијемци били изненађени нападом и његовом силином. Кад је бацач погодио у њемачки бункер и Нијемци почели да бјеже, Владо Шегрт је почео да скаче од радости. Сви

смо се радовали овом успјеху. И сами смо били изненађени силином ј^риша.

1. батаљон и сва 3. батаљона 7. крајишке бригаде нијесу успјели да ликвидирају њемачке положаје на Брљеву. Потиснули су их и опколили, али су се ови очајнички бранили, јер нијесу имали куд одступати. Стално су се укопавали и утврђивали. Наши су их тукли непрекидно за два дана, али се Нијемци нијесу предали, изгледа да су имали радио-везу са главнином и очекивали противнапад да би се извукли.

Поред штаба бригаде наишли су другови који су носили замјеника команданта 10. бригаде Влада Томановића. Био је тешко рањен и једва је говорио. Покушавао је да се насмијеши, али се примјећивало на њему да му се читаво тијело грчи од страховитог бола, и да му је крај близу. Нијемци врше страховит притисак на положај 10. херцеговачке бригаде и ова трпи велике губитке. 2. јуна Нијемци врше противнапад на наше јединице да би ослободили опкољену групу и овладали положајима на Будњу и Брљеву. Изненадили су 2. и 3. батаљон и задали би им тешке губитке да није било 5. батаљона који је самоиницијативно напао непријатеље од правца Милошевића и омогућио 2. и 3. батаљону да се извуку без већих губитака. Нијемци су ипак успјели да ослободе опкољену групу и посједну повољне положаје у правцу надирања према Јаворку и Мратињу.

Већ неколико дана непријатељска авијација веома је активна. Чим се магла дигне почињу њихови налети. Покушавају да униште мост на Пиви. „Штуке“ се у групама непрекидно обрушавају и истресају своје товари. Имао сам утисак да пикирају до самог моста. Али мост као да им пркоси. Најдосадније су „роде“ Оне непрекидно надлијећу наше положаје, скоро се завлаче у сваку јаругу и спуштају до самих крошњи дрвећа. Немогуће се од њих сакрити. Чим изврше задатак извиђања и јаве гдје се налазе наши положаји, почињу и сами да митраљирају и бацају бомбе. Сви их зову шпијунима.

Повлачимо се према Мратињу. 5. батаљон добио је задатак да што прије избије на Трновачко језеро, и разбије колону непријатеља која се изненадно појавила са тог правца. Батаљон је био преморен од даноноћних борби према Никшићу и доста слабо храњен, пошто није имао везе са бригадном интендантуром, али је морао без одмора на нови задатак. Пошао сам с њим. Пели смо се уз стрме косе Мратиња, према Вучеву. Киша је непрекидно лила, а при врху

планине почео је да пада и снијег. Што се више пењемо, све га је више. На застанку, испод самог Вучева, неко угледа међу косама, сакривено крдо јагњади. Упућене су патроле да би обезбиједиле вечеру. Власник је сигурно мислио да их је добро сакрио и да овим путем неће нико проћи. Попели смо се на Вучево. Снијег је већ био обијелио. Једна чета упућена је хитно према Трновачком језеру, а остали су се размијестили око Сењака. На розге од суве смрековине набацали смо помало сијена и тако направили настрешнице које су нас штитиле од снијега и кише. Брзо су стигла јагњад, па су се на разбукталој ватри од суве смрековине, брзо почела пећи. То је био једини могући начин да се припреми вечера, пошто је батаљонска интендантура заостала, није могла да прати батаљон у покрету. Дијелови 5. батаљона сусрели су се са њемачком колоном на самом Трновачком језеру и брзо је одбацили.

4. јуна наређен је општи покрет према Чемерну; обавијештени смо да је 2. батаљон у покрету наишао на јаку непријатељску колону и заобишао је.

Штаб бригаде смјестио се у Мркаљ кладама. Одржан је састанак штаба, којем су присуствовали другови из политодјела. Све је већи број рањеника, па је одлучено да се сви коњи, без изузетка, уступе болници. Ја сам задужен да то спроведем. Покушао сам да се извучем, али ми није помогло. Најнепријатније је било у индентантури, тако је неколико старијих другова имало коње, а морали су их сви предати. Са сваким се морало посебно разговарати. Поред осталих, наишао је Миро Крстајић. Уз поодмакле године био је јако исцрпљен, и болестан. Било ми је врло тешко када сам му саопштио да мора предати коња. Дао га је без ријечи и, као да је осјетио колико ми је непријатно, рекао је: „Неће ово дуго трајати; док пређемо у Босну па ће поново бити коња и сваке добре среће”.

Интендантура бригаде подијелила је све намирнице батаљонима. Интендант бригаде нам рече да је оставио мало пиринча и шећера за штаб бригаде. Другови из штаба су то категорички одбили и наредили му да се све то додијели болници. Позвали су команданта у штаб дивизије. Кад се вратио, био је врло замишљен. Рекао нам је да је ситуација врло озбиљна и да је наређено да се закопа сво тешко наоружање. „Бригада се мора ослободити свега што може ометати њену покретљивост. Сада је најважније спасти живу силу; оружје ће се лако набавити”. Командант бригаде је преузео на себе да организује закопавање тешког наоружања. Не треба писати наређење, јер то треба да обави спе-

цијална група да би се обезбиједила тајност. 5. батаљон повукао се од Трновачког језера и повезао са 3. батаљоном, који затвара правац према Чемерну. Борбе се непрекидно воде на свим странама.

Испред нас, на Горњим Барама, 2. далматинска бригада води тешку борбу против Нијемаца. Долина Сутјеске одјекује од непрекидних детонација. „Штуке“ се обрушавају на положаје Далматинаца. Наређено је 1. батаљону да буде што активнији да би олакшао положај Далматинцима. На његовом правцу, од Луке, Нијемци нападају само слабијим снагама. Очигледно, тежиште је напада на Горњим Барама, као кључном положају на овом правцу. Преко кањона посматрамо борбу и дивимо се храбрости и упорности Далматинаца.

8. јуна спуштамо се низ кањон према Сутјесци, авијација скоро онемогућава сваки покрет. У први мрак силазимо на Сутјеску. Изгледа да је бригада у претходници главнине. Пошто се смркло пала је и густа магла, ништа се није видјело. У колони са бригадом налазе се Врховни штаб и штаб дивизије. Очекујемо сваког часа да се претходница бригаде сукоби са Нијемцима. Њемачка артиљерија са Чемерна тукла је непрекидно путеве којима су се кретале колоне. Артиљеријске гранате падају у непосредној близини. Због мрака и густе магле колона је споро одмицала. Наређена је апсолутна тишина, а команде су се преносиле шапатам. У једном часу друг Тито извадио је малу цепну лампу. Нена Брајовић, болничарка из бригадног санитета, која се налазила неколико корака иза нас, викну скоро наглас: „Ко то пали свијетло? Гаси!“ Друг Тито је одмах угасио батерију и лагано рекао: „Хоћу, хоћу другарице“. Пренијели смо јој да је то друг Тито и да не виче. Пели смо се стрмом страном ка Крековима. Са зачеља колоне шапатам се преносило саопштење да се изгубила другарица Оровић. Друг Тито је наредио да се сачека. Кад су јавили да су је пронашли, марш је настављен. То се понављало неколико пута, а тада је друг Тито наредио да се одреди једна патрола која ће је пронаћи и помоћи јој да настави марш.

Нешто испред зоре 9. јуна батаљони су се сукобили са Нијемцима. Изгледа да су њемачке снаге на нашем правцу биле доста слабе и нијесу успјеле да се утврде, пошто их је разбила 2. пролетерска.

Није се честито ни разданило, почели су напади авијације. Имао се утисак да се борбе воде на свим странама. Дошао је курир Врховног штаба — командант бригаде мора

хитно код Врховног команданта. Договорили смо се на брзину да штаб настави покрет право, за 2. батаљоном, који се кретао према Лучким колибама. Кретање је скоро немогуће. Небо је прекривено авионима, налети се смјењују један за другим. Добили смо везу и са 1. батаљоном, који је остао у заштитници и сада се креће за бригадом. Смјестили смо се у близини штаба дивизије, позвали су нас тамо на разговор. Интересовали су се за стање у бригади. Рекли смо им да је бригада доста исцрпљена, али да је стање доста добро. Другови које смо добили из логора као замјену за заробљене Италијане одлично се држе, али доста гину јер су неуки. Неки су послје кратког времена постали руководиоци. Другови из колашинског краја још су на окупу у једној чети. Рекли смо друговима из штаба дивизије да се борци тешко одвајају од наоружања и изразили смо сумњу да ће покушати да бар један дио сачувају. На то нам је Пеко скренуо пажњу да је Врховни командант наредио да хоће да види само борце и пушке: „Никакве товари нећемо трпјети у колони“.

Кад смо се вратили у штаб, рекли су нам да је Вако тешко рањен и ускоро подлегао ранама. Већ су га сахранили. Нијесмо били у могућности ни да му одамо дужну почаст. Стижу и друге неповољне вијести: Тешко је рањена Олга Дедијер, шеф хируршке екипе. Мало затим јавише да је и друг Тито рањен, спећом рана није тешка. Доведоше код нашег штаба, офицере Енглеске војне мисије, рекли су да су неки од њих погинули од бомбардовања. Чим су их довели, почели су да копају ровове, и непрекидно запиткују каква је ситуација и гдје је непријатељ. Мало су се смирили када смо одредили групу бораца из пратећег вода да их непосредно обезбјеђује.

Освануо је 10. јуни. Бригада се налазила на положајима од Тисовог брда до Љубиног гроба. Борбе су почеле од самог јутра, авиони бомбардују и митраљирају. Има се утисак да се борбе воде на свим странама и на читавој просторији и да нема фронта. Добили смо наређење штаба дивизије да хитно упутимо једну јединицу да садејствује дијеловима 2. пролетерске. Била је ту на окупу 1. чета 2. батаљона. Командир чете Драговић наредио је постројавање и чета је пошла на задатак. Посматрао сам покрет чете. Кад сам их видио како спремно иду на задатак, повратило ми се самоувјерење. За час сам заборавио на све страхоте јучерашњег дана. Ните прошло ни пуна два сата и чета се вратила. Командир је рапортирао да је извошио задатак. Неопажено су се провукли и изненада напали. То им је обезбиједило

успјех. Понудили су нас цигаретама, биле су то прве цигарете послје неколико дана. Изгледа да су заплијенили и нешто хране, нудили су нас чак и чоколадом.

Добили смо извјештај да је болница тешко бомбардована, па смо морали хитно тамо. У болницу је стигла већа група рањеника из Централне болнице, довео их је Радомир Бурин. Сада је тамо око 300 људи. Од бомбардовања, неколико рањеника је погинуло, а неколико поново тешко рањено. Тешко је рањен и Војин Катнић, командир чете 3. батаљона један од најбољих бораца бригаде. Разговарали смо с њима. Имали смо утисак да се осјећају кривим, што су рањени и што су пали на терет бригади. Мало послје разговора с њима, Катнић и још један друг извршили су самоубиство. И поред свих тешкоћа, у болници је владао ред захваљујући великом пожртвовању руководиоца болнице и других задужених за помоћ болници. Она се као јединица одржала током читаве офанзиве. Захваљујући томе, ми смо спасили све рањенике наше бригаде и око 80 рањеника из других јединица које је болница успут прикупила.

На сектору 3. батаљона води се најтежа борба. Посматрамо јурише Нијемаца на ЈБубин гроб. Авиони су се обрушавали и засипали положај бомбама и митраљеским рафалима, и изгледало је као да на тим положајима нико жив не може остати. Уз пут смо наилазили на групе бораца из разних јединица. Стекли смо утисак да их је бомбардовање расуло и да се крећу без реда. Неки су викали на нас, да се не крећемо, од страха да ћемо им открити положај. Кад смо дошли у штаб, рекли су нам да је 2. чета 3. батаљона преполовљена и да ће тешко издржати до краја дана. Пошао сам у штаб дивизије да их упознам са стањем. Био сам депримиран великим губицима, а нарочито самоубиствима у болници. Пеко ми је рекао: „Па што мислиш? Пошли смо у рат да се боримо, па се понекад мора и гинути“. — Био је оптимиста као увијек.

Добили смо наређење за покрет. Пошли смо да испитамо да ли је могућ покрет иза јединица 3. батаљона, које су се пред ноћ мало повукле са положаја на ЈБубином гробу. Стигао нас је и друг Тито. Интересовао се за губитке и стање у јединици. Питали смо га каква је ситуација. Рекао нам је да је тешка. „Вјероватно најтежа у којој смо до сада били, али мислим да је данашњи дан најтежи и да је најтеже већ прошло. — Пред нама је широка — маневарска просторија, сад ће бити све лакше“.

Војо НИКОЛИЋ

У БОРБИ НА БУДЊУ

Трећа планина за три дана марша. Прво Сињавина, затим Дурмитор, а данас 31. маја 1943. године ево нас испод Маглића. Колона 2. батаљона 4. црногорске бригаде маршује врлетном стазом. С времена на вријеме одјекне туп пад коња и звекет оружја — остали смо опет без једног драгоцјеног товарног грла. Људи ћутке прилазе, скидају оружје и товари га на своја леђа, а затим продужују уз планинске врлети.

Када се сунце појавило и магла нестала, пред нама су се указале ливаде и кршеви Маглића и Волујка. На чукама, лијево и десно од нас, водила се борба. Нијемци су очајнички бранили положаје око села Брљева. Нападали су их батаљони из три бригаде. Положаје и изнад села Милошевића и Плужина Нијемци чврсто држе. Наш продор у правцу Зеленгоре, између Маглића и Волујка, доведен је у питање. Зато три бригаде добијају задатак да ликвидирају непријатељске снаге на овом простору. Нападаће заједно: Црногорци, Крајишници и Херцеговци.

Предвече, Дуња Даниловић из 1. чете нашег батаљона смртно је рањена. На њеном челу се виде два окрвављена места, а с друге стране главе зјапе двије грдне ране. Види јој се мозак. Кад су је понели у хируршку екипу Дуња је била у агонији. Осјећали смо бол за овом стаситом и племенитом дјевојком из села Мораче. Присјећали смо се њених подвига, одважности и спретности које је показала при извлачењу рањеника и њене пажње и љубави према сваком борцу.

Заноћили смо у једној шуми. У току ноћи падала је тиха љетна киша. Лежимо на расквашеној земљи, а неки и спавају. Првог јуна, у рану зору, кренули смо ка њемачком упоришту на Будњу. Магла је скривала људе, кршевите врхове планине и старе букове шуме. Крећући се расквашеном стазом наишли смо на леш млађег сељака, заклан је и простријељен кроз главу.

Изишли смо неопажено из шуме. Пред нама се указа издужен и уздигнут плато — Будањ. Магла се изненада диже. Угледасмо њемачке шанчеве озидане од камена и обложене зеленим бусењем. Убрзо пуцањ наруши јутарњу тишину. То нас је примијетио њемачки стражар. Одмах крену смо у напад, и Будањ зајеча од убиствене ватре. Пред нама је брисани простор преко кога морамо проћи. Дијели нас свега педесетак метара од њемачких ровова. Са пошумљене косе, лијево од нас, непријатељ бочном митраљеском ватром покушава да нас заустави. Туку нас такође и минобацачима и већ на почетку борбе имали смо десетак рањеника.

Још једном силовито јуришамо и наши бомбаши први избијају на Будањ. У јуришу нам гине одлични стријелац батаљона Манојло Јанковић, а смртно је рањен и чувени пушкомитраљезац Мујо Мијатовић. На освојеном земљишту наилазимо на гомилу њемачких лешева растурених између тешких бацача и других оруђа. Пребројавамо 37 лешева. Заробљених није било, јер су остали благовремено побјегли. Добро нам долазе богато опремљени њемачки ранци. Прегледамо документа једног двадесетогодишњег Нијемца. Дошао је чак из Минхена да остави своју младост у овим гудурама. Вишак оружја, међу њима и тешки митраљез, који нам није потребан уништавамо на лицу мјеста.

Док смо се послје борбе одмарали, Нијемци су припремали противудар. Једну колону упутили су у правцу села Милошевића, са задатком да спријечи наше извлачење у правцу Штирна, другу преко заселака Бријега и Плужина према Будњу, а трећу ка селу Брљеву. Покушавају да нас опколе и само захваљујући интервенцији 5. батаљона који се појављује изнад села Милошевића, Нијемци су послје краће борбе принуђени на повлачење у правцу ријеке Врбнице.

У ноћи 3. јуна добијамо наређење за покрет. Око 21 час спуштамо се према селу Мратињу, раскаланом вијугавом козјом стазом. Туда се морају спустити и сви коњи натоварени оружјем и муницијом. Дубоко иза нас у четинарским шумама догоријевале су посљедње логорске ватре. Непријатељ баца светљеће ракете, којима осветљава простране шуме. Међутим, нас штити дебела мљечна магла и густа шума.

Најзад смо савладали беспуће и врлети Превије и стижемо у Мратиње са свим оруђима и коњима. У селу наилазимо на преморене и изнемогле рањенике и болеснике, како

леже поред пута покривени шаторским крилима, а неки спавају наслоњени на јелова стабла. Понеки гаси жеђ кишницом ухваћеном на незатегнутом шаторском крилу.

Тек што смо скували скроб, стиже наређење за покрет у правцу Вучева. Пут до Вучева је козја стаза засијечена у каменитим гредама. Одмах смо кренули. Кроз маглу видимо само двадесетак метара камените стазе и ништа више. Низ каменита корита спушта се ноћ — кишна и магловита. Колона полако вијуга. Горе, на 2.000 метара висине, налазе се Нијемци.

Бранко ТАЦОВИЋ

ПЕТИ БАТАЉОН ОД КОЛАШИНА ДО БУДЊА

У току борби код Колашина, на почетку пете офанзиве, 5. батаљон је добио задатак да се хитно пребаци на фронт 3. ударне дивизије, која је затварала правце који из рејона Никшића изводе ка Шавнику и Пивској Жупи. Батаљон је одмах кренуо. Требало је прећи преко Доње и Горње Мораче, даље преко планине Јаворја, планине Лоле, Крнова, јужних огранака планине Војника спустити се ка селу Шипачно. Марш је био исувише напоран.¹ Колона се кретала без одмора и застанака да би што прије стигла на одређени циљ.

У првим подневним часовима 19. маја батаљон је, прешавши преко Јаворја, стигао у село Струг, гдје је застао ради краћег одмора и ручка. Брзо се око нас скупише становници, доносећи нам млијеко, хлеб и сухо овче месо. Сељаци су се са посебним интересовањем распитивали шта да раде, јер су до њихових кућа са правца Колашина већ допирали одједи експлозије артиљеријских и авио-граната. У батаљону се налазио извјестан број бораца из овог села, поред осталих и Мијат Лопушина, командир 2. чете и један од организатора устанка у овом крају. Он је храбрио сељаке, али их је и савјетовао да се склањају у планине, нарочито жене са дјецом, док не прође офанзива. То је био и последњи Мијатов сусрет са својим Стружанима, јер је касније 22. јула 1943. године погинуо, јуришајући на челу своје чете на Омеровој Води на Озрен-планини код Завидовића.

Послије ручка, који је трајао нешто око 2 часа, батаљон је продужио покрет. Марш преко планине Лоле био је пријатан. Мајско сунце је освјежавајуће дјеловало. Али је после тога требало прећи Крново и преко Ћеранића горе, испред војника спустити се према селу Шипачну. Зато је марш трајао преко 24 часа. У зору смо стигли до села и

¹ Тежину пута преко Морачких стрмина народ сликовито изражава ријечима: „Лако ти је ући у Морачу, али је тешко изаћ уз Израчу“.

одмах ступили у борбу, изненадивши њемачку јединицу на положајима код Шипачна.

Нијемци су били размјештени у захвату цесте која је водила од Никшића према Јаворку. Нијесу очекивали наш напад. Батаљон се у стрељачком строју приближио комуникацији. Извиђачи и бомбаши, који су се кретали испред строја, извијестили су да је непријатељ близу. Бомбашка одељења су се неопажено привукла положајима непријатељских обезбјеђења и засули их гранатама. Код Нијемаца је настала паника. Заробили смо један „шарац“, нешто муниције и мало хране. Ипак су се Нијемци брзо снашли и послје краћег времена прешли у напад. Успјели су да нас одбаце неколико стотина метара од цесте. Притисак Нијемаца подржаван јаком артиљеријском ватром, био је све жешћи. Они су по сваку цијену хтјели да нас одбаце што даље и отворе пут према Брезнима. Нарочито јак притисак био је на нашу 2. чету и негдје око 14 часова рањен је комесар чете Данило Грбовић. Али батаљон је издржао притисак и успио да се одржи на својим положајима. Десно од нашег батаљона бранили су се дијелови 3. дивизије, према којим су Нијемци такође стално притискивали.

Послије подне непријатељ је покушао да једном увалом заобиђе наше десно крило, односно 2. чету, и да нас бочним нападом одбаци. На десном крилу чете налазила се десетина Душана Крнете, који је послје 7 мјесеци, као 17-годишњи младић из Книнске крајине, дошао у батаљон и испољио велику храброст. У његовој десетини био је пушкомитраљезац Рајко Ненезић, такође врло храбар борац. Он је са пушкомитраљезом увијек гађао са груди, из стојећег става.

Овај покушај непријатеља одмах је уочен, дошло је до оштрог окршаја. Из ове борбе сјећам се Блажа Радовића, како је хладнокрвно и прецизно штоповао својим пушкомитраљезом по непријатељској колони. То је био храбар и одважан борац. Касније је погинуо на Романији, када је прошао Сутјеску и Зеленгору. Био је јединац у мајке и његове посљедње ријечи, када је умирао биле су, њој упућене.

Када је одбијен покушај обухвата, у батаљону је настала права радост. Увече је наређено да се батаљон повуче нешто назад ради одмора и вечере. Изненада је увече дошло до провале облака. Пошто смо се окријепили са мало меса и хлеба, главнина батаљона требало је да се одмори под заштитом обезбјеђења. Касно увече у батаљон су стигле двије мајке да посјете своје синове. Жене од око 50 година, исцрпљене немаштином, радом и страхотама рата, остављале су утисак као да су старице од преко 70 година. Биле су то

Добрица и Милица Радовић. Превалиле су дуг пут од села Д. Бијеле до Шипачна и, мада уморне, биле су срећне када су се среле са својим синовима. Непријатељ је био у непосредној близини и њима су синови ускоро савјетовали да се врате кући. Старице су се поздравиле и отишле. Када се батаљон ујутро спремао на положај, оне се однекуда појавише. Читаву ноћ су лутале у кругу, ишле кроз шуму и ујутру се нашле на истом мјесту. Просто је чудно како у овом луташу нијесу наишле на нашу или непријатељску засједу. Поново су видјеле синове и Милицу је ово било посљедње виђење са јединим сином Блажом.

И слиједећег дана батаљон је успио да одбије све нападе Нијемаца, и да се одржи на положајима. У вечерњим часовима стигло је наређење да се батаљон прикупи неколико километара позади фронта. Очекивали смо да ћемо вршити напад. Али када смо се прикупили, саопштено је да батаљон треба да се пребаци на нове положаје. Пред нама је био дуг пут, јер је преко Крнова и Дробњака требало избити на Пивску планину, затим прећи преко кањона Пиве и стићи у Мратиње. На путу преко Дробњака, код народа се осјећала забринутост и напетост. Људи и жене су истрчавали пред колону и питали борце овог краја шта да раде. Многи мјештани су се већ склањали у планину Војник.²

Маршујући у духу свог задатка, батаљон је журио да што прије стигне у село Мратиње. Нијемци су се такође ужурбано кретали десном обалом Пиве, преко Горанска и Плужина у правцу Мратиња. Међутим, они су се 31. маја код села Будња сукобили са 2. и 3. батаљоном наше бригаде. У овом сукобу разбијени су предњи њемачки дјелови и одбачени назад. 3. батаљон је том приликом у рејону с. Будња, на к. 1168, окружио једну групу од 150 њемачких војника, која је пружала очајнички отпор. Лијево од 3. батаљона на-

² Међу онима који су се склонили у збијег била је и Мила Полексић, мајка четворо ситне дјеце. Најмлађе је имало свега неколико мјесеци. Налазило се у збјегу заједно са осталим мјештанима Мокрога, Граца и једног дијела Милошевића. Касније смо сазнали да је та мајка својом руком задавила своје најмлађе дијете. Наиме, у тренутку када су се Нијемци приближавали збјегу, дијете је почело да плаче. Плашећи се да ће војници чути плач дијетета, открити збјег и побити људе, жене и дјецу мајка је, желећи да пригуши плач, ставила руку на уста дијетету. Али у јези смртог страха она је изгубила осјећај материнске њежности и осјећај за контролу времена. И када је последице удаљавања Нијемаца од збјега склонила руку са уста дијетета, недужно дијете је било мртво — било је угушено. Ова одважна мајка је жртвовала своје дијете за спас десетине друге дјеце и одраслих. Зато јој је народ био захвалан. За њену одважност одликована је Орденом за храброст и Орденом заслуге за народ.

лазио се 2. батаљон на положајима који су се протезали скоро изнад саме ријеке Пиве. 5. батаљон, по преласку преко viseћег моста на Пиви код с. Мратиња, споро се пео уз стрме мратињске стране према Пивском Јаворку и с. Будњу. Требало је много снаге да се без застоја превали пут од Шипачна до Мратиња. Морало се попети на Крново и спустити у „Рупу Дробњачку“, а онда се испети на Пивску планину, превалити је и спустити се у кањон Пиве. Зато је понестало снаге у пењању уз Мратињске стране. Ипак је батаљон стигао у село Милошевиће и одмах посјео положаје. Напад Нијемаца се очекивао од Горанска, ка селу Милошевићима и Будњу. Батаљон је посјео линију испред села Милошевића, захватајући и гробен Каменито плеће (к. 1519). 2. чета је за- посјела положаје на домаку села. Она је ради обезбјеђења и извиђања упутила једну патролу ка потоку Врбници.

Нијемци су 2. јуна убацивши свјеже снаге у борбу отпочели напад дејствујући у правцу села Милошевића и Будња. Поменута патрола 2. чете, која је обезбјеђивала и чету и остале снаге батаљона, услијед заморености и исцрпљености била је заспала. И пошто је била нападом изненађена, она се без отпора повукла. Тако су Нијемци непосредно напали положаје 2. чете. Њима је то био најкраћи пут да се споје са својом групом која је била окружена на око 600 до 700 метара иза с. Милошевића и која је давала очајнички отпор.

Истовремено са почетком напада с фронта, опкољена њемачка група покушала је да се пробије дејством у празцу села Милошевића. Али је овај покушај осујетио наш 3. батаљон. И напад Нијемаца са фронта на положаје 5. батаљона био је у почетку заустављен. Но, пошто су Нијемци тежили да се по сваку цијену пробију преко села Милошевића и да се споје са окруженом групом, а затим да продуже дејство ка Мратињу и спријече г&влачење наших снага тим правцем ка Вучеву, они су предузимали јуриш за јуришем. То је довело до жестоких окршаја.

У стрељачком строју нашег батаљона, са командантом батаљона Бошком Јанковићем налазио се и командант бригаде Вако Ђуровић. Уочавајући намјере Нијемаца, дошли су ту гдје је било најтеже и најопасније. Обилазили су положаје и указивали да се ни корак не смије одступити, бодрили борце и јединице да се мора издржати. Ишли од борца до борца, кроз кишу куршума, давали им савјете и упутства, а својим присуством храбрили борце и читаве јединице. Положаји 2. чете 5. батаљона, код с. Милошевића, били су у подножју к. 1178, иза оградe зидане од камена. Десно од

нас држале су положаје остале чете. Пошто први јуриш Нијемаца није успио, наредни јуриши припремани су снажном ватром. Нарочито су јаком минобацачком ватром тукли наше положаје. Послије ватрене припреме поново су јуришали. У једном моменту изгледало је бесмислено остати ту, јер је пријетила опасност да истурена 2. чета буде потпуно уништена. Али нико од бораца није ни помишљао да одступи ни корак, јер смо сви били свјесни да би се напуштањем овог положаја остале наше јединице нашле у тешкој ситуацији.

Десетар Душан Крнета налазио се на лијевом крилу чете. У његовој десетини били су Рајко Ненезић, Милорад Лопушина, Гојко Лопушина и Блажо Радовић. Нијемци су усмјерили једну колону да разбију то крило наше чете. Али је Крнетина десетина хладнокрвно тукла непријатеља. Ни корака није одступила. Кад је један Крнетин пушкомитраљезац погинуо (чијег се имена не сјећам), Крнета је, на очиглед читаве чете, прелетио преко брисаног простора и зграбивши пушкомитраљез, наставио да туче Нијемце. Када су Нијемци и овога т т а били одбијени, од потока Врбнице се појавила друга њихова колона, која је послје кратког времена ступила у борбу. Борба је била све жешћа. Ређали су се јуриши, али су и ови били сломљени.

Када су Нијемци видјели да се преко Милошевића не могу спојити са опкољеном групом, повукли су се нешто уназад и послје извјесног времена почели да се рокирају западније према Каменитом плећу. Затим смо примијетили да се Нијемци у мањим колонама пењу уз врлети коте 1519, према положајима осталих чета нашег батаљона. Они су, вјероватно, претпостављали да на тој коти нема наших дјелова. Овладавањем овом котом Нијемци би избили из леђа не само дјеловима код Милошевића него и осталих снага бригаде. И уколико су се више приближавали врху коте, били су, изгледа, све сигурнији да на њој нема наших снага, јер на њих у току покрета нико није отварао ватру. Али када су се њихови предњи дјелови скоро попели на коту, 1. и 3. чета нашег батаљона засуле су их снажном ватром и ручним гранатама. Убијени су се котрљали низ врлети планине. Тада се наша 2. чета пребацила двије-три стотине метара напријед, за другу камену ограду и нашла се за леђима њемачким војницима који су наступали према 1. и 3. чети. Са тог положаја је отворила убитачна ватра по онима који су у паници бјежали испред 1. и 3. чете.

Послије овог неуспјеха Нијемци су напустили Милошевиће и почели да се повлаче према потоку Врбници. Наша 2. чета је у том моменту предузела гоњење. Том приликом један

њемачки пушкомизраљезац који је штитио њихово повлачење укочио је покрет наше чете. Зато су Рајо Ненезић и Блажо Радовић добили задатак да пузећи приђу њемачком „шарцу“ и да га униште. И, заиста, „шарац“ је убрзо умукао, а његова посада је уништена ручним гранатама. То је омогућило 2. чети да настави гоњење до изнад потока Врбнице. Мора се признати да су нам у овој ситуацији њемачки ранци били најдражи плијен. Они су били пуни хране. Али нам је драга била и муниција коју смо овом приликом заробили.

Тако су сви покушаји Нијемаца да се пробију преко положаја нашег батаљона остали без успјеха. Штавише, непријатељ је натјеран у бјекство, на бојишту су нађена 22 мртва њемачка војника. Овом приликом 2. чета је поднијела главни терет борбе и изгубила је неколико храбрих пролетера.

Овога дана увече, командант бригаде Вако Ђуровић похвалио је 2. чету за њено држање и показано јунаштво у овој борби. Тога дана је 3. батаљон такође осујетио све покушаје да се окружена непријатељска група пробије ка Милошевићима. Задатак је био извршен, пут према Мратињу за вучево био је обезбијеђен. Послије овог успјеха наш батаљон је, у саставу бригаде, у току ноћи наставио покрет ка Мратињу и Вучеву, поносан на велики подвиг који је постигао у селу Милошевићи.

Миле РАДОВИЋ

ВЕЛИКИ ПОДВИГ

Послије напорног марша низ врлетни кањон Пиве и уз стрме стране Мратиња, дјелови 4. пролетерске, међу којима и 5. батаљон, водили су 31. маја жестоку борбу на Будњу. Нијемци су ужурбано наступали преко Горанског и Плужина да би избили на Мратињске стране и онемогућили наш пролаз у правцу Сутјеске. Са њиховим дјеловима водила је до тада бообу 7. крајишка бригада. У току најжешће борбе пристигла је наша бригада. Иако су наши борци били исцрпљени даноноћним маршевима и борбама од Сињавине и Војника до Волујака, у борби на Будњу пobjеда је била на нашој страни. Јутро планинског прољећа, пуно свјежине и мириса, као да нам је уливало нове снаге.

И на Будњу Нијемци су били разбијени и одбачени са положаја. Многи су остали на бојишту, а једна група од њих око 150 била је одсјечена и опкољена. Њемачко тешко оружје пало је у наше руке.

Опкољени Нијемци давали су очајнички отпор. Из шанчева направљених на брзину непрекидно су обасипали наше положаје страховитом митраљеском ватром — муницију нијесу штедјели, јер им је у току дана добацивана авионима. Главнина њемачких снага била је одбачена у правцу Плужина и испод села Милошевићи. Нове њемачке колоне које су придолазиле низ Горанско јасно су се видјеле са наших положаја. Очигледно да ће нас убрзо напасти да би спасиле опкољене и оствариле своју главну намјеру — избити у Мратиње и пресјећи правац пробоја нашој главнини.

Наш 2. батаљон спустио се на наше крајње лијево крило, скоро до изнад саме Пиве; 3. батаљон је био одмах до њега и водио је борбу са опкољеним Нијемцима, а 5. батаљон, односно његова 2. чета, држао је положај на пролазу из Милошевића у Будањ. Позади 2. чете, на око 500 метара одстојања, налазили су се опкољени Нијемци. Напријед се

налазило пусто село Милошевићи, чији су становници оставили затворене домове и побјегли у пећине Волујака и Маглића. А из њега су излазиле главне њемачке снаге које су се, опорављене од јучерашњег пораза, припремиле за нови напад.

У само јутро 2. јуна њемачки стрељачки строј почео је наступати ка нашим положајима. У правцу 2. чете кретао се скоро један батаљон. Ситуација је била отежана и због неопрезности наше патроле. Напад Нијемаца се очекивао у току ноћи и да не бисмо били изненађени упућена је патрола под саме Милошевиће, испод наших положаја. Али у саму зору она је, савладана умором, цијела заспала. Тако су Нијемци без борбе пришли врло близу нашим положајима. Почела је неравна борба. Нијемци су јуришали да заузму положај 2. чете, јер су знали да ће тим путем сигурно обезбиједити везу са опкољеном групом и одсјећи наша два батаљона на лијевом крилу. Због тога су и упутили јаке снаге на тај сектор, иако им он није био баш најповољнији за борбу. Истовремено је и опкољена њемачка група почела напад, и опет у правцу положаја 2. чете.

У оваквој ситуацији испољило се оно што се могло испољити само код наших партизана — спремност на жртвовање за другове. Јер, уколико би Нијемци заузели положај 2. чете, наш 2. и 3. батаљон били би одсјечени и притјешњени уз непролазни кањон Пиве и тиме доведени у критичан положај. Тога је био свјестан сваки борац 2. чете, без икаквог посебног упозорења.

Нијемци су пришли на блиско одстојање. Наш положај није био на самом брежуљку, јер нам је то онемогућавала унакрсна ватра опкољених Нијемаца, него одмах испод главнице у правцу Милошевића. Зид којим је била ограђена сеоска ливада, и неколико каменова, били су наши шанчеви. Минобацачи су жестоком ватром обасипали ову главицу. И одоздо — наступало је преко десет на једнога. У свакој ситуацији сматрало би се бесмисленим остати и даље на положају, јер је пријетила опасност потпуног уништења чете, али у овој — нико није ни помишљао на повлачење.

На лијевом крилу чете био је десетар Душан Крнета. Он је као седамнаестогодишњи младић дошао међу првим попунама наше бригаде, са Крајишницима и Кордунашима. Већ у првим борбама показао се као „прави пролетер“, јер,

по његовом причању, о томе је мислио од оног часа кад је у свом партизанском одреду чуо за пролетерске бригаде. Он је иза свог заклона, хладнокрвно и сигурно, као увијек, гађао и бацао бомбе. Када је пушкомитраљез његове десетине замукао, неустрашиво је јурнуо преко брисаног простора и кроз кишу куршума помакао мртвог митраљесца и његовог помоћника и узео њихов митраљез. Из његових рањених руку митраљез је продужио да коси. Није обраћао пажњу на крв која је текла из ране — пуцао је, и тек касније, кад су Нијемци били одбијени. његово рањено тијело малаксало је од излива крви.

Водник Миле Радовић, стари борац 5. батаљона, и командир Мијат Лопушина налазили су се на средини. Мијат је из дан раније заплићеног њемачког аутомата — косио, и кроз читаву ту страшну ватру чуло се како бодри другове.

Одмах у почетку напада, до 2. чете дошао је и командант бригаде Вако Ђуровић са командантом 5. батаљона Бошком Јанковићем. Чим су уочили намјере Нијемаца, послали су курире са наређењима осталим јединицама, а они су остали ту гдје је најтеже, да помогну борцима 2. чете. Издржали су кишу куршума, храбрили борце и на лицу мјеста похваљивали храбрије. Курир Радисав Ђурановић неколико пута је истрчавао пред Вака, који је, тако рећи, без заклона гађао из свог аутомата, да му направи својим тијелом заклон. Вако га је неколико пута одмицао од себе, али он је поново покушавао, све док му Вако није љутито наредио да легне у заклон.

Неколико налета Нијемаца било је одбијено. И њихов осјетно проријеђен строј почео је да се повлачи. Вако је тада наредио да 2. чета пође на јуриш, јер тако пометен њемачки строј био је готов да се да у панично бјекство. И, заиста, Нијемци нијесу издржали — бјежали су, остављајући своја аутоматска оруђа. Али, под једном међом, изнад самих милошевићких кућа, задржала се група Нијемаца са „шарцем" и косила по нашем лијевом крилу. Нијесмо им ништа могли без бацача. Рајко Ненезић, који је прије мјесец дана дошао у бригаду и већ се истакао у првој борби на Крнову, пошао је пузећи право према њемачком стрељачком одјељењу. Био је то веома смио подухват. Када је пришао на двадесетак метара, из његових руку фијукнула је „крагујевка". Испод међе почео је да бјежи један Нијемац кога је он такође одмах покосио. Рајко је и касније имао неколико сличних акција са бомбама, и у једној од њих је и погинуо.

Читава ова борба трајала је скоро три часа. За то време 3. батаљон је успио да осујети покушај опкољених Немаца да се пробију и да им нанесе осјетне губитке, а 2. батаљон је без тешкоћа заузео нове положаје.

2. чета задржала је свој положај до наређења за повлачење. Тога дана имала је доста губитака. Погинула су и два пушкомитраљесца. Пред саму ноћ чета је пошла даље у нове борбе — у нове непроспаване ноћи. Само, овога пута ишла је са похвалом команданта бригаде, изреченом непосредно на пољу боја. Борба у Милошевићима није се никоме чинила као нешто нарочито, јер је сваки сматрао да је нормално да се положај не смије напустити у сличној ситуацији.

Видоје **ЖАРКОВИЋ**

ПРВИ БАТАЉОН ОД КОЛАШИНА ДО КЛАДЊА

Око 20. маја извршили смо покрет правцем: Веље Дубоко — Катун Вратло — Јабланов врх — Г. и Д. Липово да би спријечили продор јаких њемачких снага 1. брдске дивизије. У међувремену, Нијемци су, нападајући од Колашина, заузели Г. и Д. Липово и продужили напад према нашим положајима на Сињавини. На сектору Катун Вратло — Јабланов врх вођене су жестоке борбе од 22. до 26. маја, скоро прса у прса. Ту смо имали 3 мртва, међу којима и Велиша Дрецун, замјеник комесара 2. чете, и неколико рањених.

Пошто су Нијемци заузели Јабланов врх батаљон се повукао на нове положаје према вису Старац, али је 27. маја напустио и ове положаје, по наређењу штаба бригаде. При одласку оставили смо ручну бомбу у једној колиби гдје смо раније ложили ватру и прекрили је дрвима. Кад су Нијемци дошли у ову колибу потпалили су ватру и бомба је експлодирала, како смо касније сазнали од сељака, и нанијела им губитке.

27. маја извршили смо покрет по наређењу штаба дивизије, правцем: Крња јела Боан — Тушиња — Слатина — Мљетичак, затим изворним дијелом р. Комарнице — Барни До, преко Пиве (висећи мост) — Мратиње у правцу Брљево, гдје смо стигли 30. маја.

У прелазу преко р. Пиве и даље према Брљеву 1. батаљон је био на челу колоне. У току ове ноћи ухватили смо везу са 10. херцеговачком и 7. крајишком бригадом, које су се већ налазиле на положајима око села Брљево.

31. маја наша два батаљона (2. и 3.) су водила тешку борбу цео дан и разбили Нијемце у рејону Брљево, који су се морали повући и утврдити на једном голом камењару. Ноћу 31. маја и 1. јуна 1. батаљон је са 7. крајишком бригадом напао овај њемачки положај, али и послје неколико узастопних јуриша, нијесмо успјели да га ликвидирамо.

Рањеници на застанку 1942.

Ни слиједеће ноћи 1/2. јуна наши поновљени жестоки напади нијесу имали успјеха. У овим борбама смо имали 5 до 6 рањених другова. И Нијемци су имали доста мртвих и рањених. У току дана посматрали смо како износе рањене из једне долине у другу, па смо их гађали из минобацача.

4. јуна извршили смо покрет правцем: село Брљево — Мратиње и у току ноћи враћени. Затим поново марш правцем Мратиње — Маглић и избили на ријеку Сутјеску 6. маја, на мјесто звано Суха. Ту смо затекли 1. пролетерску бригаду. По стицању на Сутјеску добили смо наређење штаба бригаде да наш батаљон смијени 6. батаљон 1. пролетерске бригаде на положају од Сухе, узводно на Сутјеску. Наша 1. чета преузела је положај Суха — Варда.

Приликом смјене, командант батаљона кога смо замијенили на положајима Милан Шарац, показао ми је правац којим Нијемци могу наићи. Том приликом рекао ми је да су Нијемци покушавали да се на том правцу пробију ка Сухој и да су ту имали 10 до 15 мртвих, које су оставили да леже на самој обали и у води. Псслије преузимања ових положаја, позвао ме командант батаљона у једну колибу почастии коњским месом, које сам први пут појео у свом животу.

Другог дана од нашег преузимања ових положаја (7. јуна), док је 2. далматинска бригада водила борбе на Г. и Д. Барама. Нијемци су поново покушали да се кањоном ријеке пробију до Сухе. У исто вријеме код овог покушаја појавио се и један вод Нијемаца са правца Гусни пут — Варда. На овом правцу упућена је наша 2. чета, са командиром чете Милом Лубардом. Поновљени безуспјешан покушај да се пробију до Сухе, Нијемци су платили са 15 до 20 мртвих, који су се стропоштали у ријеку Сутјеску.

Нијемци су нас бомбардовали сваког дана.

Штаб бригаде издао је истог дана наређење да се сви руководиоци из батаљона увијек налазе међу својим борцима. То наређење одмах је спроведено у батаљону. Иако је батаљон био стално у покрету и борбама, партијско-политички рад није престајао. Држали смо кратке партијске и скојевске састанке и предузимали све мјере да се у свакој прилици болесном и рањеном другу укаже помоћ, колико се то могло. Конкретно, на састанцима смо анализирали сваку акцију и држање сваког појединца — које је било на висини, јер смо били увјерени да ћемо и ову најтежу ситуацију успјешно савладати. Безперспективност појединца је била ријетка појава и она се губила у чврстини морала јединице у цјелини. Баш у то вријеме кад је батаљон дошао у Суху, у батаљон је дошао за новог комесара Бранко Тацовић, из 2. батаљона, јер је батаљон био извјесно вријеме без комесара, пошто је ранији комесар упућен на партијски рад у Црну Гору.

Послије трећег дана држања наших положаја, добили смо 8. јуна писмено наређење од штаба бригаде, који је био у непосредној близини, да напустимо положаје 9. јуна у 02,00, а усмено су нам рекли да их можемо напустити 8. јуна око 23 часа, кад прођу сви дијелови 4. пролетерске бригаде. Овдје је батаљон био заштитница бригаде.

Поставили смо курира код бараке испред које је био пут којим се вршило повлачење, да осматра и да нас извјести кад прођу сви батаљони 4. пролетерске бригаде. Курир нас је извјестио око 23 часа да су прошли сви батаљони бригаде осим 3. батаљона. У ствари, био је прошао и 3. батаљон, заједно са 2. батаљоном, али курир то није примијетио. Можда је требало да оставимо још некога за осматрање. Због тога нијесмо смјели напустити положаје и остали смо на њима до 4 часа изјутра 9. јуна. Тада смо прикупили све три чете, јер смо батаљонску комору, лакше рањене и болесне другове упутили претходне ноћи са комором бригаде,

иза коморе Врховног штаба, и извршили покрет батаљоном, правцем: Суха — Прибој.

Батаљон је прешао Сутјеску код села Прибојно југо-западно од села Крекови — Милинкладе (к. 1001) око 6 часова 9. јуна спустили смо се до колиба Хрчаве на р. Хрчавка. Непријатељска авијација нас је ово јутро стално бомбардовала. Кад је зачеље батаљона прелазило р. Хрчавку, преко „везе“ нам је стигло усмено наређење штаба бригаде да се батаљон најхитније поврати натраг у правцу Тисово брдо (к. 1379) — Милинкладе (к. 1001) „јер је Врховни штаб у опасности“. Иако је две трећине батаљона већ избило на брдо Дебела равн, одмах смо окренули батаљон на лијево-круг. Командиру 3. чете Рашку Вукосавовићу, чија се чета до тада налазила на зачељу батаљона, дали смо задатак да иде у правцу Тисово брдо (к. 1379), као најугроженијим положајима, 2. чети западно од Озрена (к. 1405), а 1. чети — Милинкладе (к. 1001). Послије пола часа убрзаног марша и пењања, 3. чета је наишла на правцу Тисово брдо (к. 1379) на непријатеља и послије краће али жестоке борбе, скоро прса у прса, успјела је да одбаци Нијемце са тог положаја и обезбиједи пролаз Врховном штабу.

У току те ноћи 9/10. јуна, негдје око 23 часа спуштала се нека наша колона са планине Озрен. Налазио сам се тада код 1. чете, сушећи крај ватре обућу, док су борци пржили у порцијама помало јечма. Кад је колона наишла крај нас, неко из колоне упита: „Која је то јединица?“ Неки друг из чете је одговорио да је то 1. батаљон 4. пролетерске бригаде. „А ко вам је дозволио да ложите ватру“, питао је друг из колоне, на што му је саговорник из чете одговорио: „Идите ви вашим послом, ми знамо ко је нама наредио да ложимо ватре“. Опет је друг из колоне упитао: „Гдје вам је командант батаљона“, а друг из батаљона је одговорио: „Он суши чарапе, јер је данас газио воду“. Слушао сам овај разговор и чим је друг из колоне позвао да код њега дође командант батаљона, претпоставио сам да је то друг Тито. Одмах сам почео да се обувам и наредио да се гасе ватре, гасећи и сам своју ватру. Пошто смо угасили ватре, нијесам смио поћи код „друга“ из колоне, јер сам знао да ће бити оправдане критике. Цијелу ноћ 9/10. јуна провели смо на овим положајима, али сад без ватре.

10. јуна добили смо наређење да батаљоном извршимо покрет правцем: Милинкладе (к. 1001) — Катунште-Лучке колибе — к. 1627 и да штитимо пролаз између к. 1627 —

Замрштен, куда је требало да прођу дјелови наших бригада и Врховни штаб. Ове положаје напустили смо око 21 час и упутили се правцем: Љубин гроб — Врбничке колибе — Д. Лука — Мрчин-Колибе, гдје смо стигли пре подне 11. јуна, и застали ради одмора. Када смо на маршу дошли до потока, батаљон је добио наређење да се хитно врати, јер је Врховни штаб опет остао позади и у опасности је. Батаљон се повратио у правцу Мрчин-Колиба и последије краћег марша 3. чета је запазила да се Врховни штаб креће у правцу Јабланово брдо. Истовремено се појавила колона Нијемаца на косама Јаблановог брда која се кретала према Мрчин-колибама, 3 чета, која је тада била најближа непријатељу, није одмах знала да су то Нијемци. Претпостављали су да је то нека од наших јединица у заштити Врховног штаба. Ови дјелови непријатеља нијесу били удаљени од колоне Врховног штаба више од 200 метара. У сумњи ко је ово у непосредној близини Врховног штаба, чета је стала дозивати, преко колоне Врховног штаба, на одстојању од 300 метара. „Ало, ко је тамо? Која је то јединица, другови?“. Чета је добила умјесто одговора жестоку ватру са косе изнад Врховног штаба која нам је убила пушкомитраљесца из 3. чете Милана Драгића. Батаљон је одговорио ватром. На нашу ватру неке групе Нијемаца, које су низ косу силазиле према колони Врховног штаба и стигле на око 100 метара, застале су и повратиле се на ивицу косе, заузимајући положај. За све вријеме 3. чета је водила борбу преко глава колоне Врховног штаба, док није Врховни штаб одмакао из непосредног додира са Нијемцима.

На тим положајима задржали смо непријатеља до сјутрадан 11. јуна и пред само вече батаљон је непримијетно напустио положаје и коенуо правцем: Мрчин-Колибе — Јабланово брдо. У току те ноћи, која је била врло мрачна, батаљон је застао у висини к. 961, поред потока Отеша. Ту је добио нови задатак: да овлада Сиљевцем, гдје се непријатељ још претходног дана утврдио.

Са 1. батаљоном садејствовао је и 3. батаљон. У саму зор[^] 12. јуна батаљон је на коси Сиљевац наишао на Нијемце, гдје се развила жестока борба. Успјели смо да овладамо Сиљевцем. Убијено је неколико Нијемаца, међу којима и један официр. Заплијењено је нешто оружја, муниције, једна радио-станица и 7 коња. Тога дана батаљон се добро почастиио коњским месом. Овога дана претрпјели смо и јако бомбардовање. Око подне напустили смо Сиљевац и у великој журби извршили покрет правцем: Сиљевац — поток Отеша и предвече код Ратаја прешли цесту Калиновик —

Фоча и заноћили у Миљевини. Сљедећег јутра 13. јуна продужили смо у правцу села Мрежице.

Чим смо стигли у село Мрежицу, добили смо наређење да се батаљон мора опет вратити натраг, јер је Врховни штаб опет у опасности. Затим нам је речено да не крећемо одмах, већ да сачекамо ново наређење. Ово је било предвече. У том моменту долетјела је једна „рода“ — шпијун како смо је звали, прешла неколико пута изнад наших глава и вратила се. Послије пола часа наишло је неколико бомбардера и спустило више бомби на мјесто гдје се налазио батаљон. Том приликом имали смо више губитака него у свим дотадашњим борбама откако је почела офанзива — око 20 мртвих и рањених.

13/14. јуна преноћили смо у Мрежици, а неколико тежих рањеника смјестили смо у школу.

14. јуна остали смо на одмору у истом селу. Поставили смо обезбјеђење са правца одакле смо рачунали да могу наићи Нијемци и усташе. Међутим, око 11 часова Нијемци су изненадили наше бочно обезбјеђење и једновремено напали јаким снагама 1. и 2. чету. 3. чета је била истурена на око 2 до 3 километра испред осталих дјелова батаљона, са задатком да затвори правац који је кроз шуму фронтално избијао на положај батаљона. Међутим, Нијемци су неочекивано напали бочни правац, а због брдовитог и пошумљеног терена нијесу били на вријеме примјећени. Тиме је истовремено била одсјечена 3. чета на истуреном положају. Ситуација је постала веома критична. Ја сам се у том моменту налазио са комесаром бригаде Војом Николићем и начелником штаба бригаде Милетом Ђукићем. Са нама је био и помоћник комесара 1. батаљона Мићан Петричевић.

Кад су почели да штекћу „шарци“ и падају бомбе око нас, комесар бригаде, са начелником и помоћником комесара нашег батаљона, упутио се у правцу штаба бригаде. Одмах сам се упутио према положају гдје су се прије тога налазиле 1. и 2. чета у намјери да поново успоставимо положај за одбрану. У том покушају, да се заједно са куриром Слободаном Стојановићем пробијем до дјелова батаљона, претрчавао сам поред Нијемаца који су ме изненађени гађали и са одстојања од 100 до 150 метара. Курир Слободан и ја, претрчавајући, прескачући, преврћући се, уз повремено отварање ватре, пробили смо се и баш када је изгледало да смо неким чудом остали живи — ранише курира Стојановића. Док се све ово збивало, дјелови батаљона су већ заузели положај на коси изнад нас. Слободан је тешко рањен

у плућа, другог дана је умро и сахрањен. Био је млад и неустрашив борац. Извршавао је до последњег момента сва наређења без страха, увијек весео и омиљен код својих другова и старјешина.

Изненадним продором Нијемаца и усташа на положај 1. батаљона и на сусједне положаје, трагично су завршили наши рањеници и болесници смјештени у школи у Мрежици. Нијемци и усташе су запалили школу и у њој наше рашенике и болеснике. У овој борби у Мрежици погинули су: Боса Божовић, Јела Вукчевић, Павле Копитовић, Томо и Павле Алексић, Јован Вујовић, Душан и Велимир Марковић, Велиша Вукашевић, Слободан Стојановић, Стана Петрановић и Васо Дамјановић. Дјелови батаљона су задржавали непријатеља до мрака на овим положајима. 3. чета, пошто се овим изненадним нападом Нијемаца нашла одсјечена од батаљона, а тиме и од свих осталих наших снага које су одступале, одлучила је да се пробије кроз њемачке положаје. Правац пробоја је одабран баш преко терена кога су кратко вријеме прије тога напустиле 1. и 2. чета, а сада су га посједали Нијемци. 3. чета је, захваљујући потпуној збуњености Нијемаца, успјела да се без губитака пробије кроз њемачке положаје и да се предвече споји са осталим дијеловима батаљона. У току ноћи, по наређењу штаба бригаде, повукли смо се правцем: Мрежица — Модро поље — Книнска кола (к. 1375) — Коријен — Г. Прача. Маршевали смо читаву ноћ и било је врло хладно. У времену свитања 17. јуна избили смо челом колоне у близини мјеста Г. Прача. Ту, у близини с. Растевац, обасути смо блиском и јаком ватром тако да смо се опет нашли у тешкој ситуацији. И овдје смо имали неколико мртвих и рањених. О неком повлачењу није било ни говора, а напријед се није могло. Ситуацију је спасила магла која је дошла као поручена. Сада нас Нијемци гађају, али нас не виде. Дајемо задатак 3. чети, која је била на челу колоне, да нападне Нијемце у селу. Чета полази, прелази р. Прачу, обухвата село са двије стране и енергичним нападом успијева да протјера Нијемце. Онда су упућене 1. и 2. чета. Жестока борба се наставља и Нијемци се повлаче, заузимајући нове положаје на к. 948 — Осатница — Јасика. Негдје око 13 часова дошло је до затишја. У нашој непосредној близини налазила се једна ограда око једне ливаде. Рекао сам друговима да би било добро да скинемо ову ограду на једном мјесту, јер може да искрсне потреба да је морамо прескакати. Они почеше на мој рачун да се шале. Имао сам

неко предосјећаше, али да не би у шиховим очима испало да се плашим, нисам више на томе инсистирао. Није прошло ни 5 до 6 минута, а једна група усташа, која је дошла од Подграба, повика: „А ту сте мајку вам вашу“. Зграбисмо оружје и почесмо да прескачемо ограду. Отворили су на нас ватру када смо претрчавали преко ливаде. У претрчавашу, остао сам посљедши на ливади. На средини ливаде било је једно мало узвишеше, ја сам се склонио иза шега и отворио ватру на усташе. Остали другови из штаба већ су изишли на једно друго узвишеше и такођер отворили ватру. Издали смо наређеше 1. чети да изврши напад, што је она и урадила и протјерала их. Са Нијемцима и усташама водили смо борбу цио дан. И овог дана имали смо неколико мртвих другова и другарица.

Предвече 17/18. јуна добили смо наређеше да се откачимо од непријатеља и кренемо у правцу: Бријег — Сандуци. Ту смо били у току 17. јуна. Овдје смо добили ново наређеше, пред само вече, да пређемо жељезничку пругу западно од жељезничке станице Сјетлина. Почели смо извиђаше у правцу с. Сјетлина. Наишли смо на једну жену и почели је испитивати да ли има Нијемаца у околини села. Она нам је одговорила да је прошлога дана у селу било много Нијемаца и да су имали 4 топа. Издао сам наређеше 3. чети да пређе пут и пругу и заузме Растовац. Чета је прешла пут и пругу ноћу 17/18. јуна и изишла на брдо Растовац. Непријатеља није било. Остали су само ровови које су Нијемци претходних дана ископали. 18. јуна смо се задржали на овим положајима, док су 2. и 3. батаљон водили борбу са Нијемцима на Граовишту. Тога дана заузели смо жељезничку станицу Сјетлина. Заплијешено је неколико коша и другог материјала.

Добили смо наређеше за покрет у правцу Хотичина, с тим да заузмемо положаје: триг. 1188 — с. Прибуље. На те положаје упућена је 1. и 2. чета, које су сачекале непријатеља и са блиског одстојаша нанијеле му осјетне губитке и задржале га. Ноћу 18/19. јуна и у току дана и ноћи 19/20. јуна одвојили смо се од непријатеља и по наређешу штаба бригаде кренули правцем: Хотичина, преко Романије за с. Богојевићи, а затим смо прешли цесту Сарајево — Соколац и стигли у заселак Добра Вода, недалеко од Црвене стијене, гдје смо били 20. јуна. 20/21. јуна наставили смо покрет од Дobre Воде до с. Заграђе, правцем: с. Стари Град — с. Шахбеговићи. 21. јуна остали смо у висини с. Заграђе, а ноћу 21/22.

јуна извршили напад и протјерали усташку посаду из села Кнежина. 22. јуна били смо у висини с. Заграђе, а ноћу 22/23. јуна извршили покрет од с. Заграђе ка с. Драпнићи, гдје смо истог дана и стигли. Послије подне настављамо покрет с. Драпнићи — Петровић, жељезничка пруга Олово — Хан Пијесак. Усташе су се прије нашег избијаша у с. Петровић повукле у правцу Кладша. Навечер, батаљон долази у с. Сливне. 24. и 25. јуна остали смо на територији Сливне — Жеравице, а ноћу 25/26. продужили смо покрет с. Сливне — с. Кошевићи, према Кладшу. 27/28. јуна извршен је напад на Кладаш, уз учешће свих јединица 2. дивизије. У борби за Кладаш, из нашег батаљона, који је водио борбу на излазу из града — на комуникацију Кладаш — Тузла, погинули су: Клисић Петар. Радоман Блажо и Машановић Јокана.

Блажо МАРКОВИЋ

ТРЕЋИ БАТАЉОН ОД БИОЧА ДО СУТЈЕСКЕ

— Напад на Будањ —

Послије побједе јединица 2. дивизије на Јаворку (код Никшића), првих дана маја 1943, када су италијанско-четничке снаге претрпјеле веома тешке губитке, 3. батаљон 4. пролетерске црногорске бригаде укључен је у састав Ударне групе батаљона (дза батаљона 5. пролетерске црногорске бригаде и 3. батаљон 4. бригаде), са задатком да разбију доста јаку четничку групацију у рејону Радовча и Копиља (између Даниловграда и Подгорице). Тиме је уједно, требало обезбиједити бок Главне оперативне групе Врховног штаба, која је надирала према Колашину.

Батаљон, састављен од бораца из Црне Горе, Далмације, Босне, Кордуна и Баније, бројао је око 180 бораца, прекаљених у претходним окршајима. Била је то чврста јединица од три чете и пратећег вода (у чијем саставу се налазило 3 минобацача и 3 митраљеза). Борци батаљона располагали су оним што је често одлучивало у критичним ситуацијама: високим моралом, борбеним искуством и вјештином, спремношћу да пожртвовано приступе извршењу сваког задатка. Изгледало је да за борце таквих квалитета нема непремостивих препрека. И, заиста, у борбама које су средином маја 1943. вођене у рејону Биоча, гдје је разбијен 383. пук дивизије „Венеција“, батаљон је испољио своје борбене квалитете, доприневши овом веома значајном успјеху наших снага на самом почетку пете непријатељске офанзиве. Нијемци и Италијани су били изненађени смјелом акцијом Ударне групе батаљона. И док су они према Биочу ангажовали десетак батаљона да би онемогућили „продор комунистичких снага у Албанију“, батаљони Ударне групе — снабдијевени већим количинама заплијењеног оружја и муниције, водећи око 400 заробљених италијанских војника, орни за нове подухвате — кренули су у састав својих матичних јединица.

Са просторије Биоча, 3. батаљон је — преко Маганика, Пониквице, Моракова, Штитова, Лукавице и западних падина Сињавине — избио на падине Дурмитора, на таласасту висорован између Жабљака и ријеке Таре, одакле је продужио марш према мосту на ријепи Пиви, близу села Мратиња. Мада је непријатељска офанзива била у пуном

замаху, што се дало закључити по интензивном бомбардовању положаја и села гдје су се налазиле наше јединице, као и по одјецима час ближе час даље канонаде, ипак смо се осјећали прилично безбрижно. не слутећи да смо ушли у котао најдраматичније битке ослободилачког рата. Маршевало се готово без предаха. Посматрали смо масив Дурмитора, велику камену драперију, Савин кук, Међед, Карлицу, Црвену греду, па Ћирову пећину — кров Црне Горе.

Журили смо у састав бригаде, како бисмо ојачали шене положаје и олакшали извршеше њених задатака. Од преласка Пиве, преко импровизованог висице моста, пошли смо ка Мратишу, омаљеном селу које је у кањону Пиве стијешњено стрмим падинама Вучева и Волујка. Приликом преласка моста на Пиви, по први пут смо се од почетка офанзиве суочили са сценама које су наговјештавале нове жестоке окршаје и тешке губитке. Група тешких рањеника на носилима, међу њима и наши борци: Лазар Бујак из Бугојна, Јован Ђокић из Сарајева, обојица рашени код Биоча, а касније ће заувек остати на мртвој стражи на Сутјесци.

Сунце је било на смирају када смо улазили у Мратиње. У селу смо се задржали до зоре, одакле смо упућени на падине Волујка, са задатком да дијелом снага с леђа нападнемо Нијемце који су се налазили на Будњу, а дијелом снага да обезбиједимо дејство наше бригаде са правца Горанско — Невесише.

Марш од Мратиша до Пивског Јаворка био је веома напоран. Морали смо савладати велику узбрдицу и пентрати се готово беспућем. Закончили смо на катуњу Јаворак. Прва и 3. чета су се поставиле на положај јужно од Јаворка. Мимоилазимо дјелове 7. крајишке и 10. херцеговачке бригаде, који су прије нас стигли на ове положаје и већ ступили у борбу с Нијемцима. Причају нам о тешким борбама. Понестало им је хране, а немају ни довољно муниције. Свјесни су озбиљности ситуације. Ведрина их није напуштала, мада су били веома исцрпљени даноноћним борбама.

Нијемци су тежили да овладају Пивским Јаворком, Маглићем и Вучевом, дејствујући преко Горанска и Плужина. Поред 7. крајишке бригаде (која је тада била у саставу 2. пролетерске дивизије), као и 10. херцеговачке бригаде (која је била у саставу 3. дивизије) за одбрану правца Горанско — Плужине — Пивски Јаворак морала се ангажовати и 4. пролетерска бригада. Непријатељско дејство на овом правцу је директно угрожавало све остале наше положаје и онемогућавало извлачеше наших снага са десне обале ријеке Пиве, преко Мратиња, у правцу Тјентишта и Зеленгоре.

Све до послеподне 31. маја, на Пивском Јаворку и на положајима јужно од њега био је читав 3. батаљон. Дјелови 10. херцеговачке бригаде повлачили су се са ранијих положаја код Бурев Дола и посиједили су ровове према Нијемцима. Био је то 4. батаљон 10. херцеговачке бригаде. Падом мрака 3. батаљон заузео је положаје у рејону колиба на катуну Варев До. По паду мрака, он је са 4. батаљоном 10. херцеговачке бригаде пошао у напад на Штирно, одакле су Нијемци убрзо протјерани.

Остали смо на положајима источно од Каменитог плећа, лијево од 4. батаљона 10. херцеговачке бригаде. Тога дана, 31. маја, шемачка авијација је била веома активна.¹ Био је то знак да је непријатељева пажња усредсређена на овај сектор фронта и да ћемо имати доста посла с насртљивим непријатељским војницима који све жешће нападају правцем Плужине — Јаворак — Мратиње.

Ујутро 1. јуна, три батаљона 4. бригаде и два батаљона 10. херцеговачке бригаде напали су непријатеља на Будњу и у веома жестокој, блиској борби нанијели му тешке губитке (2. батаљон 738. шемачког пука, према подацима који су касније установљени, имао је преко 60 мртвих). Заплијенили смо велике количине оружја, муниције и ратне опреме.

На положајима јужно од Штирна, ујутро 1. јуна, командант 3. батаљона издао је задатак за напад на Будањ. Задатак је био кратак и јасан: заузети Будањ и избити на ријеку Врбницу, изнад села Плужине. 1. чета — на десном кр^лслу, нападала је пошумљеном косом; 3. чета чистим и непошумљеним тереном; 2. чета се кретала на споју 1. и 3. чете. „По ликвидацији непријатеља“, подвлачио је командант, борци се не смију задржавати у рововима на Будњу, јер ће Нијемци сигурно артиљеријом тући изгубљени положај“. Када су чете кренуле на извршење задатка, овладала је доста густа магла. Управо погодно за наш маневар. Међутим, када је вјетар растјерао маглу, на Будшу су се видјели Нијемци како поскакују око ровова, да би се загријали. У вртачама испред њемачких положаја стајало је неколико јахаћих коња. Нијемци се изгледа нијесу надали нападу.

Први јуриш. Напад није успио. Настало је затишје. Критичан тренутак. Застао је стрељачки строј и нашег лијевог сусједа (2. батаљон наше бригаде) и десног сусједа (4. батаљон 10. херцеговачке бригаде). Ступили су у дејство миноба-

¹ Њемачка команда падобранима је дотурала муницију и храну својим јединицама на Будњу. Неколико падобрана спустило се у наш распоред, међу наше јединице.

чачи пратеће чете наше бригаде и пратећег вода батаљона. Прецизна и јака ватра као да је ускомешала непријатеља. Поново се пошло на јуриш. Развила се жестока борба. На правцу 1. чете, коса покривена смрековином просто је горјела од ручних бомби. Опет кратак застој и Нијемци су почели да одступају. Будаш је освојен. Убрзо, као што је предвиђао командант, на освојени положај непријатељ је сасуо снажну артиљеријску ватру са положаја сјеверно од Горанска. Од експлозије једне гранате погинуо је у рову на Будшу бомбаш Војо Полексић,² а тешко рашен Војин Катнић. У селу Милошевићи јаче шемачке снаге биле су опкољене. Дјелови наше 1. чете и 5 батаљона наше бригаде, као и дјелови 10. херцеговачке и 7. крајишке бригаде упорно су настојали да скрше шихов жилав отпор, али без успјеха. Одржала се до сјутра ујутро, када су се с њом спојиле њемачке снаге које су поново прешле у противнапад.

Прогонећи шемачке војнике низ Будањ, наишли смо и на сигнално платно разапето на једном жбуну. Наши борци су га најприје савили у клупче, а онда опет поставили. Њемачки осматрач из авиона толико се нагињао да распозна „нови“ сигнал, да нијесмо могли одољети, па смо пушчаном паљбом приморали гвоздену птичуру да се удаљи.

О борби на Будњу, у извјештају штаба 3. дивизије од 2. јуна 1943. године, записано је: „Пошто је претходно непријатељ био одбачен од Јаворка према Штирну и селу Брљево од јединица 7. крајишке бригаде, предузели смо општи напад, јединицама 10, 4. и 7. бригаде на непријатеља који се је налазио на просторији Плужине — Милошевићи — Брљево — Будаш — Седлари. Овај напад отпочео је 31. маја у 19 часова. У току ноћи 30. на 31. и током 1. јуна непријатељ је био на цијелој линији разбијен и одбачен на десну обалу ријеке Врбнице.

У борби за Будањ имали смо (3. батаљон) 6 мртвих и 13 рањених. Погинули су: Јововић Марка Светомир Тијо, земљорадник из села Вукотице (Даниловград); Војин Полексић³ Војо, родом из села Чипуљићи (Бугојно); Душан Деура, родом из села Чипуљићи (Бугојно); Бранко Бекић, с Кордуна; Куко Анте, из Далмације и Симо Мраовић из Кордуна.

Рашени су: Павле Јањевић,⁴ комесар 3. чете; Војин Катнић,⁵ замјеник команданта батаљона; Бошко Брајовић, коме-

² Штаб батаљона повукао га је из чете, као неустрашивог бомбаша, у жељи да га сачува.

³ Проглашен за народног хероја.

⁴ Погинуо у V непријатељској офанзиви.

⁵ Народни херој, погинуо у V непријатељској офанзиви.

сар 1. чете; Саво Сорми, радник из села Сајковићи (Ливно); Станко Бобић, земљорадник из села Сајковићи, Ливно; Пешо Шиник, земљорадник из села Сајковићи, Ливно; Павле Бекић, Кордунаш (брат Бранка Бекића који је погинуо на Будњу); Ђуза Радовић, делегат вода, Мартинићи, Даниловград; Јусуф Чолић; Анте Токић; Андро Штакула; Авдо Куко.

Изјутра 2. јуна Нијемци су, убацујући у борбу свеже снаге из 7. СС дивизије „Принц Еуген“ на правцу села Милошевићи извршили напад и успјели да се споје са опкољеном групом Нијемаца у селу Милошевићи, па су заједно продужили продираше. Батаљон је био присиљен на повлачење. При повлачењу од дејства непријатељских граната рањени су: Божо Радовић, командир пратећег вода; Никола Иветић, земљорадник, село Сајковићи, Ливно; Марјан Влашић, Далматинац и Михаило Пантовић.

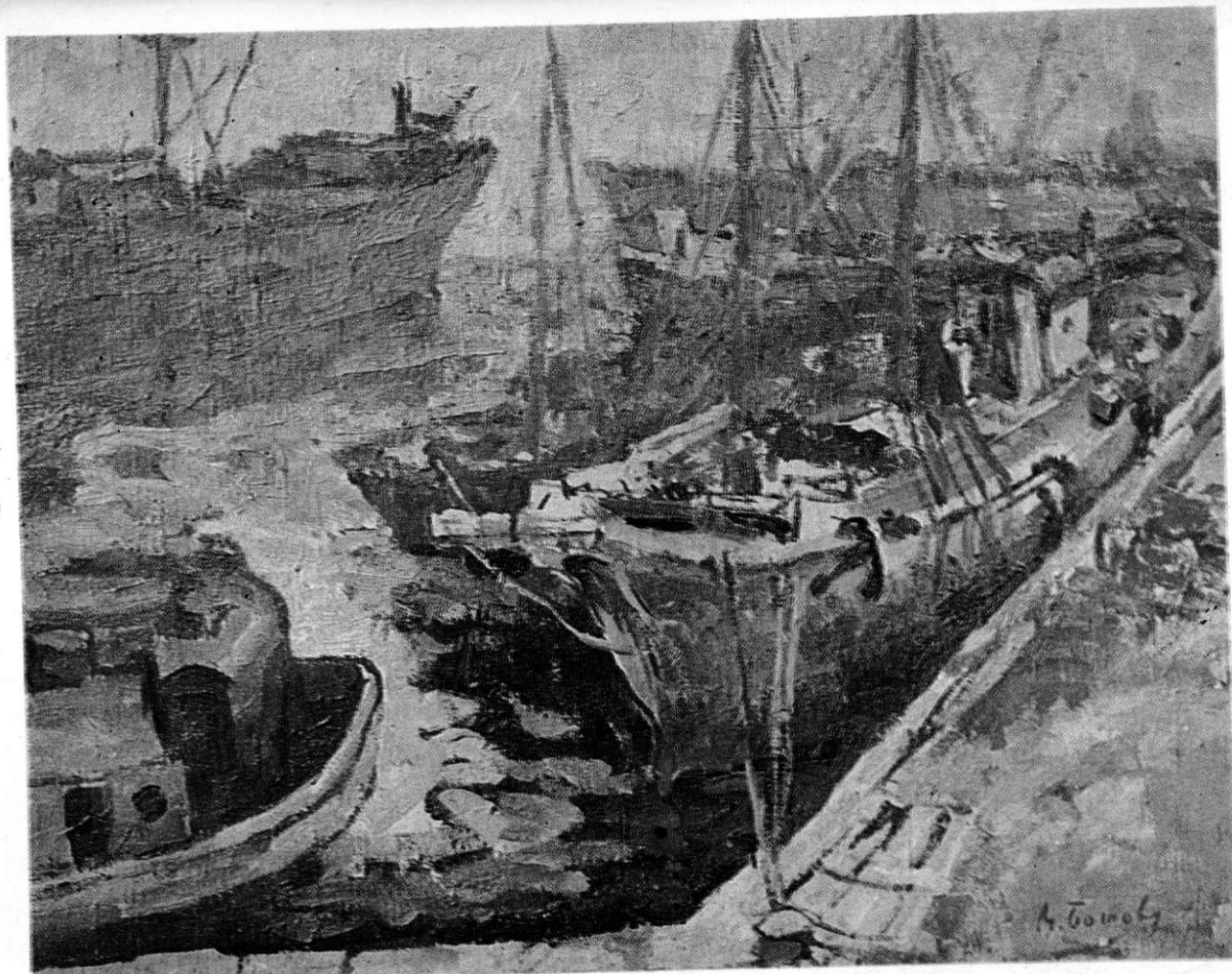
Батаљон је заузео положај на Штирну, гдје је остао цио дан 2. јуна. Трећег јуна батаљон је извршио покрет од Штирна преко Јаворка и села Мратише до катуна Стубица и Полица, гдје је окончао. Исцрпљеност од сталних борби и гладовања већ су се осјећали. Снагом воље чинили смо нове напоре за савлађивање тешко пролазног земљишта и дрског непријатеља који је нападао са свих страна.

Четвртог јуна изјутра — покрет преко Мркаљ-Кладе до Драгош-седла. Петог јуна — од Драгош седла до пирана у потоку код села Сухе. Одавде је 3. чета упућена на положај на Вољујаку. Остале јединице су близу пирана у Сушком потоку. Шестог јуна упућена је и 2. чета на положаје код 3. чете. 2. чета запосјела је положаје М. и В. пољана и затворила правац од Трновачког језера, а 3. је остала на положајима Вратнице и Јелова стаза.

Седмог јуна 1943. све јединице налазиле су се на истим положајима и са истим задацима. Штаб батаљона је овог дана растеретио своју комору, код пирана у Сушком потоку закопао писаће машине, дио архиве, а из пратећег вода такође су закопане 3 бреде и један минобацач 81 мм. Овог дана сви дјелови батаљона, који нијесу били на положајима, стижу до села Сухе. На положајима близу Чемерна водимо борбу.

Осмог јуна положаји 3. чете — појачани су једним водом 1. чете. Деветог јуна, 3. чети јављено је да крене у састав батаљона. 2. чети исто тако. Напећено им те да оставе комору и да до пада мрака пријеђу Сутјеску. Батаљон је као и остале јединице бригаде пријешао Сутјеску 8/9. јуна.

Бошко БРАЈОВИЋ

Милан Божовић: ПРИСТАНИШТЕ

БОМБАШИ СА БУДЊА

На каменој плочи изнад њивице, увученој у камењару на једној коси близу села Будња, погинуо је 1. јуна 1943. године бомбаш 1. чете 3. батаљона Бранко Бекић. Раширених руку, пошто је бацио и задњу бомбу, пао је лицем на камен.

Када је прије неколико мјесеци дошао код нас из далеке Баније био је још дјечак — није имао више од 16 година. Хтјели смо га заштитити, припазити са храном, сачувати од стражареша и патролирања. Никако то није волио. Хтио је да и он што прије постане прави ратник — пролетер. А кад је на Вилића гумну замијенио своје цивилно одијело њемачком униформом, као да је то коначно и постигао. Униформа је била преголема за његово мршаво тијело, усукивала се око њега. Ипак, чинила га је одраслим, војником. Само изблиза падао је у очи његов танак дугачак врат, лице без иједне маље и крупне тужне очи дјечака. Још од Стрмице се уписао у бомбаше и јављао се увијек кад се то тражило од 1. вода. Волио је да прича како се привлачи непријатељу. Лак, а живав, стварно је био врло спретан. Говорио је да никад бомбу не треба убацити међу непријатеље, већ га њом директно погодити, тако је најсигурније. Ипак је био дијете, волио је да се поигра, нашали. Очи су му и тада остале тужне. У њих се био уцарио ужас од покоља који су у његовом селу извршиле усташе.

Неколико корака лијево пао је скоро истовремено и други бомбаш 1. чете — Симо Мраовић. Лежао је као да се спустио у заклон и заспао, а пушку и бомбу отурио од себе. И он је прије неколико мјесеци дошао у батаљон са Омладинском кордунашко-банијском четом. Дошла су два Мраовића — Јубан и Симо. Симо је био већ младић у пуној снази (19 до 20 година), озбиљан, одмјерен, повучен. Послије Јубанове погибије у борбама око Невесиња, Симо је постао још повученији, озбиљнији. Није припадао онима који се лако јављају у добровољце, али није избјегавао ни једну дужност и строго је водио рачуна о томе кад је на њега ред, по некој

његовој рачуници. Кад се јавио за бомбаша на Будњу, иако то нијесмо очекивали, нијесмо се зачудили.

Нешто ниже, на ивици, на каменитом первезу пао је и трећи бомбаш 1. чете — Светомир Јововић. Глава му је висила преко ивице и раширена рука из које је испала и одмах ту, на зеленој њиви, експлодирала бомба. Он је био у нашем батаљону од почетка, док је још био ударни. Заједно смо прошлог прољећа газили сњегове Сињавине. Знао је тамо сваку стазу. Да њега није било, једне ноћи у Семољу просто би се посмрзавали. Дувао је вјетар, наносио ледене капи кише, а ми никако да пронађемо катун у који је требало да се склонимо. Он га је пронашао, иако су из снјега вирили само врхови колиба. Касније су га послали као попу у неке друге јединице. Тако је и остао кад смо се повукли за Босну 1942. године. Илегалство га је исцрпило, уморило. Рођен на планини, није подносио тјескобе пећина, скривница. Једва нас је дочекао кад смо се прије мјесец — два вратили. Вратио се у исту чету и вод. У борбама које смо послје водили био је неуморан, просто се журио да надокнади све оно што је за годину „пропустио“. Из његове куће, од два брата, већ је у партизанима ратовало њих шесторо. Нико се кући није вратио. Сви су погинули: Соломун, Божо, Маца ...

С друге стране јаруге, тог дана, не више од пола сата касније, пао је и четврти — рачунали смо га увијек првим — бомбаш 1. чете — Војин Полексић. Погинуо је од ручне бомбе на главици изрованој и опрљеној у двобоју бомбама. Пришао нам је кад смо јула 1942. упали у Бугојно. Младића из најближе околине града, полусељака, полуграђанина, најприје смо запамтили по недисциплини, својеглавости. Послје првих борби сви су га знали као ненадмашна бомбаша, без премца у чети, батаљону. Мачка му није била равна у привлачешу. Увијек је успијевао да непријатеља надмудри. Превари. Понекад је и сам, за свој рачун, ишао у посјету непријатељу „да му мало потпраши“ како је говорио. Толерисало се то само њему. Био је љепотан, дивно је пјевао, играо...

На тој истој главици ранили су у двобоју бомбама и командира 1. чете Војина Катнића, који је баш тога дана презимао дужност замјеника команданта батаљона. Неколико дана касније, кад је по други пут рањен, извршио је самоубиство. Морали би га носити, а он то није хтио, јер би у строју било четири мање. Био је то, у ствари, задњи прилог револуцији овог старог предратног комунисте, испробаног у

борби са класним непријатељем. Изгледао је груб, некако чворноват. Али су сви знали да ће код њега најприје и УВИ-јек наћи разумијевање, заштиту. Кад год је било тешкоћа, стизао је у прави час и на право мјесто. С њим се снага удвостручавала. Тако, децембра 1942. пред Дувном запели наши бомбаши, усташе засипају бомбама, један бомбаш је рањен (Крсто Грозданић). Одједном се ту створио Катнић и повео бомбаше. Незадрживо су пробili непријатељску одбрану. Увијек тако: у нападу са бомбашима, у одбрани код главног пушкомитраљесца. Био је сигурност и ослонац свих у чети.

Ноћ у очи тог дана провели смо у колони, на некој од стаза којом се иде од Мратиша према Стабни. Пошто смо протјерали Нијемце из Штирног, поподне 31. маја, спустили смо се са Волујка и спремали да их нападнемо на Пивском Јаворку, Брљеву. Требало је да их онемогућимо да угрозе нашу главнину у Мратињу и да, пошто их отјерамо, отворимо нашим пут између Волујка и Лебршника. Туда смо се и прошле године повукли из Црне Горе.

Одједанпут нас је обавила ноћ, помијешана са маглом, лепљива, густа. Ни прст пред очима се није могао видјети. Зато смо ту и остали, спустили се без ријечи, наређани на влажну земљу и шћућурени један уз другог да нам буде топлије. Умор од дугог пешања од Мратиња и по висовима Волујка и с њим бојазан од сјутра. Оживљавале су слике борби на Вилића гумну, Кобиљој глави. Опет је офанзива — тучемо се са Нијемцима. Ко ће остати на овој пустој планини, а ко проћи толико њих до Босне.

Кад је нестало мрака, а остала магла, изгледало је као да је мрак побијелио, подигли смо се и кренули насумице ка непријатељу. Пливали смо у магли, газили преко неког камењара. Тргао нас је рафал испаљен недалеко од нас, лијево ... „Нијемци" — прострујало је колоном. Окренули смо се улијево и у стрелцима се пели уз голу косу, према пуцњима. Магла је постајала све рјеђа, а онда се указао чист простор, на коме се уздизала гола коса, а на њој десно главица која је доминирала околином. Горе по коси био је немачки положај. Оживио је кад смо изронили из магле. Развила се борба. Најприје смо одбацили њихове предње дјелове. Неки наши су, потискујући их, успјели да се закаче за гребен, али су их Нијемци ускоро одбацили. Задржали смо се око заплијењених ранчева, па су то Нијемци искористили. Кад је стигао батаљон, дочекали су га жестоком ватром и приковали за земљу у подножју главице и

косе, којом је она била спојена са дужином њемачког положаја према Плужинама.

Тако је за нас почела 1. јуна 1943. године борба на Пивском Јаворку — Брљеву — Будњу. Како је дан освануо, све више се распламсавала. Бодила се на великом простору. Близу нас, лијево, борили су се други батаљони наше бригаде, а негдје даље на овом пространом троуглу, између Пиве и Врбнице, и јединице 7. крајишке и 10. херцеговачке бригаде. Није било дугих рафала, јаче артиљеријске ватре, авијације, јеке што не престаје. Мук планине и тихо ткање битке пробијале су с времена на вријеме експлозије ручних граната и кратких и реских рафала. Као кад на пса у планини нагази вук. Били су то, у ствари, налети, напади наших на њемачке линије, борба прса у прса. Између њих само по који пуцањ експлозија. Нијемци су чували муницију. Тешко ју је било довући на ово беспуће.

Наши су још два пута покушали да их збаце са главице, али без успјеха. Борци су говорили: „Изгледа, да горе имају митраљез са перископом“. Додавали су да је руски и да се зове „мушица“. Не види се нико, а митраљез коси прецизном ватром.

Ближило се подне. Тада је код нас дошао Катнић и дао нам задатак да се пребацимо иза шемачког положаја. Објаснио нам је да треба да избијемо на косу која се протеже позади паралелно са овом коју нападамо и да отуда ватром помогнемо напад наших са фронта. „Ако наиђете на Нијемце, збаците их и макар за кратко удриите по овим испред нас“.

Сачекали смо да магла, која се овог тмурног дана вукла долином Врбнице, и с времена на вријеме дизала као пара из котла, попне уз стрме стране и у својој поплави допре на стотинак метара испод главице на којој су били Нијемци. Тада смо се кроз њу сјурили у долину. Пошто смо мало заобишли сљедећу косу, почели смо се пети. Испред нас су ишли бомбаша Бекић, Мраовић и Јововић. Пријавили су се у бомбаше без ријечи, на питање ко ће да иде — подигли руке и пошли напријед. Ускоро су избили на главицу којом се ова коса завршава над амбисом Врбнице и јавили нам да ту нема Нијемаца. Главица је била много нижа од оне на коју је требало да отворимо ватру, доста удаљена од ње, одвојена дубоком јаругом. На главици коју су нападали са фронта видјела се позади, у завјетрини, група Нијемаца како се одмара, а примјећивали су се и покрети појединих војника на њеној задњој падини. Оставили смо ту један пушкомитраљез да, кад отпочнемо ми са чела — такав је био план — туче по оној групи и главици. Кренули смо даље,

закљњајајући се за ивицу косе. Ни на другој главици ове косе, 100 до 200 метара доље, није било никога. На њој смо оставили пушкомитраљез да туче мању колону Нијемаца, која се полако из ја^уге пела ка оној главици, и топ у позадини који је пуцњем скренуо на себе нашу пажњу.

Нијемце смо нашли на крају косе, на каменитој главици изнад једне куће. Изгледа да су тек били стигли. Примијетили смо тројицу како постављају лаки бацач. Знали смо да их ту има још. Застали смо и притајили се. Онда су кренули бомбаши. Пришли су им нечујно. Кад су одјекнуле експлозије, оживјела је коса. Изроњавали су однекуд војници у зеленим униформама, пуцали и бјежали. Она тројица су остала крај бацача. Убрзо је отпор сломљен, завладао је тајац. Само су наши митраљежи — они што смо их оставили — тукли позадину њемачког положаја, сад већ кратким рафалима, појединачном паљбом. Изгледало је да Нијемаца, изузев м^твих, нема километоима. Знали смо да није тако, да нас чекају иза главице они који су успјели да побјегну или други. Увијек су тако радили: на Вилића гумну, Кобиљој глави — послје сваке заузете главице морали смо одбијати противнапад. Ишли смо зато полако, од заклона до заклона. Ипак смо их опазили прекасно. Сасвим здесна, изненада се чуло једно мукло „форверц“ и скоро истовремено плотун. Онда су изронили Нијемци и устријемили се ка врху главице. Лочекали смо их са мјеста, гдје се ко затекао. Експлозије, рафали „напријед“, „форверц“, ми и Нијемци — све се то мијешало, гужвало неколико минута по главици и испод ње. Онда су Нијемци устукнули. На каменитом первезу, испод кога је зелена њивица, погинула су сва три бомбаша. Испред њих, навише на зеленој њивици леже мртви Нијемци: четири — пет — шест. Један, са на грудима опаљеном униформом, директно погођен бомбом. И још толико позади, на главици, и постављени бацач, пушке, „шарац“. И наши мртви — најбољи. Многи наши су рањени. Међу њима и комесар чете Бошко Брајовић — прошао му метак кроз грло, замало га није заклао. Стари Станко Беговић га је нијема, крвава извукао из окршаја. Рањени су и Павле Бекић, Саво Шормаз, Петар Шиник, Анте Куко.

Нијесмо прогонили Нијемце. Окренули смо се и ми у позадини њиховог главног положаја, кога су наши нападали са чела. Под ватром наших пушкомитраљеза растурени Нијемци из појачања трчали су натраг. И они иза главице. На топу није било никога. Ускоро је почео напад наших са чела. Стубови дима од експлозије њихових бомби све су се више пели уз главицу. А кад су на њој почеле да блескају експло-

зије, дигли су се Нијемци и почели да бјеже. Тукли смо их и ми, али били су нам далеко. Недалеко иза главице, на превоју су се задржали. Ту им нијесмо могли ништа. Зачас на главици није било никога, а кад су се појавили наши, Нијемци су их дочекали и пошли у противнапад. Све се измијешало, помрсило. Падале су бомбе по врху главице и по оба подножја.

Полексића је послје првог јутарњег окршаја био повукао из чете штаб батаљона. Рекли су му да треба да се мало одмори. Хтјели су га сачувати. Нестало га је кад је почео тај напад. Убрзо је стигао бомбаше. Погинуо је приликом освајања главице и одбијања противнапада. Војин Катнић, који је непосредно командовао нападом, избио је на главицу са првима. Хтио је да се ту нађе кад почне њемачки противнапад. И остао је ту све док противнапад није сломљен. Тек су га тада превили.

Све је то трајало десетак минута. Из тихог ткања битке заорила се још једна ерупција експлозија и рафала — и мртви и рањени остали су по опаљеној главици. Рањени су и Павле Јањевић, који је као Катнић баш преузимао дужност комесара батаљона, Ђуза Радовић, Симо и Драго Бабић, Анте Токић, Андро Штакула, Јосип Ћимић. . .

Тако смо разбили Нијемце, отјерали их са коса око села Будња. Оставили су десетине мртвих. Они који су претекли, свалили су се низ стрме обронке у кањон Пиве. Заплијенили смо топ и десетине „шараца“. Нико се није грабио за њих. Било нас је мало и за наше пушкомитраље.

Ноћу између 1. и 2. јуна Нијемцима код Брљева стигла су појачања. Једна њихова колона провукла се долином Врбнице и покушала да избије на падине Волујака, заобиђе нас и нападне с леђа. Дочекао их је наш 5. батаљон и онемогућио. Ми смо ипак морали да напустимо јуче заузете косе и да се са борбом пробијемо ка падинама Волујака. Пробили смо се уз нове жртве. Том приликом рањени су и Божо Радовић, Михаило Пантовић, Марјан Лашић Светац... Ту смо задржали Нијемце. Они нијесу више покушавали да продру ка Мратињу, а ни ми да отворимо пут између Волујака и Лебршника.

Поподне 2. јуна враћали смо се за Мратиње уским и стрмим стазама, са рањеницима, носилима, умором, тугом за погинулим. Рамена пиле, посрћемо. У колони 20 и више рањеника. А наша чета без бомбаша, старог командира, комесара ...

Михаило БРАЈОВИЋ

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ У ЧЕТВРТОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ

— Период јун 1942 — јун 1943. године —

Организацијска структура и начин руковођења КПЈ

Комунистичка партија Југославије настојала је да у сложеним условима организовања и руковођења борбом наших народа примјењује оне организацијске облике и методе рада који су најбоље одговарали ратним условима. Стога је још од првих дана оружаног устанка посебну пажњу посвјећивала управо оружаним снагама у процесу њиховог стварања и изградње. Исправност такве политичке оријентације за успјешан ток и исход револуције потврдиле су својом цјелокупном активношћу све јединице НОВ и ПОЈ. Разумљиво је да је у том погледу интересантан и значајан прилог и искуство које су дали комунисти и сви борци 4. пролетерске бригаде.

Након оснивања бригаде, пришло се одмах сређивању и формирању организације КПЈ и СКОЈ-а. О томе свједоче и сачувани документи, из којих се види да је од 1.082 борца, колико је бригада тада бројала,¹ било 310 чланова КПЈ. Од тога: у штабу бригаде 24, првом батаљону 74, другом 57, трећем 46, четвртом 52, петом 45 и интендантури 12 чланова Партије. Међутим, три мјесеца касније, према извјештају² вршиоца дужности замјеника политичког комесара бригаде, упућеног Централном комитету КПЈ 23. августа 1942. године, бројно стање партијске организације износило је 257 чланова, од којих 24 радника, 94 сељака и 139 интелектуалаца. Осим тога, било је и 30 кандидата за пријем у КПЈ.³ Као објашњење уз податке о социјалном саставу партијског чланства, треба напоменути да су раднике, углавном чинили занатски радници, с обзиром да индустријских у Црној Гори

¹ Зборник, 1У/9.

² Фонд ЦК КПЈ, Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 1012/в, 1—65 (4).

³ Разлика у бројном стању условљена је временским размацима, а и тиме што се у августовском извјештају наводи да у тај број није су урачунати они чланови Партије који се налазе по болницама ван бригаде. Томе треба додати и губитке које је бригада имала у том тромјесечном периоду. Само у борбама на Купресу погинуло је 22 члана КПЈ, а 10 их је рањено. Према томе, оба податка могу се сматрати вјеродостојним.

скоро није ни било. У категорији интелектуалаца, међу осталим, приказани су и ђаци са недовршеном средњом школом и студенти.

Августа 1942. године, просјечни партијски стаж износио је око двије године и четири мјесеца. Ипак, већина чланова КПЈ била је примљена током народноослободилачке борбе, а овакав стаж посљедица је дугогодишњег предратног стажа једног броја комуниста.

Организацијом СКОЈ-а била је обухваћена скоро сва омладина испод 25 година. Мали број (око 5%) омладинаца налазио се ван организације. С њима су се вршиле политичке припреме за ступање у СКОЈ. Било је појединаца који су због својих личних слабости и пропуста остајали неко вријеме ван организације, све док не би доказали своју зрелост за пријем у редове СКОЈ-а. Из докумената⁴ се може видјети да је крајем 1942. године „СКОЈ постао узорна комунистичка организација“, чије је бројно стање тада износило 384 члана.

Бригадном партијском организацијом непосредно је руководио партијски руководиоца, кога је именовао ЦК КПЈ. Оснивањем бригаде, на ту дужност био је постављен Бошко Ђуричковић, а после краћег времена Милентије Поповић. (Прије тога он се налазио на дужности руководиоца политодјела бригаде.) Међутим, како је друг Поповић ускоро оболио за вршиоца дужности замјеника политкомесара, а што је значило и партијског руководиоца, именован је од ЦК КПЈ политкомесар бригаде Митар Бакић. Тако је он за све вријеме док се налазио у бригади вршио оба дужности.

Организација КПЈ у батаљонима, била је постављена на принципу једна чета — једна ћелија. Да би се могла формирати ћелија, требало је да у њеном саставу буде најмање три члана КПЈ. Поред четних ћелија, постојале су ћелије и при штабовима батаљона и штабу бригаде. Секретари су обично били замјеници политкомесара чете, батаљона, односно бригаде. У батаљонима, дјеловали су батаљонски бирои, са својим секретарима на челу (замјеници политкомесара) директно повезани за партијског руководиоца бригаде (замјеника политкомесара), који је за свој рад био непосредно одговоран ЦК КПЈ. Поред секретара, у њихов састав су улазили и политкомесар батаљона и секретари четних ћелија (замјеници комесара чета). Бирои су бирани тајним гласањем на партијској конференцији батаљона а задатак им је био да учврсте руководећу улогу КПЈ у батаљонима и обез-

* Фонд ЦК КПЈ, Архив ЦК СКЈ, рег. бр. 5657/В, 2—106 (43).

биједе исправан однос између партијских организација и штабова. Они су спроводили контролу рада ћелија, пружали им помоћ, давали упутства, подизали одговорност, радили на уздизању партијских кадрова и обезбјеђивали да се партијска активност развија хармонично.

Оснивање бригаде пада управо у вријеме када је нарастање јединица НОВ и ПОЈ у бригаде представљало квалитетан скок у развоју оружаних снага револуције и народноослободилачког рата. У то вријеме тежиште борбених дејстава прелази постепено од батаљона на бригаде. Оне постају ударна снага НОР-а, што је условило да се и тежиште партијско-политичке активности пребаци од батаљона на бригаде. Зато ЦК КПЈ предузима мјере да се ојачају партијске организације у бригадама. Због тога се уводе политодјели, и непосредно везују бригадне партијске организације за ЦК КПЈ, односно за национална руководства. То је омогућило ЦК КПЈ да оствари непосреднији утицај на цјелокупну активност партијских организација у НОВЈ.

Политодјели су били инструкторски органи ЦК КПЈ и њему су били одговорни за свој рад. У одлуци⁵ ЦК КПЈ од 25. августа 1942. године о постављању политодјела у Првој крајишкој НОУ бригади и упутству за његов рад, између осталог се каже: „Дужност политодјела при народноослободилачким пролетерским и ударним бригадама је да помогне у провођењу и развијању партијско-организационог рада у бригадној партијској организацији и опште политичке дјелатности у самој бригади и ван ње, на терену кроз који се она креће . . . ”. Такав задатак био је повјерен и политодјелу наше бригаде у којем су се тада налазили, осим Миљентија Поповића, Веселин Маслеша и Јурица Рибар. У периоду од децембра 1942. до априла 1943. године чланови бригадног политодјела били су: Лекић Ристо, за партијско-организациони рад, Јурица Рибар, за културно-просвјетни рад и Томашевић Стана, за рад са омладином. С обзиром на степен развоја партијске организације и бригаде, политодјел се, претежно, бавио овим питањима: организационом изградњом партијских ћелија и бироа, идјено-политичким васпитањем и образовањем партијског чланства, организацијом сектора партијског рада, развијањем критике и самокритике и борбе за лик комунисте, унапређењем револуционарне дисциплине, јединства и одговорности комуниста, изградњом идејних критерија за пријем у КПЈ и примјени дисциплинских мјера итд. Осим тога, политодјел је пружао не-

⁵ Зборник , том IX, књ. 1, стр. 507.

посредну помоћ у спровођењу политичког и културно-просвјетног рада у јединицама и на терену, војничком учвршћењу јединица, уздизању националних кадрова и организационо-политичком јачању скојевских организација. О томе говори и овај извод из извјештаја нашег политодјела, који је у августу 1942. године упућен ЦК КПЈ: „Политодјел је брзо, уз пуну сарадњу вршиоца дужности замјеника политичког комесара, успоставио најужи контакт са партијским организацијама по батаљонима и четама и стварно доста допринео процесу... јачања партијске организације у бригади... Организације су почеле да живе правим партијским животом ... Дисциплина је на већој висини него што је била раније”.⁶

У организацијској структури КПЈ у бригади у првој ратној години није долазило до значајнијих промјена. Мање промјене односиле су се, углавном, на формирање ћелија код приштапских дјелова и бироа и ћелија у јединицама, које то у почетку нијесу имале због мањег бројног стања. Међутим, промјене у бројном стању биле су доста осјетне. Тако, на примјер, само од јануара до средине маја 1943. године у бригади је погинуло 65 чланова КПЈ, 28 их је отишло на друге дужности ван бригаде, а новопримљених је било 162. Исте године, 15. маја, по списку је било 457 чланова КПЈ, 82 кандидата и 292 члана СКОЈ-а, од 1.471 бораца колико је тада износило бројно стање бригаде. То значи да је тада сваки трећи борац био члан Партије. Такав бројчани однос чланова КПЈ и непартијаца, бригада је задржала током читаве прве године. Међутим, при томе треба имати у виду да је и скојевска организација у сваком трећем борцу имала по једног свог члана.

Међутим, саме цифре не би много говориле, ако би изостала касније представа о томе какви су били чланови КПЈ. Ево шта, између осталог, након 11 мјесеци партијског живота и рада комуниста бригаде, стоји записано у извјештају⁷ замјеника политкомесара, упућеном ЦК КПЈ маја 1943. године: „Појачавајући упорно свој рад и прилагођавајући га све више условима рата, Партија је успјела да од бригаде створи не само убојну и продорну војну јединицу, већ и војно-политичку школу способну да изгради велики број нових руководећих кадрова ... ”. И даље, говорећи о квалитетима партијског чланства, каже: ... „његова је карактеристика: безгранична оданост, љубав према Партији и не-

⁶ Документ. Управе за МПВ, фасц. Ш/5, кут. 1, стр. 31—38).

⁷ Зборник, том IV, књ. 13, стр. 271.

ограничено повјерење у њено правилно руководство. Чланови Партије подносе све тешкоће без гунђања, извршавају све задатке без обзира на њихову тежину и опасност. Код њих нема малодушности и колебаљивости. Такав свој дух и морал они преносе и на остало људство, на читаву бригаду".

Садржај и облици партијског рада

Руководећа улога КПЈ имала је снажног одраза на цјелокупни живот и дјелатност бригадног састава. Комунисти су представљали основну политичку снагу и најдоследније борце за реализацију ставова и политике КПЈ. Дјелатност комуниста, иако разноврсна и свестрана, јасније се испољавала у два основна смјера и подручја. Једно такво подручје оцртавало се у идејно-политичкој изградњи комуниста и развијању њихове непрестане активности на јачању морално-политичког јединства бригаде и изградње њене борбене спремности, док је друго, углавном, садржавало сву ону богату политичку активност на терену, почев од помоћи у организовању народне власти и учвршћења позадине, па све до најширег политичког дјеловања на разјашњавању циљева народноослободилачког рата, ширењу братства и јединства и мобилизацији најширих народних слојева за борбу.

Основни облик партијског рада били су састанци ћелија. На њима су се, претежно, разматрале све оне појаве из живота и рада јединице које су могле да утичу на опште морално-политичко стање и борбену способност. Разматрајући рад партијских ћелија, ЦК КПЈ још у мају 1942. године издаје инструкцију⁸ о раду и задацима партијских ћелија у војсци, која је, између осталог, садржавала и упутство како начелно треба да изгледа дневни ред једног таквог састанка. Међу питањима које је требало разматрати на састанцима, наводе се: извјештај секретара који је требало да обухвати најновије директиве, упутства, критику партијских руководства на рад ћелија, актуелна политичка збивања, прораду текућег партијског материјала, као што су прогласи ЦК, директиве и слично; идејно-политичко стање партијске организације (чврстина, дисциплина, лик комунисте, пријем у КПЈ, предузимање дисциплинских мјера, итд.). Затим, рад комуниста и ћелија на подручју политичко-васпитног рада, рада о војним питањима, са омладином, на терену итд.

⁸ Документација Управе за МПВ. 1/9 кут. 2, стр. 118.

Садржај рада партијске организације бригаде, углавном, је био испуњен наведеном тематиком. Међутим, треба напоменути да је такозваним организацијским питањима, која су се тичала не само садржаја већ и метода рада, посвећивана нарочита пажња. Наиме, тежило се да се изнађу најпогоднији методи и облици партијског дјеловања који су се иначе стално осавремењавали и прилагођавали ратним условима и задацима Партије. Ради боље организованости у раду ћелија, дјелатност комуниста била је подијељена по секторима, као што су: организацијски, политички, војни и омладински и други. Ипак, треба нагласити да се такозваним организацијским питањима придавао посебан значај, јер од правилног рјешавања управо тих организацијских питања, у многоме је зависио утицај партијске организације као руководеће снаге у бригади. Зато се и у извјештају⁹ политодјела од 23. августа 1942. године, упућеном ЦК КПЈ истиче да је још од почетка оснивања партијске организације у бригади требало упутити партијске ћелије на то да „постану жива, покретна снага сваке војне јединице у којој дјелује, да као јединице реагују на све појаве и догађаје у чети, да састанци партијских јединица буду мјеста гдје ће сва питања која искрсну у војној јединици бити предмет дискусије и расвјетљавања ..". То су, у ствари, била прва искуства након три мјесеца рада партијске организације у бригади. А пола године после тога, на партијском савјетовању у Шавнику 27. априла 1943. године она су добила обиљежја непосредније, конкретне акције. Том приликом могли су се чути одлучни ставови комуниста о томе да се енергично сузбију све појаве немарности и аљкавости у партијском раду, да се појача партијска дисциплина и одговорност, те да се партијски ставови и одлуке спроводе са потребном тачношћу и оштрином итд.

Политичко-васпитни рад

Свакодневно и непосредно дјеловање на развијању и изградњи борбених и морално-политичких квалитета свих бораца представљало је основу садржаја политичко-васпитног рада у бригади. Немогуће је набројати све облике васпитно-политичког рада преко којих се посредно или непосредно утицало на развијање политичке свијести, храбрости, вјере у побједу, вјере у човјека и љубави према човјеку, поноса и љубави према својој земљи, Партији, јединици и њеном

* Зборник, том IX, кн>. 1, стр. 477.

пролетерском звању. У партијско-политичком дјеловању комуниста увијек су биле присутне мисли и ријечи друга Тита о томе како „чланови КПЈ и СКОЈ-а морају бити увијек тамо гдје је најтеже, морају показати другима примјер дисциплине, другарства, самопожртвовања и храбрости". Стога је било немогућно замислити извршење борбене акције, без ангажовања партијске и скојевске организације, штабова, а посебно политичких комесара који су исцрпно објашњавали војни и политички значај борбеног задатка, указивали на примјену најбољих тактичких поступака, однос према становништву, рањеницима и слично. А када је у склопу такве акције требало обавити неке специјалне, теже задатке и одабрати најхрабрије и најпоузданије борце, онда су се обично јављали комунисти да би и личним примјером потврдили своје квалитете, те и на тај начин васпитно утицали у својој средини.

Незаменљив облик васпитног рада у бригади биле су четне или батаљонске конференције, на којима су анализиране протекле акције. На тим борацким скуповима расправљало се о држању сваког појединца од борца до старјешине, критиковали су се пропусти у командовању, истицали се и похваљивали они који су се храбро држали у борби и извршавали своје задатке, критиковали малодушни и слабији, итд. Била је то својеврсна форма војног и политичког васпитања и оспособљавања цјелокупног састава, а истовремено и снажан подстицај за извршење будућих задатака.

За комунисте, партијско-васпитни рад доприносио је даљем изграђивању лика комунисте, који је представљао оличење високих људских квалитета. Храброст и друге војничке врлине комуниста пресудно су утицале на развијање масовног хероизма, каквог су знали да испоље борци бригаде. О томе говори и херојски подвиг бораца 2. чете, 3. батаљона на Љубином гробу, о чему у једном документу¹⁰ стоји: „Све што је у људској моћи учинићемо да задржимо Нијемце" — писали су ЦК-у КПЈ комунисти јединице која је бранила Љубин гроб — „докле год будете на Љубин гробу чули пуцње наших пушака, Немци неће проћи. А када тога више не буде, онда знајте да на њему нема више живих комуниста".

Један од најважнијих метода у изградњи лика комунисте био је критика и самокритика. То су били нераздвојни елементи васпитног рада у бригади. Борбени пут бригаде, с низом тешкоћа, наметнуо је потребу сталног критичког

¹⁰ Документи Управе за МПВ 1/4-ц, кут. 7, стр. 147.

односа према свом личном раду и раду и понашању другог. Из документације се може закључити да су критика и самокритика, уз веома развијено другарство и бригу о човјеку, био основни стил партијског рада у бригади. Он се веома брзо афирмисао као један од најефикаснијих фактора у развијању партијности и лика комуниста, а тиме и у јачању њихове активности и одговорности за стање у јединицама. Од коликог је значаја била критика и самокритика у раду и животу комуниста у бригади, говори и овај извјештај¹¹ замјеника политкомесара, упућен ЦК-у КПЈ 12. августа 1942. године: „На свим партијским састанцима врши се критика и самокритика појединих партијаца. То је заиста доприни-сило развијању партијности и уклањању личних сукоба и размирица. Иако та критика и самокритика, често, оде у ситнице и неважне детаље ... она ипак представља један знатан корак напријед у животу наше партијске организа-ције. Ми ћемо и даље, као што смо и до сада, настојати да се критика и самокритика развијају до пуне партијске мере, јер смо свјесни чињенице да критика и самокритика пред-стављају један од елемената развијања партијности и учвр-шћења партијске организације”.

Резултати политичко-васпитног рада у бригади могу се, поред низа других показатеља, најупечатљивије сагледати кроз развијање свијести и љубави према рањеном другу код сваког комунисте, сваког борца и старјешине. Суштина таквог васпитног дјеловања није била само у развијању ху-маности и дружељубља, него, прије свега, у развијању високог степена одговорности и спремности сваког борца и старје-шине да се за заштиту рањеног друга, ради његовог извла-чења са бојишта, мора све предузети, не жалећи при томе ни сопствене животе. Стрпљивим дјеловањем партијске ор-ганизације, штабова и старјешина у нашој бригади развио се култ бриге и љубави према рањеницима, који се заснивао на етичким основама наше револуције. То је била она огром-на морална снага која је подстицала све борце и старјешине на беспримјерни хероизам у борби за заштиту и безбједност рањених другова. Ти велики идеали пролетерске хуманости били су и у пракси потврђивани у највећим биткама рево-луције, каква је била и она на Неретви. Бригада и њени борци добили су о томе једно значајно свједочанство: „Свје-сни своје велике одговорности и љубави према нашим рање-ним борцима, наши борци 4. црногорске пролетерске бригаде

¹¹ Документи Управе за МПВ 1/4-ц, кут. 1, стр. 133.

својом крвљу и својим животима испунили су славно своју задаћу".¹²

За бригаду је карактеристичан процес занављања, који је био врло интензиван. Према неким процјенама, током рата кроз бригаду је прошло око 15.000 бораца. На дан формирања бројала је 1.082 борца, 15. маја 1943. њено бројно стање износило је 1.471, а три мјесеца послје тога спало је на 956 бораца, од којих се 120 налазило у болницама. Прилив нових бораца у бригаду изискивао је и организован политичко-васпитни рад. Од сваког члана Партије и СКОЈ-а, сваког старог борца захтијевало се да својим држањем, поступцима, наступом и развијањем што приснијих другарских односа испоји што позитивнији утицај на новоприсојне борбе. Партијска организација настојала је да сваког новог борца у што краћем року укључи у живот и рад јединице и активира на најконкретнијим задацима, како би се од првог дана међу њима развио осјећај сопствене вриједности и поноса што припадају пролетерској бригади. Чланови СКОЈ-а примали су појединачно обавезе да разговором, личним примјером и заједничким дјелатностима утичу на њихово што непосредније и брже саживљавање са средином, а истовремено и да васпитно утичу на развијање моралних и војничких врлина, које су красиле борце бригаде. Штабови су организовали специјалну војничку обуку за све другове, преко које су се оспособљавали у руковању оружјем и тактици партизанског ратовања. Ријетко гдје су се могли, као на том послу, уочити стварни ефекти политичко-васпитног рада комуниста и штабова. У врло кратком времену, непосредно послје првих борбених акција, јасно су се уочавали резултати брзог преваспитавања и саживљавања новоприсојних другова са колективом и ратним условима живота и рада. У првој ратној години бригада се претежно попуњавала борцима из Далмације, Кордуна и разних крајева Босне, највише западне. Како се партијска организација постављала у таквим ситуацијама, најбоље говори један од извјештаја¹³ из тог периода: „Партија је ставила себи у задатак да посвети сву дужну пажњу новим борцима, да их политички васпита и уздигне и да њима попуни своје редове". Истичући квалитете новоприсојних бораца, у извјештају се даље наводи како су то „веома здрави кадрови и имају све услове да се брзо развију". И даље:

¹² Из похвале Врховног команданта друга Тита 4. пролетерској црногорској бригади за беспримјеран хероизам показан у борби против Нијемаца на Вилића гумну 2. марта 1943. године.

¹³ Зборник, том IV, књига 13.

„Они већ почињу преузимати поједине руководеће дужности, што је свакако знак њиховог правилног и брзог раз-
витка“. Ово потврђује и податак да је до августа 1943. године
из редова новодошлих другова примљен у КПЈ 51 члан.

*Партијско-политички рад на војнострукној
изградњи бригаде и јачању дисциплине*

Значај овог рада посебно се истицао послје првих вој-
ничких неуспјеха бригаде у борбама око Бугојна и Купреса.
Као један од узрока великих губитака наводила се недо-
вољна обученост бораца нарочито у вођењу борбе у насеље-
ним мјестима. Партијска организација и штабови брзо су
увидјели неопходност организованијег и интензивнијег рада
на војнострукној изградњи јединице. Предузете мјере и на-
стојања били су усмјерени у правцу кориштења сваког тре-
нутка за рад на подизању војничких знања. У изналажењу
најбољих облика рада и организације војнострукне обуке, у
великој мјери ангажовала се и партијска организација, тако
да је то постао један од њених значајнијих задатака. На
партијском савјетовању у Шавнику, 27. априла 1943. године,
посебно мјесто дато је „војном сектору“, те се у закључцима,
између осталог, каже: „да војни руководиоци у бригади ор-
ганизују часове за изучавање војних вештина како за борце
тако и за војне руководиоце ... “. Мјесец дана касније за-
мјеник политичког комесара бригаде, у свом извјештају¹⁴
упућеном ЦК КПЈ, критички се осврће на пропусте партиј-
ске организације, истичући да питање војнострукне обуке
није поставила са потребном оштрином, те да се прилично
велики број губитака у бригади може донекле објаснити и
овим недостатком. Међутим, он указује и на иницијативу по-
јединих штабова батаљона који су одржавали теоријске и
практичне часове војне обуке. Као примјер наводи се рад
5. батаљона који је од јануара до половине маја 1943. године
одржао 110 теоретских и 30 практичних часова. „Вјежбе су
биле разноврсне и подијељене у поједине групе: 1. Ратна
служба (обезбјеђење на мјесту и кретању, предстраже, стра-
же), 2. борбена обука (јединична и десетична), 3. Вјежбање
специјалиста (пушкомитраљезаца и бомбаша), 4. Изучавање
оружја (лаког и тешког), 5. Стројеви и егзерцир, 6. Настава
гађања итд“.

Политички рад на изградњи и учвршћењу свјесне и чвр-
сте војничке дисциплине чинио је значајан дио дјелатности

²¹ Зборник, том IX, књ. 129.

партијске организације. Хиљаде младих бораца који су пролазили кроз нашу бригаду никада раније нијесу били војници, а задаци и карактер не само наше него свих бригада, посебно пролетерских, изискивао је врло интензиван темпо на „војнизирању“ сваке јединице и изградњи такве дисциплине која се заснивала на свијести сваког борца о потреби извршења свих задатака. Претпоставка за изградњу такве дисциплине била је, прије свега, у примјерном држању чланова КПЈ и СКОЈ-а, посебно старјешина, а осим тога био је потребан стрпљив и упоран политички рад. У том смислу организовани су разноврсни облици рада: одржаване су водне, четне и батаљонске конференције; на политичким часовима и састанцима са борцима редовно је истицана улога и значај дисциплине: цепне новине, батаљонски и бригадни лист, те разноврсне приредбе, такође су третирале ово питање; партијска и скојевска организација вршиле су у том погледу посебан васпитни утицај на сваког од својих чланова.

Треба нагласити да је тежиште рада на изградњи и учвршћењу дисциплине било усмјерено ка развијању борбене дисциплине и стиктном извршавању борбених задатака, као и оних који су били с тиме у непосредној вези. Нешто мање пажње поклањало се тзв. спољној дисциплини (правилном поздрављању и ословљавању, војничком изгледу и слично). О том питању говори се и у сачуваним документима: „недостатак спољашње дисциплине, нарочито спољашњег војничког изгледа и држања, дуго је била управо карактеристика наше бригаде, али тај се недостатак, истина прилично споро, уклањао“.¹⁵

На партијском бригадном савјетовању у Шавнику, априла 1943. године, било је доста ријечи и о потреби јачања не само борбене већ и спољашње дисциплине. То тим прије што су тренутни утисци о војничком изгледу и држању могли понекад да створе и погрешну представу о стварној вриједности јединице.¹⁶

¹⁵ Зборник, том IV, књига 13.

¹⁶ Треба напоменути да је савјетовање одржано у периоду свестраног узраста бригаде и после је низа врло успјешно извршених борбених задатака. Аутор ових редова учествујући у дискусији, износио је и неке пропусе у односу на дисциплину у 2. батаљону, који се управо тада одликовао високим борбеним квалитетима. Командант 2. пролетерске дивизије Пеко Дапчевић, који је присуствовао савјетовању на ту дискусију, реаговао је отприлике на слиједећи начин: „Ако ти мислиш да је у другом батаљону дисциплина слаба, онда нам конкретно реци, који вод, чета, старјешина или појединац нијесу извр-

*Рад на теоретском оспособљавању
чланова Партије и СКОЈ-а*

Потребно је одмах истаћи да је садржај рада партијске организације био испуњен организованим теоретским и политичким уздизањем чланова Партије и СКОЈ-а. Снажан импулс тој дјелатности дале су директиве ЦК КПЈ и друга Тита, 1942. године. Суштину тих ставова карактеришу слиједеће ријечи друга Тита: „Питање теоретског и политичког одгоја наших кадрова је једно од најважнијих питања, која се у свој својој оштрини постављају пред нашу Партију овога часа. Без обзира на велике и тешке проблеме, које морају у данашњој ситуацији, у ситуацији тешке и крваве народноослободилачке борбе, рјешавати наше партијске организације, потребно је одлучно приступити систематском, теоретском и политичком одгоју кадрова”.¹⁷

Овако јасан и чврст курс руководства Партије имао је јаког одраза и на свестрано сагледавање овог проблема међу комунистима бригаде. Они су брзо приступили организовању интензивног теоретско-политичког рада не само међу члановима Партије и СКОЈ-а него и шире, код целокупног састава јединице. На основу докумената, а и по сјећању, карактеристичан је начин на који се „заоштравало” ово питање. Према директиви ЦК КПЈ, која је разрађена и у чланцима „Пролетера” и „Борбе”, било је постављено да се теоретско васпитање спроводи кроз теоретске партијске и скојевске састанке и кроз партијске курсеве. Главна тема таквог теоретског рада требало је да буде Историја СКП(б). О томе је у извјештају замјеника комесара бригаде дата оцјена тадашњег стања у организацији КПЈ и СКОЈ-а, у коме се између осталог каже: „Теоретски и идеолошки ниво партијаца је врло слаб. По моме личном сазнању у Бригади нема више од три до четири партијца који су цијелу Историју СКП(б) бар једанпут солидно проучили”. Или: „Политички ниво доста слаб — Теоретски ниво врло слаб” и сл. Хтјели бисмо да вјерујемо да су се овакве и сличне формулације могле употребљавати само ради мобилисаша партијског чланства на спровођењу датих ставова, а нипошто као оцјена стварног теоретско-политичког нивоа комуниста бригаде, јер их је, иначе, сама пракса најубедљивије оповргла.

шили постављени задатак, када, гдје и зашто?”. На ово питање дискутант није могао, заиста, да наведе ни један такав примјер. Преостало му је да учесницима савјетовања објасни да у својој дискусији није мислио на борбену, већ спољашњу дисциплину.

¹⁷ Ј. Броз Тито: Стварање и развој ЈНА, стр. 27—28, изд. Главне политичке управе 1949. године.

Треба нагласити да се већ првих дана после оснивања бригаде приступа организацији теоретског рада. Илустрације ради, политодјел је августа 1942. године разрадио програм кратког курса из марксистичко-лењинистичке теорије, на коме су се проучавала ова питања: 1. Шта је лењинизам?, 2. Револуција, 3. Сељачко питање, 4. Национално питање, 5. Партија, 6. Држава, диктатура пролетаријата, совјетска власт. Овакав програм, по мишљењу политодјела, требало је, у ствари, да припреми заинтересоване да могу касније лакше да прате Историју СКП(б), „јер овако концептиран курс садржи теоретске основе без којих је тешко у нашим условима рада, пријећи на изучавање Историје“.

На сличан начин радили су доцније и други политодјели. У извјештају¹⁸ замјеника политкомесара, од 3. јануара 1943. године, детаљно се наводе теме за 4 циклуса предавања која, углавном, обухватају област развитка друштва и радничког покрета, национално питање, народноослободилачка борба, империјализам и фашизам, изградња Совјетског Савеза и слично.

Без обзира што су ови програми били прилично опширни, и што су у условима непрекидних борби бригаде били тешко изводљиви, треба истаћи њихову позитивну улогу на мобилизацији комуниста и улагању огромних напора да се и на тај начин постигну што већи резултати у теоретској изградњи комуниста. У проучавању програма комунисти су испољавали разнолике иницијативе у проналажењу што бољих облика рада. Најчешће се материјал читао, а затим се водила дискусија. Понекад би се одређивао реферат да поједина питања усмено изнесе, а задуживани су и други да својим учешћем у дискусији објасне недовољно јасна питања. У јединицама су се образовали кружоци, на којима се проучавао материјал. Ти кружоци нијесу били увијек састављени само од чланова Партије и СКОЈ-а, већ су њима присуствовали и неорганизовани другови из бригаде. Брзо се увидјело да само читање материјала није могло давати жељене резултате, па су састанцима кружока присуствовали изграђенији другови, који су припремом усмених реферата и дискусија утицали на квалитет тога рада.

Сталан проблем у теоретском раду био је недостатак штампаног материјала. С обзиром на врло скромне техничке могућности треба ипак указати на велике напоре који су у том погледу чињени у бригади, нарочито од политодјела. Тако, на примјер, крајем 1942. године политодјел бригаде већ

¹⁸ Зборник, том IV, књ. 9.

је био издао три брошуре о СССР, једну о империјализму и једну о развоју друштва, што је за оне услове представљало значајан допринос организовању теоретског рада.

Из свега што је речено видљива су непрекидна настојања партијске организације у теоретско-политичком васпитавању свог чланства, што се веома позитивно одразило на општу изградњу и квалитет бригаде, а посебно на руководеће кадрове.

Рад са другарицама

Одређену специфичност бригаде чинио је релативно доста велики број другарица. Тачан број је тешко установити, јер се и подаци из данашње документације унеколико разликују. У извјештају из августа 1942. године помиње се да се у бригади налазило 130 другарица, док извјештај из јануара 1943. године наводи цифру од око 150. Изгледа да је тај посљедњи податак, ипак вјеродостојнији.

Партијска организација посебну пажњу поклањала је раду са другарицама и сматрала га важним сектором своје дјелатности. Под уобичајеним називом „рад са женама“, о том питању било је често говора на састанцима партијских ћелија. У бригади, наиме, нијесу постојали посебни облици рада који би се тицали само жена, већ су оне биле обухваћене свим оним организацијским облицима који су важили и за остале борце. По свом социјалном саставу претежно су биле сељанке, мада је било нешто средшколски и интелектуалки. Већи број биле су борци, док су друге обављале дужност болничарки, куварица или су радиле у интендантури. Познато је колики је био утицај Партије у васпитању другарица као свјесних и храбрих бораца, које су својим држањем у борби показивале примјере јунаштва и хепоства достојне имену и храбрости бригаде у чијим су се редовима бориле. Зато се у извјештају¹⁹ замјеника политкомесара бригаде са правом могло, између осталог, навести и ово: „Наше другарице су врло храбре и издржљиве. Има случајева да су превазишле своје другове мушкарце. Њихова љубав према Комунистичкој партији је велика“. Међутим, поред храбрости били су веома запажени шихови огромни напори у бржем стицању политичких, војних, идејних, општих и других знања. Познати су бројни примјери њиховог другарства, издржљивости, дисциплине, топлине и

¹⁹ Зборник, том IX, књ. 129.

бриге за сваког друга, посебно рањеног, младалачке ведрине и свих оних врлина које су могле да красе жену — борца у нашем ослободилачком рату.

Што се тиче односа према другарицама, партијска организација водила је рачуна увијек о томе да се другарице поштују као борци, да се њихов допринос народноослободилачкој борби цијени, те да се равноправно третирају у сваком погледу. То је понекад било потребно с обзиром на састав бригаде, чији су борци донекле били оптерећени остацима патријархалног схватања улоге жене у друштву. То се морало превазићи, прије свега, интензивним партијско-политичким радом. С друге стране, требало је непрекидним утицајем изграђивати такве унутрашње моралне односе који би доприносили угледу наше јединице и учвршћењу њеног јединства. На тим важним питањима изграђивани су такви односи у бригади који су омогућавали пуну афирмацију жене — борца, која ће по први пут у историји наших народа на овакав начин непосредно учествовала у борби. Истовремено, то је давало снажно морално-политичко обиљежје нашој бригади, као војсци новог кова — војсци револуције.

Културно-просвјетни рад

Партијска и скојевска организација бригаде придавале су посебан значај културно-просвјетном раду у јединицама и народу. КПЈ је непокидно истицала неопходност подизања културе и просвјешћености радног народа на већи степен, како би лакше и брже могао да схвати суштину својих класних интереса и циљева борбе за које се залагала и борила Комунистичка партија. То је истовремено значило да просвјешћеност, нарочито сељачких маса, које су иначе биле у том погледу заостале, треба између осталог, да допринесе схватању и разумијевању и циљева народноослободилачке борбе, те према томе и утиче на њихова опредјељивања за народноослободилачки покрет.

Осим тога, наметала се нужност што бржег подизања културно-просвјетног нивоа бораца и руководилаца бригаде. Ово утолико више што је прилив бораца био већи и што је попуна бригаде, нарочито прве године, вршена и дјелимично и у заосталијим и неразвијеним крајевима. Организовањем културно-просвјетног рада и његовим упорним спровођењем у дјело, настојало се да се постигну одређени циљеви. Они су се састојали, углавном, у овоме: да се преко разноврсних облика културно-просвјетне дјелатности створе повољнији

услови за брже војно-политичко оспособљавање бораца и старјешина, да се ангажовањем што већег броја бораца и старјешина развије осјећај одговорности и лични допринос сваког појединца, те тиме јача другарска атмосфера и колективни дух јединице, да се преко културно-просвјетне дјелатности што непосредније и чвршће обезбјеђује контакт и повезивање становништва на терену и војске, итд.

Културно-просвјетни рад у бригади био је чврсто повезиван са политичким радом и с шиме третиран као цјелина. Тако, на примјер, у задацима са партијско бригадног савјетовања у априлу 1943. године стоји слиједеће: „Партијско савјетовање налаже да се одмах формирају четни и батаљонски политичко-културни одбори. На челу ових батаљонских одбора стоје комесари батаљона који руководе и одговарају за њихов рад у батаљону и на терену. Одбори се бирају на четним конференцијама. У батаљонском одбору треба да је друг који руководи батаљонским библиотекама и организује читалачке групе, које обухватају сво људство у батаљону. Један друг из одбора одговара за организовање дописа за разне листове и он је истовремено члан редакцијског одбора појединих листова и брошура. Руководиоци културног и просвјетног рада такође треба да су заступљени у одбору. Ова расподјела може да важи и за организацију на терену”.

Разматрајући улогу СКОЈ-а на овим пословима: „Савјетовање ставља у задатак СКОЈ-а да преузме на себе бригу за ликвидирање неписмености и организовање просвјетних предавања за читаво људство у својим јединицама”.

На остваривању ових задатака партијска организација развила је разне облике политичке и културно-просвјетне дјелатности у батаљонима и четама, који су се у пракси непрекидно усавршавали и богатали новим садржајима. Ради потпунијег сагледавања дјелатности партијске организације и на овом сектору, подсјетићемо на неке од значајнијих облика и резултата културно-просвјетног рада.

Политичка и културно-просвјетна предавања из разних области друштвених и природних наука (историје, географије, културе и други) одржаване су у јединицама бригаде током читавог рата. Готово сви сачувани извјештаји говоре о броју и тематици тих предавања. Осим оних која су била непосредно повезана са програмима марксистичко-теоријске изградње комуниста, одржавана су и политичка предавања која су имала за циљ да објасне и расвијетле општа друштвено-политичка кретања и актуелне политичке догађаје и збивања. У том смислу свака јединица, батаљон и чета са-

чињавали су своје планове. Тако је већ у августу 1942. године политодјел бригаде извјестио ЦК КПЈ да су „израђени и одржани слједећи реферати:²⁰ Политичка историја Босне и Херцеговине, Млада Босна, Мисли и речи Антуна Радића... Каквих има ратова, Жена у колхозу, Економски развитак друштва (Сегал)". У извјештају политодјела бригаде о општеполитичком раду од августа 1943. године наводи се и ово: — да се рад одвијао на основу плана који је сачињен још у Црној Гори (мисли се на период пре четврте непријатељске офанзиве) и да обухвата 25 општеполитичких предавања, којима су накнадно додати и прегледи политичке ситуације, а исто тако израђене су тезе о појединим актуелним политичким проблемима које је политодјел упутио јединицама. Док се овдје говори о плановима, дотле се у извјештају замјеника политичког комесара бригаде од 25. маја 1943. године конкретно наводи број и назив политичких и просвјетних предавања која су одржана од јануара до маја 1943. гдје се, између осталог, каже: „Наш други батаљон, на примјер, одржао је, у поменутом раздобљу 22 разна предавања: Стаљински устав, Развитак радничког покрета и раднички синдикати, О држави и класама, Народни устанак у Југославији, значај преласка преко Неретве, Енглеско-америчко-совјетски Савез, АВНОЈ, Лондонска влада, Индија и енглеско-колонијално царство, итд.

Пети батаљон за исто вријеме одржао је више сличних предавања: политичка: Избјегличка влада у Лондону, Народноослободилачка борба, Национално питање, О Совјетском Савезу, Устанак у Црној Гори; из политичке економије: Пракомунизам, Ропство, Феудализам; просвјетна: О континентима, О постанку земље, О постанку човека, О кретању небеских тијела, О годишњим добрима, О електрицитету, О природним појавама, О магнету, затим Историја Босне и Херцеговине, Први и други устанак у Србији.

Предавања су претежно одржавали политички руководиоци и они другови који су посједовали нешто шире опште образовање. Са таквим радом се почело одмах након оснивања бригаде. Још тада, тачније 30. јуна 1942. године, када је већ био отпочео чувени „Марш бригаде", Веселин Маслеша, члан политодјела бригаде, одржао је, тако рећи, у покрету, политичким и партијским радницима предавање: Национални и социјални проблеми Босне и Херцеговине до почетка рата 1914. године. А слједећих дана још два предавања која су се односила на сличне проблеме, Тада, а и да-

²¹ Зборник, том IX, књ. 129.

нас, тешко је било вредновати стварне ефекте овог рада. У том погледу кроз документа нема неке поузданије оцјене, али се са сигурношћу може рећи да је овај рад допринио развијању и изградњи свијести бораца народноослободилачког рата, и истовремено и проширењу основних образовних знања.

„Усмене новине“ и рад читалачких група представљали су један од облика политичко-културне и просвјетне дјелатности, који се његовао у свим батаљонима. Садржаји програма усмених новина били су, углавном, састављени од актуелних чланака из новина или билтена, одломака из књига или оригиналних чланака и литерарних састава које су писали борци. Обично последице читања услиједила би дискусија. Према томе, „усмене новине“ већином су биле резултат напора самих бораца, што се позитивно одражавало на развијање самоиницијативе и стваралаштва уопште.

Читалачке групе које су организоване по четама, формирале су се на принципу: десетина — читалачка група. У ствари требало је да представљају најшири облик окупљања и непосредног политичко-културног рада. Осим текућих актуелних материјала који су пристизали у јединице (новине, билтени, вијести и сл.), на групама су читани и одломци из појединих књига („Како се калио челик“, „Мати“ и сл.), што је било могуће с обзиром да су постојале четне књижнице. Истина, њихов књижни фонд био је доста скроман (обично су имале пар марксистичко-лењинистичких књига, нешто белетристике, умноженог материјала, понеки скеч или једночинку и углавном сву штампу коју је чета добијала). Како су се те књижнице попуњавале говори и један докуменат од маја 1943. године у коме стоји: „Приликом заузимања градова ми смо из јавних и приватних књижница узимали на реверс извјестан број књига и предавали их политичко-културним одборима“.

Борба против неписмености била је наставак ове дјелатности коју је Партија покренула још у партизанским одредима и на терену у Црној Гори. Раду са неписменима, којим су руководили политички комесари, приступило се одмах након оснивања бригаде. Међутим, за бригаду је карактеристично и то што је на том послу била непосредно ангажована организација СКОЈ-а, нарочито последице партијског савјетовања у Шавнику априла 1943. године, када је СКОЈ-у постављен задатак „да преузме бригу о ликвидирању неписмености ...“. У свим четама организовани су течајеви за неписмене. Једно вријеме (до краја 1942. године) са неписме-

Борци на представи партизанског позоришта

ним се изводила настава све док не би савладали бар једну азбуку, али се касније тај критериј изоштрио, тако да су полазници течајеве морали да науче „сигурно читати и писати обе азбуке“.

У документацији нема писмених података о томе колико је бораца стварно описмењено. Али обим и темпо тога рада може донекле да илуструје и податак из извјештаја замјеника политкомесара бригаде од 25. маја 1943. године: „Од јануара до маја савладали су потребне основе писмености: у другом батаљону — четири борца, у петом батаљону — 16 бораца, у интендантури — 7 бораца. Недостају потпуни подаци за наш трећи батаљон, који је постигао најбоље резултате по политичко-културном сектору“. Ипак може се поуздано рећи да је ист^ајан рад на ликвидацији неписмености дао конкретне резултате у описмењавању десетина и стотина бораца који су прошли кроз бригаду. Међутим, политички значај овога рада био је много већи, јер су борци стицали увјерење у народни карактер наше војске, чија борба, између осталог, побједом револуције ствара широке услове и за оне који се описмене, да могу у миру користити тековине науке и културе.

Културно-забавна дјелатност у бригади представљала је организовану активност на стварању ведрога и веселог расположења бораца, другарства и уједно је подстицала њихов борбени дух и расположење. Зато је и културно-забавни рад и био важна компонента културно-просвјетне дјелатности, а његов значај у подизању борбене и морално-политичке свијести непрекидно се истицао.

У бригади су чењени напори да се културно-забавни рад подигне на већи културно-умјетнички ниво, али према ондашњим оцјенама то се тешко остваривало. Па, ипак, готово у свим четама и батаљонима постојали су хорови и дилетантске групе, које су редовно организовале приредбе за борбе својих јединица и за рад на терену. „За посљедња два мјесеца” — каже се у извјештају политодјела од 16. јануара 1943. године — јединице наше бригаде одржале су више од 25 приредби за народ и војску, са актуелним културним и политичко-агитационим програмом. Успјех ових приредби и поред релативно ниског умјетничког нивоа јесте несумљив”. И у осталим извјештајима доста опширно говори се о тој дјелатности, почев од тога како су се самостално састављали скечеве и комади, као што је био случај са скечом „Иду партизани”, па до података о томе како су програме сачињавале хорске рецитаторске групе и поједине соло рецитације и пјесме, гусларске пјесме и сл. Тако је програм приредби, углавном, садржавао: уводну ријеч, наступ хора, соло рецитације, скеч, врабац, игранку, односно народно весеље. Непосредно после пете непријатељске офанзиве при бригади се нашла група глумаца из позоришта Народног ослобођења, која је много допринијела развијању културно-умјетничког живота у јединицама. Цијенећи крупне резултате и ефекте културно-забавног рада, у извјештају политодјела бригаде од 25. августа 1943. године, између осталог, стоји и ово: „Весело другарско расположење достигло је у нашој бригади врло висок степен. Сваке вечери организују се кола у заједници са народом, која силно утичу на подизање морала, елана и здравог расположења у наших бораца. У томе нам помаже и музика која се налази у саставу наше бригаде”.

Ипак, овдје треба напоменути и снажан морални и борбени утицај који је имала пјесма. Борбени мелос је био не само спонтани израз емоција бораца него и израз њихове борбености и револуционарне одређености. Распјевани млади људи испољавали су и на тај начин непоколебљиву вјеру у побједу наше револуције и стога су се звуци њихове пјесме могли чути на сваком мјесту, јер: „Наша борба захтијева кад се гине да се пјева”. То је, уосталом, најпотресније

потврдила Даница Поповић, осамнаестогидшња ученица Цетињске гимназије, једне августовске ноћи у борбама за Купрес, када је тешко рањена пјевала „Интернационалу“, све док је митраљески рафал није усмртио.

Издавачка дјелатност у ратним условима бригаде представљала је квалитетнији степен културно-просвјетне активности. Та активност одвијала се од чете до штаба бригаде. По четама и батаљонима повремено су излазили листови, зидне и цепне новине, а у бригади бригадни лист. Још крајем 1942. године у 3. батаљону излазио је батаљонски лист „Ми наступамо“, а у 5. батаљону „Цепне новине“. До краја 1942. године 5. батаљон је успио да изда пет бројева свога листа. У исто вријеме припремали су се батаљонски листови у 1. и 2. батаљону. Скоро у свим четама бригаде појавили су се и први бројеви „Цепних новина“. Због недостатка хартије и других штампарских средстава новине нијесу увијек изгледале технички дотјеране, али су зато по свом садржају биле на потребном нивоу. Њихова вриједност била је и у томе што су на непосредан и отворен начин третирале сва важнија питања из живота и рада бораца у чети, истицале њихове врлине, али исто тако и критиковале уочене слабости и пропусте. За ту врсту дјелатности карактеристично је било и то што су цепне новине увијек обезбјеђивале широку мрежу својих сарадника из борачких редова.

Бригадном листу „За побједу“, као наставку ранијег листа „IV бригада“, поклањана је, такођер, дужна пажња. За први лист „IV бригада“ владало је онда мишљење да је уређиван у уском кругу, са ослонцем претежно на штаб и политодјел бригаде, те да му је недостајао шири круг сарадника. То му је сметало да постане лист свих бораца бригаде и на неки начин огледало њиховог живота. Лист „За побједу“ требало је да то обезбиједи. Он је релативно брзо изградио своју физиономију и по карактеру и садржају био је прихваћен као гласило свих бораца у бригади. Већ тада развио је неколико рубрика: војну, политичку, књижевну, омладинску, из борбе, из јединица, палим друговима, забавну и сличне у којима су сарађивали војни и политички руководиоци бригаде и гдје су били објављени најбољи дописи бораца. Познато је да је до краја 1942. године издато седам бројева листа „За побједу“, од којих су сачувани бројеви: 1, 2, 3, 5, 6. и 7.

Када је ријеч о информисању бораца, мора се поменути да је издавање радио-вијести, прогласа и сличних материјала био један од најважнијих задатака наше издавачке дјелатности. Штампати радио-вијести или билтене о актуелним

догађајима у земљи и иностранству, значило је најцјелисходније коришћење основних средстава информисања за политички рад међу борцима и народом и непрекидно извјештавање о сопственим успјесима и неуспјесима, као и наших савезника, што је давало снажан импулс развоју борбе и јачању вјере у сопствену побједу. Без тога, цјелокупан политички рад тешко би се могао планирати и организовати. Из извјештаја политодјела бригаде од августа 1942. године види се да су вијести размножаване „ћирилицом и латиницом, према томе да ли су се наши батаљони налазили у српским, хрватским или муслиманским крајевима”.²¹

Штампање брошура, чланака и материјала за културно забавни рад, такође је било дио издавачке дјелатности. Иако нема потпуних података о броју издатих публикација и прештампаних материјала, о овој дјелатности могу нешто да кажу и неки примјери. Тако се у извјештају политодјела бригаде од 23. августа 1942. године наводи како је он већ умножио и разаслао јединицама слиједећи материјал: 2 једночинке, одломак из романа „Како се калио челик”, инструментацију „Кола” (направљеног од неколико кола из „Горског вијенца”) за говорне хороове, одломак из 17. поеме Мајаковског „Лењин”, пјесмарицу са преко 20 пјесама, и друго. Сигурно је да је и ова врста издавачке дјелатности умногоме придонијела онако интензивној политичкој, теоретској и културно-просвјетној дјелатности у бригади.

За политички рад на терену карактеристична је непрекидна активност на јачању и развијању борбеног духа становништва и његовог непосредног ангажовања и мобилисања на задацима борбе против окупатора и његових помагача. Наша бригада имала је, као и друге задатак, да политичким дјеловањем у масама што више обезбиједи добровољно ступање бораца у бригаду. То је изискивало не само организовани политички рад на терену него правилан однос према народу. При томе ваља нагласити да су управо непрекидна активност партијске организације и њен стални васпитни утицај били основни фактори изградње правилних односа према народу и његовој имовини. Тиме се, у ствари, једино и могу објашњавати примјерни поступци бораца према народној имовини и у најтежим часовима. Када су глад и исцрпљеност највише владале јединицама, рад партијске организације био је најинтензивнији. А уколико је и долазило до појединачних неправилних поступака, они су представљали изузетке који су наилазили на једнодушну осуду бораца и старјешина.

²¹ Зборник, том IX, књ. 129.

Политичко дјеловање у народу одвијало се кроз веома разноврсне форме: преко политичких конференција, зборова и митинга, сијела и скупова по селима, ширењем штапаног материјала, а посебно преко културно-просвјетне активности јединица. Важно је напоменути и организаторску улогу партијске организације и наших јединица у помоћи партијским организацијама на терену, функционисању антифашистичких организација и у раду на организовању и функционисању народних одбора. Осим тих активности, за рад на терену одређивани су и поједини другови који су се на тим задацима задржавали дуже вријеме. Значај дјеловања партијских организација из војске на терену било је могуће тек касније још боље сагледати и правилно оцијенити њихово непосредно ангажовање у рјешавању основног питања наше револуције — изградњи народне власти. У извјештају замјеника политкомесара од 25. маја 1943. године, ова дјелатност бригаде цијени се на овај начин: „Рад на терену био је доста жив. Он се углавном састојао у одржавању конференције и организовању народноослободилачких одбора по селима. Сви батаљони и остале јединице наше бригаде организовали су одборе у више места". Нешто раније, 16. јануара 1943. године политодјел бригаде извјештавајући ЦК КПЈ о раду на терену, између осталог, каже: „Схватајући значај политичког рада са народом крајева кроз које пролази бригада, ми смо, иако у недовољној мјери, посвећивали пажњу политичком раду на терену. У том циљу наши батаљонски руководиоци одржали су много конференција са сељацима у селима у којима су обитовали (у Далмацији и селима око Ливна и Дувна, итд.). Сељацима смо приређивали често и приредбе културног садржаја кроз које смо ми упознавали народ с нашим политичким ставовима.

Осим тога, дијелили смо политички материјал, а док смо издавали радио-вијести онда смо их и сељацима достављали и разјашњавали. У Дувну смо издали један летак упућен народу среза дувљанског, са потписом штаба бригаде".

Ови и низ других примјера говоре о томе колико је интензиван, разноврстан и плодан био цјелокупни политички рад бригаде и њене партијске организације у народу током рата и колико је допринио не само општем ангажовању становништва у народноослободилачкој борби већ и угледа бригаде у народу и њеној афирмацији као политичкој снази наше револуције.

Ацо ВУКОТИЋ

ЉУБИН ГРОБ

Ноћу 8. јуна наш је батаљон прешао Сутјеску. У свитање 9. јуна пели смо се путељком што су га на беспутном терену направиле јединице које су прошле пред нама. Наилазимо на болесне, изнемогле и рашене другове. Такође, поред пута леже и изнемогли коњи, попадали под товаром. Са правца Кошура непријатељ нас засипа митраљеском и минобацачком ватром. Тамо се храбро боре дјелови 7. крајишке и 6. источnobосанске бригаде који нам омогућују да прођемо, иако под тешким околностима, између села Крекови и Озрена (к. 1405) према Милинкладама. Овим правцем се крећу цијела наша бригада и штаб дивизије.

Стигли смо у шири рејон Милинклада. Ту је и Врховни штаб. На овом простору налази се и велики број рањеника. А непријатељ надире, тако рећи, са свих страна: од Кошура, од Врбнице и Горњих бара, тукући нас непрестано авијацијом и артиљеријом. Пошто нас је на овом малом простору веома много, готово свака авионска бомба нађе циљ и нанесе нам губитке.

Испред нас су прошле јединице 1. и 2. пролетерске дивизије. Нијемци сад настоје да нам пресијеку везу с њима. Простор којим се морамо пробити врло је узан. А Нијемци упорно теже да га затворе. Пошто нијесу успјели да избију са правца Горњих бара у рејон Милинклада, односно у долину Хрчавке, они су продужили напад у правцу Бошчије главе (к. 1710) и Јаворка. Такође су покушали са правца Тисова брда (к. 1379) да продру ка Милинкладама и Хрчавки, али их је у снажном налету разбио и одбацио наш 1. батаљон.

Налазимо се у рејону Милинклада. Како је био на маршу, батаљон је застао и груписао се на врло малом простору. Од глади и изнемоглости попадали смо гдје се ко нашао. Наишао је командант бригаде Василије Ђуровић Вако.

— Зашто сте се тако груписали? Авиони ће вас све поћући. Разиђите се по шуми — наредио је Вако.

Разишли смо се према потоку Хрчавки. Авиони су већ од јутра надлијетали и бомбардовали. И овога пута, када нас је Вако опоменуо, надлијетале су непријатељске ескадриле, расипајући по нама свој смртоносни товар. Земља се тресла од снажног бомбардоваша.

Вако је водио увијек бригу о својим борцима. А о себи? — Не! Готово ни мало. Чак ни у најтежим ситуацијама. И овом приликом нас је заштитио колико-толико, а сам се провлачио, између ваздушних напада, према Врховном штабу, да прими борбени задатак за бригаду. То је био посљедњи задатак који је примио од свог Врховног команданта.

Поново је непријатељ, ко зна по који пут у току дана, засуо митраљеском, минобацачком и артиљеријском ватром наше положаје. Изручио је тоне авионских бомби. И овог пута је затутшело, поломила су се висока букова и јелова стабла ... И — угасио се још један херојски живот — погинуо је Вако. Тежак је губитак био за све нас, за читаву бригаду. Када је био уз нас, осјећали смо га као дио самих нас. Грмјело је на све стране од авионских бомби, а бригада је сахрањивала свога команданта у долини Хрчавке.

Оно што је започео Вако, пало је у дио Нику Стругару.¹ Он је повео бригаду на извршење задатка. Тај велики јунак научио је на безбројним поприштима да побјеђује непријатеља. Били смо сигурни да ће то знати и сада кад се ставља на чело бригаде.

Непријатељ стеже обруч са свих страна. Питамо се да можда не зна да је међу нама и наш Врховни штаб? По непрестаном дејству изгледа као да само са нама води борбу. Међутим, није тако било. Свугдје су се у долини Сутјеске водиле тешке борбе.

Пошли смо преко потока Хрчавке и пењемо се уз брдо у правцу Лучких колиба. Митраљески рафали из непријатељских авиона стално нас прате. Убрзано се крећемо да бисмо се што прије ухватили шуме. У колони нашег батаљона често се појаве и рањеници из болнице. Рањени командир 2. чете Радисав Распоповић стално је уз нас, у колони свога батаљона. Видјели смо се и са Савом Живковићем, рањеним комесаром 2. чете. Томе сам се много обрадовао. Као командир вода био сам му старјешина, па онда он мени, као комесар чете. Он се још кретао у колони болнице.

— Саво, драги, хајде са нама! Пазићемо те. Носићемо те ако буде потребно — рекао сам му.

¹ Народни херој, умро 15. јула 1962. у Београду.

Делегати из 4. бригаде за 1. конгрес УСАОЈ-а — децембар 1942.

— Доћи ћу, Јовета! Баш сам мислио да се прикључим вама — одговорио је.

Његова смрт је прекинула наше жеље. Опет је рањен приликом бомбардовања и подлегао ранама.

Батаљон је застао. Краћи одмор. Тада ми се урезао у сјећање један тужан тренутак. Крећући се кроз шуму, наишао сам поред пута на браћу погинулог команданта Вака, Марка и Вукашина Вула.² Дијелили су „заоставштину“ послије Вакове смрти. Сједе један поред другог и плачу. Дијеле Вакове слике, једине успомене на свога мртвог брата. Као да желе да преко тих слика задрже и даље осјете присуство свога Вака. Њима су ово прве борбе. Млади су, треба им братска љубав, савјет и свестрана помоћ.

Осјећали смо да ћемо брзо ступити у борбу са Нијемцима. А муниције за тешке митраљезе више немамо! Зато нам је наређено да их закопамо. Како су се командир Ново Шарановић и другови из пратећег вода тешко растављали од њих! „Сахрањивали“ су их као своје другове. Обиљежавали су им „гробове“ разним знацима. Вјеровали су да ће се вратити по њих.

- Оба погинула 1943. године у Шеховићима.

Ноћ уочи 10. јуна провели смо у рејону Лучких колиба. Мада смо били гладни, ипак смо се добро одморили. Освануо је ведар дан. Но, томе се нијесмо обрадовали. Такви дани су нам доносили велике губитке од непријатељске авијације, па смо претпостављали да ће се и тога дана поновити слична ситуација. Добили смо наређење да кренемо у правцу Љубина гроба.

Са лијеве и десне стране узаног коридора, куда треба да прођу наше главне снаге, непријатељ је посјео важне положаје: са сјевера Кошур, Јеловац и Трескавац, а с југа Вилињак, Бошчију главу, Козје стране, Орловац, Видеж и друге. Са тих положаја врши јак притисак. Очигледно, циљ му је да онемогући нашим снагама и Врховном штабу да се пробију правцем којим је прошла 1. пролетерска дивизија. Стога је наша бригада добила задатак да по цијену највећих жртава обезбиједи лијеви, јужни бок наших снага. Прије свега, у склопу тог задатка требало је постести Љубин гроб и положаје западно од њега, јер су они били од прес^дне важности. 3. батаљон је добио задатак да посједне и брани положај Љубин гроб, а положај западно од њега 1. батаљон. Остале јединице бригаде посредно су биле ангажоване за одбрану ових положаја.

Батаљон је стигао у непосредну близину Љубиног гроба. Размјестили смо се и покрили у шуму. Посматрамо непријатеља како у великим колонама силази низ падине Козје стране и креће према Љубином гробу.

На ивици буковог омара, на 200 метара испред Љубиног гроба, 10. јуна 1943. године, око 8 часова, командант батаљона Мироје Жарић³ издао је заповијест батаљону. Колико се сјећам, између осталог, он је рекао:

— Другови, а сад видите гдје је непријатељ. Сваког тренутка може да се појави пред нама. По цијену свих наших живота не смијемо му дозволити да заузме положаје који су испред нас. Резултат извршења овог задатка имаће далекосежне последице. Сигуран сам да ћете достојно и часно извршити ово што се од нас тражи.

С обзиром на важност задатка, а вјероватно и због тога што команда 2. чете није била комплетна (командир Радисав Распоповић, комесар Саво Живковић и замјеник командира Војо Ђуровић били су рањени), командант батаљона је узео на себе дужност да чету распореди на положају.

³ Погинуо као мајор код Колашина октобра 1943. године.

Командант батаљона је прво послао на положај 1. вод, којим је командовао Ново Ковачевић,⁴ и дао му конкретан задатак. Са 1. водом упутио је и Божа Беговића,³ који је са Николом Јелушићем,⁶ замјеником комесара чете, командовао 2. четом.

Мој вод, односно једна десетина одређена је да посједне положај десно од 1. вода, а друга десетина и пушкомитраљеско одјељеше да затворе правац који води из шуме на десно крило чете. Са 2. водом пошао је и Никола Јелушић.

Распоредили смо борце и дали им упутства на лицу мјеста. Да Нијемци не смију проћи, јасно је било сваком борцу. Сви смо видјели и осјећали у каквој су ситуацију наше јединице и рањеници који су иза нас пролазили. Сви из команде чете, командири водова и десетари заузели су своја мјеста у стрељачком строју. Одмах позади нас је био штаб батаљона, који је у току борбе непосредно руководио одбраном положаја.

Десно од нас положај је посјела 3. чета, а још даље, у истом правцу, 2. батаљон 10. херцеговачке бригаде. Положај 3. чете био је доста шумљен и омогућавао јој је прикривен распоред. Десно крило 2. чете такође се ослањало на шумљени дио. 1. чета одређена је у резерву и налазила се прикупљена у шуми, на око 500 метара јужно од Врбничких колиба.

Лијево од положаја 3. батаљона, у рејону коте 1627, положај је посјео 1. батаљон наше бригаде.

Пошто Нијемаца још није било у нашој непосредној близини, могли смо слободно да осматрамо како наш тако и сусједне положаје. При томе смо запазили да се Љубин гроб, или боље рећи безимена коса у његовом рејону, пружа полукружно, и то око 500 метара правцем југозапад — сјеверозапад — југоисток. Баш овај други, непошумљени и за одбрану погодни дио је посјела 2. чета. Но, добра особина овог положаја била је у томе што је терен испред нас такође непошумљен и прегледан, па је било искључено свако изненађење. Осим тога, чета је имала добро обезбијеђене бокове. Позади нас је била јака батаљонска резерва. У сваком случају била су искључена изненађења у виду обилазака или бочног удара.

⁴ Погинуо као замјеник командира чете крајем 1943. године код Сјенице.

⁵ Умро 1967. као резервни пуковник ЈНА.

⁶ Умро као мајор ЈА 1945. године.

Положај 2. чете оцијењен је као најзначајнији због стазе којом је требало да прођу, на непуних 250 метара позади нас, наши рањеници, Врховни штаб и друге наше јединице. Од исхода борбе 3. батаљона, а поглавито 2. чете, зависио је њихов пролазак том узаном стазом, која је ишла кроз шуму и јаругом, те донекле заклоњена, али исувише близу нашем борбеном распореду. Свјесни смо били да нема повлачења, а није ни било погодног положаја између стазе и положаја којег смо посјели.

И за Нијемце је ово био најважнији положај, јер су преко њега најкраћим путем, могли да пресијеку, једину слободну стазу која је преостала нашим снагама, и избију на Кошуту, на коју су, такође, нападали с друге стране. На тај начин би се спојили дијелови њемачких јединица које су имале да заузму Љубин гроб и Кошуту.

Прошао је скоро читав сат откако смо посјели положај. У неизвјесности смо да ли нас је непријатељ открио, па се прикрада? Али, иако је положај по природи откривен, ипак смо добро заклоњени и тешко нас је са земље уочити.

Нијемци су, као и увијек, ишли опрезно, иако вјероватно нијесу очекивали да смо прије њих посјели Љубин гроб. Најзад смо примијетили њихове извиђачке дијелове. Врло опрезно се крећу. Пуштамо их да нам што ближе приђу. Извидница је застала. Да ли су нас примијетили? Све више Нијемаца пристиже и пребацује се на мјесто гдје им је застала извидница. Сигурно су нас примијетили, шапућемо између себе. Можда им је циљ да ми први отворимо ватру и тако откријемо наше снаге и распоред. Ћутимо и напрегнуто осматрамо. Чекамо их. У повољнијем смо положају него они... Пошли су према нама. Приближавају се. Одједном, реска команда и плану плотун наших пушака и аутоматских оруђа. Поједини Нијемци почеше да бјеже, али већина прилегну на мјесту гдје се нашла. Имају мртвих и рањених. Покушавају да их извуку. Са њиховог лијевог крила извлаче се ка шуми, вјероватно евакуишу рањене. Откривени су и одлична су мета за гађање, тако да их успјешно ометамо у извлачењу.

Ми нијесмо имали губитака. Нашим стројем бруји весео жагор.

Ускоро су тај жагор прекинуле снажне експлозије непријатељске артиљерије и минобацача. Приљубили смо се јаче уз земљу. Снопови граната су долијетали и распрскавали се међу нама. Непријатељ је читав положај засуо артиљеријском ватром, а затим је, у густом стрељачком строју, пошао на јуриш. Упркос томе што су неки били лакше ра-

њени парчадима артиљеријских граната, сва наша пажња је била концентрисана на Нијемце који су јуришали. Сада су наступали својим лијевим крилом, држећи се ивице шуме. Наш пушкомитраљез са десног крила, који је био постављен између два букова омара, стално је сипао ватру по њима. Нијемци су покушавали, вјероватно, да заобиђу наше десно крило. Снажна ватра их је приковала за земљу. И овог пута смо им нанијели доста губитака. Застали су. Дио Нијемаца се повукао. Можда да евакуише рањенике, а можда је то било лукавство да би нас изазвали да пођемо на јуриш, па да нас покосе на брисаном простору. Ми смо и даље остали на својим мјестима. Они су се утврђивали на достигнутој линији. Иако их ометамо ватром, ипак успијевају да се попуне и евакуишу рањенике. На нашем лијевом крилу је блага стрмен, услед чега је осматрање ограничено. Нијемци се тиме користе за попуну и евакуацију.

Још немамо губитака. Лакше рањени су превијени. Задовољни смо исходом досадашње борбе. Нанијели смо непријатељу доста губитака.

Нијемци су видјели да неће тако лако заузети наше положаје, па су почели да врше обимније припреме. Сем артиљерије, сада нас бомбардују и авиони. Само што једна ескадрила изручи свој смртоносни товар, замјењује је друга. Настао је, заиста, прави пакао на Љубином гробу. Тек што је престало бомбардоваше, Нијемци и по трећи пут јуришају. Упорни су. Хоће да се по сваку цијену дохвате наших положаја. Више не покушавају да нас заобиђу, него фронтално нападају. Боље рећи, насрћу. Одбили смо их и овога пута. Повукли су се мало уназад. Но, овог пута смо имали мртвих и рањених. Мртви су остали на положају, а рањенима је указана помоћ. Референт санитета батаљона Ана Љумовић, четна и водне болничарке Олга Делибашић, Плана Ковачевић и Мирослава Живковић сада имају пуне руке посла, и то под ватром њемачке артиљерије и митраљеза.

У овом тешком окршају лакше је рањен Влајко Брајовећ, руководилац СКОЈ-а у чети. Пошто му је рана превијена, савјетовали смо њему и још неким рањеницима да напусте положај. Он није послушао. Остао је поред својих скојеваца: Миладина Распоповића, „дјечака јунака“, Манета Стојановића, Раде Иветића и Стевана Пијевца и других. Тај ћутљиви плавокоси младић није много причао, није се разметао радом и борбом. Дуго времена сам му био старјешина. Добро сам га познавао и увијек био сигуран да ће извршити сваки задатак. Својевремено, припало ми је у дужност да га као кандидата припремам за члана Партије. Када сам му

то рекао, његово лице је заблистало од радости. Такав је био Влајко. Такав је и сада као рањеник. Радовао се што још може да остане поред нас. Угледајући се на њега, и други рањеници су остали на положају. И сада, преко својих мртвих другова — да би осветили њихову смрт — туку Нијемце.

Прорјеђени су наши редови. Прорјеђени су и њемачки, али њихови се попуњавају, а наши не!

Нијемци су застали. Видјели су да се не може даље. Сада су се дуже задржали на достигнутом положајима. Да нам је знати шта мисле. Знају ли да је пред њима само чета пролетера, чета која је већ осакаћена и израђавана? Сигурно не знају! А и како би знали када смо им пружили такав отпор и нанијели толике губитке као да је у питању батаљон, или бригада, а не једна чета.

Љубин гроб гори од авионских бомби, артиљеријских граната и митраљеске ватре. Гори земља, дрво, камен и жив човјек, али Нијемцима не полази за руком да њиме загосподаре. Дочекујемо их ватром и прорјеђујемо. Руке су нам уморне и топле од угријаног оружја. А они и даље насрћу. Насрћу као дивље звјери.

Ми остајемо непомицни, постојани, јер ту, позади нас, на неколико стотина метара, у тим слободним шумама су рањеници, Врховни штаб, главнина наших снага. То ми бранимо. Зато ћемо сви изгинути ако треба. То је мисао и одлука сваког борца и старјешине 2. чете. Па зато није чудо што чета стоји као бедем и после трећег јуриша надмоћнијег непријатеља.

Прошло је сат-два, а Нијемци не нападају. Помоћ им стално пристиже из позадине, но они се не покрећу. Бомбардовање се наставља, тако рећи, без прекида.

Дан је прилично одмакао. Мори нас жеђ, умор, а многе, свакако, и ране, иако то нико не помиње. Приљубљени уз земљу, бацамо поглед, с времена на вријеме, један према другом. Не говоримо, не шапућемо, али наши погледи све казују.

Наша чула су напрегнута. Осматрамо! Ослушкујемо! Јасно, Нијемци су се само привремено притајили, да би се припремили за још снажнији напад ...

Небом су зазврјале „штуке“, носећи смртоносне товаре, а артиљерија и минобацачи су ураганском ватром засули наше положаје. Експлозије авионских бомби, артиљеријских и минобацачких граната, претвориле су се у гомљавину. Кроз дим и прашину назиремо нејасне фигуре. Нијемци су пошли на јуриш. Још док се чуо одјек последње експлозије, они су дивље јурнули на нас. Митраљеска ватра

допуњена је експлозијама ручних бомби, како са њихове тако и с наше стране. Сад већ имамо много рањених и мртвих. И Нијемци падају. Падају, али све више и ближе надиру. Ту су, пред нама. Чиме да их унишtimo? Пушком, пушкомитраљезом или бомбом. Бомбе су нам понестале. Оно што имамо чувамо као драгоцености. Но, сада је одлучујући моменат. Морамо их употрејебити, јер на лијевом крилу, мало ближе центру одбране, наша ватра је попустила. Јасно нам је због чега: мртви другови су заћутали! На том дијелу непријатељ се уклонио у наш положај. Још придолази. Његове „роде“ засипају нас мањим бомбама. Лете толико ниско да јасно видимо пилоте који се нагињу и млатарају рукама. Вјероватно нас псују и пријете. Ново Ковачевић је зграбио иушкомитраљез из руку мрвог друга и, приљубљен уз један камен, сипа по један рафал на Нијемце који насрћу, а по један на „роду“. Постојан као стијена уз коју је приљубљен, он не дозвољава ни једном Нијемцу да пређе ивицу Љубиног гроба.

На Љубином гробу је и даље кркланац. Одједном, рески пушкомитраљески рафали нашег десног сусједа прошараше њемачки строј. Он поче да се прорјеђује, па застаде, а затим устукну. И још једном заћута.

Овај предах нам је омогућио да колико-толико средимо наше десетковане редове. Досада смо се договарали шапатом или погледима, а сада само ријетким погледима живих. Ох, како је то тешко!...

Дан се приближавао крају. Дан, дуг као година, најтежи у досадашњим борбама. И раније смо водили тешке борбе. И раније смо у борбама имали мртвих и рашених, али су биле краће. Рањене смо износили, мртве сахрањивали, а сада смо сви скупа на Љубином гробу: рањени, мртви и живи.

И по пети пут је загрмјело! Затутњело! И по пети пут су сручили на нас читаве тоне авионских бомби, артиљеријских и минобацачких граната. И по пети пут је горио Љубин гроб. Очекујемо јуриш. Осматрамо пажљиво. Па ипак, непријатељ нам је приредио изненађење. Пустио је димну завјесу. Дим је почео да штипа за очи, неки су помислили да су то бојни отрови.

Дим се није разишао када су Нијемци јурнули на наше положаје. Устали смо са својих мјеста. Ухватили смо се с њима укоштац. Обрачунавамо се пушком, кундаком од пушке, пушкомитраљезом, бомбом, а поједини се и рвају с шима. Прасак бомби не престаје. Заиста је дошао час у коме се одлучује — ми или они! Већ нема рањених. Убијамо ми њих и они нас. У одлучујућем моменту Влајко Брајовић,

Растко и Ђуро Огризовић скочише и бацише бомбе на једну групу Нијемаца. Уништише их, али и сами при том херојски погинуше. У том кркљанцу погину и десетар Јакша Стојовић. Недавно је дошао у чету. Како се радовао приликом сусрета са нама. Под ураганском ватром погинула је и Мирослава Живковић, поред рањеног друга док га је превијала.

Још све гори и тутњи. Још се обрачунавамо са Нијемцима. Не знамо колико нас је живих. Бацамо посљедње бомбе, испаљујемо посљедње метке. И ошадосмо господари Љубиног гроба.

Ноћ се примицала. Наше снаге су биле при крају. У том смо добили наређење да се повучемо, пошто смо уз велике губитке, издржали читав дан у неравној борби, не пустивши Нијемце да затворе мали простор ширине око два километра. Они су остали приковани на Љубином гробу. Ми смо часно извршили свој задатак. Храбро су се борили борци и старјешине, није било разлике између борца Ћалете Јакова, десетара Радована Дакића, замјеника комесара чете Николе Јелушића или других, јер су сви, у границама својих могућности, дали све што су могли.

На Љубином гробу, у саставу наше чете, храбро е'г се борили и гинули и Црногорци, Босанци, Далматинци, Лицани и Банијци.

Борба за Љубин гроб је изузетан примјер пожртвованости и хероизма сваког борца и старјешине. Допунска наређеша нијесу била потребна, јер је свако од нас схватио да је наш задатак — не помаћи се ни корака, побиједити Нијемце и одржати положај.

Успјешна одбрана 2. пролетерске бригаде на Кошуту, пробој 1. пролетерске бригаде на Балиновцу и ова велика побједа нашег батаљона, односно наше бригаде омогућили су даљи покрет наших јединица, Врховног штаба и болнице. Друг Тито са Врховним штабом прошао је поред нашег попришта увече истог дана.

Свакако, од пресудног значаја за побједу на Љубином гробу били су истрајност и пожртвовање 2. чете нашег батаљона, која је поднијела сву тежину борбе. Зато је за подвиг и испољени хероизам одликована Орденом заслуга за народ I реда.

Јовета БОБИЧИЋ

ДРУГЕ ЧЕТЕ НЕМА ВИШЕ

По преласку Сутјеске, помажући неким рањеницима да се попну на коње, изостао сам од свог батаљона. Налетјели су авиони и почели да бомбардују. Свуда сам наилазио на мртве и оањене. Видио сам и смртно рањеног Вака Ђуровића, команданта 4. бригаде. Уз њега су били два друга и једна другарица. Ускоро је издахнуо.

Продужио сам даље у колони измијешаној и испрекиданој. Један рањеник, омладинац Босанац из нашег батаљона, завапи: „Стрико, Јакша, прими ме на коња“. Сјахао сам и помогао му да се попне на коња. Чим смо кренули, завапио је поново: „Скидај ме, скидај, не могу“. У том су наишла два друга, па смо га скинули и они су га понијели до једне групе рањеника које је превијала болничарка.

На Хрчавки се зауставило 20 — 30 бораца. Уто стиже неки друг из Врховног штаба. Видјећи ме на коњу, обрати ми се ријечима: „Трчи, Јакша, да стигнеш 3. или 2. батаљон и пренеси наређење да се прва јединица коју стигнеш врати, јер Нијемци тек што нијесу напали Врховни штаб“. Застао сам и размислио, да ли он говори истину, а он је, ваљда, помислио да се бојим изићи на брисани простор, те је наставио да ме убјеђује да је ситуација критична и да се не бојим јер ћу на коњу моћи брзо да пређем преко тог простора. Убиједио сам се да говори истину и пожурио сам што сам брже могао. Убрзо сам стигао 2. батаљон. Бјеху по групама од 2 до 3 и 5 до 6, испод букава. Када сам пронашао командира чете и пренио захтјев, одмах су се почели прикупљати и кренули натраг. Ја сам продужио и стигао наш батаљон. Увече 9/10. јуна преконачили смо изнад једне мале голети. Нешто смо имали да поједемо. Тада сам задњи пут био са сином Влајком. Био је сасвим исцрпљен. Говорио сам му да остане и креће се са мном, да би мало јахао. Одбио је. Ујутро је пошао батаљон на положаје на Љубин гроб. Ја сам остао са штабом бригаде. Склонили смо се у неки омар. Са даном су долетјели и авиони и бомбардовали свуда. Нешто касније отпочела је недалеко и оштра борба, чули су се рафали,

експлозије. Сазнао сам да ту борбу води 3. батаљон. Са зебњом сам послушвао ту страшну борбу која се на махове све више распламсавала, надлијетали су авиони, чуле су се све жешће експлозије, окршај је био све жешћи. Дуго је то трајало. Пред мрак се све утишало. Похитао сам у свој батаљон.

Свуда је била гужва. Измијешали се рањеници, штабови, коморе, борци. Тек око поноћи сам стигао до зачеља 3. батаљона. Прво сам наишао на једног борца из Босне, није ми знао ништа одређено рећи. А онда сам наишао на Нова Ковачевића, водника 2. чете. Упитао сам га како су прошли данас у борби? Ново одговори кратко: „Никако, Јакша. 2. чете нема више“. Ужаснут том вијешћу запитао сам да ли што зна за Влајка и Беба? „Знам да је Влајко погинуо, и многи, многи други, за Беба не знам ништа“, чух Новов глас. Застао сам за један моменат и продужио даље.

Измијешани борци, рањеници, коморе, заспали борци и тифусари на блатњавој стази која се вијуга низбрдицом према некој ријечи. Тешка ноћ и мук у планини. Празно у срцу. У ушима одзвањавају Новове ријечи: „Нема више 2. чете, нема Влајка, и многих, многих других“. Ипак сам ишао даље. Крећем се, а не осјећам себе. Журио сам да дознам шта је са осталим четама, шта је са мојим другим сином. Негдје око пола ноћи стигао сам главнину батаљона. Рекли су ми да је 2. чета изгинула, остале много мање. Видио сам и сина Беба. Већ је знао о погибији Влајковој. Ћутали смо дуго, туга је прогутала ријечи.

Ујутру, батаљон је пошао на обезбјеђење и у борбу негдје улијево. Опет сам са зебњом слушао дуге рафале и експлозије бомби. Њемачки авиони често су надлијетали и бомбардовали. Предвече, батаљон се вратио из борбе. Када сам стигао колону рекоше ми да је Бебо лакше рањен у ногу, од ручне гранате, али да је још јутрос пошао у бригадну болницу према Миљевини. Пошао сам да га тражим. Прошла је једна ноћ и дан. Почео сам да сумњам. Можда нијесу имали срца да ми кажу истину. Ипак сам се надао и кренуо напријед. Требало је по дану прећи преко моста испред Миљевине. Мост је засипао ватром њемачки тенк. Тешко се могло пријећи. Сви су чекали ноћ да се тај тенк ликвидира. Нијесам могао да чекам. Заједно са другом Дапчевићем претрчали смо преко моста, рафали су сипали око нас. Дошао сам у село. И опет нијесам никога нашао ко би ми о рање-

ницима 4. бригаде могао нешто рећи. Дуго сам тражио и распитивао се о болници бригаде, док сам сасвим случајно дошао до школе. У малој дубравици бјеше неколико рашеника, а мало даље на голом ливатку, поред саме школе, угледах Беба, лежи сам, непомичан. Кад сам га позвао, тргао се, окренуо и рече: „А жив си, тата, а ја сам мислио да и ти остаде тамо близу Влајка, а пошто мени сада погibe кош и не могу да се крећем, рачунао сам да је и моје ратоваше завршено". Одвукао сам га у шумицу код других рашеника. Ускоро су опет наишли авиони, бомбардовали и разрушили школу. — Овог пута сам ипак стигао на вријеме.

Јакша БРАЈОВИЋ

ПРЕГЛЕД ЛИКОВНИХ ПРИЛОГА

<i>Петар Лубарда</i> ПРОМЕТЕЈ (ОМОТ)	Стр.
<i>Божидар Јакац</i> ПОРТРЕТ ДРУГА ТИТА	5—6
<i>Гојко Беркуљан</i> ЛОВЋЕН	32—33
<i>Ристо Стијовић</i> КНЕЗ БАЈКО	64—65
<i>Петар Лубарда</i> ЦРНОГОРСКА БРДА	96—97
<i>Никола Вујосевић</i> КОМОВИ	144—145
<i>Драго Ђуровић</i> ПАРТИЗАН	176—177
<i>Иво Новаковић</i> МЕТАЛЦИ	208—209
<i>Александар Пријић</i> СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО	256—257
<i>Момчило Вујисић</i> КОЛОНА НА ОДМОРУ	304—305
<i>Мило Милуновић</i> СВЕТИ СТЕФАН	336—337
<i>Петар Лубарда</i> СПУЖ	384—385

<i>Вуко Радовић</i> ПЛАТИЈЕ	432—433
<i>Никола Гвозденовић</i> СТАРИЦА	464—465
<i>Мирко Кујачић</i> КАНДИ КУЛА	512—513
<i>Милан Божовић</i> ПРИСТАНИШТЕ	560—561

ВИЊЕТЕ: *Ђорђе Андријевић Кун, Никола Вујошевић, Милош Вушковић, Пиво Караматијевић, Исмет Мујезиновић, Александар Пријић и Вуко Радовић*

САДРЖАЈ

<i>Бошко Ђуричковић:</i> ОД ЉУБИНЕ ДО БУГОЈНА	13
<i>Љубо Вучковић:</i> ПРВИ БАТАЉОН ОД ФОРМИРАЊА БРИГАДЕ ДО КУПРЕСА	31
<i>Никица Јанковић:</i> ЗА РУЧАК КОЊСКО МЕСО	50
<i>Момо Велимировић:</i> ПРВИ МАРШ БРИГАДЕ (ИЗ ДНЕВНИКА)	52
<i>Вукашин Брајовић:</i> НЕЗАБОРАВНА ДОЛИНА	56
<i>Милутин Пејановић:</i> У ЗАСЈЕДИ (ЦРТИЦА)	59
<i>Др Момир-Мито Савићевић:</i> ПРВИ ДАНИ БРИГАДНОГ САНИТЕТА	61
<i>Владета Селић:</i> ЈАЧЕ ОД ГЛАДИ	71
<i>Јанко Лопичић:</i> СУНЦЕ СЛОБОДЕ НАД ГОРЊИМ ВАКУФОМ	75
<i>Јасна Булатовић-Јауковић:</i> А ХЉЕБ ЈЕ ОСТАО НЕДИРНУТ	79
<i>Васо Митровић:</i> ПРЕЖАЉЕНА ДЕСЕТИНА	81
<i>Радомир Бурић:</i> ЦРВЕНИ ТРАГОВИ	89
<i>Марко Вучковић:</i> БОРБА НА КОПЧИЋУ	98
<i>Јосиф Маловић:</i> НА ПУТЕВИМА БОРБЕ ПЕТОГ БАТАЉОНА	100
<i>Љубо Анђелић:</i> ПОСЛИЈЕ БУГОЈНА—ЗАСЈЕДА	116
<i>Јакиа Брајовић:</i> УЗАЛУД СМО МИЛОЊУ ИЗНИЈЕЛИ	118
<i>Милован Дрљевић:</i> ЧЕТВРТИ БАТАЉОН У ДОЛИНИ ВРБАСА	120
<i>Гајо Дрљевић:</i> БОРБЕ ДРУГЕ ЧЕТЕ У СЕЛУ ОКОЛИШЋУ	132
<i>Бошко Ђуричковић:</i> ЈЕДАН СВИЈЕТАО ЛИК КОМУНИСТЕ	136
<i>Алекса Ракочевић:</i> ПЕТ ДАНА ОДВОЈЕНИ ОД БАТАЉОНА	139
<i>Милован Дрљевић:</i> НЕДОВРШЕНИ РАЗГОВОРИ	142
<i>Бошко Ђуричковић:</i> КРАТАК ПРЕДАХ И НАПАД НА КУПРЕС	145
<i>Стојан Жугић:</i> ЈУРИШ НА МАЛИ СТОЖЕР	153
<i>Радомир Бурић:</i> ОКО КУПРЕСА	158
<i>Љубо Анђелић:</i> НА ВРАТИМА КУПРЕСА	172
<i>Гајо Дрљевић:</i> ЧЕТВРТИ БАТАЉОН У ПРВОМ НАПАДУ НА КУПРЕС	175
<i>Милован Дрљевић:</i> У ЗАПАЉЕНОМ СИЈЕНУ — ДВИЈЕ ГРЕШКЕ	178
<i>Љубо Анђелић:</i> КУПРЕШКА ДРАМА	180
<i>Милутин Вујовић:</i> ЊИХ ШЕСТОРИЦА	188
<i>Владета Селић:</i> У ВАТРЕНОМ КОТЛУ	199

<i>Павле Бојчевић:</i> О ПРВИМ РАДИО—ВИЈЕСТИМА	205
<i>Љубо Анђелић:</i> ПРВИ ЗАРОБЉЕНИ ПИЛОТИ	209
<i>Драгутин С. Филиповић:</i> ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ЗА БУ- ГОЈНО И КУПРЕС.	211
Др <i>Жарко Микић:</i> КАКО СУ ЛИЈЕЧЕНИ РАЂЕНИЦИ И БО- ЛЕСНИЦИ 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ У ТОКУ 1942. ГОДИНЕ	219
<i>Стана Јанковић-Абрамовић:</i> ПОНОВО МЕЂУ ЖИВИМА	227
<i>Митар Јанковић:</i> ИЗ ЖИВОТА КУРИРА ЧЕТВРТЕ ПРОЛЕ- ТЕРСКЕ БРИГАДЕ.	231
<i>Јакша Брајовић:</i> ОСАМ ДРУГОВА СМО ТУ ИЗГУБИЛИ	239
<i>Радован Зоговић:</i> ИНСТРУКЦИЈА МАСЛИНИ	241
<i>Радомир Бурић:</i> РАЂЕНИК НЕ СМИЈЕ ОСТАТИ.	243
<i>Андрија Богојевић:</i> НА МАЊАЧИ.	246
<i>Стево Добрковић:</i> ПРВИ БАТАЉОН ОД КУПРЕСА ДО НЕРЕТВЕ	250
<i>Љубо Мудреца:</i> КОРДУНАШИ, ДАЛМАТИНЦИ И БОСАНЦИ У ЧЕТВРТОЈ ЦРНОГОРСКОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ	257
<i>Петар Локас:</i> СУСРЕТ СА ПРОЛЕТЕРИМА.	261
<i>Драгутин С. Филиповић:</i> НАПАД ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА НА ВИ- НАЦ СЕПТЕМБРА 1942. ГОДИНЕ	267
<i>Јожа Ружић:</i> ГЛУМЦИ СА ЧЕТВРТОМ ПРОЛЕТЕРСКОМ	271
<i>Бошко Ђуричковић:</i> ИЗ ДРУГОГ БАТАЉОНА.	274
<i>Никица Јанковић:</i> ЊИХ ЋЕМО СЕ С ПОНОСОМ СЈЕЋАТИ	282
<i>Душан Радаковић:</i> У СУСРЕТ ПРОЛЕТЕРИМА.	285
<i>Саво Дрљевић:</i> СТО КУМСТАВА ДРУГОГ БАТАЉОНА	289
<i>Душан Радаковић:</i> ПРВО ВАТРЕНО КРШТЕЊЕ	291
<i>Саво Дрљевић:</i> У ЈЕДНОМ — ВРИЈЕДНОСТ ОБА БАТАЉОНА ИЗВОД ИЗ ОПЕРАЦИЈСКОГ ДНЕВНИКА 2. ПРОЛЕТЕР- СКЕ ДИВИЗИЈЕ О ДЕЈСТВИМА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЗА ПЕРИОД ОД 7. XI 1942. ДО 18. III 1943. ГОДИНЕ	294
<i>Петар С. Брајовић:</i> У КНИНСКОЈ КРАЈИНИ.	305
<i>Јакша Брајовић:</i> БОРБА НА ПОЛАЧИ.	310
<i>Слобода Боба Селић:</i> РАСТАНАК СА БРИГАДОМ	312
<i>Саво Дрљевић:</i> КОМЕСАРОВЕ БРИГЕ.	314
<i>Мишо Мартиновић:</i> НА ПУТУ ДУВНО—ГРАХОВО—КНИН	316
<i>Данило Грбовић:</i> НА УЛАЗУ У ГРАД ОСТАО ЈЕ МИЊАШ	320
<i>Јасна Булатовић-Јауковић:</i> РАДОСАВ МЕ НИЈЕ ОСТАВИО	323
<i>Саво Дрљевић:</i> ЛИВНО ЈЕ ПАЛО.	326
<i>Љубо Анђелић:</i> ПРЕД БУНКЕРИМА ЛИВНА.	344
<i>Чедомир Миндеровић:</i> ДОГАЂАЈ КОЈИ СЕ ПАМТИ	346
<i>Мирко Вешовић:</i> ЗАБИЉЕШКА О РАЗГОВОРУ СА МОМИ- РОМ ЈАКИЋЕМ У ЛИВНУ 1942. ГОДИНЕ.	349
<i>Мане Стојановић:</i> БОРБА У РЕЈОНУ С. ДРИНОВАЦА	353
<i>Љубица Роговић:</i> НЕ ДАМО СЕ ЖИВИ.	357
<i>Петар Војводић:</i> С ТАНКЕТОМ НА КУПРЕС.	360
<i>Јовета Бобичић:</i> ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБАМА ОКО ДУВНА	367
<i>Радован Вукановић:</i> У КАЋОНУ НЕРЕТВЕ.	371

<i>Букашин Брајовић:</i> ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ЗА ЈАБЛАНИЦУ.	386
<i>Велимир Раонић:</i> ПРОТИВКОЛАЦ У БОРБАМА НА НЕРЕТВИ	388
<i>Рашко Вукосавовић:</i> ТРЕЋА ЧЕТА ПРВОГ БАТАЉОНА У ДОЛИНИ НЕРЕТВЕ.	392
<i>Велимир Раонић:</i> ПОСЉЕДЊЕ ГРАНАТЕ У КОЊИЦУ	401
<i>Стево Добркковић:</i> АЛО, ДРУГА ЧЕТА	403
<i>Милутин Пејановић:</i> ДРУГИ БАТАЉОН НА ВИЛИЋА ГУМНУ	405
<i>Михаило Брајовић:</i> СЈЕЋАЊЕ	411
<i>Нешко Дуловић:</i> ДУЊА, МАКА И КОМНЕН	419
<i>Ацо Николић:</i> ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ ЗА РАЂЕНИКЕ	420
<i>Милутин Мићо Ђуровић:</i> НАПАД ТРЕЋЕ ЧЕТЕ НА МРЉЕВИНЕ И КОБИЛУ.	425
<i>Стојан Жугић:</i> ЈАБЛАНИЦА — ПРЕЂ — ВИЛИЋА ГУМНО — ГОРЊИ ВАКУФ	430
<i>Радован Вукановић:</i> ОД НЕРЕТВЕ ДО НЕВЕСИЊА	439
<i>Милија Станишић:</i> ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА — ШКОЛА КАДРОВА	448
<i>Милутин Пејановић:</i> ЧЕТВРТА БРИГАДА ОД НЕВЕСИЊА ДО КОЛАШИНА	453
<i>Мићун Јауковић:</i> ПЕТИ БАТАЉОН ОД НЕРЕТВЕ ДО ДУРМИТОРА	457
<i>Јовета Бобичић:</i> БОРБЕ ТРЕЋЕГ БАТАЉОНА ОКО НЕВЕСИЊА 1943.	467
<i>Вукота Радовић:</i> БАТАЉОН ЈЕ ПЈЕВАО И КАД СЕ УМИРАЛО	473
<i>Драгутин С. Филиповић:</i> ОД НЕВЕСИЊА ДО ЈАВОРКА	476
<i>Јакша Брајовић:</i> ПОГИНУО ЈЕ МИРКО ВЕШОВИЋ	482
<i>Нико Стругар:</i> БОРБА НА ЈАВОРКУ	484
<i>Никола Славица:</i> ПРВОМАЈСКО ОБЕЋАЊЕ — ИСПУНИЛИ СМО.	488
<i>Михаило Брајовић:</i> ТРЕЋИ БАТАЉОН У БОРБИ НА БИОЧУ	491
<i>Душан Радаковић:</i> БОРБА НА БИОЧУ	499
<i>Никола Гажевић:</i> СВИЈЕТЛЕ ТРАДИЦИЈЕ	502
<i>Владета Селић:</i> СТАРИЈЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ ЗАЈЕДНО СА ОМЛАДИНОМ	511
<i>Војо Николић:</i> ОД СИЊАВИНЕ ДО ЗЕЛЕНГОРЕ	521
<i>Бранко Тацовић:</i> У БОРБИ НА БУДЊУ	534
<i>Миле Радовић:</i> ПЕТИ БАТАЉОН ОД КОЛАШИНА ДО БУДЊА	537
<i>Видоје Жарковић:</i> ВЕЛИКИ ПОДВИГ	543
<i>Блажо Марковић:</i> ПРВИ БАТАЉОН ОД КОЛАШИНА ДО КЛАДЊА	547
<i>Бошко Брајовић:</i> ТРЕЋИ БАТАЉОН ОД БИОЧА ДО СУТЈЕСКЕ	556
<i>Михаило Брајовић:</i> БОМБАШИ СА БУДЊА	561
<i>Аи,о Вукотић:</i> ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ У ЧЕТВРТОЈ ПРОЛЕТЕРСКОЈ БРИГАДИ	567
<i>Јовета Бобичић:</i> ЉУБИН ГРОБ	590
<i>Јакша Брајевић:</i> ДРУГЕ ЧЕТЕ НЕМА ВИШЕ	600

ЧЕТВРТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

КЊИГА ПРВА

Технички уредник

Андро Стругар

*

Језички редактор

Вељко Алексић, проф.

*

Коректори

Гордана Роси,

Вера Обрадовић

Штампање завршено новембра 1969.

Тираж 4000

Цијена I и II књ. 50 дин.

Штампа: Графичко предузеће „Србија“ — Београд